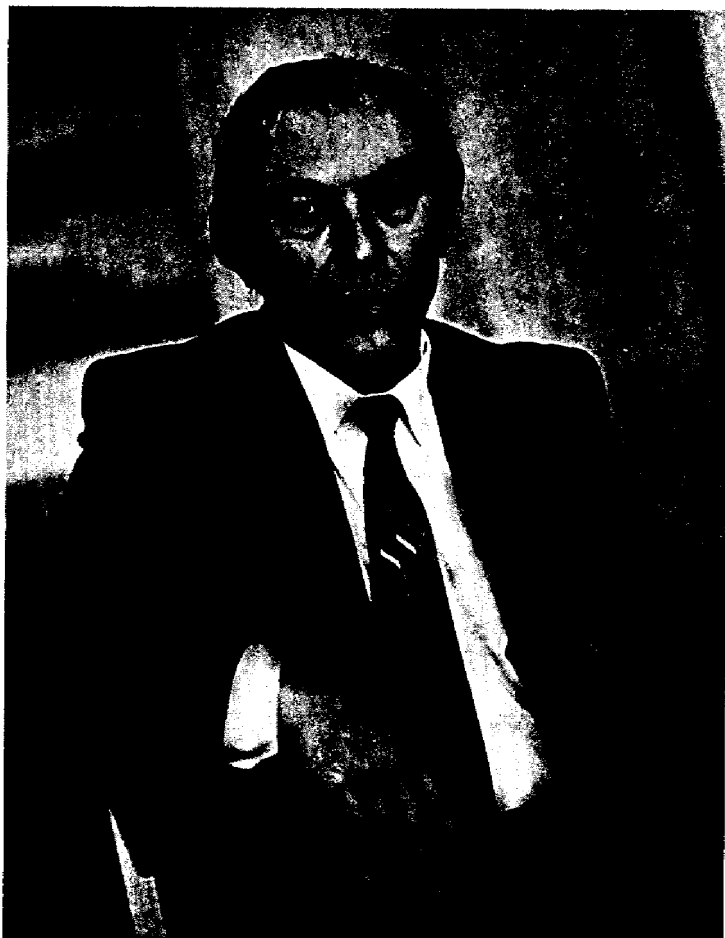

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

сайланма

III
ЖИЛД

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006

*Тўплаб, нашрга тайёрловчи, илова ва
изоҳлар муаллифи филология фанлари
номзоди, доцент*

Сайёра ХОЛМИРЗАЕВА

Холмирзаев Шукур

Танланган асарлар: III жилдлик. III-жилд: Ҳикоялар. — Т.: «Шарқ», 2006. — 512 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаевнинг уч жилдлик «Сайланма»сининг учинчи жилдидан 1996 йилда ёзилган «Банди бургут» ҳикоясидан тортиб ҳали сиёҳи қуримаган «Кузда баҳор ҳавоси» номи янги ҳикояси ўрин олган. Ёзувчининг 45 йиллик ижодий фаолиятида яратган ҳикоялари ўзбек насрининг чинакам дурдоналари, ўлмас маънавий мулки бўлиб қолди. Миллий адабиётимизнинг **ҳақиқий фидойиси** бўлмиш таниқли адиб адабиётимизда ўзига хос **мактаб яратди**. Ўзбек ҳикоячилигини янги поғонага кўтарган моҳир ёзувчини китобхонлар романнавис, драматург, қиссанавис, публицист, адабиётшунос, қадимшунос сифатида ҳам яхши билишади. Бежиз ёзувчи сўхбатларидан бирида шундай демаган: «Адабиётни эҳтиёж амри, қисматим деб биламан. Мен шундай ҳаётнинг хумори бўлиб қолганман».

ББК.84.(5У)

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2006.

БАҢДИ БУРГУТ

1

Ўшанда бир қарич жужуқ эдим. Тенг-тўшлар билан ёзда тупроқ чангитиб, қишда қорбўрон ўйнаб, баҳор кезларида ҳам ўзига хос эрмақлар топиб юрган беғам, бахтиёр чоғларим эди.

Биз, айниқса, кўклам кезларида тўрт-бешта бўволиб, полиз пайкалларида изғиб юрардик. Ўтган йилдан қолиб кетган сабзи борми, лавлаги, картошка борми — кавлаб олиб, қишлоқнинг четидаги бир ғариб дала шийпонига бориб, ўт ёқиб, унинг қўрига топган-тутганимизни кўмиб-пишириб ер эдик. Қўлларимиз, оғзи-бурнимиз қорайиб, бир-биримиздан кулиб, маза қилиб ўтирардик.

Шундай ўтиришларнинг бирида ҳаво айниб қолди: қоп-қора, хунук увада булутлар тепамизни бир зумда қоплаб олди-да, худонинг қудрати билан, тухумдек-тухумдек дўл ёға кетди.

Бунинг устига, осмон дарз кетгандек момақалдироқ қарсиллайди, чақмоқ чақади. О, инсон бундай пайтда ожизлигини нечоғлик аниқ сезади. Бу самовий кучлар қаршисида йўқ бўлиб кетадигандек сезасан ўзингни.

Лекин биз «бор» эдик, бир-биримизнинг пинжизмига тикилиб, ҳазил-ҳузулни ҳам батамом унутиб, ташқарига қараб ўтирардик.

Бир маҳал шийпоннинг орқа томонидан бир қора нарса пастлаб келиб, шундай рўпарамиздаги ёлғиз ўрик шохига қўнди. Бу қанотлари ҳўл бўлиб ёнига осилган, кўзлари олазарак бургут экан. Дўл урган бўлса керак.

Салдан кейин унинг, нисбатан, ёш бургут эканини англадик. Кулангир товукча келар, аммо қанотларини ёзса, бир қулочдан кам чиқмас эди.

Биласиз, жала ёққанда, шамол ҳам зўраяди. Шамол денг, ён томондан увуллаб эсганда, боёқиш дарахтнинг шохлари ерга теккудек бўлиб эгилар, кейин зўрға ўнгланиб оларди. Бургутча ҳам шох билан бирга па-

сайиб, бирга кўтарилар, ана шунда қанотлари борича очилиб кетар эди.

Афтидан, у ҳам табиатнинг бу ўйинидан ҳайратда, шунинг учун кўним топган жойини тарк этишни истамасди.

Ерга қўнмаганини қаранг: бургут-да...

2

Бир замон шамол секинлаб, дўл ҳам сийраклашди. Шунга баробар атроф ҳам ёришиб қолди. Табиатнинг бу товланишлари бир неча дақиқа орасида юз берди, азизим.

Қарангки, инсоннинг табиати ҳам сиртқи муҳитдаги ўзгаришларга мос ҳолда ўзгарар экан: бизнинг-да лабларимизга кулгу югурди. Бургут эса...

Худди энди полапондек силкиниб, ҳўл-шалаббо қанотларини ёнларига тарс-тарс уриб, парвоз қилди. Албатта, бу учишни парвоз деб бўлмас эди. Шунчаки ерга тушиб кетишни истамагани ва осмонга кўтарилишга ҳам мадори йўқлиги туфайли зўрға қанот қоқарди — тўғри қишлоқ томонга учиб кетди.

Биз тапир-тапир қилиб ташқарига чиқдик. Ихтиёрсиз бир тарзда билардикки, бу қуш бора-бора тағин бир дарахтга қўнади. Унга одамларнинг кўзлари тушади: табиийки, уни тутишга ҳаракат қилишади. Нима учун?

Ўзлари ҳам билмаса керак... Ҳа-ҳа, биз ҳам унга эга бўлишни истардик, холос.

Қишлоқ биз турган ердан уч чақиримлар этакда эди. Лой кечиб, жўнадик. Қайсимиз қишлоққа олдинроқ етсак, осмон қуши ўшаники бўладигандек. Ҳе, йиқилиб-суриниб денг, томида лолақизғалдоқлар очилдиган илк кулбаларга етдик.

Қуш йўқ эди.

Сойликкача чўзилган хонадонлар, тор кўчалардан бургутнинг бирон-бир жойга қўнганидан дарак бергучи шовқин-сурон ҳам эшитилмасди.

Тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб, шийпон айвончасида — қўр остида қолган тотли кўммаларимизни эслаб, бир-биримиздан айб топишга чоғланиб турганимизда, эшитилиб қолди:

— Йўқо-от! Йўқот деяпман сенга! Жўжаларни еб кўяди. Бургут-ку бу!

Шундайгина олдимиздаги ҳовлидан эшитиларди аёл кишининг ваҳимали шовқини.

— Тўрақулди энаси-ку! Тўрақулга айтаяпти... — шундай дейишиб, томорқани айланиб ўтдик.

Четандан қарасак, орамизда энг нимжон, бизга қўшилавермайдиган тенгқуримиз бургутнинг оёғига боғланган ипни тутиб турипти. Бургут қанотларини ёзиб ер бағирлаб ётипти. Тирноқлари ерга қадалган, қутилишга ҳаракат қилаётгани ҳам кўриниб турарди.

— Эй, муни нима қилай, жўралар? — деди Тўрақул дир-дир титраб.

— Бизга бер, жўра, — дедим мен. — Менга бер...

Кейин бошқа болалар ҳам бошлашди:

— Менга бер, менга бер...

— Биринчи мен айтдим, мен оламан, — дедим мен. — Хола, менга берсин, бизда товуқ йўқ...

— Бекорларни айтибсан, — деди Тўрақулнинг онаси. — Бачаларни чалғитиб ҳар гўрларга обориб юрасан. Биламан, шийпондан қабристоннинг остидан келаяпсизлар. Бало борми у ерда?.. Тўрақул, буларга қўшилма!

— Вей, муни қаранг, қандай яхши, — деди шунда Тўрақул йиғлаб-пиқиллаб.

Ҳе, камбағалчилик қурсин, азизим. Тўрақуллар қишлоқда энг фақир оилалардан эди. Камбағалчилик одамни эҳтиёткор қилиб қўяр экан-да.

Қисқаси, Тўрақулнинг онаси қилчилвирни унинг қўлидан олиб, бургутчани ўзи судрай кетди... Ҳа, энгарақдан чиқариб, сойга оптушадиган сўқмоққа йўналди. Хайрият, ер лой-сирпанчиқ эди, холанинг ўзиям базўр қадам босарди. Биз унга эргашиб чувиллаганимиз чувиллаган:

— Холажон, ўлдирманг... Буни дўл урган, гаранг бўп қолган. Бир кун турса, ўзига келади. Учиб кетади ота-энасининг олдига...

— Йўқол ҳамманг, — деб шанғиллайди хола. — Қорни тўқ билан қорни очнинг нима парвойи бор. Бу етимча нимани биледи ҳали... Сенларга ўйин бўлса, бўлди...

Ана шунда бодомгулли йирик отда кичкина бўлиб ўтирган бир киши — қишлоқдаги энг қорни тўқ зодагоннинг ўғли Йўлдошбой чиқиб кела бошлади.

«Зодагон» ким бўларди, дўстим? Колхоз раиси-да: қишлоқнинг беги.

Лекин «раис» деганда сиз этик кийган, қорин қўйган, шопмўйловли кишини тушунманг. Жуда но- зик, Тўрақулга ўхшаш дардманд, рангпар киши эди у. Бўйнидан галстук узилмас, бошида шляпа, тагида — «Победа» машинаси.

Уйи ҳам...

Шоширманг, бир бошдан айтай.

3

Йўлдошбой ўзимиз тенги йигитча эди. Қўшни синфда ўқирди. Лекин жуда яхши кийинарди. Шундай кийинардик, бир-иккита болалар ҳасад қилганлари- дан унинг уст-бошини бир-икки марта йиртиб таш- лашган эди.

Менга у бола ёқарди, умуман. Яхши ўқирди, ин- формацияга бой эди. Сўнгра ундаям қандайдир, сиз айтмиш «романтика»дан бор эди. Бироқ раис оталари худди Тўрақул жулдурнинг онасидек ўғлини биз жул- дурвақаларга қўшилиб юришини хоҳламасди: қаранг, бойлар ҳам эҳтиёткор бўлишади, а?

Хуллас, биз ота-онамиздан гап эшитмаслик учун ундан ўзимизни тортиб юрардик.

Хола Йўлдошбойни кўрди-да, таққа тўхтаб таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, раис бобо! — Ҳа-ҳа, раиснинг ўғлиниям «Раис бобо» дейишарди. — Эсон-омонгина юрибсизми? Бобо яхшимилар? Энагинангиз?

— Раҳмат, хола, — деди у. Кўзи қанотларини ёзган- ница бизга тикилиб ётган бургутда. — У нима? Нима қиласиз уни? Қаердан ушладингиз?

— Ҳе, мана бу шумтакалар рагатка билан урганми, дўл урганми, шундай келиб гужумга қўнди-ю, ерга тушди. Мана бу тирриқ жўрангиз Тўрақул ушлаб ол- ди. «Катакка солиб боқаман» дейди. Ахир, бир кечада бари жўжаларни еб қўяди.

— Емайди. Омборда боқаман, — деди Тўрақул.

Биз ҳам орага тушдик:

— Бизгаям бермаяптилар...

— Муни нима қиласиз, хола? — деб сўради Йўлдош.

— Култепага оптушиб ўлдираман, оғажон.

Шунда Йўлдошбой жонимизга ора кирди:

— Менга беринг, хола. Мунга катак ясатаман. Ташқарига чиқармасдан боқаман, — деди. Кейин яна қўшимча қилди: — Бизнинг уйдаям шундай бургутдан бири бор. Лекин у жонсиз, ҳайкал... Мен бургутти яхши кўраман...

Табиий, биз ундан хурсанд бўлдик. Бироқ бу марта ҳам унга ҳасад қилганимиз аниқ.

— Беринг Раис бобога, беринг, — деган гаплар оғзимизда қолди. Хола рози бўлди:

— Ҳа, эса майли, оғажон. Эҳтиёт бўласиз-да. Тагин чиқиб-нетиб бизнинг...

— Холажон, йиртқич қушлар ўзларининг атрофидаги товук жўжаларига тегинмайди, — деди Йўлдош.

Хола чилвирни тутамлаётгандек бўлиб йиртқич қуш тепасига келди-ю, унга қўл тегизишга журъат этолмай қолди. Шунда камина югуриб бориб, бургутчанинг қанотларини ёнига босиб кўтардим. У негадир мени чўқимади. Аксинча, мени онаси деб фаҳмлагандек оғзини очиб тутди, холос.

Оғиргина экан. Кўтариб обориб, Йўлдошга узатдим. У олиб, эгарнинг қошига қўйди.

— Борсак, кўрсатасанми? — дедим.

— Кўрсатаман, — деди у. — «Юный натуралист»га аъзомисан?

— Нима?

— Шундай журнал бор.

— Билмайман.

— Бўлмаса Бўзмергани топиб сўрагин: бургут нима ейди? Бу ёш экан, нима бериш керак?

— Хўп, — дедим. — Лекин бу касалга ўхшайди. Ёки дўл урган бунди.

— Опам кўриб беради, у киши дўхтир-ку.

Йўлдошбой холага қўшиб бизларга ҳам раҳмат айтди-да, бўз йўргани буриб, пастга эниб кетди.

4

Бўзмерган деган овчи бўларди. Ёнида бир жуфт този (ит) билан битта гуржу (кучуквачча)ни эргаштириб юрарди. Кучуквачча муштдек бўлгани билан жуда довюррак, жангари бўларкан: тулкиларнинг инига бемалол кириб кетиб, ўзидан уч-тўрт карра катта ҳайвонни қитиқлаб гордан чиқараркан. Кейин този итлар уни қувиб ушлашаркан. Тозиларининг бўйи меңдан баланд эди: ор-риқ, хипча, ола-була. Тумшувлари

узун. Югурганда, леопардни ҳам орқада қолдираркан. Лекин қизиқ-да: тулки шайтон унгаям чап бериб қоларкан баъзан. Шу чап берганда, ўқдек учиб бо-раётган този ҳам буриларкан-у, эпсизроқ бўлса, думалаб, бели синиб кетаркан.

Ҳе, ҳозир ундай итлар ҳам йўқ. «Гуржи»ни бўлса, «лайча» дейишади.

Хўш десангиз, Бўзмерганни топдим. Бургут ҳақида сўрадим-суриштирдим.

Кейинги куни саҳарлаб Йўлдошбойларнинг уйига йўл олдим.

Сой бўйига тушсам, Раис бобонинг хизматкори су-ви бўғилган ирмоқнинг кўлмакларига оралаб юриб, балиқ овлаяпти. «Овламаяпти» — териб-тутиб олаяпти. Қўлида майда чивикдан тўқилган чуқур саватча.

Бу ёнда сувдан анча баланд кўтариб қурилгандек ёғоч кўприк. Ажойиб кўприк эди: тагида туриб қарасангиз, ости шифтга ўхшаб кўринарди. Пўстлоғи арчилмаган арча хариларидан иборат. Сувнинг икки четига бир қават тош, бир қават ёғоч босилиб кўтарилган-да, устига харилардан ётқизилган. Кейин уловнинг оёғи тушиб кетиши мумкин бўлган оралиқларга тош ташлаб қўйилган. Эшак ўтсаям кўприк лопиллар,ғижирлар эди. Ҳуркак ҳайвонлар эса, умуман, ўтолмасди.

Азизим, кўприк ҳақидаям таъриф бераётганимнинг сабаби шундаки, бу — «романтик» дўстингиз ана шунақа сирли жойларниям яхши кўрарди: ўлай агар, култепани ҳам ой ёруғида кўп кузатганман. Шийпон юқорисидаги қабристонни ҳам. Ахир, кўприк, култепа, мозорлар ҳақида қанча сирли афсоналар бор. Жин-ажиналар, ялмоғиз кампирларнинг манзиллари дейишарди-да... Э, қадрдон, ҳалиям шу гапларга ишонгим келади. Сиз ишонманг — майли. Мен ишонай. Нима бўпти? Бир-биримизда йўқ жиҳатларни тўлдирамиз, холос...

Хизматкор мени кўриб, қошини учирди. Бароқдошли тожик йигит эди. Умуман, Раис бобонинг оиласи — байналминал оила эди, деса бўлади. Хотини — тоторми, бошқирдми, ишқилиб, тили ўзбекчадан фарқ қиларди.

— Йўлдошбойга гапим бор, — дедим.

У қаср томонга қаради.

— Сани келишингди биладими Йўлдошвой?

— Билади, — дедим.

— Ундоқ бўлса, ўзи эниб келаду ҳозир. Унинг дурбуни бор, сани кўриб турубду.

Ҳақиқатан ҳам иккинчи қаватдаги... ҳа-да, болохонада туриб мени кўрган экан.

Сўқмоқдан чопиб келаётипти-ю, мени кўли билан имлай бошлади. Хизматкор сенга рухсат дегандай бош ирғаб кўйди. Мен кўприқдан шипиллаб ўтдим. Шунда-ям кўприк силкинди. Худдики, пружинаси бордек.

5

— Юр, уйга, — деди у кўлимни кўйвормай.

— Йўқ, — дедим мен. — Отанг билса, ёмон бўлади.

— Нукул ёлғиз юраман, — дедим.

— Бир куни мениям дўл уриб кетади, — дедим.

— Зўр экансан-у?

— Онам менинг ёнимни олади. Бу бола бойқуш бўлиб ўсаяпти, дейди.

— А-а, бойқуш ҳам ёлғиз яшайди. Бўпти. Юр. Қафас қилишяпти балконда... Айвонда. — Кейин билгимдан тортиб: — Бўзмерганга борганинг учун раҳмат, дўстим, — деди. — Оқшом унинг ўзи уйга келди. Бургутни кўриб, «қарчиғайлар авлодидан», деди. Унга фақат гўшт бериш керак экан. Кейин тирик қуён, каламуш, каптар...

Мен унинг гапига қизиқиб йўлга тушган эдим. Шу ўринда жиндаккина манзара тасвирини қилмасам бўлмайди.

Сойнинг биз тарафида дарахт кўп, баҳайбат ёнғоқлар кўп, ток, дўлана... Бу томонда мевали дарахт фақатгина каттакон четан кўра ичида ўсган, атрофлар — ям-яшил ўтлоқ қамишли жойлар ҳам бор, бу ерга сув сойнинг бош томонидан қирни қиялатиб олиб келинган эди.

Бу томоннинг ҳар ёни очик, атрофдаги тоғлар баралла кўринар, бу ернинг ҳавосиям бошқача — тоза, ўпка тўлиб нафас олар эди. Кейин бу томонда бўш ерлар, яъни бедазорлар мўл, у ерларда бемалол чопқиллаб ўйнаш мумкин эди.

Сезяпсизми, анави қишлоғимиз ҳам ўшанда менга тор-биқиқ кўринар эди.

Уйлари ажабтовур эди: болохонасининг олди айвон. Лекин айвонни пастдан бир неча оппоқ устунлар кўтариб турар, улар орасида чипта креслолар, чип-

татўтарак стол, столлардан бирида нақ чўққиларда би-
тадиган ёввойи гуллар солинган малла сопол тувак.
Шифтда уч чироқли тилларанг қандил...

Ҳа, МТСда движок ишлар эди. Кечалари соат бир-
гача чироқ ёнарди. Буларнинг уйида бирон йиғин ё
зиёфат бўлса, тонггача ўчмас эди.

Мен жиддий айтаяпман: Йўлдошбойларнинг уйи
ҳам, яшаш тарзлари ҳам анаву қишлоқ одамларининг
ҳаётидан кескин фарқ қилар, бамисоли сойнинг икки
томони — икки қутб эдики, энди ўйласам, бу гўшада
ўриснинг дворяни, у томонда крестьянлари яшаётган-
дек эди. Ишонаверинг, мен бўрттираётганим йўқ. Бу-
нинг устига, бу ўзаро фарққа урғу беришдан менга
наф йўқ. Яъни, сизга айтмоқчи бўлганим, воқеаларга
анчайин дахли бор, холос.

Узун бу иморатнинг орқа томони оқ девор билан
ўралган сарой эди: сигир, қўй, пичан..*

Қисқаси, такхона айвонидан кўтарилган зинапоя
билан иккинчи қаватта чиқдик. Бу тарафдаям, у та-
рафдаям — хоналар, оқ-оқ эшиклар. Оёғимиз ости —
тахта пол қилинган эдики, буни ҳам биринчи марта
кўришим эди.

Биз кигизнинг остидан солинадиган бўйрани би-
лардик-да, биродар...

— Баққа юр, — деб бир хонага бошлади. Ошхона
экан: газ плитани ҳам шуңда кўрдим. — Юр-юр. —
Кичкина раис шу хонадан очилган эшикка бошлади.

Ундан чиқдим-у, қаршимда — сойнинг у бетида
сочилиб ётган қишлоғимни кўрдим.

Мен сизга раис бобонинг уйи, ашқол-дашқоли
ҳақида ҳайратимни баён қиляпман, қадрдон. Бу
ҳали — унга меҳрим тушиб қолди деганим эмас.

6

Айвон-балконга қадам босиб, қишлоғимдан кейин
кўрганим ёғоч рандалаётган уста Шодмону, бурчақда
худди малла мушук каби хурпайиб турган бургут
бўлди.

Унинг кечаги ҳўл қанотлари, патлари қуриган,
ўзиям шишиниб кетгандай эди.

— Шунқор. Менинг Шунқорим, — деди Йўлдош
қуш олдида чўнқайиб ўтириб. — Е, егин. Нимага
емайсан? Хафа бўлма, ўртоқ бўлиб кетамиз.

У битта чўп олиб, қушдан анча нарида ётган хом

гўшт бўлақларини унга сура бошлади. Бургутча баттар ҳурпайиб, ишонинг-ишонманг, айна мушукка ўхшаш «фиш-фиш» этган овоз чиқарди. Тумшуғи унчалик узунмас, аммо қайтиқ, кўзлари сарғиш, оппоқ панжалари тахминан уч яшар жужукнинг бармоқларидек келар эди.

Мен уни томоша қилар эканман, кўзларига тикилишни истамасдим. Нимагаки, унинг нигоҳида бизга нисбатанми — бир ёвузлик, ётлик бор эди.

Мен бунинг сабабини тушуниб турсам ҳам:

— Бизни ёмон кўряпти-я? — дедим.

— Бизни эмас, — деди Йўлдош. — Анавуни... Қара.

Тур ўрнингдан.

— Бургутти жўжалигида олиб боқсанг, эл бўлади, — деди шунда иши билан банд уста. — Қозоқлар истелгини шунда ўргатишади овга, қўлга...

— Буни ўргатиб бўлмайдами? — деб сўрадим.

— Йўқ, бу каттариб қолган, улим. Бу эркинликнинг ҳавосини олган. Бу бандилиқда узоқ қололмайди...

— Қолади! — деб дўқ қилди Кичкина раис.

— Хўп-хўп. Илойи, илойи, — деди уста.

— Бўзмерган айтди. Ҳалиям ўргатса бўлади, деди. Овқат бермай-бермай — берсанг, ейди, деди. Тирик қуён опкелади. Отам бўғалтирга товук жўжасидан опкелинг, деди... Юр, жўра. Юр-юр. Бу — бизнинг залимиз. Яъни, меҳмонхона бу... Қара, яхши, а? Яхши. Энди кўзингни юм!

Меҳмонхонада биллур идишлар, анвойи ичимликлар сақланадиган буфет бўлиши, суянчиғи баланд — тахтмонанд курсилар-у узун стол ҳам бўлиши, четда юмшоқ дивану креслолар туриши, деворларда табиат манзаралари тасвирланган йирик-йирик ромларда расмлар туриши мумкинлигини ҳам, онг ичаман, шу ерда кўрдим. Раис бобо кўз юмишим кераклигини айтди ва мен кўзларимни чирт юмдим.

Биласизми, дўстим, бундай дав-даска менга ўхшган ўртаҳол бир кимсанинг боласини маҳв этиб эмас, эзиб, қандайдир хижолатга солиб қўяркан: ўзингни фақирлигинг, бу нарсалардан биттаси ҳам хонадонингда йўқлигидан уяла бошлар экансан... Ғалати туйғу, а?

— Кўзингни оч, — деди Йўлдошбой.

Мен кўзимни очиб, ҳеч нарсани кўрмадим. Уй эгаси дераза пардаларини ёпгач, шундоқ ҳам қора мебеллардан нимқоронғи бўлиб турган меҳмонхона энди

тун қўйнига чўмган-у, ортимиздаги ойнаванд эшикдан тушаётган нур — баайни ойнинг шуъласи эдики, буни ҳам ғира-шира ҳис этардим.

— Кўряпсанми? — деб сўради сеҳргар раис.

— Нимани?

— Тўрга қара.

Қарадим-у, кўзимнинг пахтаси чиқиб кетай деди. Анқайиб қолдим. Тўрдаги телевизор устида бир неча маротаба қабристонда кўрганим оқиш нур қандайдир қабариб-каттариб кета бошлади. Кейин у шаклга кирди: қушга ўхшай бошлади. Шунда қушнинг кўзларига кўзларим қадалиб қолади.

У кўзлар тўқ қизил бўлиб, тобора аланга олаётганга ўхшар, бунга сари бу афсонавий парранданинг шакли-шамойили аниқ кўринар эди.

7

— Бургут! — деб юбордим. — Топдимми?

— Топдинг, — деди у. — Кечаям айтувдим-ку, биз даям бургут бор, лекин ҳайкали бор, деб эдим.

— Ҳа-я, шундай дегандинг.

— Қалай?

— Зўр.

— Нимага ёниб турипти у, биласанми?

— Шу, мозордаги...

— Буниям топдинг. Буям фосфор, — деди Йўлдош. — Фосфор бургут. Дадам Болгариядан опкелган... Ҳа-ҳа! Узоқ йили курортга борганларида опкелганлар.

— Ҳе, уйларинг ажойибхона экан.

— Анави бургутнинг нимага қараётганини энди билдингми?

— Тушунмадим?

— Анаву дўл урган бургутча... Шу ёқдан кўз узмайди-ку? Кўрдинг-ку!

— Ҳа-ҳа.

— Мана шунга тикилгани тикилган.

— Қизиқ.

— Мана, ҳозир эшикни очайин, кўрасан... Ана, ана, қаради. Бизга эмас. Дадам ҳам сендек ўйлагандилар. Кейин кузатиб билдилар, мана шу жонсиз шеригига қараб турган экан... Жуда қизиқ-а? У бунинг ўлик эканини билармикан?

— Қандайига «ўлик» бўларкан бу? Олдин тирик бўлган бўлса, унда...

— Кечирасан. Бу — шунчаки жонсиз ҳайкал эканини билармикан, ўртоқ?

— Билмадим.

— Эшик ёшиқ бўлса, тинчиб гўшт-пўшт ейди. Эшик очилдими, тикилиб қолади.

Шу-шу, мен буларнинг уйига келадиган бўлқолдим.

8

Суҳбатларимиздан бирини Йўлдошнинг онаси эшитган экан, бизни янада яқин бўлишга рағбатлантирадиган сўзлар айтди. Йўлдошнинг отаси — Катта рас бобо эса менда хунук таассурот қолдирдики, бу хотира ҳамон ўчгани йўқ.

Бир куни тожик хизматкор ушлаган балиқларни кўтаришиб келдик. Йўлдошнинг онаси бизни илиқ қарши олиб:

— Жарит қилиб берайми, уха ейсизларми? — деди.

— Уха, — деди Йўлдош. — Бу тоғликлар фақат қовуриб ейишни билишади.

Шу нарсани қайд қилишим лозимки, энди буларнинг уйлари жойлашган ерлар ҳам, иморатларининг антиқалиги ҳам, меҳмонхона ва бошқа хона жиҳозлари ҳам олдингидек кўзларимни қамаштирмас эди.

Аксинча: энди мен ўзимизнинг анави томондаги дала — шийпонимиз-у, лойсовуқ уйларимизни, гилам-кигиз, бўйраларимиз-у пўстак ва кўрпачаларимизни янада кўпроқ яхши кўрадиган бўлиб қолган эдим. Шунчаликки, буларнинг уйида кўпроқ вақт тутилиб қолсам, сиқилиб кетар эдим.

Ҳа, тенг-тўшларим-чи, қадрдон? Уларнинг кўзи тўрт бўлиб шу томонга тикилишар, Тўрақул нимжон бўлса, ҳар кўрганида, бургутнинг аҳволини сўрар эди.

Дарвоқе, ўтган бир-икки ой мобайнида бургутча анча етилиб, бўйину қанотлари чўзилиб қолган, қандайдир ориқлагандек кўринар, аммо етилаётган йиртқич қушлиги яққол билиниб турарди. Тагин шуниси завқли эдики, у (ҳамон оёғидан боғланган) катта қафас ичида қанотларини ҳалпиллатиб уриб, бурчакка суяб қўйилган қуруқ ўрик шохига учиб чиқар, ўша ерда мағрур ўтириб, патларини чўқир, сарғиш, гажак тумшугини бутоққа роса суркаб артар эди. Умуман, бу — ўлимғикхўр йиртқич қушлар туркумидан бўлса

ҳам, жуда озода эди: тумшугини денг, булоқнинг гоҳ бу, гоҳ у томонига роса суйкаб артар, гоҳида шох остидаги катта тоборага солиб қўйилган сувга тушиб олиб, қанотларини пат-патлатиб уриб чўмилар, сўнгра шумшуккина бўлиб четга чиқар ва сойни кечиб ўтган молдек силкиниб, патларини қурита бошлар эди.

Уни бу машғулотлардан фақат бир нарса чалғита олар эди: меҳмонхона эшигининг очилиши-ю жонсиз бургутнинг кўзга ташланиши эди. Шунда у яна хўмрайиб, сезиларли ҳурпайиб олар, кўзларида ёвузона бир ёвқурлик чақнар эди.

Тағин бир гап: Йўлдошнинг айтишича, осмондан ўзга бургутларнинг титроқли чинқириви эшитилган чоғларда жуда безовта бўларкан. Бир-икки марта қафасни айланиб учипти ҳам. Лекин икки гал ҳам панжарага урилиб йиқилибди.

9

Энди Раис бобонинг мен билан ўғлининг яқинлигига ҳамда бургутга бўлган муносабати ҳақида.

Ёз бошланиб кетган, кундуз кунлари қанчалик иссиқ бўлса (тоғнинг тошлари дарровқизийди-да), кечалари шунчалик салқин, ҳатто совуқ бўладиган кунлардан бири эди.

Чўмилишни соғинган эканмиз, сойнинг йўлини тошчим билан тўсиб, кўл, яъни «гум» қилаётган пайтимизда Кичкина раис бобо келиб қолди.

— Ана, Раис жўранг, ана бургутчи! — деб ҳасаду ҳавас билан чуғурашди тенгдошлар.

Албатта, мен Йўлдошбойни орамиздан энг фақир Тўрақулчадан ҳам балеңд кўрмасдим-у, қўлидаги бургут, унинг антиқа саводхонлиги, тўғрироғи, «билафон»-лиги, боринги, унинг «маданияти» мени жуда қизиқтирар, қолаверса, ожиз бандамиз-да: кимсан — Раис бобонинг арзандаси билан «дўстлигим»дан ҳамда буни бировлар кўриб турганидан ғурурланар ҳам эдим.

— А-аа, Йўлдош, ке! — дедим хизматкорга тақлид қилиб. У ҳам кулумсираб:

— Мирзажон, салом! — деди. — Сизни Райис бобо чақиропти!

— Қайси Раис? — дедим атай. Биламан, ўзининг ёнига чақиряпти.

— Кичкина райис, — деди у.

Мен кўйлакни кийиб, шимарилган иштон почасини тушириб, унинг ёнига чиқиб бордим.

— Бургут гўшт емаяпти, — деб шивирлади у. Ўзи оқ-сарикдан келган болайди, ранги, умуман, оқариб кетган эди. — Мунақада ўлиб қолади, а?

— Ўлади. Овқат емаса, одам ҳам ўлади, — деб жавоб бердим.

— Юр, ичим ачиб кетяпти.

Мен ҳам унга, яъни бургутга ичим ачишини айтдим-да, кейин қайси гўрдан ҳам оғзимга келган гапни қайтармадим:

— Эй, ўшани кўйиб юборсанг-чи, Йўлдош... А? Униям сен билан менга ўхшаган ота-онаси бордир. Бор, ахир! Ота-онасиз бола туғиладими? Улар болаларини йўқотиб, хапа бўлиб юришгандир... — Яна авж қилдим: — Балким уйлариинг тепасида айланадиган бургутлар — ўшаниннг ота-онаси ёки ака-укасидир?

Йўлдош менга ёвқараш қилди-да:

— Гапинг-ку тўғри, — деди. — Лекин мен уни яхши кўраман... Йўқ, уни кўйвормайман, ўртоқ! Сен билмайсан, кечалари уйфониб кетиб, ундан хабар олмаман...

— Залди эшигини очиб кўясанми?

— Ҳа, безовта бўлаётган бўлса, бирдан тинчиб қолади... У баъзи кечалари ўзини ҳар томонга уради, жўра. Айниқса, тонг отаётганда...

— Бечора.

10

Хуллас, олдинма-кетин болохона айвонига чиқиб борсак, Йўлдошнинг отаси залга кирверишда курси кўйиб ўтирибди. Сомон шляпаси билан елпинаётган экан.

— Дада, келдингизми? — деди Йўлдош.

Дадаси саволга жавоб беришни лозим топмади-да (бир ҳисобда у кишининг келгани аниқ эди-да!) дафъатан менга бошдан-оёқ қандайдир ҳорғин назар билан тикилиб:

— Ҳим, оёққа бир нарса кийиб юриш керак, — деди.

— Бор эди, қолди, — дедим. Бу кишининг ана шу зерикарли нигоҳи менга ёқмас, айтиш мумкинки, бу шахсан мендан бошқаларга, колхозчиларга ҳам шундай нигоҳ билан қарар, табиийки, уларни ўзидан юз чандон паст кўрарди.

— Кийиб юр, — деб такрорлади у киши. Кейин шляпани чап қўлига олиб, ўнг қўлини бурчақда тумшайиб турган бургутга чўзди. — Шунинг феъли ёмон, — деди. — Бу эл бўлмайди, ўғлим... Лекин чиройли, мағрур қуш.

— Ҳа, чиройли. Яхши кўраман, — деди Йўлдош шошилиб. Сездимки, бу борада отаси билан ўзининг орасида қандайдир гаплар кечган бўлиши керак.

Дарвоқе, бир муҳим нарса ёдимдан кўтарилибди.

Йўлдошбой билан дўстлигимиз бошланган кунлар эди. У мени саройларига эргаштириб бориб, бир эчкини кўрсатди. Қип-қизил. «Кийикдан тарқаган!» деди. Бу гап тўғрими, нотўғрими — ҳамон билмайман, аммо ёввойи такадан қочган жайдари эчкиларнинг туққанини эшитганман.

Қолаверса, бу усулда молнинг зоғини яхшилаш, иссиқ-совуққа, емиш танламасликка ўргатиш бобида олимлар иш олиб боришаётганини мактабда эшитгандим.

Гапнинг қисқаси, қизил эчкининг бурама шохига қизиқиб қолдим-у, Булғориядай жойдан фосфор бургут кўтариб келган Раис бобонинг ғалати феъллари борлиги, яъни, бор эканидан гап очдим. Ахир, Раис бобо — «халқнинг отаси» ҳисобланасалар ҳам, халққа қандайдир бегона эдилар-да, дўстим...

Узр, такрорлаган бўлсам.

Йўлдош менинг мулоҳазамдан завқланиб кетиб, билагимдан тутди. Бедахонага олиб кириб, ундан яна бир хонанинг эшигини очди. Кейин эшикни «ёпма» деб четланди-да, қўлини чўзиб, деворларни кўрсатди.

Ёпирай, деворларда тулкининг ҳам, бўрининг ҳам, қоплоннинг ҳам териси илинган, бир нечта бурама, чангаракшоҳ кийик ҳамда ёввойи кўйнинг шохлари-да бор эди.

Хонани нафталин ҳиди тутиб кетган бўлсаям, бу ердан чиққим келмай қолди! Бу маконда вақтидами, бевақтми ҳалок бўлган жонзотлардан қолган нишонлар — уларнинг арвоҳидек туюлди менга!

Ҳа-ҳа, Раис бобо буларни кўчадан териб келгани йўқ. Бирлари ўлдирилган, бирлари қопқонга тушириб нобуд қилинган, хуллас, Раис бобонинг яқин кишиларининг иши бу: табиийки, унга хушомадан шу ишни қилишган.

Ҳе, биродари азиз, буям ҳолва экан.

— Энди бу ёққа қара, — деди Йўлдош.

Бурилиб, ортимдаги деворга қарасам, ўнлаб қушларнинг — каклик дейсизми, чил, ҳакка, қумри, ҳатто жаннат чивинхўри деган думи узун қизғиш қушнинг ҳам ичига бир нима тиқилган мўласи саф тортиб турибди.

Худди тириқдай!

Кўзлари...

11

Энди Раис бобо билан «суҳбат»га қайтаман. Кичкина раис бургутни яхши кўриши, унинг чиройли экани ҳақида шошилиб айтди.

— Барибир бу ўлади, ўғлим, — деди Раис бобо.

— Ўлмайди! — деди Йўлдош йиғламосираб. — Шунчаки эркинликни, учишни соғинган.

— Йўғасам, қўйвор.

— Қизиқмисиз?

— Шу-да. Мен ҳам истамайман... Лекин бундан яхши чучела чиқади, ўғлим, — деди Раис бобо. Ўшанда мен «чучела» сўзининг маъносини билмасдим. Аммо ўлган бузоқнинг терисига сомон тиқиб, онасини ийдриш мумкинлигини ҳам билардим. Раис бобо сўзида давом этди: — Бўзмерганнинг ҳам фикри шу.

«Бўзмерганнинг?» Юрагим шув этиб кетди. Саройдаги хилватхона ва ундаги ёввойи ҳайвонлардан шилиб олинган терилар-у, арралаб, қоқиб олинган шохлар кўз олдимга келди: демак, бу ишларнинг бошида ўша одам турса керак.

— Керакмас ўша Бўзмерганингиз, — деб, энди баррала йиғлаб юборди Йўлдош.

Унга кўшилиб менинг ҳам йиғлагим келиб турган бир пайтда, худо шоҳид, калламга яна бир фикр келдики, унинг амалга ошганини кўриб, бошим осмонларга етди.

— Раис бобо, — дедим қунишибгина. — Йўлдош-бойнинг бургути қафасда турган бўлсаям оёғи боғлиқ. Шу, қафаснинг анави томони очиб қўйилса-чи? Бургут ҳавога учарди. Тағин қайтиб келади. Агар ипи узунроқ қилинса...

— Ана, ана! — деб менинг кифтимдан қучиб олди Йўлдош. — Шундай қиламиз!

Раис бобо хўрсиниб, ўрнидан турди.

— Майли. — Кейин ижирғаниб, айвон тўсивига борди. — Гулназар! — деб чақирди. Жавоб қайтмагач, ошхонага йўналди. — Сасиб кетипти ҳаммаёқ. Гўшт, гўшт сасипти. Димофинг битганми... Вабше, сассиқ нарса бўлар экан бу. Тоғниям олисдан томоша қил, деганларидай.

У киши вайсаниб, ошхонадан чиққач, иттифоқо қўланса эт ҳиди менинг ҳам димоғимга урилди. Йўлдош эса бурнини кафти билан тўсиб кулди.

— Мен сезмаппан.

— Мен ҳам, — дедим.

— Лекин дадамни онам: «Сиз — сабачий ньох» дейдилар... Таржимаси — «искович ит»га тўғри келади. Дадам асматик-да... Нафаси қисиб туради. Дамқисар ҳам. — Кейин залнинг эшгиңи баралла очиб юборди. Лекин фикридан чалғимас эди: — Дадам илгари Қишлоқ Хўжалик министрлигида ишлар эди. Шаҳарнинг ҳавоси тўғри келмай қолди... Ўртоқлари шу томонларга кетишни маслаҳат беришди. Дадам ҳам шу тоғ ҳавосини истар эди. Хў, мен чақалоқ эканим-да уларнинг дачаси шу ерда қурилган...

— Мана шу уйни айтяпсанми?

— Ўшанда бунақа бўлмаган... Дадамга ачинаман. Лекин шу ерда яшашга мажбур. Менга бўлса жуда-а ёқиб қолди... Эй, ўртоқ, яқинда туғилган куним бўлади.

— Туғилган кунинг бўлса... — Кулманг, қадрдон, ҳозир ёли оқариб балога ақли етадиган бўлиб қолган бу дўстингиз ўша вақтларда «туғилган кунни нишонлаш» деган гапнинг ҳам маъносини тушунмасди.

— Именина-да! — деди у — Тўпланамиз. Ана, залда ўтирамыз! Онам чабуреки пишириб беради... — Йўлдошбой шу тариқа ҳар бир сўзи изоҳга муҳтожлигини сезмай сўзлар экан, мен яна бургутта тикилиб қолган эдим.

У эса бирданига ўқрайиб қолди. Бу ҳам етмагандай, қанотларини ёнига сал кериб, худди: «Урушасанми? Бир куч синашайлик!» дегандай панжарага етиб, бирдан тортилиб кетди. Сўнгра бир оёғи думи томонда қолганича тўхтаб, баврини ерга бериб ётди. Шу ётишида ўлжасини пойлаётган оч бир махлуққа ўхшарди.

Ҳамон ҳайрон, ҳайронлар бўламан, қадрдон. Бу банди қуш анаву жонсиз ҳайкалга нечук бунча қизиқиб қолган экан? Уни ўз қавмидан эканини билгани учунми?

Балки, балки унинг уй тўрида эркин турганига ғашлик, озодликка интилмаётганидан ҳайратда, балки ғазаби ҳам шундан эди.

Кулманг, азизим. Биз ҳали паррандаларнинг тилини билмаймиз-у, туйғуларини қаёқдан ҳис қиламиз?

Эртаси томоша бошланди. Қишлоқ бўйича том бошига чиқиб олиб, Раис бобонинг қасри томонга қарамагани йўқ эди десам, бўлади.

Ўзингиз ўйлаб кўринг: ям-яшил қир остидаги зумраддек ўтлоқ ўртасида қад кўтарган оппоқ иморат устида — тепасида бир баҳайбат қуш айланаётир.

Шундай тез айланардики, боши айланиб йиқилиб тушмаганига ҳайрон қоласан!

Тагин: бир хил баландликда, тахминан бир арқон бўйи тепада чарх урмоқда ёввойи — йиртқич қуш! О, ана қаранг энди! Тоғнинг бағирларидан пистирма ичида ётган «миг» самолётлари каби сонсиз бургутлар учиб кела бошлади. Улар раис бобонинг уйи тепасига етгач, секинлаб айланишга тушдилар. Улар баландда. Тутқин — оёғида капрон занжири бор бургут эса пастда... У титраб, чинқироқ овоз чиқаради. Тепадагилар унга жўр бўлишиб, айримлари бандининг ёнидан учиб ўтишади. Учиб ўтишади-ю, бу «йигитча»нинг не кўйга тушганига ақллари етмагандай яна баландлаб кетишади ва зорланиб овоз чиқаришади.

Мен сизга ўша манзара-ю ҳолатни қандай етказяпман, билмайман, аммо ўшанда кўзларим гилқ ёшга тўлган, бироқ лабларим кулар эди: менинг «ихтиром» рўёбга чиқиб, шу туфайли бургутча эркинроқ парвоз этаётганидан бир қаноатим ҳам бор эди, бироқ... бунча шерикларининг ёпирилиб келишидан, инсон деган махлуқнинг бир ҳийласи туфайли мағрур инилари кўклай олмаётганидан ҳайрон бўлаётганлари ҳам мени маҳв этар эди.

О, инсон, бошинг омон бўлсин-у, нақадар маккорсан!

Дўстим, мен ҳозир ҳам тўлиқиб кетаётибман: у — ажойиб ва фожиавий бир манзара эди.

Тасаввур этингки, уни томоша қилаётганлардан кўпларининг юзларида кулгу бор, Раис бобонинг ўғли қилган ишдан фахрланиш, унга тан бериш бор, тагин: театр, телевизор деган нарсалардан беҳабар гум-роҳларнинг лақмаларча анқайиши бор... ўй, мулоҳаза — йўқ эди, десам бўлади.

Бир маҳал бургут шундай айланишга берилиб кетдики, туйқус қафасга урилдими ёки хизматкор ипдан қаттиқ тортдими — худди ўқ теккандек бир ағдарилиб пастлай бошлади. Кейин уй атрофида худди ипга боғланган ажабтовур варрак каби айлана-айлана айвонга тортилди.

Мен тасаввур этдим: бургут ўз қафасида ҳансираб ётибди шу тобда. Илло, кўпдан бери бундай парвоз қилмаган! Шубҳа йўқки, шу тобда меҳмонхона эшиги очик, у ерда Раис бобогина эмас, у кишининг хотини ва ўғли ҳам бор.

Шубҳам йўқки, толиққан, ип тортилганда бирон ери балки шикастланган бургут яна зал тўрига кўз тикиб қолган. Балки энди қушнинг вазоҳати бурунгидан ҳам баттардир: ахир, ўз маконида парвоз этиб келди.

Анави нотавон эса ҳамон уйнинг тўрида қотиб, кўзлари ловуллаб турибди.

13

Худди шундай бўлган экан, қадрдон.

Йўлдошбойнинг туғилган куни муносабати билан чорланган меҳмонлар, яъни, «айбдор»нинг падари бузруквори-ю волидаи мухтарамаси, тагин иккита фельдшер билан Йўлдош ўқийдиган синф раҳбари ва биз жужуқлар — ҳе, стулда тўғри ўтиришни билмайдиган, айримининг оёғи ерга тегмай тагига қатлаб олган қишлоқ шумтакалари даврасида бургутнинг илк бор узун ипда учирилгани ҳикоя қилинар эди.

— Менимча, шу ҳайкални ёмон кўриб қолган, — деди Раис бобо инжиқланиб. У киши даврадан туриб кетишни истар, аёли қўймас, афтидан, яна уч-тўрт дақиқа ўтиришга ундар эди. — Буям одамзодга ўхшайди-да, — деб давом этди у киши. — Чиройли бир гўшад яшаётган кишига бошқаларнинг рашки келади.

— Шундай-шундай, — деб тасдиқлашди дўхтирлар. Ўқитувчи эса иримига яраша:

— Шундай қилманлар, болалар, — деди бизга. — Рашк яхши фазилат эмас...

Чоғимда, Йўлдош ҳам уларнинг сўзидан ўзига тегишли маънони чиқариб ололмаётган эканми, гапни бўлиб:

— Вей, ўша уни ёввойи бургутлар бирам қочиб қолишди! — деб кулди. — Кейин о-осмонга чиқиб кетишди. Кейин секин-секин товуш чиқаришди. Кейин буям секин-секин ингради.

Эпирай, униям кўзи ёшга тўлиб кетди. Ҳаммамиз бир сония жим қолдик.

Шунда Йўлдош улуғ бир хулосани айтди:

— Дада, онажон, бугунги кун меники, менинг гапимни қиласиз, тўғрими? — Меҳмонлар ҳам «тўғри» деб тасдиқлашди. Мен унинг чехрасидаги нурли бир изтиробни кўриб ҳайратга тушдим. Гапни ҳам жуда кекса одам қазо қилганида сўзлаётган имомдек тантанали ва фожиавий тарзда бошлаганди-да. — Шу бургутни, шу қушни, — дея титраб ўрнидан турди. — Ҳозир қўйворайлик... А, жўралар, тўғрими гапим? Биз уни, йўқ, сизлар уни тутиб оддинглар. Мен.. биз уни тузатдик...

Бизга бирдан жон кирди-ку!

— Қўйвориш керак! — дедим.

Бошқа болалар ҳам ўз мулоҳазаларига кўра бу фикрни, яъни Йўлдошнинг илтимосини маъқуллаб, Раис бобога қарашди. «Зиёфат айбдори»нинг онаси ҳам бу фикрга ҳайрон эканини яширмайдиган бир назар ила эрига боқарди.

Раис бобо мийиғида кулимсирар экан, пешонаси тиришди. Касалманда қиёфаси тагин мискин бир тус олди.

— Раҳмдиллик — яхши нарса, — деди. — Сизларнинг ёшларингда бўлганимда, мен ҳам шу фикрни айтган бўлардим эҳтимол... Бироқ йигитчалар, билиб қўйинглarki, бизнинг фалсафамизда ҳамма нарса Инсон учун, дейилади. Табиат ҳам, гуллар ҳам, мана шу бургут каби қушлар ҳам... Улардан завқланишимиз лозим. Ана шунинг учун ҳам бизда зоопарклар бор, кўриқхоналар бор. Биз ноёб паррандалар ва камёб ҳайвонларни асраймиз. Тўғри, уларнинг ўргатилган бўлишлари шарт эмас...

— Албатта, албатта, — деди ўқитувчи. — Циркнинг йўриғи бошқа.

— Балли, — деб давом этди уй эгаси. — Лекин биз

бу шунқор қушни хонадонимизга ўргатмоқчийдик. Бир ҳисобда шунинг учун ҳам унинг бу ерда туришига рухсат этувдим...

— Лекин ўрганмади. Ўрганмас экан, — деди Йўлдош отасининг нима демоқчи эканини англагандек. — Бўзмерган айтдилар...

— Ана бу бошқа гап, — деб яна табассум қилди отаси. — Демак, бунинг жойи — бу ер эмас.

— Демак, бунинг жойи — осмон! — деб юборди Йўлдош ва мен енгил тортиб кетдим.

— Э, йў-ўқ, — деб бош чайқади отаси ва... Йўлдошбой йиғлаб юборди.

— Бунинг жойи, бунинг жойи... сарой-да, а? Айтинг, тўғриси, дада! Айтинг... Йўқ, айтмайсиз ҳозир. Аммо мен биламан: сиз бунинг терисини шилиб, Бўзмерганга берасиз. У устасига обориб, чучела қилдириб келади. — Раис бобо қизишиб кетиб, гулдираб ўрнидан турди. Онаси Йўлдошнинг билегидан ушлаб бир нималар деб ёлворди. Энди Йўлдош ўзини тўхтатолмас эди: — Чунки бу — ноёб қуш, а, дада? Шунқорлар авлодидан! Ёки қарчигайлар оиласиданми? Дада, деяпман! Ана кўрасиз, қўйвораман шуни...

Эшик оғзига етган Раис бобо ўғлига илкис қаради.

— Ўзингни босиб ол. Меҳмонлар бор... Жўраларингниям биринчи марта келиши. Кансерт кўрсатма, ўғлим. Ҳа, бир гап бўлар. Ундан кўра, таомга қаранглар, де. Еб-ичиб ўтиринглар. Кейин, ана, бургутингни учир. Онанг бир тасмага: «Ўғлим, туғилган кунинг муборак!» деб ёзиб қўйипти. Гулназарни чақир, тасмани бургутнинг оёғига боғласин. Кейин учиринглар.

Раис бобо чиқиб кетди. Салдан кейин уй бекасининг имоси билан меҳмонлар ҳам туришди, яъни, катталар қўзғалишиб, бошқа хонага ўтадиган бўлишди.

Биз болалар ҳам беихтиёр ўрнимиздан турган эдик: ўзимиз қўлга туширган қарчигайни, йўқ — шунқорни, бас, бургутни ўз қўлимиз билан ҳавога учуриб томоша қилишни истардик.

Албатта, уни буткул озод қилиш — фақат Раис бобонинг иродасига боғлиқ эди.

Хулласи калом, бургутни учирдик. Вай-вай, бундай гўзал манзарани кўриш кишига камдан-кам насиб этади: бургут парвоз қилиб айланаётир, бир оёғига боғланган оқ тасма ҳилпираб эргашган, ундаги қизил ёзувлар кўриниб-кўриниб қолади.

Вей, бундай манзарани кўрганмисиз? Буни тўқиб чиқариб ҳам бўлмайди, дўстим!

Аммо ўзи жўнгина муносабатлардан келиб чиқди... Ҳа, ҳамма буюк нарсаларнинг отаси — соддалик.

Бироқ, жиндак хаёлга толсангиз, шу манзара ҳам фоже манзара эканини уқасиз: ҳа, дўстимизни кўкдан туриб табриклаяпмиз! Яхши. Кўпга кирсин Йўлдош-бой.

Аммо банди-занжирбанд бургутдан фойдаланяпмиз-ку? У қушнинг бағри қон-ку?

Бизга — пастда қийқириб чапак чалаётганларга қараб у, агар ақли бўлса, нимани ўйлаётган экан?

Шубҳасиз, биздан жирканар, нафратланар эди бу гладиатор бургут...

Лекин сал вақт ўтмасдан томошанинг пачаваси чиқди: йиртқич қуш ортидан илон каби эргашган нарсани пайқаб қолиб қўрқиб кетди, шекилли, шундай учишга — айланишга тушдики, мотори бузилган «миг»дан фарқи қолмади. Ёки шамол оқимига тушиб қолгандек ҳаракат қила бошлади: дам пастлаб кетади, дам юқорилаб ва бирдан тўхтаб тескари томонга учади.

Хуллас, шўрлик бургут думига пақир боғланган қандайдир махлуқ ҳолига тушди.

Натижа шу бўлдики, толиқдими, бошқа бир нарса таъсир этдими, секинлаб-секинлаб, айвондан пастга шундай осилди-қолди. Боши пастда, қанотлари қайрилиб тумшугига тушган.

Томда туриб челақда лой тортган сувоқчидек уни тезда тортиб айвонга чиқардик.

У қанотларини ёзиб ётиб олди.

Вой, нақадар ғамгин кўринди у менга!

У касал эмас эди, йўқ — банди эди: биз унинг бандилигидан...

Биз болалар залдаги дераза пардаларини тушириб, нимқоронғилиқда фосфор бургутни томоша қилиб, хаёлимизда у туфайли қўзғалган ҳар хил афсоналарни — тошқасрлар-у жодугарнинг бир «суф»и билан тошқотган одамларни эслаб, айнаи чоғда ҳайкалнинг қизил кўзларидан ҳайиқиб, шу боисданми, паст овозда гаплашиб ўтирардик.

Боя бургутни ўз ҳолида қолдириб, катак эшигини атай ёпмасдан кирган эдик: бир пайт патир-путир қилиб ўзини нари-берига ура бошлади-ю, биз ташқарига чиққунча у ҳавога парвоз қилди.

У энди оҳиста учар эди. Таажжуб: бояги чарчоғидан асар ҳам йўқ. Кўқда бир оз тўхтаган бўлиб, титроқли овоз ҳам чиқарди. Бояги бургутлар (боя тасма билан учирганимизда ҳам бир неча шериги кўқда пайдо бўлган эди) яна аллақаёқлардан етиб келиб, тагин баландда айлана бошлашди. Биз ихтиёрсиз бир тарзда унинг осмонга интилишини кутардик. Лекин у интилмас, шу баландликда учишга ҳам рози бўлгандек.

Кейин, тепани кўйиб, тобора айвон қаршисида айлана бошлади. Ниҳоят, айвонга кириб ҳам ўтди.

Биз бундан қувониб ҳам кетдик: назаримда, бургут «ўз қафаси»га ўрганаётганга ўхшар.

Бир маҳал қарасам, ёши улур меҳмонлар ҳам ошхона деразасидан қараб томоша қилишяпти.

Капрон чилвирнинг учи Йўлдошбойнинг кўлида эди. У дамо-дам: «Уч! Осмонга чиқ!» деб гўё далда берар, биз ҳам унинг сўзини такрорлар эдик.

Ана шундай анқайиб-анграйиб, қувониб-суюниб турган чоғимизда шунқор, йўқ — қарчиғай, ундай эмас — бургут яна айвон ичини разведка қилгандай учиб ўтди-ю, бирдан шитоб билан айлана кетди. У айланаяпти, бизнинг ҳам бошимиз айланади. Худо урсин, кўзим тинай деганда, уни яна, ҳа, демак, охирги марта тепамда кўрдим, холос.

Кейин, меҳмонхонага ўзини урди ва ичкарида тақир-туқир бўлиб кетди. Ичкарига кирсак, фосфор бургут чил-чил синиб кетган, бизнинг овунчоқ эса телевизорнинг оёғи остида қанотларини ёзиб жонсиз ётибди.

Меҳмонлар ҳам орқамиздан чопиб киришган эди. Унинг тепасига келишди.

Йўлдош қушга эгилганча қўлини тегизишни ҳам, тегизмасликни ҳам билмай ҳиқиллаб тураркан, Раис бобо келиб тиззаларига кафтини тираган кўйи қушга бир муддат тикилди-да, хўрсиниб қоматини кўтарди.

— Тамом бўпти, — деди. — Саройга обориб ташлаш керак... — Ниҳоят, телевизор устига, кейин атрофда сочилиб ётган ҳайкал синиқларига боқиб ачиши билан бош қимирлатди. — Эсиз ҳайкал.

Кейинги куни тонг пайти эди, уйимизнинг деворини биров дукиллаб урди. Мен сигиримизни подага қўшиш учун уйдан чиқаётган эдим. Айвон четига бориб, уй ортига қарасам, Йўлдошбой бўз отида турибди. Олдига пахмоқ аделга ўралган бир нарсани ўнгариб олган. Кам ухлагандек қовоқлари шишиб кетган.

— Муни, муни нима қиламиз? — деди. — Отам чучела қилдиради барибир...

— Ҳим, эслатиб туради. Ёмонми? — дедим.

— Йўқ, эслатмасин ўзини... Барибир ёдимда қолди энди. Буни яна эрмак қилишмасин.

Кўзим чарақлаб очилгандек бўлди: дарҳақиқат, тўғри айтаяпти бу!

Калламга келган илк фикрни айтдим:

— Кўмамиз.

— Ҳа, — деди у.

— Сен шийпонга боравер бўлмаса. Мен бу ёқдан сигирди ҳайдаб чиқаман.

— Майли. Ҳув, ўша кулба-я?

— Ўша.

...Атрофини симтўр билан ўраш ҳам одамларнинг хаёлига келмайдиган, тўғрироғи, бу ҳолни хаёлларидан чиқаришган, яна-да тўғриси, бунга рухсат этишмайдиган, бундан ҳам тўғриси — обод қилишни ўйлаган одамни қишлоқдан бадарға этилишига сабаб бўладиган қабристонга етиб борганимда, Йўлдошбойнинг ёнида Тўрақул, яна бир-икки бола бор эди.

Биз хас-хашакларни еб юрган эшакларни ҳайдаб юбориб, қабристоннинг тоғ томонига ўтиб, чўккан бир гўрни кўрдик. Унда одам суяклари бўлса керак, деб ўзимиз гўр қазишга киришдик. Биримиз чўп билан, биримиз плугнинг занглаган тиши билан хўп уннаб чуқургина лаҳим қаздик.

Кейин сор бургутни аделга яхшилаб ўраб лаҳимга қўйдик-да, кўмдик.

Қабристонда шаҳид ўлганларнинг, яъни ҳувгражданлар уруши даврида Озодлик, Мустақиллик йўлида курашиб ҳалок бўлган «босмачи»лардан ҳам бир нечасининг қабри бор, халқ уни пинҳон тутар, биз жузжуқлар ҳам бировга оғзимиздан чиқармас эдик: уларнинг белгиси — бир қулоч чўпу ярим газ чурук бўз эди.

Бу фикр мендан чиқди десам — хато бўлар, ишқилиб, қайсимиздандир чиқди:

— Туғ қадаб қўяйлик, а?

Биз ўзимиз англамаган ҳолда озодлик йўлида кўп интилиб, бағри қон бўлиб, ҳалокатдан ўзга чора тополмаган, шу ишни ҳам ўзига хос бир тарзда адо этган сор бургутни баайни «шаҳид» деб дафн этдик.

1996.

Тўп ўйин

*Суюкли невараларим Қаҳрамонжон
ва Жавлонбекка бағишлайман.*

1

Тўп ўйин...¹

Бизнинг болаликда, тўп деганининг ўзи — далада ўтлаб юрган сигир борми, кўй-эчки борми, борингки оддий пўстақдан ҳам юлиб-юлиб олиб, кафтда ийлаб-уқалаб — бамисоли «қайла» қилиб, кейин ўртача мушт

¹ ИЗОҲ:

Болалар ўйинлари...

«Оқсуяк, чиллак, тўп, олатаёқ, кўчмак», ҳатто «бекинмачоқ» ҳам болалар учун найинки ўйин-эрмак, балки ростмана кураш, Изла-ниш-топиш, бу орадаги хафагарчиликлар, ўзларига хос изтиробла-ру галаба нашъасини суришлари ҳақида хаёлга толсак, беихтиёр шу фикрга келамиз: «Бу ўйинлар — шунчаки ўйин эмас, билъақс — ҳаёт. Яшаш учун курашнинг ўзига хос кўринишидир.

Болаларнинг ўзлари эса... — кичкина инсонлардир-одамлардир. Демак, буларнинг ўзаро рақобатлари-беллашувлари, синашмалари-да кичик инсонларнинг ўзларига хос бўлган барча инсоний жиҳат-лари намоён бўлади.

Во, ажаб, баъзан шундай ҳолга ҳам гувоҳ бўлиш мумкинки, ана ўша ўйинларда мардлик қилган болалар «катта одамлар» бўлиб етишганларида ҳам «мард» бўлиб қолар эканлар. Ва ўша ўйинларда ғирромлик қилган болалар катта одам бўлганларидан кейин ҳам аксар ҳолларда «ғирром»лик қилар эканлар.

катталигига келтирилган силлиқ, енгил ва тез учадиган думалокни тушунар эдик.

Ў-ў, уни яшашнинг ўзи бир олам завқ берарди. Бечора ҳайвонларни титратиб-титратиб, баъзисини қочишга мажбур қилиб, терисидан олинган юнгни ариқ бўйига келтириб, чордана қуриб ўтирволардиқда, дастлаб бир чаноқ пахтадек бўлагини олиб, сувга ботирардиқ. У сувни шимиб олгач, кафтда айлантира бошлардиқ. Тез-тез. Бир-биримизга қараб-қараб...

Тўпнинг юмшоқ ё қаттиқ чиқиши уни бошдаёқ кафтлар орасида қаттиқ қисган ҳолда, намини қочирмасдан ийлашга боғлиқ бўларди: шошилсанг, кафтинг оғриси, аясанг — тўпнинг юмшоқ чиқардики, бора-бора ўз-ўзидан сўкилиб-титилиб кетарди. Қаттиғи эса тошдек бўлиб, ҳавога отсанг — кўринмай кетар, ерга тушганда — одам бўйи сапчир, биронта рақибингнинг баданига тегса, изини қолдирарди, албатта...

Сирасини айтганда, тўпни яшашдан мурод ҳам шу эди: рақибларнинг бир-бирига...

Келинг, «Тўп ўйин» қоида-қонуни ҳақида бироз сўзлаб берай: ахир, сизлар (ҳозирги ёшлар) уни билмайсизлар деярли. Чунки у ўйин ўйналмайди ҳисоб...

2

Тасаввур этингки, кўм-кўк ўтлоқдасиз, ўртоқларингиз билан. Ҳар бирингизнинг қўлингизда биттадан тўп. Тўпларни салмоқлаб, ерга уриб, осмонга отиб синаяпсизлар. Ниҳоят, битта тўп маъқул топилади. Ва ҳакам-жўрабоши эълон қилади:

Тагин: ўша ўйинларда тобланган, қандайдир жиҳатлари фазилатга айланган ва, демак, ўша ўйин-синовларда қандайдир даражада шакланган бола-инсонларни ҳам кўрар эканмиз.

Хуллас, болалар ўйинлари — аини чоғда камина «ўзбек болалар ўйинлари»ни кўзда тутуди, — мавжуд ҳаёт тарзи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тақозоси ва, табиийки, жуғрофий минтақалар шароити талаби-ла ибтидода пайдо бўлиб, унинг самаралари аён бўлгани боис ҳамон давом этиб-бойиб келаётибди эканки, биз ул ўйинларни кўз қорачиғимиздек асрашимиз, ул ўйинларни мумкин қадар кенг-роқ ташвиқ қилишимиз, ул ўйинлардаги ажойиб сифатларни — лозим бўлса, бадий асарларда, — инкишоф этишимиз лозим экан.

Камина ана шундай мулоҳазалар орқасида «Ўзбек болалар ўйинлари» мавзунда бир туркум ҳикоялар ёздим.

Муаллиф.

— Ҳайнаимиз! Қани, турклар — бу ёққа, инглизлар у ёққа ўтинлар! — Қўли билан кўрсатиб, болаларни икки гуруҳга ажратади, тўғрироғи, уларнинг ўзлари ажралишади; нимагаки, ўтган гал «турк» бўлганлар бу гал «инглиз» бўлишлари ва «инглиз»лар «турк»ка айланишлари керак.

Дарвоқе, бу гаплардан, яъни «инглиз-турк» деган атамалардан ҳайрон қолдингиз чамаси?

Ҳа-ҳа, ўша вақтларда бу атамалар амалда эди ва юз фоиз инонинг, бу атамалар-у ўйин иштирокчиларини шундай номларда ажратиш бизга ота-боболаримиздан қолган эди.

Хўп, улар муомаласига қаердан кириб келган бу номлар? Бунинг тарихига сиз ҳам қизиқсангиз керак... Зеро, яқин йилларда ҳам «турк» сўзи қатағон қилинган каби тилга олинмас, қандайдир ёзилмаган қонунлар асосида «турк, Туркия, Туркистон» сўзларини тилга олиш ҳам ман этилган эди.

3

Энди сиздан андак сабр-тоқат тилаб, ушбу атамаларнинг пайдо бўлиши ва тилимиздан бадарға этилиши тарихидан жиндак сўзлаб берсам.

1917 йилда Ўрусияда Октябр тўнтариши бўлиб, яъни чор ҳукумати йиқитилиб, давлатни Шўролар (коммунист-большевиклар) қўлларига олганларидан сўнг уларнинг дохийлари Ленин билан Сталин «Шарқ мусулмонларига (ёхуд Шарқ халқларига) мурожаат» деган бир манифест эълон қилади.

Ундаги энг муҳим гап — «Чор ҳукмронлиги даврида мустамлака бўлиб келган ўлкаларнинг ўзларича мустақил бўлишлари мумкин!» деган қувончли хабар эди.

Буни ўқиган ота-боболаримиз бошлари осмонга етиб, Ватанни «Мустақил!» деб эълон этиш ҳаракати-га тушадилар ва улар орасидан чиққан зиёли, фидойи ҳамда Истанбул-у Петербург дорилфунунларида ўқиган ҳуқуқшуносларнинг энг саралари тўпланиб кенгашадилар-да, Туркистон мусулмонлари Қурултойини чақириш ва «Туркистон — Мустақил давлат!» деб эълон қилишга келишадилар. Айни чоғда Туркистоннинг бўлғуси ҳукумати аъзолари, ҳатто Президент ким бўлиши ҳақида ҳам битишиб оладилар.

Алқисса, Қурултой бўлиб, «Туркистон Мухторияти» бир овоздан эълон қилинади ва ҳукумат бошлиқлари-ю нозирлари (министрлар) сайланади.

Ў-ў, ўша қурултойда Ўрусия тахтига чиқиб, машҳур «Манифест»ни эълон қилган Ленин билан Сталиннинг Коммунистлар (большовоилар) фирқасига ҳамду санолар айтилади.

Бу хушхабар етган ҳар бир кент, қишлоқ, овулда байрам бўлиб кетади...

Орадан кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас, — ўн олти кун ўтгач, Москва, яъни Шўролар фирқаси ва унинг бошлиқлари Ленин-у Сталин томонидан «Туркистон Мухторияти қонунсиз ҳукумат. Ерлик миллатчиларнинг ифвогарлиги орқасида эълон этилган. Бойлар-буржуйлар ҳукумати у!», демак, «Туркистон Мухторияти» — «Ўрусиянинг камбағал деҳқон ва ишчилар ҳукумати-га қаршидир», деган кўрсатмаси асосида...

«Ёш Туркистон ҳукумати»нинг аъзолари қамокқа олина бошлади.

Ҳукумат аъзоларидан бир қисми Қўқондан қочиб қутулдим дейишганда...

...Ўрусия Шўросининг жаллодлари у шаҳарга ҳам етиб боришади ва уларни таъқиб эта бошлайдилар, халқ кеча эълон этилган Мустақиллигини ҳимоя қилишга чоғланиб, намоишлар қилаётган бир пайтда, шахсан Сталиннинг буйруғи билан Қўқонга Перфильев деган ёш генерал раҳбарлигида тўп-тўпхона ва тиш-тирноғигача қуроланган Қизил аскарлар, (дашноқлар ҳам) жўнатилади. Улар...

...Қўқонни уч кун тўпга тутиб, уч кун ёндиришади.

Ўшанда шаҳарнинг ўтгиз минг (30 минг) аҳолиси нобуд бўлади, қолганларидан бир қисми — хорижга бош олиб чиқиб кетади, бир қисми қасоскорлар-фидойиларга (Шўро ташбеҳида айтилса — «босмачилар»га) айланиб, тоғ-тошларга чекинишади-да, Туркистоннинг озодлиги учун то қурбон бўлгунларигача курашадилар...

Энди, «турк, Туркия, Туркистон» сўзларининг тилимиздан қатағон қилиниши-ю «турк-инглиз» номларининг «тўп ўйин»да қолиши ҳақида озгина гапирсак бўлади.

Ўрусияда Октябр инқилобини, хусусан, собиқ мустамлакаларнинг «Мустақил, Суверен» бўлиб кетишига бемалол рухсат берганларини шод-хуррамлик билан кутиб олган, Шўро доҳийларини табриклаган Туркиянинг миллатсевар зиёлилари (у мамлакатда зиёлиларнинг аксари, айти чоғда, зобит-офицерлар бўлишган) Ўрусия ҳукуматининг туркистонликларга нисбатан қилган ушбу риёкорлиги, Шўроларнинг аслида — Чор зобитларидан фарқи йўқлигини кўриб, қаттиқ изтиробга тушадилар ва мамлакатимизга ёрдам қўлларини чўзадилар: «қасоскор — фидойиларимиз» орасида Жаҳон муҳорабаларини кўрган турк зобитлари шу тариқа пайдо бўлишади, улар Туркистонни озод этишга бел бoғлаган ватанпарварларга ҳарбиятдан сабоқ бера бошлайди, уларнинг бошларини қовуштириб, қасоскорлик ҳаракатини — «Миллий Озодлик ҳаракати»га айлантиришади. Ва шу тариқа дунё афкор оммасининг эътиборига тушишади.

Туркиядан ихтиёрий равишда (жонларини фидо қилишга рози бўлиб) келишган зиёлилар эса ватанимизнинг турли гўшаларига тарқалишиб, аксари мактабларга жойлашиб (шубҳасизки, уларга ҳомийлик қилган ерликларимиз кўп бўлган), ёшларга турли мавзуларда сабоқ беришар экан...

...Ҳарбий сабоққа алоҳида эътибор этишади ва бу борада болаларбоп ўйинлардан ҳам фойдаланишади.

Масалан, ўша ўйинлардан бирида жужуқлар икки гуруҳга ажратилиб, бирига — «турк», иккинчисига — «инглиз» номи шартли равишда қўйилади-да, тўсиқлардан ошиб ўтиш, зовурлардан калтак ёрдамида (унга суяниб) ҳатлаш, сўнг тарафларни бир-бирига қарама-қарши қўйиб, қўлларидаги калтакларни — найзали (ханжарли-штики) милтиқ фаҳмлатиб, бир-бирига ўқталишни, яъни «Санч! Ур! Қоч!» буйруқлари асосида жанг қилишни ўргатар эканлар, ҳатто уларни бир сафга тизиб, — ўрусча «команда»лар бор-у — «Налево! Напра-во! На месте шагом марш!» деган — ана ўшаларнинг туркчасини айтиб, яъни «ўна дўн! Сўла дўн! Елинда сой!» — ўнгга бурилиш, сўлга бурилиш, депсиниш каби ҳаракатларни ҳам машқ қилдиришади.

Изоҳга ҳожат қолмади дейман?

«Тўп ўйин»да тарафларнинг номланиши ўша замонлардан қолган экан-у, биз уни такрорлар эканмиз, холос.

Айтмоқчи, ўша йилларга яна бир назар ташласак, дарҳол кўрамизки, турк зиёли зобитларининг Туркистон миллий-озодлик ҳаракатидаги бошчиликлари ҳам, мактаблардаги фаолиятлари ҳам узоққа чўзилмайди: ватанпарвар-эрксевар йигитларимизга, яъни Миллий-озодлик қўшинимизга...

...миллионлаб Қизил аскарларни ташлаган Ўрусия ҳукумати маориф соҳасида ишлаётган турк зиёли-зобитларини териб ола бошлайди.

Миллий-озодлик ҳаракатимиз тор-мор этилганда, турк муаллимларидан ҳам ҳеч ким қолмайди. Кейин эса...

...Халқимизнинг руҳида Озодлик ва Мустақилликка ташналик асло сўнмаслигига шаксиз ишонган Ўрусия Шўро ҳукумати тилимизда ҳатто «Озодлик, Мустақиллик» каби сўзларни ишлатиш (бошқа мамлакат фуқаросига нисбатан ишлатилса, майли)га ҳам шубҳа билан қараши баробарида «турк, Туркия, Туркистон» каби номларни-да истеъмодан чиқариб юборишга ҳаракат қилишади ва бунга қисман эришади ҳам.

5

Қаранг, оддий «тўп ўйин»имиз... Мустақиллик учун кураш тарихимиз билан боғлиқ экан-а!

Бу ўйиннинг қадимийлиги, демак, бир замонлар рақиб тарафларнинг номлари ҳам ўзгача аталган бўлишини ҳисобга олсак, қандоқ пўртанали ёхуд сокин ўтган (тарихимиз) жабҳалари билан боғлиқ чиқар экан?..

Ҳа-да, аждодлар тарафидан кашф этилган ҳар қандай ўйин-у масхарабозлик, дорбозлик ва ҳоказо «санъат»ларнинг (шу сўзни ишлатишга журъат этдим) кундалик турмушда аҳамияти чўнглиги шубҳасиз бўлган...

Бир он хаёлга толайлик: тасвирий санъатимизнинг дурдоналарини яратган Беҳзоду Маҳмуд Музаҳҳибларнинг табаррук китоблар саҳифасидан жой олган ов манзаралари гўзал-а? Гўзал, кўзга-ю кўнгилга завқ беради. Бироқ тасвирдаги шоҳлар (чунончи, Бобур ҳам, Темур ҳам) нечук бўлиб бунча дав-даска қилиб,

фалон юзлаб сипоҳ олиб, қулон, кийик, йўлбарс ё қоплон овларига чиқишар экан? Фақатгина ҳордиқ учунми?

Ҳа, улар ҳордиқ олаётган чоғларида шикорга чиқишган. Бироқ бундан амалий мақсад — ўзларини ҳам, қўшинни ҳам жанговар руҳда тутиб туриш кўзда тутилган экан.

Чекиниш бас, «тўп ўйин»га қайтамыз.

Демак, ўтлоқдамиз. Жўрабоши: «Гуруҳлар жой-жойингизни эгалланг!» деб буюрди.

Биз, дейлик, саккиз нафар бўлсак (ўшанда ҳақиқатан ҳам 8 та эдик), тўрттадан бўлиниб, айтилган жойга чекинамыз. Ва кўпқарига киришини сезган от каби сирли титроқни, вужудимизни эгаллаётган шиддатни сеза бошлаймыз.

— Қани, катталар, келинлар, — дейди ҳакам шунда. Ва гугурт чўпми, бир тийинлик сариқ чақами қисилган муштларини узатиб туради.

Биз тарафдан энг паканамиз бўлсаям, чаққонимиз Собир Катта чиқади. У тарафдан эса ҳақиқатан ҳам катта — бақувват ва семиз Раҳмат Катта чиқади.

— Топинлар, — дейди ҳакам. Катталар, яъни тараф бошлиқлари муштларга синчиклаб тикилишадди: гўёки кафтда яширилган нарсани кўриб оладигандек.

Кейин биттаси узатилган муштлардан бирига «шап» этказиб уради-да, очилишини жон ҳолатда кутади. Кафтлар дарҳол очилиб кетади.

Қарабсизки...

6

Мен энди ўйин асносида юз берган воқеа баёнига ўтаман, шу жараёнда «Тўп ўйин»нинг асосий қоидаларини ҳам билиб оласиз, албатта.

Бизлар қачон ўйнаётган бўлсак, ўйиннинг ҳам энг қизиган — болалар терлаб-пишган, бироқ чехраларда қувонч, қаноат ҳислари барқ урган, тагин ғолиблар мағрур, мағлублар аламзада бўлиб, янги курашга шайланган чоғида...

...бедапоянинг маҳалла уйлари, боғ-роғлари жойлашган томонидан, жўхориپояни оралаб бир бола, болаям эмас, ўсмир йигит чиқиб келарди.

Бўйи балаңд, мирзатерак десангиз ҳам — шу, полиз қўриқчиси десангиз ҳам — ўша эди. Нимагаки, унинг ҳам эгни-боши — жуп-жуддур, енгидан тирсаги, шимидан тиззаси кўриниб турарди. Оёғида уруш йилларида пайдо бўлган қўнжи узун, тагчарми қалин ботинка. (Уни «Америка патинкаси» дейишарди.) Бироқ шундай пишиқ пойабзал ҳам тўзиб кетган: бирининг бир қулоғи йўқ, бирининг тумшугидан бўзболанинг бошмалдоғи чиқиб турарди.

Афтига қарасангиз, дафъатан қўрқиб кетардингиз. Ишонинг, қуруқ тери-ю суяк, тўғрироғи, суяқдан ясаган-у, сарғиш юнқа тери тортиб қўйгандай, шунинг учун кўзлари чуқур ботиб кетган, одамга совуқ, ҳиссиз боқарди.

Узр, «ҳиссиз» ҳам эмас, ёввойи-ёт бир маъно бор эдики, тикилиб турсанг, баданинг жимирлашиб кетарди.

... Ана шу арвоҳ жўхориюядан чиққанида, қўлида албатта бир-иккита жўхори сўтаси бўлар, у лўк-лўк юриб келаркан, пайкал тугаб, бедапоя бошланган ердан ўтгувчи ариқ бўйида тўхтар, кейин ёлғиз саритол остига бориб тугаб турган гулхан ёнига ўтирар ва жўхориларни қўрга кўмиб қўйиб, ёнбошлаган ҳолда бизни томоша қиларди.

Айтмоқчи, гулханни бизлар ёқиб қўйган бўлардик. Бўлмаса, у бизни ўйиндан қолдириб, яъни ўйинни бузиб, чўп-хас териб келиш ва ўт ёқишга мажбур қиларди.

«Мажбур қиларди» деганим — дўқ қиларди, тайсаллаган болани айлантириб соларди, деганим, ў, суяқдан иборат муштанинг зарбасини тасаввур этиш қийин...

7

Бир куни у жўхориюядан қўли бўш чиқди. Биз бир-икки қўл ўйнаб бўлган, бировлар ажриқда ўтириб дам олар, бировлар ариқ бўйига чўккалаб, «ифлос» дейиш хаёлимизга келмайдиган сувга лабларимизни тегизиб симирарди.

— Вистат! Исмирна! — деб юборди у энкайиб. Ва жоҳати бузуқ эди.

Апил-тапил ўрнимиздан туриб, тош қотдик. Шуни айтишим мумкинки, унинг бу буйруғи бизга ёқарди

ҳам. Аммо, қотириб қўйганидан кейин чўнтақлари-
мизни кавлаб, қўлига илинган нарсани олиши... жуда
алам қиларди.

Ҳатто Раҳмат гўпшоннинг ҳам унга бир оғиз қарши
гапиришга журъати етмас эди.

Тўғри, болаларнинг ичида мен гапга чечанроқ
эдим. Чунки, онам — тикув артелининг раисаси, уй-
жойимиз, боғ-роғимиз ҳам ўзгача, турган гапки, ме-
нинг уст-бошим ҳам бинойи, бунинг устига, мактабда
яхши ўқирдим.

Демоқчиманки, мен бу «золим жулдур»нинг
қилиқлари, бизга ўтказадиган зулми ҳақида онамга
бир оғиз айтсам, у тинч қўймасди бу зўравонни.

Бироқ, «чақимчилик бўлади», деб ўйлармидим, ё
бошқалардан фарқ қилишни истамасмидим, хуллас,
дардимни ичимга ютардим. Қолаверса, «безори»ни ку-
затиш менга ёқарди, жумладан, буйруқларини бажар-
иш ҳам қизиқ эди-да!

...Қисқаси, баъзи болалар киссаларидаги зарил
нарсаларни ерга ташлавориш (қочиб кетишни ҳеч
ким ўйламас эди!) учун навбатдаги «Вольна!» ко-
мандасини кутишар экан, баттол ҳақиқатан ҳам:
«Вольна!» деди-ю, жўхориюяга бурилди.

— Марш! Жўхори топиб келинглар! Топмаган —
келмасин! Кейин ўзим гаплашаман у билан!

Биз ариқдан ҳатлаб, аллақачон йиқилиб қолган че-
тадан ҳам сакраб ўтиб, узун-қисқа поялари қолган
«жўхоризор»га оралаб кетдик.

8

Шу энгашиб излаймиз! Йиқилиб ётган, босиб син-
дирилган пояларни кўтариб, тагига қараймиз: йўқ!
Сўта йўқ, зўғатаси бор. Аммо уларни қандайдир
ҳашаротларми, бошқа бир махлуқми — шундай тоза-
лашганки, биттаям донасини қолдирмаган.

Пайкал шатир-шутирга тўлган: болалар чопишади,
пояларни синдириб отишади, оёқлари билан ғижирла-
тиб босишади, қарс-қарс синдиришади, баъзан би-
ронтаси хурсанд бўлиб: «Топдим!» деган чоғда... топ-
гани — сўкиниш бўлиб чиқади.

Тавба, дорига топилмаса!

Безори кўмма қилиб ейдиган сўталарни, албатта, шу
ердан олиб чиқарди. Демак, бу махлуқнинг ўзи қуриг-
ан. Демак, бошқа тополмагани учун қутуриб кетган...

Нимагадир «безори»нинг кўзларини шу тобда мушукнинг кўзларига ўхшатдим: ҳар он сергак ва ёвузона тикилиб туришига эмас, йўқ, унинг тунда, қопқоронғи кечаларда ҳам ҳар балони кўра олишига ўхшатдим.

Ахир, «безори»нинг ҳам, бир ҳисобда, ўғри мушукдан фарқи йўқ эди-да.

Кимнинг уйдан пойабзал йўқолса ё дорга ташлаб қўйилган кири гумдон бўлса — ҳеч иккиланмасдан шу «зўравон»дан кўришар, бироқ «қўлга тушмаган — ўғримас», деганларидай, уни қўлга тушириш, ҳатто белгисини топиш ҳам мумкинмас эди. Орадан бир-икки ҳафта ўтгач эса, мол эгаси кўйлагиними-чалвориними кўчада қандайдир кимсанинг эғнида кўрар, у кимса бўлса кимдан сотиб олганини айтмас, «ўғлим кўҳначидан опти», «хотиним жўғидан харид қипти», деб қўя қоларди.

Ў-ў, бу «безори» қоронғи кечаларнинг «йўловчиси» эди, десам, ишонаверинг: авваламбор, у қишлоқдаги ёлғиз кинохона залида чақиб ташланган писта пўчоқларини тозалагувчи (айни чоғда патта олишга пули етмаган болаларни девордан тушириб, ҳақини оладиган) фаррош эдики, тунги кино тугаб кетганидан бир-икки соат кейин зални супуриб бўлгач, уйга қайтар эди.

Шундай бўлгач, танк мотори билан ишлайдиган электростанция, яъни «тап-тап» (ёки «пат-пат») соат ўн бирдаёқ тиниб, нақ горларда бўладиган зимзиёлик чўмган қишлоқ кўчасидан бемалол юриб келадиган бу «миршаб»ни мушукка ўхшатмасдан бўладими?

Ҳаммамизни тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб, беихтиёр тўпланиб қолдик.

— Йўқ. Териб кетган... Ўзи териб еб қўйган... Ҳа, жўхори думбуллигидаям уни кўрардим шу ерда... Шу қуритган... Энди ўзи топиб есин...

Ёки тагин мана бундай гаплар:

— Биздикида жўхори бор-у — ситилгани, ярим қопча... Йўқ, шу ердан топинглар, деди-ку?

— Бўпти. «Тополмадик» деб айтамин, — деди Раҳмат гўппон. — Юринглар, қараб турипти.

— Мен кўрқаман...

— Йўқ, — дедим шунда мен. Қитмирилигим тутди-ми, аламимданми калламга келган фикрни айтдим:

— «Тополмаган — келмасин», деди. Биз тополма-

дик. Демак, ҳеч ким унинг олдига бормайди... Ўзи келсин, майли...

Шунда калламга яна бир фикр келди: «Биз кўпчиликмиз, шуни тутиб, бир уриб, тавбасига таянтирсак бўлмас эканми? Қачонгача у хўжайинлик қилади?»

Бироқ бу фикрни айтишга улгурмадим (айтганим билан кўпчилик унамас эдиям): зўравон қўл булғаб, яъни ўнг қўлини сузаётган каби силкитиб, бизни ёнига имлай бошлади. Биз беихтиёр жодугарнинг домига илингандай жила кетдик. Ва қадамларимиз тобора тезлашиб, унинг қошига етдик.

Ўйлаш мумкинки, тўғрироғи, орзу қилиш мумкин эдики, одам қиёфасидаги бу махлуқ ҳечқурса илжайр, «тополмасликларингни билардим», дер.

Йўқ, у чимирилганча:

— Кимда нима бор? Қорним оч, — деди-да, бирдан бақриб юборди: — Афдар киссангди ҳамманг!

У ҳар биримизга шундай совуқ-совуқ тикилдики, шу тобда уни «арвоҳ» эмас, «ўлик» деб аташ мумкин эди. Илло, ўлган одамнинг қотиб қолган ҳиссиз назари билан тикиларкан, биз тахта бўлиб қолдик. Ва дарҳол чўнтақларимизни афдариб, унга кўрсата бошладик... Яна шу нарсани айтиб қўйишим лозимки, у қорни очганини айтганида, ҳеч биримиз ачинмадик унга. Унинг қорни ҳамма вақт оч бўларди. Бунинг устига, бизни ҳам ҳамма вақт тўқ юради, дейиш қийин эди... Эсдан чиқармангки, бу воқеа олтмишинчи йилларнинг бошларида кечмоқда. Жаҳон урушининг асорати ҳамон билинар, айниқса, оталари урушда ҳалок бўлиб, оналари эр қилиб кетган, ўзлари етимлар уйда жон сақлаган болаларнинг кўплигидан билинарди. Қолаверса, етимхоналардан қочган ёхуд, умуман, ўғрилик, киссавурлик билан кун ўтказадиган ёшларнинг ҳам етарли даражада эканидан билинар, «зўравон»нинг гарчи уйи-ҳовлиси ҳамда ҳассага таяниб юрадиган ялмоғиздек бувиси бўлса-да, ўша «кўча болалари»дан бири ва энг ашаддийси эди.

9

«Ашаддий» дейишимнинг боиси шулки, Зўравон — ўғри, безбет ва муттаҳам эканида ташқари, у анчайин тузук таом еган, бир нави дуруст кийинган болаларни кўролмас, масалан, байрам тантаналарида жанжал чиқариб, башанг кийинган болаларнинг нуқул кийи-

мини йиртиб ташлар (шунда урмас) эди. Ёки бозорча-мизда қовун тилимлаб, тарвуз карчалаб еб ўтирган кишиларнинг бошига бориб, бироз серрайиб турарди-да, емакхўрлар уни сафларига таклиф этишмаса, «таом»га тупуриб ўтиб кетарди. Э, қари-қартангларнинг уни қарғаб қолганларини кўп кўрганман...

У — шундай баттол, бадбин, одамга хос сифатларини йўқотган, лекин...

...одам суратида юрадиган бир ваҳший эдики, туриб-туриб (уни кузатиб), унинг одам шаклида эканига номус қилар экансан, киши. «Тавба, шуям гапиради-я? Тили бор...» деб ҳайрон қолган чоғларим кўп бўлган.

Хуллас, унинг амри билан киссаларимизда бор бисотимизни кўрсатдик: бу гал у фақат еса бўладиганларини олди: тош қотган «пиряник», бир кафт жийда, парварда, калақанд... Олди-да:

— Энди марш, ўйнанглар, — деди.

Ўйдан олиб чиққан емишларидан айрилиб, ичлари эзилиб турган болалар «очофат»дан енгил қутилганларига дафъатан шод бўлиб кетишди.

Бироқ бедапояга чошиб қолишга шайланган онда, менимча, ҳаммамизнинг кўнглимиздан бир шубҳа ўтди: «Тагин бир балони бошлаб қолмаса...»

Шунда мен маҳмадоналик қилдим:

— Биз ўйнаб бўлдик, Тарзан ака!.. Уйимизга кетамиз энди. Болалар, кетамиз!

Дарвоқе, бу «безори, муштумзўр, арвоҳ»нинг маҳалладаги лақаби — «Тарзан» эди, ўша вақтларда «Тарзан» фильми қўйилган, ҳў-ў, у — бақувват, ҳар елкасига бир одам ўтирса бўладиган, дарахтдан дарахтга маймундек сакраб ўтадиган ёввойи йигитга тақлид қилиб, неча-неча болаларнинг қўл-оёғи синган эди.

Бу ярамас «скелет»га ким у лақабни қўйган? Билмайман, албатта. Аммо унинг ёввойилигимни, ўша ўрмон одамига ўхшар эди.

Гулхан қўрига йўналган Тарзан таққа тўхтаб, менга, кейин бошқаларга ўйчан тикилди: бутун вужудидан шу маъно англашиллар эди: «Мени гапимни икки қиялпсанларми?»

Биз унинг нигоҳига бардош бериб турарканмиз, у шундай бақирдики, учиб тушдик.

— Марш!

Биз беихтиёр бурилиб, майдонга тушдик. Аммо сезиб турибман, унинг бу буйруғи энди — ортиқча, бизни таҳқирлашдан бошқа нарсамас эдики, буни ҳар бир боланинг қадам олишидан билса бўларди.

— Эй, бу қачонгача... — дедим, холос. Раҳмат гўппон пихиллаб:

— Жим, жим, — деб шивирлади. — Ёмондан ё қочиб қутил, ё тониб қутил, дейдилар, ука.

— Э, боринг-е!

— Бу — тўғри гап, — таъкидлади гўппон. — У — ёмон, вассалом. Андак ўйнайлик, бас қиламиз... Мениям қорним очди. Мана мунинг пирянигини бўлиб эмоқчийдик...

— Заҳар бўлсин унга, — деди прянигидан айрилган бола. — Кечадан бери асраб юриб эдим.

— Бизлар кўрқоқмиз, — дедим. — Ана, «Темур ва унинг командаси»да...

— Қўй шу гапингни, — деди Раҳмат. — Қачон бир нарса десам, бир китобни рўпара қиласан... Қани, ўйнаймиз! Тўп кимда?

Ўртача муштдек келадиган қоп-қора тўп эгасининг боя ечиб қўйган дўпписида экан. Биз истар-истамай бўлина бошладик.

10

Аммо ўйин ярмига етмаёқ шундай қизишиб кетдикки, бизни Тарзан ҳам тўхтата олмас эди. Дарвоқе, ўйнар эканмиз — тўп осмонга учар, кимнингдир қўлига тушар, кимдир елкасига урилган копток зарбидан таппа йиқилар, яъни «ўлар» экан, зўравоннинг бизга диққат билан тикилиб турганини кўрар эдикки, фаҳмимча, ана шу ҳол ҳам бизни жон-жаҳдимиз билан ўйнашга, югуришга, тўп уришга ундар эди.

Бир маҳал ич-ичимдан сезиб қолдимки, безорининг ҳам ўйинга қўшилишини хоҳлаяпман экан; унинг лўкиллаб югуришини томоша қилиб, мийиғда кулиш, ўнг келса — офиргина тўп билан (ҳатто) башарасига солишни ҳам орзу қилаётган эканман; бу истак илгари пайдо бўлганми-йўқми — эслолмайман.

Ҳарқалай, биз гулханни ёқиб қўйгач, «ишимиз битган» ҳисоблаб ўйинга берилиб кетардик ва золимнинг қачон туриб кетиб қолганини ҳам сезмас эдик.

«Тавба», дейман энди, бир маҳал...

Бир маҳал у ўрнидан туриб қоқинди-да, бизни майдондан (бульдозер бўлиб) суриб юборадигандек бир шиддат билан энгашиб кела бошлади.

Биз айб иш қилаётгандек секинлаша-секинлаша тўхтаб қолдик.

Тарзан ундай жойда тўхтаб, Раҳмат гўппонни имлади. Гўпшон югуриб борди.

Биз ҳам уларга қараб жила бошладик.

— Сен судьями? — деб сўради у.

— Ҳа, ака. Судья... Ҳакам. Нима десангиз, шуман ака, — қалтирабгина жавоб берди Раҳмат.

— Сен судья эмассан энди. Ўйнайсан, — деб давом этди Тарзан. — Бир тарафга бош бўласан.

— Хўп, ака.

Мен дафъатан ҳайрон қолдим: бу одамови жўхориҳўр тол тагида ёнбошлаб ётгани билан бизни кузатар, йўқ, тўп ўйинни кузатар экан, «сен — бир тарафга бошсан» деганидан маълумки, ўйин қондасини ҳам ўрганиб олибди-да.

Аслини олганда, бу ҳолдан ҳайратга тушмаслик лозим эди: нимагаки, бошқа гузарларда ҳам тўп ўйналади ва унинг қондалари ҳам бир хил эди.

Бироқ, бу рўдапо ҳеч қачон... бизнинг сафимизга қўшилмаган, қўшилиш қаёқда, томошабин экани ҳам билинмас, ҳатто у тўп ўйинни томошага арзимас бир эрмак каби кўрадиганга ўхшарди.

Биздан шилиб олган емишларни еб бўлиб, зерикдим, нима бало...

— Эшитинглар, бу хомсемиз бир тарафга, мен бир тарафга бош бўлдик, — деди, ниҳоят, бизга назар ташлаб. — Тушундингларми?

— Ҳа. Албатта. Яхши...

Мен эса:

— Жуда яхши бўлди-да, — дедим. — Раҳмат акам ҳакамлик қилавериб ўйнамас эдилар.

Ҳақиқатан ҳам шундай эди: биз — тўққиз бола, тарафлар эса тўрттадан бўлар, демак, бир «киши» ортиб қолар, ўша «ортиқ» — Раҳмат ака бўларди.

Тўғри, сафдошимиздан биронтаси келолмай қолса, ўрнига Раҳмат ака тушарди.

— Хў-ўп. — Тарзан енгидан тирсаклари кўриниб турган қўлларини икки томонга ёзди. Биз бу ҳаракат маъносини фаҳмладик: бир томонга кечаги «турк»лар — бутунги «инглизлар», иккинчи томонга — кечаги «инглизлар», яъни бутун «турк» бўлганлар ўта бошладик.

— Мен, мен қайсига бош бўлай? — қўлларини қовуштириб, қунишиб сўради Раҳмат ака.

— Кеча ким эдинг?

— Мен кеча... ҳеч ким эдим.

— Ҳим, майли, турк бўлақол. Қайси тараф — турклар?.. Ўт, бўрдоқи!

— Хўп, ака.

— Демак, мен — инглизман! — қандайдир тантанавор қилиб деди Тарзан.

Тасаввур этингки, безорини «Муштум» журнали-ю бошқа китобларда расми чиқиб турадиган чет эл ишчисига ўшатиб қолдим: орриқлиги, жулдурлиги, бўйининг узунлиги-ю ранг-рўйи ҳам «нон емас» чет эл «рабочиси»нинг ўзи эди. Фақат бурни уларнинг бурнидан калтароқмиди...

Кулгинг келади: ўша йилларда (ҳатто яқин-яқингача) хориж ишчиси, яъни, капиталистик олам фуқароси ана шу шаклда тасвир этилар, биз эса... бунга ачинар-ишонар эдик. Гумроҳлик...

Мен бутун «турк»лардан эдимки, бу менга ёқарди. Чунки бу исмда ҳамма вақт кўнглимга яқин бир нималарнидир туярдим.

Қолаверса, қандайдир қариндошимизнинг қачонлардир Туркияга ўтиб кетганини билардим. Ўша киши ҳақида уйимизда гап бўлиб қолса, онам: «Бировга айтма, ёмон бўлади» дер, мен «ёмон бўлмаслиги» учун сирни ичимда сақлардим.

Хуллас, қарангки, ўйиннинг шарофати билан мен — «турк», Тарзан «инглиз»га қарши бўлиб қолган эдим!

Кейин у (Тарзан) чўнтагини кавлаб, парварда синигини чиқарди-да, қўлларини орқасига қилиб бир зум тургач, муштларини Раҳматга чўзди.

— Топ.

Гўппон мамнун бўлиб (безорининг сафимизга қўшилгани, одамга ўхшаб муомала қилаётгани ҳам бунга сабаб) кетмон пешидек кафтига туфлаб кўтарди-ю, муштумзўрга ялт этиб қараб олиб, бармоқларидан тўрттасини букди. Кейин кўрсатгичи билан унинг чап муштига туртган бўлди.

Мушт очилиб кетди: парварда эзилиб турарди.

— Уриш сендан, — деди-да, ширинликни капдори-га ўхшатиб оғзига отди Тарзан. Кейин ўша қўли билан адоқни кўрсатиб, пашша ҳайдаган каби қимирлатди. — Кетинглар, турклар... Қўлоғоч борми? Бор. Биттанг гиййомлик қилсанг, жонингди суғуйиб оламан.

Умри фирромлик билан ўтаётган кишининг тилидан бу гапнинг чиқиши ғалати эди.

— Биз фирромликни билмаймиз! — дедим.

Сўнг болаларга эргашиб, чопиб кетдим. Элик қадамлар этакда футбол «дарвозаси»дек маккамиз бор эди: ўн қадам узунликдаги масофанинг у бошида ҳам, бу бошида ҳам бедапояда ўтлайдиган сигирларнинг қуриган тапписи уюб қўйилган, халачўп билан чизиқ ҳам тортилган эдики, шу чизиқдан ўтган бола — «тирик», унга етолмасдан тўп еган бола — «ўлик» ҳисобланарди.

Тўп ўйин қоидаси ҳақида яна андак тасаввур берсам, дейман.

Тараф-тараф бўлиб ажралганимиздан кейин шу элик қадамча масофанинг у бошидаги макка билан бу бошидаги макка (яъни, марра)га бориб, пойгага рухсат кутаётган спортчилар каби энгашиб туриб олардик.

Табиий, чек қайси тарафга тушган бўлса (ёхуд тўп уриш навбати қайси томонда бўлса), ўша ёқнинг Каттаси қўлида салмоқлаб турган онасопдай ёғоч билан...

...Раҳмат гўппон қўлоғочни маҳкам қисиб, мен эса қўлимдаги тўпни ҳавога ирғитиб беришга шайланиб турарканмиз, кўзимиз рақибларда эди.

Рўдапо қўлини кўтариб бирдан туширди. Шу заҳоти гўппон менга бош ирғади. Мен коптокчани бирон газ баландга отдим. Гўппон қўлоғочни ёнига узатиб, ўзиям ўша томонга майишган ҳолда, тушаётган тўпининг тагидан шундай урдик, осмонга чиқди-кетди.

Бизлар «инглиз»ларнинг маккасига етиб бурилганимизда, майдон ўртасига қараб югурган «инглизлар» осмонга қараб туришар, қора юмалоқ энди тушиб келмоқда эди.

Келиб-келиб Тарзандан нарироққа тушдим деган-

да, у атай ўстиргандек бармоқларини очиб, шундоқ тутиб олди-да, нописандлик билан биз томонга отворди. Коптокча думалаб келаркан, улар бориб, бизнинг маррага туришди. Назаримда, Тарзан «инглизлар»ига нимадар дея бошлади.

Биз шод эдик! Ичимизда тантана қилардик! Шубҳасизки, Раҳмат гўппондан миннатдор эдик. Назаримда, у ҳеч қачон тўпни бунчалар ҳаволатмаган, яъни осмонга чиқариб юбормаган эди.

Думалаб келган тўпни ердан олиб, тагин кўтариб беришга шайланган чоғимда эса у:

— У нима деди экан? — деб шивирлади. — Жуда алам қилди ямоғизнинг неварасига, а?

— Баттар бўлсин, — дедим мен. — Солинг, Раҳмат ака!.. Аяманг ҳеч!

У яна шивирлади:

— Ўйиннинг қизиғи қолмайдими, дейман?

— Майли, — шундай дедим-у, дарҳақиқат, гўппон ака ҳақ гапни айтганига инондим: бунақада тараф-тарф бўлишнинг ҳам ҳожати йўқ-да.

Олтита бола бир томонда туриб, иккитаси биз қилган ишни қилсаям бўлаверади.

— Астароқ урай, а? — деб (негадир) ялинди Раҳмат ака. — Барибир биз ютамиз.

— Арвоҳнинг чопганини кўрганмисиз?

— Чополмайди.

— Сизга ўхшаб...

— Қитмир.

Шу он у ёқдан Тарзаннинг наъраси келди:

— У-ур!

Биз яна чўчиб тушдик: негадир бундай ориқ, ранг-пар кишиларнинг овози хастароқ бўлади, деб ўйлардим. Буники эса... ичида радио карнайи бордек чиқди.

— Қани, ташлаб бер, ука.

— Лекин жуда секин урманг... Ўзингизга қийин бўлади. Хўп денг, югуролмайсиз.

— Маҳмаданалик қилма.

— Хўп.

14

Тўпни яна авайлаб ирғитдим. Гўппон иккиландими, тайсалаб қолди-ю, қўлоғочни сермаганди... тегмади тўпга. Сафдошларим худдики инграб юборишди, «инглизлар» бўлса тантана қилишди:

— Би-ир!

Мен ҳаяжонда эдим: тагин икки марта қўлоғочни тўпга тегизолмаса, тамом — «гали куяди». Тўп уриш навбати рақибларга ўтади ва ҳисоб бир-у-ноллигида қолади.

Ўйин қоидаси оз-моз тушунарли бўляптими? Яна битта муҳим шартни айтаман: коптокча осмонга (ўнгу сўлга чиқиб кетмаслиги, уларнинг маррасидан ҳам ошиб ўтмаслиги керак!) кўтарилиши билан тарафларнинг бир-бирига юзма-юз югуриши маълум бўлди, шунда тўп урган тараф илиб олувчиларнинг маррасини эгаллаши лозим бу орада: тўпни илиб олганлар эса ёнверларидан чошиб ўтаётган рақибларнинг биронтасини уриб қолиши шарт: агар тўпни тегизолмаса, ютқазган ҳисобланади... Аммо, тагин айтиш лозимки, рақибга тегмаган копток майдондан чиқиб кетмасидан бурун уни ўша рақибларнинг бошқа бир аъзоси тутиб олиб, булардан бошқа биронтасини уришга улгурса, ютган бўлишади.

— Раҳмат ака, дадил бўлинг, — деб яна тўпни кўтариб ташладим, яна... уролмаса бўладими!

У ёқда — яна қийқирик, бизда — сўкиниш, афсус...

Шу пайт қандайдир ҳис билан сездимки, Раҳмат гўппон тўпни уришга қўрқаяпти.

Анави азроилдан...

— Раҳмат ака? — деб бақриб юбордим. — Жўрттага қиялпсиз! Буёққа ўтинг: бошқаси уради!

— Йўғ-е, ўзим... — (иложини топса, ўрнини бўшатарди) деб қўлоғочнинг ушланадиган жойига тупуриб қўйди. — Қани, бўйингдан, ташла!

Тагин шошмасдан тепага оддим тўпни. Гўппон таёқни силтади. Тўп...

...тўппа-тўғри «инглизлар»га қараб учди, уни ҳар биттаси ҳам тутиб олиши мумкин эди.

Аммо Тарзаннинг олдини кесишмади. У тўпни осонгина илиб олди-да, серрайиб тураверди. Биз югуриб боряпмиз: ҳар биттамыз тўп ейишимиз мумкин. Шунинг учун «ўқ»қа чап беришга, ётиб қолиб — ўтказиб юборишгайм тайёرمىз.

Зинғилаб бора-бора жудурнинг ёнгинасидан ўтиб кетдим.

Маккага етиб қайрилиб қарасам, «турклар»им сочилиб келишяпти-ю, Тарзан ҳамон қўлида копток, серрайиб турипти. Аблахнинг нигоҳидан кимни ур-

моқчи эканини англадим: Раҳмат гўппон энг орқада ҳалпиллаб келар, масофанинг ярмисидан энди ўтмоқда эди.

Тарзан ундан кўз узмай аста бурила бошлади. Ва гўппон ёнидан ўтаётганда, қулочкашлаб тўпни шундай отдики, сафбошининг елкасига теккан копток осмонга чиқиб кетди. Гўппон ёвузга тан берганини кўрсатиш учунми ёки ҳақиқатанми: «Воҳ! Ўлдим!» деб ўтириб қолди.

Тарзан, ниҳоят, тепадан тушаётган тўпни яна илиб олди-да:

— Юринглар, — дея (гўппонга қарамай) «инглизлар»ини эргаштириб кетди.

Ўрин алмашдик.

15

Тўп уриш навбати энди уларда. (Ҳисоб: 1:1). Биз сафга тизилдик, яна энкайиб олдик. Гўппон эса инқиллай-синқиллай четга чиқди.

«Коптокни Тарзан уради», деб ўйловдим. Йўқ, у қўлоғочни салмоқлаб кўрди-да, ёнидаги болага (ўша гуруҳнинг эски бошлиғига) берди.

Кейин бармоқларини овзига тикмасдан шундай ҳуштак чалдики, ҳаммамиз ҳайрон бўп қолдик. Кейин коптокни ҳам ўзи унга ташлаб берди. У бола ҳам чаққонгина эди, бор ғайрати тошиб кетдими, чунонам урдик, тўп яна осмонга чиқиб кетди. Биз апил-тапиб олға югурдик.

«Инглизлар» ҳам бизга қараб, яъни бизнинг орқамизда қолган маррани кўзлаб югура қолишди. Тарзан эса... шошилмасдан келар эди.

Копток туша бошлади. Ҳар қайсимиз ҳам уни илиб олишга, анави олифтани солиб қолишга интилар эдик. Шунинг учун тўп тушадиган ерга йиғилганда, бир-биримизга тўқнашиб ҳам кетдик. Тўп эса бамисоли аллоҳ буюргандек энг кичкина ва чаққонимиз Собирнинг қўлига тушди...

Биз дафъатан энгил тортиб кетдик. Ҳатто илжайганлар ҳам бўлди.

Арвоҳ эса ҳамон шундай келмоқда, тахминан ярим йўлдан ўтган эди.

Собир копток тутган қўлини силкитиб, унга рўпара бўлди. Ораларида уч-тўрт қадам қолганда:

— Ака, чопсангиз-чи? — деди у.

«Ака» пинак бузмай:

— Ур-ур, — деди. — Уролсанг... Мен билан ишинг бўлмасин...

Шу гап унинг оғзида, белида умуртқа суяк эмас, пужина бордек шундай чайқалиб кетиб майишдики, шу сонияда коптокни отган Собирнинг оғзи очилиб қолди.

Копток арвоҳнинг устидан ўтиб, майдондан чиқиб кетган эди. Ниҳоят, шайтон қаддини тиклади-да, серямоқ шимининг орқа киссасидан бир нима олди. Кейин ён чўнтагидан бир қийқим қоғоз чиқарди. Ва орқа чўнтақдан олганини (тамаки экан) қоғозга тўкиб, қоғознинг бир четини тили билан хўллади-да, ўраб лабига қистирди. Кейин киссаларини тагин кавлаштириб, тирноқча гугурт қути парчаси (рухи) билан битта гугуртчўп чиқарди.

Папиросни тутатиб, бизнинг манзилимизга йўл олди.

Биз унга анқайиб қараб турардик: у папирос чекиш билан ҳам биздан устунлигини кўрсатаётган эди. Кейин унинг бу қадар бамайлихотир юриши, худо ҳаққи, бизни — «турклар»ни таҳқирлар эди.

Ўша кезларда «папирос» деганини асосан урушдан омон қайтган чўлоқ-мўлоқ кишилар чекишар, ҳамқишлоқлар уларга ётсираб қарашса, чоллар жирканишар, бамисоли улар «гирмон уруши»дан ҳазар қилгудек бир касални юқтириб келганга ўхшардилар.

Тўғри, кинохона атрофида папирос қолдигини чеккан жулдувроқи етим-есирларни ҳам кўриб турардик. Аммо Тарзаннинг шундай қилиб, афтидан, роҳатланиб чекишини...

16

Ҳаётда шундай пайтлар бўлар эканки, сафдошинг-йўлдошинг ўйинини сўзсиз англаб турар экансан, киши. Шундайки, биз тўрт «турк»нинг ҳам кўз қарашимизда: «Энди нима қилиш керак?» деган савол бор, кўнглимизнинг туб-тубида эса бу саволга жавоб изланмоқда эди.

— Собир, қўлингга тўп тушса, отма, — деди Раҳмат. — Шеригингга ошир.

— Ҳа, уни чалғитиш керак, — дедим мен.

Шу пайт у ёқдан тўп урилди. Биз тахминлаб, тўпнинг келиб тушадиган жойига югурдик. Ким ҳаволатганини сезмай қолувдим, бу гал ҳам жуда баландага чиқиб кетган экан, у ерда бир тўсиққа учраган каби копток қайтиб туша бошлади.

Қарасам, «инглизлар»нинг чопиши унчалик эмас: анча хотиржам.

Тарзан эса ўша-ўша.

...Тўп келиб-келиб, каминанинг қўлига тушди-ку! Қисиб ушладиму, ўнгу сўлимдан энди чопиб ўта бошлайётган «инглизлар»ни «капут бўлган»дек ҳисоблаб, уларнинг сардорига юзма-юз бўлдим.

У ўша юришида тамаки тутатиб келарди.

Кўзлари эса манглайи остидан менга тикилган, гўё авраётганга ўхшарди: ҳақиқатан ҳам унинг нигоҳида одамни гангитиб қўядиган бир қувват бор эди. Мен хиёл каловландим-у, дарҳол ўзимни қўлга олдим: «Буям — одамзотнинг боласи... Қўрқма, акаси! Лекин ҳовлиқма...»

Шунда уни урганимдан кейин қочиб қолишни, демак, қочаётганда коптокка чап беришни-да ўйлаб, копток тутган қўлимни кескин-кескин қимирлатиб, унга яқинлаша бошладим. Уям менга яқинлаша бошлади.

Ҳаяжонланаман.

— Урсанг-чи, — деб илжайди. Худо ҳаққи, илжайиши ҳам совуқ, баданни жимирлатар эдики, копток унга тегсам — қўлига тушсам мени бўкиртириши аниқ эди.

Айтмоқчи, бу қайдан билади тўп ўйинни?

Демак, у сойнинг нариги бетида...

17

Ҳа, Тарзан билан момоси қишлоқни иккига бўлиб ўтадиган сойнинг у бетидан кўчиб келишган эди; улар келгунча, бизга қўшни, яъни, чорраҳага келиб тутайдиган халтақўчанинг адоғидаги балх тути бор ҳовлида Элбек тўқимчи деган бир чол қарийб ёлғиз яшарди; унинг томга чиқиб, пайлари осилиб қолган оёқларига бир нимани суртиб, офтобга тоблаб ўтиришини кўп кўрардим; чолга аллақайси маҳалладан келадиган уйли-жойли қизи қарашиб турарди; шу қария қазо қилиб, бедапоя этагидаги қияламада жойлашган қаб-

ристонга қўйилганидан кейин (бирон ҳафта ўтгач), мана шу шотерак Тарзан билан букчайган бувиси ҳовлига қўчиб келиб жойлашишган эди.

...Ҳозирги гапим шулки, бу ярамас ўзининг эски маҳалласида тўп ўйиннинг ҳавосини роса олган, айтиш мумкинки, пихини ёрган экан.

Қаранг энди: мен — ҳужумчи, қўлимда қуролим бор-у, тисарилиб кетяпман, у — қуролсиз бандит эса бостириб келаяпти!

Шунда калламга бир ажойиб фикр келди: маррага қараб чекинаверсам-чи?

У келаверса...

Маррага етганда, тўп билан айлангириб солсам-у, ўзимни чегарадан нарига отсам.

Шундай қила бошладим. Тарзан ҳам чекишини қўймай, бостириб келаверди.

Во, ажаб, «инглизлар» кулишга тушдилар. Эътироф этишим лозимки, ўзимизнинг «турклар» ҳам илжая бошлашди. Лекин мен тишимни тишимга босаман.

Шундай қилиб, бир маҳал оёғим чалишиб, чалқанча йиқилсам бўладими!

Тарзан устимга келиб энгашди.

— Ҳозир, ҳозир, — дея ўрмалаб туриб олдим-да, уч-тўрт қадам нарига қочиб бориб, тўпни гўё отдим. Тарзан бир айланди. Яна бир «отдим», тагин бир айланди. Энди болалар хаҳолаб кулиша бошладилар.

Шунда «пружина»ни мазах қилиш ўзимгаям ёқиб кетди-ю, энди уни чап томондан урадиган каби ҳаракат қилдим: у ўнг томонга майишиб кетди. Шу ҳаракатни тагин қилгандим, у тек туриб қолди-да:

— Масхара қиялсанми? — деди.

— Ҳечам! — дедим яна тислана бошлаб. — Сизни уриш қийин. Маймунга ўхшайсиз.

— Маймунга сен ўхшайсан, мен... жирафага ўхшасам керак, — деди у ишшайиб.

— Қизиқ.

Шунда нима учундир икки тараф болалари ҳам маррани ташлаб бизга яқинлашиб кела бошлади. Чамаси, «уришиб қолади», деб ўйлашар, маълумки, бировларнинг муштлашишини томоша қилиш жуда мароқли бўлади.

— Урсанг-чи, энағар! — Тарзан шундай деб юборди-ю, аъзойи баданимга минг бир ари ёпишгандек чийиллаб юбордим, дейман. Ва қўлимни даст кўтарув-

дим, у орқага чайқалиб, нақ ўмбалоқ ошадигандек бўлди. Тўпни отсам, албатта кўкрагининг устидан ўтиб кетарди.

У кўзларига қон тўлиб, қаддини кўтарганини билман, бошқасини...

...қўлим биләди, тошдек копток нақ тумшугига тегиб, устимдан ошиб кетди. Бундай бўлишини кутмаганимданми, бир фурсат туриб қолдим. Шунда кўрдимки, бурнидан йилтираб қон оқа бошлади. У қўлини бурнига олиб борди.

Шунда мен қоча қолдим. Тан олишим керак, бу қочишим қўрқувдан ҳам эди.

18

Тарзан, ўйин қоидаси бўйича — «ўлган» эди. Биз эса олти бола қолган, демак, ўйинни учтадан бўлиб давом эттиришимиз лозим эди.

Мен рақибларнинг маккасига бориб туриб олгач, сафдош «турк»ларим ҳам бирин-кетин ёнимга келишди-ю, «инглизлар» Тарзандан нари кетолмай қолишди.

Тарзан энди чўнқайиб ўтирар, бурнини қисиб-қисиб қонни оқизар ва бармоқларига қарар, кейин бармоқларини ажриққа артиб, биз томонга кўз қирини ташлар эди.

Юрагим сеза бошладики, ҳар қараганида, талай туклари тиккайиб кетмоқда, бирон кор-ҳол бўлиши тайиндек эди. У болалардан бирига нимадир девди, у қабристон пойидан ўтгувчи жилға томонга чошиб кетди ва ҳадемай дўпписида суволиб кела бошлади.

— Укалар, борайлик биз ҳам, — деди Раҳмат гўппон юзида изтироб билан (уям ёнимизда эди). — Ёмон урибсан-да, ука... Менимча, кечирим сўрашинг керак.

— Нима? — дедим. — Вей, қанақа одамсиз ўзи? Сизни қандай урди, вой-войлаб қолдингиз-ку?

— Ҳа, энди...

Юзини ювиб, бўз кўйлагининг этагига артган ярадор ўрнидан турди: у чиндан ҳам бўйни узун жирафага ўхшар эди. Йўталиб, бир-икки тупурди-да, биз томонга, яъни, биз эгаллаган маррага йўл олди.

«Инглиз»лар ҳам унга эргашишди. Шу пайт қайси биридир менга қўлини силкитиб: «Кет! Қоч!» дегандай

қилди. Ўзимнинг «турк»ларимдан ҳам шу мазмунда гап чиқа бошлади:

— Асад, келяпти у... Қарашни ёмон... Асад жўра, қочиб қол, бир бало қилади у...

Мен дир-дир титрай бошладим. Ҳатто унинг бир мушт уриши ҳамон тўнтарилиб тушишим ва эҳтимол ўрнимдан туролмай қолишим ҳам кўз олдимга кела бошлади.

Бироқ, қандай қилиб қочаман? Қаерга бораман?.. Ахир, барибир унинг қўлига тушаман-ку... Тўғри, қочиб кетсам, балки орқамдан кулиб қолар... Аммо буюм азобли-да мен учун... Қолаверса, барибир шу майдонга келаман-ку...

Кейин иқроор бўлдимки, қочиб кетсам — бир чақага қиммат одам бўламан.

Бўлар иш — бўлди.

Қолаверса, эҳтимол, у шунчаки — ниманидир ажрим қилиш учун келаётгандир.

Ахир бу — ўйин!

19

Жирафа яқинлашар экан, тисланаётганимни сезиб, оёқни ерга қаттиқ босдим. Назаримда, «тараф»кашларим ҳам чекинишмоқда, ўртада бўшлиқ — доира ҳосил бўлмоқда эди. Ярадор доиранинг ўртасига келиб тўхтаганда, унинг «инглизлар»и ҳам атрофдан жой олиб, қуршовни тўлдиришди.

Арвоҳ менга тикилди. Унинг тердан ва кирдан қотирмачоқ бўлиб кетган кўйлагининг олдилари — қип-қизил, шимидан чиқиб кетган этаги ҳам қон эди.

— Шунчалик зўр бўп кетдингми, пакана? — деди у. Аниқроғи лаблари қимирлади-ю, шу сўзлар оғзидан чиқди. Овозида таҳдид йўқ, фақат кўзлари оч мушунинг кўзлари каби тик боқар, бутун вужудидан ҳамлага ҳозирлиги ҳам кўриниб турарди.

— Нега, мен эмас... сиз зўр, — дедим. Ва уни муросага чорлаётганимни, демак, қандайдир мурувват истаётганимни фаҳмлаб: «Лекин ҳақиқатан ҳам бу зўр», дедим-у, кейин ўзимни ростгўй бола каби сезиб, хотиржам тортдим.

— Биламан зўрлигимни, — деди у ҳиссиз бир оҳангда. — Лекин нимага ундай қилиб урдинг?

— Қандай? — дедим. — Сиз чап беравердингиз, мен пойлайвериб... Шунга тўғри келиб қолди-да. Бу — ўйин. Ўзингиз ҳам Раҳмат акамни додлатиб юбордингиз-у...

— Энангга ишонасан-да, а?

— Қўйсангиз-чи.

— Тилинг ҳам узун бўлиб кетибди.

— Ўзи бори шу.

— Сал қисқартириб қўйсам-чи?

Мен қўлимни оғзимга олиб борганимни сезмай қолдим: тилимнинг узун-қисқалигини билмоқчиманми? Йўқ-йўқ, шу азиз тилининг қисқаришини истаганим учун... Шу он у ҳам беихтиёр қон томчиси сизиб тушаётган, шишиб кетган бурнини сийпаб, яна қўлига қаради-ю, кўзлари юмилиб кетаёзди: азобдан, аламдан...

Сўнгра ночор бир ҳолда қур тутиб турганларга кўз ташлади. Барча-барчаси: «Энди нима қиласиз?» дегандай термулишар эди.

У — арвоҳ хўрсиниб юборди-да:

— Қани бери кел, — деди менга.

— Гапираверинг, — дедим. — Эшитаман... Нима, урасизми?

— Мунда кел, деяпман.

— Ахир... — ярим қадам босдим-у, бирдан яна бир қадам ташладим.

— Юрагинг бор, — деди у. — Лекин хафа бўлиш бекор. Мен сени урмасам бўлмайди.

— Уринг, жуда бўлмай кетаётган бўлса... Лекин мен ҳам сизни тек қўймайман...

— Ў, яхши одат бу... Яна бир қадам бос!

— Қўлингиз етади.

— Маладес.

У бирдан кескин қимирлади: олдин ўнг, кейин чап томондан қўл силтаган бўлди. Мен унинг усулида — ўнгга, кейин сўлга майишиб, қақдимни ростладим.

Кейин уни боя худди шу алфозга солиб, гўё «мас-хара» қилганимни эслашни ва иягим-у кўкрагим аралаш тушган зарбдан қаёққадир отилиб кетганимни ҳам биламан...

Кўзимни очсам, чалқанча ётибман. Осмон гир ай-ланиб, аста тўхтади. Ва энгашиб қараб турган болалар-нинг юзлари кўринди. Собирча йиғлар эди... Ана шу йиғи, ҳа, шу йиғи ҳушимни ўзимга келтирди-да, ўлик рангли башарани излаб тикилдим: у йўқ эди. Ирғиб турмоқчи бўлувдим, бошим яна айланиб кетди. Кўзларимни чирт юмиб, тамшандим чоғи, тилим ўзимники-масдек, оғзимга бир парча хом гўшт солиб қўйилган-дек туюлди. Ва Гарзаннинг «Тилингни қисқартиш керак» дегани хотирамга келди. Шундан сўнг тагин ҳушёр тортиб кўзимни очсам, олам яна равшан кўринди. Шунда иягим оғриётганини сездим. Шу бўлди-ю, бояги воқеалар онгимдан бир зумда ўтиб кетди.

— У қани? — дедим, энди жонсиз тилим оғзимга сифмаётгандек бўлиб.

Болалар бирдан бурилиб, жўхориюя томонга қарашди.

— Кетяпти... Тўхтади. Яна жилди...

Мен эмакляб, энди кўкрагим ҳам қаттиқ оғриётганини сезиб, оёққа турдим. Шунда яна бошим (демак, ўнгу сўлим) сал айланди-ю, тўхтади. Мен маҳалла тарафга қарадим.

Оқиш туман ичида шарпа кўринди. Кейин унинг тўхтаб турган жандапўш эканини билдим-у, бирдан отилдим. Тагин бош қурғур бир айланиб, бир «ўзига келиб», айна чоғда қўлимдан, онгимдан тортган тенгқурларимдан тортилиб-қутилиб, ёлғиз толга етганимда, гулханнинг чет-четида ётган чалаларга кўзим тушди-ю, дурустроқ-салмоқлироқ ва узунроқ бир чала чўпни излай кетдим.

Қани топилса!

Шу пайт ариқнинг у бетигаги четан «вайронаси»га бақрайиб қолдим-у...

...Гарзан ярим ўгирилиб қараб турар, мени диққат билан кузатар эди. Унга қараб чопиб борарканман, иягимга ҳам тикилиб турганини кўрдим: афтидан, у менинг соғ-омон эканимни билмоқчи эди.

Қизиқ, мен ҳам унинг муштдек бурнига, дўрдайган лабларига боқиб, ичимда мамнун ҳам бўлиб кетдим: унинг башарасини мен ўзгартирдим.

Лекин у...

Энди ҳар қанча мулоҳазага бормайин, ортимдан чошиб келаётган дўстларга тутқич бериб — тўхташни истамайин ёхуд Тарзаннинг нима учун урганини ажрим қилиш мақсадида тўхташ хоҳишини ҳам сезмайин, барибир мен уни уришим керак эди.

Ҳа, кўлимдаги ҳўл новда билан...

Ахир, бекорга чошиб бормаяпман-ку... югуриб, гўё уни қувлаб, новдани силкитиб?

Унга уч-тўрт қадам қолганида, кўзига кўзим тушса адашиб кетишимни фаҳмадим-да, оғочни баланд кўтариб, бошига туширувдим, у бир қадам четга қўйиб, калтакни ерга тегишга «мажбур» этди. Тағин новдани кўтариб солдим, Тарзан яна чап берди. Ундан сўнг йўғон чивикни бошим узра айлантира-айлантира унга яқинлаша бошладим-у, манфур бир-икки чайқалиб пасайди-да, новдани шаппа ушлаб олди.

«Ўх, мени уради» деган ўй хаёлимда, чўпни боши узра улоқтириб юборди.

— Сен ўғри.. сен номард... — Энгашиб новда ортидан югурдим.

Ердан олиб, яна силтагандим, маймунқўл маккор новдани яна тутиб олди-да, энди тиззасига тираб қарс-қарс синдирди. Кейин секин ёнимга келди-да (мен қочмас, тисланмас ҳам эдим), шапалоқлаб бир урди. Каллам бурилиб кетиб, кўзларимдан бир тутам бинафшаранг ўт отилди.

Гангиб туриб қолдим.

Етиб келишган болаларнинг гапларини эшитаман: «Ўлдириб қўясиз-ку? Қанақа одамсиз?..»

Мен ўзимни яна ўнглаб олдим: назаримда, «турк»у «инглизлар»нинг бир ёқадан бош чиқариб менинг ёнимни олишаётгани, зўравонга эса гап қотишга журъат этишгани менга далда бўлган эди. Унга шундоқ бурилиб, инонинг-инонманг, нақ ажалнинг бағрига ўзимни отгандек бўлдим.

— Золим, ифлос... Азроил бўлсанг ҳам, қўймайман энди! Эй, болалар, урамиз буни!

Мен бармоқларимни очиб, хотинчасига башарасини тирнашни истабми ташланган эдим, у ёқамдан шаппа ушлаб, тағин бир шапалоқ урдик, яна ҳеч нарсани сезмай қолдим... Ўзимга келсам, ўйиндош дўстларим атрофимда чўнқайиб ўтиришипти. Битгаси дўпписидан сув олиб, юзимга сепаяпти.

— У қани?

— Ке-етди.

Яна ўрнимдан турдим-у, энди атрофга диққат билан қараб, узунлиги бир қулочлар келадиган арматура темирини топдим. Салмоқли, тегса борми...

Мен уни қўймайман!

— А-аай! — деб бақириб юборганимни биламан, ўқдек учиб кетдим. Болалар ҳам орқамдан тушишди. Шу кетишда жўхориюя адоғига етиб, торкўчага қайрилдим. Ундан ўтиб (бояги муштнинг устига яна иккита шапалоқ еб эсам-да, энди бошим айланмас, афтидан, бошимнинг бору йўқлигини ҳам сезмас эдим), кўчалар қўшиладиган ерга етганимда, «қочоқ»нинг халта кўчасига кираётганини кўрдим. — Тўхта, ўғри! У шошиб тўхтади-да, уни «қуваётган» мен эмас, балки ўзларининг кўчасида, бошқа биров кўрингандек, бурилди. Мен унинг кимдандир ҳайиқиши, демак, бақиримни асло-асло истамаслигини англаб, баттар ҳайқира бошладим:

— Қайси гўрдан келдинг, сен ёвуз, баттол!.. Нимага бизни урасан? Қул қилмоқчимисан, ярамас.

У ҳар иккала қўлини кўтариб, «бас, бас» дегандай қилди. Бу пайтда тенгқурларим ҳам етиб келишган, энди улар енгимдан тортишмас, «қўй, айтишма» қабилда гап ҳам қилмас, демак, менинг бу ҳайқирикларим уларга ёқиб кетган эди.

21

Тарзан ёнимга келмоқда эди. Мен унинг олдига етиб бордим-у, мувозанатим бузилмасдан... темир калтакни кўтариб силтадим: во, дариг, калтак қўлимдан чиқиб кетиши баробарида унга яна тегмади.

У ҳамла қилиб, бир қўлида мени бағрига тортдида, иккинчи қўли билан оғзимни ёпди.

Ў, менинг типирчилашимни кўринг энди! Ҳар томонга ўзимни ураман, бўғилиб қолаётгандек биғиллайман — уни тишламоқчи бўлман, бошим билан кўкрагига... Оқибат, у мени бағрига босиб шундай қисдики, суякларим қисирлаб кетди: мен одамзотнинг эмас, қандайдир темирнинг исканжасига тушгандек эдим. Онт ичаман-а, қотиб қолдим.

У қўлини оғзимдан олди. Барибир мен қимир этолмас, энтикиб-энтикиб нафас олар эдим.

Шунда болалар... ҳа, менинг юрак олдириб қўйган жўраларим унинг қўлига ёпиша кетишди.

— Қўйворинг. Ўлдириб қўясиз... Тарзан ака, мунинг онаси катта одам...

Тарзан бўш қўли билан Собирнинг бошига бир туширди. У ўтириб қолди. Шу билан бошқалар тинчиб, бир-бир қадам чекинишди.

Мен ҳансираб:

— Қўйворгин энди, ҳайвон, — дедим.

— Фақат бақирма, — деди ён томондан ишшайиб: тишлари бирам қийшиқ-туйшуқ экан. — Бақирсанг, бўғиб ўлдираман.

Оғзимдан ёмон бир гап чиқиб кетди. Ва яна қутилмоқчи бўлувдим, яна шундай қиса бошладики, нафасим ичимга тушиб кетаёзди.

— Бўпти, гапир, бақирмайман, — дедим. Дедим-у, «бақироқлик» — номардлик бўлиб туюлди: ахир, бундай товуш чиқариш — атрофдаги одамларнинг эътиборини тортиш, демак, уларни ёрдамга чақариш ҳам эди-да!

Мен эсам, шу тобда бировнинг ёрдамига муҳтож эмас эдим.

Тарзан мени бўшатди-да, билагимдан тутганча йўғон симёғоч (аслида ростакам ёғоч)га суяниб-чўнқайиб ўтирди. Мен ҳам беихтиёр шундай қилдим. Бизни кўриб, болалар ҳам чўнқайишди.

Шу пайт катта кўча адоғида кимдир кўринди. Ва Тарзан тура-солиб, ўзларининг халтакўчасига тортди мени. Бизга эргашиб, бошқалар ҳам киришди.

— Хўш, нима истайсан мендан? — деди у энди тик турганча... — Биласан, яна урсам дабдала бўласан...

— Ур, — дедим.

— Етади, — деди у.

— Йўқ. Ур... Сен ҳаромининг бошқа нима ҳунаринг бор?

Унинг кўзлари «йилт» этди-ю, бир қўли билан бўйнимни, иккинчи қўли билан жағимни шундай қисдики, жағ ўлгур ҳам зарб еган эканми, шундай зирқирадики, овозим эмас, кўзларимдан ёш чиқиб кетди.

— Мен ҳароми эмас, отам гирмон билан урушиб ўлган, — деди ҳансираб. — Энам — ҳаромидир, эр қилиб кетди, бизни ташлаб...

Бу «ҳасрат» менга таъсир этмади.

— Момонгни бобонг ташлаб кетган экан, — де-

дим. — Ўзи, авлодларинг бузуқ экан... — Жағимни бўшатаркан, шундай дедим-у, бирдан унинг билагидан тишладим. У тортилиб кетди. Кейин:

— Муни қара, қашқир, — деб билагини кўрсатди. Этига учта тишим ботган, унда қон томчиси чиқа бошлаган эди. Айна чоғда унинг урмагани учун паст тўшаётганини ҳис этиб:

— Ҳа, мени сен қашқир қилиб қўйдинг, — дедим. — Сени... сени бир куни ейман... — Бу гап ўзимга ёқиб, давом этдим: — Ейман, кўрасан... — Яна овозим кўтарила бошлади: — Сен энди мендан қутилиб бўлсан!

У яна ишшайди.

— Хўш, нима қилишим керак?

— Нима... Нима қилсин... болалар? — бирдан ҳовлиқиб сўрадим жўралардан. Улар ҳайратдан ёқа ушлагудай бўлиб бир-бирига қарашар экан, қаёқдандир таниш бир сўз тилимга келди: — Кечирим сўрасин биздан. Безори... Кулма, фойдаси йўқ. Ҳой, «энасига чақади», деб ўйлама... Мен номард эмасман, жирафа! Лекин айтсам, алақачон айтиб, сени турмага ётқизардим. Ана, кинохонанинг орқасида бор-ку мелисахона... Қанча қаланғи-қасанғи ётипти у ерда...

Жирафа ҳорғин бош ирғади.

— Ҳа, ўзимам мелисанинг учётидаман.

— Нима?

— «Кечирим» сўрашинг керак де? Шу ипирискилардан? — У қандайдир хўрланган одамдек бўлиб, давом этди: — Шу маймунлардан, а?

— Булар — маймун эмас! — дедим оғзимни тўлдириб ва шу бир гапнинг ўзи ичимни ҳам қандайдир кучга тўлдириб юборди. — Кечирим сўра! Булар — инсонлар...

— Инсонлар? — деб тагин лабларини икки ёнга тортиб, қийшиқ тишларини кўрсатди (ишшайди).

— Бўлмасам-чи... Ҳа-да... Сиз у — бошқа...

— Сўра, — дедим Тарзанга яна: энди ташаббус мен томонга ўтгандек эди. — Бугундан бошлаб ҳеч кимга зулм қилмайман де, мен ҳам иккита оёқли, иккита қўлли одамман де. Ҳайвон эмассан-ку?

Шунда яна дунё айланиб кетди: йўқ, менинг ўзим боя «қаёққа» кетган бўлсам, тагин «ўша ёққа» оғиб кетдим: тагин боягидек бинафшаранг нур энди кўзларимдан кўпроқ чиққанини кўрдим, холос.

Тагин хушимга келдим. Жулдур дев белимга миниб ўтирарди. Атрофдан чўзилган қўллар унинг енгидан, ёқасидан, этагидан тортишяпти.

Тарзаннинг кўзига тикилсам ёш бор... Жуда чўкиб қолганга ўхшайди... Менинг кўзим очилганини кўрган болалар яна дадиллашиб кетишди:

— Туринг энди... Ана, одамлар!

«Одамлар!» кўчанинг адоғида эди, чамаси. Лекин, туқ-туқ этган товуш бошқа ёқдан эшитилар, тагин ит фингшигандек ҳам бўларди.

Тарзан ҳар ёнга қараб, тек қолди. Унинг бирдан хўрсиниб юборганини хиёл кўтарилиб тушганидан билдим-да, ё пирим, деб башарасига тупуриб юбордим.

У бетимга бир шапати урди-да, афтини арта бошлади. Мен тиззам билан унинг орқасига турта бошладим... Энди ҳайрон бўламан: бунча чидам, қайсарлик қайдан пайдо бўлди экан менда? Шунча муштнинг зарби... Ахир, ўша муштлардан бирини ҳам емаслигим мумкин эди-ку? Бунинг учун унга бўйсунсам бас эди, холос... Йўқ, ундай қилолмадим: унга бўлган нафратим анчайин қизиқишлар, қўрқишлар туфайли юзага чиқмай келар экан, холос...

Шу пайт:

— Нима гап? — деган хирқироқ товуш келди бош томонимдан. Кейин шанғиллай кетди: — Ҳой, бу нима ўтириш, етимча? Тур ўрнингдан, йигит ўлгур!

— Ўзини қаранг... — деди Тарзан ютиниб. — Ҳеч қўймайди... Тинч қўймайман дейди...

— Нима қилиб эдинг? Ўзингдан ҳам ўтгандир-да, жонинг чиққур!

Албатта, унинг бувиси вайсамоқда эди.

— Момо, бунингиз мендан қутилмайди энди, — дедим. — Бу бизларни додга келтирди... Ҳаммамизни қўрқоқ қилиб қўйди бу безорингиз...

Тарзан бошини эгиб ўтираркан, энди бу чаккамга бир тарсаки урди. Кўзимни юмдим-у, бошқа бир қарсиллаган товушни эшитиб — очсам, Тарзаннинг елкасидан ҳасса кўтариляпти. Бундан дадилланиб, яна типирчилай бошловдим, кампирнинг жазаваси тутиб:

— Турасанми-йўқми, — деб ўшқирди. — Отангниям эдинг... Турмасанг уриб, майиб қиламан!

— Бу «кечирим сўра» деяпти-да, — деди, ниҳоят, Тарзан бувисига кўз ёшлари орасидан қараб.

— Нима-а? — деб бақириб юборди момо. — Нимани сўраяпти. Бу нима деганинг?!

Эътироф этишим лозимки, «кечирим сўраш» деган гаплар ўша йилларда муомалага энди кира бошлаган эди: унгача эҳтимолки фақат «тавба қилиш» бор эди.

— Кечирим-да, — деди Тарзан.

— Момо, — бўғилиб бақирдим мен. — Бошқа бундай йиртқичлик қилмайман. Болаларни тинч қўйман, десин... Ҳеч кимни қўрқитмайман, киссасини кавламайман, ўт ёқиб бер демайман десин...

— Майли, биз билан ўйнасинлар, — деб қолди шунда Раҳмат гўшпон. — Лекин фирромлик қилмасинлар, кучларига ишонмасинлар... Ўйинни бузмасинлар. Бизлар...

Тарзан унга интилмоқчи бўлди: мабодо яқин турганида, уриб юбориши аниқ эди.

— Ана, гап қаерда! — деди момо. — Эшитдингми, кулоқсиз? Ҳой! Турсанг-чи, ҳўкиз?.. Буям — бировнинг боласи... Шошма, сен...

— Момо, урманг, — деди яна Раҳмат. — Фақат кечирим сўрасалар, бас,

— Сўра! — гап маъносини тушунган момо зуғум қилиб деди.

— Ҳой, эшшак, — дедим. — Узр сўрамасанг, тинч қўймайман... Мени ўнга урсанг, сени битта урарман. Барибир урман! Пойлаб туриб урман сени... Анавилар билан бирга урамиз сени... Кейин милисага топширамиз...

— Рости биланми? — деди Тарзан менга тикилиб. — Сени мард бола, деб ўйловдим...

— Сен номардга мардлик қилиш ҳайф! — деб бақирдим. — Кечирим сўра, нокас!

«Нокас» ғамгин бош ирғади. Кейин ўрнидан — қорнимдан турди-да, оёғини нарига ўтказган чоғда менга нима бўлди...

...билмай қолдим: тура солиб, темирни олдим-у... кампирнинг чийиллаганидан ҳушёр тортиб кетдим.

Тарзан бошини эгиб турар, афтидан, «кечиринглар» дейишдан кўра, темир таёқ зарбини афзал кўрарди.

— Бўпти, — деди ниҳоят.

— Нима, «бўпти»? — дедим.

— Майли, кечиринглар, — деди-да хўнграб юбориб, кампирнинг ёнидан ўтиб кетди.

«Қизиқ, — дейман ҳозир. — Ўша пайтлар «кечирим сўраш»нинг оғирлиги, у сўздаги масъулият шунчалар бўлган эканми? Ёки биз ўзимиз беихтиёр равишда у сўзга шундай катта маъно юклаган эканми? Ҳарқалай, ўша вақтда «кечирим» — сирли сўз бўлиб қолган, йўқ энг оғир қасам, тавба эди...»

Кампир ҳам ҳассасини дўқиллатиб кетди.

Хотима

Кунлар ўтаверди. Биз Тарзанни деярли кўрмас эдик.

Бедапояда тўп ўйинимиз давом этар, ўрганиш экан — баъзан ариқ бўйида гулхан ёқардик-да, гурунг қилиб ўтирардик.

Энди биз хотиржам, иноқ, бир-биримизнинг кўнглимизга қарашни одат қилган («кечирим-узр», дарҳақиқат, ҳамроҳимиз), адолат ҳисси эса мезонимизга айлана бошлаган эдики, тўп ўйинимиз бу борада энг муҳим синов майдони эди...

Хў-ў, ўтди у кунлар! Қолиб кетди... Аммо, тан олиш лозимки, ўшанда бизда пайдо бўлган яхши сифатлар эса — қолди бизга ҳамроҳ бўлиб, буни билмоқ учун ўша сафдошларимнинг ҳар биттаси билан гаплашиш ё уни кузатиш кифоя қилади. Илло, мен ҳам ўшаларнинг бириманки, жуда унақа...

...Нима десам экан?

Дарвоқе, Тарзан!

Ўша воқеадан кейин бирон ойлар ўтдимийўқми — эшитсак, сил деган касалга йўлиққан (илгариям белгилари бор экан) экан. Уйларида ётганда — уйларига, қишлоқ касалхонасида ётганда — касалхонага кўргани бордик, аммо бизни қўйишмади.

Ўлимига бир ҳафта қолганда (кейин билсак), у шифохона кийимида қабристон оша келиб, жилғанинг бўйига ўтирди. Биз чоғиб борарканмиз, у қўл қимирлатиб: «Келманглар!» маъносини англатди.

Раҳмат гўшпон: «Бечора, «касалим юқади», деб кўрқаяпти», деди. Биз тушундик.

Ўша кунни уни хурсанд этиш учун роса ўйнадик! У мамнун жилмайиб, гулхан ёқиб ўтирди. Ниҳоят, қўл силкитиб хўшлашди-да, яна қабристон оша кетди.

1996.

ҚУШЛАР ҚИШЛОВДАН ҚАЙТДИ

*Энам Ойша Омонова
хотирасига бағишлайман.*

Жасад ётқизилган тобутнинг бу бошига духоба, у бошига банорас паранжи ёптилар.

— Зулфия опа тирилиб қолса, нима дер эди?

— Дарвоқе...

1

Ҳабибулло пастак эшикни очиб, ҳавоси бузилган уйга кирди-ю, эски чўян печ ёнида мук тушиб ётган онасини кўрди. Бирдан сўкиниб чўккалади, кампирнинг елкасидан тортиб, деворга тақоғелиқ ёстиққа суяб қўйди.

Она илжайди.

— Боринга шукур. Ҳабибжонмисан?

— Мен, мен. Тек ўтирмайсизми жойингизда... Нима бор бу ёқда? А-а, газета...

— Газета, газета. Топдинг... Саккизинчи мартга мақола чиққан экан, шуни ўқиятиб эдим, қўлимдан учиб кетди. Оламан десам, йиқилиб тушдим. — Сўнг ўғли узатган вилоят газетасини олиб, жиддий сўради: — Ҳар жили саккизинчи мартда йиғин бўларди. Ветеранларди таклиф қилишарди. Бу йил ҳам бўлар эканми? Бултур-ку чақиришмаб эди нокаслар.

Ҳабиб онасининг хотин-қизлар байрамига бағишланган мақолани ўқиб ўтириб, алаmidан газетани отиб юборгани, кейин оламан деб мункиб қолганини тахминлади.

— Бултур — бултур эди, бу йил — бу йил, — деди Ҳабибулло хўмрайиб. Кейин сим билан печканинг оташхонаси остидаги кулни тортар экан, бирдан ўрнидан турди.

— Чақиришипти... Сизни, сизни таклиф этишипти йиғинга! Нокасларингизга эс кирипти.

Кампирнинг шишинқираган юзи чўзилиб, қораси ўчиб кетгандек рангсиз қошлари кўтарилди.

— Мени-я? — деди.

— Сизни... Нима, сиз ветеран эмасми? Бу жў-

жахўрозлар кеча онасининг қорнидан тушди. Беш кун кечикканда, ким билади, нима бўлиб тушарди... Ҳой, эна, мундай чақчайиб турманг. Ҳозир келин-нингиз келиб сизни кийинтиради. Эшитяпсизми? Кийинтиради, ясантиради. Ювинтиради! Кейин ўзим сизни ҳокимиятга олиб бораман... Ҳой, эсингизни йиғиб, а, ўтиринг. — Ҳабибулло эшикка бурилган ерида тўхтади. — Сизга сўз бериб қолиши мумкин. Билдингизми?.. Шунинг учун бодрий бўлиб, ҳе, энагарди энаси...

Ўғлининг орқасидан қараб қолган Хосият момо ўйчан тортиб газетага боқди. Уни кўтаргани, доғли дастурхондаги тахсимчага — йириги ейилиб ушоғи қолган кишмишга кўзи тушди. Кейин унга тикилиб қолиб, битта-битта териб оғзига сола бошлади. Кенжасининг нима деб кетганини унутган эди.

2

Ҳабибулло ҳовуз бўйидаги айвон остида турган машинасини артар экан, «жигули»нинг пачоқ бўлган, бўёғи кўчган жойлари тобора очилаётганини кўриб: «Э, нима! Бизнесменми мен? Ким кулади мендан! — деди ичида ғижиниб. — Бу энагар кампир ҳам савдо-павдода ўқитмади. Яхши ўқирдим-а... Э, барибир: ўқишга кирсам ҳам, барибир қайтиб келардим. Мендан бошқа ким қарайди бечорага? Кенжанинг қисмати шу... — Шунда онасига қилаётган хизматларини миннат мақомида ўйлаётганини фаҳмлаб қолиб, тавба қилди. Масжидда имомдан эшитгани ва «Саодат» журналининг илк саҳифасида ўқигани — муқаддас ҳадис тилига келди: — Аввало, туққан онангни ҳурмат қил. Отангни кейин ҳурмат қилсанг ҳам бўлади... Ҳа, бу — пайғамбаримизнинг гапи. Қуръондаям бор. Куфрга кетма, Ҳабиб! Хизматингни миннат қилсанг, бутун тоат-ибодатинг бир пул бўлади... Худога шукр, Ўзига шукр. Шунчаки эсладим-да ўқимай қолганимни».

— Ҳамид?

Ҳабибулло хотинининг ўғлини номи билан чақираётганини эшитиб ва унинг ёнига келганини билиб, қоматини кўтарди. Кафтларини белига тираб:

— Ҳа, нега ишшайасан? — деди.

Ўзларнинг калтариб қолган чопонини кийиб олган Бўрихол лабини йиғиштирмай:

— Энангиз эски сандиқни очди. Шу сандиқда бир гап бор, — деди. — Кириб кўрмайсизми?

Омборнинг бурчагида — ҳар бало — увадалар уюлиб ётадиган ердаги қопқоғи йўқ, қорнида ҳаммиша кишанқулф илиғлиқ турадиган темир сандиқни эслади Ҳабибулло; уни бундан ўн йиллар олдиноқ остидаги тахтасини қўпориб олгани, қўлини елкасигача тикиб тимирскилагани, бироқ арзирли бир нарса топмагани учун:

— Ай, — деб носини туфлади. — Ичида шаматалоқ ҳам йўқ... Шунга суюнчи олгани келдингми? Ювинтирдингми уни? Хонаси тер ҳидига тўлиб кетган. Ҳе, раҳминг келмайди. Энасизсан-да... Кечирасан, хотин. Оғзимдан чиқиб кетди. Ўзи — хитман. Номимиз улуғ, супрамиз қуруқ одамлар эканмиз. Энам шунча катта ишларда ишлади. Райком секретарлари бўлди. Бир нарса йиғай демаган экан бу камунис энавар... Худо кечирсин, бир нарсани миннат қилмайман-у, баъзан алами келади одамнинг. Мана ҳозир ҳокимиятга оборамаман. Ҳамманинг кўзи бизда бўлади. Кўзингга...

— Бировлар билан нима ишингиз бор. Энди кўра-япсизми шу одамларни, — деди Бўрихол. — Гапиради, гапириб қоп кетади... — Кейин яна кемтик тишларини кўрсатиб илжайди. — Эски кастумларини киядилар дейман?

Ҳабибулло буни ҳам эслади: бели бурма, ёқаси шапалоқ-шапалоқ қилиб тикилган қора костюми бор онасининг. Бир замонлардан қолган матаҳ. Олган орденю медали борки, ўшанинг чап кўкрагига қадаб кўярди. Кейин фақат байрам кунлари кийиб чиқарди. Демак, ўша костюмини ҳам ўша сандиққа солиб кўяр экан-да: тўрт-беш йилдан бери сиртда кўринмасди.

— Кийса кийсин, — деди Ҳабибулло. Кейин яна гижиниб кетди. — Шунгаям куладиганлар топилади ҳали. «Шўро даврида олган нишонларини тақиб чиқишти», деб. Нокаслар... Ўзларининг ота-оналари ана шу орденлардан биттасини ҳам ололмай армонда ўтишган. Биламан. Энди тиллари — бир қарич.

— Ҳамид, кундан кунга инжиқ бўп бораёпсиз.

— Бор, бор. Ишингни қил... Энам тайёр бўлдими? Мана, мошина тайёр. Тез опкелинг, дейишганди. Ким билади, ҳозир мажлис бошланиб кетдими.

— Кийиниб бўлдилар, — деди Бўрихол. — Амиркон этиклариниям кийдирдим. Саңдиққа солиш эсларидан чиққан эканми, орқасида ётган экан — кийдирдим. Уф, катта келди. Этлари қочипти... Кейин саңдиқни кавлаётганда, «келин, ишингизди кўринг», дедилар. Шу билан бу ерга чиқиб келдим.

Ҳабибуллонинг эсидагилар кўз олдига келди: онаси ялт-ялт этадиган амиркон этикни кийиб, қўлида янги газетани узунасига буклаб-ушлаб юрарди. Гоҳо этиги гарч чиқарса, устани сўкар, кейин тагчармини роса ҳўлаб киярди. Ҳа-я, болдири йўғон бўлгани боис этик қўнжини чокидан бармоқ бўйи сўкиб кўяр — нима учун онаси яп-янги этикни бунақа қилиб — «йиртиб» кийишига ёш Ҳабибуллонинг кейинчалик ақли етган эди.

Бироқ кўпчилик хизматчи-очиқ аёллар ҳар хил туфли кийиб юрганлари ҳолда, онасининг ёз жазираларида ҳам этикни ечмаслиги кузатувчан болани ҳайрон қолдирар, кейин Хосият опанинг гап орасида: «Ҳе, уруш қурсин. Фронт даврида буткул эркакларнинг ишини қилардик...» дея, от миниб, хуржунига милтиқ солиб юрган чоғлари ҳақида айтган гапларини хотирлаб: «Ҳа, эркакка ўхшаб кетган-да, шунинг учун этиккаям ўрганган», деб кўяр, пироварди, бу ўйлари ҳам ёдидан чиқиб кетган эди.

— Бўпти. Илиқ сувинг борми, менам қўл-бетимни чайиб олай, — деди Ҳабибулло.

— Юринг.

3

Ҳабибулло машинани дарвозадан чиқараётганда, ёнига ўтқазиб олган онаси билагига чанг солди.

— Тўхтат! Тўхта!

— Ҳа, нима? — У қаттиқ тормоз берган эди, ҳали қизиб улгурмаган мотор ҳам ўчди. Онасига тикилиб, унинг маллатоб қўйкўзларида бир қўрқувни кўрди. — Энажон, нима бўлди? — деб сўради энди бирдан бўшашиб. — Яхши ўтирибсизми ўзи? Ё орқага ўтасизми?.. Мен жўртгага ўтқаздим сизни шу ерга! Кўрсин баъзи энағарлар. Сиз ҳам мағрур бўлиб, керилиб ўтиринг!

— Шошма-шошма. Хўп, — деди онаси ундан кўз узмай. Кейин қийшайиб кетган чап кўкраги устига — шол рўмол остидан чет-четлари кўриниб турган ал-

лақанча орден-медаллари устига кафтини босди. — Мени кулги қилмайдими? — Сўнг эсини батамом йиғиб олмоқчидек бошини қаттиқ қимирлатди. — Йўқ, менга биров...

Онасининг нима демоқчи эканини тушунган Ҳабибулло:

— Кимнинг нима иши бор! — дея онасининг кифтидан кучди. — Э, энажоним-е.

— Йўқ, болам, замон ўзгарди-ку?

— Хўп, нима бўпти. Ўзимизнинг замон келди-ку! Мустақил бўлдик. Қулик даври тугади. Хурсанд бўлмайсизми?

— Йўқ-йўқ, сен адашаяпсан, — деди Хосият она янада жиддийлашиб. — Мен тушунаман албатта, ўғлим. Тушунмай ўлибманми... Худога шукр, сзэсэрдан... ажралиб чиқдик, а? — Ўғлининг қовоғи уюлиб кетганини кўриб жилмайди. — Хафа бўлма, мени уришма, болам. Биламан. Мустақиллик, ў-ў... — Кейин яна бирдан жиддий тортди. Сўнгра нишонларини сийпалаб ва тиззасига тикилиб давом этди: — Мен бу орден-медалларни сзэсэсэр учун хизмат қилиб олганман. Ана, у тугади-кетди...

— Хўш?

Она туйқус кўзига ёш олиб, бурнини торта-торта минғирлай бошлади:

— Энанг кўрқоқ бўп қолган. Шундай энанг... Гала-гала бўриларди ичидан қутилиб чиққан Хосият аслида журагини олдириб қўйган эди. Ҳе, босмачидан ҳам кўрққанам йўқ. Партиянинг иши деб, кўкракни кериб...

— Эна, нималар деяпсиз? — Ҳабибулло машина соатига қараб олди. — Гапираверинг. Кетдик... Ҳокимлар мажлисни бошлаб юборган бўлиши керак. Опани албатта олиб кел, дейишиб эди. Энафарлар шундай кунда... э, майли, шундай кунда эсласаям яхши! Нима дедингиз? Ҳа, нега бақраясиз?

Хосият она бирдан бошини эгиб лиқиллатди-да, яна бирдан ўғлининг қўлига ёпишиб шивирлади:

— Бир гап айтайми?

— Айтинг. Қўлингизни олинг.

— Мен ёмон кўрқиб эдим. Мустақиллик эълон қилинганидан кейин. Ҳа. Сенам бақрайма!.. Нимани биласан? Энангди кўрган кунлари тушинггаям кирма-син... Уф, нима деятиб эдим? Ҳа. Ишонасанми, болам,

Мустақиллик эълон бўлгандан кейин, ана шу куни чоғимда, мен мана бу кастумни сандиққа солиб эдим. Ҳа, сандиқнинг тўрига тиқиб қўйиб эдим.

Ҳабибулло машинани секин жилдира бошларкан:

— Нимага? — деди.

— Вой, кўнгилга ҳар гап келади-да. «Сэсэсэрга хизмат қилгансан», деб обориб тиқиб қўйса, додингни кимга айтасан? Дарров обиска, тинтув...

— Эна, бас қилинг.

— Сен жим ўтир! Эшит! Муни қаранг, она сути оғзидан кетмаган бола ақл ўргатади. Тавба... — Сўнг жимиб қолди-да, яна ўксиб давом этди: — Отангдан келган хатниям куйдириб ташлаб эдик. Эллик учинчи йилдаям уйимиз тинтув бўлиб эди. Шунда сен бир парча эт эдинг... Ҳе, художон, не кунларни кўрсатмадинг, отингдан айланай сени... Отамдан қолган отни колхозга топширган жилимиз ҳам уйимиз тинтув бўлиб эди. Чекадан келиб, молхонанинг шифтларига-ча кавлаб кўришиб эди. «Босмачининг оти қолган экан, яроғиям қолган», деб хўп қийнашиб эди энам раҳматлини. Уҳ-ҳ... Ҳабибжон, сен мендан хафа бўлма, энанг эсар бўп қолган. Лекин, шу медалларни, кастумни яширганим рост.

— Эна, катта кўчага чиқаяпмиз, одамларни томоша қилинг... Қаранг, атлас кўйлак кийиб олипти шундай ҳавода!

— Қани, қани? Э, иштонам кийиб олган-ку? Лозим ҳам кийипти-ку, Ҳабибжон?

— Нима қипти, яхши-да. Иссиққина бўлади...

— Гапинг қурсин... Мен, мен бошқа нарсани эсладим. Ҳой, менга тўғрисини айт, аёлларнинг лозим кийишига рухсат берилганми? Тўғри, илгарида уй хотинларига индашмас эди. Аммо хизматчи аёллар, ў-ў... Дарров муҳокамага тушиб... Ҳаттоки уйда лозим кийиб юришни ҳам таъқиқлашганди. — Кейин бирдан хўрсиниб юборди опа. — Ўзимиз ҳам йўл қўймас эдик.

4

— Ўзингиз? — дея Ҳабибулло кулди. — Нима, ўзингиз... ўзингиз қандай юргансиз?

— Этик кийиб. Этик! — деди Хосият опа. — Шуням билмайсанми? Этик кийсанг, болдир кўринмайди. Қолганини этак бекитади. Ҳе-ҳе-ҳе.

— Ў, энағар-е! — деди Ҳабибулло. — Ўзингиз шундай йўл қилиб юраркансиз-да, қойил... Мен айтдим-ов, энам нимага этик кияди ёзнинг иссиғидаям, деб юрардим. Да, вобшем, сиз маладес экансиз... Лекин бошқаларга азоб бермаслик керак эди.

— Илож қанча, ўғилжон. Момонг раҳматлиям кўп айтар эди шу гапни. Айтмоқчи, момонгди гапи билан этик кийиб эдим... Ҳа. Кейин бу мода бўлиб кетди.

«Тавба, ҳозир қизларнинг ҳам шим кийиши мода бўп кетди, — деб кўнглидан кечирди Ҳабибулло. — Ўшанда ўзбек хотин-қизлариниям ўрис қилмоқчи экан-да, хуллас... Лекин ўрислар ҳам ўзга-риб кетди. Ўша гап — ўша: лозимгаям — эскилик сарқити, деб қарашган... Йўқ, динга боғлашган... Оллога шукур. Мана, Ўзи кўрсатди: ҳаммаси бир тийин бўлди. Ўрислар ҳам ибодатхонасини таниди... Шу экан-да дунё. Айланиб-айланиб қозигини топар экан, отга ўхшаб... Тавба, Хрушчев даврида от сақлашнияман ман этишиб эди-я...»

Ҳабибулло катта йўлга чиқаркан, онасига қараб, унинг мўл-кўл ёш тўкаётганини кўрди.

— Ҳа, нима бўлди яна? — деб сўради энди жаҳл билан. — Мен сизга нима дедим? Кулиб ўтирмайсизми, томоша қилиб!

— Ҳе, болам-е, кўп азоб чеккан эканмиз-да, — деди опа пиқиллаб. — Иштон билан нима ишинг бор де... Эриммисан? Пирқа, партия, камунис... — Хосият опа яна жимиб — ўйланиб қолиб, шоша-пиша костюмининг кўйнига қўл юборди. Қип-қизил муқовасига «КПСС» деб ёзилган билетини чиқарди.

— Ҳалиям асраб юрибсизми? — деди Ҳабибулло тагин фижиниб. — Нима, кэпэсингиз тикланадими яна?

— Гапирма! — важоҳати тутиб деди Хосият опа. — Бу билет... бу меники. — Кампир паришонҳол бўлиб, қизил муқовали дафтарчани кўксига босди. — Ўзимдики. Ҳеч ким тортиб ололмайди. Майли, имонсизлар куйдирса, куйдирсин... — Энди ўғлига қараб худдики ваъз айта бошлади. — Энанг — иккиюзламачи эмас! Билиб қўй! Камунис бўлиб ўлади энанг...

— Хўп-хўп, — дарров рози бўлди ўғил. — Олдинга қаранг, биров она-бола уришаяпти, демасин.

— Деса дер! Ҳе, биров эмиш... Капикка олмайман бировларингди!

— Биламан. Агар бас қилмасангиз, — Ҳабибулло онасига совуқ кўз ташлади, — ҳозир машинани орқага қайтараман...

— Қайтарсанг қайтарабер!

— Ҳой, энафар, мен сизни катайса қилдириб юрган им йўқ, Ҳоқимиятга обораяпман. Билдингизми?.. Эски райкомга. Ҳозир райком секретари Хуррам ака сизни кутиб олади. Яъни Ҳоқим кутиб олади. Ўзлари телефон қилиб эдилар.

— Райком секретари дедингми?

— Ҳа!

— Уф-ф.

— Ана, бодом гуллапти.

— Вой, совуқ урмапти-да? Ҳа-а, шаҳарди ичи. Ша молпана... — Сўнг яна хаёлланиб давом этди: — Ҳозирги товукхонангди жойида бир туп бодом бўларди. Гулласа, оппоқ-оппоқ бўп қоларди! Шохига арғимчоқ солиб учардик. Гуллар дув-дув тўкилади де... Во дариф, ўшанда Жонбоев деган бир пирқа аъзоси арғимчоғимди кесиб ташлаб эди. Кейин қандайдир айби билан отувга ҳукм бўлиб кетди... Ҳе, кўп йиғлаганман. Унинг учун эмас! Арқон учун... Тавба, худо-я, тавба қилдим. Арғимчоқ ҳам эскилик сарқити экан... Нимага куласан? Ажив қилма мени. Бешик нима, бешик? Шу бешикка бола ётқизишниман ман қилишиб эди нокаслар... Кулгим келади. Энам бечораям кулар эди. «Фарзандларимизнинг бошиман орқага ўсиб кетади. Ўрисга ўхшаб қолади», деб қотиб-қотиб кулар эди.

Ҳабибулло мошинани собиқ фирқўм биносига олиб борадиган йўлга тушириб, хўрсинди.

— Ана шундай. Бу кулгили ишлар ҳам, энабой, райкомларнинг буйруғи билан бўлган. Сиз бўлса унинг билетини...

— Дам! Жим бўл! Уятсиз... Жўжахўроз. Лекин менга қара, ҳой бола, жуда-а жонингга тегиб кетган бўлсам, ҳалиги — телвизордаги кинода кўрсатганидай етимлар уйига обориб ташла мени. Шундай оқпадарлар бўлар экан.

— Ҳе, ўша кинони ёзгандиям, ўйнагандиям... Қандай қўли боради ёзишга!

— Тўғри ёзган.

— Бўлди! Бўлмаса, худо урсин... Тавба қилдим, тавба қилдим, художон.

— Ана бу — бошқа гап. Энди ўзингга келдинг... Онага гап қайтарма.

— Хўп... Ана айтмадимми, майлис бошланиб кетди, деб. Хуррам аканинг ўзи илтимос қилиб эди-я!.. Эна, ҳокимиятда шу кишидан эслиси йўқ. Биласиз-ку ўзингиз ҳам? Мени ўқитган, домиллам бўлади. Жон энажон, эсингизни йиғиб, а?.. Ҳим, кўринишингиз зўр. Кийимларингиз ҳам ярашиб турипти... Шошманг, эшикни ўзим очаман... Секин тушинг.

5

Ҳабибулло онасини олдинга ўтказиб, ғурурли чи-мирилиш билан: «Пўшт, пўшт!» дея унинг изидан залга кириши замон тўрдаги баланд саҳнада — гулли гултуваклар қўйилган стол ортида тизилиб ўтирган катталарга кўз тикди. Бу ёқдаги қимир-қимирни кўриб турган эканми — Ҳоким бобонинг ўзлари:

— Э, ана, Хосият апам ҳам келдилар! — деб юборди бўйинини чўзиб. — Йўл беринглар-ў! Келинг, апа! Ҳабиббой, опкелинг апамизни бу ерга! У кишининг жойлари бўш турипти... — Бўш жой йўқ экан-у, Хуррам ака кимнидир турғизиб юборди — Ҳабибулло буни ҳам кўриб, ўзида йўқ шод бўлиб кетгани ҳолда, онасининг кифлари бировларга тегиб кетишини ҳам истамагандек қўлларини ёндан чўзиб, тагин секин-секин: «Пўшт, пўшт», деб бораркан, Хуррам ака чапак чалиб юборди. — Қани, қарсақлар! Ҳе, бундай апаларимиз — бизнинг бойлигимиз ахир! Ҳаммамизни тарбия қилганлар! Энг муҳими — иш дегани қандай бўлишидан қатъи назар фидойилик кўрсатишнинг яққол намунаси бўлганлар! Келаберинг, апа!

Бу мақтову таклифлар онасидан ҳам кўра ўзига айтилаётган каби баттар шишиниб кетган Ҳабибулло йўлда туриб қолган бир дўкончини ҳатто туртиб юборди.

Хосият опанинг ҳам юриш-туриши туйқусдан ўзгариб қолган — токи зал эшигига етгунча шабкўрдек довдираб келган кекса ветеран энди ишонч билан одим отар, боши ҳам-у, ўқтин-ўқтин чап томонига — ўриндиқлардан туриб кетганларга бош ирғаб қўяр, кўпдан бери кийилмай тагчарми қотиб кетган этиги ҳам ўтмишини эслагандай «ғарч-ғурч» этиб товуш чиқарар эди.

Ёғоч зинадан саҳнага чиқдилар. Хуррам ака опани қаршилаб, бир қўли билан эгик елкасини силаб-силаб,

ҳалиги жойга ўтқазди. Онаси ўтириши ҳамон Ҳабибулло ўзининг ортиқча бўлиб қолганини англади: пастга қайтиб тушишга энди ори келди-ю, ён томонга жилар экан: «Ҳа-ҳа, шу ерда, мана бу парданинг ёнида тураман, — деб ўйлади қўққисдан ҳаяжон билан. — Энамга барибир сўз беришади. Қовун тушириб қўйиши мумкин бу кампир...» Кейин онасининг «қовун туширмаслиги»ни Оллоҳдан тилаб-ўтиниб, кўзлаган жойига бориб турди.

Ҳе, қарсак устига қарсак! Гўёки Хосият опани бу одамлар йиллар давомида бир кўришга интизор эдилар-у, ниҳоят, дийдор кўришгандек!

Бироқ онасининг фикрича — «оғзидан она сути кетмаган», қирқни уриб қўйган бу йигит ҳаётнинг пасту баландини кузатиб юрмас эдими денг, айти Хуррам аканинг онасига билдирган иззат-икромни туфайли залда ҳам кампирга атаб чапақ чалинаётгани, агар Ҳоким бобо кекса ветеран аёлга жилла эҳтиром билдирмаганида ҳам ўзларининг жойи — ҳу этакда бўлишига ақли етар эди.

— Ўтиринглар. Бас, бўлди, — деб қўлларини мушт қилиб тепасида силкитгач, пастдагилар бирин-кетин жой-жойига ўтира бошлади. Шунда Ҳабибулло онасининг ён-веридагилар кимлигига қизиқиб қаради-ю, онаси тенги аёллардан иккитасини кўрди: бири кўзи йилтираб ҳар томонга анграйиб қараб ўтирар, шу ҳолида қошига ўсмаминурмами қўйиб, бошига келинининг (қизи йўқ бу кампирнинг) йилтироқ, қизил рўмолини ўраб олган, Тойчахон опа деган кампир эди. Ҳабибулло онасидан гап орасида эшитган ва ёдида қолган эдики, бир замонлар бойларнинг яширган олтинлари топиб олинаётган пайтда — «Олтин қидирув кампанияси» вақтида шу Тойча опа ҳам ГПУ ходими бошчилигида чиққан гуруҳда бўлар экан-у, бирон-бир қишлоқда албатта касал бўлиб қолар экан. Хосият опалар бойларни чирқиллатиб, қайтиб ўша қишлоққа келишганда, Тойчахон опанинг ёнида тўпдан ажралиб қолган тағин бир касал эркакни кўрар экан... Шу кампирнинг ёнида ўтирган — бир қоп ошқовоқдек момони Хосият опа ҳурмат билан тилга олар, «Опам, мени бир ўлимдан олиб қолган опам», дер ва ҳар гал «ўлимдан қолиш» тарихини айтиб бераркан, момонинг марҳум эри «Ревком

раиси», айниқса, Шўро учун кўп хизматлар қилганини ҳам айтиб мақтар, оқибат, кўзига ёш ҳам олар эди: «Шундай одамди босмачига ён босган, деб отиб ташлашди». Кейин шивирлаб ҳам айтиб қўярди: «Лекин ён босганиям тўғри, мулла бўлганиям рост. Ҳа, у одамларнинг бағри осмондай кенг эди...»

Бу момолардан нарида ва Хуррам акадан берида уч-тўртта мункиб қолган чоллар ҳам бор, уларнинг бир-иккита бесоқоли (соқол қўйишмагани) СССР даврида ҳам райком котибларининг атрофида ивирсиб юрар, тўй-маъракаларга бориб қолишса, одамлар очик гапиришмас эди.

6

— Раҳма-ат... Сизгаям, Хосият апа, бир оғиз илтимосимизни ерда қолдирмай келганингиз учун раҳмат айтамиз! — деди Хуррам Хурсандов: ҳе, валломат одам-да шу киши! Мактабдаям шундай эди: дангал, очик кўнгил, майдагап одамларни бемалол сўкиб ҳам юбораверарди.

Ўшанда айрим «районларни бирлаштириш кампанияси» чиқиб қолди-ю, ушбу туман ҳам ўзидан юз саксон чақирим наридаги туманга қўшиб юборилди. Лекин бу ишнинг амалга ошишида Хосият Қосимованинг ҳам, Хуррам аканинг отасиниям ҳиссаси бўлди: катта майдондаги йиғинда: «Партиянинг бу ишини қўллаймиз!» деб ваъз айтишган эди. Районлар қўшилди-ю, томоша бошланди: ўтгиз сўм нафақасини олиш учун элик сўм сарфлаган (марказга бориб келиш учун, яна ётиб туриш, овқатланиш учун кетади-да!) баъзи қариялар, умуман, нафақага қўл силтаб қўя бошлашди. Неча келин-куёвлар Загсдан ўтаман деб бориб, тўйларига етиб келишганда, тўйхўрлар тарқаб бўлишган. Ўспиринлар паспорт олиш учун у ёққа бормамай қўйишган: суннат қилдиришга иложи етмаган етимлардай.

Районнинг гапга етар зиёлилари бош кўтаришди. Зиёли дегани ҳамма вақт шунақа ишларга бош бўлишар экан-у, кейин эришилган натижага бошқа корчолонлар эга чиқар экан... Ҳе, Масковгача вакил юборишиб, халқни кўзгаб, охири туманни ажратиб олишди. Мустақил-суверен қилиб!

Отчопарда бўлган байрамда, ҳў, фирқаси тушмагур Хосият опалар яна ўша гапни такрорлашди: «Адолат юзага чиқди. Партияга минг раҳмат!»

Ҳамма билардики, ўша жанглarning олдида Хуррам ака турган эди. Юқоридаги арбоблар шуни эътиборга олибми, «халқ шунинг гапига киради», дебми сийлашган — район партия қўмитасининг биринчи котиби этиб тайинлашган эди. Ишлар жуда юришиб кетди.

Бироқ орадан сал вақт ўтмасдан Хуррам акани — «қўпол»ликда, «комуниста ярашмайдиган хулқ-атворда» айблашиб, ишдан бўшатишди. Хуррам ака яна мактабга келиб тушди.

Мана, замон эврилиб — «зўрларнинг даври» келди-ю, домла Хурсандов бизнесга шўнғиб, ҳадемай каттакон дон комбинатининг эгаси бўлиб олди. Кейин депутат бўлди. Кейин — Ҳоким... Аммо у кишининг атрофида такасалтанглар, ғийбатчилар, «берсанг — ейман, урсанг — ўламан» дейдиганлар кўп, айтишларича, Хуррам ака аста-секинлик билан уларнинг думини тугаётган эмиш.

Ҳа, Хуррам ака — валломат одам.

Ҳабибулло парданинг панасида туриб, домласининг онасига айтаётган ташаккур сўзларини эшитаркан, қалби қабариб денг, Хуррам акани жуда суюб, шу ўйларни хаёлидан кечирарди.

— Энди, Хосият апа, бир оғиз сўз айтасиз, — деди Ҳоким бирдан бурилиб қараб. — Бу ерда хотин-қизларимизнинг жамиятдаги ўрни, вазифалари, борингки, уларнинг бизларга — ҳам она, ҳам сингил, ҳам хотин, хуллас, бор-йўғимиз эканлари ҳақида кўп яхши гаплар бўлди. Такрорлашга ҳожат йўқ, сиз бемалол тасаввур этасиз... Энди, марҳамат, Хосият апа. Минбарга чиқинг. Қани, би-ир гапириб ташланг! Нотиқсиз! Биламиз... — Хуррам ака яна залга мурожаат қилди: — Қани, чапақлардан бўлсин!

Яна гув-гув, қарс-қарс чапақлар остида Хосият опа ўрнидан туриб, адашмай-нетмай тўғри минбар қошига келди. Йўталиб олиб, ичига кирди.

Ҳабибулло қотиб қолди: Нима дер экан бу хаёлати кампир? Э, худо, тил бер, ақл бер. Эсидан айирма, художон... Шу ёшида кулги бўлиб ўтирмасин. Шундай бўлса, бу ерга атай олиб келингандек бўлади...

Ҳе, бечора... Йўлдаям кўп иккиланди. Билади-да. Кўнгли сезади...

Лекин баъзан дупша-дуруст бўлиб қолади-ку? Газетада чиққан анча-мунча мақолаларнинг хатосини ҳам топади ўзича. Фақат баъзида хаёли чалғиб...

Барибир бу кампир — кечаги куннинг одами. Агар бир оёғи бугунги кунга ўтган бўлса, тортиб олишга тайёр туради, энағар... Ёки жўрттага ўзини жинниликка солармикан? Қари одамларда шу одат бўлади: бировларни синаш учун ҳам ўзларини склироз қилиб кўрсатади. Айримлари: «Қулоғим оғир», деб юради. Аммо бир оғиз шивирлаб сўксанг ҳам — эшитади. Маккор бўлиб кетади, пихини ёриб кетади... Лекин ёшиям бир жойга борди. Қуввати йўқ, қуввати бўлса, дастурхонга мук тушиб ётармиди...

7

— Ҳурматли ўртоқлар! — деб палағда, худди кексаларга хос вазмин-шанғи овозда бошлади Хосият опа. Агар Ҳабибулло залнинг биринчи қаторида ўтирган бўлиб, онасига тикилса, опанинг чехрасида бир ажиб салобат, кўзларида нур пайдо бўлганини кўриб ҳайрон қоларди шубҳасиз. — Мен, мана — мана шу мухташам залда ўтирган қоракўзлар орасида ҳам анчагина танишларимни кўраяпман. Мана, президиумда эса менинг сафдошларим ўтиришипти. Ўртоқ Ҳуррам Хурсандович, шундай шодиёна кунда биз — уруш ва меҳнат ветеранларини ҳам таклиф этганингиз учун сизга — шахсан район партия комитетига тенгдошларим номидан миннатдорчилик билдираман!

«Вой, энағар, «партия камитетига» деди, — дея оёғигача зирқираб кетган Ҳабибуллонинг қулоқлари чиппа битгудек бўлди: шунчалар қарсак бўлиб кетди. — Ҳим, сезмай қолишди, — деб кўнглидан ўтказди кейин енгил тортиб. — Худога шукур. Вабше, ҳозир одамларнинг «Ҳоким» дейишга тили келишмайди. Майли. Ишқилиб, бу ёғи яхши бўлсин.»

— Ўртоқлар, мен яна нима дейишим мумкин Саккизинчи март ҳақида? — Онасининг бу гапини эшитиб: «Вей, ҳали 8-март ҳақида гапирмади-ку?! — деб ўйлади Ҳабибулло. — Саккизинчи март барча хотин-қизларнинг озодлик кунидир! — деб овози бир парда кўтарилиб давом этди опа. Кейин эса қандайдир зўриқиш билан хитоб қилиб қолди-ку: — Ана шу озодликни берган партияга минг раҳмат! Яшасин

Ленин-Сталин... ҳим, Коммунистик партия! — Сал дуудқланиб қолган Хосият опа гўё фикрини тузатиб айтди-да, беўхшовишшайиб, залга боқди.

Ҳабибулло пешонасини шартта чангаллаб, ер сузиб онасига қаради-ю, додлаб юбораёзди: Хосият опа кўкракларини кериб, ишшайганча чапак чалар эди.

Ўғлининг хаёлидан «Кавказ асираси» деган кулгили фильмдаги ҳамма вақт қўрқоқ, ҳезалак ролларни жуда қотириб ўйнайдиган актёрнинг суд маҳали: «Яшасин энг адолатли Совет суди!» дея чинқириб чапак чалгани, аммо залда ўтирганлар миқ этишмагани хаёлидан ўтиб, шу ҳолида кулгиси келди-да: «Ваҳ, энағар! Яна ўша шиорни айтди-я!» деди.

Шунда ҳайрат билан кўрдики, Тойчахон опаям кўзлари пирпираганча чапак чалапти.

Йигит яна онасига ялт этиб қаради: хайрият, ҳавода қолган қўлини минбар четига кўйдй опа. Сўнг кўз олдига ёзув бор-у, уни ўқий олмаётган каби лабларини қимтиб, вужуди ҳам титраб турганини кўрди.

Вой, бечора она! Гапини йўқотиб кўйди. Энди нима дер экан?

Эҳ, Хуррам ака, Хуррам ака! Кўнғироқ қилганингизда, Ҳабибулло айтиб эди-ку: «Майли, домилла. Лекин кампир кўчага чиқса, уйди топиб келолмайди баъзан. Шундай бўлсаям майлими?» «Ҳечқиси йўқ, Ҳабиббой, қартайганлар шундай қилиқ чиқаради. Бизнинг бобой ҳам ош билан шовланинг фарқига боролмай ўтирарди. Кейин билсак, жўрттага қилар экан: паловдан айб топса, шовла деб ўтираркан...» деган эдингиз.

Яхши иш бўлмади. Мана, ўзингиз ҳам ўсал бўлгандай жимиб турибсиз, лабингиз, лекин, кулаяпти. Ана, задаям пашша учса билинади. Кампир танг аҳволда қолди... Тўғри-тўғри, у хато қилганини фаҳмлаб қолди. Бироқ уни қандай тузатади энди? Нима, уйдагидек йиғлаб юборадими? Балки, Хуррам ака, сизга ташланиб қолар? «Мени ажива қилишга ҳаққинглар йўқ!» деб...

Шунда Хосият опа:

— Хурматли ўртоқлар, — деди. Унинг овозида шундай бир тантанали мотамсаролик бор эдики, Ҳабибуллонинг назарида, зал гўёки музлаб қолди. Йигитнинг ўзиям мотамлардаги йиғичилар нидосини эслатувчи бу хитобдан танг қолган эди: овозида, аммо

жилла титроқ йўқ. Қариларга хос шанғиллашдан ҳам асар йўқ; онаси батамом ўзгариб қолган, балки бошқа бир одамга айланган, эҳтимол шу «бошқа одам» унинг борлигида ҳамиша мавжуд эди-ю, энди — ниҳоят, овоз берганди. — Менинг айтган шиоримга чапак чалмадинглар! — Хосият опа жичча ўзгармаган ҳолда давом этди: — Бундан менга маълум бўлдики, ўртоқлар, бу шиорлар... хўш, бу хитобларнинг даври ўтиб кетипти. Бизга ўхшаган мияси суюлиб қолган қари-қарангларнинг тилида қолибдики, мана, чиқиб кетди...

Чапа-ак! Зал ёрилай дейди. Ниҳоят, биров даъват этмаган бўлса-да, одамлар ўринларидан туриб кетишди. Кулги, шодиёналик барқ уриб, ҳар хил хитоблар ҳам эшитила бошлади:

— Яшанг, опа! Кам бўлманг!.. Ҳе, опаси тушмагур бизни синади дейман-а...

Хуррам ака эса ўрнидан туриб чапак чалаётгани етмагандек минбар ёнига келиб, опанинг елкасидан кучди.

— Апагинам, — деди микрофонга интилиб. — Жоним апам... Сиздай инсонларимиз бор экан, армонимиз йўқ. Чунки сизлар ҳамиша ўзларинг ишонган рост гапларни сўзлаб келгансизлар. Менимча, нимаики иш қилган бўлсаларинг, шуни тўғри деб билгансизлар. Шундайми, апажон?

Хосият опа донг қотиб турар, чамаси, одамларнинг нима учун ўринларидан туриб чапак чалишаётганини ҳам, ҳалигидай хитоблар маъносини ҳам тушунмас эди.

— Албатта тўғри-да, Хуррамжон, — деди опа хотиржамгина. — Ёлғон гапириб, ахир, унда камунислигим...

— Оҳ! — деб юборди Ҳабибулло.

Хуррам ака эса қих-қихлаб кулиб:

— Тўғри-тўғри, давом этинг, апажон, — деди. Кейин залдагиларга қарийб дўқ қилди: — Ўтиринглар энди! Кулиб бўлдинглар! Лекин ҳар биттангиз апанинг айтган сўзларини эсдан чиқармай, ўйлаб кўринглар. Ҳа, ўйлангизлар! — Кейин негадир жаҳли чиқиб кетди. — Хосият апам айтган шиорларни эшитганда ўзимиз ҳам чапак чалганмизми-йўқми? Хўп чалганмиз-да... Камроқ қарсак урганлардан гумонсираб, обориб авахтага тиқиб кўйганларини ҳам биламиз. Сизлар ҳам биласизлар.

— Ҳе, уни аста айтасизми, Хуррамжон, — деб қолди шунда Хосият опа. — Ана, кенжа ўғлим шу ерда... Қаерда қолди? Ҳа-а... Шутинанинг отаси, хабарингиз бордир, ука... йўқ, отангиз яхши биладилар, нос чекар эди. Ҳа, энди, кайф-да бу... Шу денг, мана шу мелиса-хонамизнинг олдидан ўтаётиб, носи тамом бўпти-да, қозони ариққа ташлапти. Уни бир мелиса олиб қараса, Хрушчев бобонинг... Никита Сергеевич бобонинг суратлари бор экан. Тамом. Шўрликни қамоққа тиқиб кўйдилар. Дарров хабар топиб борсам, аҳвол шу... Начайлик мелиса бўларди. Отиям...

Хуррам ака ҳалиёқ микрофони қисқичидан олиб, Хосият опанинг оғзига тутиб турганди.

— Шарт эмас оти, — деди. — Воқеани айтаверинг... Ҳей, ёшлар! Сизлар эшитиб олинглар! Ёши улуғлар, сизлар ўйлаб кўринглар, ҳей биродарлар...

— Шу начайлик-бечора жағи қаришиб колгандай қалтираб: «Опа, ишга аралашманг, фишт қолипдан кўчган», деди. Нима қилай, уйга келиб, хўп йиғладим.

— Мениям йиғлагим келаяпти ҳозир, — деди Хуррам ака.

Опа ўша хотиржамлигида давом этди:

— Кейин бечорага... саккиз йил беришди. Турмадан ногирон бўлиб келиб, қазо қилди... Биласизлар, — ниҳоят, залга қаради опа. — Шундай воқеалар ҳам бўлди... Ҳим, нима деётиб эдим? Ҳабибжон, қаердасан?

— Шиор, шиор, — деди Ҳабибулло.

— Ҳа, шиор, лозунглар, — деб яна одамларга юзланди Хосият опа. — Шу, ўртоқлар, шу шиорларнингку ўзи пуч эди, мағзи йўқ эди. Лекин биз жуда-а хурсанд бўлардик эшитганда. Шундай турган жойингдан яна бир-икки марта айтганингди билмай қолардинг...

Яна чапак.

8

— Нима хатолар қилдим? — деб сўради Хосият опа ўғлидан, машина ҳокимият ҳовлисида чикиб, таниш йўлга тушаркан. — Ҳой, кўп қарама орқанга... — Кейин ўзи ёнойнадан қараб олди. — Кўпчилик бўп кузатишди. Яхши... Бекорга чапак чалишмади... Тўғриси айт, нима хатолар қилдим? Ахир, сен нуқул камчилигимни топиб юрасан-ку? Айт. Танқид — келажакнинг меваси.

Ҳабибулло завқланиб кулиб юборди.

— Ҳе, анағар айёр! Ҳамма нарсани биласиз, тушуниб турасиз... — Кейин бироз жимиб, чин дилдан айтди: — Лекин, қойил. Мен жуда қўрқиб эдим, эна. Топиб айтдингиз баъзи гапларни... Так што, сизни бошқа йиғинларга олиб бораман энди.

— Керак эмас менга йиғининг!.. Бўлди... Маккага бориб келгандай бўлдим. — Сўнг ўйланиб тўнғиллади: — Тилим — душманам, деган экан бир шўрлик. Энанг тилига кўп эҳтиёт бўларди. Қара-я, ўзим истамасам ҳам, тил ўлгур...

— Хатонгизни айтайми?

— Ҳа, шуни айт! Сен сивежий — янги замоннинг боласисан. Биз энди... — Яна ўйчан тортиб тўнғилаб қолди: — Энам шўрликнинг айрим гапларини энди тушунаяпман. «Тентак бўп қопсиз, эна», дер эдим раҳматлини. У киши бўлса: «Гўристонда гўрди босиб юрсанг, ўликлар айтар эмиш, «эй, банда, хор қилма мени. Ахир, мен ҳам эдим сендай, сен ҳам бўласан мендай», дер экан. Ёшинг бир жойга етсин, кейин тушунасан», дер эдилар...

Ҳабибулло гап асноси бу сўзларни ҳам илгари бир неча бор эшитган, кези келганда ўзи ҳам кимларгадир айтган эди, бироқ ўзининг ҳам бир замонлар келиб, шундай — хаёли кирди-чиқди бўлиб, ўзи ўрганган қандайдир тариқатлардан жилла айри тушишини тасаввур этолмасди.

Шунга қарамай, онасининг бу гапида диний-дунёвий мазмун борлиги учун маҳзун бўлиб:

— Сизга хатойингиз керакми? — деди бирдан. — Биринчи хатонгиз шундаки, ўртоқ Қосимова, бойларнинг тилосини олиб, зор қақшатганингизни жуда хурсанд бўлиб айтдингиз.

Она ўғлига термулиб қолди-да:

— Вай, нега хурсанд бўлмайин? — деди. — Ахир, шунча одам бўлиб, бир танга тополмадик. Бўлмасам Идрисбой тилло-тангасини курак билан супурарди. Билардик... Энам ҳам шу гапни айтар эдилар. Уйига борсак, бир жандани кийиб, шумшайибгина ўтирипти. «Мен камбағалман, — дейди. — Бор бисотимди қўрбошилар опкетди», дейди. Ҳа, қўрбошиларга бермаган эмас — берган. Бунисига — хўп... Лекин, болам, ёлғон айтаяпти-да! Бунинг устига, «шу бойда олтин кўп» деб органга ўзим ёзиб берган эдим. Бу гапнинг жавобиям бўлиши керак-да?.. — Сўнг олдинга боқиб,

ўғлига эмас, балки ҳали мажлислар залида ўтирганларга ҳикоя қилаётгандек гапира бошлади: — Томилинг орқасига ўтсак, деворга таппи ёпилган. Шу, зийрак эканманми, ишқилиб, кўнглимга бир гап келди чоғи, бир таппини шундай кўчиргандим, ичидан ширик-ширик этиб тилло тўкилди...

— Хўп-хўп, — деди Ҳабибулло. — Буни илгариям айтиб эдингиз бир-икки марта... Айтинг-чи, энажон, илтимос, — Ҳабибулло эринмасдан машинани йўл четига чиқарди, — хўш, ўша бойликлар қаерга кетди? Бойни камбағал қилиб нима топдинглар? Сизларга бўлиб беришмагандир? Беришганда, бизгаям тегарди ҳеч бўлмаса биронтаси... Сандифингизда увада-чувадан бошқа нарса йўқ.

9

Опа гарангсиз қолди.

— Жим. Жим! Ҳе, тарбиясиз... Сизга тегдими дейди. У тилло тангалар — давлаттики эди! Билдингми? Демак, халқники эди! Ҳазинага кетди.

— Қайси хазинага?

— Ҳазинага-да.

— Уф-ф, — Ҳабибулло машинани зарда билан ҳайдаб кетди. Сўнг онаси: «Хурсанд бўлдим-да ахир. Пачотни грамоталар беришди. Тойчахон ҳалиям: «Дугона, зийрак экансиз», деб юради...» дея ўзича мингирлар экан, кампирга баттар гаши келиб кетди-ю, шу зумнинг ўзида унинг айбини Хуррам ака ҳам кечиргани, яъни билмасликка олиб хурсанд қилганини эслади. Шунга кўра ўзиям онасини ўсал қилмаслик, руҳини кўтариш учун: — Лекин, энабой, катта бобомиз ҳақидаги мисолингиз ҳаммага ёқди, — деди. — Момоғарлар эшитиб қўйсин... Эшитди. Лекин, ўша воқеани олдин ҳам бир-икки марта айтиб эдингиз. Ўша бобомиз бошқа манманлик қилмаганми?

Ўғлига тикилиб қолган она:

— Вой, вой, сен манманлик дейсан, — деди. — Раис бўлса бўпти-да!.. Шошма, ўша замонда «раис» — ким бўлганини тушунтириб айтдимми?

— Икки марта айтдингиз... Раис — бекнинг амалдори бўлган. Бозор-ўчарни, савдо-сотикни текшириб юрадиган киши бўлган экан. У бозорга кирганда...

— ...бозорчилар ҳам, савдогарлар ҳам таппа-таппа

йиқилиб, бошларини ҳам қилиб туришар экан, — дея яна такрорлай кетди Хосият опа. — Шу шўрлик бобогинам бошини эгмапти, белиниям букмапти. «Ҳе, бу кишиям худонинг бир бандаси», деб тикка тураверипти. Бор айби шу... Уф, шунинг учун уни зиндон қилиб юборасанми, нокас, де? Шундай қилишган. Олти ой Қаршининг зиндонида ётган. Кейин жойнамознинг устида қотиб қолган экан. Туяга ортиб опкелишипти. Шишиб, ҳалигидай бўп кетган экан...

— Ана шу ерда тўхтаганингиз яхши бўлди. — деди Ҳабибулло торкўчаларига бурилиш учун машинани йўлнинг ўртасига ола бошлар экан.

— Ўзи бориям шу эди-да, — деди кампир. — Тўғри, катталарни, раҳбарларни ҳурмат қилиш керак. Аммо ерга — тупроққа тиз чўкиб, қўлини қовуштириб туриш... ҳеч бир қолипга сифмайди-да ҳеч! Ҳе, раис бўлмай ўл!

Ҳабибулло кўчаларига кирганидан кейин яйраб кулди.

— Барибир зўр одам ўтган экан бобомиз. Бобокалонимиз... Эна дейман, шу олифтахчиликлар ўзимиздаям бор-а? Сиздаям бор, айниқса, сизда: тап тортмай-сиз... Тўғри, маккорлигингиз ҳам бор-у, ана шу макргаям ишонасиз...

— Нималар деяпсан, эй?

— Ўзимни айтаяпман. Киссамда бир чақа пулим бўлмасаям, бойбаччадек юраман. А нима!.. — Сўнг ўйлашиб, гўёки гапларига хулоса қилди: — Йиғинга борганимиз яхши бўлди. Хуррам акаям хурсанд бўлдилар... Гулни эзманг! Пакипти очинг-чи, арзийдиган совға берипми? Шунгаям ҳасад қилганлар бўлди... Лекин, энабой, шундай бир йиғинда бир чиқиш қилишингиз шарт экан... Пакиртти орқада. «Дарров очиб кўради булар», демасин учун шу ёққа ташлаб қўйиб эдим. Бўпти. Қимирламанг. Уйга етайлик-чи...

— Тўғри айтасан, болам. Худога шукр, сениям кўзинг тўқ... Менга қара, ана ўртанчи амакимнинг уйи... Шу уйнинг биқинида ўра бўларди. Мени шу ўрага кўммоқчи бўлишган-да қариндошларимиз... Айтмоқчи, шу мисолим ҳам яхши бўлдимми? Ҳой, маҳмадона, хатоси йўқми деяпман?

— Ҳе, энажоним-е, — Ҳабибулло онасини суюб унинг елкасига қоқиб қўйди. — Тирноқчаям хатоси бўлмади. Залда ёш қизлар ҳам кўп эди. Роса чапак ча-

лишди.

— Ҳа, энди, улар учун ҳамма эшиклар очиқ. Ҳатто биттаси ўқимай қолса, ёмонотлик бўлади. Ана шундай мактабларни очиб қўйган партияга... Ҳим, тавба, ажаб бир замонлар экан-да, а! Хўп, саводим чиқса ёмонми? Бор-йўғи олти ойлик ўқиш эди. Ликбез! Ҳа, тотор муаллимларимиз бор эди. Эҳ, энам бечора ғам билан ўтди. «Хосижон, паранжингни ёпиниб бор», деб турарди. Э-эски паранжиси бўларди. Мен ўшани ёпиниб чиқиб кетардим кўчага... Шундаям танишган эканда уруғларимиз. Ҳе, ёмон орли одамлар эди улар. Ори... бошидан қолсин. «Ўқиган қизлар бузилади», деб ўйлашарди-да, саводсизлар, Уф-ф...

— «Опам» деб юрадиган семиз кампирингиз ҳам хурсанд бўлди, — деди Ҳабибулло машинани жуда секинлатиб ҳайдаркан. — Ухлаб ўтирган эди, «репком» дейишингиз билан уйғониб кетди.

Хосият опа бирдан ҳаяжонланиб:

— Эслади-да эслади! — деди. — Кечаси борганман-а, кечаси! Кўча қоронғи, ит кўп. Деворларнинг устидан юриб бордим. Уларнинг деворидан бир туп тутнинг шохи кўчага тушган эди, шунинг устига чиқибман де.

— Ҳа, шохга чиқиб чақирдингиз... Қани, пастга тушинг. Марҳамат, ўртоқ Қосимова.

— Майна қилма мени. — Кампир жойидан жилмади. — Кейин шу опам уйдан чиқиб, овозимдан таниди. «Хосият, сенмисан?» деди. «Мен, опажон, мен», дедим.

— Кейин Ревком бобо...

— Ҳа, нарвон қўйиб, тушириб олдилар. Лойга буланган эканман. Ювинтиришди...

— Энажоним.

— Ўшалар бўлмаганда, менга қара, сен қурсоқ ҳам бўлмас эдинг. Ў, уларни унутиб бўладими... Шўронинг яхши томонлари жуда кўп. Саводсизликни тугатди. Паранжини ташлатди... Банорас паранжим бор эди. Катта майдонда... Тавба, адашиб кетдим. Ишқилиб, Репкўм бобо эртаси икки мелисани ёнига олиб, мени эргаштириб уйга келишди. Энам йиглайди-е... Мени қўлга тушди, деб ўйлаган экан меҳрибоним. «Во, тирикмисан, сағирам?» деб... Шунда Репкўм бобо бутун қариндошларимизни йигиб: «Шунга бир нарса бўлса, ҳамманг қамаласан!» дедилар.

Хосият опа машинадан тушиб, йўқотган нарсасини излаб кетаётган каби ер сузиб жиларкан, рўпарасида илжайибгина турган келинига тўқнашай деганда тўхтади-да, унга бир зум тикилиб қолди. Кейин шиши қайтибми — салқиланиб қолган юзи дир-дир титраганча кўзи филқ ёшга тўлди.

— Сенсан-а, болам?

— Мен, мен, моможон. — Келин қайнонасини бағрига олмоқчи бўлиб интилувди, кампир унинг биллагини қисиб ушлаб, ўзини ҳам, уни ҳам тўхтатди.

— Нима бўлди? Яхши ўтдими учрашув? — деб сўради келин мошинанинг орқа эшигини ёпаётган эрига ҳам кўз ташлаб.

— Яхши-яхши, — деб шивирлади кампир.

— Жуда зўр ўтди! — деди Ҳабибулло. Сўнг қўлидаги гул билан пиёзқоғозга ўралган нарсани олдинга узатиб келаркан, бақириб юборди: — Ҳў, бошингизди кўтарсангиз-чи! Яна қалтироқ тутдими, келинингизни кўриб? Кўтар, кўтар шу эски камунисти! Орқангни ўгир, хотин!

— Мана, жоним билан, — деди келин ростакамига бурила бошлаб. — Кўтармай юрибманми.

— Йўқ-йўқ, келинжон. Раҳмат сизга, — деди Хосият опа овозини ҳамон кўтармай. Кейин ўғлига қараб, жеркиб берди: — Дам бўл. Иккинчи марта бир жойга бормайман сен билан... — Шунда унинг кўзлари жилмайди: чиннигулларга тикилиб қолди. — Вей, топишипти-я шундай гулларни? — Кейин қандайдир тетикланиб қаддини ростлади. — Келинимга бер. Мендан совға. Униям бер!.. Шошма, кўр-чи, ичида қоғоз-поғоз йўқмикан?

Ҳабибулло шартта тўхтаб, пакетнинг ингичка боғини тиши билан тортиб узиб ташлади. Кейин гулдастанинг бандини қўлтиғидан ўтказиб қисди-да, совғани очди. Бир кийимлик қора атлас экан. Ҳабибулло атласнинг ҳам қатларини кўтариб қараб:

— Йўқ. Пачотни грамота йўқ, — деди ва қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди. — Бу камунисга ош берма, нон берма, бир парча қоғоз бер, тирноқча темир бер. Бў-ўлди! Қорниям тўяди... — Онасининг туйқус ўпкалаб ёш қалқиган кўзларини кўриб, зумда ҳовуридан тушди. — Ҳазиллашдим, энажон. Ҳазил.

Кампир хўрсиниб, буларнинг ўртасига тушди. Ҳабибуллонинг ишораси билан хотини чапга бурилиб, ўзлари турадиган уйга йўл тортди. Хосият опа бир он иккилаңди-да, бу иссиқ гавжум уйда туришга мутлақ ҳаққи бордек — шу ҳақини танигандек бир ишонч билан гиштин зинадан кўтарилди.

Хона чиндан ҳам иссиққина эди. Опа беихтиёр костюмини ечиб, келинига узатди-ю, дарҳол тортди. Четдаги чўян печ ёнига ўтиб ўтирди. Костюмини ёнига авайлаб чўзилтириб қўйди. Кейин очиқ дастурхонга қараб фотиҳа ўқиди:

— Омин. Дастурхонинг ҳамиша очиқ бўлсин. Шу кунларга етказганига шукр.

— Омин! — деди Ҳабибулло ҳам. — Хотин, чойга қара... Қани, энабой, мажлис таассуротларидан келин-нингизгаям айтиб берасизми? Ёки ўзим айта берайми?

— Жим ўтир, — деди она хўмрайиб. Сўнг паришон тортиб шивирлади: — Мен гаранг бўп қолдим, ўғлим. Нималар бўлди ўзи... — Паришонҳол бурилиб, кастюми кўкрагидаги нишонларни силади. — Хў, мана бунисини Будёнуп бериб эди. Отчопарда пойга бўлди. Менинг отим ҳуркиб кетиб опқочти. Шунда йиқилиб, мана, тўртта тишим синди. Шундан кейин...

— Эна, сиз ўзингиз шу йиғиндан хурсандмисиз? — деб жиддий сўради Ҳабибулло. — Кўрдик, ҳалиям сизни ҳурмат қилишар экан. Жуда! Айниқса, Хуррам ака... Хўш, тоза ҳаво олиб келдингиз. Одамларни кўрдингиз. Кўчаларни кўрдингиз. Иштон кийган қизларни кўриб, ҳайрон бўлдингиз. Анави этикни бекорга кийиб юрмас экансиз. Буям маълум бўлди. Ҳе, пухта хотин.. Ҳамид, сенга айтиб бераман ҳали. Эна, ё чарчаб қолдингизми?

— Билмасам... Йўқ, йўқ. Яна нималар бўлди? Нималар дедим мен у ерда?

— Ўзингиз биласиз. Эслатайми?... Бобокалонимиз тарихиниям айтиб бердингиз. Демак, киммиз, авлодларимиз кимлар ўтган? Маълум бўлди.

— Ҳа-а, — дея ҳузур қилиб шивирлади Хосият опа. Кейин жонланиб деди: — Опамния кўрдим, Тойчахондиям. Ҳи-ҳи-ҳи... Тамом бўпти. Қулоғи эшитмайди. Жойимга ўтирганимдан кейин: «Нималар дедингиз, дугона?» деб сўради, «Ўл, тамом бўпсан-ку», дейдиган одам йўқ. Опам бечора ҳалиям тетик эканлар. Билагимни қисиб-қисиб қўйди. Репком бобонинг

хам арвоҳи шод бўлди. Эслаб туриш керак яхши одамларни, болаларим... — Онанинг назари нурланиб, овози тиниқлаша бошлади. — Ўша офир йилларниям эслаш керак. Барини йўққа чиқармаслик керак. Худога шукр, газетлардаям ёзишяпти, ўтмишни оёқости қилмаслик керак, дейишади... Жуда тўғри гап. Уни оёқости қилиш — бизни тепкилаш билан тенг. Хў, қандай яхши кунлар ҳам ўтди. Отанг раҳматли қандай меҳрибон одам эди. Мажлисларда тутилиб қолсам, каридорда сени бағрига босиб ўтирарди. Совуқда. Бир офиз қаттиқ гапиргани йўқ. Саводсиз бўлсаям ақлли, фаросатли эди... — Кейин пиқиллаб кулди. — Жўралари меҳмонга келса, ароқ-пароқниям опкелтирардида, кейин менга: «Хоси, бор. Иримига бўлсаям пиёлани ол», дер эди. Жўралари қув эди: «Уй эгаси ичмаса, бизам ичмаймиз», — деб туриб олишарди. Лекин бир марта рости билан ичиб қўйган эканман. Меҳмонлар кетгандан кейин кўп кулибман. Шу, раҳматли чаккамни олиб бир шапалоқ урди. Учиб қоппан. Бир ҳафта шу тарафим шишиб, кўчага чиқолмай қолдим.

Ҳабибулло маза қилиб ваҳ-воҳлаб кулди.

— Боплаган экан!

— Ҳа, худо раҳмат қилган бўлсин... — Кейин яна беихтиёр давом этди: — Энам ҳам кўп кайвони хотин эди. Ораста, ақлли эди. Кун кўрмай, ер босмай ўтиб кетди. Лекин, лекин ундан бир нарса... — Хосият опа яшил бўёгининг устидан чизилган, ҳар хил ҳарфлар тилиб ёзилган эшикка қараб қолдида, костюмини дарҳол олиб, ўрнидан кўзгалди. — Мен бир хабар олай.

— Нимадан, кимдан? — зарда қилди Ҳабибулло. — Борасиз шу уйингизга.

— Ҳим, шундайми? Ҳа, майли. — Қайтиб жойига ўтирди она. — Лекин паранжи куйдириш даврида кўп ёмон ишлар бўлдида... Ҳе, шундай паранжилар куйиб кетдики, қараб — томоша қилиб тўймасди киши. Ланг-ланг ёнади... Биз — аҳмоқ қизчалар қувонамиз. Тавба. Худдики, нима десам экан, тоғнинг орқасидан кун чиқаётгандай... Йўқ тилло топган тентакдай... Нодонлик. «Музейда турсин», дейдиган киши йўқ.

— Моможон, паранжини нуқул ёмонлар эдингизку? — деб қолди шунда келин.

— Паранжини? — келинига сумрайиб қараб турган қайнона бирдан тумшайиб олди. — Мен мақта-япманми уни? У, у... қоронғилик дунёси эди! — Кам-

пир деразага қаради, ўша ёқда зал бор-у, ундаги одамларга гапирарди гўё: — Паранжи минг-минг йиллар мобайнида ўзбек хотин-қизларини зулматда сақлади.

— Эна, чой ичасизми?

— Гапимни бўлма... Бу ер сенга райкумнинг зали эмас, менга суплёрлик қилсанг. Ўша ердаги гапларим-диям бари тўғри... Кўрдинг-ку, қандай чапак бўлди. Демак, маъқул гапларни айтибман. Ҳа, энди, сал-пал адашиб дегандай...

— Чойни ичинг.

— Нимага мен чарчаб қолдим-а?

— Наприжонний бўлдингизда! — деди Ҳабибулло ўйлаб олиб. — Барибир сизга қойил қолишди. — Кейин кулиб, чўнтагидан носқовоғини чиқарди ўғил. — Хайрият, паранжи ҳақида гапирмадингиз... Нимага ўқраясиз?

— Хўш, нима демоқчисан?

— Ҳе, энабойим-е... Бу байрамда, менимча, паранжи номи тилга олиниши керак эди-да. Ёмонлабми-яхшилабми, фарқи йўқ. Саккизинчи март! Хотин-қизларнинг озодлик куни... Эй, шу байрамни чини билан сизнинг партиянгиз ўйлаб чиқарганми? Тўғри маънода сўраяпман, энажон?

— Бўлмасам-чи, — деди Хосият опа ўғлига тиккан нинадек нигоҳини олмай.

— Билмадим-ов, — деб кафтидаги носини отди Ҳабибулло. — Октабир байрамини шиқарган, рост. Сунинг учун у байрам капут бўлди. Буниси...

— Жим!

11

Ҳабибулло онасини омборда топди. Кампир сандиқ четида, нималарнидир тиззасига ёйиб қўйиб, чайқалиб йиғлаб ўтирарди.

— Ҳў, бу нима ўтириш? — деб дағдаға қилди ўғил. — Совуққа тўниб... Халадилник-ку бу ер! — Онасининг ёнига келиб, тиззасида турган матоҳга тикилди-ю, пастак деразадан тушаётган ёруғда унинг йилтираётганига қизиқиб, бир четидан аста ушлади. Аста кўтарганди, паранжининг учма-уч қилиб чатилган қўш енги эканини кўрди. — Э, қаердан чиқди бу? Эна?.. Шу сандиқда ётиб эдимиз?

— Ҳа, — деб шивирлади она. — Паранжини энги бу. Бу пари — қолгани... Айланай бундан. Мени кўп ўлимлардан олиб қолган. Ўзи тус энамники. Ўзимди банорас паранжим Катта майдонда куйиб кетган. Аҳмоқ эканман, эскисини обориб ёндирмайсанми де... Бу — табаррук, ўғилжон.

— Зардўзи экан-да?

— Ҳа-а. Ана, парча-парча гуллари бор. Зар ип билан тикилган. Шу гуллари қопти, қара... Бошқа ёғи увада бўп кетипти. Астари йўқ ҳисоб. Ҳе, қачонги паранжи бу! — Ўйланиб олиб, тагин матоҳига тикилди. — Лекин чокидан сўкиб қўйиб эдим. Ана шундай қўшиб тикса, ўзи бўлади-қолади... Ҳе, уйига ўт тушсин ўша кунларни. Сенга кўнглимни очаяпман-да, болам. Жигарим. Уйдан паранжи чиққанларнинг эркагини обориб тиқиб қўйишарди. «Эскиликни қўмса-япсан», деб. Йўғасам бунинг зиёни.. Зиёни-ку кўп эди-ю, лекин фойдасиям бор эди, болам. Номаҳрамнинг кўзидан пана қиларди аёлни. Ўша пайтларда эркаклар бегона хотиннинг юзини кам кўрарди. Шунинг учун ўлмагурлар... — Кампир бирдан қиқиллаб кула бошлади. — Сенга бунинг бир хосиятини айтиб берайми, ўғлим? Ўтир муңдай... Бу гап орамизда қолсин.

— Ҳозир, эшикни ёпиб қўяй. — Ҳабибулло изидан келган хотини даҳлизда экани, у кириб қолмасин учун эшик оғзига борди-да, «шу ерда тур, эшит» дегандай ишора қилиб, эшикни қия бекитиб, қайтиб келди. — Қулоғим сизда... Эна, тезроқ гапиринг. Мачитга боришим керак. Кейин қоровулхонага ўтаман. Хўш, бунинг каромати нимада экан?

— Ҳе, болам, сен билмайсан. Аёлларнинг кўнглини эркаклар билишмайди. Ҳе-хе-хе... Қари знангди кечир. Ҳозир гапимни тугатаман. Бунинг яхши томони... Биласанми, шу нарсани илгариям бир-икки марта ўйлаганман. Тажрибамга суяниб айтаман сенга: аёл зоти ўзининг аъзоларини, хўш, қанча кўп яширса, эркак зоти уни кўришга шунча ишқибоз бўлар экан... Кулма, бу факт. Мисол учун, катта майдонда тўй бўлаяпти. Олов ёнаяпти. Менга ўхшаган қизчалар бир четда тўп бўлиб туришипти. Шулардан биронтаси бетини очадими-йўқми? Очади. Ҳеч бўлмаса томошани яхшироқ кўриш учун очади... Шунда томларда ўтирган, дарахт шохларига чиқиб ўтирган йигитларди кўзи тушадими-йўқми? Тушади... Ҳе, болам, ҳозирги йи-

гитлар йигитми. Ўша пайтларда бизнинг бир қошимизни кўриш учун не-не йигитлар дарахтлардан йиқилиб, шохларни синдириб, ўзларини ҳам майиб қилишар эди. Биргина бетимизни кўриш учун.

— Ху, энағарлар, — деб шодланиб кулди Ҳабибулло.— Жўрттага бетларингни...

— Ҳа-да, жўрттагаям очар эдик-да, — дея яна қиқиллаб кулди кампир. Ажабо, бу букчайган гавда, бу хаста-қалтироқ товуш ва ожиз кулгуда ҳайратланарли даражада аёллик барқ урар, чириқ хазонлар остида ниш отгувчи чечакларнинг шарпаси сезиларди. — Ахир, йигитлар қараса, шивирлашса, нимаси ёмон? Вай, ўлай мен, айниб кетдим. Лекин, бор гап бу.

— Хулосангизни айтинг.

— Хулосам шулки, ана, киноларда кўраман: ёш-ёш келишган йигитлар ярим яланғоч қиз-жувонлар ёнида ўтиришади. Кесак, кесакка ўхшайди бари. Эти ўлиб кетган... Ана шунинг учун айтаман-да, аёл зоти сал қисиниб-тортиниб юрса, у ёқ-бу ёғига эҳтиёт бўлиб юрса, яхши бўлади.

— Ҳе, укағар.

Опа завқланиб яна кулди.

— Доғингди кўрмайин. Сени сўкишларинг ҳам менга ёқади... Опам бор-ку, опам. Репком бобонинг... Ҳа, шу опам де, чоли ўлгандан кейин кўча болаларидан бир-иккитасини уйига чақирар экан-да, бир-бир ҳовуч майиз берар экан кўлига. Кейин: «Мени сўкинглар, болаларим», дер экан... Илтимос қилар экан. Кулма. Эри ўргатиб қўйган-да бечорани!

Ҳабибулло кула-кула ўрнидан турди.

— Буни нима қиласиз, эна? Шошманг, келинингиз тикиб, бут қилиб берсинми?

— Вой, кошкийди, — деб юборди Хосият опа. Кейин чўзилиб, ўғлининг қўлидан ушлади. — Ростини айт, менга гап тегмайдими? Менга — онангга? Ахир, энанг — камунис. «Камунис хотиннинг паранжиси бор экан, яшириб юриб экан», деб... Ух, яна айнидим-а? Айтганингдай пирқа капут бўлди-ку... Худо-ё, тавба қилдим. Шундай қудратли кучниям пис-с этиб, боди чиқиб кетиб... — Она бирдан ўғлининг қўлини қўйворди. — Менга деса, чиқариб отмайдими! Бутлатиб бер буни! Ма, ол! Келиним — чевар, ўхшатади... Ол, бўйингдан айланай, ботириим, шотириим. — Кампир ўрнидан қўзғалган чоғ яна туриб қолди. — Шошма, бировнинг овози келаяпти...

Жим! Ана, момонг раҳматли айтаяпти: «Хосижон, ўлганимдан кейин шу паранжини тобутим устига ёп-синлар», деяпти. «Ёлғизим, сирдошим» деяпти... Ҳабибжон, мен ёлғиз эдим. Сен ҳам ёлғизсан. Ўхшашликни қара-я. Қанча акаларим, опаларим бор эди. Сениям шундай акаларинг...

— Бўпти. Юринг. — Паранжининг бўлтак-сўлтакларини қўлтиғига қисиб олган Ҳабибулло энди онасининг биллагидан тортди. — Чиқайлик шу ердан. Зах хонадан!.. Эшитдим мен ҳам: энангизди арвоҳи гапирдилар. Ҳе, энафар пирқа! Ўлганларни эслаб ўтиргандан кўра, уларнинг васиятини бажариш керак эди... Юринг деяпман.

— Шошма-шошма, нималар дединг?

— Ўтиб кетди.

Она гангиб жилди-ю, шоша-пиша костюмини олиб, енгига ташлади. Кейин шу кўриниши ўзига ярашиб кетгандай ғурур билан ўғлига эргашди.

12

Она-бола айвонга чиққанда, шитирлаб ёмғир ёғар эди. Ҳабибулло атрофнинг совиб бораётганини ҳам сезиб: «Оббо, қор тушса, мевалар тамом», деди. Шунда яқин бир ердан, ҳа — рўпарасидан «қақ-қақ» этган ёқимсиз, аммо қандайдир таниш товушларни эшита бошлади: қарға эмас.

— Юр, болам. Нимага тўхтаб қолдинг?

— Сиз бораверинг... Ҳў, Ҳамид! Энамди обор! Бораверинг, энажон.

— Хўп-хўп, болажоним. Энанг ҳали дамли. Оёқдан қолгани йўқ. Худога шукр. Энам раҳматлиям юриб туриб, гапириб туриб омонатини топширган эди.

Ҳабибуллонинг бирдан йиғлагиси келиб кетди: «Уккағар жон ҳам омонат-а? Барибир олади. Шуни эсан чиқариб юрамиз, — деди-ю, ўз-ўзидан тағин ғижиниб кетди. — Ҳе, Ўзи берган жон, Ўзи олади-да. Унгача яшаш керак... — Шу пайт таниш товуш эгалари — пастлаб учиб келаётган турналар, ҳа, турналар эканини кўриб, қотиб қолди. — Турналар... Нимага пастлаб келаяпти? Демак, бир ерга кўнишади... Э, нимага барвақт учийди? Ахир, камида икки ҳафта борку перелётга? Демак, у томонлардаги об-ҳавода зўр бир ўзгариш бўлган! Катта ўзгариш бўлганки, шундай қушлар ҳам мўлжалдан адашган. — Ана шунда Ҳаби-

булла жамиятда, яъни жамиятнинг об-ҳавосидаям шундай ўзгаришлар содир бўлиши, шунда одамларнинг ҳам тўғри йўлдан адашиб қолишларини ўйлаб, фикри равшан тортиб кетди. — Ҳа, Октябрь инқилоби... Ў-ў, бутун-бутун халқларни чалғитиб юборган эди. Қанча азоб тортди одамлар...»

— Ҳабибжон, кемайсанми энди?.. Турналар ке-ет-ди. Лекин бир нарса ёғади.

Хосият опа билан келини нариги уйнинг айвонида туришарди. Ҳабибулло уларга бош ирғади-да, пастга тушди. Онаси уйга йўналиб хотини ёнига келди.

— Ҳамида, гўшт йўқ.

— Янгилик айтдинг.

— Анави атласти...

— Аҳмоқ! Биров билса... Ҳей, знамга билдирма ул-бул йўқлигини...

— Эсим бор-ку.

— Кейин, вабше... Бор, пичоқни опке. Дакангни сўямиз. Афицер чўқиб ташлаяпти... — Кейин ғамгин жилмайди. «Бунинг жонини биз оламиз-а? — деди. — Бандасига буюрган-да...»

Ҳабибулло тарновдан оқаётган сувга қўлини чаяётган эди, дарвоза оғзига Ҳокимнинг «УАЗ»и келиб тўхтади. Ундан чиққан шофёр билан яна бир йигит иккита кампирни тортиб тушириб, бу ёққа йўл олишди. Момолар — Ревком бобонинг беваси билан Тойча-хон кампир эди. Ҳабибулло уларга пешвоз юрди.

— Келинлар, отинойилар! Яхшиям Саккизинчи март бор экан. Шу кундаям дийдор кўришмасанглар, билмадим...

13

Кечаси дўл ёғди, кейин қор тушди. Дарахтларнинг куртаклари дув-дув тўкилиб, бодом гулларида асар қолмади. Кейин уч кун совуқ бўлиб, ҳаво яна очилди.

Ҳабибулло эшитса, турналар Қопчиқ довонининг ортига кўниб қолишган экан: кўпи қирилиб кетибди. Шақоллару тулкиларга ем бўлгани қанча, милтиқлилар ўқидан нобуд бўлганлари қанча. Қолганлари тоғ томонга учиб ўтишган экан, икки ҳафтадан сўнг қушларнинг ялпи кўчишлари бошланди-ю, «адашганлар» ҳам самовий қардошларига қўшилиб кетибди.

1997.

ИККИ ЖАҶОН ОВОРАСИ

(Диалог — ҳикоя)¹

1. Ҳовли, боғ, уй

ЭРКАК (хотинига). Муңдоқ ўтир. Қулоқ сол... Ман битта фикрга келдим: биз бола асраб олишимиз керак.

АЁЛ (ҳаяжонланиб). Кўнглимдагини айтдингиз... «Дадаси», деб чақирришни шунақаям орзу қиламанки... (йиғлайди). Худога нима ёмонлигим ўтган экан, билмайман. Фарзанддан безор кишиларга устма-уст бевуради...

ЭРКАК. Йиғлама. Маниям бир ёмонлигим ўтган бўлса керак... Ҳайронман. Шундоқ аблаҳ эркаклар борки, бола боқидан қочиб юради. Алимент тўламай...

АЁЛ. Вой, боласини туғруқхонага ташлаб келган аёллар-чи? Ана, қўшнимиз доя кампир, тўртта аёлнинг ўртасига тушса, шундан гапиради. Аборт қилдираётганлар қанча экан.

ЭРКАК. Шошма, ўша кампир билан яхшимисан? Алоқаларинг... яқинми?

АЁЛ. Вей, она-боладек бўлиб қолганмиз-у! Ўшаям айтди-да бир-икки марта: «Жон қизим, ҳали ёшсизлар — билинмайди. Кейин пушаймон еб қолишларинг мумкин... Бола асраб олинглар», деб... Ман сизнинг раъингизга қарардим.

ЭРКАК. Ман ҳам энди, «бўп қолар», деб юрдим-да... (Жаҳл билан) Битгасиям аниқ айтмайди: «Шун

ИЗОҶ:

Бунга ўхшаш воқеа мозийда ҳам бўлган. Шундай ечимсиз (барибир ечими топилади), умрни эгволайдиган, ўртадан иззат-ҳурматни кўтариб ташлаб, энг яқин — меҳрибон кишиларни ҳам бир-бирига ёв этиб қўядиган муаммо борки бунда, ушбу аламли воқеанинг илдиизи-замини ҳисобланади у.

Энди бир андиша бор: воқеанинг такрорийлигидан келиб чиқиб, унинг баёнига ўтсак, воқеанинг иштирокчилари таъриф-тавсифга, аниқроғи, «Унинг феъли бундоқ эди. Бунинг феъли ундоқ эди», деб таърифлашга эҳтиёж йўқлиги сезилади, шу боис — уларни умумий ном билан аташ бизга маъқул кўринди.

Ана шу мулоҳазадан келиб чиқиб, воқеани энг қадимги адабий жанр — диалогда ифодалашга қарор қилдик.

Муаллиф.

доқ касалинг бор, тузат!» деб, табибиям, дўхтириям. «Бўп қолади, бўп қолади»... Мана, саккиз йил ўтипти. Ўттизга чиқибман-а.

АЁЛ (сўлгин). Ман ҳам йигирма саккизга ки... Э, худойим. Ҳамма нарсани берди. Бу уй-жой, ейиши-ичиш... Жичча камчилигимиз йўқ. Ман ҳам... сиздан бекитиқчайм қанча табибларга қаратдим ўзимни. Ҳаммасининг гапи битта: «Соғсан. Фарзанд кўрасан...»

ЭРКАК (кесиб). Бўпти. Сан ўша доя кампир билан гаплашгин бўлмасам... Манга қара, битта нарсани келишиб олишимиз керак: кампир шундай қилиши шартки, бола... яъни, чақалоқ — саники, яъни — сан туққан бўлиб чиқишинг керак.

АЁЛ. Ҳа-ҳа. Тушундим... Албатта шундоқ бўлиши керак! Бунинг учун, демак, ман...

ЭРКАК. Ҳа, сан ҳозироқ — бугунданоқ ўзингни «ҳомиладор» қилиб кўрсатишинг керак. Қорнингга латта боғлайсанми, юзингга доғ туширасанми, ўзинг биласан.

АЁЛ. Ҳа-ҳа. Бунинг учун...

ЭРКАК. Сан доя кампир билан гаплаш. Аборт қилдиргани келадиганлар бўлади унга... Ўшаларнинг биронтаси билан келишсин. Ҳомиласи икки ойлик-уч ойлик бўлгани билан! Унда сангаям енгил бўлади. Икки-уч ойлик ҳомила деярли билинмайди... Қулоқ сол. Келишганда, кампир унга бемалол ваъда беровурсин: пул керакми, бошқа нарсами — аямиймиз.

АЁЛ. Албатта. Истаса, ҳозироқ...

ЭРКАК. Ҳа, ҳозироқ ҳақини тўлаб қўйишимиз мумкин... (Бирдан таъсирланиб). Уф, нималарни ўйлаб топмийди-я киши. Сан билмийсан, ман уялиб кетяпман.

АЁЛ (ялиниб). Қўйинг, хафа бўлманг. Қисмат шу экан-де... Бўлмасам ман ҳам шу темада қандоқ гапириб ўтирганимга ҳайронман... Гапирманг, йиглавораман.

ЭРКАК. Хўш, демак, гап тамом.

АЁЛ. Ҳа. Ман ҳозироқ кампирри топаман.

ЭРКАК. Айтиб қўй: ўзиниям хурсанд қиламиз.

АЁЛ. Бусиз бўладими.

ЭРКАК. Шошма. Тагин тайинлаб, қулоғига қўйиб айтгинки, бу нарсани — фақат у билсин, ўша... билсин. Сану ман билай. Вассалом. Оллоҳ кўриб турибди.

АЁЛ. Албатта, албатта. Ҳой, ман сизни мунчалик олижаноб деб ўйлаб...

ЭРКАК. Суюлма... Бу — олижаноблик ҳам эмас, хотин. Бу — эҳтиёж.

АЁЛ. Бу гапингиз ҳам тўғри.

ЭРКАК. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

АЁЛ. Вей, албатта хайрли бўлади-де... Уф, худога шукур. Елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди... Ишонасизми, қорнимда болам борга ўхшавотти.

ЭРКАК. Ундай бўлса янаям яхши.

2. Доя кампирнинг уйи

ДОЯ (талтайиб). Ман нима дедим сизга, қизим? Бундай аҳволда бирдан-бир илинж — бола асраб олиш... Аммо, лекин куёвингиздан хурсандман.

АЁЛ. Ўзларининг ҳам кўнглида...

ДОЯ. Бошқа нарсани айтмоқчиман. Кўнглида бўлиши аниқ эди... Гапим шулки, фарзандни чақалоқлигида олиш фикри — жуда яхши. Насиб бўлса, биз шундай қиламизки, фарзанд туғилиши заҳоти кўйингизда бўлади.

АЁЛ. Илоё, яхшилигингизни кўринг, ойижон. Биз ҳамма вақт сизнинг хизматингизда бўламиз.

ДОЯ. Ҳе, бу — савоб иш, савоб... (Ўйланиб). Лекин сизларга соғлом бола керак.

АЁЛ. Албатта, ойижон.

ДОЯ. Аборт қилдирадиганларнинг кўпчилиги, нима десамакан, оваларимиздан. (Кулиб). Собиқ оваларимизнинг хотин-қизлари. Лекин ўзимиззи ўзбеклардан ҳам хийлагина бор-да. Дарвоқе, соғлом бола туғилиши учун ҳомиладор аёл асабланмаслиги керак. Ейиш-ичишдан сира ками бўлмаслиги лозим... Биляпсизми?

АЁЛ. Демак, ҳозирданоқ унга қараша бошлаш керак, денг?

ДОЯ. Албатта!.. «Унга» дедингиз.. Лекин менга ялиниб юрган биттаси бор.

АЁЛ. Вой, қандоқ яхши!

ДОЯ. Худди сизбоп десам, ишонаверинг... Ўзи етим қиз экан. Узо-оқ вилоятдан келган. Пули йўқ. Стипендияси нима бўларди... Қизим, эсдан чиқармангки, бирровни аборт қилиш — жудаям масъулиятли вазифа.

АЁЛ. О, албатта. (Бирдан ақлини йиғиб) Нима, аборт қилмоқчимисиз?

ДОЯ. Йў-ўқ. Энди, энди болани сақлаб қоламиз... Лекин буям — кўп мушкул вазифа, қизим.

АЁЛ. У ёлғиз бўлса, ҳолидан хабар оладигани бўлмаса...

ДОЯ. Балли, қизим. Худди шундай... Демак, чақалоқ туғилганча уни едириб-ичиришга тўғри келади.

АЁЛ. Вой, биз ҳеч нарсани аямиймиз. Тўғри, бу томонини ўйламаган эканмиз.

ДОЯ. Яна бир томони бор: сиз, сизлар унга қараш-саларинг, бировлар ҳайрон қолади.

АЁЛ. Ҳа-я, тўғри айтасиз. Нима, бошқа бирон киши орқали передача бериб туриш керакми?

ДОЯ (силтаб). Бировларни аралаштиришнинг нима ҳожати бор, қизим? Эрингиз тўғри айтипти: бу сирни...

АЁЛ. Бўлди-бўлди. Демак, сиз орқали?

ДОЯ. Шундоқ бўлади-да энди... Пулини бериб турсанглар, ўзим унга керакли нарсаларни опкелтираман. Ишқилиб, бола соғлом туғилиши керак. Гап шунда... Ҳа, айтмоқчи, унинг ойи-куни яқинлашганда, ўзингиз ҳам бориб ётасиз... Мен икковларингга алоҳида хона ажратиб бераман.

АЁЛ. Ҳа-ҳа, эшитиб турибмиз. Дориям қиммат.

ДОЯ. Хуллас, анча-мунча чиқимдор бўласизлар.

АЁЛ. Биз ҳаммасига тайёرمىз.

ДОЯ. Ана шу гапларимни эрингизга тушунтириб айтинг. Чиқимдан қочмасинлар. Иложи бўлса, бугуноқ чўнчакларини ковласинлар. Кечга томон шу ерга келади. Баъзан шу ердаям.. Ҳа, майли.

Демак, бугундан бошлаб уни боқамиз?

АЁЛ. Жоним билан. Албатта. Мана, икки мингча опкелувдим. Бу, биламан, ҳеч нарсага арзимийди.

ДОЯ. Шундоқ. Ман уйда бўламан. Воқтингиз бўлса, кириб ўтарсиз.

АЁЛ. Албатта. Ҳозироқ уйга бориб...

ДОЯ. Биламан. Энди менинг вазифам — уни унатиш.. Тўғрими, қизим?

АЁЛ. Ҳа-я. Бу ёғи ҳам бор... Лекин сиз уната оласиз, ойижон. Қирқ беш йилдан буён доялик қиласиз-у...

ДОЯ. Ҳаракат қиламиз... Сиз учун мен кучим етганча ҳаракат қиламан.

АЁЛ. Раҳмат, ойижон.

ДОЯ. Қолган гапни кейин гаплашамиз...

АЁЛ. Ҳа-ҳа.

ДОЯ. Бўлмасам эг та соат саккиз яримда учрашайлик. Шу ерда... Атаганингизниям эртага олиб келасиз. Мен у билан гаплашиб, худо йўл берса, келишиб қўяман.

АЁЛ. Раҳмат, ойижон. Шундан кейин мен ўзимни қандай тутишим ҳақидаям.

ДОЯ. О-а, энг муҳими — шул-ку!

АЁЛ. Қуллуқ, ойижон.

Доя кампирнинг уйи.

ДОЯ (сўзида давом этиб). — Демак, ўрта ҳисобда ҳафтасига бир сантиметрдан каттариб боради қорнингиз. (Кулиб қўяди).

АЁЛ. Қайси квартирада дедингиз ҳалиги савдогар хотинни?

ДОЯ. Ўн олтинчи, иккинчи подъездда. Эсингиздан чиқмасин: калготки, пелонка, распашонка...

АЁЛ. Ойижон, нима ўзи — улар? Пилёнкани биламан: таглик.

ДОЯ (қулимсираб). Распашонка — оқ кўйлақча, ўзимизнинг яхтакка ўхшайди. Калготки — иштон-де... Буларни ўғил болагаям, қиз болагаям бемалол кийдириш мумкин. Фарқи йўқ. Сўнгра чепчик ҳам олинг, шиппакча... Унинг моли импортний. Ўзини — жарчи, рекламачи дейверинг. «Палон бизнесменнинг хотини харид қилди», деб етти маҳаллага ёяди. Бу — сизга айни муддао.

АЁЛ. Каляскаям оламан-де?

ДОЯ. Бўлмасам-чи. Кечки пайт хотинлар «элакка чиқиб, элик оғиз» гапириб ўтирганда, уларнинг олди-дан филдиратиб ўтсангиз, ҳеч бирида шубҳа қолмайди... Кейин аёллар билан гаплашиб турганингизда, кўнглингиз айниган бўлиб, ўхчиб... кетиб қолинг. Студенткамизнинг ҳомиласи энди икки ойдан ошипти экан. Бу вақтда кўнгил айтиши турган гап.

АЁЛ. Раҳмат, ойижон, рангиммиям синиқтириб, мадорим кетгандек бўлиб...

ДОЯ. Балли.

АЁЛ. Кечирасиз, ўша қиз уйимда туради энди, дедингизми?

ДОЯ. Бўлмаса қаерда туради? Бир йилга академикски отпускаи оладиган бўлди. Врач билан келишиб, битта диагнозни қўйдириб, справка обераман-да.

АЁЛ. А-аа. Кам бўлманг, ойижон... Айтовуринг. Биз харажатдан қочмиймиз.

ДОЯ. Ҳа, энди нимагадир эришиш учун нимадан-дир кечишга тўғри келади.

АЁЛ. Гапларингиз рост... Ойижон, ҳомиладор хотинларнинг туғруқхонага тез-тез қатнаб туришини биламан.

ДОЯ. Албатта! Вақт-бемаҳалда бемалол роддомга бориб, менга учрашасиз. Мен сизга керакли дориларни ёзиб бераман. Ростмана гап бу. Сиз уларни аптекадан тополмасангиз, тижорат дўконларидан топасиз (Уқтириб). Кейин ҳалигидай кечки пайтларда — хотин-халаж тўпланганда анчайин дорининг ҳам қимматлигидан шикоят қилинг, албатта. Эрингиз савдогар бўлсаям...

АЁЛ. Тушунаман.

ДОЯ. Эсингизда бўлсин, «ҳомилангиз» тўрт ойдан оша бошладими, туғруқхонага кетасиз. Гўё «сахранения» учун. (Уқтириб). Ахир, сизнинг — биринчи туғишингиз. Болани тилаб олдингиз... Ҳаётда ҳар нарса бўлиши мумкин-да... Жиндақ қалтис ҳаракат, жичча қўрқиш орқасида бола тушиши мумкин.

АЁЛ. Ҳа, ҳа.

ДОЯ. Чақалоқ туғилгандан кейин нималар қилишни яна айтиб бераман.

АЁЛ. Умрийиз узоқ бўлсин, ойижон. (Қувнаб). Боламми кўтариб чиққанимда, гуллар билан кутиб олиши керак, а? Куёвингиз шундай дедилар. «Мерседес» обораман, дедилар. Кейин уйда зиёфат...

ДОЯ (кесиби). Уйда эмас. Алҳамдулилло мусулмонмиз. Урфу одатларимизга риоя қилишимиз керак. «Қирқ кун — чилла» деган гапни эшитганмисиз?

АЁЛ. А-аа.

ДОЯ (кулиб). Бизни зиёфатга чақирмасангиз ҳам, сарпомизни берсангиз, бас.

АЁЛ. Вой, сарпо сиздан айланиб кетсин.

ДОЯ. Демак, келишдик. Ҳафтасига минг сўмдан ташлаб турсангиз, бир амалаб етказаман.

АЁЛ. Бемалол. Куёвингиз ҳамма нарсага рози... Фақат улар билмасин...

ДОЯ. Насиб бўлса, бидирмаймиз... Айтмоқчи, чақалоқнинг онаси бир кун даъво қилмаслигиниям бўйнига қўйишимга тўғри келади. Шунақа оналар

бор-да... Қўрқманг-қўрқманг. Ўзим тўғрилайман. «Боласи туғилди-ю, ўлди», деб аформит қиламиз. Ҳаммаси қонуний бўлади. Худо хоҳласа, фарзанд қўлингизга теккандан кейин кўкрагингизга сут ҳам келади.

АЁЛ. Илоё... Ҳозироқ шуни сезвомман, ойижон.

ДОЯ. Жуд-да яхши.

3. Ҳовли, уй, хона

ЭРКАК (аёлга). Эртага ётасанми туғруқхонага?

АЁЛ. Ҳа. Ўртоқларим ҳам айтишвотти, «Қачон ётасан?» деб... Мани ўйлашади-де.

ЭРКАК (бирдан жаҳл билан). Манинг битта ўртоғим эса: «Хотинини сунъий йўл билан ҳомиладор қилган», депти. Телефон қилиб айтдим: «Хотинингни бир кеча бериб тур, нима бўлишини кейин биласан», дедим.

АЁЛ. Вой, гапингиз қурсин. Шунақа гап ҳам оғзингиздан чиқади-ми?

ЭРКАК. Нима қилай бўлмасам? «Ҳа, Америкадан сперма опкелтирдим», дейинми?

АЁЛ. Қўйинг, гапирманг. (Тин олиб). Ҳой, ишонасизми, худди қорнимда бола бордек бўп қолдим-а... Ростакамига кўнглим айниб, қайт қилдим кеча. Мадорим ҳам йўқ...

ЭРКАК (хўрсиниб). Ростини айтсам, ман ҳам фарзандли бўлишимизга ишониб қолдим. Шунинг учун санга телефон қилиб, аҳволингни сўраганимниям билмай қоламан... (Мийиғида синиқ жилмайиб). Битта прадавес бор, кекса одам. «Энди йўллари очилиб кетади. Орқа-олдинлар болага тўлиб қолади», дейди. Шунақаям бўларкан.

АЁЛ. Зора шундоқ бўлса...

ЭРКАК. Лекин...

АЁЛ. Нима?

ЭРКАК. Шунақа бўлмаса, ғалати иш бўлади-де.

АЁЛ. Унақа хаёлларга борманг, яхши ният — ярим мол эмиш. Яхши ният қилайлуқ.

ЭРКАК. Ҳа, «туғиб олгин-чи», кейин бир гап бўлар... Хонангларга телефон туширишсин. Пулини тўлаймиз... Анави студентка ҳеч ким билан гаплашмасин.

АЁЛ. Кими бор, ким билан гаплашарди.

ЭРКАК. Гаплашгани учун бўйида...

АЁЛ. Ҳа-ҳа.

ЭРКАК. Кампирри гапидан чиқма. Ҳар бир ишни у билан бамаслаҳат қил. Гапирадиган гапингням...

АЁЛ. Хўп.

ЭРКАК. Ўртоқларинг ҳам палатага кирмасин.

АЁЛ. Буни кампир ҳам айтди. Ҳеч кимни қўймиyman, деди.

ЭРКАК. Яхши... Кампир ишни пиш-шиқ қилар экан-у, жа шилар экан-де.

АЁЛ. Вей, офриняпсизми?

ЭРКАК. Бас қил... Шунчаки айтдим-де. Ишқилиб, бола қўлимизга тегсин. Сан эсон-омон уни кўтариб, уйимизга келсанг, бўлди. Ҳамма переживаний чиқиб кетади... Кампирри яна сийлаймиз. Айтиб қўй. Ишқилиб, ўлиб қолмасин.

АЁЛ. Нуқул гумон билан гапирадиган бўпсиз-а?

ЭРКАК. Уф, ўзим ҳам тушунмиyman... Бўпти. Ман ишга кетдим. «Мерседес»си заправка қилиб қўяман. Сан ул-булни тайёрла: чойнак, пиёла, кипитильник... Тўхта санга овқат қилиб боришга манинг вақтим бўлавермайди. Кампирга яна минг сўмдан қўшиб берсакчи? Сангаям овқат қилиб берса...

АЁЛ. Жуда яхши бўларди-де.

ЭРКАК. Ман кунора передачи обораман.

АЁЛ. Битга ўпай.

ЭРКАК. Суюлма...

4. Ҳовли, уй, хона

ЭРКАК (тиззасида ўтирган болага тикилиб). Қайси биримизга кўпроқ ўхшийсан? Мангами, ойинггами?

БОЛА. Бувамга ўхшийман.

ЭРКАК (аёлга). Ўргатибсан-де?

АЁЛ. Ўзи ўхшийди-де! (Қувнаб). Қайси куни албомми вароқлаб ўтириб, додангизни ёшлиқда тушган суратларини кўриб қолди. «Бу ким? Бу ким?» деб сўрайверди. «Буванг», дедим... Ўзига ўхшатган-де! Ҳақиқатан ҳам ўхшийдилар.

ЭРКАК (хаёлчан). Раҳматли неvara кўришни орзу қиларди... (Болага). Хўш, мани яхши кўрасанми, ойингни?

АЁЛ. Тавба, шунақа бемаъни саволларни берманг. Нима қиласиз унинг кўнглини бўлиб?

ЭРКАК. Сан жим тур.

АЁЛ. Кайфингиз бор. Болани беринг... Ке-ке, жоним. Боққа чиқовуз. Качеледа учасан.

ЭРКАК (болани тизасидан тушириб). Бор. Качеледа уч... Арғимчоқ дейдилар ўзбекчасига. Ўзбек тили — Давлат тили бўпти-ю, ойинг ҳалиям ўрисча гапиради.

АЁЛ. Ичкарига киринг. Ухланг... Нега обедда ичиб олдингиз? Иш ҳам қоп кетди денг...

ЭРКАК. Шунча ишлаб, нима топдим, хотин? Пулдан бошқа ҳеч нарса...

АЁЛ. Тавба, бир сўмга зорлар бор... (Бирдан). Мана мун топдингиз? Шу етмийдими?

ЭРКАК (ишшайиб). Етмайро-оқ туриптиде.

АЁЛ. Бўлди, кўп гапирманг. Ўғлимиз бешга кирди. Ҳамма нарсани тушунади.

БОЛА. Ман бувамга ўхшийман.

ХОТИН. Мангаям ўхшийсан, даданггаям ўхшийсан... Юр, даданг ичиб келганда, гаплашма, хўпми? (Тўнғиллаб). Мунақа одати йўқ эди. Ҳайронман.

ЭРКАК (аёлнинг орқасидан). Ҳа, сан ҳайронсан. (Бироз тин олиб) Ўзим ҳам ҳайронман... (Креслога ястаниб). Бир ёқларга кетсанг, ҳеч ким билан гаплашмасанг... (Телевизорни қўйгич ускунани олиб, тутмаларига тез-тез босади. Қаршисидаги телевизор экранида ўйнаб-чопқиллаб юрган болалар кўринади. Кейин иккита фарзанднинг икки қўлидан ушлаб келаётган киши кўринади. Киши мамнун. Эркак тўнғиллаб). Биламиз, ўғилларийиз бор экан. Мақтанманг... Ким билади, ҳали булардан шипана чиқадими... Уф, балки министр чиқар, ҳоким чиқар. Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Гап буғдойда...

5. Юқоридаги жой

ЭРКАК (аёлга). Мундоқ ўтир девомман. Жиддий гап бор, хотинжон.

АЁЛ. Хотинжонингиз эшитмийди. Биламан нима дейишингизни!

ЭРКАК. Нима дер эканман?

АЁЛ. Ажрашамиз, дейсизми? Майли. Мен онамикига кетовураман. Истасангиз, оқшомги поезд билан жўнийман... Тўйдим, мастликдаги фишинг-фишингларингизга... «Бошқага уйланганда, фарзанд кўрардим. Сан асли туғмас экансан...» Ажрашинг эди ўша пайтда! Беш-ўн йил бурун! Бўйнингизга

осилиб олмаган эдим. Ўзингиз: «Сенсиз яшолмийман», дер эдингиз.

ЭРКАК (махзун). Рост. Сан ҳам мансиз яшолмаслигингни айтардинг, лекин...

АЁЛ (йиғлаб). Ёшлигимда ўлиб кетсам бўлмасмиди... Бу нима азоб? (Хаёлчан). Бир қўшнимиз бўларди, сулув келинчак эди. Ўша шўрлик айтиб йиғлар эди: «Билагим тўлди зарга, Қалбим тўлди зардобга...» Қайтамга бизнесмен бўлмаган вақтларингизда бир яхши одам эдингиз.

ЭРКАК (энсаси қотиб). Бизнесни қўшиб нима қиласан. Бизнес, участка... (Ёнидан буклоғлиқ қоғоз чиқариб, аёлнинг олдига ташлайди). Ўқиб кўр. Ҳаммаси законний.

АЁЛ (қоғозга тикилиб). Натариусданми? Вой, нима қилганингиз бу?

ЭРКАК. Шу, шу.

АЁЛ. Ҳовли-жойни манинг номимга ўтказибсиз-ку?

ЭРКАК. Сан нима деб ўйловдинг?.. Бизнес, пул... Тупурдим ҳаммасига. Керак бўлса, яна топаман... Лекин сан тополмийсан, хотин. Бу — факт.

АЁЛ. Манга... манга ҳеч нарса керакмас. Шу болам ёнимда бўлса, бас. (Йиғлаб). Манинг бизнесим ҳам — шу, дунёйим ҳам... (Фарёд қилиб). Ноинсоф, шу бола-ни мадан олиб нима қиласиз? Ахир, ўн тўртта кирди-я, инсон.

ЭРКАК (беҳол). Яхши-да, манинг ёнимда, манга суянчиқ бўлиб юради.

АЁЛ. Тушингиззи сувга айтинг. (Қоғозни йиртиб-йиртиб ташлайди). Мана, мана... Ҳовли-жойингиз ўзингизга буюрсин. Ман фақир оиладан чиққанман. Қаноатга ўрганиб котта бўлганман... Ўзим ҳам бу ерда ноқулай ҳис этардим ўзимни.

ЭРКАК. Нодонлик қилма. Хўп, нима қилай? Нима қилсам, шу ўғлимиз...

АЁЛ. Ўғлимиззи тилга олманг.

ЭРКАК. Оббо. Ахир, битта саники эмаску у?

АЁЛ. Инсофсиз, шафқатсиз... Ахир, уни муштдек чақалоқлигидан ким катта қилди? Кўкрагимга сут келди-я, инсофсиз!.. Ўнта туққандан баттар бўлдим. (Хўнграб йиғлайди). Бечора студенткани дард тутганда, худоё, тавба қилдим, маниям... дард тутди. Дод деб каравотдан қулаб тушдим. Пешонам ёрилганини ўзингиз ҳам кўрдингиз-ку? Ўшанда доя кампир ҳам лол бўлиб қолди... Ҳатто йиғлади. Студент қиз бўлса: «Опа-

жон, ман эмас, сиз туғдингиз», дейди. Вой шўрим... Бугунга келиб, энг яқин, энг ишонган одамимдан шу гапни эшитиб ўтирсам. Бундай золим одам оламда йўқ... Манга қаранг, шу гапларга шу ерда нуқта қўяйлуқ. Агар яна бир оғиз... Ўзим бориб, судга ариза бераман.

ЭРКАК. Овора бўлма, хотин.

АЁЛ. Бу нима деганингиз?

ЭРКАК. Кечирасан, ман ариза бериб қўйдим.

АЁЛ (паришон). Кечирасиз...

ЭРКАК. Қизишма... Ажрашганимиз билан бутунлай ажралиб кетолмаймиз бир-биримиздан. Ўт-тир.

АЁЛ. Раҳмат. Уйланмоқчимисиз?

ЭРКАК. Ҳа, энди бир уйланиб кўрсам девдим... Фарзанд кўрсам — кўрганим. Кўрмасам, яна ярашаверамиз.

АЁЛ. Вой, иблис... Шу гапларни айтишга қанақа қилиб тилингиз борвотти? Оҳ, Художон, бу гапларни эшитиб ўтиргандан кўра, жонимни олиб қўя қол... (Бирда ақлини йиғиб). Йўқ, манинг жоним боламга керак.

ЭРКАК. Хотин-ин.

АЁЛ. Бугундан бошлаб хотинингиз эмасман... Суд қачон чақиради? Ман тайёрман.

ЭРКАК. Болани олишингга ишонасан-да?

АЁЛ. Кўрамиз-де... (Аччиқ кулиб). Судьяларни сотиб олмасангиз...

ЭРКАК. Ман унақа пасткашликка бормийман.

АЁЛ. Вой, шу қилиб турган ишларингиз, айтиб турган гапларингиз, ахир...

ЭРКАК. Бас. Ҳовлиқма, қизишма, илтимос қилман... Қулоқ сол. Ман ҳатто санинг ҳам, хўш, эрга тегишингга розиман. Билдингми? Агар фарзанд кўрсанг, хўп-хўп. Кўрмасанг, мана, ҳовли-жой... Яшайверасан келиб...

АЁЛ (чайқалиб). Наҳотки сиздан шундай гаплар чиқяпти-я? Жинни бўп қолади — эшитган киши... Ўзининг, ўзининг суйган, суйиб уйланган хотинини бировга раво кўриб ўтирса... Бу қандоқ эркак бўлди-я!

ЭРКАК. Ман қирқ бешга кирвомман, хотин.

АЁЛ. Хотин деманг!

ЭРКАК. Ман ҳалиям сани яхши кўраман.

АЁЛ. Гапирма-анг. Дод дейман... Ҳозир ўзимми осиб қўяман. «Мана шу эрим мани мажбур қилди», деб хат қолдираман. Қамалиб кетасиз... Нега ишшя-япсиз?

ЭРКАК. Ўзим...

АЁЛ. А-аа! Бола манда қолади, дейсизми? Бекорларни айтибсиз. (Тумшайиб). Ўзини ўлдирадиган аҳмоқ йўқ... Ман боламан орзу-ҳавасини кўришим керак. Ўзим ёлғиз фарзанд эдим. Болам ҳам — ёлғиз... Бир амаллаб кўнимиззи ўтказамиз.

ЭРКАК. Ҳе, хотинжон-е, бу гапларни гапириб ўтириш — ман учун қанчалик оғир эканини билсайдинг... Билмайсан. Ҳозир ўз дардинг билансан. Тўғри, бола-ни сан ўстирдинг. Кўкрагинга сут келди. Онасан...

АЁЛ. Бўлди-да, бўлди. Яна нимани истайсиз?

ЭРКАК. Ўзимдан ҳам фарзанд бўлармикин.

АЁЛ. Бўлмайди. Бўлса бўларди шу пайтгача...

ЭРКАК. Унақа дема... Шу гапни ман ҳам санга нисбатан бемалол айтишим мумкин.

АЁЛ. Уф. Кўнғироқ жиринглавогги!

ЭРКАК. Ҳа, дарвозани бекитиб келувдим. Гаплашиб ўтирганимизда, ўғлим кириб қолса...

АЁЛ (ўрнидан туриб). Унга айтаман ҳамма гапларни... Эшитсин, билсин...

ЭРКАК. Ҳай-ҳай. Ҳалиги сир очилиб қолиши мумкин.

АЁЛ. Очилсин, майли... Энди ҳаммасига розиман. У барибир мани дейди.

ЭРКАК (аёл чиққач, бошини ушлаб). Нима қилиш керак? Ҳой, ҳой! Гапирма! Айтма!

АЁЛ (уйига қайтиб). Судда айтсам бўладими?

ЭРКАК. Уф-ф.

АЁЛ. Судда барибир очилади. Бу кўриниб турипти. «Нега? Негача?» деб иккита савол берсин...

ЭРКАК. Тўғри айтасан.

6. Суа

СУД РАИСИ (ишдан кўзини олиш баробарида кўз-ойнагини ҳам олиб). Демак, боланинг онаси бошқа аёл бўлиб, сизлар уни боқиб олгансизлар?

ЭРКАК. Ҳа, онасини рози қилиб олганмиз, жаноб судья. Тўғриси айтиш керак, онаси бунга уч ойлигида олдириб ташлатмоқчи бўлган экан. (Дояни кўрсатиб). Мана, опамиз тасдиқлаши мумкин. Шундоқми, опахон?

ДОЯ. Худди шундай... Мен ҳомилага ачинганимдан, сўнгра бу эр-хотиннинг аҳволини, фарзандсизлик изтиробини тортиб юрганларини билганим учун шу

ишга бош қўшдим. Э, бунинг тарихи узун. Бу укамиз билан қизимиз бу болага чинакам ота-оналик қилишди. Қўшни бўлганим учун ҳам буни яхши биламан. Энди денг, ораларидан қанақа мушук ўтган, менга номаълум. Укамиз: «Мен оталик қиламан», дейди. Қизимиз: «Мен оналик қиламан», дейди. Ҳайронман. Шуларни муросага келтириб қўйсангиз, кўп савоб иш бўларди, жаноб судья... Мен тушунаман: иккаласи ҳам — болали бўлди. Дўст-душман, эл-халқ орасида юзлари ёруғ, ўзлари ҳам маънавий томондан... бутун бўлдилар. Энди, ҳайронман, булар ажралишиб, ўзларини синаб кўришмоқчимиз, тушунмайман.

СУД РАИСИ. Шу, шу, опахон. Синаб кўришмоқчи... Коп-котта одамлар...

ЭРКАК. Жаноб судья, сиз бўладиган гапни айтинг: бола маники бўладими-йўқми?

АЁЛ. Бўлмайди ҳеч қачон! Агар шунақа ҳукм чиқарилса, ман ЮНЕСКОга ёзаман, ООНга ёзаман. Ўлсам ўламанки, боламми бермайман! Бола — маники!

ЭРКАК. Ҳа, жаноб судья, аёлларнинг бу масалада омади келган. Айниқса, Шўро даврида буларнинг гапи — гап эди. Биз эркаклар — оталар иккинчи даражали одамлар ҳисоблансак керак... Ҳолбуки, жаноб судья, бизда ҳам қалб бор, биз ҳам изтироб чекамиз. Биз ҳам меҳр қўйган фарзандимиздан айри тушгимиз келмайди... (Бирдан шиддат билан). Ман бутун уй-жойим, ҳовли-боғимни, мебел-себели билан хотинимга хатлаб бердим. Афсуски, бу жаҳл устида қоғозни йиртиб ташлади. Копияси натариусда бор... Демокчи-манки, манинг шу боладан ўзга илинжим йўқ.

СУД РАИСИ. Шундоқ экан, тинчгина яшайвермай-сизми? Мана, «хотинимниям яхши кўраман», деб ёзибсиз.

ЭРКАК. Жаноб судья, сиз — эркак одамсиз. Бу дунёда эркак бўлиб туғилиб, шу эркакликнинг энг биринчи вазифасини адо этолмай кетиш — алам қилмайдими?

СУД РАИСИ. Мен тушунаман.

ЭРКАК. Тушунган бўлсангиз, бизни ажратиб қўйинг. Агар фарзанд кўрмасам, яна хотинимнинг ёнига қайтаман.

АЁЛ. Эшитяпсизми бу одамнинг гапини, жаноб судья? Ана шунақа: ман боламдан айрилиб, ҳайҳотдек боғда ҳақ деб кутиб ўтирар эканман-у, бу киши...

ЭРКАК. Истасанг, сан ҳам эрга чиқ... Мани тўғри

тушунинглар. Майли, бу ҳам ўзини синаб кўрсин. Балки фарзандли бўлар.

АЁЛ. Манинг фарзандим бор. Гап тамом. Манга бошқа эр керакмас.

СУД РАИСИ. Қизиқ-да сизлар... Суд раисларини, қозиларни ҳаётдаги барча чигал муаммоларни ҳал қила олади, деб ўйласаларинг керак. Ундай эмас, азизларим. Қонунда ҳам ҳамма нарса қайд қилинмаган...

ДОЯ. Бола кимга боришни истар экан?

СУД РАИСИ. Ҳа. Бизнинг қўлимиздан келадигани шу саволни бериш. Жавобига қараб иш тутиш. Зероки, бу нарса қонунда ҳам ёзиб қўйилган... (Ўн тўрт яшар болага). Хўш, укажон, қайси бирлари билан яшашни кўпроқ истайсан? Онанг биланми, отанг биланми? Сенинг гапинг — гап...

БОЛА. Яшасам, икковлари билан бирга яшайман. Бўлмасам, яшамайман.

СУД РАИСИ. Бу гапингни қандай тушунсак бўлади?

БОЛА (ўйлаб олиб). Анҳорнинг этакдаги саёз жойига бориб турсинлар. Ўша ердан чиқиб қоларман. Ана ўшанда гапимми маъносини тушуниб оласизлар. (Бола чопиб чиқиб кетади. Унинг орқасидан Эркак, Аёл ва бурчақда ўтирган мелиса югуриб чиқади.)

7. Анҳор ёқаси

БОЛА (шалаббо бўлиб ётган ҳолда сув қусганидан кейин тепасидагиларга). Нега мани қутқардинглар?

АЁЛ (йиғлаб). Ман сансиз яшолмийман, болам. Ўзиммиям сувга ташаворишимга оз қолди.

ЭРКАК. Ман ҳам сансиз яшолмийман, ўғлим. Хайрият, сузишиши билар эканман.

БОЛА. Агар ярашмасанглар, анҳор мана...

АЁЛ. Қўй-қўй, гапирма. Ярашдик.

ЭРКАК. Ҳа, ярашдик, ўғлим.

БОЛА. Раҳмат... Сизлар жанжаллашиб юрганда, ниманидир кўнглим сезиб туғруқхонага борувдим. Туғилган куним ёзилган дафтарри очиб кўрдим. Тушундимки, мани ўшанда «туғилди-ю, ўлди», деб акт тузишган экан. Демак, ман ўлган эканман... У бола йўқ, ман — бошқа: сизларнинг болангизман.

1997.

Султон катта-катта одим отиб борар, шундоқ ҳам эсиб турган шабада унинг кўкрагига урилар, жонсиз, узун, санокли сочларини тўзғитар (у онда-сонда бармоқлари билан сочини силаб кўярди), кўзи олдинда — ҳув йўл бурилишида, юраги ҳам қадамига мос ҳолда гурс-гурс тепар, ёш олим (ёш бобида — ёш бўлмаса ҳам филология фанлари доктори, профессор) сийратию сиртидаги ҳолатини изчил сезиб борар ва бундан қувонар эди: ҳа, у энг олий, энг одамий ниятини амалга ошириш учун бораётир, қутлуғ айём арафасида (эртага — наврўз!). У бу ниятни амалга ошириш учун илгари ҳам бир мунча хаёлларга толган эди, бироқ шу ишни амалга оширса — бачканалик қилгандек туюлган, кейин бир хўрсиниб: «Барибир, айб менда эмас-ку!» деб кўя қолган эди. Энди, наврўз арафасида...

У баттар қувониб, оғзини катта очиб нафас олди. Тепасидан учиб ўтган қарғаларга: «Э, дўстларим! Ҳе-е, учаверинглар! Сизларнинг гўштингиз ҳеч кимга керакмас, — деб қўйди. — Қизик, шаҳар кўчаларида, хиёбонларда ҳеч кимдан қўрқишмайди-ю, далада, тоғда бир кунлик жойда қорангни кўрса, қорасии ўчиради...» Унинг хаёли беихтиёр олис тоғлар бағрига, қандайдир ёнғоқзорларга оғаётганини фаҳмлаб қолиб, ўша ёнғоқзорда кечган кўнгилхираликни эсламаслик учун... бошини чайқаб, яна олдинга — бурилишга қаради: энди уни бояги шодон, тошқин кайфият тарк этган эди.

Султон анча бўшашиб қолди. Бироқ бунга сари ўжарлиги тутиб, қадамни янада каттароқ боса бошлади. Энди у лўкиллаб борарди. Бора-бора плашининг олдини ёпди, кейин тугмаларини ўтказди. Бошини силаб қўйиб: «Шляпани кийсам бўларкан, — деб ўйлади. — Жуда шошиб чиқдим-да. Ишқилиб, Жониқул ака дачасида бўлсин...»

Бурилишга етганда, рўпарасидан пасайиб-фингиллаб келаётган оқ «Волга»ни кўрди: дачадан чиққан. Бирорта — депутатнинг машинаси-да. Ёки коммерсантнинг... Султоннинг депутатлар билан ҳам, савдогарлар билан ҳам иши йўқ — майли, бири амаллаб

депутат бўпти, бири интилиб бизнесмен бўпти. Ўзи — олим: фольклорист... Ўзиям кўп интилган, лекин олимпик даражасини эгаллаш учун эмас, халқ оғзаки ижодини тўплашга интилиб, қаерларга бормаган эди...

Султон камтарона тус олиб, бошини эгди. Машина ёнига етиб келганда ҳам қарамади. «Волга» тўхтагач, ялт этиб боқди-ю, дераза ойнасини тушираётган Эртойни кўрди: юртдоши, ҳамқишлоғи, иниси. Вазирликда ишлайди: ўсадиган йигит. Ўссин! Мана, ёш бўлсаям депутат бўлди: ақлли, тадбиркор-да.

— Ассалом алайкум, Эртойжон! — деди Султон бошини эгиб ва йўлка четидаги тўсиқчадан ҳатлаб ўтиб, унга узун, сўлақмондай қўлини узатди. Эртой унинг дастпанжасини олиб:

— Салом. Совқотибсиз. Йўл бўлсин? — деди. — Мунча физиллаб кетаяпсиз?

— Дачага. Жониқул аканинг дачасига... Бормикан? Кўзингиз тушмадимми?

Эртой азбаройи оғасининг ҳурмати — эшикни очди: чиқмоқчи... Султон чийиллаб юборди:

— Йў-йўқ-йўқ! Бемалол ўтиринг. — Эшикни оҳиста ёпди-ю, пушаймон еди: ниятини бунгаям айтса бўларди. Ахир, бу ақлли йигит...

Эртой унга қаршилиқ қилмай қошини чимирди. Одатдагича, нозик чехраси изтиробни акс эттириб.

— Кўрмадим-ов, — деди. — Биз... — Кейин бирдан нига шўхгина кулимсиради. — Мундай... ярашиб олдингларми? Назаримда... А? — Эртой кулиб юборди. — Аломат одамсизлар. У кишиям, сиз ҳам. — Сўнг бир сония жимиб, қўшимча қилди: — Баъзан кўриб қоламан. Бечора ҳайрон бўлади: «Мен Султонжонга ҳеч бир ёмонлик қилган бўлмасам... Докторлигини ёқлаганда биринчи бўлиб овоз бердим. Мақтадим. Ҳайронман!» дейди.

Султон ҳам кулимсираганча унга тикилиб тураркан:

— Йўқ, айб ўзида. — деди. — Сезмайди-да... Йўқ, ўйламайди у аблаҳ. — Бирдан тилини тийди: «аблаҳ» деди. Ахир, мақсади...

— Ишқилиб, бошқа уришманглар, — деди Эртой катталарга хос салмоқ билан.

— Бошқа... Мутлақо! — деб юборди Султон ва азбаройи юраги яна қаттиқ тегиб кетганидан ичидаги гапи вужудини ёриб юборадигандек бўлди-ю: — Э,

укажон, бир минутга чиқинг, — деди. — Кечирасиз. — У ҳайдовчига ҳам мўралаб: — Узр, узр, — деб қўйди. Ҳайдовчи хайрихоҳона табассум қилиб, машинани сал четга ола бошлади.

Султон Эртойни билагидан ушлаганча йўлкага ўтказди. Кузги буғдой тизза баравари бўлиб қолган далага қарамаёқ ундан-да илҳом олиб:

— Эртойжон, — деб шивирлади бошини эгиб. — Мен... мен яхши одам бўлмоқчиман.

— Нима?! — Эртойнинг қошлари чимирилиб кетди. Беихтиёр бўйинини чўзиб, уни ҳидлаган бўлди.

— Ичмаганман. Мутлақо, — деди Султон энди жиддий тус олиб. — Умуман, ичкиликниям ташлайман... Ташладим ҳисоб! Энди, сиздан ҳам бир кечирим...

— Хўш, бир нима «бўламан» дегандай бўлдингиз? — яна беозор, шўхгина кулимсиради Эртой.

— Мен... мен серёзни гапиряпман, — деди Султон ҳатто қовоғини сола бошлаб. — Мен... кўп ўқидим, Эртойжон. Сўфийларнинг таълимотини ҳам. Комил инсон ҳақидаги йўриқларини... — Юраги тепа бошлади. — О, ана улар — одамлар! Улар — инсон! Биз нима?.. Кечирасиз, мен ўзимни айтаяпман.

— Хўш, демак, — дея Эртой табассумини жиддий билан яшириб, билагидаги соатига қараб олди. — Демак, комил инсон бўлмоқчисиз? Тўғри тушундимми?

— Ҳа, — деди Султон теран бир овозда. Ва дуқланиб қолди. — Комил эмас-у, мундайроқ...

— Яхши, яхши, — деди Эртой.

— Йўқ, сиз кулманг-да, ука.

— Султон ака... — Эртой мени ранжитманг дегандай бошини орқага солди. — Наҳотки сиздан кулсам... Биз ахир, ака-укалармиз... Ҳим, — бирдан сўраб қолди: — Айтмоқчи, янгам яхшими? Жиянларим юриптими? Иш билан бўлиб... — Султоннинг ҳамон чимирилиб тургани, «чалғитяпсиз-а?» деган ифода юзиде борлигини кўриб, Эртойнинг ҳафсаласи пир бўлди, — Султон ака — деди овози ўзгариб. — Мен сизни тушунман... Сиз аслида олижаноб одамсиз. Бу кампимент эмас... Ҳамма билади буни. Жониқул ака билмаса...

— Қўйинг ўшани! — Султон шундай деб юборди-ю, яна уялиб, қийналиб, тилини тийди. — Узр, узр... Мен ўзим... ўзимга ҳайрон бўламан, ука... У ёғини сўрасангиз, мен ўша одамдан шахсан...

— Нима?

— Ёмонлик...

— Кўрганингиз йўқ! Бўлди-да... — Эртой машинага қараб олди. — Адабий меросга муносабат эса...

— ...ҳали шакланмаган. Укажон, йўлдан қолманг. — У депутатнинг биллагидан ушлаб, итаргудек бўлиб, йўлка тўсиғидан ўтказди. Эртой очиқ эшикка қўли текканда, яна қатъий тўхтади.

— Лекин мен сизнинг...

— Кейин гаплашамиз... Ке-йи-ин, — деди Султон ва унинг биллагини бўшатиб, қўлини кўтарди. — Оқ йўл! Келинимни сўраб қўйинг. Жиянларни ўпинг.

— Ажойиб одамсиз-да, ака, — Эртой ичкарига кириб ўтирди. Султон эшикни оҳиста ёпди.

— Хайр. Ишлаб чарчаманг, Эртойжон.

— Мен оқшом телефон қиламан. Уйда бўласизми?

— Бўлмаса гўрда бўлармидим.

Эртой ундан яна ниманидир — афтидан, нимага бораётганини сўрамоқчи бўлди-ю, Султоннинг жила бошлаганини кўраб, олдинга боқди: шофёрига «ҳайданг» дегани. Аммо шу оннинг ўзида ҳайдовчининг биллагини чап қўлида ушлаб, ўнги билан рўпарасидаги бардачок устига тарсиллатиб урди. Қаҳ-қаҳ отиб кулганича, бошини ойнадан чиқарди.

— Ҳой, Наврўз муборак!

Ҳали қадам отишга улгурмаган Султон ҳам таққа тўхтаб, ха-ҳолаб юборди.

— Ўзларигаям! — деди унга бурилиб. Кейинги гаплар беихтиёр оғзидан чиқиб кета бошлади. — Вой-й, муни қаранг-а, укабой... Наврўз! Ахир, ахир...

Эртой намойишкорона хўрсиниб юборди.

— Ўрганмаганмиз-да, ака! Эсимиздан чиқаришган... Э, муни қаранг. Шу масалада, ахир, шошиб кетаётибман ўзим... — Бирдан сўради Султондан: — Сизлар қаерда нишонлайсизлар? Институтдами ёки бу ерда? Бор катталаринг шу ерда...

— Уни, уни... билмайман, Эртойжон, — деди Султон. — Сўраганим йўқ... Нимадир гаплар бўлаётувди. Лекин нишонлаймиз, албатта! Э, бусиз мумкинми? — Кейин дўнг пешонасига шап этказиб шапати туширди. — Қовоқ калла...

— Яна нима бўлди?

— Ҳов, сизгаям наврўз муборак бўлсин! — деб тиржайди Султон шофёрга. У бошини эгиб, кўксига

қўлини қўйди. Эртой Султонга меҳр билан тикилдида, кўзини қисган бўлди. Султон унга таъзим қилди. Машина жилди.

2

Султон хурсанд, энди бемалол қадам ташлаб борар, гоҳ ўзича кулимсираб бошини чайқатар, кейин тиржайганча сўл томонга — ям-яшил буғдойзорга, кейин ўнг томонга — қийғос гуллаган шохлари бетон девор узра ошиб тушган олчаларга қараб қўяр, тепадан тагин қарғаларнингми, бошқа қушларнингми учиб ўтишаётганини пайқар, тагин кўкси кўтарилиб-кўтарилиб нафас олар эди.

Ёнига сурилиб одамга йўл берадиган яхлит тунука эшик қия очик экан: демак, Эртой чиққанидан кейин ёпилган-у, одам киргулик жой қолдирилган. Э, бира-тўла очиб қўйса бўлмайдами! Ахир, машиналар чиқадиган вақт ҳозир. Асқар ака (дачаларнинг қоровули, бу ерда қишин-ёзин истиқомат қиладиганлар унга маош тайинлашган: халфанага пул йиққандай — йиғиб беришади) эҳтиёткор-да бечора. Жониқул ака шунга-ям азоб берса керак-ов: «Нимага кечаси эшик очик қолган эди? Ҳозир одамларга ишониб бўладими?..»

Султон очик жойдан якка кифт бўлиб ўтди-ю, чап қўлдаги хужра эшигига қараб:

— Асқар ака-о! — деб чақирди шўхчан овозда. — Наврўз муборак бўлсин-ин!

Ҳамиша соқоли ўсиқ юрадиган, дардчил қоровул ичкаридан тез юриб чиқди.

— Э, Султон ака... Кўринмай кетдингиз? Ўзингиз-гаям наврўз муборак бўлсин! — Ҳар иккала қўлини узатиб кўришди. — Кўнглимдан ўтган эди: ҳайитда кўришамиз деб...

— Э, садағаси кетай наврўзди! — деб юборди Султон. — Одамларнинг бир-бири билан дийдор кўриши-шигаям баҳона бўлади... Ҳа, қалай? Боғ тинчми? Учёнийлардан кимлар яшяпти дачасида? Айтмоқчи, Обид Одилжонович уйидами?

— Ҳа, хўжайин уйда, — деди Асқар ака. — Кеча бир-иккита меҳмонлари билан келувдилар. «Меҳмонхонани тузатиб қўйганмиз», дедим. Йўқ, уйларига олиб кетдилар.

— А-а, наврўзга келишгандир-да улар?

— Шу-да. Бугун яна келишса керак, — ҳорғин давом этди қоровул. — Эртага зиёфат бермоқчилар. Қўй опкелишди... Сиз ҳам бўларсиз, Султон ака?

— Албатта, — деди Султон. Илгари ҳар хил зиёфат, ичкилик ичиладиган ўтиришлардан ўзини олиб қочарди: ичиб қўйса, кейин — бир-икки кун қийналиб юради-да. Бунинг устига, ароқ унга тез таъсир қилади, шунда ўзини... Султон яна такрорлади: — Албатта келаман, Асқар ака. Мириқиб гурунг қиламиз... Ичкилик бўлмас-а?

— Ў-ў, йў-ўқ, — деди қоровул. — Мачитдан домлар ҳам келармиш. Гапиришаётувди... Шу атаплениа масаласи чатоқ бўляпти-да. Иссиқ сув келмай қўяди. Ток узилдими — тамом. Симлар занглаб кетганми, ким билсин.

Султон бу гапларни диққат билан тинглаган эса-да, қулоғининг ёнидан ўтказиб юборди.

— Жониқул ака шу ердами?

Қоровул бирдан қўлини чўзиб, ушбу йўл элик қадамлардан кейин ёнидан ўтиб кетадиган оппоққина иморатни кўрсатди: институт директори Обид Одил-жоновичнинг (яъни Султоннинг дорилфунунда бирга ўқиган дўсти, ҳазилкаш, самимий киши — Обиджоннинг) ташаббуси билан қурилган меҳмонхона, айна чоғда кичик тўй, зиёфатлар ўтадиган чойхона вазифасини ўтайдиган жой у.

— Ҳо-озир кирдилар. Телефонда гаплашмоқчий-канлар. Бу ердаги аппарат бузилган эди.

— Эҳ! — Султоннинг кўзи очилиб кетгандай бўлди: омадни қаранг! Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади, деганлари шу-да... «Йўқ, бундай улуғ айём арафасида ишинг ўнгидан келиши табиий, — деб кўнглидан кечирди. — Йўлларнинг ҳам таноби тортилиб қолар, ҳа... Ана, кўчага чиқишим билан автобус бўлди. Ёмғир ҳам тинди. Кеча эса... — Бўпти. Сизга раҳмат, Асқар ака. Ўша кишига айтадиган икки оғиз гапим бор эди.

— Бемалол, бемалол. Ҳали чиққанлари йўқ.

Султон шитоб билан одим отди-ю: «Эй, бу одамдан ҳам бир кечирим сўраб қўйсам бўларди, — деб ўйлади. — Лекин орамизда ҳеч гап ўтмаган. Майли, қайтишда яхшилаб хайрлашаман».

У илдамлаб-лўкиллаб, сув сепгандай намчил асфальтда бора-бора меҳмонхонага бурилди. Бир он тўхтаб қулоқ тутди: овоз эшитилмади. Кейин бошини

эгиб, ишонч билан юриб, зиналардан кўтарилди. Ичкарига кирди-ю, шундоқ рўпарасидаги очик эшик ичкарисиди, баланд дераза пастида — столга тирсакаларини тираб, нақ ўзига тикилиб турган кичкина одамни кўрди: деразадан тушаётган нурда унинг башараси аниқ кўринмас, бироқ муштдеккина одамлигидан Жоникул ака эканига шубҳа йўқ эди.

Султон шу ердан бош эгиб, салом беришни ўйлади-ю, наздида, у ҳам ўзини аниқ кўрмаётгандек бўлди. Шаҳд ва шижоат билан юриб, эшикка етди.

— Ассалом алайкум, Жоникул ака! — деди. У сергакланиб, нимадир деб пўнғиллади. Султон бемалол бориб, эгилиб, қўл узатди. У киши ҳам калта бармоқли калтагина қўлини чўзди. Султон уни кафтига олиб (дўмбоқ, юмшоқ ва кичкина эканини энди сезди гўё), бир силкитди. Жоникул ака унга қалин, арманиникига ўхшаш қошлари остидан ҳуркак-эҳтиёткорлик билан қараб турарди; қўлини тезгина тортиб, энди қомадини тиклаган новча йигитга пастдан боқиб сўради:

— Телефон керакми?

— Йўқ, бемалол, — деди Султон. — Мен...

Жоникул Жондор гаплашиши зарурлигини эслагандек дастакни кўтарди. Столдаги кўзойнакни тақиб, рақам тера бошлади. Султон чиқиб туришни маъқул билиб, тисланди. Хиёл бурилди. Шу кўйи бир қадам босганида, Жоникул аканинг ўзига бағоят таниш, айни чоғда кўплаб марта юрагини сиққан палағда-инжиқ овозини эшитди.

— А, электрикмисиз, ука? Сиздан сўраяпман, — деди у. — Ука, сиз кулоқ солинг: сиз билан... ҳим, филология фанлари доктори, член корреспондент Жоникул Жондоров гаплашяпти! — «Ўҳ, — деб юборди Султон ичида. — Шу ердаям... электриккаям-а? Унга сенинг членлигинг нимага керак? Ҳозир — бир пул. Э-э, садқай...» Султон эшиқдан чиқди-ю, ўйлаган ўйи ўзига қилиб кетди: нима, айтса айтар... Шунгаям гашланиш керакми? — Нима? — ичкаридан член корреспондентнинг чийиллагани эшитилди: — Ахир, пулини вақтида тўлаб турсак... Бу нима? Издеваться қиласизларми? Ўзингиз ёш йигит бўлсангиз керак... — Султон кулоқларини бекитгудек бўлиб, залдаги устун орқасига ўтди. Олимнинг овози бу ергаям етиб келди: — Батарейлар музлаб ётипти. Қишнинг заҳри кетгани йўқ. Ҳозир шамоллаш...

«Ў, пишиқ-пухта одам, — деб ўйлади Султон, — Қишнинг заҳри кетмаганиниям билади бу. Ҳозир шамоллаш... Шунда унинг ҳавода сал намлик сезилди-ми — институтга қават-қават кийиниб, бошига сариқ итнинг терисидан тикилгандай пахмоқ телпагини бос-тириб, бўйнига шарфни айлантириб ўраб боришини эслади: ҳа-ҳа, ҳамма вақт шундай: «Человек в футляре». Ким айтган эди бу гапни?.. Султон силкиниб кулди: Обиджон айтган эди. Елкаси силкиниб кула-кула: «Жониқул акани кўрсам, нима учундир Чеховнинг «Филоф бандаси»ни эслайман, дўстим», деган эди қувлик билан. Топиб айтганди... Ҳозир қанақа кийимдайди? Эгнида нима бор эди? Костюм шекилли... Бошида телпаги. Ҳим, уйидан шошилиб чиққан бўлса керак...»

Ичкарида овоз ўчди. Султон устун ёнидан мўралаб қараб, Жониқул аканинг ўрнидан тургани, дераза пардасини суриб, боғ томонга қараётганини кўрди. Яна илдамлаб кириб борди. Член корреспондент илкис ўтирилди. Султонга совуқ-сергак тикилди-да:

— Марҳамат!.. Ё менда гапингиз борми? — деди.

— Ҳа, Жониқул ака. Гапим бор, — деди Султон сиполик ва ҳар қандай муштга елкасини тутиб беришга тайёр бир тобелик билан. — Марҳамат қилиб бир минут ўтирсангиз.

— Йўқ. Гапираверинг, — деди у тезгина ва плашини (бу ҳаворанг ёмғирпўши столнинг эшикчаси устида экан) олиб, билагига солди. Султон шошиб қолди: ахир, у не мақсадда йигирма километр жойдан келди-ю, бу одамнинг бир минут тинглашга тоқати йўқ.

— Жониқул ака, менинг сизга айтадиган муҳим гапим бор, — деди Султон.

— Гапиринг, эшитаман дедим-ку? — бирдан бўғилиб деди у.

— Хўп. Бўлмасам...

Жониқул Жондор столнинг ёнига чиқди.

— Эй, бир минут сабр қилинг! — Султоннинг оғзида чиқиб кетди. — Кечирасиз, мен атайин... — Бирдан юзи ёришди. — Авваламбор, Наврўз муборақ бўлсин, Жониқул ака.

Жониқул аканинг кўзлари қисинқиради — гўёки қошлари тагига яширинди. Султоннинг назарида, унинг ҳам чеҳраси ёришиб кетиши лозим эди. Йўқ — чеҳрасида истехзоли кулги пайо бўлди, холос.

— Э, шундайми? — деди.

Султоннинг юраги сиқилиб кетди.

— Ҳа-да... — Уҳ тортиб, бошини эгди. — Гап шундаки, Жониқул ака, мен сиздан...

3

Жониқул аканинг тумшуғи сал кўтарилди. Султоннинг эса боши шунча эгилди.

— ...мен сиздан кечирим сўрагани келдим, — шундай дебоқ, унга қараса айниб қоладигандек шошилиб, ҳатто овози ҳам ўзгариб, қалтираб айта бошлади: — Мен сизнинг дилингизни хийла... марта оғритганман, ака. Тўғри, бунинг сабаблари бор эди... Аммо мен тезоблик қилмаслигим керак экан. Пайқаб қолдим: тушундим... Шунинг учун, мана, — унинг нигоҳига ичдан бир нур югурди яна, — мана эртага — Наврўзи олам! Эртага — ғанимлар ҳам бир-бири билан яраш-яраш бўладиган кун! Эртага айблар, гуноҳлар унутилади... Қадимдан шундай. — Тек тикрайиб турган член корреспондентга қаради. — Буни ўзингиз мендан яхшироқ биласиз! — Унинг миқ этмай турганини кўриб, гапи етмагандай — томдан тараша тушгандай қилиб айтганини туйди. Қайтадан бошлади: — Мен сиз оғамизнинг... Сиз менга кўп ёрдам бергансиз. Масалан, докторлигимни ёқлашда қўллагансиз, овоз бергансиз. Мен бу яхшилигингизни унутмайман, албатта... — Жониқул Жондорнинг томоғидан «ҳим» деган ғулдираш чиқди. — Рост, рост, — деб баттар шошилиб давом этди Султон. — Ёшингиз улуғ. Жуда-а, жафокаш олимсиз. Халқимизнинг маънавий бойликларини излаб топиш учун қанчалар машаққат чекканингизга мен ўзим гувоҳман, домла... — «Майли, «домла» дейверай. Баъзан шундай дердим-ку?» Шу ўй хаёлидан ўтиши замон гўёки унинг ўрнини баҳайбат ёввойи ёнғоқзор эгалади, йигит хўрсиниб юборди. — Кўп қийналганларингизни кўрганман, ака...

Жониқул ака томоқ қирди. Султон унинг ҳирқирашиданоқ мутлақо нописандлик билан гапиришини уқди.

— Бу гапни ким ўргатди сизга? — деди у.

— Ўргатди?.. Қайси гапни? — Султон у кишига боқди. Аммо юзидан бирон нарсани англаб ололмади.

— Кечирим сўрашни-да, узр сўрашни, — деди у бошини бироз орқага солиб.

— А-а, бу... — Султон яна шошиб қолди. — Менга биров... Нега энди. Ахир, бу ният... қалбим-да пайдо бўлди. Ишонасизми, кўнглимда! — Кейин унинг башарасига қарамасликка қасд қилди: қараса — чалғиб кетади, бунинг устига, бир нимани уқолмайди. Уққани — ҳамишаги ифодаси унинг: хавфсираш ва гумон... Султон беихтиёр ён томонига узум расми қоғоз ёпиштирилган деворга қаради. — Мен бу ҳақда ўйлашга мажбур бўлиб қолдим, Жониқул ака. Ислон Шайхнинг «Сўфизм» китобини ўқиётган эдим. Бангладешлик сўфийнинг... Менга жуда кучли таъсир қилди...

— Шошманг, мендан узр сўрагани келдингизми?

Султон унга ял этиб юз бурди. .

— Ҳа. Мени кечиринг, жон ака. Иккинчи марта ундай... гапларни айтмайман. Сизга қарши чиқмайман!

— Тавба, — деди член корреспондент. — Қилғиликни қилиб қўйиб, кейин узр сўрайди-я одамлар... Худди мастларнинг гапи бу! — Жониқул ака баайни ҳужумга ўтди: — Сиз тоғдаям ичмаган эдингиз. Бир грамм ҳам...

— Ҳа, энди, ноиложлик, ёшлик... — деб бўлдиради Султон ва домланинг жуда баянлаб кетаётганини дилида қайд этиб, ўзига чидашни уқтирди.

— Йўқ, сиз ёш эмассиз, — деди Жониқул Жондор пинак бузмай. — Қирқ ёшга тўлдингиз, менимча.

— Хўп, нима бўпти, — деб юборди Султон. — Олтишга кирган одам ҳам хато қилиши мумкин.

— Сизники хато эмас!

— Бир ҳисобда...

— Онгли ҳаракат!.. Илмий ишга раҳбар бўлсам ҳам, ҳатто оппонент бўлсам ҳам, менга ҳужум қиласиз. «Меросга ҳурматсизлик. Бахшилар банги бўлмаган...» Ҳайронман! Уларнинг фирт саводсизлигини ўзингизам яхши биласиз-ку! Сизниям мақтатиш мумкин: энгига бир чопон ёпилса... Йўқ, сиз, умуман, айниб қолдингиз тоғ сафаридан сўнг.

— Ёнғоқзор, — деб пичирлади Султон.

— Ҳа.

— Тавба, — Султон бош чайқаб жилмайди: домладан узр сўраш учун келгани ёдидан чиқди. — Ўшанда ўзингизданам ўтди-да, Жониқул ака, — деди табассум

билан. — Жуда қайсарлик қилиб туриб олдингиз, вас-салом. Ахир, мен ҳам иссиқ жонман...

Жониқул Жондор унга бир он анграйиб қолди-да:

— Сиз тузалмайдиган одамсиз, — дея четга бир қадам босди. Султон дарҳол у кишининг йўлини тўсди.

— Йўқ, домлажон, мундай ажрим қилиб олайлик.

— Тинч қўйинг мени! Бошимни қотирманг, — деб бўш қўлини (бошқа қўлида плаш) силкитди. — Вақтим йўқ... Дарсликка боб ёзаяпман деб уйда ўтириб олганим йўқ... Ўшангаям қўшиб ёзинг: «Жониқул Жондор — консерватив. Бахшиларни ёмонлаш орқали позициясини...» Ажаб, мени «қайсар» дейди бу йигит. Ўзи болтадан тоймайди...

— Домла-домла, қизишманг, — Султон у кишига мутёв эканини англатиш учун елкасини қийшайтирди. — Бир минут... Ахир, мен шунинг учун келдим! — деб бақририб юбораёзди. Сўнг яна мунгайди. — Жониқул ака, мени шаҳдимдан қайтарманг. Худо уриблар кунпаяқун қилсинки, мен...

— Нима, узрингизни қабул қилдириб, кўнглимни олмақчимисиз? Яқинда аттестация, кейин сайлов...

Султон унинг оғзига уриб юборишига оз қолди: сайлов, аттестация...

— Ҳой, сиз овоз бермасангиз ҳам, доктор бўлардим. Биласиз-ку!

— Ана, яна ўз билганидан қолмайди. Ҳой, — дея бўш қўлининг кўрсаткич бармоғи билан Султоннинг кўкрагини кўрсатди, — сизнинг одобсиз, бетга чопарлигингизни ҳамма билади. Сиртда яхшисиз: мулозим-хунук...

— Ё, Худо!

— Ҳа, — сира бўш келмасди Жониқул Жондор. — Агар Обид Одилжонович бўлмаганларида...

— Ҳай-ҳай! У одамни орага қўшманг, — деди Султон. — Биз бирга ўқиганмиз, дўстмиз. Аммо... «— бунинг ичи кир, фитна, — деб кўнглидан кечирди Султон. — Тавба, тавба!» — Агар, агар шу гапни яна бир марта эшитсам, Обиджонга рўпара қиламан сизни, — деди бирдан хурпайиб. — Ана ўшанда ким ҳақ-ким ноҳақлиги маълум бўлади. Мен ишонаман: сиз ўсал бўласиз.

Член корреспондент мийиғида кулимсиради.

— Ҳа, энди сиз келишсангиз...

— Бўлди, — додлаб юбораёзди Султон. — Гап бунда эмас... Буни унутайлик. Унутинг, ака. Жон домлажон. Умуман, уларни аралаштирмаслик керак.

Домлага бу таклиф маъқул тушди.

— Хўп, майли, — деди одамга ўхшаб. — Нима қилдик энди?.. Сиз ўша экспедициядаги қилигингизни тўғри деб биласизми?..

— Э, домлажон, қизиқ одамсиз-а, — деб беозоргина кулди Султон. — Албатта. Хўш, ахир, ўзингиз кўрдингиз-ку: мен адашдим. «Нимага адашасиз?» деб туриб олдингиз. Ахир, шу — гапми? Киши адашишини билса, адашадими?

— Сиз қайсарлик қилдингиз, — деди домла тап тортмай. — Ўртоғингиз Наимжон: «Қирдан кетайлик», деди. Сиз: «Йўқ, ўрмонни оралаб ўтамиз!» деб туриб олдингиз.

— Агар ўтолганимизда икки соат ютган бўлардик... Ким билипти энди, йўлни суволиб кетганини...

— Сиз бир гапдан қолиб, Наимжоннинг гапига кўнишингиз керак эди.

Султон ўша... ярим тунги, ёнғоқзордан чиққан ердаги қашқа йўнғичқалар белга урадиган жойда... бир-бирларига қараб турган чоғлари кўз олдига келиб, худди ўшандаги гап-сўзлар такрорланаётганини англаб қолди: «Нима қилиш керак? Бу фитна ҳамон ўша фикрида: ўзича ҳақ. Ўшанда қўл чироғимизнинг нурини тепадан кўриб, бизни арнадан қирга олиб чиқадиган йўловчи йўқ ҳозир...»

— Жониқул ака, — деди бирдан Султон жиламайиб. — Ўша воқеани ҳам унутсак-чи? У қолиб кетди... Ўтган ишга саловот дейдилар. Эртага яхши кун...

— Э, э, сиз ўзингиз қизиқсиз, — деди Жониқул Жондор. — Ўзингиз ажрим қилиб олайлик дейсиз-у...

— Ахир сиз мурасага келмаяпсиз-ку?

— Вей, тавба-а... Мени, мени отмоқчи бўлганингиз ҳам ёлғонми, ўша ерда?

Султон донг қотди: ҳа, рост. Ўшанда Султон у деди — домла бу деди. «Домлажон, адашибмиз», — деди Султон ёнғоқзор ичидан чиққач, сўқмоқда... (сўқмоққа ёнғоқ барглари кўрпа бўлиб тўкилган, анча вақтлардан, балки кўп йиллардан бери бу ёлғизоёқ йўлдан одам юрмаганга ўхшаб турарди: аммо тун эди, куз эдики, Султон «хазонрезги маҳали»да, дея олдин-

га тикилганча фонар ёруғида эшакни ҳайдаб борарди). Сўқмоқдан чиқсалар, у ёқда — рўпарада себарга ўсиб ётибди, одамнинг бели баравари бўлиб: сўқмоқ йўқ, тўғрироғи, сўқмоқдан ҳам йўнғичқа ўсиб кетган; демак, йўл йўқ... Шундай эса-да, Султон милтиқни ўқталиб, бедазорга оралади. Сувтошган экан. Бир амаллаб юриб, тоғолча буталари қошига етди-ю, олдинни ёритиб бераётган фонар нури... қайгадир тушиб кетди: опшоқ кўпикланиб оқаётган — қайнаб-тошиб чап тарафга ўтиб кетаётган сувни ёритди. Сув анча пастда: бутазор ортини — сайхонликнинг давомини мутлақо ювиб-ўпириб олиб кетган эди. Тоғолчаларнинг сарғиш томирлари ювилган бетдан осилиб сувга тегиб турар — қандайдир скелетга ўхшар ва шу скелет сўнгалари тепадаги олчаларни кўтариб тургандек туюларди... Султон сўқмоқнинг давомини ўнг томондаги қирнинг бағрида кўрди: оққина поёндоздек бўлиб тепага ўрлаган эди. Ана шундан ўрлаб чиқсалар, қирларнинг охиридаги тепаликка чиқишар, ундан наридаги қишлоққача, яъни Султоннинг отасига эскидан ошна бўладиган бахши яшайдиган қишлоққа ярим соатда етиб борардилар. Энди... Жониқул Жондорнинг сўқмоқда, кўзлари ўқрайиб қолганини кўрган Султон: — Ҳа, адашибмиз, Жониқул ака, — деб қайтарди гапини. — Ана, йўлни сув олиб кетипти! — Шунда чап тарафдан ёнғоқзор адовидан оқиб ўтаётган дарёчанинг шовқини бор шиддати билан эшитила бошлади. — Шунинг учун энди...

— Нима энди, нима энди? — деб юборди Жониқул ака жазаваси тутиб.

— Нима бўларди, орқага қайтиш керак, — яна беозоргина кулимсираб деди Султон. — Ор-қа-га?! — Жониқул Жондорнинг додлаб юборишига оз қолди. — Домлажон, домлажон...

— Нима, домлажон? — чинқирди, ҳа, дабдурустан чинқирди домла: инсоф билан айтиш — ҳа, иқроп бўлиш керакки, Жониқул Жондорнинг шу ергача етиб келиши ҳам кўп қийин бўлганди. Султон олдинда, йўлини тўсган ёнғоқ шохларини қайириб (ўтган йиллар давомида ёнғоқ шохлари пастлаб ҳам ўсиб кетган экан: биров кесмагандан кейин ўсади-да): «Эҳтиёт бўлинг, Жониқул ака», деб ўтар, Жониқул ака гингшиб, бу ерлардан одам ўтмаганини тахминлар ва йўл четларида милтиллаган (фонар ўчганда) юлдузқуртлар

ҳам уни чўчитар, сўнгра Наимжон, бу ўрмонларда айиқлар ҳам бўлади, деган эдики, шу гап Жоникул аканинг тилидан тушмас, кейин эса ёнғоқларнинг карбонад ангидрид газини чиқариши, шунинг-чун нафаси қисилаётганини ҳар қадамда айтар, хуллас, бу себаргазорга чиқиб келгунича ҳам бўлганича бўлган эди... — Домлажон эмиш! Хўш, қаерга қайтамиз? — Домла дудуқланиб қолди: — Орқага қайтиб, демак, яна қирдан юриб... Шунақами?

— Шундай, — деди Султон ҳамон табассумини бузмай (аммо лаблари дир-дир титрарди).

— Вай-вай, — дея эшақдан оғиб йиқилишига оз қолди домланинг. — Ўрмонга кирганимизда, соат саккиз эди. Мана, бир бўляпти... Яна уч соат, йўқ... вей, беш соат юрамизми?

— Илож қанча? — деди Султон. — Хоҳласангиз, шу ерда ётамиз, гулхан қилиб...

— Гулханингиз бошингиздан қолсин, — қарийб йиғлаворди домла. — Бир тупканинг тубида... Ҳавосиз жойда... Айиқлар ичида...

— Айиқ нима қилади, домлажон, ёзнинг кунида, — деди Султон.

— Йўқ, йўқ, йўқ! — Жоникул Жондор деярли айниб қолди. — Йўлни топинг! Топинг ҳозир...» Шундан кейин у шундай гапларни гапира бошладики, Султоннинг ўшанда тоқати қолмаган бўлса, энди эслашга қуввати етмади. Аммо у гаплар айтилган эди: масалан, сиз атай шу йўлга бошладингиз. Мени ёмон кўрасиз: менга рашк, ҳасад қиласиз... Мана, доктор бўлиб олдингиз, энди бўлимга интиляпсиз. Мени кўрарга... ва ҳоказолар. Ана шунда Султон турган ерида: «Вой-вой, Наимжон, нега тирик юрибман? Бу гапларни қара... — дегач, Жоникул акага йиғлаб ёлвора бошлади: — Акажон, менинг кўнглим тўври. Ишимизга яхши бўлади, деб экспедицияни... — Э, онасини шундай экспедицияни... Мен чидолмайман! — Кейин бирдан домланинг қаршисида тиз чўқди. — Мени ўлдирманг, яъни ўлганинг устига чиқиб тепманг... Ўзим биялпман ичимдан ўтганини! Эй Худо! Наҳотки мен жўртгага адаштирган бўлсам?... Ўзимгаям зиён-ку? Мен ҳам чарчадим-ку? Бунинг устига, асабландим... Сиз учун ҳам азоб чеқдим. Чеқяпман ҳозир...» Жоникул ака эшақдан беихтиёр тушган, аммо бўйнидан ушлаб турарди, бирдан чекинди: «Туринг, лўлилик қилманг! Мен тушунмайман, йўқ,

ишонмайман сизга!» Ана шунда Султон секин милтиқ қўндоғига тиралиб ўрнидан турган, уни очиб ўқдонни кўрган, кейин битта патрон жойлаб милтиқни тиклаган, кейин турган ерида бир айланиб, тепага ўқ бўшатган эди: гув-гувв! Кейин тепадан қизариб тушаётган тиқинни томоша қилиб, қаҳ-қаҳ отиб кулган. Шундан сўнгра милтиқни... лол қотиб турган Жоникул Жондорга тўғрилай бошлаганда, тепадан — ҳеёй юқоридан бир шовқин эшитилган, Наим титраб-қақшаб бақириб юборган кўйи фонар ёруғини у ёққа қаратган эди...

4

— ... А, ёлфонми отмоқчи бўлганингиз? — такрор сўради Жоникул Жондор.

— Домлажон.

— Ҳа! Ҳа!

— Ахир, жаҳл келганда ақл қочар экан-да...

— Сизда ўзи ақл йўқ.

— Менга қаранг, домла, — Султон унинг жилмоқчи эканини кўриб, жилиши мумкин бўлган томонни тўсди. — Менга қаранг... Гапнинг пўсткаласи шу: кечирасизми, йўқми?

Жоникул Жондор жим қолди. Кейин:

— Нимани? — деди паришонхотирлик билан. Сўнг мийиғида аччиққина кулиб, бошини сарак-сарак қилди. — Одамда юз бўлмагандан кейин шу экан-да.

— Вей, менда юз бор. Менда виждон ҳам бор, — деди Султон. — Ана шунинг учун сиздай... Тавба қилдим. — Кейин яна қийналиб (аммо), ялинишга тушди: — Мени шу гал афу этинг... Кейин, майли, бир умр гаплашмай кетамиз: сиз учун мен йўқман. Мен учун — сиз йўқсиз...

Член корреспондент бўш қўли билан ёқасини ушлади.

— Мен шунча ёшга кириб, одам кўриб...

— Ҳа, мендақасини кўрмагансиз.

— Ўтинг! Йўлимни тўсманг! — бақириб юборди Жоникул Жондор. — Э, жўжаҳўроз...

— Шундайми домла? — Султон бирданига бўшашиб қолди; ундаги бутун шиддат, шаҳд, алам энди тоғдан тушаётганда шарқираб тошдан-тошга урилиб, ниҳоят сайхонликда сокин оқаётган ирмоқнинг ҳолатига тушди; аммо ўша куч-қудрат сувости оқимига айланган эди.

— Ҳа, — деб юборди домла. — Кеча ичиб чиққан-мисиз, нима бало... Ё бир жойдан текканми...

— Теккан, — деди Султон. — Сўфийлардан теккан...

— Э, садқани сўфи...

Султон ҳорғин жилмайди.

— Шу оғзингизга уриб, ўттиз иккита тишингизни туширсамми, а? — деди. — Мен... ўзим аҳмоқман. Сиздай бир ипирисқи, жоҳил, кўрқоқ одамдан узр сўраб ўтирибман. Шунинг учун келибман... Нимага? — у бақириб юборди. — Бир покланай деб... Йўқ, сизниям бир хурсанд қилай деб келибман. Шундай улуғ айём арафасида... Одамзоднинг покланадиган кунни арафасида. Ҳой, биласизми, — дея энди бемалол гапира кетди, — баҳорда ҳамма нарса янгиланади, а? Шошманг! Янгиланади. Гўёки ҳаёт қайтадан бошланади. Қадимда шундай фикр қилинаркан: наврўзнинг фалсафаси бу... Эшитинг, сиз билмайсиз: сиз уни диний байрам деб биладиган... бир валчасиз! Бойлар билан динчилар авомни меҳнатга жалб этиш... алангламанг... Гапимни тугатай. Кейин — катта йўл! Кетаверинг!

— Хўш, давом эт-чи, — деди Жониқул Жондор: афтидан, унинг ҳам алами, қайсарлиги — бариси тиниб, сокин бир йўлга тушган эди. — Гапир, гапир, — бемалол сенлай кетди. — Мен эскича фикрлайдиган галчаман. Сен — Мустақиллик меваси. Конкуренцияни ҳам жуда нозик тушунадиган бўлибсан...

— Ҳе, бадбин одам-е, — деди Султон. — Амал сизни есин... Бўлим мудирлиги бошингиздан қолсин. Тавба. Бўпти, қулоқ солинг... Бу гаплар мен айтадиган фалсафанинг олдида — уч пул... Демак, Наврўзда, ўзимизча, Йилбошида одамлар бир-бирларига меҳр изҳор қилиб, урушлар ҳам тўхтаб, ҳатто ашаддий ёвлар... Мана сизу бизга ўхшаган бетамизлар ҳам ярашиб, кўнгиллари софлашар экан. Янги йилга очиқ юз билан кирар эканлар. Қарангки, табиат ҳам шу алфозда бўларкан: уям янгиланган, гўзаллик фасли... Уф! — Бу ёғини тезгина айтиб юборди: — Ана шу кайфият кучқувват бўлиб давом этавераркан, этавераркан. Кейин ёз келаркан, куз келаркан, қиш келаркан... Қарабсизки, одамзод яна айниган: ўша аҳду паймонлар совиган, яна ўзаро урушлар бошланган, яна меҳру оқибат кўтарилган... Табиат ҳам ҳориган, ўзига хос қариган. Янги-

ланмаса, ўлади... Ана шунда яна баҳор, яна Наврўз келиб қолади гуркираб! Яна одамлар ҳушёр тортиб, бир-бирларини энди кўраётгандек бўлиб бир-бирларига меҳри тошиб, яқинлашадилар: Наврўз уларни оға-ини, ошиқ-маъшук, қадрдон қилиб қўяди... Ана шундай кун арафасида турибмиз. — Султон бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Балки мен олдинроқ, бир кун олдин ҳаракат қилиб қолгандирман. Балки... Аммо ниятим пок эди...

— Ўзингизча... — деб тўнғиллади Жониқул Жондор.

— Билмайсиз, — деди Султон ишшайиб. — Сиз мусулмон ҳам эмассиз, оташпараст ҳам... Вабше, инсонлигингизга гумоним бор. — Домла ялт этиб қарагани, Султон баттар авж олди. — Ҳа, ҳа, ҳа! Инсон, одам... шундай кунда ўйлаб кўрарди... Тўғри, менда камчиликлар кўп: ўша сафардаям нуқсон ўтган менадан... Майли, бўйнимга оламан. Ҳим, ҳўш, умуман, ҳаётда кўп хатоларга йўл қўйиб юраман: ҳали рост айтдингиз, институтимизда мени ҳуш кўрмайдиганлар йўқ эмас. Назаримда, тўғри гапириб қўйишим учун... — У бирдан хўрсинди. — Аммо Обиджон Одилжоновичдан, ҳақиқатан ҳам, миннатдорман: ғайирларнинг гапларига кулги билан қарайди. Шундай бўлмаганда, сизга ўхшаганлар...

Шунда Жониқул Жондор шундай чинқириб қолдики, Султон, ниҳоят, унинг нима деганини англади: «Йўқо-оол!» дебди экан. Майли, майли... Бундай пачакилашиб туриш ҳам яхшимас...

Демак, оралари «очди» бўлди, аммо бошқа йўриғда: у кечирмади, бу ниятига етмади.

Нима қилиш керак?

Султон кулимсираб четланди.

— Марҳамат. Катта йўл.

— Ҳе, падарингта...

Султоннинг кўз олди айланиб кетди. Унга интиланганини пайқамай қолди. Қўли плашга етгани учунми — плашни тортиб олди-ю, назарида, интилишдан мақсадига етишгандек бўлди. Жониқул Жондор унга яна анграйиб қолган эди. Султон плашни турган ерида ғижимлади. Кейин отиб юборишга жой излади: хона тор. У лапанглаб ташқарига чиқди. Устунларга тикилди-ю, чап томонда — бурчақда турган эски шкафни кўриб, ўшанинг устига отворди плашни. Кейин хўп бир яхши иш қилгандай кафтларини бир-бирига

ишқаб, бир он серрайди-да: «Туф-е!» дея бинодан чиқди. Ажабо, ёмғир севалай бошлаган эди. Зинадан тушди. Кейин ўз плашининг ёқасини кўтариб, бемалол юриб кетди. Бошига ёмғир томчилари тушар экан, ҳавонинг аллақандай нозик бўйларга тўла эканини туйиб, баҳри-дили очила бошлади. Дарвозага яқинлашаркан, хужрадан қоровул чиқди.

— Ҳа, Султонжон... Овозингиз баландроқ чиқди-ми? Домла билан...

— Ай! — деди Султон.

Асқар ака юзида одатдагича изтироб билан:

— Жуда инжиқ одам-да, ўша киши, — деди. — Академиклар ҳам мунчалик эмас. Обиджон ака саломлашиб ўтадилар... Кеча домла айтдилар: «Хомтоқ қиласиз. Тоқлар ҳам соя берсин, ҳам узум қилсин», дедилар. Тавба, бу гапни қаранг.

Султон маза қилиб кулди. Тўхтаб, тағин бироз гаплашишни ўйлади-ю, тезроқ очиқ жойларга чиқиш, анави яшил буғдойзорни томоша қилиб, нафас олиш хоҳиши устун келди. Тўхтамасдан секин юриб кўчага чиқди. О, ёмғир кучайди... Майли, Кўклам ёмғири бу. Раҳмат ёғаётир.

У йўл ёқасида бир муддат туриб қолди. Узоқдан бир неча қарғалар қувқ-қувқ этиб сузиб (ҳа, учибмас...) ўтишди. Улар энди Султоннинг дилида на бир ҳис, тасаввурида на бир ўй уйғотди. У қўлларини чўнтакка тикиб — қаттиқ тираб, хиёбон бўйлаб юриб кетди. Кетаркан, бурилишга етганда, иттифоқо Эртой билан учрашганини эслаб қолди. Жониқул Жондордан (исмини эслашнинг истамасди) узр сўрамоқ учун келаётганини айтмаганига мамнун бўлди: кейин сўраса, нима деб жавоб берарди?

У йўлида давом этди. Қай бир жойда ўзининг бу ёққа келаётганини, ўшанда қадамлари илдам, кўкраги очиқлиги, ғоятда хурсанд-шод эканини эслади ва ўша онларни бошидан кечирган-чун янада мамнун бўлиб, умуман, бугунги бир-икки соатлик вақти яхши, бўларини айтганда, маъноли ўтганини қайд этди.

Аммо асл нияти амалга ошмагани, бунинг устига, Жониқул ака билан энди чинакамига айри тушганига иқрор бўлди-ю, миясининг қай бир жойида: «У нима қиларкан энди?» деган савол гивирлади. Назарида, бу гумонли...

Султон иттифоқо шошиб қолди: негалигини ўзи ҳам билмас эди. Тезроқ уйига бориши керак. Ивиб кетмасдан бурун. Ишқилиб, автобус бўла қолсин. Бекатга етди. Айвончада бир неча йўловчи қунишиб туришар, автобус келадиган тарафга қарашар эди. Султон ҳам секин улар ёнига борди-ю, улардан бирига айланганини ички бир туйғу билан ҳис этди: ҳали-боя бу томонга келаётганида, кўзига ҳеч нарса, жумладан, йўловчилар ҳам кўринмас эди; у еру заминдан баландда — хаёлда, ажиб олижаноб ниятлар қанотида эди, у яхши одам бўлмоқчи эди. Комил инсон эмас... О, комиллар — суперодамлардир. Ундай бўлиш камдан-кам кишига насиб этади. Аммо улар ақидаларига, йўлларига интилишнинг ўзи кишининг кўнглини не бир чўғдек яшнаб тургувчи туйғуларга тўлдирар экан: ахир, одам бўлсанг, камида ўшаларга интилгувчи яхши одам бўлгин-да; бунинг лаззати чексиз экан... Ҳозир Султон бекатда қунишиб турган йўловчилардан биригина эканини ҳис этароқ руҳи тушди: ҳа, шундай бўлиб қолди. Ҳа-ҳа, шунинг учун бўлса керак — уйига шошилаётир: тўғри-да, санғиб, чарчаб-ҳориб, тағин ёмғирда ивиб юришнинг нима маъноси бор.

Автобус келди. Султон йўловчилар қатори чиқди. Илиққина экан. Бир четга бориб, тепадаги ҳалқадан эмас — ҳалқа илинган тутқичдан ушлаб турди.

Шаҳарга етилди.

Султон лифтдан чиқиб, эшигигача бўлган беш-олти қадамлик масофани уч қадамда босиб, тутқичдан тортиди. Хайрият, қулфланмаган экан: ўзи бўлмаганда, эшикни ичкаридан занжирлаб қўйиш одати бор хотинининг. Ичкарига — таниш, қадрдон гўшага кириб, туфлисини ечаркан, қандайдир ялтироқ учли туфлига кўзи тушди: ким келибди? Залга қарабоқ, таниш овозни эшитди.

— Ҳўв, пари, ким келди? — дея плашини ечди. Залдан чиққан хотини эрига истехзоли кулимсираб тураверди. Султон ичдан зил кетди: у ўз ниятини, яъни, кимга қачон бир озор етказган бўлса, кимни

сал-пал ранжитган бўлса... ундан узр сўрамоққа аҳд қилганини тонгдаёқ газга чой кўяётган хотинига ҳовлиқиб айтган, унинг кинояомуз жилмайишларига жавобан бир муддат ваъзхонлик ҳам қилган, пироварди, унинг елкасидан кучиб: «Эринг комил одам бўлади энди! Хурсанд бўлмайсанми, хотинжон?» деган, кейин хотинининг «Шунисиям етарди» деганига жавоб бермай кабинетга қайтганди.

— Ҳа, ким у? — деди Султон, залда — стол ёнида кимдир ўтирганини пайқаб.

— Кириг, кўрасиз, — деди хотини. — Қанчалик комил одам бўлганингизни биласиз...

— Оҳ! — Султон юраги гуп-гуп урганча залга энгашиб кирди-ю, дераза пардаси ёнида қўлларини столга беҳол ташлаб, ўзига хўмрайиб қараб турган Эртойни кўрди. — Э! — деб юборди беихтиёр ишшайиб ва хурсанд бўлиб кетиб. — Эртойжон? Бу қанақаси... — У лўкиллаб бориб, қўлини узатди.

Эртой қўлининг учини берароқ:

— Ўтириг, ака, — деди қаршисидаги креслога ишора қилиб. Султон қобилгина бўлиб ўтирди: кресло паст, ўзининг ҳам ярим белидан юқориси калтароқ (бу ёғи узун) эдики, Эртой тахтда ўтиргандек бўлиб қолди. Султон унга мўлтираб боқди. Тилида «Тинчликми?» деган савол. Эртой жаҳл билан деди: — Нима қилиб қўйдингиз дачага бориб? Эй, жуда аломат одамсиз-да!.. — Султон: «Н-нима қипман?» демоқчи бўлди-ю, болаларча бошини эгди. — Ахир, кап-катта одамсиз. Ёшингиз бир жойга бориб қолди. Бу нима қилиқ? — Шунда уй бекаси ҳам келиб, стол ёнидан жой олди. Эртой баттар хуруж қилди: — Жоникул Жоңдордан узр сўрагани борган одам шунақа қилади-ми? Ахир, у йиғламоқдан бери бўлиб... Худоя тавба қилдим. Мелиса чақирса, нима қилардингиз? Ҳалиям у тинч қўймайди сизни...

— Ҳе-е, — Султон карахт тортиб қолиб, биринчи марта (бугун ҳисобида) сигарета тутатди. Дераза рафидаги чиганоқ кулдонни олиб, олдига қўйди. Кейин бирдан сўради: — А, нима? Сиз қайдан...

— Ҳм, менга телефон қилди, — деди Эртой жаҳддан жила тушмай. — Сизлар юртдошсизлар, бу безори акангизни йиғиштириб олсаларинг бўлмайди-ми, деди... Нималар қилдингиз ўзи? Унинг плаши қани?

Султон унга анграйиб қаради.

— Қанақа?.. А-а? — Бирдан қизариб кетиб столга эгилди. — Ўша ерда. — Сўнг бирдан ғазаби қўзиб кетди. — Ўша залда. Шкафнинг устига отворгандим.

— Нега отворасиз? — баттар фигони чиқди Эртойтининг. — Э, у одамга ўтказиб қўйган жойингиз борми? Ё акангизми, тоғангизми у одам? Ахир нормал киши...

— Ҳа, мен нинармални эканман, — деди Султон. — Шу, ука. Энди сиздан илтимос...

— Илтимос, илтимос... — Эртой бирдан хўрсиниб, Султоннинг хотинига мурожаат қилди: — Янга, бу одам ўзи, тўғриси айтсам, яхши одам. Яхши одам... Мен ҳам ўша боғда тураман-да. Бошим оғиб ер олгандим, бир бошпана қурганман... Ўша ерда олимлар билан ҳам гаплашиб тураман. Айниқса, Обиджон ака бу одамни ҳурмат қилади... Бошқалар ҳам. Аммо бу кишининг баъзан қилиб қўядиган ишларини ёш болаям қилмайди. Хўп, сўфийликка қизиқибдилар...

— О, тилидан тушмай қолган, — деди янгаси. — Яқинда намоз ўқимоқчилар.

Султон хотинига оғир қараб қўйди.

— Шарт эмас.

— Шарт. Мен сизга айтсам, — деди Эртой, — мен ҳам унда-мунда ўқиб тураман. Ўша сўфийлар ҳам шарият талабларини бажаришган... Хўш, нима қиламиз энди? — Султон унга чақчайиб қаради. Тилида: «Нима?» Эртойнинг энсаси қотди. — Ҳе, одам бўлмай... Узр, ака. Одамни хафа қиласиз-да. — У яна янгасига қаради. — Обиджон аканинг айтишича, эрингиз мажлисларда Жониқул аканинг нуқул ғашига тегаркан. «Фикри бузуқ», деб бурилиб кетаверар экан...

— Уф, — деб юборди Султон, — ахир, шунга барҳам берай деб бордим-ку, мусулмонлар. — Сўнг яна бирдан бошини ҳам қилди. — Бўлмади. Чиқмади.

Эртой хаҳолаб кулиб юборди.

— Чиқмади... Ахир, ётиғи билан, вазминлик билан тушунтирсангиз, чиқар эди... — У яна кулиб қўйди. — Сиз бўлса хужум қилгансиз...

— Йўқ-йўқ, — Султон ўрнидан қўзғалиб ўтирди... — Йўқ... Фақат у тушунишни истамади... Умуман, илмдаям шундай. Масалан, бой — ёмон, фақир — яхши. Вассалом! Ҳозирги бизнесменларнинг ёмонлагани-ёмонлаган. Сезаман, ҳасад бор унда... Кейин

жаҳолат... фикрини қитмирилик билан ўтказмоқчи бўлади.

— Хўп. Униям гапида жон бор бўлиши мумкин... Нега энди сиз нукул инкор қиласиз?

Султон жимиб қолди.

— Уф. Бапарасиёқ гижинимни... Ай! — Столга қўлини ташлаворди: ургандек туюлди. — Бўлар иш бўлди.

— Йўқ, бўлмади.

— Нима қилай? — Султон унга яна анграйиб қаради. — Балки яна узр сўра дерсиз.

— Ҳа, — деди Эртой ишонч билан. — Уни, янга, сиз яхши билмайсиз, кўп кекчи одам. Мнительний... Хўп, Султон ака, энди ўзингизни босиб олиб...

Шунда йўлакда телефон жиринглаб қолди. Уй бекаси туриб бориб, дастакни кўтарди. Султон негадир қизиқиб қулоқ солар, шу тобда нега қизиқиб қолганини ўзиям билмасди: ҳолбуки, у нафақат бировларнинг, балки аёлининг ҳам телефонда гаплашувини тингламас — ундан қочар эди. Қизиқ, Эртой ҳам йўлакка қараб турар, афтидан, янгасининг тезроқ қайтишини истар, балки Султонга яна қандай тазйиқ ўтказишни ўйлар, Султон эса ана шундай зугумдан бир дақиқа халос бўлиш учун у ёққа қараб тургандек эди.

Аксига — бека қўнғироқ қилган киши билан паст овозда гаплашди. Кулимсираб бир нималар деди, унинг гапини тасдиқлади. Кейин унинг оиласи ҳақидаям сўради. Ниҳоят, бемалол кулиб, дастакни тошойна олдига қўйди, шекилли, залга мўралади.

— Сизни сўраяпти, дадаси.

— Ким экан у?

— Гаплашинг олдин, — бека унга йўл бериб, залга кирди. Султон трубкани кўтариб, томоқ қириши билан... ғоят таниш, қадрдон, шўхчан овозни эшитди:

— Султонжо-он?

— Э, Обиджон? — деб юборди Султон. — Сизмисиз?

— Биз-да, — деди у. — Қани, Наврўзлар муборак бўлсин!.. Бир табриклаб қўяй дедим. — Султон ҳам бидилаб уни қутлади. — Раҳмат, раҳма-ат, оғайни... Хўп доруломон замонлар келди-да, ўзимизнинг асл байрамларимизни нишонлаётимиз... Айтмоқчи, эртага дачага ўтасиз албатта. Уйда ишлаётганингиз учун

котибамиз етказмаган экан. Қалай — дарсликка ёзаётган...

— Бўляпти, бўп қолди, — деди Султон. — Раҳмат, Обиджон! — Йигитнинг кўнгли илиб, мутаассир бўлиб кетди: қаранг, азза-базза институт директори — нақ академик уйинга кўнғироқ қилиб, Наврўз байрами билан қутласа! У — баркамол инсон!.. Айтмоқчи, унинг сўфийликдан хабари бор. Тасаввуф ҳақида «Тафаккур»да савол-жавоб ҳам қилган эди.

— Султонжо-он!

— Лаббай-лаббай, эшитяпман!

— Жим қолганингизга... Хўш, дўстим, яна бир гап бор. Бу-у, бизнинг ҳурматли домламиниз, ажойиб инсон Жониқул Жондоревич билан бугун учрашибсизми дейман? — «Ҳа, шу...» деб минғирлади Султон. — Жо-он дўстим, энди сиздан бир илтимос, — деди у. «Хўп-хўп!» — Хўш, Жониқул акамиздан яна битта узр сўраб кўясиз... — «А? Э, йўғ-е, узр сўраб бўлдим...» деди Султон. — Ҳов, жон дўстим, хўп денг... Оға сал ранжибдилар... — «Энди ўзлариям...» — А, раҳма-ат, улуғ айём кунда руҳан би-ир покланиб олай деб аҳд қилибсиз-у, бу ёғи унча чиқмапти-да... — Султон беихтиёр кулиб юборди: «Шундай бўлди, шундай...» — Энди, оғайни, шундай улуғ кун арафасида мундай аразлашиб юрсак, хўш, бир-биримиздан шикоят қилсак, менимча, яхшимас, а? — Султон илжайганича бош ирғади-да, Жониқул Жондорнинг унга шикоят қилгани, эҳтимол, ёнида ўтирганини тусмоллади. — Хўпми? — деди шунда Обиджон Одилжонов. — «Нима қилай?» — А-а, иложи бўлса, эртага боғда, хўш, маза қилиб ўтирганимизда, маза қилиб узр сўраб юборсангиз, олам гулистон. — Султон минғирлаб қолди. Обиджон эса: — Раҳма-ат, — деди. — Жуда хурсанд қилдингиз, дўстим. — Кейин яна ўша овозда сўради: — Бу, домланинг плашини опкетибсиз? — шундай деди-ю, ҳиринглаб кулди. — Сизга калта келди-ку барибир... — Султон воҳ-воҳлаб кула кетди ва ичи оғрий бошлади: «Вой, Обиджон, топилмай кетинг, сиз...» — Шундайми? — деди Обиджон Одилжонов. — Демак, плашням оборасиз? — «Э, плаш ўша ерда-е, шкафнинг устида!» — деди Султон. — А-а, шундайми? Мен хато эшитибман, — деди Обиджон. — Ҳа, майли. Эртага кўришгунча... А-а, Эртой укамизнинг табриклар кўйинг, жиянларни ўпинг...

— Ўзингиз ҳам, ўзингиз... — Султон у ёқдан овоз ўрнига «тинг-тинг» товушларни эшитиб, дастакни аппаратга қўйди. Хўрсиниб, қоматини ростлаб, сигаретни излади. Залга тез кириб, чиғаноқда тутаб турган қолдиқни олди. Лабига тегизганди, бармоғи куйди. Уни кулдонга тиқиб юбориб, бошини сарак-сарак қилди.

— Директорми? — сўради Эртой.

— Ҳа, шу киши, — Султон шундай деб яна бемалол кулиб юборди. — Жуда шўҳда... Ҳе-ҳе... У фитна «плашимни ўғирлаб кетди», деган бўлса керак. «Плаш сизга барибир калта келади-ку», деди. — Эртой ҳам, келин ҳам баралла кулиб юборишди. Султон ҳатто ўрнидан туриб, турган жойида бир айланди. — Ажойиб инсон-а!.. — Кейин бирдан хўрсинди... — Мен ундай бўлолмайман. Ҳеч қачон! — Сўнг бармоғи-ла шифтни туртган бўлди. — Шунинг учун у — директор. — Эртойга тикилиб қолди. — Сиз ҳам жуда зукко одамсиз, ука. Йўқ деманг. Шундай... Уф. — У бирдан жойига ўтирди. — Мен узр сўрайман сизлардан, — деди. — Сендан, хотин. Сиздан, Эртойжон. Овора қилдим. Мени деб зарил ишларингизни ташлаб келибсиз...

— Обиджон акаям узр сўранг дедиларми? — ниҳоят, қўзғалишга шайланиб сўради Эртой.

— Ҳа, энди... — Султон бошини эгди. Эртой фотиҳа қилиб, йўлакка чиққанда, унинг орқасидан югурди. Шу боришда уни кучиб, чаккасидан ўпди.

• — Узр. Сиз яхши инсонсиз-ку! Акангизни қўяверинг... Айтмоқчи, уйга борганда, келинимни Наврўз билан табрикланг...

— Хайр, янга. Яқинда ўзимиз нишонлаймиз Наврўзни... Борасизлар, албатта. Акам айтадилар вақтини. — У бирдан қўлини Султонга узатди. — Хайр. Чиқманг!

Султон унинг ҳукмига бўйсуниб қолди. Кейин дераза ёнига бориб, янги сигарет тутатаркан, ойнадан кўрди: Эртой узун, оппоқ «Волга»га кириб ўтирди. Машина қайрилиб кетди. «Ҳали кўрмаган эканман, — деб ўйлади. — Кўрсам ҳам...»

Хотини унга тепадан қараб турди-турди-да, яйраб кулиб юборди. Султон синиқ жилмайди.

Эртаси чошгоҳларда Султон бир нави кийинган ҳолда, бўйнидан тортиб судралаётгандай эгилиб, машина юргудек йўлкадан ошпоққина иморат томонга бир-бир босиб бормоқда, орқада — дарвоза ёнида Асқар ака ҳайратланиб турар, олдинда эса — иморат қошидаги майдончада столлар тузалган, ҳар столда — бозордан харид қилинган атиргуллар, ушбу боғда яшовчи олиму арбоблар, яъни қўшнилари тўп-тўп бўлиб гаплашиб-кулишиб туришар, зинапоя устида илонтери костюм кийиб олган Обиджон Одилжонов уч-тўртта меҳмонлар ва бизнесчиларга теварак-атрофни кўрсатиб, афтидан, боғни ялпи ҳаракат-ла обод қилиш режаларини сўзлар эди.

Султон шу кўйи — ғамгин, паришон юриб бораркан, қулоғига аста-секин анавиларнинг ғовур-ғувури кира бошлади, аммо сўзлар маъносини англамасди. Чап томондаги ҳамшиша баҳор буталар ортидан мусиқачиларнинг асбобларини созлаётгани ҳам эшитиларкан, Султон: «Ашулачиларниям айтишибди-да», деб кўнглидан кечирди; шу алфозда бу зиёфат институт ҳисобиданми, анави коммерсантлар уюштирганми, балки ҳалфана қабилда пул жамғарилган бўлса, ўзининг текин таомга шерик бўлажagini ўйлаб, қизариб кетди: текин ошга. Унинг иттифоқо жаҳли чиқиб, баковулга пул ташлаб кетиш аҳди билан рўпарасига илкис қаради-ю, офтоб нури тушгандай кўзи қамашиб кетди: мунча одам. Ҳаммаси қараб турибдими ўзига? Йўғ-е, ким бўпти бу — Султон уларнинг олди-да?

— Ана, бизнинг дўстимиз Султонбой ҳам келдилар!

Султон шошиб қараб танҳо уни — Обиджонни кўрди: костюмининг ғалатилигини ҳам дилида қайд этди. Шунда уни яна-да суйиб кетди-да, бирдан жилмайиб илдамлади. Шу юришда зинапояга кўтарилиб, унга қўл узатди. Обиджон унинг қўлини ушлаб, ўзига тортинқиради. Султон унга қараб-қарамай ёнига ўтди. Кейин беихтиёр уялиб кетаётганидан ўзини ёмон кўриб кетди: «Вой, нимага, нимага бошимни кўтаролмайман? — деб сўради ўзидан. — Буларни хафа қил... Йўғ-е!»

— Биродарлар, — деди шунда Обиджон нари-берига қараб. (Султон сизди: у жиндек отиб олган — ҳиди келаётир). — Бугун шундай бир кунки, Ой билан

Қуёш ҳам ярашади! — Султон ўша афсонани эслади: улар иккови опа-сингил бўлишган, кейин жанжаллашиб қолиб, Ой Қуёшнинг юзига бир ҳовуч игнани сочиб юборган, Қуёш эса Ойнинг афтига бир ҳовуч кул сепиб юборган. — Бу маталнинг мазмунини биларсизлар, деб ўйлайман, — дея давом этди Обиджон Одилжонов. — Энди, гапнинг бўларини айтсам, орамизда икки зўр-зўр олимимизнинг ораларидан қора мушук ўтган экан. Буни, пайқадимки, бу ердаги кўпчилик ўртоқлар билишаркан... Шу денглар, ҳозир шулар бир-бирларига қўл беришади. Наврўзнинг энг муборақ удуми шуларнинг апоқ-чапоқ бўлуvidан бошланади ҳозир. Кейин биз буни бир пиёладан чой кўтариб нишонлаймиз... — У бирдан овозини кўтарди: — Яна биров-яримларингни оранглардан ҳам қора шарпа ўтган бўлса, тайёрланиб туринглар... Қани, Жониқул ака, бу ёққа чиқинг! — Султон унга қарамоқчи бўлди-ю, қаролмади. Аммо бутун вужуди билан «қўриб турарди»: тим қора костюм кийган, костюмининг ичида қалин жун жемпери ҳам бўлса керак, жуда миқти бўлиб қолган член корреспондент илдам юриб, зиналардан кўтарилди ва институт директорининг ёнида туриб олди. — Султонжон, қани, қўлни беринг, — Султон қўлини аста узатди. — Энди Жониқул ака, сиз ҳам қўлни берасиз!

— Сизга бераман-у, лекин унга... — дея чайналдида, шиддат билан томоқ қирди Жониқул Жондор. Обиджон одатдаги шўхлик билан:

— Хўп, хўп. Ёши улуғ алломаларнинг айтгани вожиб, — дея «ёши улуғ»га урғу берди. Сўнг Султонга боқди. — Қани, дўстим, кўнглингизга тутиб қўйган гапнингиз бўлса, бир эшитайлик. Биродарлар, диққат!

Султон Обиджоннинг бармоқлари зўрға тутиб турган қўлига тикилиб, бирдан елкаси силкиниб кетди.

— Йў-ўқ, йўқ, — деб олдин айтдими, йиғлаб юборганидан кейин айтдими — алҳол, ўзиям билмай қолди. — Илтимос, илтимос... — дея атрофга аланглади кейин. — Ҳаммангиздан узр сўрайман! Ҳаммадан... Анави қоровул акамиздан ҳам! — Сўнг негадир осмонга қаради. — Ҳамма нарсадан! — деди кейин. — Лекин... — У қўлини Обиджоннинг чангалидан тортиб олди-да, Жониқул ака томонга алақандай силтаб, шартта қайриди. Зинапоядан сакраб тушди. Ҳали гунчалари ҳам қизармаган гулзор ёнидан ўтиб, йўлка-

га чиқди. Елкаси яна силкинди-да, баралла хўнграб юборди. Шу оннинг ўзида кўнглининг туб-тубида ер ёрилса, кириб кетажagini ҳис қилди: шунчалар уят бўлди!.. У ушбу ҳисдан қочиб, яъни қадамини тезлатиб кетаркан, дод дегиси келаётганини туйди: о, бу энди жинниликка ўтади... У тезроқ қорасини ўчириш учун бинонинг орқасига бурилди. Кимсасиз... Энтикиб на-фас олди-да, умуман, овлоқ — танҳоликка боп жойни излаб, йўртиб кетди. Иморат бурчагидан ўтиб, бошқа йўлкага тушди-ю, рўпарасидаги анчайин симтўр дар-воза очиқлигини, яъни табақалар икки ёнга жағ каби ажралиб ётганини кўрди. Ичкарида одам йўқлигини ҳис этиб, олға босди. Ҳа, бу — энди эпақага келаётган далаҳовли эди. Султон чала ётган бино қошига етди. Ундан ҳам бурилиб ўтганди, шундоқ рўпарада пастак бетон девор кўринди. У югуришда бориб, девор қир-расидан ушлади ва бир интилиб, ундан ярим белигача ошди. Кейин қийшайиб, у ёққа тушди. Шундоқ ёнги-насида девори маккажўхори пояларидан тикланган чайла турарди. Султон иттифоқо хурсанд бўлиб, унга кириш учун жилди-ю, оёғи остидан қочиб қолган ка-ламушни кўриб, тек қолди. Кейин қўлларини белига тираб, атрофларга қаради: бу уям кимнингдир боғчаси эди: турли кўчатлар экилган, йириклари ҳали шип-шийдам, четан ўрнига экилган олчалар қийғос гулла-ган, жиблажибоннинг ғужур-ғужури эшитиларди. Султон «во-о» дея сўриб-сўриб нафас олди. Кейин ха-зонга тўлган ариқдан ҳатлаб, сўқмоқлиги билиниб турган жойга тушди. Жила-жила кекса бир ўрик ос-тига етганда, шундоқ олдида чаман бўлиб очилиб ётган сап-сарик наргисларни кўрди. «Вой, айланиб кетай», дея чўнқайди. Узмоқ учун қўл узатди-ю, дарҳол торт-ди. Шунда ёнгинасида хайригулнинг узун поялари ёнбошлаб ётган тўнкани кўриб қолди. Унга астагина ўтирди. Шу пайт... тепадан — алақайлардан юракни ўртагувчи мунгли садолар эшитилаётганини фаҳмлаб қолди. «Э, турналар-ку!» У ўрнидан туриб, холироқ жойга чиқди. Осмонга тикила-тикила кўрди: қора нуқталардек бўлиб ўтишяпти: ҳа, болалигида ҳам шу-нақа қилиб ўтган пайтларини кўрган...

— Турналар, — деб беихтиёр шивирлади. Ва ҳушёр тортиб кетди: нега бу ерда у? Бировнинг боғида... Ҳа, у қочиб келди. Анави аблаҳдан, йўқ, ажал каби со-вуқдан қочиб келди... Улар Султоннинг устидан ку-

лишяпти ҳозир: ҳе, у одамлар бунинг — Султоннинг ичидан ўтганини қайдан билсин! Кечаги ниятини...

Уларда айб йўқ.

Султон яна тўнқага ўтирди. Яна сигарет чиқариб тутатди ва анчагина ўзига келиб олди. «Шунақа, — деб ўйлади. — Улардан узр сўрашим керак. Ўшалардан. Шаккокклигим учун... — Сўнг хўрсиниб юборди. — Эй, Наврўз. Ғалати байрам экансан-да! Худога шукр... Сендан улуғ байрам йўқ. Сен одамни ўзгартиришгаям қодир экансан... Ахир, мен яқин-яқингачаям тинчгина юрган эдим-ку...

Энди нима бўлади? Менинг ғийбатим. Табиий... Балки ҳалиги қилиқларим учун жиннивойга чиқаришар... Ҳа, улар ҳақли. У — аблаҳ эса талтайиб кетади.

Мен, мен — барибир ёмон одаммасман: шундай дейишади-ку... Лекин ўйлаганимдек, ҳа, аҳд қиганимдек комил одам бўл... — Кейин бирдан кулиб юборди. — Бу оламда комил одам бўлиш ҳам қийин экан. Ҳе, — худди бир кашфиёт яратгандек бўлди. — Начора, тирик жон эканмиз, — деди ниҳоят. — Идеал яхши. Унга интилмоқ керак... Аммо ўйлаганингдек бўлолмас экансан...

Борингча қолдинг, шекилли...»

Султон ўрнидан туриб, тўғрига юрди. Тошлоқ бир кўчага чиқди. У автобус юрадиган катта йўлни тахминлаб, сўл томонга бурилди. Бир неча бурилишлардан кейин нақ ҳалиги — боғ дарвозаси биқинидан чиқди-ю, бирдан лўкиллай қолди: кетди, кетди... Бурилишдан (Эртой билан учрашган жойидан) ўтди. Кейин бироз секинлаб, бекатга етиб борди.

У йўловчилардан бири эди, холос.

1997.

ҚУЛОҚЧЎЗМА¹

1

Қинғир-қийшиқ тор кўчадан чиқардик. Хивич отимизни савалаб, кишнаб. Қаршимизда мактабимиз. Деворлари сомон-сувоқ қилиниб, устидан оқланган. Ёғин-сочинда оҳаги кўчиб сарғайиб қолган. Бўғотлар-

¹ «Ўзбек болалар ўйинлари» туркумидан яна бир ҳикоя (муаллиф).

да чумчуқ болалари чирқиллар, инларидан хас-хашак, кийқим-сийқимлар осилиб турарди. Биз пастдан томоша қилар, биронта боласининг йиқилиб тушишини истардик. Кейин қунишиб-дийдирашиб, майдонда шилдираб-думалаб юрган қоғозларни йиғиб ўт ёқардик. Кейин унга исиниб, маза қилиб ўтирардик.

Ана шунда қаршимиздан кўзларимизни қамаштириб қуёш чиқиб келарди.

Бундай вақтларда агар ёлғиз бўлсам, мактабнинг катта йўлга қараган томонига ўтиб, пойдевордан чиқиб турган тўсин учига ўтирардим-да, ўтган-қайтганларни кузатар, оқ жужун кител кийган ёки этигидан фарч чиқаётган, умуман, башанг энгили одам йўлдан ўтиб қолса, унга: «Салом муаллим!» деб бақирардим. Назаримда, барча башанг кийимлилар ўқитувчилар бўлар, фақат ўшаларгина шундай кийиниши керак эди. Нега шундай ўйларқанман? Билмайман. Балки ўшанда муаллимларнинг мавқеи баланд, топиш-тутиши ҳам яхши бўлармиди.

Хуллас, кўчани томоша қилиб, ўзимга эрмак топиб ўтирган чоғларимда, йўлнинг нариги бетига катта ҳовлидан иккиталаб-учталаб қишлоқи болалар чиқишар, улар ҳам симёғочларга суяниб-гаплашиб туришар эди. У ҳовли «интернат ётоғи» ҳисобланар, унда тоғу даштлардан учинчи синфгача ўқиб, қолганини марказий мактабда давом эттириш учун келган йигит-қизлар туришар, биз уларни «қишлоқи», ўзимизни «шаҳарлик» деб атардик.

Аммо бизнинг юриш-туришимиз, кийинишимиз ҳам уларникидан фарқ қиларди-да. Масалан, кителшим деганларини оналаримиз бизга тикиб-тиктириб берарди. Улар иштонда, чопонда, куннинг иссиғида-ям — телпақда, кўпинча оёқларига ҳам бир нарса илмасдан юраверишарди.

Менинг «эрмак»ларимнинг энг қизиғи — ўшалар эди, десам бўлади. Бироқ улар ҳам биз «шаҳарликлар»га қизиқиб қарашар, гоҳо шундоқ рўпарамизга келиб — ариқнинг лабига чўнқайиб ўтиришар, гоҳо мактаб майдонида чиллакми, коптокми ўйнаётган бўлсак, бу ёққа ўтиб бир четдан кузатишар эди. Ҳе, ўшандоқ пайтларда жуда гижинглаб кетардик-да: ўзимизни кўрсатиш учун!

Шу билан бирга биз уларни писанд қилмас, улардан қандайдир «устун» эканимизни билдириб турар-

дик: кийинишидан кулардикми-е, бурнини чўқилаётган бўлса «қонатиб қўясан» дермидик, ишқилиб, бир қитмирлик қилардик. Шўрликлар анграйиб қолишар, баъзисининг уялгани ҳам сезиларди, албатта. Ҳа, улар содда, энди ўйлаб қарасам, тоғу дашт каби покиза эканлар. Кейин биздан баъзи ёмон одатларни ҳам ўргана бошлашди. Қолаверса, бизнинг муомаламизга жавобан уларда эътирозлар туғилар, бу эътирозлар гоҳо ҳаракатларида ҳам кўрина бошлади.

Хўш, улар ичида битта валати бола бўларди. Паст бўйли, елкалари кенг, калласи хумдек, бошида телпаги бўлганда бўйни кўринмас, телпакли калласи нақ елкасига қўндириб қўйилгандек туюларди. У ердан бир нарса топадигандек бошини эгиб юрар, қўчқорникидек дўнг пешонаси остидан олайиб қарарди. Шу қарашиям менга ёқмас, кўшним — синфдошим Эркин бўлса, уни кўрганда, кўзини ғилай қилиб, бир нарсани сузадиган ёш букачадек бошини қийшайтириб ўтарди.

Бироқ у боланинг яна алоҳида бир аъзоси бор эдики, ҳар қандай одамнинг ҳам диққатини тортарди. Бу — унинг қулоқлари эди. Шалпанг, шалпангларнинг шалпанги! Лоф бўлсаям, полвоннинг кафтидек келар, тепадан босиб турган телпак остидан икки ёнга чиқиб турганини кўрсангиз, кулиб юборар эдингиз.

Бу ғўдайган, тунд бола эса қулоқлари шундайлигини сезмагандек юрар, баъзан «Бизни қулоқни кўриб кўй!» дегандек таассурот қолдирарди.

Қайси куни телпагини ташлаб, дўпшида чиққанини кўрдим. Телпакни ёзда ҳам ечмаганми (ёзда қишлоғига кетарди), калласи оқем бўлиб кетганга ўхшар, шу калланинг ёнидан чиқиб турган баҳайбат қулоқлари нақ локаторнинг ўзи эди.

Ўша куни мактабга вақтлуроқ келувдим. Шундоқ ёнимизда ҳайҳотдек кинохона бор, баҳорда унда пилла қурти боқилар, кузу қишда кино қўйилар эди.

Ўша кинохонанинг олдига ўтсам, ўша шалпанг-қулоқ чуқур ариқнинг у бетида ўтирибди. Тиззаларини букиб, тиззалари кўзига қўлларини қўйиб. Ёнида яна бир-иккита шериги бор. Бу ёқда кинохона пештоқига ўрнатилган карнайдан шовқин таралар, афтидан, механиклар уруш киносини «просмотр» қилишмоқда эди.

Мен қоматимни фоз тутиб (новчалигим учун шамолда тебраниб турадиган мирзатеракка ўхшаб кетар-

дим), қўлимни киссамга тиқиб, у ёқ-бу ёқларга қарадим. Шунда кинозал ичидан Тошканбой чиқиб келди, уям қўшним — синфдошим.

— Ҳа? — деди.

— Ўзим, — дедим-у, ариқ бўйидаги Шалпангқулоқни кўрсатдим. — Анавунни томоша қилмайсанми? Аҳмоқ бўлиб кино кўриб юрибсан. Бундай қулоқ оламда йўқ. Зоопаркка (Термизга борганда, ҳайвонот боғини кўргандим) обориб қўйса, ҳар куни мингта одам томошага киради.

Тошканбой гапларимга кулмади-ю, унга тикилиб қолиб:

— Қулоғингга нима бўлган? — деди.

У ўкрайди.

— Ўзи шундай.

— Жуда хунук-да, — деди Тошканбой, — мана, Султоннинг қулоғига қара, меникини кўр. Қандай чиройли.

— Қўясанми-йўқми, энангди...

— Э, э! Султон эшитдингми? — Тошканбой орқага тисланиб кетиб, кейин чопиб келиб ариқдан сакраб ўтди. Шунда Шалпанг турасолиб унинг кўкрагига калла қилди. Дўстим ариққа тушиб кетди.

Кинохона олдида беш-олтита одам бор, писта чақиб юрган ўрис-татар қизлари ҳам бор эди. Муни қарангки, Эркин билан Истат (Тошканбойнинг укаси) ҳам ичкарида экан. Чопиб чиқишди. Улардан қувват олиб, айна чоғда кучимга ишониб (биз бокс қилишни билардик, қолаверса, қишлоқилар бизга ҳужум қилишга ботинолмасди), ариқдан ҳатладим. Жўраларим ҳам ўтишди. Шалпанг бизни ҳам калла қиладигандай (негадир қочмас эди) тислана бошлади. Шунда бирдан унга ташландик. Тавба, менинг қўлим қулоғига етибди денг. Роса бураб ушлаб олдим. Ҳовучим тўлиб кетди.

— Сол қишлоқини! — деб бақирди Эркин.

— Суволоч, ти биёш мой брат? — деб Истат ҳам отилди. (Истат ўзининг «шаҳарлик» эканини эслатиб туриш учун, билса-билмас, ўрисча қўшиб гапирарди). — Бей ево! На тибе!

Ҳайрон бўлардим мен: унинг шериклари орага тушмас, четланиб, ранглари гезариб туришарди. Шу пайт интернат ётоғидан чиққан Фармон ака деган тарбиячи «ҳай-ҳай»лаб югуриб келди. Биз сал чекиндик. Фақат Тошканбой Қулоқнинг ёқасидан тутиб, қорнига бокс қиларди.

Фармон ака уни ажратди-да, бизни эмас... Шалпангни чаккасига бир шапати урди.

— Нимага булар билан талашасан? Сенларга неча марта айтганман бу арзандалар билан талашманглар, деб! Боринглар! Кетинглар! — Сўнг бизгаям дўқ қилди: — Сизлар ҳам кетинг... Бойбаччалар! Ота-онангларга айтаман энди. Маъмура опагаям айтаман... Мелисага хабар берсамми...

Биз тўнғиллай-тўнғиллай, Шалпангқулоққа мушгимизни кўрсатиб, узоқлашдик. Мактаб майдонига ўтганимиздан кейин қайсимиз қишлоқнинг қаерига тушириб қолганимизни айтиб, бироз мақтанишдик. Сўнгра Тошканбойнинг кийим-бошини (лойга беланган эди) ювиб-артиб тозалаш учун мактабнинг бу томонидан юриб, яна ариқ бўйига чиқдик.

Шунда биров билан гаплашиб турган Берди лаққи деган киши (узоқ қариндошимиз эди) менга:

— Қулоғини расво қилдинг-ку, жиян, — деб кулди. Кейин шеригига мурожаат қилди: — Агар шу бола қулоқчўзмага кирса, худо бир-а, қулоғидан айрилиб чиқади.

Роса кулишдик.

«Қулоқчўзма» ўйини ҳақида бироз тушунтириш берсам. Одатда, тўй-маъракаларда кураш бўлади, кўпқари ҳам, пиёда-улоқ ҳам. Аммо булар бошланишидан олдин, айниқса, курашдан олдин баковуллар бир қарич тойчоқларни даврага чиқаришади: нафсламбири, шу болакайлар курашни бошлаб беради. Ҳа, энди той-той бўлган болакайнинг қўлидан етаклаб ёки кўтариб даврага опкиришлари, уни тенгқурлари билан қўл ушлатиб таништиришлар, кейин ўртадаги зотни эълон қилиб, ҳар иккисига ҳам оқ фотиҳа бериш ва оломонга: «Фалон полвон билан пистон полвон олишади!» деб ҳайқаришлар кўп завқли бўлади-да! Ажаб, бир қарич мишиқларни «полвон» деб аташади! Ғолиб чиққанини — «Пистон полвон босди!» деб олқишлайди. Ғолиб полвон ҳам олган зотини (рўмолми у, матоҳми) елкасига елвагай ташлаб, даврани бир айланади... Шундан бошланса керак-да — миллий курашга қизиқтириш, кураш деганини ёшларнинг мурғаклигидан онгига сингдириш, пироварди, миллатга хос урф-одатларни авлодма-авлод ўтказиш...

Баъзи давраларда кураш бошланишидан олдин

«қулоқчўзма» ўйинига асосан ўсмирлар таклиф этилади. Ва тегишли гап-сўзлардан кейин ўртасидан тугилган рўмолча қурга отворилади. Шунда, табиий, қўйилган соврин ҳам айтилади. Масалан: «Бир жуфт калиш!» ё «Ўн сўм пули бо-ор!» дейилади.

Кейин боса-босни кўринг. Тутун ўртага келиб тушиши билан ҳамма унга ёпирилади. Албатта, кимдир уни олади. Олади-ю, қулоғини «беради». Яъни қўли етган бола унинг қулоғини чўзади-бурайди, тортади. Алқисса, у бола тутунни ё биронта шеригига узатади ёки отворади. Шундай қилиб, тутун қўлдан қўлга ўтаверади. Бу орада неча-неча йигитчалар қулоқларини ушлаб (чўзилган қулоқ қизиби кетади), уф-уфлаб юришади. Лекин ўшалар ҳам яна...

Хўш, оқибат ким ғолиб чиқади? Тугилган рўмолчани баковулга келтириб бергани ғолиб, деб ўйлайсизми? Йўқ. Бу — қийин эмас. Қийини, ҳа, энг мушқули — ўсмирлардан кўп куч-қувват, тиришқоқлик ва матонат талаб этадиган — майдон ўртасига қоқиб қўйилган ёки иккита бақувват йигит ушлаб турган силлиқ хомага ўрмалаб чиқиш ва тепага етиб, тутунни кўрсатишдир.

Бу иш ҳар кимнинг қўлидан келмайди: почангдан тортиб турса, этагингдан тортса, бутингга осилса... Тепага чиқиб бўлсан! Тагин силлиқ ёғочга тортилиб...

«Қулоқчўзма» ана шу!

Берди лаққи шу ўйинни тилга олиб, Шалпангқулоқ иштирок этса, қулоқсиз қолишини айтган эди.

Дарвоқе, бу киши кўп гапдон — маҳмадона бўлгани учун «лаққи» деган лақаб олган. Шу билан бирга тўй-томошаларда болалар ўйини мусобақаларига баковуллик ҳам қиларди.

Тошканбойнинг кийимини ювиб-артиб, мактабга қайтдик. Бирон соатдан кейин дарс бошланди. Маъмура опамиз, албатта, Тошканбойга эътибор бердилар: «Тек юрмайсизлар-да», деб уни бурчақдаги тунука печ ёнига ўтқазиб қўйдилар. Ўшанда совуқ тушиб қолган, синфхонамизда тахта пол йўқ (унинг бўлишини билмасдик ҳам), ер зах, шу боис печкамизни қиздириб қўйишни опамиз қоровулга бот-бот тайинлар эди.

(Ўшанда бешинчи синфда ўқирдик. Уни битирсак, биз ҳам марказдаги ўрта мактабга боришимиз керак эди.)

Шу куни қош қорайган пайтлар эди. Биз — жўралар боши дарвозамизда бўлган халтакўчалар туташган жойда — майдончада гаплашиб турардик. Эски девор остида Одил ака ва Очил ака деган ака-ука қўшниларимиз чўнқайишиб ўтириб гурунг қилишарди. Одил аканинг болалари бекинмачоқ ўйнашар, лекин қийчув, чопиш-қувишлар Очил акага ёқмас, чунки у кишининг фарзанди йўқ, тинчликка ўрганган эди. Бу ака-укалар гоҳо маст бўлиб уришиб ҳам қолишарди. Шунда Одил аканинг тўққизта курсоғи Очил акага тўққиз тарафидан ёпишар, энг кичиги, албатта, жийданинг бутоғи билан амакисининг бошига солиб қолар, Очил ака кейин бизга — ўсмирларга тикан кириб қонаган калласини кўрсатиб: «Бўни кўринглар, жиянлар!» деб йиғлар эди.

Умуман олганда, бизнинг кечки сайлимиз шу ерда тугар, кейин: «Уй-уйига, кўча-кўйига!» деб хайрлашардик.

Кечаси-тунда катта кўчага чиқиб, айланиш ёки кинохонага бориш бизга ман этилган эди, тўғриси айтсам, ўзимиз ҳам чиқишга қўрқар эдик. Сабаб: биз «шаҳарлик»лардан ҳам зўр «шаҳаристонликлар» бор, улар — ота-онадан етим қолиб, безори бўлиб кетганлар шайкаси эдики, кап-катта кишиларни ҳам пана жойларда тунаб қўйишарди.

Уруш касрига ота-онадан айрилиб қолган етим-есирлар 60-йилларнинг бошида ҳам «шаҳарнинг атаманлари» эди.

Қисқаси, Тошканбой, Истат ва мен суҳбатлашиб турувдик, халта кўчалар туташувидан пайдо бўлган торкўчада пакана бир бола кўринди. Қўлида челақ, везиллаб келар эди.

— Эркин-ку!

— Ҳа, Эркин? — деди Тошканбой.

— Э, сизлар шу ердами? — Эркин бурнини тортиб, пишиллаб ёнимизга келди. Одатдагича, Одил ака билан Очил акага салом берди: — Салом, амакилар! Қандай ўтирибсизлар? Уришманглар. Маладе-ес... Биз сизлардан ўрناق оламиз.

Катталар тўнғиллашиб, Жаббор полвоннинг «шу ули кў-ўп маҳмадона чиққан»ини айтиб, гап маъқулай бошлашди. Эркин бизга қараб давом этди:

— Яхшиям шу ерда экансизлар.

— Нима бўлди? — деди Тошканбой. — Ўзинг қаердан келяпсан? Кечаси...

Эркин челагини кўрсатди.

— Кучугимга ичак-чабоқ опкеляпман қушхонадан. — Кейин овозини пастлатди. — Эй, жўралар, келаётиб кинохонага бурилдим. «Қани, янги кино кептими», деб бордим. Борсам, одам мана шундай! Уруш кино бўляпти. Озгина кўриб олгим келди. Алфия опага ялиндим: «Кўраман-у, чиқаман». Бечора рухсат берди. Секин кириб бурчакка ўтдим. Экранда тўполон. Хитойлар гаминдончиларни ясапти. Мендай келадиган бир болани гаминдон отиб ташлади. Йиғлаб юбордим. Одамларга қўшилиб «Гаминдонни ур!» деб бақираётгандим, олдимда ўтирган бир бола секин бурилиб қаради. Қарасам, гаминдоннинг ўзи! Фақат қулоқлари кўринади... «Э, Шалпанг, сен ҳам кирган экансан-да?» дедим. Шунда икки қўлаб қулоғимга ёпишиб қолса бўладими? Мана қулоқларим — чучварадай. Лекин унинг қўли кучли экан! Ушлаб олган: қисади, буррайди. Кўзимдан ёш чиқиб кетди... Албатта-да, фақат ураяпман. Бокс қиляпман — ўтмайди унга. Кинони тўхтатишди. Уф... Кейин мени чиқариб юборишди. «Хулиган, заяц», деб... Челагимни кўтариб келаяпман-да. Жўралар, унинг адабини бериб қўймасак бўлмайди. Ўзидан кетиб қопти.

Шундай қилиб, эртага тўппа-тўғри интернатга кириб боришга қарор қилдик.

Эрталаб сигирларни подага қўшгач, мактаб ҳовлисига, яъни майдонга тўпландик. Қоғоз-поғозларни йиғиб, ўт ҳам ёқдик.

Демак, тўғри кириб борамиз интернатга. Кўпчилик бўлиб ҳужум қилишса, «шипаналарни чақирамиз!» деб кўрқитамиз. Аммо Фармон ака кўрмаслиги керак. Тўғри, у киши: «Сенларни Маъмура опага чақаман» деганлари билан бу ишни қилмайдилар. Лекин интернат ҳовлисига босқинчилик қилиб кириб боришимизга ҳам қараб туролмайди...

Тўртовлон интернатга йўл олдик. Йўлнинг у бетига ўтиб, олдин разведка қилишни маъқул кўрдик. Менинг бўйим узун, «Девордан қара» дейишди. Кейин Эркин чўнқайиб турди. Мен унинг устига чиқиб, қарасам...

«Канат»ни биласизлар: иккитаси ерга, биттаси тепага кўндаланг қоқилган учта ёғоч ўртасидан осилиб турадиган йўғон арқон, оқ арқон. Ипдан эшилган. Ўшани маҳкам ушлаб, фақат билакларнинг-у бармоқларнинг кучи билан тортилиб-тортилиб тепагача чиқилади. Кейин, қандай тушиш — ўз ихтиёрингизда. Шарт шулки, оёғинг канатга ўралмаслиги керак.

О, бу — жуда қийин иш эди. Бадантарбия дарсла-рида марказдаги мактабнинг бешинчи ва ундан юқори синф ўқувчиларини ана шу арқонга тортилиб, тепага чиқишга буюришар, ўнтадан биттаси юқорига чиқиб тушарди.

Энди, қарангки, интернат болалари ҳовлигаям шундай устунлар ўрнатиб канат боғлашган, машқ қилишяпти экан. Айтмоқчи, бу канат «қулоқчўзма» ўйинидаги силлиқ устунни эслатмайдами?

Ҳа-да...

Шу пайт узун ётоқнинг бир эшиги очилиб, яшик кўтарган Фармон ака чиқди.

— Ҳой, болалар, бир соатдан кейин уйларингни кўраман! Кимларнинг хонасидан бир ҳоқандоз ахлат чиқса, ўшалар нонуштадан маҳрум бўлади! — деди-да, яшикни йўлкага қўйиб, кўча эшигидан чиқди.

«Хўш, қаерга кетар эканлар? — деб қараб турдим. — Ётоқнинг орқасига ўтадимми? — Орқа томонда боғ бўлиб, ётоқнинг талай эшиклари ўша ёққа очилар — ўша хоналарда қизлар туришарди.

Шунда Эркин юриб кетди. Мен сакраб тушдим. Қарасам, Фармон ака марказ томонга зинғиллаб кетиб бораётибди.

Ана, девлар ўлди, сулаймонлар қутилди...

Секин-аста юриб, эшикка етдик. Кейин керилиб, ҳовлига кирдик. Шалпанг арқонга осилиб тушмоқда эди.

— Жазони топдим! — деди-ю, Эркин олдинга ўтди. — Ҳой, қулоқ! Тўхта... Тўхта деяпман! — Пастга сакраб тушган Шалпанг бошини эгиб қараб турди. — Марш тепага! — деди Эркин ҳам энкайиб олиб. — Тепага! Ўн марта чиқиб тушасан. Чиқолмасанг, қулоғинг бизники бўлади.

У хаёлланиб жилмайди-да, бирдан канатга тир-машди, тортила-тортила ўрмалаб чиқа бошлади. Юқоридаги кўндаланг ёғочга етди. Қайтиб туша кетди. Бунга қизиқиб, бошқа болалар ҳам тўпланиб келиш-

ди. Шалпанг яна тепага тортила бошлади-ю, канатнинг ярмига етганда, бирдан сирпаниб тушди.

— Қўлим толди, — деди.

— Қўлинг билан ишим йўқ! — зулм қилиб буюрди Эркин. — Чик деяпман!

— Давай-давай, — деди Истат ҳам. — Ну-ка. Ато получиш сечас.

— Эшитяпсанми? — дедим мен.

— Қўлим толди, — деди у яна.

— Мен нима дедим сенга? Ё қулоғингдан кечдингми?

Эркин шундай деганини билади, Шалпанг ҳамла қилиб, унинг ҳар иккала қулоғидан ҳам ушлаб олди. Лекин тутиб туrolмади. Эркин «Вой...» деб тортилувди, унинг қўли чиқиб кетди. Сўнг биз босдик! Уриш йўқ, чертиш йўқ. Фақат қулоғини бураймиз, тортамыз.

Шалпанг финг демас, фақат ерда думалар, типирчилар эди.

Шу пайт ҳовлига уч-тўртта қизлар кириб келди-ю, ҳамма иш бузилиб кетди.

— Нимага қараб турибсизлар, ҳой? Ўликмисизлар? Жовлининг қулоғига раҳмларинг келмайдими? — деб устимизга ёпирилиб келишди. Буни кўриб, анави «томошабинлар»га жон кирди-ю, бирданита бизга ташланиб қолишди-ку?

Энди бизнинг қулоқлардан айрилишимизга оз қола бошлади. Улар кўпчилик, бунинг устига ёшлари катта, умуман, дуркун-дуркун бўзболалар эди.

Секин-секин чекиниб, тепиниб, «Ҳали кўрасан! Шу ердан чиқолмайдиган қиламиз...» дейишиб, кўча эшигига етдик. Ва ундан чиқа солиб, занжирлаб қўйдик.

Қулоқларимизни силаб-сийпаб, йўлдан ўтдик.

3

Бир тонг эшитдики (дарвозамиз оғзига келиб, отда туриб бақирган жарчидан), маҳалла этагида яшайдиган Қирғиз чобағоннинг уйида тўй бўлар эмиш! Бизларга жон кирди: яширмайман сизлардан, уйимиздаям (жўраларимнинг уйларидаям) палов бўлавермас эди. Шунинг учун тўйхоналарга вақтлироқ бориб, хилватроқ жой топиб, ўтириб олардик. Тошканбой орамизда тетикроқ — қозонбошидан лаганни ўша олар, Эркин

пилдираб даврамизга етказарди. «Хилватроқ жой» деганимнинг сабабини ҳам айтаман. Тунги бандитлар бор-ку — қаровсиз безорилар — ана ўшалар ҳам тўйхонага келишар, хизматкорлар эса ўшаларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилишар эди.

Аммо бу очопатлар бу билан қаноат қилмас, учовора-тўртовора қўйилган лаганларни бемалол кўтариб кетишар ёки ўртадаги паловга шунчаки... тупуриб ўтиришар, кейин товоққа узатилган қўллар ўз-ўзидан тортилар ва болалар тўнғилаб-тўнғилаб туриб кетишар, муштумзўрлар (ҳозир ош еб олишган бўлсаям) уларнинг жойига ўтириб олишарди.

Умуман, уларни — ёш террорчилар десаям бўларди, ёш рэкетчилар десаям...

Хуллас, панада ошни еб олганимиздан кейин катта йўнғичқапояга бордик. Атрофни одамлар тўлдириб юборишган: олдиндагилар чордона кўриб ўтиришар, ўртадагилар чўнқайишиб, орқадагилар оёқда туришарди. Хотин-халаж ҳам кўп. Ўртада эса полвончалар кураш тушаётган экан...

— Ҳў, бўйларингдан, — деб биз ҳам чўнқайишиб олдик. Ҳа, ичкарига суқулиб кирдик-да.

Берди ака — баковул. Белига бир қизил қийиқни боғлаб олган, гижинглаган тойдек бўлиб даврада айла-ниб юрибди. Икки гапнинг бирида:

— Менинг гапим — га-ап! — деб қўяди. — Қани, яна ким қўшади? Пулми, газмолми — парқи йўқ... Мана бу иккита полвонга бир жуфт калиш қўйилган! Бу икковининг ўртасига — бош соврин! Ким нима қўшадими яна?

— Мендан беш сўм! Мана шу олачопонга, — деб бақирди биров.

— Мен телпагимни бераман! — деди бошқа биров. У маст бўлса керак, одамлар кулишди.

Қисқаси, полвончалар курашиб бўлаёзди чоғи. Берди ака дадилроқ болаларни даврага торта бошлади. Шу пайт бир четда — кўрпачада ўтирган оқсоқоллар (соврин ўшаларда) баковулни чақириб қолишди. Кейин маълум бўлдики, бу аҳволда ҳадемай катта полвонларнинг ҳам чиқишига тўғри келаркан. Ҳолбуки, районнинг катталари ҳали йўлда, қолаверса, кураш дегани каттакон гулхан атрофида бўлиши керак.

Шунинг учун «олиш»ни бироз тўхтатиб, бошқа бир ўйин бошлашга келишилган экан.

— Қулоқчўзма-а! — деб юборди-ку Берди ака ўртага чиқиб. — Қани оғочни опкелинглар! Чаққонроқ!.. Ҳе, баракалло, Одил ака! Ҳў, Очил ака, сиз ҳам кўтаришиб юборинг. Икковлашиб ушлаб турсаларинг, соз бўлади-да. Худога шукур, икковларинг ҳам зўр! Ҳў, болалар! Сизлар ҳам чиқинглар-да. Сизларнинг ўйин-ку — бу... Э, Эркинбой? Жаббор полвоннинг боласида бу! Билакларини кўринг... Тошканбой? Султон? Баракалло! Совринни олмасанглар, гузаримиз уятга қолади!.. Ана, дашт султонлариям чиқишяпти! Тоғ бургутлариям келишяпти. Баракалло.

Қишлоқилар орасида Шалпангқулоқни кўрдим-у, энтикиб кетдим. Лекин шу лаҳзадаёқ ваҳима тушди: улар — кўпчилик, бунинг устига, бари бақувват. Тоғу даштда ўз бошига яйраб ўсган-да! Агар шу кучи, иноқлиги устига фирромлик ҳам қилишса, бас, соврин уларда кетади.

«Фирромлик» деганимни мундоқ тушуниш керак: дейлик, тугилган рўмолча биттасининг қўлига тушди. У, табиий, тиккайиб турган хомага қараб югуради. Шунда унинг атрофини шериклари ўраб олиб, бошқаларни унга яқинлатмаса... У бемалол, хомага тирмашади, ҳатто тепага чиқиб олишим мумкин.

Агар майдонда тарафма-тараф бўлишса, бу усулни — «фирромлик» деб бўлмас эди. Рост-да: хоккейда ҳам, бейсболда ҳам шу усулни қўллашади. Бироқ, «Қулоқчўзма»нинг улардан фарқи — ҳар ким ўзи учун курашади. Айни чоғда ғолиб чиққан боланинг маҳалласи кўкрагини кўтариб: «Биз ютдик» дейди.

Шу боис бизнинг гузар болаларигина эмас, бошқа маҳалла болалариям майдонда бир-бирини киши билмас қўллашар, тугилган рўмолчани танишига узатар, шу тариқа оғочга етиб боришар, тугунли йигитча хомага ўрмалаб чиқаётганида ҳам уни муҳофаза қилишар — ётларни ёнларига йўлатмас, сафни ёриб киришга йўл бермас эдилар. Шунини айтишим лозимки, ана шу ҳодаям оғочнинг учига чиқиб бориш, ўша ерда туриб тугунни кўрсатиш — э-ҳе, онда-сонда бўладиган ҳол эди.

Хуллас, Берди лаққи одатдагича:

— Ҳў, чаққонлар, ҳў зўрлар! Эшитмадим деманглар, ўйин қондасини бузганлар даврадан чиқиб кетади! Ўйинда биров бировни урмаслиги керак, муштла-маслиги, тепмаслиги керак. Унда фирромлик бўлади!..

Фақат қулоқ чўзиш ҳисоб! Ҳа-ҳа, қулоғи Шалпанглар хапа бўлмасин! Томошабин бўлиш ҳам яхши! — деб, ўйиннинг аҳамияти ҳақидаям гапирди: — Бу ўйинда ирода синалади! Чидам, бардош, куч-қувват, чаққонлик синалади! Ана шундай яхши жиҳатларга эга бўлғон ўғло-он ғолиб чиқади!.. Тарафкашлик бўлмасин, ҳо-о! Бу — мардларнинг майдони! Энг мард йигитга насиб этади бу тўн! — деб бир қулоч беқасамни тепасида силкитди. — Ҳиммати баланд оғаларимиз яна кўшадилар ҳали!

Кимдир бетоқат бўлиб:

— Э, лаққи, бошла энди! Мендан беш сўм! — дегандан кейин баковул чап қўлидаги рўмолчани ёзиб, ичига бир чангал тупроқ солиб, тугди-да — Бор-ҳа! Ҳар кимнинг омадини берсин! — деб осмонга отиб юборди.

Худди кўпкарида улоққа интилган отлиқлардек тушган тугун устига боса-бос қилиб бордик. Йўлдаёқ бир-иккита бола йиқилди. Биз жўралар шивирлашамиз:

— Қайсимиз олсак, Эркинга бериш! Эркинни билагини кучли. Ходагоям чиқолар... Олдиндан келса — кусай, орқангдан келса — пинай. Қишлоқилар бермас, биқинига сол...

Шунда оғочни ушлаб турган Одил ака билан Очил акаям далда бера бошлади:

— Файрат қилинглар, жиянлар. Бу ёқда ўзимиз бор...

Қизик: қўлига тугун теккан бола йиқилади. Кейин қулоғи қўлма-қўл бўлиб... Гоҳо тугунни олган бола додлаб юборади: «Вой, биқиним!» Гоҳо қур худди йиртқич қушлар галасидек дам нарига кўчади, дам берига...

Бир пайт қўшни маҳалла болалари ғуж бўлиб, сурилиб-йиқилиб, оғоч томонга жила бошлади. Биринчи бўлиб бизнинг болалар бақириб юборишди:

— Фирромлик! Фирромлик!

Берди акаям нималардир деб бақирди. Қаёқда! Улар оғочга яқин қолишди. Шунда Эркин ўрмалаб бориб, улар орасига кирди-ю, тугунли боланинг фарёди эшитилди:

— Гуррамди тўкасан...

Эркин тугунни олган экан, тирсақларини ёнига чиқариб айланди-да, Тошканбойга отди. Тошканбой

илиб олиш билан қишлоқилар уни босиб тушишди. Пастдан Истат бўғилиб бақирди: — Атпусти, ато убию...

Шунда тугун менга отилди. Илиб олдим-у, айланиб чопаман деб учиб тушдим. Аммо тугунни яна Эркинга беришга улгурдим. Эркин тугунни киссасига тикдим, кўйлагининг ёқасидан ичкарига солдим, иш қилиб:

— Қани рўмолча? Ким олди, ҳой? — деб ҳайқира бошлади ўзи. Ҳамма бир зум туриб қолди. Шунда Эркин бирданига оғочга югурди. Орқасидан баайни баҳайбат қовоқарилар ёпирилди унга. Яна босиб тушишди. Шу он бир бола: «Вой, қўлимди тишлади!» деб юборганидан кейин Берди ака яна аралашди:

— Қоида! Қоидага итоат қани!

Ниҳоят, рўмолча-тугун Шалпангни қўлига тегди-ю, юрагим «шув» этиб кетди. Назаримда, тугунни ундан олиб бўлмайдигандек, у ўлса ўладики...

Ана шу дақиқада унинг канатта тортилишни ўрганиб кетганини ҳам эсладим-у, оғзимдан шу гап чиқди: «Оғочга яқинлашмасин!» Демак, унинг «қишлоқ» дошларини ҳам оғочга яқинлатмаслик керак эди. Мен юқорида бу болалар биздан баъзи ёмон одатларниям ўргана бошлади, дедим. Ана шулардан бири — шу ердаёқ билиниб қолган, яъни бирининг қўлига тугун тушдим, уни ўраб олишар, шубҳасиз бу «фирромлик»ни шу ерда ўрганиб олишган эди.

Яна шундай бўла бошлади-ю, бизнинг кўзимизга ҳеч нарса кўринмай, уларга отилдик.

Шалпанг остимизда қолди.

Аммо у теран бир тиришқоқлик билан ёғоч сари ўрмалар эди.

Шунда қўшни маҳалла болалари ўртага ёриб киришди ва Шалпангни... Бири тиззаси билан биқинига ниқтайди, бири бўйнига уради, биттаси оёғининг остини қитиқлаётганини ҳам кўрдим. Лекин Шалпанг... худди сув остидаги тошлар оралаб сузаётган ғаввосдек манзилга яқинлашиб бормоқда эди.

Бир пайт Эркин унинг бўйнига ўтириб олди-ку! Қўлида — унинг иккита қулоғи. Худди ўрмаловчи бир маҳлуқни миниб олган-у, қулоқларни бураб четга чиқармоқчига ўхшарди.

— Чух, чух! — деб бақира бошлади у. — Бу ёқда хумкалла! Ёғочга барибир чиқолмайсан! Ундан кўра рўмолчани бер!

Шалпанг қўлларини тирсақдан букиб олган, тирсақлари билан жилаётганини кўрдим-у, ҳайрон қола бошладим: шунчалик чидамлими бу бола! Наҳот бир қулоч беқасамни деб... Йўқ-йўқ... Гап бошқа ёқда... Ана шунда яна бир нарсани эслаб қолдим-у, бўшашиб кетдим: — ахир, унинг қулоғини чўза-чўза оғриқни сезмайдиган қилиб қўймадикмикан? Йўғасам, одам боласи дош беролмайди бундай азобларга...»

Нима дейсизки, Шалпанг оғочга етди. Уни ушлади, аста-секин тикка бўлди. Пастга сирғалиб тушган Эркин унинг биқинига бир солди-ю, ҳақиқий фирромлик бошланиб кетди: бировунинг этагидан тортади, биров ёқасидан, биров оёғидан. У...

Тугун оғзида экан. Кимдир тумшугига бир туширди: бурнидан қон оқа бошлади. Шундагина Шалпанг инграб юборди ва... шериклари болаларга ташланишди. Шалпанг шаҳд билан оғочга тирмаша кетди...

Ёпирай! Шунда оғоч остида нима бўлганини билолмай қолдим. Эркинни Тошканбой кўтариб юбордими, Очил аками — у Шалпангни қулоғига... битта қулоғига битта қўли билан осилиб турарди. Зотан ўйинчиларнинг ўзлари ҳам томошабинга айланиб, уларга тикилишарди. Шалпанг... секинлик билан оғочга тортилиб кўтарилди бошлади. Эркин саланглар нари-берига бориб келади. Оралиқда қулоқ... у энди қулоқ ҳам эмас, Шалпангнинг ёқасими-енгими эди.

Шалпанг одам бўйи кўтарилганда, Эркиннинг қўли толдими ё ҳафсаласи пир бўлдими — ўзини пастга ташлади. Ва тескари қараб йиғлаб юборди.

Шалпанг оёқларини қимир этказмай худди арқонга тортилаётгандек хомага кўтарилиб борарди. Хома болохонали уй баравари эди. Ниҳоят, у ёғочнинг учига кўкрагини тираб қолди-да, рўмолчани тепага кўтарди. Худди байроқни кўтарди... Пастда шунақаям қарсақ бўлиб кетдики, гўё Шалпанг бутун оломоннинг орзусини рўёбга чиқарган қаҳрамон эди. Ҳа, қаҳрамондек эди, буни тан олмаслик...

Ҳа, Шалпанг қолиб чиқди. Унинг сиймосида Ирода, Куч-қувват, Чидам ва Тиришқоқлик қолиб чиқди.

У пастга сирғаниб тушгач, Берди ака даст кўтариб олиб, даврани айлантирди-да, оқсоқолларнинг олдига элтиди. Шалпанг одатга кўра тиз чўқди. Чоллар уни дуо қилишди. Кейин Берди ака узатилган беқасамни унинг елкасига ёйиб ташлади. Шунда денг, тўй эгаси Қирғиз

чобагон эгнидаги қора зар чопонни ечиб, Шалпангни устига ёпти.

«Кейин нима бўлди?» Нима бўларди: Шалпанг бошлиқ интернат болалари билан беихтиёр яқинлашиб кетдик, кейин-кейин анави... безорилар «шайкаси»дан ҳам қўрқмайдиган бўлдик.

Дарвоқе, энди Маъмура опамиз ҳам хурсанд, Фармон акаям мамнун.* Ота-оналаримиз ҳам...

1997.

ТАНҲОЛИК

«Шакаржон қизиқ оғир ётибди», деб эшитдим. Кўргани борсам, уйида йўқ. «Қаерда устоз?» — «Чойхонага чиқиб кетдилар». Чойхонага борсам, ўтирибдилар. «Ҳа, бу нима ўтириш? Касал одам уйида ётмайдами?» деб сўрадим. «Азройилдан қочиб юрибман-е», деб жавоб берди у киши».

Сойиб ХЎЖАЕВ айтган эди.

1

1910 йил, 31 октябрь. Козельский бекати. Тонг. Соат тахминан еттиларда Шамордино қишлоғи томондан елиб келган фойтун тўхтар-тўхтамас эшиги очилиб, папоқ кийган, сувсар ёқали пальтодаги барваста киши ерга сакраб тушди. Унинг изидан оқчил мантога ўранган аёл тушди. Ундан кейин одмигина қора пальтоли, бошига қора шол рўмол ўраган жувон тушаркан, эркак ҳурмат билан унинг қўлидан тутиб туширди. Ниҳоят, учовлон ичкарига мўралаб ва қўл узатиб туришди. Ичкаридан кўча чироқларининг ожиз нурида жилмайгани билиниб турган кекса бир киши элан-қаран силжиб ва буларга буткул суяниб, оёғини фойтун зинасига бир-бир қўйиб тушиб олди-да, шол рўмоллининг кифтига қоқиб қўйиб:

Ижод — жонли жараён: шу жараёнда бошда ўйланган воқеалар қолиб кетиб, янгилари битилиши мумкин ва ҳ.к. Булар бари асар ғоясининг аниқлашуви билан боғлиқ...

Шу маънода асарнинг номи ҳам ўзгариши мумкин: чунончи, муаллиф ҳикояни «Русияга сизмаган инсон» деб атаган эди. Ҳикоя туташ олдидан номи — «Танҳолик» экани маълум бўлди. (Шарҳ)

— Раҳмат, қизим. Раҳмат сизларга, — деди. Кейин у ўсиқ қошлари остидаги чуқур ботган кўзларини йилтиратиб, рўпарасида фаш-фаш этиб, буғ таратиб турган поездга қаради. Қандайдир енгил тортиб, чуқур нафас олди. Кейин перронда изғиб юрган одамларга кўз ташлар экан, бирдан шошиб, сувсар ёқали йигитнинг билегидан тутди. — Тезроқ вагонга кирайлик. Соня келиб қолиши мумкин... Нима дединг, қизим? У тек ўтирмайди. Кетаётганимни эшитиб, ўзини ўддирмоқчи бўлган-у... Тезроқ, азизларим.

Вагон эшиги оғзида буларнинг йўлини тўсган провондик чолнинг қизи узатган патталарга кўз тикиб:

— Сиз — Николаев? — деди чолга. Учовлон бир оғиздан маъқуллашгач, чолга бошдан-оёқ — бошидаги эски, гардиши кенг шляпа, эгнидаги эски пальто, оёғидаги этикка сезиларли ҳайрат-ла қараб олиб, иккинчи паттага кўз тикди. — Фролова ким?

— Мен, мен, — деди чолнинг қизи ва яна иккиси бу гапни маъқуллашди. Провондик энди жувонга — унинг бошидаги одми рўмолу эгнидаги одми пальтога кўз ташлаб, бошини чайқади: анави иккисидек башанг кийимли бойлар бу фақирларга мунча ҳурмат кўрсатишяпти? Қизиқ. Ниҳоят, провондик уларнинг паттасини олиб кўраркан, қиз отасининг тирсагидан олиб, вагонга бошлади. Буни кўриб, анави иккиси ҳам кўмаклаша кетишди. Провондик уларга яна ҳайрон бўлиб қаради: «Бу чол Лев Толстой эмасмикан? Туладан келган телеграммани бериш керак...»

Купе илиққина, кенггина эди. Лев Николаевич дераза пардасини суриб, ташқарига қаради: ним ёруғ, одамлар... Орқада — тун, кўкда юлдузлар.

— Аҳ, худога шукр, ўзингга шукр, — дея ўриндикқа ўтирди у.

— Эҳ, дада, дадажон. Сени ҳеч ким тушунмайди. Мен ҳам, — деди қизи ўриндикдаги тўшакни қайтариб ўтираркан. — Алексей Максимович тўғри айтган: «Ўн тўққизинчи асрнинг энг мураккаб одами — сизсиз». Толиқиб қолмадингми?

— Э, йўқ, — деди чол ёрқин, аммо ботинан толғин жилмайиб. — Мен ўзимни қушдек енгил ҳис этияпман. Шу муҳим... Тўғри, аъзоларимда ҳорғинлик бор, аммо — бу ҳеч нарсамас. Ҳордиқ чиқарсанг, ўтади-кетеди. Кўнгилда гап кўп, қизим.

— Кўнгила-кўнгила... — Шу пайт бояги башанг

кийинган эркак билан хотин киришди. Эркак сезиларли ғашлик билан кўлидаги телеграмма тасмасини чолнинг қизига узатди. Александра уни ўқиб кўриб, ёмон чимирилди-да: — Мана, кўнглинга жавоб ҳам келди, — дея тасмани отасига узатди. — Ўтиринглар, марҳамат! — Кейин уларга жой кўрсатганди, улар кўлларидаги сумкаларга ишора қилиб, ўз купеларига жойлашиб олишларини англатишди.

— Ўзинг ўқи, Саша. Кўзим ўтмаяпти, — деди чол.

— «Ишингиз-ижодингиз учун шароитни ўзгартириш вақти ўтди, — деб ўқий бошлади Александра. — Бу сафарингизда ҳеч бир маъно йўқ. Шунга қарамасдан вақтинча яшаб туришингиз учун уй ажратиб қўяман. Сизнинг Новиков».

Лев Николаевич бошини эгиб қолган эди.

— Биз Тулага тушмаймиз, — деди. — Маслаҳати учун ташаккур билдиргин, қизим... Начора, уям менга ақл ўргатадиган бўпти. — Мунгланиб деразага қаради. — Орзу қилардим-а: деҳқончасига би-ир кулда яшасам, деҳқондай кийинсам, ундай овқатлансам, ишласам... — У ўша хаёлчанлигида қизига қаради. — Деҳқон ер чопади, экади, ҳосил олади. Ҳунарманд бичади, тикади, сотади. Санъат билан адабиётнинг ишиям — шу: бири — жисмоний меҳнат бўлса, бири — ақлий меҳнат. Фарқи йўқ. Лекин негадир, — дея синиққина кулимсиради, — деҳқон билан ҳунарманднинг меҳнати — фойдалими-йўқми, бу ҳақда фикр юритилмайди. Аммо санъату адабиёт ҳақида фикр юритадиганлар бор. Улар — олимлар, танқидчилар. Худди руҳонийларга ўхшашади. Гўё руҳонийлар бўлмаса, дин ҳам, Аллоҳ ҳам йўқдек. Ёхуд улар бўлмаса, дину Аллоҳни одамлар танимай қоладигандек.

— Дада, бу гапларни менга айтаяпсанми, бошқа бировгами? — отасидан кўз узмай турган Саша оҳистагина сўради.

Чол пинак бузмади.

— Ўзимга... Ўйларимни овоз чиқариб айтаяпман, холос. Дунёни моддиятдан иборат деб — материалистча тушунадиган одамлар ҳамиша шу тарзда фикр қилдилар. Ҳамма бало шунда. Давлатнинг ҳам, судьялару чиновникларнинг ҳам хатоси шунда... Уф, — яна деразага юзланди, — бу хатони тузатиш учун кўнгилларига қарамайдилар. Ақл билан, ҳисоб-китоб билан иш тутадилар... Майли-майли! — Чол тебраниб кетди. —

Шундай иш тутсинлар. Аммо бариси эзгулик йўлида бўлсин-да! Болалар қандай яхши-я! — Чол хўрсиниб, суянчиққа суянди. — Улар биздан юз карра ақлли. Чунки кўнгилларига қараб иш тутадилар. Кўнгилда эса эзгулик бор. Худо бор.

Отаси ҳаяжонлана бошлаши билан ўриндикдан тушгудек бўлиб, унинг қўлларини силай бошлаган Александра:

— Дадажон, бас. Ҳамма гапларинг тўғри, тўғри, — деди.

«Сен ҳам онанга ўхшайсан. Тўғри дейсан-у...» дея гапира кетгиси келди-ю, ўзини қўлга олди: бу — унинг сеvimли қизи Александра. Фақат шу, шугина ўзининг Ясная Полянадан бош олиб чиқиб кетишини, қаердадир бир ғариб кулда қолган умрини (табиий, ишлаб) ўтказиш қарорини, ниҳоят, биринчи бўлиб маъқуллади. Демак, у дадасининг граф уйида — қасрда яшашдан номус қилиб, тўйиб кетганини, илло, атрофда очлик, фақирлик ҳукм сураётган бир замонда ўзининг ана шундай кошонада тўқ-тўкин ҳаёт кечириши — уят, номус, ўз эътиқодларига зид эканини тушунган: ахир, у — отаси — дунё танийдиган, император Николай II ҳам, кези келганда, қўл қовуштирадиган, кунни кеча Нобель мукофотини олишдан воз кечган — ҳаётини алақачон эзгулик йўлига — одамларни бахтли қилиш йўлига бағишлаб қўйган, пироварди, «ўзинг учун эмас, ўзгалар учун яша!» деган шиорни умрига дастур қилган инсонни, ниҳоят, ўз армонларидан бири ҳам ушалмаётганини кўриб, умри эса поёнига етганини англаб, эндиликда бу ҳаётда яшашида маъно қолмаганига инониб, азбаройи «кўрмайин ҳам, куймайин ҳам» дегандек, фақир-ҳақирлар қатори умргузаронлик қилишдан бошқа йўл тополмаган, ана шунинг учун ҳамма-ҳамма нарсадан воз кечиб, қандайдир бир деҳқоннинг кулбасини макон тутмоқ ниятида йўлга чиққанини биладиган ва акс ҳолда, отасининг қазоси тезлашиб қолишига инонгани учун уни борар манзилигача кузатиб қўйиш учун ҳам ёнида йўлга чиққан қизи бу...

— Раҳмат, чироғим, раҳмат, — деди чол, ниҳоят, унинг қўлини силаб. — Сен мени тушунасан. — Сўнг бир энтиқди. — Онанг ҳам тушунсайди.

— Тушунади. Тушунтирамиз, — деди Александра қатъият билан: бироқ онаси Софья Андреевнанинг

«тушуниши»га ишонмас, иложини топса, орқаларидан етиб келишига ишонарди: етиб келиши ва отаси билан учрашиши эса — даҳшат. Лев Николаевични ҳалок қилиши тайин эди; қариянинг юраги икки марта уришдан тўхтаб қолди: иккисига ҳам онасининг «тушунмаслиги» сабаб бўлди: онаси — чин моддийончи, отасининг тили билан айтганда, «соф материалист»...

— Мен унга иккита хат ёздим, — деди қария ўкинч билан. — Шояд озгина тасалли топса... — У яна ҳаяжонланиб кетди. — Ахир, ҳозир унинг аҳволи чатоқ! Ўзини осмоқчи бўлганини айтдинг-ку ўзинг? Шундай ҳолатдаги одам билан гаплашиб бўладими? Айниқса, мен... Уф, мен унга кўп шартлар қўйган эдим: чамамда, бешта йўлни айтган эдим: бирини ҳам қабул қилмади... — Чол яна чайқалиб, дардли товушда ҳасрат қила бошлади: — Тинаев билан муносабатларини биласан. Ҳалиги етти ёт, аҳмоқ композитор билан. Уят... Шу ёшда. Ўттиз беш йилдан кейин-а...

— Дада, шуни эсламанг, — деб жойига ўтирди Саша. — Менинг... ишонгим келмайди, Шунчаки унинг музикасини...

— Қизим, қизим. Ахир, сен ақлли қизсан-ку? Менинг йўғимда уйимизга ҳар куни келганиям ёлғонми?

— Уф, келса кепти,— деб юборди Александра.— Ўзингиз ҳам... жуда унақа... Кечирасиз, онам билан бир уйда ётмаганингизга неча йил бўлди?

Чол ночорлик билан қўлларини ёзди.

— Ётолмасам, нима қилай.

— Чой ичамизми?

— Жоним билан.

Саша купедан чиққач, Лев Николаевич ўз-ўзидан уялиб кетди: нега ўша Тинаев ярамасни тилга олди? «Уни унутамиз. Мен унутдим... Сен ҳам унут» деб Софья Андреевнага айтган, ваъда берган ва кейинчалик, дарҳақиқат, унута бошлаган эди-ку?

Эсламаслик керак: ҳаммаси қолди, қолди, қолди... Бу ёғига энди... У тагин деразага юзланди-ю, столчадан беихтиёр телеграмма тасмасини олди. Кўзига яқин тутиб ўқиркан, бирданғижимлаб ташлади: «Менга барибир. Барибир...»

Кейин поезднинг шу кетишда кетавериши, кетаверишини истаб, пальтосига ўраниб олди. Шу ҳолати ўзига ёқиб кетиб, исминига ўзгартиргани, яъни Николаев деб ўзига фамилия қўйгани, Саша эса — Фроло-

ва бўлганини эслаб, гўёки барча таниш-билишларини алдагандек мамнун бўлди: ҳа, проводник ҳам уни танимади. Афтидан, сал ғалати бўлди, аммо Толстой эканини билмади. Кийимнинг бунақа — дарвешонасидан кийгани ҳам хўп иш бўлди-да.

Лекин бирон ерда «сир» очилиб қолса... Йўқ- йўқ, Одам тўпланади. Газеталар ёзади...

Чол, ахир, ўлгани кетаётир...

Аммо шу кетишда қаерга...

Лев Николаевич ўйланиб қолди-ю, кўз ўнгида юксак тоғлар кўринди: қирлар, чўққилар, сўқмоқлар... Пальтосини ташлаб, малларанг тивит жемпер кийиб олган Сашадан кейин (уни кўрибок; «Демак, Саша Варвара билан қўшни купеда ётади. Яхши, маъқул», деб ўйлади Толстой) қўлида блокноти билан Феокритова («демак, ёзиб олади айтганларимни. Ўйлаброқ сўзлашим керак. Ахир, устидан кўришга улгурмаслигим мумкин») билан яланғош — сочлари ҳамишагидек силлиқ таралган Душан Петрович кириб келишди. Толстой врачнинг пальтосини ечмагани — шунчаки эгнига ташлаб қўйганини кўриб: «Дўхтир-да, эҳтиёткор, — деб ўйлади. — Э, ҳаяжонда-ку? А-а, Саша айтган: ҳали анча ҳаяжонландим. Яхшимас. Ҳозир пульсимни санайди».

— Келинлар, азизларим, — деди Лев Николаевич ўрнидан қимирлаб. — Мен сизлардан жуда-жуда хурсандман. Аммо ортиқча эркалигим, безовта қилиб қўйганим учун узр сўрайман.

Маковицкий Толстойнинг ёнига ўтириб, унга бурилиши замон адиб қўлини узатди. Дўхтир валинеьматининг суяклари йўғон, серажин, «меҳнаткаш» қўлини олиб, бўғинига бошмалдоғини қўйиши ҳамон Лев Николаевичнинг хаёли тагин Кавказ тоғларига оғди: энди тоғликлар билан отишмалар, ярадорлар, қояларни паналаб келаётган қандайдир ҳамшира кўринди. Отасини рўпарасига ўтириб олган Александр врачнинг юзидан кўз олмай:

— Бизни безовта қилишни истамасанг, дада, ҳаяжонланмайсан — деди. — Ўтган ишга саловат: ҳаммаси қолиб кетди... — Сўнг бирдан дадасига тикилди. — Энди қаерга борамиз, дада? — илтижо қилиб сўради. — Тулада тўхтамаймиз.

Толстойнинг хаёлида тагин тоғлар, чўққилар, ёлғизоёқ йўллар намоён бўлди-ю, ўтган куни кўрган

туши эсига келиб қолди: тоғ бағридан кетаётган экан, сурилиб, ушлаган бутаси қўлидан чиқиб кетиб, қуйига силжиган ва йиқилган эди...

— Тоғда эҳтиёт бўлиб юриш керак, — деди хаёлдан аримай. Кейин қизининг ўзига тикилиб турган кўзларига кўзи тушиб, ҳушёр тортиб кетди. — Қаерга борамиз дедингми?.. Буни ўйлаб кўрамиз, қизим. Умуман, менга фарқсиз-ку энди... Лекин ҳозир мен Кавказ тоғларини эслаб ўтиргандим.

— Нима, Кавказга борамиз дейсанми?

— О, йўқ. Ўтмишга қайтиб бўлмайди, — деди Толстой бу гапга беихтиёр катта маъно бериб. — Аммо эслаш яхши... — Сўнг энтикиб, хўрсиниб юборди. — «Ҳожимурод»ни сен... ҳам, Душан ҳам билди, — дея устознинг қон томири маромида ураётганидан қаноатланган дўхтирга қараб олди. — Ўн йилдан буён тугатолмайман. Андишам бор: тоғликлар олдида уялмаслигим керак. Княз Некашидзе жуда яхши маълумотлар берди-да.

— Дада, шунча яхши кўрасанми ўша тоғликларни? — деб сўради Саша отасининг ўша асар учун ўн йилларча изланганига ачиниб. — Қандайдир ёввойи, каллакесар...

— Ҳай-ҳай-ҳай! — Толстой қизининг сўзини кесди. Шунда унга тағин: «Онангга ўхшаб кетдинг...» демоқчилигини сезиб қолди-ю, тилига келган бошқа муҳимроқ гапни айта кетди: — Мен фақат севган, кўнглимда ётган нарсаларни ёзганман. Ёзиб келдим... Умуман, санъат аҳли, биринчи навбатда, самимий бўлиши керак. «Самимийлик» ниқоби остида қийшангламаслиги керак. Барибир сезилади... Бизнинг адабиётимизда энг ёмон касаллик — такаббурлик бўлиб қолапти: ундай адиблар на шарқ донишмандларини билади, на Бобил, на Миср, на Грек, на Рим, на-да Хитойу Буддани билади. Улар алақачон айтиб қўйишган: санъат — самимиятдан келиб чиқади, эзгуликка хизмат қилади, деб... Инсонни севиш керак. Миклуха-Маклайни эслайсанми, Саша? Иккита брошюрасини юборган эди. Аттанг, ўзи билан учрашолмадим. Қаранглар, дўстларим, Янги Гвинеяга у қурол билан, ароқ билан бормади. Қўлида ёй, оқ танлиларни кўрарга кўзи йўқ, одамхўрликни ҳали тарк этмаган қабиалар орасига фақат... ақл билан, очиқ қалб билан кириб борди ва уларнинг меҳрини қозонди. Чунки уларга —

инсон деб қаради. Инсон! — Лев Николаевич яна тўлганиб кетди, — ҳамма ерда — инсон! Аллоҳнинг бандаси... — Бирдан қизига тикилди у. — Ўша тоғликлар ҳам — улуғ инсонлар бўлади. Мен биламан. Сен ҳам ўқиган, эшитганларингни бир чеккага қўйиб, уларни — инсонлар, деб ўйласанг, менинг фикримга келасан.

— Йўқ, дада, мен шунчаки...

Қизининг қийналганини кўриб, унга ён босди қария:

— Биламан, сенинг қалбинг тоза. Ҳаммаларинг олижаноб одамсизлар. Фақат ундан-бундан эшитилган гаплар, ҳукумат сиёсати — босқинчилик сиёсати, ўзга халқларга паст назар билан қараш кайфияти, ҳатто дуруст-дуруст ёзувчиларимизнинг ҳам шу нуқтаи назарда туришлари кўпларга таъсир этади... — Чол фикрини кетди. — Менга Достоевскийни авлиё, деб уқтиришади. Уни пайғамбар дегувчилар ҳам бор... Ахир, у Яхшилик билан Ёмонликнинг ўртасида — буларнинг фарқига етиб-етмай ўлиб кетди-ку? Услуби пала-партиш, калласига келган гапни қоғозга туширадиган, қаҳрамонлари нуқул Достоевскийнинг тилида гапирадиган бир адиб эди. — Толстой қизининггина эмас, унинг дугонаси Варваранинг ҳам, ҳатто Душанинг ҳам бош эгиб қолганларини кўриб, ғамгин кўлимсиради. — Биламан, гапларим сизларга ёқмаяпти... Лекин, — дея бирданига чуқур, ожиз кўзлари ялтиллаб кетди. — «Ёзувчи ён дафтари» журналининг биринчи сони эсларингдами? Достоевский журналининг ўша сонисида — биринчи бетида Александр I га берган маслаҳати — уят, номуссизлик.

Отасини ортиқ ҳаяжонлантирмаслик ниятида ўта хотиржамлик билан сўради Саша:

— Нимаиди у? Ўшанда ёш бўлганман...

— «Нима қилиб бўлса ҳам Ўрта Осиё билан Туркияни босиб олмоқ керак» деб ёзган эди. (Во что бы то не было, надо завоевать Среднюю Азию и Турцию.) Ўшанда ундан кўнглим қолганди, қизим. Ахир, қандай қилиб бировнинг юртини босиб олиш керак? Нега?.. Нега Аллоҳнинг паноҳида ҳамма эркин, бир-бирига дўст бўлиб яшамаслиги керак. Йўқ; ана шундай яшаши лозим. Севги! («Любовь!») Ҳамма ҳаракатларимизнинг замирида шу — севги ётиши керак. Санъатнинг энг улуғ вазифаси эса — инсонларни бирлаштириш, бир-бирига биродар қилишдан иборат.

— Албатта, албатта, — деди Душан Петрович: у улуг адибга шахсий дўхтиргина эмас, маслақдош ҳам эди.

Варвара Михайловна ҳам:

— Ҳа, ҳа, — деб блокнотига ёзишда давом этди.

Толстой ўзининг фикр оқимидан чалғимас эди:

— Ҳатто Пушкин, Лермонтов ҳам тоғликларга қанчалик беш кетиб, «мағрур улар. Дўстликка содиқ улар. Хиёнатни кечирмайди улар», деб ёзишган бўлмасин, барибир уларга қиборона қарашдан ўзларини тия олмаган эдилар. — Чол яна қизига тикилди. — Пушкиннинг Кавказ сафарини эсла. Князь Раевский хотираларида ёзади. Пушкин турклар билан жанг маҳали ўзини тутолмай, отини елдириб кетади. Шунда бизникилар бир тепаликни ишғол қиладилар. Пушкин ўша тепада туриб олиб: «Яшасин Рус қуроли. Туркларнинг яна бир тепалиги бизники бўлди!» деб хитоб қилади... Мен уялар эдим, — Лев Николаевич мунгайиб давом этди: — Нимагаки, ўзимизнинг босқинчи эканимизни билардим... Тўғри, кейинроқ буни ҳис этиб, кейин фаҳмлаб билиб олдим. О, ёшлик... Лекин, хайрият, мен ўн беш ёшимдаёқ Руссони ўқиган эканман: эрк, эркинлик нималигини тушунар эдим. Инжилни ўқиган эдим: инсонни севар эдим... Тўғри, ўшанда фикран севардим тоғликларни ҳам... — Чол ўриндиққа ястаниб, кўзларини юмди деярли. — Кейин у эрксевар халқларни қалбдан севиб қолдим. «Кавказ асири»ни ўшанда ёзган эдим. Тоғли қизчани қанчалик севиб ёзган эдим. Инсон-да у, инсон, — дея кўзини очди. — Ёшгина эди, бола эди: покиза қалбли эди... Ўша кезлар, — дея хўмрайиб давом этди Толстой, — мен Шомилга қарши урушаётган батальонда эдим. Ҳў, яхши уришган бўлсам керакки, Георгиев крестига тавсия этишган эди... Икки кишига ўрин беришган экан, мен бир кекса солдатга бердим ўрнимни.

— Ҳожимурод ҳам ўша Шомилнинг...

Лев Николаевич беихтиёр:

— Ҳа, — деб юборган чоғида эшик очилиб, баркашда чойли стаканларни кўтариб бояги проводник кирди. Лев Николаевич дарҳол қунишиб олди. Айни маҳалда қизининг ҳали чой опкеламан деб чиққанини эслади: демак, вагон мутасаддисига буюрган экан. Ишқилиб, кимлигини билмасин.

— Салом, Лев Николаевич! — Проводник тилло топгандек тиржайиб ва гурур билан патнисни столчага кўйди. — Мен сизни дарҳол таниган эдим, — дея эгилган кўйи (Толстойни яхшироқ кўриб олмақчидек) давом этди. — Лекин ҳайрон бўлмадим. Сизнинг оддий деҳқон кийимида юришингизни эшитган эдим. Кўп яхши бўлди-да ўзингизни кўрганам. Узр, шу купеда... — Гапини тузатиш, балки жамоани чалғитиш учун қаддини воз тутиб, бемалол тисланди. — Телеграмма сизлар келишинглардан бир соат олдин келувди...

Ҳамон қунишиб, аммо юраги алланечук (ўйлаганига зид ўлароқ) ёқимли тепиб турган Лев Николаевич қизига зимдан қаради: телеграммани шу берган эканда.

Александрага проводник ҳам қаради-ю, чамаси, у «отам билан камроқ гаплашинг» деган бўлса керак, бирдан ёрқин табассум қилиб, яна тисланди.

— Хизматга тайёрмиз, — дея оёқларини аскарчасига жуфт қилиб, бошини эгди ва чиқиб кетди.

«Ҳарбийда хизмат қилган. Балки полицияда...» — деб кўнглидан кечирган эса-да, унга бирон оғиз илиқ сўз айтмаганига ачинди Лев Николаевич: бечора, қанча ҳурмат кўрсатди. Йўғасам, улар ҳам — ўзича чиновник. Тўғри, уям порахўр-у, барибир одамга одамчасига муомала қилиш лозим.

У беихтиёр хўрсиниб, ўзининг кимлигини, албатта ушбу поезддаги бошқа кўп одамлар ҳам ҳадемай билиб олишларига ишонди ва эсига тушган воқеадан кулиб юборди: ўзининг 80 йиллигини нишонлаш учун Петербургда махсус комиссия тузилиб, бунини Лев Николаевичга маълум қилганларида, адиб уларга ёлворган эди: «Керак эмас... Одамлардан фарқланишни сира истамайман. Мени кўтариб қўясизлар, ўзимдан хижолат тортиб юраман...» Бунақанги дабдаларни аслан хуш кўрмаслиги, шунинг учун Пушкиндек улуғ зотнинг ҳам ҳайкалини очиш маросимида (Тургенев Ясная Полянага махсус келиб, илтимос этган эса-да) бормаганини қайд этган бўлса ҳам, барибир туғилган куни нишонланган: Русиядагина эмас, балки Оврупода ҳам мухлислари нишонлашган, кейин Лев Николаевич уларга матбуот орқали камта-

рона миннатдорчилигини билдирган (билдиришга виждонан мажбур бўлган) эди... Аммо орадан бир мунча муддат ўтгач, Москвага борганида,— кўзга ташланмаслик учун ўртаҳол кийинган бўлишига қарамай, уни вокзалда таниб қолишган, ҳаш-паш дегунча минглаб одамлар тўпланишган. Толстойни олқишлашган ва кўтар-кўтар қилишларига ҳам оз қолган эди... Лев Николаевич ҳозир ўшани эслаб, ўшанда ичи-ичида қандайдир мамнун бўлганини ҳам ийманиб хотирлаб... проводникнинг ҳам кўрсатган иззат-икроми қандайдир ёққани боис кулиб юборган эди.

Қараса, дўхтир чимирилиб, қизи боягидек хўм-райиб қараб турибди.

— Бир нарсани эсладим, — деди-ю, яна Кавказ билан боғлиқ хотиралар, тоғли халқларга, умуман, ўзга мамлакатларга Рус империясининг, ўзи учун нафратли муносабати ёдига тушиб, у гурунг маромига етмай қолганини ҳис этди. — Мен Николай II га ҳам очиқ ёзган эдим бу ҳақда, — деди, — анави босқинчилик сиёсати ҳақида...

Улар учовлон бир-бирига қараб олишди: шубҳасиз, улар бу саксон икки яшар чолнинг хотирасига ҳайрат ила (гўё унинг муҳофаза қуввати сусайиб кетаётганига шубҳалари қолмагандек) тан бердилар: ҳа, чол ҳеч нарсани унутмайди, айниқса, мияси «йўналган» манзилни: о, шундоқ бўлмаганда «Уруш ва тинчлик» каби эпопеялар пайдо бўлармиди? Камида икки минг саҳифадан таркиб топган асардаги ҳар битта детал, энг кичик қаҳрамоннинг ҳам анчайин ҳаракатларини ёдда тута билиш учун инсоннинг хотира қуввати қанчалар кучли бўлиши керак. Ҳа, бу чол ҳали кучли...

Бу билан эҳтиёт бўлиб гаплашиш керак... Аммо бир мунча кўп сўзламаяптими...

— Тавба, подшоларга мактуб етказиш ҳам қийин-а, — Сашага қараб мўъжазгина кулимсиради Лев Николаевич. — Эсингдами, улуғ княз Николай Михайлович орқали етказган эдим. — Шунда Сашанинг елкаси кўтарилиб тушди: хўрсиниб юборди. — Энсанг қотди-я, қизим? — деб яна кулимсиради ота. — Майли, онангчалик жаҳлинг чиқмовди ўшандаям... — Кейин тез-тез бош ирғади. — Биламан, онанг мени ўйловди. Бир кори ҳол бўлмасин, девди... Душан, сиз ҳам буни

яхши биласиз-ку?— Дўхтир бутун гавдаси билан ирғалди.— Шунақа... Лекин начора, начора? Бошқа иложим йўқ эди...

— Мен ҳам қўрққан эдим ўшанда,— деди, ниҳоят, Александра бемалолроқ ўтириб.— Ахир, олтмиш биринчи йилда уйимизни тинтув қилишган экан...

— Парво қилма, қизим, — деди чол стаканни олиб. — Ҳозир тинтув қилишмасам... Ҳар қадамда айғоқчилари бор. Дадангни қадамини кузатишади. Энг яхши мақолаларини чоп этган ноширларни «давлатга қарши қўпоровчилик қиляпти», деб қамашди-ку...

Саша ўзини ҳарчанд бемалол тутаётган бўлмасин, яна ўқиб, елкалари силкиниб кетди.

— Черковдан сени бадарга қилишганда... Вой-вой, дадажон. Ахир, биласан-ку, қадимда нималар қилишган сендай черков таълимотига қарши борганларни? — Бирдан қизишиб кетди. — Куйдиришган, ёндиришган! Бадном қилишган... Тагин сен онамдан хафа бўласан. Қандай мақола ёздилар сени ҳимоя қилиб!

— Раҳмат, раҳмат, қизим, — деди чол. Сўнг: «Онанг мени эмас, ўзини, оиламиз тутган мавқеини ҳимоя қилди...» демоқчи бўлди-ю, Софья Андреевна ҳақида бошқа гапирмаймиз, дейилганини эслаб, тилини тийди.

Аммо Русиядаги аксари зиёлиларнинг черковнинг Лев Толстойга нисбатан қилган ушбу «хурматсизлигидан» ғазабланиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб матбуотда чиқиш қилганлари, адибнинг уйига — Ясная Полянага ҳам шу мазмундаги мактублар келганидан мана бу Варвара билан Душан ҳам яхши хабардор эканларини ўйлаб, кўнгли қандайдир таскин топди; қолаверса, Софья Андреевнанинг эрини «ҳимоя қилиб» ёзган мақолада Толстойнинг мазкур черковгаю унинг ташвиқотига бўлган асл муносабати очилмаган (уни очишга ақли етмаган, илло, динни — Исо таълимотини эри каби қабул қилмаган, қабул қилишни, афтидан, ақлига сиғдирилмас) эди.

Ҳолбуки...

Лев Николаевич шу хусусда барибир бир-икки оғиз изоҳ беришни ўйлар экан, эшик орқасида — йўлакда қандайдир тапир-тупур бўлди: кимлардир кимларнидир суришди. Отасининг у ёққа қараб қолганини кўрган Александра жаҳл билан туриб бориб,

эшикни очди-ю, ерга тушиб кетган шапкасини олаётган проводник кўринди: биров билан талашганми? Ёки эшикка қулоғини тақаб турганмиди...

Проводник ийманиб-илжайиб, йўлак адоғини Сашага кўрсатди. Нималардир деб пичирлади. Унинг гапи Александрага маъқул тушди. Аммо чекинар экан, у тагин бир нималар девди, отасига ўйчан қараб олиб, проводникка йўл берди.

— Мени маъзур тутасиз, Лев Николаевич, — деди вагон мутасаддиси тагин қўмондон қаршисида тўхтаган аскардек бўлиб ва очиқ ялиниб давом этди: — Биз сизни Русияда энг фуқаропарвар, ҳатто подшолар билан очиқ баҳслашадиган бир улуғ инсон, ёзувчи сифатида биламиз. Шунинг учун сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим. — У эшикни очиб, йўлакка қараб олди. — Сиз хатда ёзганингиздек хуфиялар сероб... — Шундай дегач, қизариб кетиб, баттар талмовсираб давом этди: — Бундан етти йил муқаддам подшои аъзам Николай II ҳазрат олийларига жаҳл билан хат ёзганингиз ростми?

Лев Николаевич проводникка ҳали тузук муомалада бўлмаганидан ачингани учунми, унинг бу тарзда дудуқланиб гапиришини — чин самимиятдан деб билдими, бирдан унга илтифот кўрсатди:

— Ўтиринг, азизим. Марҳамат. Агар ташқарида зарил ишингиз бўлмаса...

— О, менинг шерикларим бор, — дея Саша тарафдаги ўриндиқ четига омонатгина чўқди.

— Менинг Николай II га алам билан мактуб битганим ҳам, ундан ўн йилларча бурун Александр III га қатлни бекор қилиш учун илтимос билан мактуб жўнатганим ҳам рост, — деди Толстой. — Ўлганимдан кейин у хатлар эълон қилинади. — Кейин меҳр билан Александрага ва ҳамроҳларига қараб қўйди. — Булар эълон қилишади... — Бироз жимиб, яна илова қилди: — Мана, Сашанинг онаси хўжайин — 81 йилгача ёзган асарларимга. Ундан кейинги — бутунги кунгача ёзганларимнинг ихтиёри — менинг қадрдон дўстим, ноширим Чертков Владимир Григорьевичнинг ихтиёрида.

— Дада, — деди шунда Саша кескинлик билан. Бироқ шу оннинг ўзида овозини зўрға юмшатиб, жилмайди. — Шунча тафсилотларни айтишинг шартми? Бу жанобнинг саволига жавоб бердинг...

Лев Николаевич қизининг тажангланиб кетгани сабабини билади: илгари ҳам, ҳа-ҳа, кейинлари ҳам ўзи — Лев Толстой анчайин пиёниста мужик биланми, исқирт гадой биланми, етим болакай биланми — шундай баҳузур суҳбатлашиб ўтирганини кўрса, тоқати тоқ бўлиб кетарди. Машҳур ота қизининг феълидаги бу жиҳатни ҳам — «онасига ўхшаб кетиши»ни дилида қайд этгани ҳолда, унга хайрихоҳона табассум қилди.

— Балки бу жаноб ўша хатларнинг мазмунига қизиқар, — деди. — Шунинг учун...

— Шундай-шундай, — деди шунда проводник ҳаяжон билан. — Ким қизиқмас экан ундай хатларнинг мазмунига?... — Кейин гангиб жамоага қаради. — Ўша хатлар йўқ-а... бу ерда?

Толстой беозор кулди.

— Албатта.

— Биласизми... — Проводник кителининг кўкрак киссасидан оппоқ қоғоз чиқарди; букланган, бунинг устига, бир неча варақ экан, аста очиб ва кўли қалтираб, Сашага узатди. — Шуни бир шеригим тўрт йил бурун топиб олган эди. Ўшанда 1-класс вагонда проводник эдим. Улуғ княз Николай Михайлович тушиб қолган эдилар... Ўша кишидан тушганми бу...

Толстойнинг: «Ўша кишидан!» деб юборишига оз қолди. Ва қизига ошиғич буюрди:

— Ўқи-чи.

— Бу... кўчирилган, — деди Саша пешонаси тиришиб. — Тўртинчи нусха бўлса керак. — Сўнг проводникка негадир жаҳл билан қараб қўйди-да: — Баъзи жойлари билинмайди, — дея ўқий бошлаши билан Лев Николаевич эслади: ўзининг хати.

— Қаттиқроқ ўқи.

Саша хатни ўзидан олисроқда — деразадан туншаётган ёруққа тутиб, қайтадан ўқий бошлади.

НИКОЛАЙ II ГА

1902 й. 16 январь. Гаспра.

Марҳаматли биродар!

Сизга мурожаат қилишимнинг боиси — Сизни нафақат шоҳ деб билганим, балки Сизни ўзимга биродар бир инсон деб билганимдандир. Қолаверса, мен Сизга баайни нариги дунёдан ёзмоқдаман, чунки қазойим яқин қолди.

Толстой бирдан жилмайди: «Одам ўлимини билмайди-я? Лекин сезяпман: яқин қолди!!!»

Аммо Сизнинг бугунги кунда қилиб турган ишларингиз, яъни ижтимоий фаолиятингиз ҳақида, бу фаолият қанақа бўлиши мумкин эди: миллионлаб инсонларга қанчалар фойдали бўлур эди ва ушбу фаолиятингиз шу тарзда давом этаверса, ўша миллионлаб инсонларга ва шахсан ўзингизга қанчалар зиён етказиши мумкинлигини айтмасдан ўлишни истамайман, биродар.

Толстой қаноат билан хўрсинди: «Биродар» ортиқча...»

Русиянинг учдан бир қисми бамисоли қамал ҳолатида яшайди. Полиция қўшинларингиз — ошкора ва хуфияларингиз кундан кунга кўпаймоқда.

«Бу проводник кўп талмовсираяпти. Тағин ўзи хуфия бўлмасин...»

Цензура шу қадарли аҳмоқона таъқиқлар чегарасига етиб келдики, энг қора кунларимиз саналмиш — 40-йиллар даражасидан ҳам ўтиб кетди. Диний таъқиқлар ҳеч қачон бу қадар шафқатсизлик билан олиб борилмаган эди... Шаҳарларда — завод-фабрикалар қошида қўшинларингиз ҳаргиз тайёр турардики, қайси бир жойда халқ андак норозилик билдирса, милтиқларига ажал ўқларини жойлаб югуришади...

Давлатнинг мана шундай шафқатсиз — муттасил амалга ошираётган тадбирлари туфайли 100 миллионли деҳқон халқ — ҳа, қудратли Русиянинг деҳқонлари кундан кунга камбағаллашиб бораётир, очлик одатдаги ҳолга айланиб қолди. Ва, табиий, жамиятнинг барча қатламларида давлат сиёсатига нисбатан қаршилиқ кўрсатиш, унга душманларча муносабатда бўлиш ҳам одатий ҳолга айланиб қолди.

«5-йилдаги феврал инқилоби шунинг учун бўлди, ниҳоят, — деб кўнглидан кечирди Лев Николаевич. — Олдинда янги инқилоб кутаяпти. Бошқача бўлиши мумкин эмас... — Сўнг хўрсиниб юборди — Аттанг-а, аттанг, одам ўлади, қон тўкилади... Ҳа, бундай давлат, бундай сиёсат мавжуд экан, қон тўкилмасдан иложи йўқ, Афсус...»

Авомнинг шоҳга, яъни Сизга ва Сизнинг корчапонларингизга кўрсатаётган севгиси Сизни адаштираётир, биродар. Москва ва бошқа шаҳар кўчаларида Сизни ва ёрдамчиларингизни кўришганда, халқнинг

«ура!» деб айюҳаннос солишига ишонманг. Кўпинча бу оломон, яъни халқнинг муҳаббатини Сизга изҳор этувчи бу авом — полица томонидан ҳайдаб келинган ва саф тортиб қўйилган қўрқоқлар бўлади. Эслайсизми, бобонгиз Харьковда бўлганида, ибодатхона майдонини тўлдирган минг-минглаб халқ — кийими ўзгартирилган полициячилардан иборат эди.

Саша бирдан жимиб, бош эгиб қолди. Кейин йиғламсираб туриб, отасининг чаккасидан ўпди. «Дадажон, дада... Сиз қандай улуғ одамсиз...» деди. Толстойнинг ўзи ҳам шу нуқтага келганда, уятдан бошини эгиб қолган, вужудида эса хавфли титроқни сезар эди. Қизининг бу ҳаракати унинг кўнглига қувват бўлиб, ҳатто қувонтириб юбордики, ҳамроҳларига қараб, уларнинг ҳам изтиробу уятдан жовдираб турганларини кўрди. Проводник эса хатни илгари ўқиб кўрмагандек: «Наҳотки, Лев Николаевич?» деди. Лев Николаевич унга туйқус совуқ тикилди-да, қизига ишора қилди: «Ўқи. Уялиш яхши. Ўз шохингни қилмишларидан уялиш, нафратланиш яхши... — Сўнгра яна вагон мутасаддисига кўз отди: — Бу хатни кўпроқ нусхада тарқатиш керак. — деди. — Менинг хатим бу, мен ёзганман. Нега бақрайиб турибсиз? Саша, ўқи-чи... Ҳа, бу ёғидаям керакли гаплар бор... — «Кўриб турибман», деди Саша ва яна ўқий бошлади.

Сизнинг бу кунларга келиб қилаётган ижтимоий фаолиятингиз шу тарзда кечаётир...

Дунёвий сиёсат йўриғида ҳам Сиз халқларнинг ғазабини қўзғатаётирсиз: чунончи, Финляндия хусусидаги буйруғингиз — 1900 йили финларни руслаштириш мақсадида Финляндияда «Давлат тили — рус тили» деб эълон қилганингиз, 1901—1902 йилларда Германия, АҚШ, Англия, Франциянинг Хитойга қилган интервенциясига қўшилишингиз, 1899 йили Сизнинг ташаббусингиз билан Гаагада Тинчлик конференциясининг очилиши-ю, айти чоғда Узоқ Шарқни батамом босиб олиш учун тайёргарлик бобида буйруқ чиқаришингиз — бу аксилинсоний қилиқларингиз бўлмаслиги мумкин эди...

Лев ТОЛСТОЙ.

Яна қизиб, ҳаяжонланиб кетган Александра фавқулодда жиддий ва мағрур, отаси каби қандайдир (аслида маълум) курашларга тайёр бўлгандек Лев Ни-

колаевичга қаради. Чолнинг кўкси кўтарилиб-кўтарилиб тушар, аммо кўзи юминқираб пинакка кетгандек эди. Саша Варвара билан дўхтирга ҳам шу назар ила қаради-ю, голибо проводникка юзланиб, мактубни унга кескин узатди.

— Кўпайтиринг... Хоҳласангиз, Столипиннинг маҳкамасига топширинг. Айтингки, бу хатни ҳақиқатан ҳам Лев Николаевич Толстой ёзган экан, денг. Ҳа-ҳа, подшоҳимиз бунинг асл нусхасини Ички ишлар вазирлигига бермаган бўлиши керак. Александр III ҳам отамнинг мактубига жавоб бермаган эди. Ҳа-ҳа, бу одамнинг обрўсидан ҳайқишади улар... — Варвара уни гапдан тўхтатиш учун ишора қилди. Сашанинг баттар жаҳли чиқиб кетди. — Шунинг учун туя кўрдингми — йўқ, дейишади... Сен кўр, мен кўр — тамом! Полиция учун эса — бу қимматли ҳужжат! Мана, тасдиқлатиб ҳам олдингиз...

— Нега, нега энди, — дея елкасини қийшайтириб ўрнидан турди вагон мутасаддиси.

— Сиз — агент, — деб юборди Александра вазоҳат билан. — Эшикка қулофингизни тақаб турган экансиз...

— Худо ҳаққи агар... — Проводник туйқус йиғламсиради. — Лев Николаевични қанчалар ҳурмат қилишимизни билсангиз эди... — У хатни олиб, авайлаб буклади. — Буни тумордек сақлаб юраман, синглим, — деди ва авайлаб чўнтагига солди. — Мени маъзур тутинг, дўхтир... — Кейин Толстойга жавдираб қаради.

4

Александра мактубнинг охирги жумлаларини ўқиши замон Лев Николаевичнинг хаёли яна Кавказ томонга кетган, у ёқдаги жанг-жадаллару у ёқдан Ясная Полянага қайтиши кўз ўнгидан ўтар-ўтмай, Достоевскийнинг «Ёзувчи кундалиги» журналидаги илк саҳифа бу хотираларни босиб кетган, сўнг яна Пушкин, кейин Лермонтов ёдига тушган эди; Сашанинг вагон кузатувчисига айтаётган гаплари уни ушбу хаёлдан ажратолмаган эса-да, қулоғига кирмоқда эдики, мутасаддининг чиқишга шайланганини пайқаб, юминқираб турган кўзларини бирдан очди.

— Эй, ўтиринг, азизим, — деди. Унинг мўлтираган кўзларига тикилиб, бирдан сўради: — Негашапангиз

тушган эди... ерга? Йўлақда тўполон бўлди, шекилли?

Проводник бирдан жонланиб ва Александрага хавфсираб қараб олиб:

— Шундай-шундай, — деди. — Сал-пал... Шу денг, сизнинг поездга чиққанингизни билишибми, уч-тўрт ювуқсизлар ҳам чиқишган экан. Тахмин қилама-ан, сизларни олиб келган фойтунчи айтган бўлиши мумкин. Аммо...

— Сиз билетсиз қўяр эканмисиз? — чирсилаб деди Саша. — Бизни қандоқ ўтказдингиз?

— Жаноб Лев Николаевич, — яна Толстойга мурожаат қилди проводник «қизингиздан халос қилинг», дегандай четланиб. — Бу вагон — 3-класс... Улар бошқа вагондан ўтиб келишди. Проводникларнинг кўзини шамғалат қилиб...

— Хўп, уларнинг муддаоси нима экан? — сўради Толстой ва қизига қўлини сал қимирлатди. — Сен сабр қил, Саша.

— Улар, улар... — Проводник негадир қўлига қараб мингирлади: — Сиздан пул сўрамоқчийкан... — Кейин шошиб, «айбим йўқ» деган каби давом этди: — Мен бу гапни қизингизга айтувдим. Уларни ҳайдавордим, дедим. «Яхши қипсиз», дедилар. Шунда шапкани олган эдим...

Толстойга бошқа гапнинг кераги йўқ эди: проводник ким? Айғоқчими, бошқами — аҳамияти йўқ. Аммо айтилган «ювуқсизлар»нинг пул сўраб келганлари — унинг учун етарли: исбот талаб этмайдиган факт эди: ахир, ахир...

У бирдан ўзини беҳол сизди: бу тўғрида, яъни пулни ёмон кўриши, пули йўқлиги ҳақида неча марта га-зеталарга тушунтириш хатлари ёзди...

У сергак тортиб, аммо ўзи гапирса — яна ҳолдан тоядигандек бўлиб, Сашага тағин қўлини қимирлатди-да (жим ўтир), дўхтирга ўтирилди.

— Душан, сен бу кишига тушунтир. Токи бу киши бошқаларга ҳам... — дея (шу гапнинг давомини айтишга ҳам ҳафсаласи келмай), проводникка жойини кўрсатди. — Ўтиринг, азизим.

Проводник астагина жойига ўтирди. Ҳали вагон йўлагига тапир-тупир бўлганда дарҳол туриб эшикдан қарашга улгуролмаганидан (Сашанинг йўлини тўсиш — унинг жаҳлини чиқариш, демак) хижолат тортиб, айни чоғда бу қақирилмаган меҳмоннинг (про-

водникнинг) бу ердан тезроқ гумдон бўлишини истаб турган Маковецкий бир кўнгли уни ташқарига чиқариб тушунтиришни ҳам истади, бироқ Лев Николаевич «тушунтир» деганда, демак, шу ерни кўзда тутгани боис Толстойнинг чўнтагида шу тобда сариқ чақа ҳам йўқлиги, шундай улуғ ва бой одам шу тобда батамом йўқсул эканини қандай қилиб ифода этса — бу сирли, қийшанглаган чиновникка етишини ўйларкан, қарор қилдики, бу ҳолни баралла айтади: зеро, тарихда бу кишидай инсон ўтмаган, эҳтимол Сулаймон подшо ўтгандир...

Лев Николаевич эса Душаннинг айтажак гапларини эшитиш ҳам ўзига оғир тушиши, демак, эшитмаслик учун йўл излаб, яна хаёлга толиш ва ўзи учун азизу муқаддас бўлган нимарсалар — ғоялар, манзаралар, шахслар ҳақида мириқиб-берилиб ўйлашни маъқул топди: ҳа, ўйлаш, тасаввур қилиш — унга енгил, ҳатто роҳатбахш машғулот эди; афтидан, вагонга чиққандан бериям анча гапириб қўйди: ўзи истамагани ҳолда гапириб кетди, жаҳлланди, асабланди, эҳтимол, шу нарсаям уни анча толиқтирди.

Купега кирганида қандай хурсанд эди: деразадан қаради: тун, юлдузлар...

Тавба, суҳбатга берилиб, тўғрироғи, ўтган воқеалар ҳақида «сайраб», ташқари батамом ёришиб қолганини ҳам сезмабди...

Лев Николаевич деразага қараб тураркан, кўзи юмилиб кетганини пайқаб қолди. Уялиб, ҳушёр тортиб, қизига ялт этиб қаради. Саша сумрайиб-тикилиб турган экан. Чол илжайди. Қизи ҳам жилмайди-ю, бутун гавдаси билан анавиларга бурилди.

— Йўқ-йўқ, — деди чол. — Халақит берма. Мен... Гапиравёр, Душан. — Кейин проводникка айтди: — Азизим, гапларинг адо бўлгач, бизга қарашсангиз. Тозароқ тўшак, чойшаб...

Мутасадди сапчиб ўрнидан турди.

— Ҳозир.

Толстой уни севиб кетди.

Дўхтир ҳам ўрнидан ирғиб турди.

— Мен сизга кейин ҳам тушунтираман, — деди проводникка. — Сиз купени созланг... — Кейин Толстойга деди: — Лев Николаевич, ташқарига чиқиб турсак...

«Графликнинг, шуҳратнинг ҳам ўзига яраша ус-

тунликлари бўлади, а? — дея ичида қандайдир завқла-
ниб қўзғалди Лев Николаевич. — Гап шундоқ-шундоқ
деб буюртма берганимизда, 1-классда кетардик. Озо-
да, тоза купеда... Майли. Буям яхши. Дарвоқе, айни
менбоп бу! Айни... Фақат мана буларга қийин... —
Шундан кейин кечаги, ўтган кунлар ҳам чопачопда,
Софья Андреевнанинг етиб олишидан хавотирда, Ос-
тин ибодатхонасида тиловат қилиш — ўтган гуноҳлар
(гуноҳларини Лев Николаевич аниқ эслолмас, аммо
ҳар қадамида ҳис қиларди) учун тавба қилиш — ҳа-
ҳа, руҳонийдан «гуноҳларимни сўраб беринг» деб ил-
тимос қилиш эмас (ундай руҳонийларнинг тили
бошқа-ю, дили бошқа эканини Лев Николаевич жуда
яхши билади: бу ҳолни бадиий асарларида ҳам,
мақолаларида ҳам баралла айтган; шу тариқа, албатта,
черковнинг ғазабини қўзғаган, кейин эса, умуман,
динга, Исога муносабатини очиқ баён қилиб, Инжил-
ни нотўғри талқин қилаётганларини исботлаб берга-
нида, черковнинг тоқати тутаган эди), хуллас, Алло
таолодан, ҳа, фақат унинг ўзидан (гўё яккама-якка ту-
риб) гуноҳларидан ўтишини, бу фоний дунёда булган-
маган кишининг ўзи йўқлигини, у дунёда иймонини
беришини тилаб тиловат қилишар, кейин қоҳин синг-
лисининг акаси «дунёни тарк этаётгани» учун йиғлаб,
шу ҳолнинг ўзида ҳам ўзича гуноҳ эканини айтганла-
ри — Толстой уни тинглашга мажбур бўлиб, кўп
халқларда инсон 60 ёшга тўлганидан кейин «тарки
дунё этиш» одати мавжудлиги (масалан, ҳиндуларда
ўшандай одамларнинг ўрмонларга кетиб қолишлари,
Ўрта Осиёда эса Аҳмад Яссавий деган сўфийнинг 63
ёшдан кейин ер остига тушиб яшагани...) ҳақида ваз-
минлик билан гапириб, ниҳоят, барча пайғамбарлар —
Аллоҳнинг ердаги расуллари экани, Аллоҳ ягоналиги-
ни айтиш ила синглисини тинчитгани — алаҳхусус, ул
ибодатхонадан чиқиб, Шамардинога зудлик билан йўл
олганлари...

... Ҳа-ҳа, кейинги кунларнинг чопачоп, қоча-қоч,
қизгин-асабий тортишувлар ва йиғилар гирдобида
ўтгани, ниҳоят, бугун — нақ соат 4 яримда вокзалга
жўнаганлари (унгачаям уйқу деярли бўлмагани), шо-
шинчда, демак, 1-класс вагонга жой олинмаганини
эслаб: — «Бу жигаргўшаларим ҳам ўрганишсин
фуқаро орасида юришни, ётишни, мулоқотда бўлиш-
ни... Бу ҳаммаси яхшиликка», — дея Александра билан

Варваранинг ўртасида жилиб, кейин Душаннинг чаққонлик билан тутган қўлига таяниб, вагон йўлагига чиқди. Дераза қошига борди ва йўлак адоғида тўпланиб турган талай жулдур кийимлар томонни тўсиб олаётган аёлларни кузатиб, мийиғида кулди.

— Ҳа? — деди отасини, ўзича, беш бармоғидек билладиган, аммо ҳамон унга ҳайрат ила қарайдиган қизи Александра. — Ўша исқиртларингиз билан ҳам гап-лашмоқчимисиз? Қўймайман. Дод десангиз ҳам... Тавба, ўзлари қочиб юрибдилар-у исм-фамилияларини ўзгартириб, тагин анави айғоқчи билан сирлашадилар...

«Қочиб юрибдилар...» деган гап Толстойнинг ёдига бир ҳақиқатни туширди: ахир, кўзга ташланмаслик — танилмаслик учун 3-классдан жой олишни ўзи тайинлаган эди-ку!

Толстой мамнун бўлиб хўрсинди: хотирадан ҳам қувват кетяпти шекилли... Бу — даҳшат: ёзувчи учун, хусусан, ўлим... Йўқ-йўқ. Шунчаки, ҳа, шунаки бояги ёқимтой ҳисга бир сония берилиб, яъни ўз мавқеларига мос купега буюртма қилганларида, бошқача — бинойи муҳитга тушган бўлишларини ўйлаб, асл хаёлларидан бир сония чалғиди, холос.

— Ҳаммаси яхши, жойида, — деди Лев Николаевич ва деразадан қараб, энтикиб кетаёзди: зумраддек саноблар, куз чечаклари (сентябриналар), ана оққина қуён... Бу ёқда бутун бошли гўзал ва мангу ҳаёт мана мен деб турибди-ю, чоли тушмагур нималарни эслаб, мижғовланиб мулоҳаза қилаётир. Лев Николаевич ўзига кинояли жилмайиб турган қизига қараб, яна такрорлади: — Яхши. Уни қара... Кавказдаям мана шундай манзаралар бор! — Саша: «Яна Кавказ» деб мингиллади, аммо чолнинг хаёли керакли йўлга тушган эди. — Лекин у ердаги табиат анча ёввойи, ёввойи... — Овози пасайиб: — Лермонтов «Бэла»ни яхши ёзган-а? — деб қолди бирдан. — Тоғ манзараларини ўхшатиб тасвирлаган. Яхши шоир у! — Шу билан Лев Николаевич, Сашанинг назарида, «ке-етди». — Аммо «Мунозара» шеъри — жуда ёмон. Казбек тоғи билан Шат-Элбурс чўққиси мунозара юритади. Одам шаклида. Лермонтов рус қўшинларини меҳр билан тасвирлайди. Кавказ ўзимизники бўлади, деб қувонади. Буям кам — Шарққа паст назар билан қарайди... У ёш эди, жуда ёш, навқирон эди, — дея қизига ачиниш

билан уқтирган бўлди. — Шунинг учун на Шарқни, на... Шарқни, умуман, билмайди. Билса, уни «минг йиллардан буён уйқуда», уни биз уйғотамиз, деб ёзмас эди... Достоевскийнинг ҳиди келади. Во-ой, — Лев Николаевич шундай жирканиш ила бошини орқага тортдики, чайқалиб кетаёзди. — Победоносцевнинг маслаҳати билан Николай II нинг болаларига сабоқ бера бошлади: ўқитувчилик қилди! Деҳқон болаларига эмас, подшоҳнинг арзандастарига! Нимани ўргатарди у — Ўрта Осиё билан Туркияни тезда босиб олишни шоҳга маслаҳат берган босқинчи... босқинчилик, қон тўкилишининг тарафдори? Жуда чекланган одам эди бу авлиё... Саша, Саша, кулсанг — кулавер. Сенгайм гапларим ёқмайди, Варвара қизим. Аммо инсон — Аллоҳнинг бандаси ҳеч қачон қон тўкилишига, одам ўлдирилишига, ўзга юртларни босиб олиниши, эркин инсонларнинг кишанланишига хайрихўх бўлмаслиги керак. Э, худойим, бу нима аҳвол?

— Дада, дада... Ана, Душанинг билан айроқчинг жойни тайёрлаб бўлишди. Юр, дадажон.

5

Купега кирганларидан кейин Александра отаси ётажак (боя ўтиргани) ўриндиққа тезлаб бориб, оқ чойшаб сирилган тўшакнинг четини суриб кўйди, ёстиқни кўтариб ташлаб, устига тап-тап урди: гўё қаппайтирди, чолнинг озор топмаслиги чорасини кўрди. Аммо ичидан ўтаётганини ўзи биларди: пар ёстиқлар, шоҳи чойшаблар, бу дераза — деразами, уйни бўйлаб турган дераза — ундан тушадиган мўл-кўл қуёш нури — булар барчаси хаёлидан зув-зув ўтар, таъсири ҳаракатларида зоҳир бўлар, тилида эса беихтиёр шундай сўзлар айланарди: «Мана шу қотган тўшақда ётади энди. Қайсар чол. Хўп азоб чекиб, йўлидан қайтсайди...

Ҳе, йў-ўқ, буни ўлимгина қайтаради», деб кўнглидан ўтказган кўйи четланиб, Маковецкий билан Варваранинг ўртасида, уларга суянинқираб турган отасига жойини кўрсатди.

— Марҳамат, жаноб граф! — Шунда бирдан интилиб, ўзи отасининг кўлидан тутди. (Булардан уни қизганганини илк бора ҳис этди: бунга сари ғашлиги кучайди.) — Ўтир. Ёт... Ётасан энди. Ҳали кўзинг юми-

либ кетди-ку? Қўй ўша Достоевскийни. Биламан. Лекин бизни ундан бездиrolмайсан ҳам... Хўп-хўп. Ёт. Ечиб нима қиласан пальтони? А-а, балли. Ўзлари деҳқонларнинг уйида, пичан гарамларида шунақа думалаб ётардилар-ку...

Александранинг «зулми» остида ёнбошлай бошлаган Лев Николаевич бирдан илжайди.

— Сен мени тушунасан, — деди. — Ҳозир, ҳозир... Яна бироз ўтирайлик. Уйқум ўчиб кетди. Худо ҳаққи... — Ниҳоят, қизига оғир қаради. — Менинг ҳам раъйимга қара... — Қизининг чехрасида бирданига хокисорлик-итоат зоҳир бўлганини кўриб, яна уни ардоқлади: — Раҳмат, жоним.

— Лев Николаевич, кўнглингизга келганини қилинг, — деди шунда Маковецкий: дўхтир мумкин қадар Толстойга эркинлик беришга аҳд қилган (унинг «узлатта чекиниш» қарорини ҳам бежиз маъқулламаган эди), илло, унинг куни яқинлигини яхши билар, айни чоғда чолнинг бирон нарсадан қаттиқ ранжиши — юракнинг сўнгги бор тўхташига обкелишига ҳам шубҳаси йўқ эди.

— Раҳмат, Душан, — деди Толстой туриб ўтираркан. Кейин ўзининг ғоят бардамлиги, ҳушёрлигини намоён этиш учун ҳатто қаттиққина томоқ қириб, деразага бемалол сурилиб ўтирди. Ташқарига кўзи тушиб, бу томонда ҳам ўрмон ястаниб кетгани, гунафшаранг куз чечаклари қутириб гуллаб ётганини кўрди. Хаёлининг қай бир жойида яна Кавказ жамол кўрсатди-ю, шу заҳоти хира тортиб кетди. Ўрнида, ажабо, Ясная Полянанинг мойчечак очилган (очиладиган) ялангликлари, капалак қувлаб юрган сутранг соябонли қизчалар намоён бўлди: бу манзарани қачон кўрган экан? Балки тасвирлагандир...

Бу вақтда Душан Петрович яна бояги жойига (энди тўшак четига) ўтириб, юзига ғоят хотиржам ифода бериб олган, Варвара яна блокнотини очган, Александр эса отасининг кўксига тушган оппоқ соқоли, оқариб қолган қошларию сочларига ўйчан тикилганча, унинг қариганини энди билгандек: «Одамзод шунақа бўлар экан-а охири... — деб ўйлар эди. — Аммо-лекин жуда нуроний, а? Худди шарқ донишмандларидек. О, кўп нарсани билади бу чол. Афсуски...»

— Саша, — деб қолди шунда Лев Николаевич, — келинглр, Ясная Поляна ҳақида гаплашамиз.

Саша тек қолди: ўзи ундан қочиб келаётир-ку? У маконнинг номини тутишнияма истамай қолувди-ку!

— Хўп. Жуда соз, — деди шерикларига зимдан қараб олиб. — Ишқилиб, — илжайган кўйи давом этди, — Кавказ мавзусини унутсак бўлгани...

— О, о, жуда маъқул. Кўнглимдагини айтдинг, — деди Толстой: дарҳақиқат, Кавказу у ила боғлиқ хотиралар, ҳатто ўйларни ҳам қандайдир тарк этганини, қолаверса, у ўйу-хотиралар эсидан чиқиб қолгандай ҳолатда эканини англади: бундан ҳайрон ҳам бўлмади — баайни шундоқ бўлиши лозимдек эди.

— Лев Николаевич, — деб қолди шунда Варвара Михайловна. Поездга чиққанларидан бери бу камтар мухлиснинг илк бор мурожаат этгани учунми Толстой унга шоён диққат билан боқди. — Сизни... Софья Андреевна айтадиларки, сизларнинг энг ширин ҳаёт кечирган вақтларингиз Кавказдан кейин...

— О, Софья Андреевна жуда тўғри айтадилар! — деди Толстой ва одатдагича, хаёли ўзлигига оғди: — Менинг энг тотли, лаззатли кунларим — ўша кунларга, ойларга, йилларга тўғри келади... Ҳа-а, соғиниб келган эдим. Кейин дарҳол «Современник» журнали билан алоқа боғладим. Қўлимда «Болалик» («Детство») тайёр эди. Уни Некрасовга юбордим. Ҳали-ҳали эсимда: «Менда истеъдод бўлса, уни тўғри айтинг. Шундай бўлса, — битта сўзимни ҳам ўзгартирманг», деб повестни жўнатдим. У жанобдан яхши мазмундаги хат олдим. Аммо асаримни «Менинг ёшлигим» деб чиқаришди... — Лев Николаевич столга термулиб қолди: у айтажак гаплари ҳамсуҳбатларига зерикарли туюлиши эҳтимолини ҳам, масалан, Сашанинг гашини келтириши мумкинлигиниям ҳис этар, аммо кўнглидаги гапни айтиши керак эди. Шунинг учун уларга қарамай қўйди: кишига қараб гапирсанг, унинг чехрасидаги ифодаларни кўриб турасан ва унга мослашганингни билмай қоласан; шунда ёлғонни ҳам қўшиб ёки алланималарни бўрттириб, балки ташлаб кетаётганингнида сезмай қоласан, киши, сезганинда ҳам, қандайдир қувонч ҳисси сени шу тахлит давом этишга ундайди: илло, ҳикоянг эшитувчига ёқаётгани сенга ҳам ёқади; шундай қилиб, асл мақсад ҳам ўзгаради... Шунинг учун Лев Николаевич, кўпинча хаёллари бўлсин, фикрлари бўлсин, ўзича-борича айтар ва фикри бир тўхтамага етмагунча чалғимас эди. — «Менинг ёшли-

гим» эмиш! — гижиниб деди Лев Николаевич. — Бу, биринчидан, бадий асарга — ҳаётнинг тасвири дейилмиш ақидага зиддир. Адибни камситишдан бошқа нарсамас... Тўғри, адиб қаҳрамони қиёфасига кириб ёзади. Аммо мен... инсоннинг болалигини ёзган эдим! — чолнинг кўзлари чақнаб кетди. — Маълум бир даврдаги табақага мансуб бир ёш йигитнинг дунёсини тасвирлаган эдим: ҳе, унга бошқаларнинг таржимаи ҳолларидан ҳам анча нарсалар қўшилган эди... — У бирдан Сашага кўз отди. — Сен биласан-ку? Онанг ҳам... Хуллас, — дея яна суянчиққа сурилиб ўтирди, — Некрасовга аччиқланиб хат ёздим. Тафсилотини ёзмадим. Фақат: «Менинг ёшлигим кимга керак?» — дедим... Шу-шу, ўша инсондан кўнглим совиди. Лекин, — хўрсиниб олди, — журнал билан алоқа қилишим, журнал атрофидаги ёзувчилар билан танишишим, умуман, адиблар билан танишишим лозим эди. Яқинлашдим. Тургенев, Гончаров бор экан. Чернишевский журналнинг ғоявий раҳнамоси экан... Уни дарҳол ёмон кўриб қолдим: у асабий, ҳамма еб — ўзи қуруқ қолгандай зот эди. Тағин, журналда Гоголь йўлини ўтказишга ҳаракат қиларди. Ҳажвийўлини, сатирани қўллаб-қувватларди... Тавба, санъат асари ҳаётни масҳара қилса — яхшимиш. Шунда ҳаёт ўзгарармиш. Қаёққа қараб ўзгаради? Ахир, санъатнинг мақсади — гўзалликни ташвиқ қилиш, эзгуликка тортиш эмасми? Мен билардим: алақачон шу фикрга келган эдим. Ким билади, Руссо туфайлими, Инжил туфайлими...

— Ўзингдаям бўлган, дада, эзгуликка интилиш, тўғрилиқни, ҳалолликни улуғлаш...

— Топдинг, қизим, — деб шодланиб кетди Лев Николаевич. — Мен ўзи шундай яратилган эканман. Эгамга шукр... — Туйқус Варварадан сўради: — Ёзясанми?

— Ҳа-ҳа, кейин нима бўлди?

— Кейин, кейинми... журналдан ҳам узоқлашдим. — Ниҳоят, чол яйраб хўрсиниб юборди. — Менинг энг яхши, самарали ижод қилган даврим шундан кейин бошланди. «Уруш ва тинчлик» ҳам... Э, биласизлар-ку. Лекин бошқа нарсани билмайсизлар, — деб қолди бирдан ва, ҳатто Маковецкийга ҳам қараб олди. — Мен асар ёзиш, жиддий асарларимни ёзиш жараёнида ўзим ҳаётда ниманики ёмон кўрсам, ниманики яхши кўрсам — ўшаларни қайтадан, бошқа ин-

сонлар — образлар тақдирида кашф этдим. Кашф этдим-ку, атрофимга қарасам, ҳамон қаердадир уруш бўлаяпти, ҳамон хиёнат содир бўлаяпти... Ҳамон оддий халқ оғир аҳволда яшаяпти: ҳар ерда очлик, юпунлик... Мен эсам кошонада яшаяпман: қорним тўқ, устим бут. Хизматкорларим кўп. Бойлигим, э-ҳе... Минглаб фақир деҳқонлар мен учун хизмат қилади. Мену менинг оилам аъзолари ўшаларнинг меҳнати устидан шоҳона кун кечирамиз... Бу қанақаси? Ҳаммамиз Аллоҳнинг баъдалари бўлсак-ку, менда мингминглаб десятина ер бўла туриб, анавилар ерсиз бўлса... — Чолнинг кўзи яна нурланиб, овози ҳам теранлашиб кетди. — Шунинг учун мен хусусий мулкни бекор қилиш тарафдори бўлиб қолдим.

— Хўш, — деб истеҳзоли жилмайди Александр. — Бирон натижа чиқдимми? Чиқаролдингми? — Бу мавзу азбаройи ўзига ҳам, ака-укаларига ҳам ажал тамғасидек туюлишидан ўзини халос қила олмаган — халос қилишни ҳам мутлақо истамайдиган Сашанинг ранги бўзариб кетди. — Дада, шу гапларинг... фирт утопия эканини наҳот билмасанг? — деб юборди. — Столипнягам роса хат ёздинг... Қанча мақолалар эълон қилдинг. «Хусусий мулкни — ерга эгалик қилишни бекор этмоқ керак! Бу еру замин — Аллоҳнинг мулкидир!» Дадажон, — дея кўзлари филқ ёшга тўлди. — Булар — бўлмаган гаплар. Сен ўз еримизни, мулкимизни, масалан, мусодара қилдирганинг билан барибир... у деҳқонларга бўлиб берилади, агар инсоф қилинса... Мисол учун айтяпман-да! Демак, деҳқонлар хусусий ерга эга бўлишади-ку барибир...

Толстой хўрсиниб юборди.

— Барча заминдорларнинг ерга эгалигини бекор қилган ҳукумат кейин ўша ерни нима қилишини ҳам билар, деб ўйловдим-да, — деди. — Лекин мен инондим, — ўша теранлигида давом этди: — Ҳаёт бунинкор қилар экан...

— Шундай экан, нега ҳамон шу фикрдан қайтмайсан?

— Қанақа қилиб қайтайин? — ҳайрон бўлди Толстой. — Ундан қайтишим — Исодан қайтишим билан тенг-ку?

— Уф-ф.

— Илтимос, онангга ўхшама, қизим.

— Яна — онам...

— Ҳа, — деди Толстой бирдан ғижиниб, — Софья Андреевнага... — Шу пайт эшик очилиб (сурилиб), вагон мутасаддисининг шапкали боши кўринди, кейин сал суқилди: чехрасини изтироб аралаш сирли бир завқ эгаллаган эди. Толстой унинг муроди борлигини ҳис этмаёқ: — Келинг, азизим, кирилинг! — деди дафъатан; булар учун «дафъатан»-у, Лев Николаевич учун унинг кириб ўтириши — айни муддао эди: инчунун ўзининг фақирлиги (бир пули йўқлиги) ҳақида Маковецкийдан унга «тушунтириш»ни сўраган — дўхтир тушунтирганми-йўқми, бундан қатъи назар, ҳозир ўзининг худди ўша мавзуда гапирмоқчи экани (гап бошлаб кўйгани), проводник кириб тингласа, фойдадан холи бўлмаслигини дарҳол англаган эди. Проводник ҳам жон-жон деб турган экан: кира солиб, Душан Петровичнинг ёнига ўтириб олди. Толстой унинг Сашага ер остидан қараб кўйганини пайқабоқ фикрини жаҳд билан давом эттирди: — Ана, Софья Андреевна — сенинг онанг, сизларнинг бекаларинг — ҳозир энг катта заминдор! Мен унга бутун мол-мулким, ерим-сувим, деҳқонларим, ҳамма-ҳаммасини хатлаб бердим. Ўзим — боши очик хотин аҳволидаман... Демокчиманки, хоним ҳозир — бойлар, ер эгасилар! Аммо у киши шунга ҳам қаноат қилмайдилар, қилмаяптилар. Владимир Григорьевич (Чертков)га ихтиёрини берганим — 81-йилдан кейин ёзган асарларимга ҳам хўжайинлик қилмоқчи: ўзи нашр этиб, ўзи гонорарни олмақчи.

— Олиб бўпти! — деб юборди Александра, афтидан, оила сирларини бегона одам ҳам эшитаётганидан лаблари титраб. — Ин-со-ни-ят-га ҳадя қилдинг-ку, уларни дада! Неча марта матбуотда ёздинг: кейинги асарларимни ким хоҳласа, нашр этсин: пули ҳам ўшаники. Менга ҳеч нарса керакмас деб...

— Рост, — деди Лев Николаевич бирдан юмшаб, ҳатто қизини суюб кетиб. Шу асно эски пальтоси ёқасини ушлади. — Шундан бошқа ҳеч нарсам йўқ; керакмас, азизим.

— Наҳотки? — деб юборди шу он проводник, чамаси, ўзини тута олмай.

— Худди шундай, — дея Толстой унга ялт этиб қаради. — Шундай. Шуни сиз ҳам билиб олинг, бошқаларгаям айтинг.

— Мен жаноб дўхтирдан эшитдим. Аммо ишонмаб эдим, — деди негадир ияги ҳам титраб проводник.

— Мен тушунаман, — деди Толстой ўйчан тортиб. — Бу ишларнинг бошида бўлган менинг севимли қизим ҳам буни ақлига сиғдиролмапти...

— Нега-нега? Тухмат қилма, дада, — деди Александра. — Жуда-а яхши тушунади қизинг!.. Хўп, бизга бердинг мол-мулкингни... Худдики васият қилиб топширддинг. Мана; ўттиз йилдирки, онам хўжаликни қандай бошқаряпти, пулни қандай сарфляпти — сўрамайсан... Бир ҳисобда бунинг учун раҳмат сенга...

— Онанг ҳам раҳмат дейди, — деди Лев Николаевич тагин хотини тилга олинганидан гашланиб. Аммо энди у ҳақдаги гапни бирйўла бартараф қилиб юборгиси келиб кетди. — Онанг сарфляпти. Яхши... Хўш, бор бойликни сизларга тақсим қилганини ҳам биламан. Буям яхши. Аммо мени куйдирадиган нарса — оиламда, бу оламда энг яқин — сирдош кишиларим орасида ҳам ҳаётнинг айни илғаригидек давом этаётганида: ўша эгоизм, ўша манманлик, ўша дабдабали баллар, зиёфатлар... аҳмоқона ҳазиллар, қартабозликлар, фол кўришлар... — У бирдан чатнаб кетди. — Бу ахир, ғоят зерикарли ҳаёт-ку? Маъносиз умргузаронлик-ку! — У бирдан бошини ада тутиб, тек қолди. Кўз ўнгида Ясная Полянада тинч-тотувликда, ижоднинг завқли меҳнату фароватда ўтган кунлари намоён бўлди. — Мен бир куни англаб қолдим, — дея кўзларини қисинқираб давом этди: — Қарасам, ўзим ота бўлибман — отам ўрнида. Хотиним — она бўлибди — онам ўрнида. Болаларим бола бўлибди — менинг болалигимдек... Ҳеч нарса ўзгармаяпти: роллар ўзгарибди, холос. Даҳшатга тушдим: наҳот ҳаёт шундай давом этса? Ахир, ёзаётган асарларимдаги ҳаётни тасвирлашдан муродим — уни эзгуликка чорлаш, Худо йўлига тортиш эди-ку! Шу, шу... Мен сезиб-тушуниб қолдимки, ҳаётим бошқа-ю ижодим бошқа бўлаётибди. Мен риёкорлик қилаётибман: ахир, энг муҳими — мазкур ҳаётни эзгулик йўлига чорлаш экан, нега бу ишни асарда амалга ошираман-у, ҳаётда бифарқман?.. — Душан Маковецкий нимадир дея ялинди. Александра бурнини тортиб хўрсинди. Лев Николаевич буларни сизди, аммо хаёлидан арий олмади. — Ана шундан кейин мен синдим... Ҳим, бу ёққа қарайдим: халқимга, унинг аҳволига... — Толстой бирдан кўзини юмиб олди. У янада толиққани, уйқуга ўхшаш ором ҳисси ўзига тортаётганини ҳис этди. Лекин энди

айтажак гаплари кўпроқ ором беришини туйиб, иттифоқо мамнуният билан давом этди: — Менинг... Эй, биродарларим, — дея кўзини катта очиб, ҳаммага бир-бир қаради: афтидан, хаёли ҳукмида бўлгани учун уларнинг биронтасида ҳам «тўхтамади». Баайни бу гапларни номаълум шахслар, ким-кимлар учундир ҳам баралла айтаётгандек эди:

— Менинг энг бахтиёр кунларим, биласизларми, ўша деҳқон болаларига мактаб очиб, дарсликлар ёзиб, мишиқи, юпун, ғариб, етимча жужуқларга сабоқ берган йилларим бўлди. Уларнинг жовдирашлари! Кўзларимдан тирқираб ёш оқиб кетарди... Мен уларнинг саводли бўлишлари, инсон бўлишларини истардим: илло улар бунга батамом ҳақли эдилар... Кейин очларга ёрдам бериш жамиятлари туздим: хайрия, хайрия... Йўқ, йўқ! Ўйлаб боқсам, менинг ишларим — учқун ҳам эмас, ҳаёт азалий изида: инсон адашган — адашувда ҳамон... Уни фақат ҳокимият бирмунча ўзгартириши мумкин. Кейин ҳокимиятга мурожаатларим бошланди! Минг-минглаб хатлар, мақолалар... — Лев Николаевич овози пасайиб қолаётганини туйиб, иттифоқо кўрқиб кетди: икки бор юраги уришдан тўхтаёзган маҳалда ҳам уни уйқу оғушига олган, уйқу оғушига олаётгандек сокин бир ҳолатга тушган эди: бу — хавфли ҳолат... — Аллоҳ! — Толстой шундай нидо қилди-ю, дин бобида ҳам, Исо пайғамбарнинг буюрганлари бобида ҳам энг тўғри — эзгу мулоҳазалари, яъни муқаддас Инжилу Исонинг йўлидаги асл ҳақиқатларни айтиб чиқа бошлаши ҳам... самара бермагани, аксинча: ҳукумат унга қандай хавфсираб қараса, черков ҳам шундай хавфсираб қарагани ва оқибат, чидай олишмаганидан уни деярли «динсизлик»да айблашгани қалбида гулу қилди. Лев Николаевич бу йўриқда ҳам айрим гапларни гапириб олиш вақти — ҳозир экани учун беихтиёр тетикланиб ва томоқ қириб: — Мен асл христиан эдим, — деди. — Аллоҳ менинг неча ёшимдан экан... қалбимда эди, биродарлар. Биласизларми, черковдаги руҳонийларнинг кўзбўямачилиги, давлатга, подшога батамом қул бўлиб қолганлари, подшоларимизнинг аксилинсоний сиёсатларига хизмат қилишлари қаерда кўринади? — Толстой жамоага шундай мурожаат этган эса-да, буюк ҳинд жамоат арбоби, зулмга зулм ила қарши курашмасликни тарғиб этароқ Ҳиндистонни инглизлар асоратидан қутқариш ҳара-

катини бошқараётган Муҳандас Гандига ёзган макту- би шундоқ кўз ўнгига келди-ю, яна, афтидан, қандай- дир номаълум кишиларга айта бошлади: — Муҳандас Гандига ҳам бу тўғрида очиқ ёзган эдим. Эсимда, — дея тиниққина кулимсиради. — Черковларда қоҳинлар имтиҳон қилинади. Биласизлар. Шундай бир им- тиҳонда бўлиб эдим. Руҳоний ота ёшгина қизчадан сўради: «Аллоҳ қайси жабҳаларда инсонни ўлдиришга ижозат этади?» Кулгили! О, жаҳолат... Қизча жавоб бериши керак. «Фақат урушлар маҳалида. Сўнг ашад- дий жиноятчилар қатлига...» деб жавоб бериши лозим. Шундай жавоб берилади! Ҳозир ҳам. Бундан кейин ҳам... Аммо у қизалоқ: «Аллоҳ инсоннинг ўлдирили- шига қарши. Исо: «Ўлдирма» деган, — деб жавоб бер- ди... Қандай ажойиб, покиза инсон у. Ҳали фикри чалғимаган, материалист бўлмаган... Ҳуллас, руҳоний қотиб қолди. Нима десин у жоҳил, риёкор? Ахир, Ни- колайга ҳам, унинг босқинчилик урушларига ҳам шу- лар фатво беради. Фатво бериб келишди... Қатларга ҳам! Мана шундай гаплар, азизларим... Э, мен бу мисолни Гандига ёзган хатимда келтирган эдим. Била- сизларми! — дея Лев Николаевич яна ҳаяжонланиб кетди. — Гандининг йўли, умуман, ҳиндлар динидаги зулмга қаршилик кўрсатмаслик ғояси бизнинг христи- ан динимиздаги шундай ғоя билан жуда уйғун-а?.. Тўғри, тўғри: курашнинг йўллари кўп. Масалан, Ган- ди... — чол чиндан ҳам ҳолдан тойди. — Мени кечира- сизлар, — деди-да, деворга суянди.

6

Лев Николаевич кўзини очиб: «Ухлабман-да», дея атрофига шошилиш назар солди-ю, шундоқ рўпара- сида (боя Александра ўтирган жойда) ўтирган кўйи бошини орқа девор билан дераза давомига — бурчак- ка қўйиб, ширин ухлаётган Душанга тикилиб қолди: шундай ёш, навқирон йигит ҳам ухлаганида юзидаги барча аъзолари салқиланиб қолишини дилида қайд этароқ қандайдир хурсанд бўлиб кетди: шундоқ соғлом йигит ҳам ухляпти-ку? Ўзи — қариб-чуриб қолган, ўлимини бўйнига олиб кўйган, афтидан, қаер- дадир ўлиш учун кетаётган қария ўтган кунлар даво- мидаги чарчоклар, уйқусизликлар эвазига жиндак мизғиган бўлса, не ажаб?

«Айтмоқчи, Саша қаерда? А-а, мана бу купеда... Варвара анча нарсани ёзиб олди, а? Майли. Кўп яхши. Шуни истайди у... Лекин ёзганларини Владимир Григорьевич кўради: у мени тушунади — батамом. Бу ёшлар ҳали...

Айтмоқчи, суҳбат нимада тутаганиди? Нимани гапирётиб... А-а, Ганди! Йўқ, ундан ўтган эдим, чамаси... Хўш, хўш... Кўп гапириб юбормаяпманми? Кўп, ҳа. Бекорчиликданми? Балки... Аммо ўз-ўзидан чиқаётирда... Мана, ҳозир ҳам... Э, уруш мавзуига етиб келгандим, чоғи. Черковнинг урушга рухсат этиши... О, қандай кўзбўямачиликлар бор бу оламда!»

Чол беихтиёр эшикка қаради-ю, ундан мўралаб турган проводникнинг бояги синиқ-чучмал қиёфаси хаёлида жонланди: у нимадир демоқчийди.

Лев Николаевич ўша одамнинг (ҳар ҳолда, бегона у) олдида ухлаб қолгани учун энди уялди. «Қарилик...» дея ўзини овутган бўлди. Кейин тагин унинг нимадир — афтидан муҳим бир нарсани айтишга келганини (ахир, Саша унга нималар девди?) тахминлаб: «Балки айтиб кетгандир», дея кўнглидан ўтказган чоғида Душан Петровичнинг кўзи катта очилиб кетганини кўрди ва унга майин жилмайди. Душан узр сўраб, уялиб, қоматини ростлаб ўтирди. Пешонасига тушган сочларини орқага силаб, худдики Лев Николаевичга дори берадигандек бўлди. Аммо... бошини чайқаб қўйди: чол доридан аллақачон юз ўтирган; тўғри, табиатдан олинган жайдариси бўлса, бемалол тановул этарди... Нимчаси чўнтагидан занжирли сотини олиб қаради-ю, қошларини кўтарди. Уни беихтиёр кузатиб турган Лев Николаевич эса деразага қаради: қуёш кўтарилиб кетган, ўрмон буғсимон туман қўйнида эди.

— Анча ухлабман, — деди Лев Николаевич ва уйқудан кўрқиши ёдига тушиши замон Гамлетнинг: «Ўлим — бир уйқу, холос», деган калимаси эсига келди. Бу гапнинг ўзига хос ҳақиқат эканини билиб турса-да, Шекспир ҳақидаги сўнгги фикрини айтиб қолишни истади. Бироқ сўнгги фикрининг изоҳи ҳам талай вақтни олиши — табиий, ўзини газаблантириши ва толиқтиришини ҳис этароқ: «Бас, Достоевскийни шунча ёмонлаганим етар. Энди Шекспирниям... Булар гапларимнинг ростлигига шубҳа қилиб қолишади. Муслмонларнинг шу одати яхши: ўлганларнинг ортидан

ёмонлашмайди, — деди-да, умуман, у дин ҳақида, Муҳаммад пайғамбар ҳақидаги хулосаларини яна бир бор таҳлил этиш эҳтиёжини туйди: — У буюк дин. Чунки сўнги дин. Муҳаммад ҳам сўнги пайғамбар... Демак, кўп муқаддас китоблардан — Қуръон... — Толстой у ёғига ўтмай хўрсиниб юборди. — Аллоҳ ягона. Бас!» — Кейин исломиятда ўтган сўфийлар, хусусан, Аҳмад Яссавий ҳақида гапирмоқчи эканини пайқаб қолди: бироқ бу гапни анавилар ҳам эшитиши лозим. Шояд Саша таскин топса...

— Лев Николаевич, 1-класс вагонга ўтишга тўғри келади энди, — деди шунда Маковецкий ва кулимсиради. — Сизни билиб бўлишди... Қолаверса, у ерда — купеда бемалол овқатланиш мумкин. — Толстой бош ирғаб турган эса-да: — Таомни ўзимиз пишираемиз, — деди. — Тепасида ўзим тураман.

Толстой тушунди: «Овқатга гўшт тушмайди», демоқчи у. Чол тагин майин жилмайди.

— Мен бу ерга ўрганиб бўлиб эдим. Айтмоқчи, ҳалиги проводник жаноб...

Эшик сурилиб очилди. Александра отасига ўткир тикилиб:

— Худога шукр, — деди. Кейин елкаси оша ортига қараб: — Келавер, Варя, — дея хонага кирди. Хонага мойчечак ҳиди таралди: Саша ухлаганми-йўқми, аммо ўзига пардоз бергани аниқ эди. Маковецкий бу ёққа — жойига ўтди. Хонага кирган Варвара Лев Николаевичга унинг ухлаганидан кўп мамнун бўлган онадай жилмайиб қўйиб, жойига ўтирди. Оёғи учида кўтарилиб, юқори полкаларга қараб олган Александра ҳам жойига ўтирди-да, тирсақларини тиззасига тираган кўйи кафтларини бир-бирига қапиштириб:

— Жаноб Лев Николаевич, ҳийлаларингиз иш бермади, — деди. — Менинг Фролова эмаслигим ҳам...

Шу пайт худдики Сашанинг вашига тегиш ёки ундан яна бир-икки оғиз совуқ гап эшитишга ўрганиб қолгандек проводник хонага бош суқди.

— О, келинг, — деб юборди Толстой. Александра чуқур хўрсиниб, суянчиққа орқасини берди.

— Келаверинг, — деди энсаси қотиб. — Бизнинг компания бу кишига жуда ёқиб қолибди-да, дада.

— Жим тур, Саша. — Лев Николаевич вагон мутасаддисининг бояғи ҳолатда экани, ҳатто айтажак гапи

шундай муҳимки, айтмаса — бир кор-ҳол бўладиган-дек эканини англади. Баҳарҳол у шу маънони англа-тадиган изтиробли ҳаракат-ла хонага кириб, энди оёқларини жуфт қилиб қўйишни ҳам унутган каби сўлжайиб ёлворди:

— Лев Николаевич, жаноблар... Тақсир, шу ерда қолинглар. Мен хизматларингизни қилайин... Тўғри, 1-класс — яхши, кенг. Аммо бу ерда ҳам...

— Бўпти, — деди Саша. — Бошқа гапингиз йўқми?

— Бошқа гапим... Ахир, Лев Николаевич ҳали кўзларини юмдилар. Мен айтолмай қолдим...

— А, нимани айтмоқчийдингиз, азизим?

— Э, дада, сизни...

— Саша.

Проводник тиз чўқмоқчидек пасайди-ю, хўрсиниб шифтга боқди.

— Сизга Аллоҳ таоло кўп, кў-ўп йиллар умр берсин, — деди. Сўнг кўзларидан баҳузур ёш қуйи-либ кетди. — Сиз авлиё экансиз. Сиз инсон қавми-дан эмас... Йўқ-йўқ, Александра Львовна, рухсат этинг, гапимни тугатиб олай. Мен сиз ҳақингизда, Лев Николаевич, кўп гаплар эшитиб юрардим. Ясная Полянадан бошқа қишлоқлардаги очлар, фақир-ҳақирларга ёнингиздан пул улашиб юрганларингиз-ниям эшитиб эдим. Улар дуо қилишарди сизни... — Лев Николаевич ўтган бир неча йиллар давомида фақат чет элларда чоп этилган айрим асарлари учун ноширлар марҳамат қилиб юборган қалам ҳақиға мутасаддилик қилар, шундайам пулни кўлига олмас, қизи Татьяна ва котиби Булгаков Валентин Фёдорович (бир ярим йил давомида) орқали (Софья Андреевнадан яширинча) ўша ақчаларни фақир-фуқаро-ларга улашар эди. Проводник шу ҳақда эшитган экан, демак... — Ҳе-е, мактаб ташкил этганингиз, қамоқхоналарга кириб маҳбусларнинг ҳолидан хабар олганингизни ҳам эшитиб юрардим. — Толстой синиқ жилмайди: ҳа, «Тирилиш»га материал тўплаётганда икки-уч марта қамоқхоналарда деҳқон либосида бўлган эди. — Аммо бизлар сизни — шунчаки, сахий граф деб юрардик, — давом этди про-водник. — Сизнинг бу йўлга умрингизни бағишлаганингиз, дунё бойликларидан воз кечганингиз, ҳузур-ҳаловат, маишат... вой, во-ой... Ақлга сифмайди — ақлга сифмайсиз, Лев Николаевич! — Шунда бирдан

гурс этиб тиз чўқди. Кейин кескин бурилиб, эшик тутқичидан ушлаб суриб юборди: эшик қаттиқ бекилди. — Мени, Лев Николаевич... Ҳим, мен кўнглимдагини айтдим. Сизни ҳурмат қилардик. Ёзувчилигингиз билан ҳам фахрланар эдик. Ўзимизнинг Туладан деб... Аммо мени маъзур тутасиз. Майли, мени ҳайдаб юборинг ҳозир. Аммо мен Япон урушидан қайтганимдан кейин проводник бўлиб ишга ўтдим-у, аммо... полиция билан алоқам йўқ эди. Ҳеч, ҳеч. Лекин билардим, бригадиримиз... вожатиймиз, шу, шу-да энди...

Қарангки, нақ обер-прокурор Победоносцевнинг махфий... уф, махфий буйруқлари бор экан: сизни кузатиш тўғрисида... Хўш, сизни бу ерга жойлагандан кейин унга учраб, шундай-шундай десам, қуловимни бураб, купесига олиб кирди. Тушунтирди. Жуда-а уялдим... Мен яхши жангчи бўлганман. Ўзимча, мағрур одам эдим. Қўрқитди мени... Мен ишдан ажралиб қолсам, оиламга ёмон бўлади... Аммо, менга ишонинг, Лев Николаевич, илтимос қиламан. Азбаройи сизга қизиққаним учун ҳам ўша хатни олиб келдим... Мана, қизингиз Александра Львовна жуда зукко аёл эканлар. Дарров сездилар...

— Азизим, азизим. Ўзингизни босинг, — деди Лев Николаевич ўзи ҳақидаги гапларнинг қизиқлигидан устун келган ҳис — бу барваста, келишган кишининг ўзи учун... шу ҳолатта тушганидан таъсирланиб кетгани боис ўзининг ҳам кўнгли бузилиб, овози олиниб. — Мен тушундим сизни. Назаримда, қизим ҳам... Мана, Душан, Варвара... Сизга раҳмат. Лекин бу сирларни бизга айтмасангиз ҳам бўларди. Ҳукуматнинг бу хил қилиқлари менга яхши маълум... Яқинда менинг урушга қарши ёзилган айрим мақолаларимни кўп нусхада тарқатгани учун Харьковда Александр Михайлович Бадьянов деган бир олижаноб, тинчликсевар кишини қамадилар. Олти ой муддатга... — Толстой чайқалиб кетди. — Лекин умумий камерага қўйишибди. Ҳолбуки, ёлғиз ўзи битта камерада ётишга (одиночка) ҳукм этилган экан-у, бундай камералар банд экан... Тавба, яқинда ички ишлар вазирлигининг буйруғи чиқди. Одиночкаларнинг ётиш муддати учдан бирга кўпайтирилди. Жаноб Бадьянов яхши одам, касалманда лекин... Шунинг учун дўстим Стаховичга илтимос

билан хат ёздим. Муддати узайтирилмасин, дедим. У шунга эришибди. — Толстой яна тўлганиб кетди. — Лопатин! Лопатинни биларсизлар? Мен исми-шарифини билмайман. Ҳафталик «Ҳаёт» («Жизнь») газетасининг бош муҳаррири. Қатлга қарши ёзилган асаримни газетасида чоп этгани учун уч ой қамоқ жазоси берилибди. Жаноб Лопатин менга мактуб битиб... — У ҳамманинг, айниқса, қизи Сашанинг ўзидан хавотирга тушганини фаҳмлаб, ўзини зўрға босди. Бироқ овозидаги йиғи қолди. — Мени қийнайдиган нарса шулки, — деди мавзудан чекиниб, — мен чекишим лозим бўлган азобни улар тортаяптилар. Бу — ноҳақлик... Шу, шу. — Ниҳоят, фикрига қайтдида, жилмайди. — Азизим, тушунган бўлсангиз, гап шундоқ экан, нега энди менинг кетимдан одам кўймасликлари керак? Мен — мавжуд тузум, давлат устунлари тагига сув қуяётган одам бўлиб танилганман, ахир... — Чол инқиллаб кулиб юборди.

— Худога шукр, шукр, — дея ана шифтга қараб нидо қилди вагон мутасаддиси. — Менинг учун энг бахтли кун — бу кун... — Кейин бирдан Лев Николаевичга яна ёлворди: — Рухсат этинг, валинеъматим, сизни то-о борадиган манзилингизгача ўзим олиб кетайин... Демокчиманки, текин олиб кетайин. Ҳаммангизни...

Толстой синиқ-титроқли жилмайди. Улар учовлон — Саша, Варвара ва Душанлар бир-бирларига маъноли қараб, жилмайишди. Ниҳоят, Александра:

— Буни ўйлаб кўрамиз, — деди лабидан (киборона) табассум аримай. — Лекин, дада, сен яна...

— Бўлди-бўлди, ҳаяжонланмайман, — ваъда берди Лев Николаевич ва проводникни ўзига яқин тутиб айтди: — Биродарим, бизларга чой берсангиз... Бу ерда чўқиштирамиз стаканларни... — Мутасаддининг кўзлари аланглаб кетганини Лев Николаевич, афтидан, тўғри тушунди. — Эсингизда бўлсин, вино ичмаганимга ўттиз йилдан ошаётир... Умуман, мени янги Гвинеяга обориб кўйиб юборсаларинг ҳам, куним ўтади: вегетариан одамман...

Проводник айрими бўшаган, айримидан бироз ичилган стаканлар турган баркашни даст кўтариб, мамнун ҳолда (энди ҳарбийчасига) чиқиб кетди.

Ҳамма — ҳар ким ўзича ўйланиб қолган эди.

— Дада, битта саволимга тўғри жавоб бер, — дея энгашиб ўтирди Александра. — Узр, сен ҳамма вақт тўғри... кўнглингдаги гапни айтасан. Аммо бу саволинг жавоби... Хўп, айтгин-чи, ҳалиги қамалган мухлисларингдан бири сенинг, нима десам экан, ҳарбий хизматдан бош тортиш ҳақидаги мақолангни тарқатган.. Хўш, сен ўзинг шу гапга ишонасанми? Ахир, ҳарбий хизматнинг йўқ қилиниши — тасаввур этасанми — нима бу? Сен тасаввур этарсан балки, аммо... Хўп, тушунтира қол...

— Қизим, жон қизим, — деди Лев Николаевич яна сезиларли титрай бошлаб. — Муҳандас Гандига ёзган хатимни ўзинг ҳам ўқиган эдинг. Унгаям... ахир, такрор-такрор айтдим-ку: ҳаётнинг тарзи, «давлат сиёсатининг зуғуми-зулми шу даражага етдики, икки йўлдан бирини танлаш лозим бўлиб қолди. Биринчи йўл: бу мавжуд шафқатсиз, адолатсиз, илоҳий ва инсоний қонунлар оёқости қилинган, топталган, топталаётган бу ҳаётни борича — мавжудлигича қабул қилмоқ керак, унинг тарзига бўйсунмоқ керак. Иккинчи йўл: бу тузумгаю бу дастурларга тиш-тирноқ билан қарши курашмоқ керак... — «Курашмоқ» сўзи Лев Николаевичнинг юрагини жизиллатиб юборди: у тиш-тирноқ билан курашишга ҳамиша қарши эди, э, Аллоҳ! «Чидаб туролмайман!»ни ёзганидан кейин тангрига ҳамду санолар айта афулар сўраб, ўзини босган ва: «Ўзинг мени шундоқ яратган экансан-да», дея Хайёмона фикр қилиш орқасида бирмунча тасалли топган эди. — Мен, жон болам, иккинчи йўлни танлаганман: менинг учун бошқа йўл йўқ. — Толстой қандайдир илоҳий куч қаршисида тургандай бошини эгди.

— Дадажоним, — деди Саша уни суйиб кетиб. — Демак, ўзингдан бошқаларнинг ишониши унчалик...

— Мен... ўзим ҳақимда гапирдим, — деди Лев Николаевич яна бояги ҳолатига қайтиб. Ва қизига фолибо бир нурли нигоҳ ила боқди. — Мен бу фоний дунёни тарк этиш йўлига тушган бўлсам, бировга тақлид қилмадим. Тўғрими? Мен — қалбим, иймоним, виждоним, алқисса, Аллоҳим буюрган ишни қилдим. Ўзим...

— Ҳа, бу гапинг рост, — бирдан паст тушди Александра. — Шунинг учун сени Максим Горький...

— Бас, — деб юборди Лев Николаевич. — Менга

Бернард Шоу ҳам, ҳатто Гёте ҳам ёқмайди... — У ўшаларнинг ашаддий тарафдорларига дуч келгандай қизишиб уқтира кетди: — Бернард Шоу: «Худони тан оламан», дейди. Худо шунга муҳтождай... Ҳа, майли. Драмаларидаям бу яққол сезилади. Аммо у қув одам! Бир диалогдан кейин шундай ҳазил қиладики, ҳамма муқаддас нарсаларни бир чақага чиқаради. Шунинг учун мен унинг хатига ёзган жавобимда шу гапни икки бор такрорладим: «Бу мавзулар шу қадар жиддийки, ҳазилкашлик билан муносабатда бўлиш — гуноҳдир!» дедим. Бошқа нима дейишим мумкин эди? Прогресснинг, хусусан, техник прогресснинг изидан тушиб, унинг жодусига алданиб, маънавиятдан тобора йироқлашаётган бу Овруподаги адилларни тушунолмай қолдим. Ибсен ҳам бир гўр... Гёте эса бу табиатшунос, калондимоғ кибор ҳаётни борича қабул қилади. Инсониятни Ҳақ йўлига тортиш... йўқ, йўқ! Аммо у бало, ақли ҳамма нарсага етади. Шарқ сўфийлари мақомида шеърлар ёзишни ҳам жуда-а билади. «Бир табассумингта Самарқанд билан Бухорони берворардим», дейишнIAM билади. Ҳофиздан олган бу образни... — Толстой туйқус ўйланиб қолди. Ички бир хумор билан деразага юзланди. — Ўша Самарқанд, Бухоро, Тошкентни кўришим керак эди-да... Верешчагин сўзлаб бергандаёқ ошиқи беқарор бўлган эдим. Кейин Тошкентдан келган ҳалиги ҳуқуқшунос бор эди-ку? Петербургда ўқиркан... Нимади номи? Губайдулхожамиди...

— Унга хат ҳам ёзгандинг-ку?

— Ҳа-ҳа. — Чол бирдан хўрсинди. — Ўшани элсам, у таърифлаган Аҳмад Яссавий бот-бот ёдимга тушади. Унинг пайғамбар ёшига етганидан кейин тарки дунё қилгани... бойликни инкор этгани, фақирлик этагидан тутгани... Булар — айна менбоп ҳаракатларда, азизим. Аммо, умуман, Шарқ сўфийларининг бош ҳаракати — мени ҳамон ҳайрон қолдириб келади: улар ўз ғояларини маълум одамларгагина ташвиқ қилишган... Одамзодга эмас. Тавба! Балки, балки... — Чол алланечук қийналиб-қисиниб-кичрайиб кетди. — Одамзоднинг барибир бу ғояларни қабул қилишларига ишонмаслиқдандир бу... — У бирдан сергак тортди. — Ҳа. Уларни ҳам... ҳатто ислом руҳонийлари тушунишмаган: уларни «дахрий» дейишлар ҳам бўлган. Қатл қилинганлариям маълум... — Толстой яна толғинликни

туйди. Лекин фикри равшан, бу мавзуда ҳатто Чертковгаям очиқ сўзламагани боис ҳозир, ҳа, шу тобда сўзлаб қолиш эҳтиёжини қаттиқ туйди. — Бу дин — ислом, — дея дона-дона қилиб айта бошлади, — охирги пайғамбар тарғиб қилган диндур. Қуръон ҳам охирги китоб... Бунда биз билмаган дунёвий, илоҳий сирлар кўп, қизим. Ажабо! — деб юборди у бирдан. — Исломиятда ҳам дунёни борича — яратилганича қабул этиш кайфияти бор. Аммо у шахснинг ўзига ҳавола қилади кўп имконларни... Шу боис исломиятда Аллоҳ билан бандасининг ўртасида тургувчи воситачи йўқ. Йўқ! — деб уқтирди жаҳл билан. — Риёкор, худбин руҳоний — отахон (святой отец) йўқ. Тепада — қалбингда ягона Аллоҳ бору сен борсан... О, қандай яхши! Мен, мен бу йўриғда мусулмонман, қизим. Шу йўриғда, ҳа. Шунинг учун черковдаги менга қарши руҳонийларнинг ҳалиги қарорлари зиғирча таъсир этмади менга! — «Уруш ва Тинчлик»да французларга асир тушган Пьер Безуховнинг асирликда қолиблар тантанасидан кулган жойи ёдига тушиб кетди: «Мен асирман? Мен-а? Озод инсон-а? Менинг қалбим эркин, озод-ку? Вужудим нима...» Лев Николаевич ўз битигидан қаноатланиб жилмайди.

— Балки шарққа... ўша Тошкент томонларга боришни истарсан энди? — деб астагина (йўлига) сўради Саша отасининг табассумига табассум билан.

Толстой бу гапни эшитмади: аниқроғи, унинг мазмуни эътиборидан четда қолди, фақат «сафар» ҳақида қандайдир таклиф қилганини уқди.

Лекин бу борада ҳам ўйлагиси келмас эди.

— Сўфийлар, — деб пичирлади яна ва ҳамма вақт Қуръону Муҳаммад пайғамбар ҳақида ўқигани ва ўйлаганида, миясининг муҳим бир жойида мадда қиладиган нарса — уларнинг хотинлари қандоқ бўлгани ҳақидаги саволу бунга ўзича жавоб ёдига тушди. — Ҳа, — деди у беихтиёр овоз чиқариб, — Муҳаммаднинг хотинлари қандай бўлган бўлса, сўфийнинг ҳам аёллари...

— Дада, — деди шунда ҳамроҳларига кўз қирини ташлаб олган Александра.

Ота ҳушёр тортиб кетди.

— А, сенинг саволингга жавоб бердим, чамаси, — деди. Кейин хаёлига келган ўйдан ёрқин кулимсиради. — Наполеон Францияни яна эгалласам, «бир му-

сулмон давлати қураман» деб орзу қилган экан... Туншундингми? — деб юборди. — Мен буни кейин билдим. Фалати-я? Шундай. Аммо бунда гап бор... — Шунда «Уруш ва Тинчлик»нинг асл ғояси миясининг таг-тубидан чиқиб келди: ахир, унда «ҳаёт мана шу эди, шундай бўлди: демак, шундай бўлиши керак экан», деган оддий ҳақиқатни ифодалаб бермадимми? Шу, шу. Шунинг учун Кутузовнинг энг қийин жанг олдидан бемалол ухлаганини ҳам ҳузур қилиб тасвирлади: «Аллоҳ билади», дейди у. — Наҳот инсон идеалга интилиб яшайди, холос? — У қизига «гапимни бўлма», дегандек бармоғини кўтариб қўйди. — Ҳа, албатта. Чунки инсон идеалга етишган куни — ўлади... — Бемалолгина кулди. — Ромен Роллан яхши ёзувчи бўлади, — деди. — Унга ёзган хатимдаям шу фикрни айтган эдим...

Александра чуқур ўйланиб жимиб қолди-да, авайлабгина сўради:

— Дадажон, орзуларга... жумладан, худонинг ҳам, Исонинг ҳам буюрганларига етишиш ҳам, демак, идеал, а?

Лев Николаевич бирдан тек қотди.

— Хўш?

— Бундан чиқдики, сен, дада... идеал билан яшамокчисан. Тўғрими?

— Ҳа. Хўш?

— Шундай экан-да.

— Тамом, — деди Лев Николаевич. — Тасаввур қилгинким, кимдир шундай яшаши керак экан, мен яшабман... Сўфийлардек. Аммо сўфийлар дунёни ўзгартиришга кўпам ҳаракат қилмаганлар... Уф, ўшаларнинг йўлини кўпроқ ўрганишимиз керак экан-да... Бизда, ақлимизда қандайдир чегаралар бор, ғовлар бор. Биз — христиан деймиз ўзимизни. Инжилни маҳкам ушлаб олиб...

Александра ўз-ўзидан кўрқиб кетди: отаси қандайдир бошқа томонга — хавфли томонга оғиб кетаётгандек туюлди. Шоша-пиша эшикка қаради-ю, бахтига, унинг қитирлаб сурилаётганини кўрди. Ирғиб турган ониди Душан Петрович эшик тутқичини ўзига қаратиб тортди. Баркаш кўтарган вагон мутасаддисини тиниқ табассум ила намоён бўлди. Жамоанинг ўзига илиқ боқиб турганидан баттар шодланиб, ичкарига қадам босди.

Стаканларни олиб чой ҳўплашар экан, Александра отасига қандайдир хуш ёқадигандек:

— Дада, Муҳаммад пайғамбарнинг хо-отин-лари ҳақида гапирдинг, — деди-ю, юраги шув этди: ишқилиб, онаси тилга олинмасин! Бунинг иложини қилади. — Нимаси ёққан эди сента унинг хотинларига хос жиҳатлардан ёки...

— А-а, — Толстой дарҳол стаканни баркашга қўйди. — Бу — жиддий масала, — деди ҳақиқатан ҳам жиддий тус олиб. — Унинг бирталай хотинлари бўлгани маълум... Балли. Жуда кўп бўлган. Аммо иккитаси бошқача бўлишган, яъни ўзига муносиб, ўзидек... аини ўзи истаганидек бўлишган. — «Бошланди», деб ўйлади Александра ва савол берганига пушаймон қилди. — Ойша дегани — аслида яҳудий бўлган, қизим. Қара, исломнинг бағри кенг... — Сўнг асли гапи нимада эканини эсламоқчи бўлди: ҳа, Муҳаммад пайғамбарнинг бежиз кўп уйланмагани, ҳар битта хотинига уйланишининг ўз сабаблари мавжудлиги ҳақида сўзламоқчийди, шекилли. Аммо шу тариқа — шу тобда ўз хотини Софья Андреевна ҳақидаги сўнгги гапини айтиб қолиш эҳтиёжи устун келди. — Биласанми, онангдан нима учун... умуман, Софья Андреевна қиёфасида кимни кўришни истовдим-у, йўқ, кейинчалик истаб қолдим-у, кимни кўра бошладим? Шунини айтсам... Узр, буни айтдиммикан... — «Нега чалғияпман?» деди ўзига ўзи ва, дарҳақиқат, вужудан соғлом эса-да, миясида бир парокандалик борлигини-бошланганини ҳис этди: бундан қўрқиб кетиб, тезлаб давом этди: — Мен, мен, қизим...

— Дадажон, қийналаётган бўлсанг...

— О, йў-ўқ, — деб юборди у. — Мен сўфийларнинг... уф. — Кейин бирдан миясига келганини айта қолди: — Биз христианлар тилимизда Инжилнинг ҳар бир оятини муқаддас билиб такрорлаймиз. Исо алайҳиссалом тилимиздан тушмайди. «Севиб яша. Ўзгалар учун яша. Ўлдирма...» деймиз. Аммо амалда ҳамма вақт шунинг тескарисини қиламиз... Ҳайронман! Бу — не бахти қаролик? Гандига ҳам шу нарса ни очиқ ёзиб эдим, қизгинам...

— Энди, унчалик эмасов, — деди Саша. — Мана, сенинг ўзинг... — У бирданига эшикка — проводник ҳозиргина аста-аста юриб, не бир умидворликда

чиқиб кетган эшикка қараб олди. — Ана ўша хуфия ҳам — қандоқ художўй одам экан. Ўзининг...

— О, менга ёқди, — деди Лев Николаевич ошиғич. — Бир ҳикоя чиқади. Айтмоқчи, менда учта сюжет бор. Насиб бўлса, уларни... — «Қаерда ёзаман?» — деган гап онгига санчилиб кирди-ю, бу борда ҳам энди аниқ бир тўхтамга келиши лозимлигини тан олди. Сўнг ўз ўйларини қизи билиб тургандек унга голибо бўшашиб термулди. — Саша, қаерга кўнсақ экан? — Шошиб қолди: қизариб кетди. — Бир аниқроқ манзилни белгиласак, кейин уйдаги кўлөзмаларим, бошқа майда-чуйдаларимни юборишинг енгил кўчарди, қизим... Қаер маъқул экан, — савол эсидан чиқиб, пичирлаб қолди. — Қримми... — Сездики, Қримда уни боғлайдиган нимарсалар кам: ундан ҳамон Кавказ афзал. Бироқ энди ундан ҳам кўнгли совуган: нечун? Ҳафсаласи пир бўлгандек... Нечун? Ҳа, ўтмишни қайтариб бўлмайди. Шунинг учунмикан... Эҳ, унга Русияда, 100 миллион деҳқони бор улуг мамлакатнинг бир пана гўшасида бир кичик ҳужра бўлсайди...

Қизи ҳам, унинг дугонаси ва дўхтир ҳам ўзига тикилиб турганини ҳис этароқ:

— Кетаверамиз! — деб юборди бирдан. — Нима бўлса, демак, ўша нарса бўлади.

— Ҳе, дадажоним.

Толстой кўзини юммоқчи бўлди-ю:

— А, Софья Андреевна менинг учун — оламда энг яқин, энг сирдош, энг яхши тушунадиган — менинг иккинчи меним бўлиши мумкин эди... Ёки... — «Нега? — деб сўради бирданига ўзидан ўзи. — Бу талаб — мен тарафимдан худбинлик эмасми? Оббо, оббо. Рост...» — Онангни мен барибир яхши кўраман... Уни — ўша Софьяни, — дея оғзидан чиқиб кетди: аммо ўзини тиймади. — Унинг Любовь Яковлевнадан мени рашк қилишга ҳам ҳаққи бор эди: аёл кишида рашк бўлади-да, эрини севганидан кейин. Аммо мен Гуревич билан «Северный вестник»да учрашардим. У ношир эди... Ай! — Лев Николаевич бирдан қўл силтади. — Арзимайдиган гаплар: у мени, мен уни кечирган эдик... — Шу пайт йўлақдан этикнинг эмас, йўқ, туфлининг туқ-туқ этган кескин (ишончли) товуши эшитилиб кетди-ю, Лев Николаевич яна тек қотди:

қадам товушлари Софья Андреевнаникига ўхшар эди. Чол энтикиб, чойдан ҳўплади. Шунда суҳбатлари Кавказдан бошлангани ва давом эта-эта... қандайдир охирлаб, Аллоҳ, пайғамбар ва ўлим билан тутаганини эслаб ҳайрон бўлди: бир тизимда давом этибди, қизиқ; деярли адашмабди... Мана, бу ёғига гап қолмагандай...

— Дадажон, демак, кетаверамиз-а? — бошини кўтармасдан деди Александр.

— Ҳа, — деди Толстой хаёлан ташқарига — поезд бораётган томонга қараб. — Қаерда...

— Чойинг совуди.

Толстой стаканни оларкан, қизидан мамнун эканини бутун вужуди билан ҳис қилди. Шунга баробар мана бу Варварага ҳам, мана бу словак Душанга ҳам меҳри тоблаб кетди: қанийди, бисоти яна бўлса-ю, буларга ҳам бўлиб берсайди: булар, шубҳасиз, хурсанд бўлишарди: моддиюн оламининг одамлари...

Аммо шундай одамлар ҳақида ёзди, ўйлади, улар қалбини очди — ў, ўзиям қийналди, айни чоғда роҳатланди: у ишлар — шунчаки эрмакмиди? Йўқ: ижтимоий-маънавий эҳтиёж эдики, уни қалбдан ижро қилди. Оқибат, ўзи ҳам «қаршилиқ кўрсатма» деган эътиқодига зид ўлароқ — чидай олмади...

Ахир, ахир, бошқача яшолмаган бўлса, нима қилсин?

Иложи йўқ...

Балки бунга ёши, ёзадиганини балки ёзиб бўлаёзгани, қувватдан кетиб қолаёзгани, касалдан боши чиқмаётгани, кексаликка хос асабийлик, инжиқлик...

Шошма, ўзи-ку Новиковнинг бир кичик ҳужрасини кўзлаб йўлга чиқди: қанча тайёргарлик, режалар билан... Кутилмаганда, ўша деҳқон ҳам уни инкор этди: йўлини, тутумини... Сўнг қаёққа йўл олди?

Йўқликками?

Лев Николаевич кўзини юмиб ўйланар экан, ўзини ихтиёрсиз бир тарзда майин, сокин ва хотиржам маконда худди шундай ҳолатда ҳис эта бошлади: бу — тотли уйқуга ўхшаш ҳолат эдики, чол қурғур бир маҳал ҳаяжонланиб кетди: йўқ, кўзини очиб ўтиради. Ёруғ оламни кўриб ўтиради.

Ҳа, у уйқудаги ҳолатида юрагининг бир гижимлаши оқибатида оламдан кетишни истамайди: у — улуғ

Толстой бир нарсани билмас — ҳис 'этолмас, ўшани ҳис этишни истар эди: ўлим ҳолатини — бу жа-раёндаги ҳолини, фикрини... билиб қолишни истар эди: бирданига пақ этиб ўлиб қолсанг...

* * *

Лев Николаевич тагин кўзлари юмилгани — роҳат, роҳат уни ўз оғушига олганини пайқамай қолди. Кейин яна уйғонди. Астапово бекатига етишган экан-лар. Душан Петрович шу ерда тушажақларини эълон қилди. Лев Николаевич бунинг сабабини сўрашга эринди: ётгиси келарди. Поезддан тушдилар. Провод-ник унинг кўлини ўпди. Толстой, афтидан, унинг бо-шини силади. Кейин вокзал бошлиғининг уйига олиб боришди, чоғи. Чол ётди. Қанча ётганини билмайди, бир замон эшитдики, ўғиллари Андрей билан Михаил келибди. Нимадир деди. Ҳа, кўзини очмаса...

Бир замон туш кўрди: тоғ бағридан силжиб кетди. Тошлар кўча бошлади. Кейин тошларнинг гурсиллаши пасайиб, туқ-туқ туфли товушларига айланди. Софья Андреевнанинг овози эшитилди. Кейин унинг, ҳа-ҳа, худди ўшанинг оёқ товуши ўзига яқинлаша бошлади. Лев Николаевич туйқус кўзини очгиси келди-ю, боши-ни кўтардимиди-йўқ, юраги бир гижимлади, кейин бу-тун вужудини туртди ва Лев Николаевич ҳеч нарсани сезмай қолди.

1998.

МАНГУ ЙЎЛДОШ

Сиз менга: «Наврўзни тикладик. У ўлган эди — ти-рилтирдик», деяпсиз, қадрдон. Йўқ, Наврўз «ўлмаган» эди, у жуда — тиклангудек ҳолга тушиб, тиз чўкиб қолмаган ҳам эди. У — ҳаёт эди. Фақат Шўро мафку-раси тазйиқидан — зулмидан қочиб «подполье»га ўтган эди... Лекин ўшанда ҳам у яшабда давом этар-ди. Тўғри, замонага қараб — товланиб, чап бериб, гоҳ пинҳона, ўрни келганда ошкора яшар — яшаб қолар эди. Унга мана — камина гувоҳ: Наврўзнинг содиқ, нима десам экан, — ошиқларидан бири.

Лекин эслаб кўринг, Наврўз эсингиздан чиққан — гўё марҳумдек туюлган онларда ҳам қалбингизда яшаб турганини сезган бўлишингиз керак: уни — баҳор

қиёфасида кутиш, а? Сумалак... Дафъатан ўлиб кетган азизлар қабрини зиёрат қилишга истак уйғониши, яқинларингизга, умуман, одамларга меҳр-муҳаббат туйғуларини туйиш, рақиблар билан ярашишни хоҳлаш, хуллас, қандайдир покланиш ва... у ёғига покиза, нурли бир чеҳра билан кетиш...

Бу кайфият узоқ давом этади. У аста-секин айниб-бузилиб, бошқа ғайрикайфиятлар гирдобида эзгила-ниб, хуллас, айтиш мумкин бўлса, сондан чиқдим деганингизда яна наврўзга етиб келасиз. Шунда уни йил бўйи кутганингизни ҳам эслайсиз...

Ана шунинг учун айтиш мумкинки, наврўз — нафақат амалий-тажриба эҳтиёжлари маҳсули сифатида пайдо бўлган, йўқ — у руҳий эҳтиёжлар маҳсули ҳамдир... ки, шу боис у илоҳий тус ҳам олади. Ва ана шунинг учун ҳам унга қарши курашилган. Мустабид мафкуралар эса... Йўқ, биттаси ҳам уни енга олмаган. Ахир, уни енгиш — сизу бизни енгиш, қалбимизни маҳв этиш, онгимизни идора қилиш билан тенгда, ахир.

Ким бунга йўл қўяди? Ўзлигидан кечиш... Эй, бу оламда ким ўзлигидан кечибдики, биз — шундай — тан олинган қадимий халқ зурриёдлари ўтмишимиздан кўз юмар эканмиз?

Биз Шўрони бошлаб алдардик... Алдагани бола яхши дегандек, биз оқсоқол халқ зурриёди эдик.

Мана, аллоҳнинг ўзи ўзлигимизни «подполье», яъни яширин ҳолатдан чиқариб, «Яша!» девордик.

Яшаяпмиз. Наврўзимизни ҳам бошга тож қўйган-дек ардоқлаб... шоҳлар тож кийганда — қандай нишонланса, шундай нишонлаяпмиз.

Дарвоқе, мен сал чалғидим.

Муддаоим — наврўзнинг яқин ўтмишда ўзига хос нишонланиши ҳақида эди: ҳа, ўзига хос...

Мен бу муддаонинг исботи учун бошқа музофотларга улақиб юрмайин, биродар.

Ўзим эсимни таниган манзилда унинг нишонланишида собит бир иштирокчи бўлганим учун ўша жараёндан бир ҳикоя айтиб бераман. Бу вამгин бўлиши мумкин. Аммо завқли ҳам. Траги-комедияга ўхшаб кетади.

Яхшиси, эшитинг.

Синфимизга дарс маҳали мактаб фирқа ташкилотининг котибаси Ҳақбердиева кириб келди. Ҳаммамиз гур этиб ўрнимиздан турдик. У киши бизга «СССР та-

рихи»дан дарс ҳам берардилар. Раҳматли кўп қаттиққўл эркакшода аёл эди. Айтишларича, бир-икки марта эрга тегиб, фарзанд кўрмаган эканлар. Энди, булар — даромад гаплар.

— Салом, болалар, — дедилар.

— Салом.

— Ўтиринглар.

Ўтирдик.

— Биласизларми эртага қанақа байрам? — Биз писиб қолдик. Эртага Наврўз байрами эди. Аммо бу номни тилга олишга ҳам қандайдир қўрқар эдик: худдики, катталарга, тўғрироғи, ҳукуматга нисбатан ҳақоратли сўзни ишлатгандек туюларди, шекилли. — Наврўз, — деб таъкидлади опа. — Яъни, йилбоши. Бугун — қозоносар. Тўғрими?

— Тўғри, — дедик. Ахир, ҳар биттамининг уйимиздаям қозон осилади-да. Ўчоқлар қазиб қўйилган... Тўғри, айрим гузарларда ҳоли етмаганлар келишиб, биттасининг ҳовлисида сумалак пиширишади ва ҳалфанага ўхшаб кетади: униси ун қўшади, буниси — ёғ, бошқаси сумалакнинг майсасини етказган бўлади. Ишқилиб, бутун оқшом қозонлар осилади. Тағларига ўт қўйилади. Кейин ўша дошқозонларга яхшилаб кертилган ва мижилган буғдой майсаси солинади. Ундан нақ баҳорнинг ҳиди гупиллаб келиб туради. Кейин, кейин қозондаги ажиб бир сарғиш бўтқани ковлаковла бошланади. Тун ярим бўлади. Тонг оқара бошлайди. Чиқиб қаранг: ҳамон маҳалланинг ёш-ёш келинчаклари, қари-букри момойлари ҳам ўчоқ атрофига солинган бўйраларга тўшалмиш пўстакларда гангир-гунгир гаплашиб ўтиришибди. Кўзлари қизарган, қовоқлари шишган. Аммо бутун вужудида бир ажиб, дилрабо қувонч, ажиб бир тотли ҳорғинлик. Гўёки шу тун ўз гурунглари билан бир йилни яшаб қўйдилар-у, мана, тонг отганда, иккинчи йилга қадам қўйдилар... Лекин ҳақиқатан ҳам шундай-да: Наврўзда йил алмашади. Шунинг учун унинг ўзбекча номи жуда ўринли: Йилбоши.

— Сиз — бўлғуси ленинчилар нима қилишларинг лозим? — деб сўрадилар тарих ўқитувчимиз.

Биз нима деб жавоб беришни билардик: бундай савол бултур ҳам, бурноғи йил ҳам берилган эди ва ундан олдинги йилиёқ бизга ўргатиб қўйишган эди: «Йўл қўймаймиз!»

Ҳа, шундай дер эдик. Нимага «йўл қўймаймиз»? Сумалак пиширилишигами? Эртаси шаҳар четидаги қирлар устида қад керган Тўртчинор тагида бўлади-ган сайли бузишни кўзда тутармидик ёки бормаслик-ними? Бу сирли калима замирида маъно кўп эди. Айни чоғда, маъно йўқ эди.

Маънонинг йўқлиги ҳақида.

Чинорлар таги. У ёғи — шимол томонда қирлар. Эски қабристон ҳам бор эди. Саҳарлаб одамлар тўплана бошларди: бари башанг кийинган. Азаматлар. Йигитларнинг кўпи олачопонда, белларида — попукли белбоғлар. Чолларнинг аксариси кўкиш-одми чакмонда, саллалари оппоқ. Янги бўздан ўрашган. Келинчаклар... Нималарни кийишмаган! Устма-уст кўйлак кийганларини енгларидан билса бўлади: устки кўйлакнинг енги тирсаккача шимарилган, осткисининг енги билақда, энг охиригисининг енги, дейлик, осилиб турарди. Нега шундоқ кийинишарди? Ҳамон ақлим етмайди. Йўғасам, оддий кунларда — оддий кийинишар, Шўронинг байрамларида, ҳатто Октябрь байрамида ҳам биттадан ортиқ кўйлак кийган келинчакни кўрганим йўқ. Наврўзда эса... Билмадим, ўтмишни қўмсашми бу, эслашми бу ёки баҳор ўз кўркини беихтиёр намоён қилаётган чоғда ёш-ёш жувонлар ҳам бор бисотларини намойиш қилиш учун чиқишармиди? Наврўзда... очилиб кетишарди. Ҳаммаси. Ҳатто чоллар ҳам бел олишарди.

Энди денг, ундай жойда оппоқ кўпикланиб турган қозон-қозон нишолдани, бундай жойда қозон тўла сумалакни, у ерда кунжутли ҳолвани, бу ердан лавз ҳолвани, обакидандондан тортиб хўрозқандгача — хуллас, ширинликлар, ҳа, ширинликларни тасаввур этинг. Еган ҳам ерди, емаган ҳам. Чунки, ишонтириб айтаман, айрим ҳолвапазлар молини сотмас, улашар эди — ҳақиқа дуо оларди.

Энди хонандаю машшоқларни кўз олдингизга келтиринг. Уларни биров чақирмас, ўзлари созларини кўтариб чиқишарди: кейин бир парча кўкалам ерга солинган қандайдир тўшанчига ўтириб олиб, нола қилишарди: нега денг? Ким учун денг?.. Демак, ўзи учун. Ҳамда эл учун. Яна нима учун?

Шубҳасиз, Наврўз келгани учун: бугун — Наврўз бўлгани учун! Гўёки улар ҳам йил бўйи шу кунни ку-

тиб, асбобларини созлаб, чала ишларини битириб кел-
гандек.

Айтиш мумкинки, ҳамма «ўз бошига» хурсандчи-
лик қиларди. Биз болалар-чи? О, тойчоқлар... нақ
тўпичоқлар бўлиб кетардик. Негадир анави тепалик-
лар бағрига чолиб чиқардик. Чопиб тушардик. Ҳолбу-
ки, секин юриб чиқса ҳам бўлади... Хуллас, кун дега-
нимиз бирон терак бўйи кўтарилиб улгурмасдан
Тўртчинор ости гўё фалакиётдан тушган ажабтовур
одамзодга тўлиб кетар, буларнинг шовқин-сурони-ю
куй-кўшиқлари эртақдаги шаҳарга баралла таралар,
булар гўё тепадан — қандайдир бўшлиқда туриб
шаҳарни уйғотар, уни-да қувонтирар ва ўз ҳузурига
чорлар эди.

Бироқ бошқа бир тўда — гўё бошқа бир сайёрадан
тушган тўда ҳам бу ерга чиқиб келарди. Айримлари
«палаутирка» машинада, айримлари мотоциклда.

Улар — мелисалар бўларди. Ҳа. Шу элнинг, сира-
сини айтганда, бир кичик бўлаги, бир ҳовучгинаси:
табиий, уларнинг қариндош-уруғлари ҳам шу чинор-
лар остидаги сайлда бўларди. Хуллас...

Улар қандайдир муҳим мақсадларга, ҳукумат-
гами қарши намоишга чиққанларнинг йўлини
тўсган-у, улар чекинмаган каби, оломонга оралаб
тўқмоқларини ишга туширишарди.

Ишонинг, азиз дўст. Сизга бу воқеаларни кўрган
киши ҳикоя қилаётир. Ҳали давомида камина ҳам...

Қисқаси, улар халойиқни тўзитиб юборарди: ҳе,
тўп-тўп бўлиб қочишарди бечоралар. Айрим тўпларда
келинчакларнинг қий-чуви эшитиларди. Кампирлар-
нинг қарғишлари... Чолларнинг серрайиб қолиб,
қўлларини дуога очиб, бир нималарни пичирлаётган-
лари, яъни дуоибад қилаётганлари ҳам кўнгилни бу-
зарди...

Тўғри, биз болаларни ҳам мелисалар қуварди. Би-
роқ ўзимиздан — орамиздан чиққан «вожаклар» ҳам
тинчлик бермас, исм-шарифимизни ёзиб юришар, ди-
лимизни хит қилишар эди. Энг ёмони, ҳа, энг ёмо-
ни — мелисалар тўпидан кейин чиқиб келаётган кат-
талар эди: улар орасида талай ўқитувчиларимиз ҳам
бўлардики, айниқса, ўшаларнинг кўзига кўринмаслик-
ка ҳаракат қилардик: кўриниб қолсак, бас, эртаси ўзи-
мизни «линейка»да ўсал қилишарди.

Хўш, шу билан, яъни, мелисалар халойиқни тўзи-

тиб юборганларидан кейин «байрам обош бўлди», деб ўйлайсизми? Йўқ. Наврўзнинг қизиги ҳам шунда: қочиб қолганлар қочиб кетиб қолишмас эди. Кўпи билан бир тепалик нарига ўтар, бир боғдан бошқасига ўтиб яширинишар ёки яқин-атрофдаги ҳовлиларга кириб олишарди. Аммо аксари атрофдаги тепаликлар, пастқамлик, анча наридаги Чуқурсойга ҳам бориб... ўйин-кулгини давом этишарди: байрам ўша завқу шавқи, ҳаяжони билан давом этарди.

Мелисалару ҳукумат вакиллари халқни бир бора ҳайдаб, тўзитиб, чирқиллатиб юборганларидан кейин жуда улуғ амални адо этган каби чинорлар остида бир муддат салмоқ билан юриб сайр қилишарди-да, кейин ўзлари ҳам ғойиб бўлишарди.

Мен уларнинг қай тарзда ғойиб бўлганларини илгари кузатмаган эдим: бунга эҳтиёж ҳам бўлмаган — ўз жонимни қутқариш, жўраларимдан ортда қолмаслик ғамини ер эдим.

Бу гал...

— Хўш, сиз ёш ленинчилар Наврўзга қарши нима қилишларинг керак? — деб такрор сўради Ҳақбердиева опа.

— Йўл қўймаймиз! — бир офиздан чулдирадик.

— Баракалло, — дедилар-да, кўзойнаклари орқасидан менга — каминаи камтаринга тикилиб қарадилар. Мен беихтиёр ўрнимдан туриб кетдим. — Хўш, сен кеча комсомолга ўтдинг-а?

— Ҳа. Ўтдим! — деб хитоб қилдим. Худди шундай: синфимиздан биринчи бўлиб комсомолга мен ўтган эдим. Ўз аризам билан. Лекин ёшим ҳам ўн тўртга етган, демак, синфдошларимдан бир ёш катта эдим... Ҳозир ҳам ўйлайман: нега ўз аризам билан ёш ленинчилар сафига аъзо бўлдим экан?

Аниқ, мантиқли жавоб беролмайман. Бироқ бир нарса шубҳасиздир: «комсомол» деганда мен — энг мард, энг тўғрисўз, ҳалол ва одобли, интизомли, Ватанини, Халқини жон-дилидан севадиган «ёш»ларни тушунардим. Табиий, ўшалардек бўлгим келарди, яъни идеалдагидек... Бунинг учун комсомолга аъзо бўлишим шарт эди. Демак, комсомол сафига кирсам, ўз-ўзимдан яна-да тўғрисўз, одил ва ватанпарвар бўлиб кетадигандек, алқисса, антиқа-ажиб бир қиёфага кирадигандек туюлардим. Шунинг орзусида яшашим ўлароқ ёшим етиб-етмай мактаб комсомол ташкилотига ари-

за бергандимки, кутилмаганда ўтган бюросида (бюро-да юқори синф болаларидан қабул қилишаётгани) мени ҳам тантанали равишда қабул қилган, президиумда ўтирган партком секретари Ҳақбердиева опа мени алоҳида бир меҳр билан қутлаган, бу ҳам етмагандек: «Сени ўз синфингга пионер вожатий қилиб қўямиз», деган эди.

Менинг шодлигим... Жўн йигитчанинг шодликлари!

— Бугундан эътиборан сен синфингга пионер вожатийсан! — дегач, ўқувчиларга ҳам жиддий оҳангда уқтирдилар: — Эшитдингларми, Амир Пўлатов бугундан эътиборан сизларга пионер вожатий ҳисобланади. Ҳурмат қилинглр, гапидан чиқманглр. Бу — бизнинг кадр.

Ана холос.

Шўрлик синфдошларим менга писиб қарашди. Мен нодон уларга юксаклардан қарадим.

Шунда Ҳақбердиева опамиз навбатдаги гапни айтдилар:

— Эртага Тўр(т)чинорга вақтлироқ боргин, хўпми? Синфдошларингдан кимлар боради — ёзиб ол...

— Хўп, — дедим.

Опа чиқиб кетди. Биология ўқитувчимиз — деҳқонформа одам эди. Кўча-кўйда ҳам чопон кийиб, эшак миниб юрганини кўп кўрардик. Бошқа ўқитувчиларга ўхшатмасдик. Бечоранинг Чинорлар яқинида боғи бор, ўзи суғориб, ўзи парваришлаб, буталаб, ҳосилини териб юрарди.

Хўш, энди ўзингни қандай тутдинг дерсиз? Табиий, комсомол бўлган одам партия топшириғини бекаму кўст адо этиши керак: демак, уйга бориб, онаизоримга: «Сумалак пиширманг» дейишим керак. Иложи бўлса, ўчоқни бузишим керак... Вей, қандай қилиб бу ишларни қиламан? Қўшни аёлларимизга қандай қарайман?

Мана шу мулоҳазалар билан уйга йўл олдим. Таъбим хира, жўраларим билан гаплашгим келмас эди. Бир-иккитаси: «Эртага Чинорга борамиз. Бизни ёзиб берасанми?» дейишди. Анча ергача жим кетдим. Кейин: «Ҳа, ёзиб бераман. Қоранглрни кўрсатманглр!» деб бақирдим. Шу гапим ўзимга таъсир қилди-ми дейман, ҳовли-боғчамиз дарвозасидан киргач, тўғри ўчоқ бошига бордим.

Она... онажоним каттакон қозонимизнинг ичини мойлаётган экан. Ёрқин табассум билан менга қарадилар.

— Ҳадемай опаларинг ҳам келади. Чақирдим. Сумалакни бирга пиширамиз.

— Язнамлар келмайдими? — дедим (табиий, киноя билан).

— Вей, хотинларнинг холаси бўлиб нима бор, — деб кудди волидам. — Эртага уларга сумалақдан оборади опанг... Худога шукр, шу кунларга етказганига шукр.

— Эна, — дедим. — Нимага Наврўзни таъқиқлашади?

— Ким? Таъқиқлаб бўпти, — деди энам.

— Ахир, биласиз-ку, Чинорда...

— Ай, ит ҳурар, карвон ўтар.

— Эна, ундай деманг, — дедим.

Онам енгини силтаб туширган кўйи менга совуқ тикилди.

— Нима деганинг бу?

— Наврўз — эски байрам.

— Хўш? Нима бўпти? Яхши-да.

— Шу эскиликни...

Онам фикримни тушуңди. «Эскилик» деган сўзда ҳам минг бир маъно мужассам, улардан энг муҳим биттаси шун: «эски» нарса борки, янгиликка қарши. Зеро, зеро, бизлар — Совет кишилари — «янги одамлармиз». Зеро...

Бўпти, бу ёғини давом эттириш гашинга тегади.

Қисқаси, онам билан гапимиз шу нуқтада барҳам топди. Мен шу кеча ўчоқ бошига яқинлашмадим, Аммо хаёлим... қалбим у ерда бўлди. У ерда ўтириб, ўзимдан катталарнинг кулгили ҳикояларини тинглашдан маҳрум эдим: ўзимни ўзим маҳрум қилгандим. Опам бир неча марта чақирди. «Мазам йўқ» деб баҳона қилдим. Тонгга яқин уйғониб кетсам, димоғимга сумалакнинг бўлиқ — ҳа, тўйдирувчи-тўйинтирувчи, боғу роғлар, кўкатлар ҳидига омухта ҳиди димоғимга урилиб ётибди экан... Демак, ташқарига чиқмаган бўлсам ҳам, ўша ерда ўтиргандек маза қилиб ухлабман. Ажабо, одамзод валагида: ана шу ҳолатдан ҳам қандайдир хижолат бўлиб, Тўртчинорга отлана бошладим.

Ҳар эҳтимолга қарши қўйин дафтар билан қалам ҳам олдим. Лекин ўртоқларимнинг исм-фамилиясини

ёзиш хаёлимда йўқ эди. Яъни, ёзиш кераклиги миям-да бор эди-ю, кўнгил — мана бу кўнгил уни рад этарди. Сабаб? Сабаб Наврўзда...

Мен Наврўзни қандайдир сирли бир интиқлик, ҳатто интизорлик билан кутардим. Йил бўйи! Кузларда — хазонлар елвагай учганда ҳам, қиш довуллари деразамиз ортида увлаганда ҳам... кутардим ушбу кунни.

Гўё кута-кута ҳолдан тойдим, тоқатим тоқ бўлиб бўлди деганда, етиб келардим: йўқ, у рўпарамдан чиқарди. Кейин руҳим осмонларга учар, бағрим кенгайиб кетар, олам янгитдан яхши кўринарди. Ажабо, сумалакни татиб кўришим ҳамон бутун аъзоларимда бир сирли қувват сезардим-у, демак, жуда кучдан кетиб қолган эканман, деб ўйлардим.

Ажаб бир мўъжизали кун бу, айём бу... Бу нарсаларни ёшгина кўнглим сезарди.

Ақл... Ҳали бу нарсани фаҳмлаб етиш учун ожизлик қиларди. Бироқ ўша пайтдаёқ сезардимки, Наврўзнинг зиёни йўқ. Йўқ!!! Аксинча, аксинча: кони фойда.

Ана шу нарса мени Ҳақбердиева опанинг топширигини (майли, партиявий топшириқ бўлса ҳам) адо этишдан тийиб турар, мен ўзимга, демак, ўзлимга қарши боролмасдим.

Ахир, ахир комсомолга ҳам тўғри кўнгил бўлай, мард бўлай, ҳалол бўлай, халқпарвар бўлай деб кирдим-ку?

Энди, мен халқимизнинг энг қувончли дамларига заҳар қўшувчилар сафида бўлишим керакми?

Борсамми, бормасамми, деб кўп иккиландим. Охири Чинор остида ўтгувчи сайл мени ҳар галгидек домига тортди.

Салом, Наврўз сайли!

Уйда, боғчамиздаёқ Чинордаги байрамнинг саси-садоларини эшита бошлаган эдим. Аммо... ярим йўлга етмасимдан у саслар сўнди. Ҳаммаёқ жимиб қолгандек бўлди. Кейин қандайдир аёлнинг йиғиси эшитилди: ўша ёқданми, бошқа ёқданми?

Лекин мен: «Ўша ердан», деб ўйладим. Чунки илгарилари ҳам бундай йиғиларни кўп эшитгандим. Тўғри, сал вақт ўтмай унинг ўрнини яна кулги бошиб кетарди.

Йўл айрилишдан бурилдим-у, юксакликдаги чинорлар кўзимга баралла кўринди. Во, дариф, у ерда

мен кутган ола-қуроқ, ола-байроқ оломон — наврўзчилар кўринмас эди. Фақат чинорлар остидаги майдон четида бир тўп бегоналар тизилиб туришар, афтидан, қуйига қарашарди. Қуйига — боғларга...

«Нима қилай? — деб ўйладим. — Йўлдан чиқиб борсам-у, Ҳақбердиевага дуч бўлсам...»

Йўқ: боғлар оралаб этакдан бораман. Шундай қилдим: боғ оралаб кетдим. Бу — жамоа хўжалигининг олмазору бодомзори бўлиб, бодомлар... нима десам экан, қутириб гуллаган эди. Гулбарглари ер билан битта бўлиб ётибди. Уларни босишга кўнглинг бормайди. Айни чоғда, босиб-ишшайиб юргинг келади.

Дарахтларни паналаб, чинорлар қада кўтарган жойнинг пойига етдим. Қаршимда бағри нураб тушгандек қир турибди. Унинг бағридан мангулик дарахтларининг илонсифат томирлари чиқиб, ётибди. Тепада эса — беш-тўртта пагонлилар, яна аллақандай нота ниш-шляпали кишилар ва, ва Ҳақбердиева билан мактабимизнинг директори. Директор Одил ака бизга тил-адабиётдан дарс берар, ўзлари ҳам шеър ёзиб турар, мусикадан ҳам хабардор эди. Ҳақбердиевадан қандай ҳайиқсак, Одил акага шунчалар яқин юргимиз келар эди. Лекин фалакнинг ўйинини қарангки, улар бир-бири билан гаплашмайди — «уришиб қолишган» деган гаплар ҳам юрарди мактабда.

Наҳотки Наврўзга қарши курашиш — уларни яқинлаштириб қўйган бўлса?..

Бир маҳал улар орқага бурилишди. Кўздан йўқолишди. Мен сўқмоқ билан юриб, бағри кўчган ерга етдим. Зинапояга ўхшаб қолган жойдан тепага кўтарилдим. Ҳеч зор йўқ. Фақат сукунату турфа қоғозлар, лой парчалари, излар, қонга беланган рўмолча, топталган ҳолва... Шунда четки чинор остида сарғайиб ётган бўйрадек жойни кўрдим. Думи узун бир ит ўша сариқни яларди. Қўлимга бир чўп илинди, уни ўқталиб бордим. Аллақанча сумалак тўкилган, ит ўшани ялаётган экан. Сумалак-а. Бир эмас, икки бўйрача ерга ёйилиб ётибди...

Ишонасизми, мен ўзим ҳам ит каби яладим: бармоғимни тегизиб-тегизиб яладим. Қулқам тўлиб, хўрлигим келиб кетди. Кейин кўнглимдаги бор ҳасратимни бировга тўқким келди-ю, дўстларимни — менга ётсираб қарай бошлаган синфдош жўраларимни кўргим келиб қолди.

Қаердасизлар-е?

Шу пайт денг, (юқоридаги қабристон ортидан ҳам) унинг ёнвериддаги дўнгликлар паналаридан ҳам... қўшиқ, чилдирма садолари, тагин шодон қийқириклар эшитила бошлади-ю, мен гўё тирилдим. Ифода жойиз бўлса, улар мен қилажак ҳасратга зид — кўнглимни кўтаришар ва айни пинҳон ҳис-туйғуларимни ифодалар эди... Тавба, худди шу пайт ҳозиргина ўзим чиқиб келган боғнинг ҳам у ер-бу еридан доира гумбирлай бошлади.

Беихтиёр майдон-супа четига келиб қарасам, боғ бурчакларида тўп-тўп қизил кўйлаклилар кўринади ва, ва бир эмас, уч-тўртта бодом ҳадеб силкинаётибди. Қизлар арғимчоқ учишаётган экан. Шунда худди улар ёнида тургандек аниқ кўрдим: бодом шохлари силкиганда, оппоқ гул-барглар дув-дув учаётир. Дув-дув таралаётир...

Ана, ҳаётнинг гашти!

Наврўз давом этаётир.

Ҳикояни шу ерда тўхтатсам бўлади. Бироқ яна иккита эпизодча борки, уларни-да айтмасам бўлмас.

Хўш, яна сумалак бошига қайтдим. Шу пайт анави овозлар жуда-жуда яқинлашиб келаётгандек бўлди. Кейин у ола-қуроқ сас-садолар фақат дуторга ўз ўрнини бўшатиб берди. Қўшиқлар эса... битта қўшиққа айланди: «Отмагай тонг». Э, бу қаердан келяпти? Ернинг остиданми? Ана шунда ернинг остидан ҳам эмас, олислардан ҳам эмас, шундоққина куйига — шаҳарга эниладиган тошлоқ кўчанинг у бетидаги паҳса деворлар ортидан келаётган экан. Ва, ва... ҳайрон бўлинг, майли, сиз ҳам: қўшиқни Одил ака айтар эди.

Ахир, овозлари менга таниш. «Ашула байрамлари»дан тортиб, унда-бунда — тўйларда ҳам эшитганман. Қолаверса, мактабдаги қўшиқ тўтараги машғулотларига ҳам кириб, илҳомлари жўшганидан айтган ашулаларини ҳам эшитганман...

Югургилаб кўприқдан ўтдим. Кўчага тушдим. Деворга етдим. Сал пасайган еридан қарадим. Инонинг, ўша киши бўлмаслигини истардим: ахир, ахир, шунча қилғилиқдан кейин қандай қилиб қўшиқ айтиш... кўнглига сизар экан? Уялмас эканларми?

Йўқ, табассум билан бошларини бир ёнга қийшайтириб, дуторни данғиллатиб чертиб айтяптилар. Чап ёнларида Тош асри деган лақабли яна бир қари

ўқитувчи. Кал, қитмир чол ўтирибди. Ундан нарида, ишонинг-ишонманг, опахонимиз Ҳақбердиева. Оёқларини ёнларига узатиб, тиззаларига сочиқни ёпиб, битта ёстиққа хиёлгина суяниб ўтирибдилар ва нишолдага нон ботириб еяптилар. Ўртадаги дастурхонда ўнлаб қосаларда нишолда, кичкина пиёлаларда... шинни бўлса керак. Каттакон карсонда эса — шакшубҳасиз сумалак...

Ана, Наврўзнинг барча атрибутлари! Демак, Наврўзни нишонлаяптилар бу шоввозлар.

Даврада мелисаваччалар ҳам бор. Бариси шапкасини ечиб қўйиб, бип-бинойи чордана қуриб ўтиришибди.

Дарахтлар орасида Ҳожи ака — ҳа, биология муаллимимиз катта лағанда сомса... ҳа, табиий, кўк сомса билан кўринди-ю, Одил ака дуторни ёнига қўйди. Ҳожи ака етиб келиб, лаганни тутганича:

— Мен э-энг наврўзпараст одамман, — деди. — Мана шу боғдаги дов-дарахтлар гувоҳ! Гуллар гувоҳ, кўкатлар гувоҳ! Ҳаётимни шуларга бағишлаганман!

— Сомса совумасин, — деди Тош асри.

— Ҳозир. Бир шартим бор, илтимос десам ҳам бўлади, ўртоқлар! — Ҳожи ака дастурхон четига тиз чўкиб олди. — Одил акамиз билан партком опамиз кўпдан бери пўм чиқиб юрибдилар. Бугун — Наврўз! Ашаддий рақиблар ҳам ярашадиган кун. Наҳотки энди бу улуг...

Даврадагилар ғала-ғовур қилиб, биология ўқитувчининг сўзини маъқуллашди. Кейин рақибларга қарашди. Одил ака каттакон бошини ирғаб, опага қўл узатди.

— Лекин, ўртоқ Ҳақбердиева, мактабдаги ҳар бир ишга ҳам бош суқиш одатингизни ташлайсиз... Ахир, сиз — коммунистларнинг вожаги. Бас! Мактабда комсомол ташкилоти бор, пионер ташкилоти бор... Сиз шуларнинг ҳам ишига аралашиб, ўзингиз... бировларни вожатий этиб тайинлайсиз. Шуям гап бўлди-ю...

Опа ҳам қўлини узатган эди.

— Бўлдими? — деди.

— Ҳозирча бўлди.

— Хотиржам бўлинг. Яқинда мени райкомга ишга олишади.

Ҳамма жимиб қолди. Кейин Тош асри чапак чалган эди, чорқарсакка айланиб кетди.

Бу не ҳол, а, биродари азиз? Буларнинг гап-сўзи, гапларини кўряписизми? Тўғри, ҳаммаси маъқул — мантиқли... Аммо нега Наврўзни эслашмайди? Узр, байрамни бузганларни... Анави мелисаларнинг бўлса, оғизлари қулоғида. Шунақаям безбет одамлар бўлади-ми? Мен лолу ҳайрон эдим.

Шундоқ бўлдики, уларнинг афтини кўргим келмай қолди.

Ҳей, жўралар, қаердасиз? Мана бу ерда театр бўлаяпти! Артистлар ўтиришибди!

Икки гаплилар, шарм-ҳаё...

Мен дўстларимни тополмай уйга қайтдим. Изласам, топардим. Лекин уй — онажоним, сумалакли қозон, опагинам ўзига тортди. Келиб, сандалга кириб ўтирдим-у, юм-юм йиғладим. Нима учун? Алданганим учунми? Ё уларнинг аддамчилигидан орим келдими, нафратимми? Билсам — ўлай...

Аммо нафратим кўпроқ экан.

Эртаси Ҳақбердиеванинг ҳузурига ўзим кириб бордим. У киши директор кабинетида — бир бурчакда ўтирардилар. Менга ҳайратланиб боқиб, бирдан дўқ қилдилар:

— Кеча Чинорда кўринмадинг? Бормадинг, шекилли? Уйдаям сумалак пиширгандирсизлар? Маза қилиб, а?..

— Ҳа, — дедим. — Чинорга бормадим. Бормайман ҳам... Кейин сизга бир гап...

— Чайналма! — деб зарда қилди опа. — Сен партиявий топшириқни бажармадинг. Жавоб берасан. Сен ахир — комсомол, пионер вожатий...

— Кечирасиз, опа. Мен вожатий бўлмайман, — дедим. — Мени пионерга қайтарсаларинг ҳам, майли. Комсомол ҳам... бўлолмас эканман. Шунни айтгани келувдим.

Ҳақбердиева ҳанг-манг бўлиб қолди. Директор жойида ўтиргандек унинг столига қараб олди. Кейин хўрсиниб юборди-да:

— Шундайми? — деди. — Сени тушундим... Лекин... Шошма! Билиб қўйгин: ҳаёт мураккаб. Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Ҳамма нарсаларнинг ўз сабаби бор. Ҳим, ана шунни миянга қуйиб ол... Кейин тушунасан, кейин...

Мен чиқиб кетдим.

Ҳа, «кейин тушундим». Уларнинг ҳатти-ҳаракатла-

рини ҳам. Бошқасини ҳам... Яна шуни тушундимки, бу фирқалар, бу тўқмоқли соқчилар ҳам Наврўзни нишонлашар экан: унинг завқларидан бебаҳра эмас эканлар.

Хуллас калом, қадрдон Наврўз ҳақида кескин гапирманг: «Тикладик, ўлган эди»... Йўқ: у — ҳаммамизнинг ҳам мана шу еримизда эди, мана кўкрак қафасининг..

Дарвоқе, Наврўз муборак!

1999.

ЎЗБЕК БОБО

Бир кунинг қолса ҳам, дарахт эк.

ҲАДИСДАН

1

Амиркул полвон боғчасида кезиб, ҳар дарахту кўчатнинг қошида бир тўхтаб — уни кўздан кечириб ва қуриган шохлару бачкиларини шарт-шурт синдириб-юлиб ташлаб ҳамда пиндикларнинг кўринишидан қачон гуллашини тахмин қилиб юарди.

Боғча чоққина: уч тарафи пахсадевор билан ўралган, дарвоза томонда оғилхона, сомонхона ва яна бир хона жойлашган, уларнинг эшиги йўқ эса-да, кундуз куниям ичкари қорайиб турарди. Ҳовли-боғнинг, демак, тўрида пешайвонли узун иморат боққа қараб тушган бўлиб, қаровсизлик касри айниқса яққол намоеън эди. Пешайвон супасининг лаблари алақачон емирилиб-уваланиб тушган. Бўғотлардаги чумчуқ инларидан хас-хашак осилиб ётар, тарновлар кўринмасди. Айвон супаси ҳам захлаб кетиб, унда майсалар кўкарган. Ўнг бурчакка суяб қўйилган бир ўрам бўйра алланечук қорайиб кетган ва унинг пастида уюм-уюм ҳўл тупроқ кўзга ташланадики, бу уюмлар — сичқонларнинг иши. Уйнинг деразалари балан-у, ерга тегишига икки қарич қолдирилган, холос. Эшикнинг тахталари тоб ташлаб, оралари очилиб қолган.

Ана шу айвон билан дарвоза орасини йўлка туташтириб туради. Йўлкага синиқ-яроқсиз ғишлар тўшаб қўйилган — устидан юриш учун. Йўлканинг ўнг томо-

нида — ертандир билан ўчоқ бор. Буларнинг устига соябон қилиб шиферлар қоқиб қўйилган эса-да, уларнинг шамолдами очилиб қолган ёриқларидан оқиб тушган қор-ёмғир сувлари тандирнинг оғзини, ўчоқнинг ён-верини ўпириб юборган.

Боғча...

Бунда қандай дарахтлар йўқ дейсиз. Аммо ҳаммаси тартиб билан экилгани учун бир-бирини қуёшдан тўсмайди ва ораларидан бемалол шамол ўтиб туради.

Фақат ўнг бурчақдаги қари теракнинг пўстлоқлари кўчиб, шох-бутоқлари аллақачон қуриб қолганки, шу боис унга қўниб олган бир гала эрта баҳор қушлари — саъвалар шўх-шўх чий-чийлашиб пўстлоқларни чўқишар ва алланарсаларни топиб ер эди.

Амирқул полвон ана шу терак тагига етганда пешонаси тиришди ва кетмон пешидек кафтини дарахт танасига босиб хиёл итарганди, шундай баҳайбат терак бемалол қимирлади. Чол бироз тисланиб: «Соб бўпти», деди овоз чиқариб. Сўнгра терак қимирлаганда учган саъваларнинг тагин шохларга қўниб, ўз машғулотларига берилганларини томоша қилиб завқи келди: назарида, шу терак қобиклари остидаги барча қурт-қумурсқалар қушларга ем бўлиб тутамагунча шундоқ тураверадигандек туйилди. Шунда дарвоза ёқдан эшитилган товуш ва гап чолни ўша ёққа қаратди. Шу қарашининг ўзидаёқ товуш эгасини тусмоллаган эди. Ҳақиқатан ҳам ўша, яъни Қисматилло — ўғли Шокирнинг ёшлик дўсти, шўхгина, қувгина ва ҳазилкаш йигит эди.

— Салом берди-ик ўзбак бобога! — деб деярли бақирди яна.

— Алек олди-ик, — дея унинг оҳангида жавоб қайтарди Амирқул полвон ва кайфи бирдан чоғ бўлиб кетди: ўғлининг дўсти бу, Шокир уларникига бориб ётиб қолар (айниқса, овга чиқишадиган бўлса), Қисматилло ҳам Шокирларнинг (чолнинг) уйида бир оила аъзоси каби тутарди ўзини ва бошқа оила аъзолари ҳам уни ўзлариникидек билишар эди.

Хўш, энди Қисматилло таърифига келсак, у паст бўйли, бурни узун, сочи орқага анча сурилиб кетган, лабидан кулги-табассум аримасди. Ҳозир у анча башанг кийинган, яъни эгнида қоп-қора кастюм-шим, оёғидаги туфлиси ҳам шундоқ лойгарчиликдада ялти-

раб турар, бир қарасанг — қизиқ бир хушхабарни ет-казиш учун бу ерда пайдо бўлган каби эди.

У эски дарвозанинг қия очиқ табақасидан қислиброқ ичкарига кириб олган, нуқул кафти билан оқ қўна бошлаган сочларини орқага силарди.

— Ҳа, буйтиб бу томонларга кеб қопсиз? — деди чол аста жила бошлаб.

— Э-э! Кемайдиган еримми? — деб қарийб бақирди Қисмат. — Насиб бўлса, сал кунда кўчиб келадиган жойим бу!

— Ҳа, кўчиб келасан, келасан-а, — деди чол размери номаълум, Қисматнинг тирсагидан бармоқлари учигача келадиган ажабтовур калишини оҳиста босиб келаркан. Полвоннинг оғирлигиданми ё ернинг нами мўлмикан — йўнғичқапоянинг четларигача ғиж-ғиж этган товуш таралиб кетар, калишлар ҳам нозик беда чўкиртақларини босиб, ерга ботирар эди.

— Келаман дедимми, келаман! — деб чийиллади Қисматилло. — Мени ҳайдаб чиқаролмайсиз. Невараларингизга ўргатиб қўйганман. Полвон бобо кўкрагимдан итарсалар, шундай чирриқ соласанларки, бутун гузар эшитсин. Бобонгни уялтириб қўямиз.

— Бобоси уялмайди, — деди Полвон. — Қайтамга, маҳалла йиғилиб келса, сенгинани уят қилади. Босқинчи экан, босмачи экан бу жигит дейишади.

Қисматилло эгилиб-чайқалиб, маза қилиб кулди.

— Босмачи дейишадими? Мени-я? Бу гапни ким гапиряпти, ҳой? Ахир, ҳамма билади-ку, сизнинг отангиз энг катта қўрбоши ўтганлар... Жойлари жаннатда бўлсин-у, бу факт-да ахир. — Кейин яна завқи тошиб кула бошлади: ўзини-ю болаларини — «босмачи» дейилиши унга завқ берар, ҳатто қаңдайдир ғурур бахш этардики, шу воқеа содир бўлишини чин кўнглидан истар экан, Амиркул полвон каттагина ариқдан ҳатламай — йўқ, шунчаки қадамларининг бирида бемалол ўтиб, тупроғи маллатоб бўлиб ётган ерга чиқди.

Кўришдилар.

— Ё бисмилла, — деб чол қўлларини узатганди, Қисматилло у қўлларни сиртидан ҳовучига олмоқчи бўлди: эви келмади. Сўнг Полвон бобо унинг дастипанжаларини кафтлари орасида йўқотиб юбориб қисди. Кейин каттиқроқ қисганди, Қисматилло:

— Э, э! Дод дастингдан, қўрбошининг қурсоғи! —

деб бақирди. Чол кул-кула унинг қўлини қўйворди. Қисматилло оғримаган бармоқларини атай силаб-сийпаб ва кухлаб турди-да, бирдан эврилиб: — Хўш, Полвон бобо, дамлигина юрибсизми? — деди. — Холам яхшими? Қаюмжон ариларини семиртиряптими? — Сўнг кулишга мойил лабларини жийириб олди ва жиддий тортиб, ҳатто тантанавор оҳангда сўради: — Хўш, Шоқир қалай? Телефон қилиб тургандир? Мен... уйига тушолмадим. Бизнинг телеграфни биласиз-ку...

Чол қандайдир мунғайди.

— Гаплашишга гаплашиб турипмиз-у, шу жўранг бизнинг ўлигимизга жетиб келалмайди-ёв. — Кейин ерга тикилиб ва вижиниб давом этди: — Нимаси қизиқ экан шаҳарда яшашнинг? Ахир, бу ерда... мана, боғи бўлса, уй-жойи. Ҳа энди, ремонтталаб. Шундай бўлади-да одам яшамагандан кейин. Менинг ҳам жумушларим кўп, болам. Ҳар куни кушхонага бир марта бориб келаман. Мен бормасам, катта молларни сўймасдан туришади. Кўрқишади. Бир-икки марта... — Кейин «хе-е» деб юборди-да, Қисматиллога мулоимгина тикилди. Мўғулбашара, кўзлари қисик қария чиройли бўлиб кетди: гўзал ифода одамни безар экан. — Ўзингдан сўрасак, улим? Бачалар чобаяптима? Келиним чарчамай журиптима? Хапа қилмаяпсана?

— Э, унинг нимасини хапа қиламан, — деди Қисматилло. — Ўл десам ўлади, тирил десам — тиралади. Фақат... — У яна чолга қув кўзларини тикди. — Фақатгина...

— Гапир-гапир, — қистади чол.

— Фақатгина «Полвон бобомнинг боғчаларига қачон кўчиб борамиз?» деб финшийди-да, бобожон. — Сўзи тугамасдан яна кула бошлади. Унга қўшилиб чол ҳам кулмакка тутинди.

— Ҳе, шайтан.

— Шу-шу, — дарҳол рози бўлди у шайтонликка. — Иложим қанча, Полвон бобо? — Ва туйқус унинг оҳангидан йиғига ўхшаш саслар эшитила бошлади. — Замонни кўриб турибсиз... Замона — зўрники бўлиб кетган. Биз шўрликлар, фақирнинг жойи — панада дегандек, бир четга чиқиб қолдик, бобожон. Чикитга чикдик ҳисоб... — ўйлаиб ва йўтал тутгандек муштумини тумшуғига тираб томоқ қирди. — Лекин ҳокимдан ёлчиганга ўхшаймиз. Мехрибон, камтар йигит...

— А-а, унинг отасиям камбағалпарвар раис эди. Раҳматли, — деди Амирқул полвон ва йигитнинг гапини бўлгандек унга узрли термулди. — Гапир, дардинг кўпга ўхшайди... Эй, кечирасан мени, болам. Бу ерда тик туриб — лўлига ўхшаб гаплашиб ётишимиз бўлмас экан. Жур, анову айвонга борайлик.

— Юринг, юринг, бобожон, — Қисматилло қўли билан йўлкани кўрсатди.

— Э, тортабермайсанма, — дея йигитнинг елкасидан итарди чол. — У яқ-бу яққа қара. Боғ қалай бўпти? Ҳе, жонивор дарахтлар... Ажаб бир мўъжиза бўлар экан-да булар... Ҳа, гапинг овзингда қолди!

Йўлгага тушиб икки одим отган Қисматилло энди ошкор йивламсираб чолга бурилди.

— Мен, мен... қорнимга эмас, қадримга йиғлайман, бобожон. Шу Мустақилликни бир умр орзу қилиб, мактаб болаларига ташвиқот қилиб, виговорлар олиб, маънавиятдан сабоқ берган аҳмоқ ҳам мен бўламан. Мен! — дея кўксига бир мушт урди. — Энди бўлса, унинг ҳузурини бошқалар кўряпти. Қандайдир дорнинг остидан қочганлар... кимсан — тижоратчи бўлиб кетди. Ўзи — олибсотар... Ҳайронман! — Энди боғдан ҳайрон қолгандек атрофларга қаради. — Қаёққа қарашади тепадагилар? Қизиқ. Билганингни қил, деб қўйибди. Улар бўлса, занжирини узган қутирма итдек ҳамма ёққа ташланиб... — Шунда бирдан қўл силтади. — Ай-й, ўлиб кетмайсанларми! Қолаверса, ўзим кимман-у, гапим қаерга етади? Сиёсатиниям тушунмай қолдим. — Кейин бирдан кулиб, негадир қариянинг қўлтиғидан олмоқчи бўлди. Қўли етган жойига етди-да, чолнинг беқасам тўни тирсагидан ушлаб: — Хайрият, менга Маънавият ва маданият қўмитасини тавсия қилди. Ана шу уруғдошингиз ташкил қиларкан. Билмадим, сийлаганими бу, ё охири шарманда бўлсин деганими... Ишқилиб, — хийла жиддийлашиб, киприкларини пирпиради, — ишли бўлди. Энди ишни бошлаш қолди, холос. Бу соҳада тажрибам йўқ...

— Жур-жур, тажрибам аста-секин бўлади.

— Бўлади, — деб фиштар устидан кета бошлади Қисматилло. — Аммо унгача одамни қаритиб ташлайди-да... бу ҳаёт! Уф, ишқилиб, сиз ҳам...

— Боғни сўрама пақат... У гапларни қўй, — деди чол. — Эгасига насиб этсин жойи.

— Албатта, албатта, — дея тўнғиллаганча ҳўкиз

калласидек келадиган тош-зинани босиб, айвонга кўтарилди Қисмат. — Насиб этсин илойи... ҳа, тўхтаб қолдингиз? Чикинг!

— Э, чиққим кемаяпти. Ичиам бир аҳвалда жотқандир. Майли, сен кириб кўр. Эшиги очиқ, қулфи жўқ, — деди Амирқул полвон ва кескин бурилиб, яна боққа юзланди.

2

Қисматилло иссиқдан торс-торс ёрилгандек эшикни тирнаб очиб, ичкарига бош суқди-ю, тортди. Шундоқ рутубат-зах ва ачиган сомонли лой ҳиди юзига-димогига урилди. Чекиниб, эшикни катта очиб қўйди-да:

— Ҳах, билар экансиз, — дея пастга — Полвонга қаради. Сўнгра: — Бисмилло, — деб ичкарига бир қадам босди. Хонанинг аҳволини билиш учун яна бир қадам қўйиш шарт эмас эди. Бурчакдаги чўян печ ёнбошлаб қолган. Унинг шифтдан чиққан карнайларини қат-қат занг босган ва бири-бири-ла уланган жойлар ажралиб, худди нимталанган анаконда илонига ўхшаб қолган эди. Қисматилло карнай чиққан жойга мўралаб қаради. Ёруғлик кўринди. — Ҳай, эсиз уй-а, — деди энди ўзига ўзи. — Мен буни... — Кейин бирдан бурилиб ташқарига чиқмоқчи эди, чолга тўқнашаёзди. — Келинг-келинг, — ўлганнинг кунидан ичкарига кириб, четланди. — Буни кўринг ахир, Полвон бобо! Нима бўлган сизларга? Ахир, бу уй... ҳадемаса мен истиқомат қилаётган уйдан фарқи қолмайди. Ҳалиям менинг уйим қуруқ, яшаса бўлади. Чаккаям ўтмайди.

Чол ичкарига девдек қоматини эгиброқ кирди-да, қаддини ростлади. Сўнг хонани бир қур кўздан ўтказиб:

— Рост айтасан, — дея ўнгдаги эшикни ҳам зарб билан очиб, катта хонага боқди. Бу хонанинг деразалари борлиги учунми у қадар нам тортмаган эди. Чол секин кириб, шифтга боқди. Негадир вассаларни ушлаб кўрадигандек қўлини чўзди: салгина етмади. Кейин дераза қошига келди-да, уни бирдан итариб очиб юборди.

— Бу — бир нави, — деганча чолнинг ёнига кел-

ган Қисматилло ҳам деразадан ташқарига қаради. Кейин кулимсираб оёғини шундоқ кўтарди-ю, дераза рафидан ошиб, айвонга чиқди. Кейин бурилиб, чолга қўлини узатди.

— Келинг, заҳда турманг.

Чол уф тортиб изига қайтди ва даҳлиздан чиқиб келди. Кейин очиқ эшик билан деразани кўрсатиб:

— Шундай қолаберсин, — деди. — Урлайдиган нарса бўлмаса... Қайтамга, шамоллаб туради.

— Рост айтасиз. — Қисмат костюми киссасидан сигарет чиқараркан, сўради: — Қанчага олиб эдингиз бу ҳовлини? — Сўнг кўзларини пирпиратиб чолга қараб турди.

Чол қандайдир бепарволик ила боққа боқди-да:

— Мен бу жерни... олганимда, ҳў, у терак бор эди холос, — деди. — Бечара эрани ҳам бир нима экмаган экан... қанчага олиб эдингиз деяпсанма? Ҳе, ўшандаги пул бошқача эди. Эсимдаям жўқ. — Кейин бирдан томоғини қирди. — Шуни билишинг шартма?

— Энди, шунчаки...

— Мен бу жерни сотаман деб обод қилмадим, улим. Бу боғ — сотилмайдиган боғ.

— Ҳа, энди, йўлига сўрадим-да.

— Бундан умидингни узабер. Лекин...

— Хўш-хўш?

— Башқа бир иш қилишимиз мумкин.

— Қандай иш экан, бобожон?

— Эй, мунча шашиласан?

— Ёшмиз-да.

— Ҳа, шу ерда бир майдон ўтираимиз гурунглашиб яки уйингга кетасанма? Мен барибир қайтиб келаман. Ҳали кеч киргунча вақт бор. Бу жердаги мава-ли дарахтларни буталашим керак, улим. Ҳозир — ай-ни буталайдиган вақт, Қушхонадан қайтаётиб кириб эдим-да... Хўш, нима қиламиз энди? Сени ҳам ишинг бордир?

— Ишим йўқ, — деди Қисматилло тўрсайиб, — Ишим — сизнинг уйингизга бориш, сизни кўриш эди... Холамниям кўриш эди. Шокиржон ҳақида сўраш эди. Яна...

— Айтабер, айтабер.

— Айтсам... — Қисматиллонинг кўзларида ҳақиқатан ҳам ёш филтилади. — Жуда қийналиб қол-дик-да, Полвон бобо. Сизга ёлғон, Худога чин,

қамокда яшайпмиз. Бала-чақам билан. Фақат миршаблар йўқ... Йўқ, кулманг сиз. У ердан кўп ўтгансиз. Шу қишлоқчанинг устидан. Э, уни босиб ўтмаган одам борми? Киночилар ҳам бу уяларда қандай чумчуқлар яшар экан, деб келишади. Уларга... экзотика бўлса! Қандай яшаётганим билан нима ишлари бор. Кўз олдингизга келтиринг бир!

— Кеб турипти, кеб турибди, — деди Полвон бобо жилмайиши тарқалиб ва нари-берига кўз солиб, бирдан бўйраларга ҳужум қилгандек жилди. Ва уларни тортиб, белбоғини бир бармоғида узиб юборди (чилвир чириб кетган экан). Кейин кўрпача қоқаётгандек қилиб четларидан тутиб бир силкитган эди, бари бўйра ёйилиб кетди. Қария уларни яна бир қоқиб келиб, супа лабига тўшади. Сўнг пастга тушиб, бўйрага ўтириб олди. — Ке, туш. Ўтир. Чўққайиб турасанма? Шу ердаям эшитаман гапингни. Пақат жиламай гапир.

— Э, бобожон-е, куним калта бўлди-да. — Қисматилло супадан тушиб, бўйрага чўқди ва пешонасига бир шапати тушириб, яна сигарет чиқарди.

— Э, шуни чакма, саситма, — деб тўнғилади бобо.

— Кечирасиз, кайф-да. Майли, чекмайман... Ҳим, шундай қилиб, — бирдан овози титраб-ҳирқираб кетди. — Ҳаққатан ҳам қандайдир ҳайвонлар учун қурилган офилхоналарни эслатади. Қизиқ, қандай қилиб шуларни қуриб яшаб келишган экан, дейман. Пастда, анҳордан пастда олам-жаҳон ер бор. Сув бор. Экса-тикса бўлади-ку денг! Йўқ, бизнинг уруғ... шу ерларга етиб келишгач, шу тоғнинг бағрида бир-бирига мингаштириб кулбалар солишган, холос. Ғуж бўлиб яшаш учунми, ким билади. Ёвга юрак олдириб қўйганда шўрликлар...

— Кенагас дермиди уруғларингни? — Чол сигаретга қарши бўлгани билан носнинг кайфига қаршимас шекилли, чопони ичидан тикилган киссасидан Шокирвой студентлигида Самарқанддан ўтатуриб олиб келгани ялтироқ жигарранг носқовоқни олиб, кафтига нуқиб-нуқиб, бир чимдим нос отди.

Уни беихтиёр кузатиб турган Қисматилло:

— Ҳа, кенагас, — деди. Ва тагин овози товлана бошлади. — Отам айтар эди-да, шундайларданмиз деб. Ҳозир... одамларнинг эсидан чиқиб кетган уруғиям. Уруғ-уруғ — сизнинг қўнғирот экан. Бағри

ке-енг! Бекорга айтмас экан уккагар отам: «Шокир билан жўра бўл. У — кўнфиротти боласи. Қўнфирот — ўзбакнинг бели. Хўш, унга яқин юрган одам кам бўлмайди», деб. Ҳе, бор бўлинг-е, бобожон.

— Гапинг шала қолди.

— Ҳа-ҳа, шала, шала... — Қисматилло зўрға ил-жайиб давом этмоқчи бўлди-ю, афтидан, гапинг учини йўқотди. Ниҳоят: — Э, энди... ўша кулбаларда ҳозир мол ҳам яшамайди, ўлай агар, — деди. — Ахир бир туп, биргина туп дарахт ҳам бўлмаса... кўкармаса! Ахир, ичар сувниям пастдаги анҳордан ташиймиз-да! Отамга бўлса, у уйлар ёқар эди. Ёқар эди. Эс-эс биламан. Ўшанда раҳматли онам айтар эди: «Пастта энинг, чол. Колхоз берган ерни эпга келтиринг, чол. Ўша ёққа тушайлик. Тўрт девор ичида зих бўп кетдим», дер эди. Зих бўлади одам, бобожон... Тўғри, бегонага қизиқ кўринади у қишлоқ уйлари, уларнинг қурилиши. Бир уйнинг томи бошқаси учун супадек гап экани. Шу тариқа тоғ бағрига ўрлагани... Ўзи, ундай қишлоқлар кўп экан-да юртимизда. Кўзингиз тушган, албатта.

— Ҳа, бари бўсаб қован. Каламусларга макан. Бой-қусларгаям...

— Э, шу носни туपुरинг. Одамга ўхшаб гапиринг, бобо. Худди ҳазиллашаётганга ўхшайсиз.

Чолнинг кўз жияклари тиришиб, чехраси яна ёқимли тус олиб, бошини ёнига бурди-да, тупуриб юборди. Кейин кафти билан оғзини қаттиқ артди.

— Бўлдима?

— Бу — бошқа гап.

— Гапир. Ўзи, неча уймали қолди шу қишлоқларингда?

— Э, ўзим ҳам билмайман. Беш-олтита бор, — деди Қисматилло ижирғаниб. — Улар ҳам — ўзларидан қолган чол-кампиралар. Пастдаги боғлариниям со-тишяпти.

— Ҳа-а, сенга қийин бўпти-да. — Амирқул полвон алланечук шишиниб, кафтларини тиззаларига тираганча энгашиб сўради: — Жеринг бор-а этакда?

— Бор, — деди Қисмат жонланиб. — Бор, новвосларим билан сигирим учун беда экиб оламан. Иккита буқача, битта сигир бор-да... Баҳорда, ёзда тоғ бағирларида ўтлайди. Кузда пастга ҳайдамин.

— Ҳим, яхши. Молинг бор экан, бу яхши.

— Лекин биттаси ёмонам... хулиган чиқди. Салгина оч қолса, шундай бўкирадики, уй ёрилиб кетай дейди. Офилнинг девори билан уйнинг девори биттада... Кириб кўрганмисиз шу қишлоққа?

— Ҳе-е, устидан ўтиб кетганман. Загатавитил бўл журганимда. Лекин ҳар ўтганда ачинар эдим сизларга... — Сўнг кутилмаганда табассум қилиб сўради: — Шокирга ёқар эдима?

Қисматиллонинг ҳам чеҳраси нур таратгудек бўлиб кетди.

— О-о... О! — Кейин бирдан мунглана бошлади. — Ўшанда ёш эдик-да, Полвон бобо. Айниқса, қорли кунларда... қор ёққан саҳарларда шундай уйдан чиқсак, каклик учрар эди. — Кейин жиддийлаша бошлади. — Каклик жониворлар қишда пастта энади-ку? Ҳа. Ана ўша — эгаси кўчиб кетган бўш уйларга, кўчаларга ҳам тушиб донлаб юришарди. Ота-от. Қизиқ эди. Қизиқ кунлар ўтди... Ҳа, Шокиржонга ёқар эди, албатта. Фақат кечаси эшикни очиб қўй дер эди. Нафаси қисилармиди... Танчада ётардик. Уям элингизга ўхшаб кенгликларни ёқтирарди. Лекин дов-дарахтниям яхши кўрарди. Бир марта тубандаги боғларни кезиб, бир туп ёввойи токни томир-помири билан олиб чиқди. Шуни экайлик, жўра. Сал сон кирсин ҳовлингга, деди. Мен ҳам қизиқиб қолдим унга. Айвон олдида ўра қазиб, илдизини кўмдик. Ҳар куни челақлаб сувобчиқаман, тагига қуяман. Ҳе, кўкариб одам бўлганда...

— Хўш?

— Безори гажиб қўйибди.

— Э, аттанг.

— Шунақа гаплар, бобожон. Гапирсам, гап кўп... Ҳали дардинг мўлга ўхшайди, дедингиз. Ичим тўлиб кетган. — Кейин бирдан бақириб юбораёзди. — Ер йўқ эмас, бор. Ҳатто икки туп қари тут ҳам бор. Ичи кавак бўлиб кетган. Бирининг остида отамдан қолган чайланинг излариям бор. Бор... Лекин у ерга иморат қуриш қани? Бунинг учун куч-қувват, маблағ керак. Менда гўр борми? Шу костюмниям... — Шунда кулиб юборди. — Уйингизга борганда айтиб бераман, холам ҳам кулсинлар. Қажомжон ҳам кейин айтиб юради.

— Эса, турайлик, — деб унга қаради чол ва Қисматилло беихтиёр соатига боқди.

— Майли-майли.

Қўзғалишди. Чол бўйраларни яна ўрам қилар экан, Қисматилло уларни деярли тортиб олиб, ўзи ўради-да, белини боғлашга ип тополмай қидириниётганда, чол:

— Ҳе, деразадан ичкарига отиб жубор, — деди.

— Ҳа-а. Рост айтасиз.

3

Амирқул полвон чопони этакларини қоқиб ташлаб, йўлкага йўналар экан, беихтиёр атрофларга ўткир-ўткир кўз солар, нималарнидир эсламоқчи бўларди.

Тандирнинг олдига етганда чап тарафга қараганча бирдан тўхтаб қолди-ю аллақандай бўлиб, афтидан, гангиброқ қолиб, йўлкадан чиқди. Ўша тарафдаги ҳали шип-шийдам бўлиб турган тиканли наъматак буталарини баайни ёриб ўтиб (қанча тиканлар қадалди, ўнгиридан тортди: чол изига қайтмас қобондек эди), ичини чирик хазонлар тўлдирган ариқча ёқасига чиқди-да, тагин икки-уч қадам қўйдими-йўқми, бирдан пасайди-чўнқайди.

Қисматилло дафъатан ҳайрон бўлиб қараб тураркан, аста томоқ қирди-да, фишлар устидан юриб кетди. Дарвозага етди. Сўнг сигарет тутатиб олиб, офилхонага термулди. Сўнг эшиги йўқ — форнинг оғзига ўхшаб турган жойга бориб, ичкарига мўралади. Чириган хашак ҳиди келди. Ўзининг оғилидан анқиб турадиган шиптир ва нишхурт ҳидига ўрганган Қисматилло бу каталақда мол боқилмаганини тахминлади. Аммо узоқ йили ҳам Шокир Тошкентдан келганида Қисматиллони шу боғчага бошлаб келган ва бурчақдаги терак остида ўтиришган эди. Ўшанда ушбу маҳалланинг кексаларидан машҳур Розик ўғри ҳам дарвозадан мўралаб, кейин кириб, кейин аҳволлашгани буларнинг олдига келган эди. Суҳбат қизиб кетиб, улбул «ташқил» этиш фикри ўртага тушган ва Розик ўғри невараси тенги йигитларни қўзғалмай ўтиришларини айтиб, Шокир берган пулга ўша ул-булни кўз очиб юмгунча келтирган эди.

Кейин қизишиб, Розик ўғрининг қизиқ саргузаштларини эшитиб ўтиришаркан, Қисматилло бу оқшом Шокирни ўз кулбасида меҳмон қилишини айтган, кейин уй-жой, том-тош ва Қисматиллониң дардию ушбу боғнинг эгасизлиги ҳақида гап очилиб кетган, сўнгра Шокир ҳақиқатан ҳам боғнинг қаровсизлиги-

ни, ўзининг эса ҳали-вери юртга қайтмаслигини айтар экан, Розик ўғри: «Бир кўрайлик-чи, жиян. Ўзи яшашга арзийдими? Эрони турганида бир нави эди», деб қолган. Сўнг учовлон уйларни кўриб бўлиб дарво-за қошига етганда, Шокир: «Мана бу — оғил, униси — сомонхона, мана бу кичкинаси ҳожатхона. Марҳамат қилишларинг мумкин», деб кулган эди.

Қисматилло: «Бу оғилга ўхшамайди-ку?» дея кўз олдидан новвосларию сигири ўтганича деворни ёқалаб четдаги бостирмага борган эди. Унинг ҳам эшиги йўғ-у, лекин сомонхона бўлгани, балки шундай бўлишга мўлжаллангани аниқ эди. Чунки уйча-нинг ичида шох-шаббалар қалашиб ётар, бир-ик-кита кавлаб олинган тўнка ҳам бор эди.

Қисматилло ўша ерда тураркан, Амирқул полвон томонга қаради. Чол ҳамон чўнқайиб, чопони этакла-ри ён-верини беркитганча ўтирар экан. Қисмат бир-дан овоз чиқариб ҳазил гап қотмоқчи бўлди-ю, ис-тиҳола қилди. Бундан ташқари, тўғрисўз-тўпори чол ҳар қанақа ҳазилни ҳам кўтаравермаслиги мумкин, бу эса — Қисматилло учун кони зиён эди.

Ўзи — чол ҳарқалай эриброқ турибди. «Бошқа бир иш қиламиз», деб қўйди ҳам. Шояд Худо кўнглига раҳм солиб, ол, қулим деб юборса...

Қисматилло энди ҳожатхонагаям кўз ташлаб қўйишни ўйлаб жилаётган эди, чолнинг товушини эшитди. Қария айвон-у тандир тарафга қараб, Қисма-тиллони чақирар эди.

— Бу ёқдаман. Мана мен! — деб бақирди Қисма-тилло юзига табассум югуриб. Аммо Полвон бобонинг ҳамон ўша алфозда ўтириши уни беихтиёр жиддий торттирди. — Борайми?

— Ҳа-да. — Бурилиб қараган чолнинг овозида шўхчанлик пайдо бўлган эди. — Мен сенга... — Бир-данига ёрқин бир жилмайиш ила қулоғочдай қўли би-лан имлади. — Берман кесанг-а!

Чолнинг қўли билан имлаши Қисматиллонинг завқини тошириб юборди: ёш белага ўхшаб кетди-да қария шу тобда. Демак, қизиқ бир нарсани кўрсатади.

Қисматилло ул нарсанинг, ҳарқалай, кулгили бўли-шини тахминлаб, шу ердан тўғри бедапояга орала-моқчи бўлди-ю, ўзини тийди. Намчил, билчиллаб ту-рибди. Яп-янги туфлиси расво бўлади. Яхшиси, келган йўлидан боргани маъқул. Аммо йўлгага бурилиб

тандир қошига етгач, Полвон бобога ўхшаб наъматаклар орасидан ўтишига тўғри келишини ўйлади-ю, ёмғирдан қутилиб қорга тутиладигандек бўлди: наъматак тиканлари костюмни юлиб-юлқаб... Йўқ, не бўлганда ҳам шу ердан тўғрига йўл торгани маъқул. Ҳарқалай, йўнғичқа поялари лойдану тикандан афзал. Битта-битта босиб боради. Бундан ташқари, боя чолнинг ўзиям бедапоядан юриб келган эди.

— Борай-а? — деб яна сўради Қисматилло ва қария нариги дунёда туриб қақирганида ҳам «лаббай!» деб йўлга тушадиган каби шайланиб бедапояга қадам босди. Дуруст-ку? Худди пружина устидан юраётгандек. Ҳа, олға-олға. Ниҳоят, бемалол юриб, илжайганича чолга яқинлаша бошлар экан, яна унинг шўхлиги тутди. Дарвоқе, бу улкан одам илгарилари ҳам ўзи билан ҳазиллашар ва, афтидан, ҳар қандай ҳазилни кўтарадигандек эди. — Қани, нимани кўрсатасиз, Полвон бобо? Худди беданани босиб турганга ўхшайсиз?.. — Қиқилаб кулганича чолнинг тепасига етди. Қария эса... кутганига зид ўлароқ ҳамон ўша алфозда ўтирар, олдида бедана-педана йўқ, умуман — ҳеч нарса йўқ эди. Аммо чолнинг боши ҳам, қаршисида нимагадир тикилиб турарди. — Полвон бобо.

Чол унга ялт этиб қаради-ю, «кўрмаяпсанми?» дегандай ҳайратланиб боқди. Сўнг қўли билан унга жой кўрсатган бўлди... Қаршисидан. Ва яна олдидаги нимагадир тикилди. Қисматилло чўнқайиб ўтиргач, чол ўнг қўлининг ўқловдек кўрсаткич бармоғи билан беданинг кертилган поялари ва эззиланган шадиртикан ичидан кўтарилиб турган сарғишгина чўшни... кўрсатди.

— Кўряпсанми?

— Нима бу? — деди Қисматилло гангиб. — Хивичга ўхшамайди. Ҳм, бир новда шекилли?

— Ҳа, — тасдиқлади чол ундан кўз олмай. — Нашбўтининг новдаси.

— Нош... а! Ношвати?! — деб қувониб кетди Қисматилло. — Э, шундай бўладими унинг новдаси? Чўпдан фарқи йўғ-а, худо битта.

— Худойни ҳадеб тилга олаберма, — сезиларли зарда қилди қария. — Танимас экансан-да? — Шундан кейин бошини хиёл кўтариб, Қисматиллога манглайи остидан кичкина кўзларини тикди. — Танимас экансан, улим. — У яна қандайдир ғамгин тортиб,

чўп-новдага тикилди. — Рост, бу жонивор жўғолиб кетаязди. Ҳамма нокка берилиб кетди...

— А-а, отангизга раҳма-ат! — деб юборди Қисматилло вазиятдан чолнинг ўзи чиқариб қўйганидан енгил тортиб. — Йўқолиб кетди. Бозорларда ҳам йўқ...

— Учраб-ку туради лекин.

— Масалан, мен унинг меваси қандай бўлишини ҳам унутиб юборганман. Чоғимда, нокка ўхшайди, ҳа.

— Ай, кўрганинг борма?

— Кўрган... кўрмаганман десам ҳам бўлади, — бўйнига олди Қисматилло. — Ахир, энг яқин қариндошлар ҳам учрашиб, юз кўришиб турмаса, бегона бўлиб кетишади-ку, бобожон?

Чол унга қарамасдан кулимсиради.

— Баҳона тўқишни биласан.

Қисматилло кулиб юборди. Кейин яна-да қаттикроқ кулди-да, чўнқайган жойида сонларига ён томондан урди.

— Ахир, тўқувчилик қилиб кун кўриб келяпманда, Полвон бобо! Билар экансиз. Мактабдаям шақиллар эдим. Редакцияда ҳам... Ҳозир ҳам шундай. Мана, Маънавият ва маданият марказига бош бўлибман, демак, яна сайрайман...

Чол овоз чиқармай кула бошлади.

— Омон бўл-е, улим.

Қисматбой яна илҳомланиб кетди. Аммо гап нишобини чолга қаратиб бурди:

— Мана, мисол учун, ўзингизни олайлик. Сиз — боғбон. Гап йўқ, Катта боғингизга кирган одамнинг чиққиси келмайди. Нима учун? Сиз меҳнат қилганингиз учун — боғ ўшанинг самараси! Ҳа... Қассобликниям ҳар ким эплай олмайди, нима дедингиз?

— Пири бор-да қассобликнинг ҳам.

— Пири? Э-ҳа. Лекин пири кўллаганда ҳам қийин... Жисмоний куч талаб қилинади. Тўғрими?

— Ҳа, албатта.

— Қаюмжон айтиб бериб эди. Қайси кун бир шогирдингиз буқани сўяётган экан. Пичоқни шундай бўғзига солиб тортганида, буқа жонивор пичоқни қисиб қолган экан. Бўйни билан-а! Шогирдингиз пичоқни тортиб ололмас эмиш... Шундайми? Кучи етмаганидан-да?

— Ҳа, бир тортишда бўғизлаш керак-да.

— Раҳма-ат. Демак, жисмоний...

— Ҳа, бўлди қил, улим. Энди мана бу тўғрисида гапириб берайма?

— Бу... ҳа-да! Шундан гапиринг-да, бобожон. Бу — жаннати мева ҳисобланади а?... Кечирасиз, бир секунд! Кейин ўша буқани отганларинг ростми?

— Ҳа, бошқа нима қилардик, — деди чол. — Индамас¹ бор эди. Қаюмжон, қулоғига тираб от, дедим. Шўйтиб, уни жигитдик. Йўғасам, ҳе, кўп қон жўғатиб жонивор азобланарди... Ҳа, бундан гапирадиган бўлсам, менга қара. Сен ўзи мундай дарахт, боғ, гул деганларига сал-пал қизиқасанма? Яки ўша чолдуворларда ёввойи бўлиб...

— Ёввойи бўлиб ўсдик! — таъкидлади Қисматилло. — Уккагар отам ҳам боғ деганига, дарахт деганига қизиқмас эди. Унга мол бўлса — бўлди. Ўша вақтлар қўйларимиз ҳам кўп эди. Ўзи чўпонлик қиларди. Кўпинча қўйларни этақдаги еримизга ҳайдаб боқарди... Тўғри, ўша ерга памидор-самидор, картишка-партишка экиларди. Рўзғор учун! — Чолнинг диққат билан тинглаётганини кўриб, тагин у сийламоққа тутинди, чамаси: — Мана, сизни уруғингиз ҳам чорвадор ҳисобланади... бир тарафдан. Тўғрими? Тўғри. Алпомиш ҳам чорвадор бўлган... Билмадим, бу қисталоқ кенагаслар чорвадор бўлиб қолаберганми? Ундай десам, Шаҳри-сабздай... сабза шаҳрида, ҳа, сабзавор шаҳарда яшаган элат мундай бўлмаслиги керак...

Чолнинг тиззалари оғридими, уқалаган бўлиб:

— Ҳе, одамнинг ўзига боғлиқ ҳар нарсаям, — деди, «ҳе» деганда чуқур нафас чиқариб. — Қўнғирот-даям боққа қизиқмайдигани кўп. Кенагасдаям бўлар эканда... Ўзи-ку, ҳар экковини ҳам кўшиб оборганга нима жетсин.

— Ана бу зўр гап бўлди! Отангизга раҳмат... — Сўнг бирдан нашвати новдасига атай тикилиб қолди. — Қани, бобожон, бу... шу ердан кўкариб чиқиб қолдимиз?

Чол унга сумрайиб қараб қолди. Юз ифодаси ғоят совуқ эди. Ҳатто гап тамом дегандай бир қўзғалиб ҳам қўйди. Кейин ўша ўқловдек бармоқлари билан новда тагини чўкилай кетди. Анча-мунча тупроқни чиқаргач, ушбу новда ўсиб чиққан пояни кўрсатди: ҳа, поя ўртасидан ёрилган, бир четидан ушбу новдача ўсиб чиққан эди.

— Кўряпсанма буни? — Пояга бармоғи учини тегизди. — Нок эди бу. Чайнақдай-чайнақдай ҳосил қиладиган навидан эди. Баҳридан ўтдим. Нашбўтини шу новдага пайванд қилдим. Экита эди, бири нимжон чиқди. Дарров обтайладим. Шуниси қолди. Мана, Худодан бўлиб, бўй чўзиб қолди. Насиб этса, уч-тўрт жилдан кейин ҳосилга киради.

— Уч-тўрт йил... — минғирлади Қисматилло, сўнг чолга мўлтираб қаради. — Бу, муддати узоқ экан-да?

— Э, нима деяпсан сен? — Чол, ниҳоят, ўрнидан турди. — Накнинг ўзи ўн-ўн бир жилда ҳосилга киради. Жонғоқ, нашбўтиям шундай. Лекин нашбўти пайванд билан бўлади. Ўзи кўқарар эмиш...

— Бобожон, кечирасиз, — дея бидилаб, Қисмат ҳам тезгина ўрнидан турди. — Билмайман-да... буларни. Қайтамга тоғ гулларини, пистани, аччиқ бодомни...

— Қўй уларни.

— Хўп-хўп. — Қисматилло новдага ноҳос хушомадомуз боқиб қолди: — Ҳе, ношватибой сиз экансизда! Қойил... А, демак, буни пайванд қилган экансиз, демак, бундан қаердадир бор?

— Бор-да, — деб тўнғиллади чол. — Жур, кетамиз. — Шундай деб яна энгашди-да, новда атрофидаги тупроқни авайлаб суриб, пояни деярли кўмди. Кейин яна бироз хаёлланиб тургач: — Билсанг, — деб Қисматиллога боқди, — бунинг уч-тўрт жилда ҳосилга кирувининг сабаби — қаламчаси қари дарахтдан олинган. Билдингма? Ёшровидан олинса, ҳосилга кириви кеч бўлади.

— Ў, шундайми? — деди Қисматилло атай талмовсираб. — Лекин, профессор бўп кетибсиз, бобо!

— Ай-й. — Чол тагин қаддини ростлади ва паршон тортиб уй томонларга қаради. — Бизнинг боболар, катта боболар бир замонлар Қурисой деган қишлоқда яшашган... Сенинг қишлоғингга гардак ўхшаб ҳам кетади. Кулбаларда яшашган. Лекин боғларнинг ичида. Сен Қурисойдан ўтганмисан? Ўша — ҳалиги Қўрғондаранинг йўлида. Чапроқда. Шоқир ҳам билди-ю, ўз кўзи билан кўрмаган.

— Мен ҳам кўрмаганман, бобожон, — деди Қисматилло. — Чунки Шоқиржон билан бирга юрардик. У билмаган жойни мен қайдан биламан... Энди кўрамиз, албатта. Ҳа, кечирасиз, Қурисойдасиз. Қулоғим сизда... Майли, юриб айтсангизам эшитабераман.

Чол билинар-билинемас бош ирғади-да, тагин йўлкага қараб юрди. Гиштларга етгач, боз тандир билан ўчоққа қаради. Кейин бирдан ўтирилиб, сомонхона ва оғил тушган ёқдаги бурчақда осмонни бўйлаб турган теракка тикилди. Қандайдир гижинди. Сўнг хўрсинди ва юриб кетди. Дарвозани очишди. Ташқарига чиқишгач, чол чап табақа ҳалқасидаги кишан қулфни олиб, бошқа табақани ҳам зичлаб ёпти-да, қулфни уриб, бурама калитини чиқариб олди.

— Ҳим, бу қулфниям янгилаш керак, — деб қўйди Қисматилло. — Бир тортса очилиб кетар. Ҳарқалай, чорбоғда пайванд қилган кўчатларингиз ҳам бор...

Полвон бобо унга ҳафсаласиз тикилди.

— Тортиб кўр-чи, — деди. — Кучинг жетармикан. Ҳе, қўй у хитайи қулфларни. — У горидан чиққач атрофларга қараб оладиган қандайдир ҳайвон каби шундоқ оддиларидан ўтган кўчанинг у боши-ю бу бошига кўз солди. Лекин хаёли чалғимаган эди. — Отимдан қолган кишаннинг қулфи бу... Жонивор, вафадор ҳайвон эди. Ҳе, отни минмаганингдан кейин, кўпқарига солмасанг, от ҳам миннатдор бўлмайди сендан... Шуйтиб, сотиб жубориб эдим. Ўлиб қолди.

— Ўша отингиз-а? Ўлдими? — ҳайратланиб, ҳатто кўрқиб сўради Қисматилло.

— Ҳа, — деди чол аста чап томонга бурилиб. — Эгаси айтди. Кушхонага келиб айтди. Уч кун жем жемапти-да, тиришиб қошти. Хафа бўғанда... Ҳе, — деб хўрсинди-да, бирдан оёғи ерга михлангандек тўхтади. — Ҳалиги чала қолган гапни айтайин эса. Нашбўти новдасини қайси гўрдан топганимни...

— Ҳа-да, бобожон, шуни айтинг! — Пастдан кичкинагина бўлиб, деводамнинг қовоғига қаради Қисматилло.

Чол унинг боши узра қаёқларгадир боқиб қолди.

— Қурисой ота журтимиз эди-да... Булгур бир касалга чалиндим, бир ой белимди ололмай жотдим. Кейин, ким билади, нима хаялларга бордим. Отти миниб, Қўрғондарага жўнадим. Шайитларнинг қабрини зиярат қилиб, қайтарда Қурисойга бурилдим. Чўл бўлиб қолаёзган экан. Уч-тўртта кулбанинг ўрни бор. беш-олти туп қари тут... Шунда кўзим бир тошқалама деворга тиралиб ўсган сарғиштоб дарахтга тушди. — Чолнинг кўзлари нурлана-ўткирлана бошлади. Овози-да ҳам майин титроқлар сезилар эди. — Уни туғдана

деб ўйладим. У дарахт ҳам сувсизликка чидамли бўлади-да. Кейин отти жеталаб бордим. Кўзима алмурут бўлиб кўринди. Уям сувсизликка чидамли. Охири сарғиш баргларидан таниб қолдим. Нашбўти... — Кейин Қисматиллодан қандайдир узр сўраётгандек қисиниб давом этди: — Улим, сенга айтсам, бундай камяб мевали дарахтларниям пақат меваси учун — мевасини жейман деб экмайди одам. Билдингма? Бу — ишқибозлик. Кейин, яхши-да — боғингда кўкариб, мева тугиб, соя тайлаб турса. Завқинг келади. Хурсанд бўласан... Катта боғдаги учқат, жулғунларга кўзинг тушгандир? Улар мева берадима?

— А-а, энди тушундим, Полвон бобо. Раҳмат сизга. Сиз — ҳақиқий эколог экансиз.

— Нима?

— Шу энди, табиатни...

— Журиб гапирабер.

4

Икки машина ёнма-ён юрса сифадиган бу тошлоқ, ўйдим-чуқур кўча бир-икки бурилишдан кейин болалар тўп сурадиган, чиллак ўйнайдиган кенгиш майдонга етганда иккига бўлиниб, бир машина сифгулик тор кўчаларга айланиб кетади. Ана шу айрилишда — ўртада эскидан қолган, деворлари жуда баланд, болохонали бир уй бор. Ҳовлиси тор, нуқул шотут экилган — улар ҳам қари ва кўп ҳосил қиладики, туман марказидаги бозорни пишиқчиликда шу ҳовли-боғчанинг Розик ўғри номли, ҳақиқатан ҳам ёшлигида, ҳатто ўрта яшарлигида ҳам томтешар, қулфбузар ўғри бўлиб танилган ва бир неча марта қамалиб келган ориқ, кўкала соқол қария шотут билан таъминлайди. Бундан ташқари, кечалари унинг уйдан ароқ, вино, ҳатто наша ҳам топилади. Соқоли оқарибди-ю, ҳамон ўзи ҳам бу исқотилардан тановвул қилиб туради. Тўғри, яшириб истеъмол қилади-ю, буниям ҳамма билади.

Унинг тағин бир жиҳати — ёшлар билан гурунг қилиш, гап бериш ва ўтмишидан ҳикоя қилиб, кўп сирларини бемалол очишдан иборатки, шу боис кўп ёшлар у билан ўтиришни хуш кўришади.

Жумладан, полвон бобонинг ўғли Шокир ҳам ёшлигидан Розик ўғрининг ҳикояларини кулимсираб,

бошини эгиб эшитар ва ҳеч нарса демай кулиб-кулиб қўя қоларди.

Амирқул полвон эса уни мутлақо хушламас, иложи бўлса, кўрмасам дерди. Розик ўғри бўлса Полвонни гапга тутиш пайда бўлар, тагин унга қитмирликлар қилар, баъзан: «Ҳе кекчи одамсиз-да, Полвон. Туяни кекчи дейишади. Сиз ундан ҳам ўтасиз», деб қўярдики, бу пичингларнинг тагида гап кўп эди.

Амирқул полвон Қисматиллони эргаштириб, салмоқли одимлаб бораркан, охирги бурилишдан ўтиб, Розик ўғрининг болахонасига кўзи тушдию, нигоҳини пастга олди.

Чолга зўрға етиб юраётган Қисматиллонинг кайфияти фавқулодда кўтарилиб кетган, ён-атрофда — чет-четда қолаётган дарвозаю эшикларга қизиқиш билан қараб олар, кимларнингдир ўзини Полвон бобо етагида бораётганини кўришларини истарди: ахир, ҳадемай шу чолнинг ана орқада қолган боғчасига кўчиб келади. Мана шу дарвозаю эшиклар ортида яшовчилар билан қўшничилик қилади. Илло, болаликдан бу ерларга серқатнов бўлган Қисматбой атрофдаги одамларнинг кўпчилиги билан таниш-билиш бўлиб кетган, анову Розик ўғри билан эса улфат, унга мижоз бўлароқ ҳазиллашиб гаплашар, унинг уйига кириб, бир пиёла-ярим пиёла ҳалиги исқотилардан отиб чиққан пайтлари ҳам бўлиб турар эди. Зеро, Розик ўғри ҳам Қисматилло билан жуда чиқишар эди-да.

Биз Розик ўғрини — Розик чол ёки Розик бобо деб атамаётганимизнинг боиси шулки, «ўғри» лақаби бу чолга тавқи лаънат қабилида эмас, исмининг давомидек сингишиб кетган, алҳол, чолнинг ўзи ҳам исмига «ўғри» лақабини қўшиб айтмасалар, чақирган одамга қарамасди кўпинча. Гўёки шу лақаб унинг ўзига ёқарди.

Амирқул полвоннинг боши ҳам, Қисматилло эса олазарак ҳолда майдончага етишганда, болахонасининг кўча деворига туташ жойидан осмонларни томоша қилиб турган Розик ўғри бирдан эгилиб қараб:

— Э, кенагас бачча, сенмисан? Салом бердик, деди-да, ҳиринглаб бақирди: — У одамни қўябер. Барибир мен билан сўрашмайди... Қасам ичганлар-да!

— Ҳа, — деди Амирқул полвон тўнғилаб. — Ўзинг кимсан-у, сени билан сўрашади одам.

— Бобожон, мен қасам ичмаганман, — деб тайсаллади Қисматилло ва майдончани тўлдирган шўх овоз билан сўраша бошлади: — Мен сизни ажина деб ўйлабман! Қалайсиз? Соғлиқ жойида... бўляптими? Мундай кўчани кузатиб турибсиз? Қоронғида чиқади-ган одатингиз бор эди-ку!

— Э, ўғрини қарақчи урадиган замон бўлди, — деди Розик чол (келинг, биз «ўғри» сўзини кам ишлатайлик). — Биз қоронғида ўғирлиққа тушсак, ҳозирги бойбаччалар кушпа-кундуз уни тунаб кетаётир... Ҳа, ўзинг бардаммисан, жиян? Небаралар юриптими?.. Эй, Полвон, бир фасл тўхтанг, ахир. Еб қўймайман!

Полвон тўхтади ва девор бошидаги кимсага оғир қараб:

— Тишинг тўкилиб бўған, — деди. — Ўлинг келатган бўлса, кушхонаға бор. Ўзи, одам сўйиб кўрмаган эдим...

— Ҳа, сизнинг қўлингиздан одам сўйиш ҳам келади, — деди Розик чол. — Оталарингизга тортган бўлсангиз, аёвни билмайсиз.

— Ҳа, сенга ўхшаганларни аямайман. Журинг, Қисматбой.

Розик чол яна бақриб юборди:

— Нимага шошасиз мунча? Тўртта гаплашайлик, ахир! Эковимизнинг ҳам соқолимиз оқарди. Бу ёқдан у ёқ яқин бўп қолди, Полвон!.. Ҳадемай Наврўз келади. Қирпичоқ душманлар ҳам ярашади. А, бизлар — душман эмасмиз-ку? Бир девор қўшнилармиз...

Полвон бобо чуқур хўрсинди.

— Хўш, нима гапинг бор?

— Гапим... мана бу курсоққа тегишли гап. Мана, ияртиб кетаябсиз. Ўғлингизди жонажон жўраси. Тўғримиз гапим, ҳей жиян?

— Жуда тўғри, Розик бобо. Бундан тўғрироқ гапни сиздан эшитмаганман, — деди шўхчанлик билан Қисматилло ва энсаси қотиб турган Полвон бобога «шошманг, бироз ажива қилайлик» деган маънода кўз қисиб қўйди.

— Балки гапинг тўғридир. Ҳозир ҳам ёлғонни кўп гапираман, — деди Розик бобо кичкина салла ўралган бошини ҳар томонга қимирлатиб. — Лекин Полвонга бир холис гапим бор-да...

— Гапириб ол.

— Гап шундан иборатки, биродар, шугина етимча жўжалари билан тоғ бағридаги вайроналарда бойқушларга ўхшаб яшаб юрипти... Шуни ўйласам, юрагим эзилади. Бошқа бир бошпанам бўлганда, шу ҳовлимни бунга бериб чиқар эдим... Сизда бўлса бир эмас, эки-та ҳайхотдай ҳовли-жой бор. Мана бу катта бофингизга ҳали небараларингиз ҳам сиғиб кетади. Анову боғчангиз бўлса — эгасиз...

— Тушундим гапингни, — деди Амирқул полвон ва Қисматиллога оғир-гинали қараб қўйди.

— Йўқ-йўқ, Полвон бобо, — деди Қисматилло бобонинг нигоҳидаги маънони уқиб. — Бу кишига ҳеч нарса деганим йўқ... Демаганман-а, Розик бобо?

— Дейишинг шартми! — деб зарда қилган бўлди чол. — Аҳволингни кўрлар ҳам кўриб турибди. Фақат мана шу Полвон бобонг кўрмасликка солади-да ўзини... — Полвон гижиниб тагин бошини эгди. Розик ўғри яна-да кўтарилди. — Аслида, менинг билишимча, шу кичкина чорбоғ арзимаган чойпулига тушган... Хўп денг энди. Полвон! Эрони шўрлик бир мусопир эди. Мустақиллик бўлди-ю Бухоросига кетди. Ундан у ёғи Эронга кетаман деганиям қулоғимда. Полвон, ўша бечора вақти-замонида весилка бўлиб келган-а?

— Қочиб келган, — дея ёнидан носқовоғини олди Амирқул полвон. — Қизиллар Бухарога кирганида, пухта одамлар эшикларига қизил латта осган бўлса, бунинг бобоси кўк латта бойлаган экан. Ҳуррият бўлди, мусулмонобод бўлди деб...

— О, бундай гаплар бор экан-да, — деб гап қўшди Қисматилло. — Кечирасизлар, гапларингни бўлдим. — Сўнг Амирқул полвонга мўъжазгина табассум қилди. — Полвон бобо, носкадини олдингиз, гапларингиз тиниқ чиқмайди энди...

— Қўй, отаберсинлар, — деб финшиди Розик бобо. — Кайфи тутганда қайтармаслик керак. Носингизни отиб олинг, Полвон. Ош бўлсин... Мен сизни тушунаман.

— Биринчидан, ҳовлини чайпулига оғаним жўқ, — деди Полвон бобо кафтидаги носга тикилганча. — Экинчидан, у маҳаллар пулнинг қадри баланд эди. Ўзи келиб, шунча беринг деган эди. Савдолашганимиз жўқ. Учинчидан, у жер менга текканда биргина туп терак бор эди... Илоий Эранигаям жетиб олсин-у, бечара бир туп ниҳал экишгаям кўрқар экан. Очикдаги

бандиман, дегич эди. Шунинг учун ҳаромдан эшаги, ҳалолдан товугиям жўқ эди. Ямақчиликдан топгани ўзига зўрға жетар эди. Лекин Бухарада тиллаларим қоған, дер эди. Пишиқ эди, кўрқоқ эди... — Кейин: — Э, бўлди-бўлди? — деб юборди.

— Бўлди-бўлди, — деб шивирлади Розик ўғри.

— Қисматбой, кетдик, — деди Амирқул полвон — Агар бу маҳмадана билан яна биров гаплашаман десангиз, қолинг. Мен уйда бўламан, ишларим кўп.

— Йў-йўқ, бирга борамиз, бобожон, — деди Қисматилло ва полвон бобонинг нос отишидан фойдаланиб, Розик ўғрига кўзларини қисиб юборди. Сезгир чол ҳам бир кўзини қисиб, тагин осмонларга қаради-да:

— Ҳа-е, Худо инсоф берсин бандаларига, — деди. — Бизнинг қўлимиздан келадигани — дуо. Лекин дуомиз ҳам Тангрига етмаслигини биламиз. Нимагаки, гуноҳимиз мана шундан, — бошмалдоғи билан томоғини чизиб кўрсатди.

— Ўйламанг, Розик бобо, — дея чаптади торкўчага йўл олган Полвон бобога эргашди Қисматилло. — Оллоҳнинг карами кенг эмиш. Сизга ўхшаган битта ўғрини авф этиши ҳеч гап эмас. Хайр! — У яна Розик бобога бир кўзини қисиб қўйиб, чолга етиб олди.

Бу — йўлаксимон кўчага тош тўшалган, ўнг тарафда Розик бобонинг уй девори чўзилган, чап тарафида маҳалла оқсоқолининг пахса деворли ҳовлиси бор эди.

Тўғридаги очиқ дарвоза — Амирқул полвонники эди. Ўша ерга яқинлашавериб чол носини тупурди-да, шундай бурилиб, Розик бобонинг томига қаради. Қисматилло ҳам у ерда бир нарса бордек қаради. Кейин чолга боққанди, Полвоннинг тақа муртли лаблари ёйилиб жилмая бошлаганини кўрди.

— Ҳа, Полвон бобо? Айтинг.

— Шу йил қишда, — дея бошини чайқаб кулди Полвон, — кушхонадан қайтиб келаятиб эдим. Қўлтиғимда бир-эки кила гўшт — белбоғимга тугилган. Кун совуқ, ўзимам совқотқан эдим. Қор қалин жовған... Эсингдадир, қандай қорлар бўлди?

— О, асти сўраманг. Бизлар кўмилиб қолдик... бир-икки марта. Ҳовли қорга тўла-а...

— Чоғимда, кун шу маҳаллар бўған эди-ёв. Қор тинимсиз жоваётганидан томларим ҳам қуровсиз қоған эди... Хўш, шуйтиб, келаятиб эдим. Ҳей, май-

данчанинг дағидан кўрдимки, Разиқ ўғри томини кураятти. Уям мени кўрди. Кейин, мен унга қарайман де, майдандан ўтиб, шу кўчамизга тушдим. Анову, ана, тарнов остига кеганимда, устима бир ботмон қор келиб тушди-да. Энтикиблар қолдим. Қор ҳам овура бўлар экан. Тепага қарадим, Розиқ кўринмади. Ҳа, майли деб эгнимни қоқиб, бу яққа чиқдим. — Бу гаплар давомидаёқ Қисматилло кўларини оғзига тутиб қиқиллаб кула бошлаган эди. — Шу жерга келдим. Яна қарадим. У жўқ.

— Билиб қилган-да, а, билиб? — аста шивирлади Қисматилло.

— Эса-чи. Билмаса, шунча қор келиб-келиб менинг устима тушадима?

— Рост айтасиз. Мўлжалаб...

— Шу-да. Роса мўлжалини олиб, лойлаб турган. Кейин суриб жуборган-да, шайтон.

— Шайтон-шайтон. Йўқ, аблаҳ.

— Майли-да, нима бўлсаям... шу. Сўнгра дарбозадан кириб, ҳе гуллар ёнига бориб қарасам, у — томда, нари томонга қараб қор кураятти. Сўнг уйга кирдим. Гўштти холангга бердим. Чопонди чечдим. Белни бойлаб, аста чиқиб келдим. «Ҳей, Розиқ!» дедим. Мени энди кўргандай том лабига келди. «Э, яхшимисиз, Полвон?» деб сўраша кетди. «Менга қара, — дедим. — Бир илтимас бор: пастга туш». «Нимага? Нимага? Иш қилаяшпан, қор кураяшпан», деди. «Қор курасанг, жерга тайламайсанма, номард? Менинг келаятганимни кўриб эдинг-ку?» «Э, кўрган бўлсам, кўзим тешилсин. Тухмат қилманг», дейди. Ё, парвардигар, одам ҳам шундай қасамхўр бўладима...

— У — шундай одам.

— Эса ўзим чиқаман томингга, деб деворга тармашдим. Чиқиб қарасам — жўқ. Гойиб бўпти.

— Қочиб қолган-да!

— Ҳа. Бир-эки чақирдим ҳам. «Қўлима тушсанг, қоркурак қандай бўлишини кўрсатиб қўяман!» дедим. — Чол «пүф-ф» деб юборди. — Кейин бир-эки ҳапта кўзима кўринмай журди.

— Мен-а? Қочиб юрибман экан-да? — Полвон бо-бо ҳам, Қисматилло ҳам ҳайрат-да қараниб, шундоқ ёнларигаги девор бошида Розиқ ўғрининг кузалмаган соқолли юзи ва саллали калласини кўришди. У қийшайиб, гижинглаб турарди гўё. — Яхши эмас ёлгон га-

пириш, Полвон. Мусулмон одамсиз, гуноҳга ботасиз. Мен... гапирсам бўлади. Нимагаки, менинг бўлганим бўлган.

Қисматилло ўзини тутолмай қийқириб кулиб юборди. Амирқул полвон ҳам булкиллаб кула бошлади.

— Ҳе, овозинг ўчсин сени.

— Ўчса ўчар. Бу жон фойдага қолган, ҳа. Сизларга қийин: бола-чақаларинг бор. Менда нима бор? Бир туғмас хотину бир сўққа бошим бор.

Полвон Қисматиллонинг билагидан ушлаган чоғда ўнг тарафдаги девор бошида маҳалла оқсоқоли Эмин калтанинг яп-яланг, ялтираган боши ва тиришган кулги башараси кўринди.

— Нима гап? Нима шовқин? Биз ҳам эшитайлик... Ассалом алайкум! Тинчликми, оқсоқоллар?

— Тинчлик-е, ука, — деб жавоб қилди Полвон.

— Тинчликка тинчлигу... Одамнинг гийбатини қиладиган бўпти мана шу Полвон. Кап-катта одам-а...

— Ишонмайман, — деб дудуқланиб қолди Эмин оқсоқол. — Полвон бобом ноҳақ бўлсалар, сизнинг гуноҳингиз тўкилади, устоз.

Розиқ ўғри бир нафас бақрайиб қолди-да:

— Ундай бўлса, бизга рухсат. Олаверинг, полвон, — деди... — Сал гуноҳим тўкилсаям ҳарна-да.

Амирқул полвон кулишиниям билмай, жаҳлиям қистамай, бир муддат бошини эгиб қолди. Розик бобо у кишини мот қолгандай фолибона қараш қилиб буриларкан, Эмин оқсоқол гоҳ унга, гоҳ бунга жавдираб, айни чоғда лаблари кулгига мойил бўлганича:

— Бўпти, — деди. — Икки томон ҳам тенг келдинлар ҳисоб. Дуранг! — Кейин Розик бобога ишшайиб шундай тикилдики, кўзлари илоннинг кўзлари эдию чолни аврамоққа бошлади гўё. — Розик ака, сизнинг қўлингиздан ўша иш ҳам келади. Полвон бобонинг бошига қор кураганингизга, масалан, юз процент ишонаман... эшитдим. Эшитдим-да гапларингни. Нима, сиз пойлаб келиб эшитганда, маҳалла раиси эшитмас эканми? Чуш! — Оқсоқолнинг русча қўшиб гапиришига сабаб — бир замонлар етимлар уйида эсини таниган, тарбиячилар эса русча сўзлашни талаб этишар, кейин Тошкентдаги бадан-тарбия институтида ўқиганида ҳам, асосан, русча сабоқ олган эди. Яқинда у етти йиллик мактабнинг ба-

дантарбия ўқитувчилигидан пенсияга чиққан: ёшли-
гида уришқоқ бўлган оқсоқолнинг пенсияга чиқиши-
нинг ҳам боиси — коптокни ўғирлаган болани бир
уриб шайтонлатиб қўйгани эди. Энди эса гўёки
қўйилиб қолган эди. — Полвон бобо, сизга гап йўқ...
Аммо, ўртоқлар, бошқа гап бор, — деб давом этди
у. — Анаву кўчадан юрамиз. Тошлари кўчиб-кўчиб
кетган. Кечаси юрган одамнинг йиқилмасдан иложи
йўқ... Менинг таклифим шулки, сиз оқсоқолларга,
ана шу кўчани обод қилсак. Наврўзгача!

— Маъкул, — деб вазмин жавоб берди Амиркул
полвон. — Савоб бўлади. Бунинг устига ўзимиз жура-
диган кўча. Яхши ўйлабсиз, Эминбой... ҳашар қила-
миз-да?

— Ҳашар, ҳашар, — деб такрорлади Эмин
оқсоқол. — Номидан айланай ҳашарнинг. Ҳозир ҳам-
ма вилоятларда...

— Ҳа, вилоятлардаям ҳашар бўлаётир. Телевизор
ҳам айтиб турибди, — деди Розик чол. — Лекин ундан
олдин... балки кейин, мана бу Полвоннинг анову
боғчасиниям бир ҳашар қилиб, сонга солиб қўйсак
дедим. Нимагаки, полвон инсоф қилиб, хўш, шу
боғчани мана бу Қисматилло жўянга берадиганга
ўхшаяпти... Қисматжоннинг бўлса, эви йўқ... Тижор-
ратгаям ярамайди, ўғирлиққаям...

— А-а, полвон бобо, ажойиб иш бўлар экан-а, —
деб ёрқин табассум қилди Эмин оқсоқол. — Ҳар ўтга-
нимда, боғчангизга кўзим тушарди. «Нима бу, ҳалиям
Эронига қарашлими?» деб кўярдим. Қаровсиз-да!
Апушенний... Қисматжон? Нимага жимиб қолдила-
ринг? Ҳали пишмаган савдоми бу?

— Шундайроқ, — деди Полвон ва чуқур хўрсин-
ди. — Ҳа, эса хуш қолинглар. Бизнинг гапимиз
бор. — Кейин манглайи остидан Розик бобога қуруқ
бир нигоҳ ташлади. Афтидан, нимадир демоқчи ҳам
бўлди. Аммо яна ух тортди-да, Эмин оқсоқолга бош
ирраб қўйди.

— Майли. Гапларинг... яхши натижалар билан ту-
гасин! Омин, — деб қолди оқсоқол.

Розик ўғри бошини гоҳ у, гоҳ бу томонга солар, ча-
маси, уям бир нима демоқчи бўларди.

Амиркул полвон билан Қисматилло дарвозадан ки-
риб кетишгач, Розик бобо улар изидан кўз узмай:

— Барибир ёқмайди менга шу одам, — деди.

— Ҳой, нима ёмонлик қилган-а сизга шу одам? — бирдан кучаниб сўради Эмин оқсоқол. — Ўз ишини қилиб юрган бўлса, бировнинг бурнини қонатмаган бўлса, менга ўхшаб...

— Ай, чипуха, — деб қўл силтади Розик чол.

— Менга қаранг, балки унга ҳасад қиларсиз, а? Ўйлаб жавоб беринг-чи? Тепамизда Худо бор-а?

Розик ўғри беихтиёр булутли осмонга қараб қолди-а:

— Эҳтимол, эҳтимол, — деди. — Шунинг учун унинг уйига тушган эдим, дейман...

— Ўғирликқа?

— Бўлмаса нимага? Бунга кў-ўп йиллар бўлди, Эминбой. Шундан бери сувимиз тинимайди. Ҳа, олдинлар гашим келарди. Балки кўролмасликдандир...

— Шу-шу, — деб таъкидлади Эмин оқсоқол.

— Ҳа-е, шу бўлса — шу-да, — деди Розик чол. — Нима қилай, бир-икки марта ярашмоқчиам бўлдим, рўйхуш бермади. Унга сари гашимни келтирадиган бўлиб қолди... — Сўнгра пахмоқ соқол бекитган оғзидан кулги эшитилди. — Қорниям роса лўмбозлаб, куртик қилиб туриб эдим. Қоқ бошига бориб тушди. Шундай маза қилдим. Кейин бир сақраб ҳовлига тушдим...

— Лекин, менга қаранг, Розик ака. Полвон бобонинг аччиғи ёмон. Эшитганман-да. Кейин пушаймон еб юрманг, — деди оқсоқол дона-дона қилиб.

— Мен ҳам биладан-е, — деди Розик чол ҳамон мамнулик билан. — Полвон одам... Лекин шунга ўзимни урдирсам, отимни чапша қўяман. Аммо мундан кўрққулик. Бу бақирганда сигирлариям бўкириб юборади. Ўғлига ҳайқириқлариниям эшитиб тураман-да. Чисти босмачи!

— Ана шуларни билар экансиз, мурса қилингда, Розик ака. Бунинг устига, қўшнилармиз... Хўпми, ҳой?

— Эшитдим-е. Менга етди гапингиз, — деди Розик чол энди девор ортига пасая бошлаб. — Ҳашарга бош қўшамиз! Ҳеч бўлмаса, ҳайбаракалло деб турамиз-ку! Айтмоқчи, — дея сувдан қалқиб чиққандек бошини кўтарди. — Ҳашар ўз йўлигаю ҳомийлар чиқаяпти, оқсоқол. Биронтаси билан...

— Биттаси билан переговор оборяпман! — деди Эмин ака бирдан жиддий тортиб. — Худо хоҳласа...

— Худо хоҳлайди бунақа ишларни!

— Ё, насиб!

— Хайр, оқсоқол. Оёғим толиб кетди.

— Хайр.

5

Дарвозадан кириб, табақаларни ёпганидан сўнгра Амирқул полвонда бир хушёрлик пайдо бўлган, атрофга анчайин кўз ташласа-да, ҳар нарсани кўрар, Қисматиллонинг Розик ўғрига боғча ҳақида оғиз очмагани, аммо унинг қайси гўрдандир эшитгани балки бирон оқшом тапбости учун уйига мўралаган Қисматнинг оғзидан чиқиб кетганми экани хусусидаги гапларини тинглаётгани ҳолда, атрофдаги анчайин шарпашитирлашни ҳам эшитар эди.

Ўнг қўлда узун тушган обилхона ёнидан — тош тўшалган йўлқадан боришаркан, сигирнинг «фашш» этиб нафас олганини қулоғи илдию шундоқ қайрилиб, қўлбола эшикчани очди. Димоғига таниш мол, тезак ҳиди урилиши баробарида устунга боғлиқ ола сигирнинг бошини бургани, кўзлари ятирагани ва ҳатто тумшуклари тупроқ-чанг бўлганини ҳам кўрди. Фижи-ниб эшикни ёпти-да:

— Болага иш буюр, орқасидан ўзинг жугўр! — деб тўнғиллади. — Ҳа, Қисматбой, гапираберинг.

— Э, шу-да, — деди Қисматилло. — Яхшиси, боғдан... бу боғингиздан гаплашайлик. Ахир, менга фойдаси бор.

— Ҳў, эчкида жон қайғиси, — деб қўйди Полвон бобо ва бостирмалар тугаб бўлган жойдан қаторасига кетган атиргулларга ишора қилди. — Ҳалиги пирзидент деган гулларинг — шулар. Танияпсанма?

— Э, буларни ҳар қадамда кўравериб, ёд бўп кетган-ку, бобожон. Қизили кўпроқ, оқи камроқ эди-я?

Чол оғир бош ирғади.

— Ҳа. Ҳозир ҳам баргларига қараб билсанг бўлади: қайси оқу қайси қизил... — Бирдан тўхтаб жилмайди. — Пиндиги пишай деб қопти. Жонивор... Ҳа, бу ер шамолпана-да. Бу гуллар ҳам аслида пайванддан чиққан, Қисматбой. Ҳулўлға пайванд қиғанман. Яшлигимда бундай гуллар бизда битмас эди. Жўқ эди. Ташкандан келтириб экадиганлар кўпайди. Шунинг учун ҳозир ҳам кўплар буни — Ташканди гул дейишади.

— Рост-рост. Гилосниям Тошкади гилос дейишадди-ку?

— Тўғри. Унгача биз олчани гилас деб жургич эдик.

— Ҳаққат шундай.

Атиргуллар қатори ҳовуз панжараларига етиб турар, у ёғи — симтўр девор тагидан экилиб кетган сафсар гуллар япроғи ям-яшил бўлиб диккайиб турар, ҳовузнинг уч бурчида қолган уч туп баҳайбат толлар қариган, юқориги шохлари йўқ, қобигидан чиққан новдалари кўкара бошлаган эди.

Ҳовузнинг чап тарафида — дарвоза ёнидан чўзилиб келган девор янги-яхшигина пешайвонли иморатга келиб тақалар, пешайвон — жуда ўтиришли жой, зеро, бу ердан ҳам этакдаги боғ бор сулуқати, катта-кичик дарахтлари ва қаторлар орасидаги яшил-яшил беда пайкалчалари билан кўриниб турарди.

Ана шу уй айвонидан вишгин зиначаларни санаётган каби имиллаб босиб тушаётган, малла жун рўмолини бошига саллага ўхшатиб ўраган кампир йўлкада одам қорасини кўриб, ёқаларини чимдиб ушладида, кўзларини пирпиратиб тураверди. Кейин бирдан сергак тортиб, айвонга бурилди.

— Келин, бобонгиз келяптилар. Меҳмониям бор, — деди қарияларга хос палағда товушда. Сўнг айвонга очилиб турган эшиқдан чиққан иштонсиз, бироқ гуппи чопонли неварасини уришиб берди: — Уйга кир. Шамоллаб қоласан... Ана, бобо келяпти. Ўтқир пичоғи билан булбулингди кесиб олади... Келин, газга чой қўйилганми?

Кампир, ниҳоят, зинадан тушиб, энди чап қўли билан оғзини ҳам тўсиб, келаётганларга пешвоз чиқди.

— Қалайсан, кампир? — деб сўрашган бўлди Полвон бобо ва қандайдир ички товуш билан: — Қойиим! — деб юбордики, товуши бақиринишга ўхшамаганидек чақириниқ ҳам эмасди.

— Вой, қулоғим питди-е, — деб инжиқланди ҳовузнинг суволгич томонига йўналган кампир. — Астароқда. — Кейин бирдан тўхтаб қолди. — Бу киши ким?

— Қисматбой-ку, — деди Амирқул полвон. — Кўздан қолдингма, нима бало?

— Э, унчалик эмас-у, тоза башанг кийинибдилар. Мен ҳокимиятдан биронтаси келдим деб ўйлашпан.

— Ҳалиям ҳокимиятнинг одами бу, — деди чол Қисматиллога жилмайиб қўйиб ва яна теваракка қараниб шовқин солди. — Қойим! Эй, улинг шу ердама?

— Ҳа-ҳа, ҳу туманда. Яшиқларини очиб кўраётиб эди... Шошманг сиз. Мунча бақирасиз... Мен Қисматжон билан кўришайин. Ҳа, Қисматиллонинг ўзи-ку?

— Холажон, мен-мен, — дея негадир овози титраб кетган Қисмат кампирга эгилди. Момо унинг кифтига уриб, кейин елкаларидан тортиб, манглайдан ўпди.

— Айланай, айланиб кетай. Улимди жўраси — улимсиз-да.

— Албатта, холажон. Сиз ҳам менинг онам ўрнида онамсиз.

— Вой, тилларингдан ўргулай... Мундай кўринмай кетдинг? Ҳокимиятга ўтганинг чинми?

— Чин-чин, холажон. Энди иш бошлайман.

— Ҳа-а, яхши. Шунинг учун мундай пасон бўлиб олган экансан-да?

— Э, унинг учун ҳам эмас, холажон. Бошқа кастюмим бўлмагани учун шуни кийдим.

— Ваҳ, эшитяпсизми, чол? Эскиси бўмагани учун янгисини кийибди... Вой, қанисиз?

Чол ҳовузнинг у томонидаги шоҳсупада эди, тагин «Қойим»лаб чақира бошлади.

Шунда дарвоза томондан уст-бошини қоқиб келаётган Қаюм:

— Ҳа-а! — деб шанғиллади.

— Молга қарамайсанма?

— Қарадим-қарадим.

— Тавба қилдим. Таяқ жегиси кеган бу боланинг. — Чол ҳам негадир чопони ўнгирларини силкитиб-қоқиб, супадан тушди ва ҳовузни сўл тарафидан айланиб келаркан, водопровод қошида тўхтаб, жилдираб оқиб ётган сувда қўлини чайди.

Олдин ўвлига, кейин эрига қараб турган момо панжара устига ташлаб қўйилган сочиқни олиб:

— Бўлди қилинлар, бўлди, — деди. — Қаюмжон, инакка жем бердингма?

— Ҳа. Мунча бақирадилар... Хайрият, ҳовлида бўғоз хотин йўқ — бола ташлар эди.

Бу ёқда кампир қиққиллаб кулди, ўғлини суюб нимадир дер экан, чол келиб, унинг қўлидан сочиқни олди.

— Тилиям бор бунинг... — Кейин сочиққа артина туриб, яқинлашиб қолган ўғлига жилмайди. — Ростини айт, мен чақиргандан кейин сигирга бир нима бериш эсингга тушди-я?

— Тўғриси айтсам, ҳа... Анову ариларнинг бир семьяси чиқиб кетибди. Энағарлар... Кун илиб қолдида. Ҳали аъямаъжужлар энасини кўрсатишини билмайди. Ўлади улар. Лекин шу атрофдан узоққа кетмаган. Топиб оламан... — Ниҳоят, Қисматилло билан қўш қўлаб кўришди. — Ё бисмилло. Ака, яхши юрибсизми? Жиянлар қалай?.. Ҳе, қорангизни кўрсатмай кетасиз-а баъзан?

— Нима қилсин, униям рўзғари бор, — деб тўнғилади Амирқул полвон. — Бундан кўра, Шокир акам тезроқ Ташкандан келсин, де. Ана унда уй тўлиб қолади. Қисматбойнинг ҳам бир ояғи шу жерда бўлади... Ҳей, чайдишни ол, акангди кўлига сув қуй. Кампир, бизга жой қилишсин. Ичкари тузукми, ташқари, Қисматбой?

— Менга барибир, бобожон, — деди Қисматилло аллақачон енгини шимариб, суволгич ёнидан чойдишни олиб келаётган Қаюмга пешвоз борар экан.

— Ичкарида нима бор, қоронғида, — деб пўнғилади Қаюм ва айвонга қараб амр қилди: — Ҳей, иштонсизди энаси. Айвонга бир-иккита стул чиқар. Ана шу столнинг ёнига қўй... Ҳа, Қисмат ака, шундай қилиб, кун қаёқдан чиқди? Ташриф буюрибсиз...

— Ташриф буюрмайдиган жойимма! — деб бир дўқ қилди-да, боши билан орқани кўрсатди Қисмат. — Шу уйдан чиқди... қуёш. Ана, холажонимдан чиқди. Бобомдан. Сен безоридан ҳам...

— Ҳа, шунисигаям шукур қиламиз, — деди Қаюм ва отаси айвон панжарасига ташлаб қўйган сочиқни олиб келди. — Артининг, мулла. Қани, бу кастумлар муборак бўлсин? Ё сарпоми бу? Ҳе, бирон тижоратчини газетага чиқараман деб туширгансиз.

— Мақола чиқиши учун аввало газета керак, — деб теран уқтирди Қисматилло. — Қани, сенинг район газетанг? Ке-етди энасиникига... — Кейин томоқ қириб қўйди. — Вилоят газетасида чиқиш қилиб турибман. Ёмон эмас. Сен ўқимайсан-да, кўрсавод.

— Менга телевизор ҳам бўлади, — дея бўшаган сочиқни меҳмоннинг қўлидан олди. — Қани, айвонга марҳамат... — Ота! — деб бақирди сўнгра. Чолу кам-

пир кетма-кет айвонга кўтарилиб, чапдаги меҳмонхонага кириб кетишган эди. Чол тезда қайтиб чиқди.

— Сенам бақироқ бўпсан-а... Майли, шу жерда ўтирамин... — Кейин жилмайди. — Қисматбой жотиб қолмас?

— Ҳей, бобожоним, ўн минутгина ўтираман, холос. Аммо беш минутдан кейин ҳайдасангизам индамай кетавераман.

— Гапини қаранг бунинг, — дея гунғиллаб кампир ҳам меҳмонхонадан чиқди. — Сени ҳайдайдиган киши бор эканми бу ерда? Баққа чиқинглар. Майли, мана шу ерда чой ичасизлар... Қаюмжон, чойга қара, болам. Келин...

Бир-икки дақиқадан кейин учовлон айвон панжарасига тақаб қўйилган стол ёнида ўтиришар, дастурхон ёзилган — кишмиш, туршак, оқ қанд ва тақсимчада сариёғ қўйилган эди. Кампир бир жуфт кўпкан нон келтиргач, ўнг тарафдаги ҳар уч томондан чодир ила тўсилган газхонага қайтар экан, Қаюмнинг зугумидан тўхтаб қолди. Кейин Қаюмнинг ўзи хотини чодир четидан узатган чойнак билан пиёлаларни обкелиб, столга қўйди. Ва: «Энажон, сиз ўтиринг, ўзингиз зўрға юрибсиз», дея ўзининг жойини кўрсатди. Кампир чодир четини тугасолиб, ўша ердаги курсига чўка қолди-да, тагин оғзига рўмоли учини босиб эркакларга кўз тикаркан, энди унинг нигоҳида қандайдир яширин хавотир ҳам йўқ эмас эди.

Қисматиллонинг аҳволи ҳам хийла мужмал эди. Ҳали чолнинг изидан кампири ҳам меҳмонхонага кириб кетди. Хўп, у ернинг ўтириш учун нечоғлик маъқул эканини билгани киришди, деб ўйлаш мумкин. Аммо Қисматнинг назарида, Полвон бобо кампирини атай ўша хонага бошлаб киргандек, унга кичик боғ хусусида, демак, Қисматиллони интиқ қилган масала ҳақида келишиб олмоқчи бўлгандек туюлар ва айни чоғда ушбу «масала»нинг қўзғалганига анча вақт бўлгани, аниқроғи, буронғи йил Шоқир келганида — ўша боғчада бошлангани ҳам Қисматиллонинг ёдида эдики, демак, момонинг бу хусусда эшитмаганига ҳам ишонмас эди. Ана, кампир бечора бир четда ғарибгина бўлиб ўтирибди. Келини ҳам ўша ерда — бурчакроқда албатта. Ниманидир кутишаётгани.

Амирқул полвон эса хотиржам кўринар, умуман, у одамнинг ичида кечаётган ўйлари сиртидан билина-

вермасди. Қаюмбой чойни қайтарар эди. Мана, меҳмонга пиёлани узатди.

— Раҳмат, Қаюмжон, — деб пичиллаганча чойни олди Қисматилло.

— Дастурхонга қаранг. Чем богат — тем и рад, дейди ўрислар, — деб кулди Қаюм. — Борига бозор... А, отабой? Сал камбағал бўп қолдик-а бозор шароитида?

— Ай, менга сира билинмайди, — деди чол толлар томонга кўз солиб. — Бир кунларни кўрганмиз, бир кунларни... Тушинггаям кирмасин сенинг. Ана, энанг билади...

— Хув-в, уни аста айтасизма, отаси, — деди момо бирдан таъсирланиб. — Айниқса, урушдан кейинги жилларда. Шундай одамлар бўлди, кунжара жейишди. Шишиб ўлганлари қанча...

— Биламиз, энабой. Кўп айтгансизлар, — деди Қаюм ва дастурхонга ғалати тикилиб, бақириб юборди: — Асал йўқми, ҳей?.. Топ! Муни қаранглар-а... Кечирасиз-да, Қисмат ака. Келинингиз — оғироёқ, хаёлиям жойдамас...

Қисматилло бирдан шошиб қимирлаб қолди.

— Асал керак эмас. Ҳой, келин, турманг ўрнингиздан! Бўлмаса ҳозир кетаман! Асал егани келганим йўқ... Нима, емай юрибманми асаларингни? Бултур берган бир банка асалинг... сенга айтаяпман, Қаюм, ҳалигача турибди.

— Бўпти. Ўтир бўлмасам, — деб қўйди Қаюм газ-хонага қараб. — Мухбир акам кетаётганда бир бало қилармиз... Кечирасиз, энажон, суҳбатларингни бўлдим. — Кейин Қисматиллога тикилиб, теран бир товушда давом этди: — Булар, мана шу знам билан отам кўп қийинчиликларни кўришган. Ҳали урушдан кейинги йиллар деб гап очишди-ку? Ўшанда деҳқонлар сичқон, каламушларнинг инини кавлаб, омборини бузиб, емишини олишар экан. Далада етишган буғдой ҳосили улуғ Русияга жўнатилар экан. У ёқдаям очарчилик... Эна! — деб юборди яна. — Машоқ терганларни қамчилаб... а? Ота, сиз айтинг! Нимага боққа қараб қолдингиз? Кўрмагансизми?

— Кўз тўймайди-да, — деди чол ўша хотиржамлигида. — Сенга раҳмат, улим, яхши қараяпсан. Хурмо кўчатларинг ҳам кўнгилдагидак. — Сўнг бирдан ҳушёр тортиб кетиб: — Ҳе, Қисматбой, бу қора

каладан кўп савдолар ўтар экан-да, — деди. — Ҳали машақдан гап очди-ку мана бу? Тўғри. Жерга тўкилиб қоған машақниям териб топшириш шарт эди. Анови, оти нимайди, кампир?.. Ҳазирги ҳокимнинг отаси — раҳматли кўп камбағалпарвар одам эди. Ўшанда ҳей Қурисойдан беридаям бир кичкина колхоз бўлгич эди, шунинг раиси эди. Бир-эки камбағаллар машақ териб уйига кетганда, индамагани учун раисликдан обташланди, қамалиб кетишига-ям сал қоған эди.

— Во-её, одамнинг қадри жўқ эди, — деб чайқалиб энгашди кампир. Кейин юзи зўрға ёришиб: — Бўпти, бу гапларди бас қилинлар, — деди. — Кайфиятларингди бузади... Нима дедингиз, Қисматжон? — Кейин чолига боқди. — Тузук-тузук гаплардан гапиринг, отаси. Қаюм, сен ҳам эски гапларди кўзгама.... Ҳозирги кунлардан гапир. Худога шукур, бировдан кам — бировдан ортиқ, кунимиз ўтяпти. Анча яхши бўлиб кетяпти ҳаёт.

— Ҳа, ота, гап сиздан, — деди Қаюм.

— Ҳа, бобожон, гурунг беринг, мен ҳам кетаман, — дея соатига қараб қўйди Қисматилло.

Чол бир тирсагини тираб ўтирган столни ҳам қимирлатиб Қисмат томонга ўнгланди-да, бирдан илиққина жилмайди.

— Шу кастумни қаердан, қайтиб оғанингди айтиб берасан. Ваъда қилиб эдинг. Холам ҳам эшитсинлар, Қаюмбой кулиб журсин деб... Тингланлар.

— Э, ҳа, — дея мийиғида жилмайганча меҳмонга тикилди Қаюм ҳам.

6

Қисматилло алланечук бўлиб ишшайди, ўйланди-да, афтидан, таваккал қилиб бошлади:

— Қиш эди. Қор қалин... Э, бир ой бурунги гап-да бу. Охирги қор ёққан кунлар эди. — Йигит ғамли бир қолга тушиб, дарвоза томонга қаради. У чолнинг рўпасида ўрнашган, Қаюмжон ўнгроқдан жой олган — онасига орқа қилмаслик учун бурилиброқ ўтирарди. — Устим юпун. Пальто идраб кетган. Авваллар ҳам пальто киймасдим. Биласан, Қаюм, яланг кастюмда юрардим. Тоққаям Шоқиржон билан енгил кийиниб чиқардим... — Шунда қиқиллаб кулиб қўйди. — Вай-

роназор организмни чиниқтирган-да... Ҳе-ҳе. — Кейин кампирга ёнлаброқ ўтириб, давом этди: — Шу, холажон, ўксиб кетдим-да ўзимдан ўзим. Қандайдир дорди остидан қочганлар... Э, биласизлар-ку, ҳозирги... — яна қаққиллаб қўйди, — «янги ўзбеклар»ни! Ҳе, қисталоқлар бир кийинади, бир кийинади. Галстуги қийшайиб кетган, тўғаси ё муштдек келади, ё тирноқча. Боғлашни билмайди-да. Бир шимлари бор, почаси ўнг қатланиб туради туфлисининг устига тушиб. Туфлиси — мана бундай. Қарийб Полвон бобомнинг калишидай келади. Бошида сур телпак, норкасидан ҳам кийганлари бор... Ўзлари — бум-бум. Фақат савдогар, олибсотар. Эндиги тил билан айтганда — тижоратчи. «Ҳа, ўзингиз етиштирмаган бўлсангиз бу меваларни... матахларни. Нимага мунча кўтариб сотасиз?» деб сўрасанг, «Чидасангиз — шу!» дейди. Тамом. Инсоф, диёнат қочиб кетган. Нафс балосига йўлиққан... Ҳа, майли, бу даромад гаплар. Э, ёш бизнесменларам чиққан, фермерлардан ҳам бели бақувватлари бор. Лекин бировга бир нима ҳадя қилиши... ўлимдан қийин. Умуман, жамият бойлар билан камбағалларга бўлиниб бўлди. Бўлди... Бизга ўхшаган ўртаҳоллар бир амаллаб кун кечериши қолди. Яъни шу шароитта мослашиши керак энди. Бўлмасам... ўласан. Шунинг учун хушомад қиласан арзимаган дўкончигаям. Ҳа-е... Эрталаб туриб қарасам, қор. Бизни қишлоққа қор қалин тушади-да, бобожон. Шундай кўмиламиз-қоламиз. Кўчага чиқиб олиш учун йўлакнинг қорини бир соат кураш керак... Хўп, қисқа қиламан энди... Шундай қилиб, кайфим бузуқ эди. Ўзим ҳокимиятга чақирилганман. Бир кун олдин айтишган эди. Пўчтада. Шокиржонга телефон қиламан деб кирганимда, бир югурдагини кўриб қолдим. Ўша айтиб эди. Хуллас, йўлга отландим-у, нима кийиш масаласи бошимни қотириб қўйди. Оқибат, шундайимча — яланг кўйлақда чиқдим. Бир кўйлақда. Тағин уни энги калта денг. Совуқ чимиллаб ўтиб боряпти. Тишим тишимга тегмайди. Хотин... келинларинг жавраяпти: «Шамоллаб, ўлиб қоласиз», деяптида. Қўрқади-да бечора, ўзи сағир бўп қолган бўлса, ёнида нонхўри бор. Кап-катта бўпти-ю ўзини эплолмайди. Фақат молга қарашни билади... Хуллас, хотин чирқиллаб қолди. Мен пастдаги ариқ ёқалаб, ҳей-й қирларнинг этагидан ўтган йўл билан юриб, ҳокимиятга етиб бордим. Ту-

шиб бордим. Ўша бино... Раҳматли райком секретаридан қолган. Ўзи бир куни ҳам ишлолмай армонда кетган... Бино. Қоровул-мелисагаям қарамадим. Уям ҳайрон бўлиб қолди. Физилаб учинчи қаватга чиқдим. Ҳокимнинг қабулхонасида уч-тўртта кишилар ўтиришган экан, уларгаям қарамадим. Секретар қизнинг ҳам ҳой-ҳойи қулоғимга кирмади. Ҳокимнинг эшигини шундай очдим-у: «Ассалом алайкум!» деб кирдим. Кирсам, хонада ўзим билган тўрт-бешта бизнесменлар ўтирибди. Биттаси хусусий бензаколонканинг... Хуллас, улар ҳам менга қараб қотиб қолишди. Кўкариб кетган эканман-да. Шундай бурилдим-у, батареяга қўлларимни босиб: «Ҳоким бобо, айтинг айттичингизни!» — дедим. Бечора: «Нима бўлди»лаб қолди. «Ҳеч нарса», — дедим. «Бу нима юриш? Костюм қани? Пальто? Туфлисига қаранг, жағи очидиб кетибди», — деди. «Шу, ҳоким бобо, Борим — шу. Нима қилай? Мустақилликнинг шарофати билан мана бу ўртоқлар... жаноб бўп кетишди. Ҳей, дамларига тандир қизийди. Бизлар шу аҳволга тушиб қолдик. Редакция ёпилди. Миш-мишларига қараганда очилар эмиш-у, унгача етиб олиш муаммоси бор. Мактабдан мосуво қилиб юборишган...» «Ҳа, у томонларини биламиз, — деди Ҳоким бечора. — Лекин, бу нима юриш? Совлиқни ўйлайсизми? Кўкариб кетибсиз? Бола-чақангиз бор. Наҳотки бир жаңдаям топилмаган бўлса?» «Йўқ, Ҳоким бобо, титилиб-тўкилиб бўлди, — дедим. — Энди мана шу терим қолди, холос. Шуям илонди пўстидай...» У ёғига гапиргани қўймади. Ўрнидан туриб кетиб, бировига — супермаркет очган олифтага буюрди: «Оборинглар Қисматилла акани. Кийинтиринглар. Мустақиллик учун ўзига яраша курашганлардан бири. Қадрига етайлик!» — деди. — Қисматилло бир нафас сукут сақлаб, деярли ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Кейин бошини ҳам қилиб уялгансимон давом этди: — Пўримбой мени эргаштириб чиқдилар. Машиналарига ўтқазиб дўконларига обордилар. Хўш, у ёғи — ўзларингга маълум. Яъни, мана — унинг натижаси... — У костюми ёқаларини ушлаб қўйиб, туфлисига боқди. — Туфлиям олдирдим. «Олинг, — дедим. — Бўлмасам ҳокимга бораман», — дедим. Уям кула-кула туфли топтириб келди. Ўзида йўқ экан... Мана шу, полвон бобо. Бори шу, Қаюмжон. Холажон, шундай қилиб, бир уст-бошли бўлиб қолдим.

— Ҳа, тузук, дуруст, — деди Амирқул полвон. — Шуйтиб нимага чақирган экан сени?

— Эсидан чиқиб кетди. Бўлди кулги.

— Қисмат ака, ростини айтинг. Ҳақиқатан ҳам костюмларингиз тўзиб бўлганми? — деб сўради Қаюм.

— Бўлган-бўлаёзган, — деди-ю, яна пиқиллаб кула бошлади. — Лекин яна беш-олти йилга чидайди. Бор, йўқ эмас...

— Қойил. Ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим, — деди Қаюм.

— Нима деб?

— Энди, шайтонлик қилгансиз-да!

— Ҳа, бир илҳом келди-да. — Кейин чойни олиб ҳўплади. — Шайтонлик қилмаганимда, укажон, ҳозир... Айтмоқчи, Пўримнинг дўконидан чиқаётиб, унинг сотқасидан ҳоқимга телефон қилдим. Шунда айтди иш бермоқчи эканини... Менинг гапим тугади, Полвон бобо.

— Ҳим, менгаям жетди, — деди Полвон бобо.

— Ай, Қисматжон-а, Қисматжон, — дея йиғламосираб чайқалди кампир. — Отагинанг ҳам эрта ташлаб кетди-я сени.

— Ҳа, у — укақар вақтли қутилиб кетди. Фақат армон қиладигани, холажон, ёлғизлигим — ёлғиз қўлман...

— Ҳа, энди тақдир-да.

— Шу-шу.

Шунда момо қимирлаб қолди ва тақсимчада бир уюм тухум келтириб ўелига узатди. Қаюм олиб ўртага қўйди-да, ирғиб ўрнидан турди.

— Ҳей, иштонсизнинг энаси! Туз! — деди. Ва ўзи бориб, пиёлада туз олиб келди. — Қани, Қисматилло ака, ўзимизнинг кулангир товуклар тукқан тухумлар — булар. Турган-битгани — каллория... Олинглар. Мана, биз олдик.

— Қисматбой, тухумга қара, улим, — деди Полвон бобо ҳам. — Мен очқоған эканман, энди билинди.

Биттадан тухумни еб тутатгунча деярли гаплашмадилар. Ниҳоят, Амирқул полвон яна бир тухумни олиб, ён-верига чертар экан:

— Энди, кампир, сен ҳам эшит. Бир гап бор, — деди. — Қойим, сен ҳам. — Қаюм маъноли бош ирғади.

— Ҳа-я, шу гапингизни айтинг, — деди момо ҳам.

— Ўзи-ку, бу гап сизларгаям гарддак-гарддак маъ-

лум, — деб қўйди уй эгаси. — Лекин, лекин... Шокир ўйлатади-да мени. Шокир. — Чол тухумни дастурхонга қўйди ва ёшовраган кўзларини боққа буриб, ҳанда-лакдай муштуми билан ишқаб арта бошлади. — Кечирасизлар, қарияпманми, кўнглим бўшашиб бораптир.

— Йўқ, ўзи шундай бўлади, бобожон, — деб чайналди Қисматилло ва гапдан қолди: зероки, зиёнига бир бало деб юборишини сезиб қолди. — Фарзанд-да. Мана, ўзим шу ерданман-у, хаёлим...

— Ай, сеники уйингда. Ўн жил бўлди-я Ташкандда яшайтганига унинг. Мундай бемехр бўп кетганига ҳайронман... — Кейин бирдан қўлини силтади чол. — Тушунаман ҳаммасини. Тағин тилим қичийди-да-е... Ҳа, омон бўлсин. Эса, гап шу, — деди бирдан совуқ ва жиддий тус олиб. — Ўша кичкина боғчани мана бунга — Қисматбой улимизга берамизма-жўқма? Менга бўлари гапни айтинглар... Бу гапдан хабарларинг бор, албатта. Қисматнинг ҳиқиллаб журганигаям кўп бўлди. — Кейин яна уҳ тортиб юборди. — Шокир ҳам билади бу гапни. Бошдаям шу гап ундан чиққан эди. Бурнағи жил... — Яна ҳовуз томонга боқиб давом этди овози титрай бошлаб. — «Ота, шу кичкина ҳовлингиз хор бўп жотипти. Қисмат жўрам бўлса харобалар ичида хор бўп яшайпти. Шунини унга бера қолинг. Обод қилади. Сизни дуо қилади... Менинг юртга қайтишим номаълум. Мен ҳам уйли-жойли бўлиб кетдим. Катталарим — яхши одамлар. Шу банк сеники бўлади, дейишяпти. Банк меники бўлмасаям ўша ерда томир отдим-да...» Ҳе, кўп гапириб эди. Шундай мулойимлик билан. Мени эритиблар жубориб эди... Биласизлар-ку уни, у қаттиқ гапиришни билмайди. Ана, энасига тортганми дейман. Гоҳо буям чулдираб қолади-ю — у бошқа. Ай, Шокир-а! — Ҳандалак мушти гурзига айланган каби панжара устига тушди — айвон зириллаб кетди. — Хўш, нима дейсизлар? — дея бирдан дўқ қилди хотини билан ўғлига. — Хўшма, жўқма? Қани, ойтинглар!

Жимлик. Қисматилло ўзича энтика-эника сигарет қутисини чиқарди-ю, шу заҳоти чўнтагига солди. Қаюм эса ундан отасиники каби қийиқ кўзларини узмас, у кўзларда ошкора ётлик ва гашлик сезилар эди. Кампир ҳали қўлини оғзидан олиб, кўзлари катта очилганча тинглаганиди, энди келини билан тезгина шивирлашиб олгач, бир ўғлига, бир чолига боқа бошлади.

— Хўш, толқан жуттингларма? — зугум қилди Амиркул полвон. — Яки менинг гапимни кутяпсизларма?

— Чол, чолжон, мен бир нимани тушунмайроқ қолдим, — деб бошлади момо. — Сиз нима... а, кечирасиз Қисматжон, сиз так-туги билан сўраяпсизми боғчани?

— Мен нима дейишгайм ҳайронман, холажон, — деди Қисмат юраги томоғига салчиганича ва айта бошлади: — Энди, ҳимматларингга боғлиқ. Кўчиб келиб яшай бошласак. Албатта, рухсат этсаларинг агар...

— Рухсат этсаларинг деган гапинг менга маъқул, — деди бирдан чол. — Хўш, улим, сен нима дейсан?

— Менгайм шу гап... ёқди, — деди Қаюм бўғиқ овозда. — Яшаб кўрсинлар. Бола-чақалари билан... Ҳаққатан ҳам у ёқдаги уйлари — уй эмас. Мениям раҳмим келарди. Жаҳлим ҳам чиқар эди. «Бу Қисмат акам қандай одам ўзи? Ана, пастда қуруқ ери бор. Бир бошпана қуриб, кўчиб тушса бўлмасмикан?» деб ҳайрон қолардим. Сиз ўзи... дангасами, нима бало...

— Уқув йўқ, — деб шивирлади Қисматилло. Кейин товушини атай титратиб: — Маслаҳат бериш осон, укажоним, — деди. — Битта шу кастюмнинг олиш тарихимни айтиб бердим. Иморат қуриш! Ў-ҳў... Икки дунёдаям ундай ишлар менинг қўлимдан келмайди.

— Бўлмасам, кичик боғчага буткул жойлашиб олмақчи экансизда? — деди Қаюм ундан совуқ назарини узмай. (Бу йигит гап келганда отасини аямасди.)

— Э, йўғ-е, укажон, нималар деяпсан? — чулдираб қолди Қисматилло. — Мен шунчаки, келиб яшаб турсак. Ҳим, давомини ҳам айтаверайми?

— Айтинг-да.

— Эҳтимолки... Шокиржон қолиб кетар. Ундайлар камми? Улар пойтахтга керак. Ҳозир банкларнинг ре-визори бўпти! Қойил. Яшаши мана мундан...

— Йўқ, у барибир келиши керак, — деб гапни кесди Полвон бобо. — Минг бор энасига ўхшамасин, феълини биламан. У бу юртни яхши кўради. Гап шунда...

— Ҳа, ана Шокиржон келгунча яшаб турамиз-да, бобожон, — мўъжазгина бўлиб деди Қисматилло. — Н-нима дедингиз, холажон? Келинингиз — меҳнат-каш. Биз уйларни баҳоли қудрат ремонт қиламиз. Агар... Тандирўчоқлар ҳам бир аҳволда ётибди. Эрта-

индин бари тўкилиб бўлади. Мана, Полвон бобом ҳам кўрдилар. Ҳим, биз у ҳовлида бир қора бўлиб яшаб тураемиз-да... Ҳим, ана, замон ўзгариб кетяпти. Ёмон эмас. Келажакимиз порлоқ дейишяпти. Шундай кунлар келса, бизнинг ҳам елкамизга офтоб тегиб қолар. Балки...

— Балки ота қишлоғингиздаги ўша ерингизда иморат қуриб оларсиз? — деди Қаюмжон овози, ниҳоят, қандайдир шўхчанлик касб этиб.

— О, албатта, мумкин. Мен у ерни сотармидим, — деди Қисматилло қандайдир бўғилиб. — Ҳеч ҳам-да. Отамерос жойим. Киндик қоним томган жойлар...

— Маъқул гап, — деб фикр билдирди Полвон бобо. — Жер сотишнинг хосияти жўк. Ҳе, энди, жер қимирлаб остин-устун бўлиб кетганда яки Қурисойга ўхшаб, уф-ф, қоғанда, бўлак гап... Ким билади дейсан, улим, вақти-замонларда бизлар кўчиб келиб жойлашмаганимизда бу районлар бўлмас эдимиз... Одамзод шу экан. Обод қилар экан ватанини. Меҳнат қилар экан, талашиб-тортишар экан. Уришар экан, а, бизга ўхшаб Разиқ ўғри билан...

— Айтмоқчи, сизниям уйингизни ўғирлагани ростми? — Қисматилло қизиқиб кетиб сўраб қолди ва момога ҳам қаради-ю, катта хатога кетганини тушунди: ҳозир — шу тобда — боғчанинг қисмати ҳал бўлаётганда, қандайдир ўғирлик ҳақида сўраб, мавзудан чалғитиши... ўзига зиён-да. — Кечирасизлар, — дея бирдан хатосини тузатишга тушди. — Олдин анави масала ҳал бўлсин. А, бобожон?

— Тўғри айтасиз, — деб тўнғиллади Қаюм.

— Агар жуда ундай бўлса, чол, калитти берасиз-да энди, — деб қолди шунда кампир.

Чол сергак тортиб кетди-ю, қандайдир асабийлашиб қўйнига қўл солди. Киссасидан калитни олиб, Қисматиллонинг олдига ташлади.

— Лекин боққа яхши қара, — деди. Шунда худди Қаюмникидек совуқ бир ифода кўзларида йилтиради. — Айтиб қўяйин, улим. Битта дарахнинг боши қайрилса, жуваб берасан.

Қисматиллонинг қувончи!

— А, абрезкаям қилиш керак дейдилар, — деди ишшайиб. — Буталаш бўлса керак.

Чол толғин жилмайди.

— Шў-шў, — деди. — Усиз дарахтлар яввайи бўп

кетади. Мана, Қаюм укангди кўнглини топ, ўзи бута-
лаб беради. Аслида-ку, ўзим бугун шу ишни қилмоқчи
эдим. Майли энди...

— Қаюмжон? — дея кўзлари қувончдан йилтираб
йигитга боқди Қисматилло. — Розимисан? Кайфия-
тингни кўтариш мендан...

— Э, бизни кайфиятти ўйламанг, Қисмат ака, —
силаб деди Қаюм. — Сиз ҳам — бир акамсиз, ахир.
Сизларга эргашиб юриб катта бўлдик. Сиз буюринг,
хўпми? Бошқаси билан ишингиз бўлмасин.

— Аҳ, тилларингдан айланай, кенжагинам, — деди
момо. — Қисматжон, бу балам мард чиқди. Орли, но-
мусли, худога шукур.

— Эса овмин, — деб, тепадан тушаётган баҳайбат
қовунни тутиб қоладигандек ҳовучларини очди Пол-
вон бобо. — Бала-чақанг билан тинчгина яшайбергин,
улим. Вақтинчага бўлсаям шу боғчангда тўй-томоша-
лар бўлсин. Бизлардиям унутма... Хўпма? Хўш, боғча-
ни, уйларниям ўхшатиб ол. Биз ҳам қараб турмаймиз.
Ҳашар деган гаплар бор... Овмин, уни сенга, сени Ху-
дога топширдик.

— Аллоҳи акбар, — деб Қаюм ҳам юзига фотиҳа
тортди.

— Ана, Шокиржон ҳам хурсанд бўлади энди, —
деб мингирлади кампир. — Эсимдан чиқиб экан, ай-
тиб эди менгаям бояги гапларни... Омон бўлинглар.
Келин, омин денг.

— Омин.

7

Қаюм, дарвозага яқинлашар экан:

— Олинг-да буни, олифтачилик қилманг-да, — деб
қўлидаги асал тўла бир литрлик банкани Қисматилло-
га тутқазди-да: — Боққа киргандан кейин у яқ-бу
яққа қаранг, ғув-ғувэтиб туради маткага ёпишган ои-
ла, — деди. — Тегманг-у, келиб, мени чақиринг.

— Хўп-хўп. Э, ҳозир бормайсанми боққа? Обрез-
ка нима бўлади? — гарангсиб сўради Қисматилло.

— Абрескаям бўлади. Эртага эрталаб, — деди
Қаюм. — Вақтли чиқиб бориб, бир соатда ҳаммаси-
нинг соқолини кузаб қўяман. Қулфни миҳ билан ҳам
очоламан... — Кейин худди тошга қоқилиб кетгандек
тўхтаб, ерга сочилган беда гулларига тикилди. Кейин
илжайиб Қисматиллога қаради. — Ҳали отам чақир-

ганда боғда эдим. Билдим-да уккафарнинг молни ўйлаганини. Шунинг учун дарахтларни паналаб келиб, ма-на бу товукхонага тушдим. Ундан сомонхонага кирдим. Икки боғ бедани девор устига қўйиб, бу ёққа тушдим. Бу беда гуллари шунда тўкилган.

Қаюмга анқайиб қолган Қисматилло аста-секин жилмайиб, қиқиллаб кула бошлади-ю, оғзини кафти билан ёпиб, орқасига қараб олди.

— Шунинг учун оғилдан чиққан экансан-да? Бекорга Полвон бобо эшикни очиб қараган эдилар. «Боласи тушмагур...» деб эдилар. Мен тушунмай қолган эдим...

— Энди, чолни ранжитгим келмайди-да, Қисмат ака... Машинам юриб турганда, юкларингизниям ўзим обкелардим.

— Э, э, ундай дема... Айтмоқчи, машинангга нима бўлди?

— Ай, забчаст йўқ, ака. Бор-у, қиммат! Ширкат пул бермайди. «Ўзинг топ, эпасанг — мин», дейди. Олти-та мошина шунақа — инвалид бўлиб ётибди.

— Сен асалга зўр бер. Шу сени боқади, — билафонлик қилди Қисмат. — Хўш-ш, кўчни бир амаллаб обкеламан. — Кейин шодон қаҳқаҳа отди. — Янганг эшитса, қўйлагига сиғмай кетади. Кўтар кўч-кўронингни деб елкасига ортаман!

— Ортиб бўлсиз.

— Аммо-лекин, рост айтасан. Баъзида қизизфарнинг қизи бетга чопади. Ҳа. Дами баланд-да ҳалиям. Кимсан, ферма мудирининг қизи.

— Айтмоқчи, Эмин оқсоқолнинг ўғлидаям бир трундагент бор. Агар бўш бўлса...

— Раҳмат, укажон. Раҳмат. — Қисматилло бирдан тамшаниб унга интилди. — Битга ўпай пешонангдан!

— Оббо, ичганингиз йўқми?

— Ичгандан ҳам батгарман. Бошим осмонда, Қаюмжон! Сен билмайсанда. Жаннатдек гўзал, кенг боғингда жавлон уриб яшаяпсан. Илоий, болаларингни феълиям сенга ўхшасин. Аҳ,— деб юборди сўнг.— Шокир бўлмади-да, Шокиржон!

Кейинги гап — Шокирнинг номи фавқулодда тилига келганини кейин, яъни Қаюм дарвоза табақаларини ёпиб қолганидан кейин таажжуб-ла эслаб-завқланиб одим отаркан, боя Полвон бобо кўрсатган тарновостига етганда, таққа тўхтади-да «Розик бобо!» деб юбо-

ришига сал қолди. Кейин атрофга ўғринча қараниб банкани бағрига босганича тор кўчадан чиқди.

Кенгишгина майдон. Қисматилло энди чапдаги болахона деворига қараганича уч-тўрт қадам босди-ю, бирдан шипиллаб юриб нариги кўчага кирди.

Розиқ ўғри дарвоза дегани кўчага (бундай жойда эса очиқ майдон тарафга) очилиши лозим бўлгани ҳолда, анову тор кўчага қараган баланд деворидан пастаккина... эшик очган, бир табақали, тунука қопланган эшикнинг тепасида сим ҳалқа бор, ана шу тортилса, айвонида қўнғироқ, яъни ичига тош солинган консерва банкаси шиқирлар эди. Табиий, банкадаги тошчаларни шамол шиқирлатган чоғда ҳам собиқ ўғри липиллаб ташқарига чиқар ва бир-икки бор йўталиб қўйиб, эшигидан хабар оларди.

О, у жуда сезгир эди. Ёши етмишдан ошиб кетибдики, лоф бўлсаям, қулоғи ер остида қимирлаган илоннинг шарпасини эшита олар, кўзи уккининг кўзларидек ўткир эди.

Қолаверса, бу чолнинг сахт-сумбати, юриш-туриши ҳам кишида кулги уйғотарди. Бўй деганидан Худо берган, аммо... энидан қисган ва шунинг ҳисобига бўйи чўзилиб кетгандек эди. Афт-башарасини ҳамма вақт жингалак соқол босиб ётар ва бу соқол ҳеч қачон ўсмайдигандек ҳамда қисқармайдигандек эди. Бунинг устига, унинг қошлари ҳам ўсиқ, ҳатто қулоғидан ҳам жун чиқиб кетган эди.

Қисматбой ўзига таниш ҳалқани қаттиқ тортиб, қўйворди. Айвонда «қўнғироқ» жирингладими-йўқми — билинмади-ю, чолнинг йўтали эшитилди. Салдан кейин қадам товушлари. Сўнг эшикчани кенг очиб:

— Кир, жиян, — деди.

— Э, менинг келаётганимни кўриб туриб эдингизми? — Қисматилло ишшайиб ичкарига қадам босди.

— Бўлмасам-чи, — деди Розиқ чол эшикни берки-таркан. — Полвоннинг ули билан келаётганинган ишинг юришганини сезиб эдим. Айвондан кўриб туриб эдим... Бу ёққа ўт. Шотутти остига. Энди сен шу ёўлада ўтира тур. Нима ичасан? Майинроғиданми?

— Бе-е, — афтини буриштирди Қисматилло.

— Ҳаммаси тушунарли. Газакниям зўридан обекламан. — Розиқ бобо эшикчадан тўғри айвонига оборадиган тошлоқ йўлкага тушди. Қисматилло танасидан

кавак очилган қари шотут тагидаги яхшилаб силлиқланган тўнкага ўтириб, банкани ерга қўйди-да, ёнидан сигарет чиқарди. Тезгина битгасини тутатиб, ютган тугунини тепага узун пуфлади.

— Худога шукур, — деди. Ва боғчага эгалик қилишига, ҳарқалай, ишонмагани боис оқибат Полвон бобонинггина эмас, момою Қаюмнинг ҳам розилик берганларини эслаб, тотли жилмайди. — Ҳе, интилганга толе ёр, деганлари шу, — деди ўзига-ўзи. — Худо хоҳласа, Шокиржон... келмасин-да бу юртга. Ҳа, софинганда келиб туради, албатга. Яшавор, Шокиржон. Ўзи, ёшлигингдан марказбон бола эдинг-да. Соддалигинг ҳам йўқолиб кетган бўлиши керак. Тошкентда яшаш осонмас...

Розиқ чол, одатича, оёқ учида юриши сабаб — сасиз етиб келди. Бир қўлида қиррали стакан тўла ароқ, бирида бир нимкоса бор эди. Қисматнинг тепасига келгач, худди чапдаст официантлар каби товланиб, меҳмоннинг олдидаги тўнкариб қўйилган чойқути устига қўйди идишларни ва гир айланиб, берирокдаги бошқа тўнкага ўтирди.

— Олинг, жиянбой, — деди. — Ба нияти шифо... йўқ, боғча... ҳа, боғчани қўлингизга киритганингиз учун олинг! Арзийди. Буниси шотутнинг суви-шарбати. Хумдан олдим, ўрага кўмилган хумдан. Қиём бўп кетган. Аъзойи баданингиз яйрайди.

Қисматилло чол гапини тутатиши билан унинг шаънига гап айтмоқчи бўлиб шайланган эди. Аммо:

— Ҳа, рост айтасиз, боққа эгалик қилганим рост бўлсин, — деб стакан кўтарди. Қулқиллатиб хўб ютди. Яримдан пасайгач, хўрсиниб, стаканни жойига қўйди. Ва шарбатдан ҳўплади-ю, пешонаси тиришди. — Жуда ширин эканми?

— Барибир совуқлик бу, — деди Розик чол. — Сизга қўшилиб ичардим-у, шу кунларда ўзимни тийиб турмасам бўлмайди. Биронтаси оғзимдан ҳид келганини сезса, мачитга бориб айтади.

— Пири чём мачит? — деди Қисматилло.

— Энди, у дунёни ўйлаб... Барибир-ку, мен дўзахийман. Майли-да. Чолларга ўхшаб номозниям ўқиб тураин деб шу мачитга бориб қолган эдим. Одам кўп экан. Имом-хатиб бор-ку, эллагинчи йилларда шўрочилар соқолини кесиб олган? Ўша лаънати энди номозни бошлаيمان деб оломоннинг олдида чиқиб тур-

ган экан. Мен ҳам бориб, бир четда тургандим, кўзи илиб қолди-да, энгини силкитиб — буйтиб: «Кетсин анави Розик ўғри. Гуноҳга ботасизлар. Жўнасин бу ердан!» деб қолди. «Ўзингиз гуноҳга ботасиз шу гапларингиз учун! Мусулмоннинг кўкрагидан итармайдилар!» дедим. Ҳароми бирдан юзини ўтирди: «Оғзидан келаётган ароқ ҳиди менга етди», деди. Ўзи йигирмаўттиз қадам нарида турибди. Ҳе, биров кулди, биров елкамга қоқди. Чиқариб юборишди... мачитдан. «Э, келмайман-е мачитингга!» деб кетдим. Шу. Қисматжон. Мустақиллик ана шундай нодон руҳонийларгаям эркинлик берди-да... Шўро даври бўлганда, бир деворнинг қавагида ётарди бижғиб...

Чолнинг ҳасратини дафъатан диққат билан тинглаган Қисматилло қаддини сал кўтариб:

— Имом-хатиб домла, Розик бобо, унчалик жоҳил одаммас, менимча, — деди. — Кўп жабр кўрган бечора... — Қисматилло ул кичкина имомни кўпинча ҳайрат-ла кузатар, ўзидан узун соқолини бармоғига ўраб ўтирган пайтларида ундан кўрқар эди ҳам. Назарида, кинодаги Хаттабич бободек бир тилсимлар қилиб юборадигандек туюларди. Қолаверса, дину диёнату масжиддан бўлак олами йўқ эди унинг. Илло, аҳли туман имом-хатибни бисёр ҳурмат қиларди.

— Ким жабр кўрмапти бу оламда! — деб юборди Розик ўғри. — Мен Сибирлариниям кўриб келдим... Хайрият, Жалғар пирим қўллаб омон қайтдим. Аммо кўп ўрис кампирларнинг чўрпасини қийратдим. Чўрпаси... Чўқанинг боласи бор-у?

Қисматилло мамнун бош ирғаганча стаканни яна қўлига олди-ю, тилига яна бояги гап келди:

— Боғчага эғалик қилганим учун.

— Айтмоқчи, шундан гапир, — деб қолди чол. — Имом-хатибди кўй. Бир замонлар унинг ҳам кулбасига тушганман. Тилласи бор деб эшитар эдим. Ҳеч балоси йўқ экан. Унинг менга бўлган алами — эски...

— Э-э, гап бу ёқда денг, — дея бир-икки қултум ютган ароқни тағин жойига қўйди-да, бирдан илжайиб сўради: — Полвон бобонинг уйига тушганингизни эслайсизми? Бир гал шу тўғрида нималардир деб эдингиз...

— Деган бўлишим керак, — деди Розик чол калласини чайқатиб. — Нимагаки, унинг Шокирбой улигаям айтиб бериб эдим. Аммо-лекин шу бола — кўп ба-

маъни бола! Тагин сен яхшироқ биласан уни... — Кейин йўталиб қолиб, гўёки шу йўтал билан ичидан чиқмоқчи бўлган ниманидир қайтариб, бошлади: — Шу десанг, кечалари сув боғлардим боққа, сизлардан тушадиган ариқнинг оқавасини ҳайдаб келардим. Ариқ Полвоннинг шундай уйи орқасидан ўтади. Бир кечада ўн марта қатнайман, десам ҳам оз. Қулоқларни бузиб, сув ўғирлашади-да йўлда... Биласан, сув ҳайдаб юрган одамга бировнинг итиям хурмайди. Ўша пайтлар Полвон тайёрлов идорасида ишларди. Тоққа кўп чиқарди. Бир оқшом кўринмади. Тоққа кетган деб ўйладим. Ўзи, сенга айтсам, жиян, Полвоннинг уйига бир тушишим бор деб пилонлаштириб қўйиб эдим. Меҳмонхонасининг орқа деворини ҳар хил баҳоналар билан бир-бир тепиб, кетмоннинг зўғатаси билан туртиб ўтардим. Чўпқори уй эмасми, кесаклари кўришиб қолиб эди. Синчлариям...

— Ҳа-а, ёмонам устасиз-а, Розик бобо, — деди Қисматилло кўзлари филтиллай бошлаб.

— Бу ёғини эшитгин, — деб, тумшуғига сув олган товукдек тепага қараб, тамшаниб давом этди: — Кечаси бир маҳал, соат ўн эккилар бор эди, шекилли, ўша уйнинг орқасида тўхтадим. Фонусни ўчирдим. Кейин тимирскилаб, киришим керак бўлган жойни топдим. Ҳалиги лўмбозларини бирта-бирта ола бошладим. Бир маҳал ичкаридан илиққина кўрпа-ёстик, олма ҳиди келди. Мундай энгашиб кирса бўладиган тешик очган эдим. Қулоқ солдим. Жим-жит. Хуррак-пуррак эшитилмайди. Қўлимга гугуртни олдим. Чопонни чечиб, елкамга ташладим. Ичкарига кирдим. Гугурт чақдим. Тинчлик. Кейин аста шикафини очдим. Ичи кўйлакка тўла экан. Тавба! Украин кўйлаклари, ёқаси каштали... Барини олиб, биртасининг ичига солдим. Косатовоқ ҳам кўп экан — бу ёқда. Олмадим. Шуям етади деб ўйладим. Қарагин энди, энди тешиқдан чиқаман десам, бироворқамдан келиб шундай қучоқлаб олмай-дими де! Бир қисди, жоним чиқиб кетаёзди. Тугунни ташқарига отдим-у, мен ҳам бир сиқиндим — қучоғидан чиқиб кетдим. Полвон... ўша экан — пана-лаб турган экан, демак. Қуруқ чопонимни қучоқлаб қолаберди. Ўзимни ташқарига отдим... У тешиқдан чиқоладими? Ҳе, калласи зўрға сиғади. Ҳалиги Алпомишнинг калласи лаҳмга сиғмаганидай. Кейин фонусниям олиб, шипиллаб уйга ҳайдадим. Қутилиб кетдим.

— Вей, чопонингизни кучоқлаб қолавердиларми?

— Ҳа-да. Бу — эски усул... Ҳа, Жалғар пирим кўллаб, қутилиб кетдим. Лекин ичимда сезган эдим. Полвон ўғри... мен эканимни билиб олган эди.

— Кейин нима бўлди?

— Кейин кўйлақларни обориб Равил татарга сотдим. Пулини олдим. Ана шундан кейин сир очилди-да, жиян.

— Хўш-хўш?

— Равил ўлгур кўйлақларни чайқовда сотаётган-да, Полвоннинг кампири... шу жодугар биртасини таниб қолади-да. Ҳа. Татарнинг ёқасидан олади. Равил бор гапни айтиб беради. Шу. — Чол шотут шарбатидан бир хўплам олди. — Ана шундан кейин Полвон мени кўчада тутиб: «Ўлсанг бўлмай-дима?» деди. Нима қилай? «Тавба қилдим, Полвон», — дедим. «Мана пул, кетингга тиқ», — деди у. Кейин бечора: — Майли, тавба қимаганинг-да, овзингда биртаям тиш қолдирмас эдим», деди-кетди. Бор воқеа — шу, жиян. Ҳе, ҳозир ҳам эсла-сам, уяламан. Лекин, илож қанча... Хўш, билиб олдингми бу тарихни? Энди, гапир, боғчани қандай шартлар билан беришди сенга? Беришди-ку!

— Ҳа, ҳа, — деди Қисматилло лабларини артиб. — Мана, калитиниям берди...

— Шартини сўраяпман.

— Қанақа «шарт»-э? — чийиллиб қолди Қисмат. — Шарт эмиш... Э, ҳа, боққа яхши қарагин, кўчат-пўчат-ти синдиришмасин, деди. Боғбоннинг гапи-да.

— Худди шундай. Шунинг учун ҳам элбурундан айтиб кўйган. Буям шарт, жиян. Ҳа. Нимагаки, сен... боғдан узоқ одамсан. Ҳа, молни биларсан...

— Э, иримига яраша... Хотиним билади, улим ҳам... — деди Қисматилло тез-тез бош ирғаб. Ва ста-канда қолганини ҳам қуритди. Шарбатга узатган кўли-ни тортиб, яна сигарет чиқараркан, чолга бир зум қараб қолди-да: — Айтмоқчи, сизга раҳмат айт-моқчийдим, — деди. — Боғни олиш фикри сиздан чиққанди-ку? Сиздан. Э, бор бўлинг-е, ўғригина бо-бом. Ўша — гениал фикр бўлган экан. Бирданига бутун борлиғимни эгалаб олиб эди. Полвон бобони кўрган еримда этагига осила бошладим... Ҳа, айт-моқчи, Шокир ҳам мардлик қилган эди-да ўшанда... Хув ўтиришимизда. «Майли, жўра, келиб яшайверинг.

Фарқи йўқ, мен чол-кампирга айтаман», деб эди. Тилларидан ўргулай, айтган экан. Илойи, Тошкенти азим-да соғ-саломат, бообрў бўлиб... бир умр яшасин.

— Хўб гап, хўб гап, — деб бошларини чайқатганча дуо қилди Розик ўғри ҳам. Кейин кўзлари косасидан баайни бир жуфт митти сичқон қараб тургандек тикилиб, яна сўради: — Ахир, Қисматжон, текинга бир пиёла сув ҳам бермайдиган замон келди. Ҳамма нарсанинг онаси — пул, отаси бозор бўлиб қолди. Ахир, ҳалиги бор-ку, ижора ҳақи деган гаплар... — У Қисматиллога яна кўз тикди.

Қисматилло киприкларини пирпиратиб, гўё муҳим бир нарсалар, яъни «ижора, ижора ҳақи» деган гаплар ҳам айтилган-у, ёдидан чиқарган каби бир нафас гангиб қолди. Кейин елкаларини қисди, қўлларини ёзди-да:

— Э, ундай гап... ўзи, умуман, бизда йўқ-ку? — деди. — Ким кимдан ижора ҳақи сўрабди? Ана, метеостансада ишлайдиган ўрислар олти йилдан бери Қурбон чўлоқнинг уйида туришади. Ижора ҳаққи деган гапни билишмайди. Эшитишмаган, Розик бобо! Бизда, умуман, турмушда йўқ бу гап...

— Йўқ эди-ю, энди пайдо бўптими деб ўйлабман-да, — деди чол бошини тагин силкитиб. — Лекин замоннинг кетиши шу зайлда бўлса, бўлади.

— Ҳе, унгача ким бор-у, ким йўқ, — деб қўл силтади Қисматилло. Кейин бирдан кўтарилди. — Ўзбек халқи тирик экан, мундай бачканаликка бормайди ҳаливери...

— Илойим, шундай бўлсин, — дея курк товукдай чурқиллади Розик ўғри ва бўш стаканни олдига тортди. — Янами? Кетадими? Ёки Ариқустига бориб, келини хурсанд қиласизми?

Қисматиллонинг кўзлари очилиб кетгандай бўлди.

— Келинингизди хурсанд қиламан! — шундай деб оқ ўрнидан турди ва шимининг киссаларини кавлай бошлагани, чол ориқ бармоқлари ила йигитнинг биллагини омбирдек қисиб қўйди.

— Ўзингизни босинг. Бугун — сиз учун байрам. Ҳали мунинг қадрини билмаяпсиз. Байрам бу! Ичганингиз — мендан сийлов... Қани, боққа кўчиб келинг. Жойлашинг. Ҳовлини ювиш керак бўлади. Борди-келдимиз ҳам кўпайиб қолади.

— О, яшанг. Худди шундай бўлади! — деди Қисма-

тилло ва бирдан узалиб, чолнинг кифтидан тортди. Аммо қаеридан ўпишни билмай чаккасига чаккасини босиб қўя қолди. — Омин, алло акбар! Ўтирган ери- миз йўқолмасин. Ш-шотутлар мўл ҳосил қилсин... — Эшикчага қараб жила бошлади. — Бизнинг боғчаям жуда обод, мевали дарахтлари серҳосил бўлади. Эрта- га, ҳа, эрталаб Қаюмжон абрезка қилади. Абрезка. Ҳа-ҳа-ҳа... Розик бобо, дейман, ҳамма нарсанинг ҳам ортиқча жойи обташланади, а?

— Бўпти. Довдирама, — деди чол унинг кифтига қоқиб. — Келини сўраб қўй. Бонкани тушириб юборма!

— С-сизга раҳмат. Ҳим, эшикни ёпиб олинг. Мен боғ Зоралаб кетаман... Ана шундай. Ҳе, ўфригина, каз- зобгина, шайтонгина бобом-а. Барибир сизни яхши кўраман. Инсонни ҳурмат қиласиз...

8

Қисматилло тор кўча бўйлаб юқорига дадил одим отди-ю: «Уйга бораманми энди? Шундай кунда-я!» деб тўхтади. Сўнг изига бурилиб секин жила бошла- ди-ю, шу боришда тўғри ресторанга киришини ҳис этди. Бир маза қилиб ўтириб, боғчани ювиши мумкин. Аммо дафъатан кийим-бошини ўйлаб қолди. У ердан маст ҳолда чиққач (шундай бўлишига шубҳа йўқ), ай- ланма-катта йўлдан тентираб тоғ бағрига чиқиб бори- ши — ўлгудек машаққат эканини эслади. Бунинг усти- га йўллар лой... Демак, хотиндан гап эшитишим бор. Ҳозир уйга бориб, хотинидан суюнчи сўраса-чи...

Дарвоқе, асал ҳам бор-а!

Қисматилло тагин орқага бурилди-да: «Ресторани- га тупурдим. Мени ичирадиган бойваччаларгаям», дея тўғрига йўл тортиб кетди. Бу йўл — бу торгина кўча ҳали селгиб улгурмаган, айрим жойларда ҳалқоблар маст одамларнинг йиқилиб тушишини кутиб ётар, четдан ўтган ёлғизоёқ сўқмоққина Қисматиллога йўлчи юлдуз каби кўринар — шу сўқмоқдан жадал юриб ва юргани сари ўзига қойил қолиб, ҳатто хур- санд бўла бошлаб, ҳайҳотдай Вақф боғига чиқиб бор- ди. Сўнгра ундаги энди кўклай бошлаган йўнғичқалар- ни дадил босиб, нари четга чиқди. Ўнг тарафдан келиб чап тарафга чўзилган йўлга тушгач, яна битта чекиб олишни маъқул кўрди. Шунда ўзининг, ажабо, бир

стакан ароқ билан яхшигина кайф қилганини туйиб ҳайратланди. Сўнгра жиддий бўлиши лозимлигини туйроқ эсладики, у ахир, кимсан, Маънавият ва маданият марказининг раҳбари. Ҳа, ҳали бу қўмитанинг на идораси бор, на иш юритиш низоми бор... Умуман, мавҳум бир маҳкама. Бироқ номини қаранг, қандай жаранглайди: Маънавият ва маданият...

Иттифоқо у «маънавият» сўзининг ўзига ғоят яқин, тил-адабиёт муаллимининг тилидан тушмай юришини эслаб қолди: ҳа, ўша вақтларда Қисматилло одамларни икки тоифага бўла бошлаган эди: биринчиси — маънавий бойлар, иккинчиси — моддий жиҳатдан бойлар. Табиийки, у биринчи бойларни мақтар, олқишлар ва бу нуқтаи назарини ҳам ўқувчиларга сингдирмоқчи бўларди.

Ах, мактаб бўлиниб, юқори синфлар тугатилган куни, ким ҳамдир, биттаси-да: «Ана, маънавий бой акам ҳам камбағал бўлди», деган экан. Лекин кейин ҳам бир неча ойлар давомида «Маънавий бой ака» лақаби унга эргашиб юрди. Бозоржойда, чорраҳаларда Қисматиллони: «Хў, маънавий бой!» деб чақирадиганлар ҳам чиққан эди. Кейин-кейин Қисматиллони ҳам ўзлари қатори кўрадиган бўлиб қолишди.

Қисматилло ўнг тарафга қараб бурилди-да, шу кетишда яна айланма-узоқ йўлга тушажаги боис мойжувознинг орқасидан бой бўп кетган Эсон чўбирнинг деворига етавериб, яна сўлга қараб йўл тортди. Бир неча таниш боғларни четлаб ўтиб итларни хурдириб ва аксари кўчат ўтқазаётганлар билан йўлига «хорманг-борбўнг» қилиб, ниҳоят, ўзининг отамерос ерига яқинлашиб қолди. Шунда бир-икки дақиқа тўхташга мажбур бўлди. Зеро, ўнтроқдаги кимнингдир етти пуштидан қолган қаровсиз боғида булдозер тариллаб ер суриш баробарида қари бир тутни ҳам чираниб итарар, яланглиқда уй баравари фишт уюмлари кўринар, айланма йўл томондан яна бир кенгина йўлка тортилган эди.

«Бу ким бўлди экан? — дея чимирилиб, қаттиқ ўйланиб қолди Қисматилло: у тоғ бағирлаб марказга энадиган ўша айланма йўл билан, гоҳо қишлоқнинг сўл томонидан марказга қатнайвериб, тубанликдаги бу манзилларга деярли эътибор қилмай қўйган, қолаверса, иморат қураётган ёхуд янги машина минганларни кўрса... кўрмаганга соларди ўзини. — Лекин зўр

уй қурадиганга ўхшайди. Икки қаватлимикан, уч қаватли? Ажабо, бир қаватлисида бўғилиб ўлармикан-а? Турган гап: бу ерни сотиб олган у...»

Кейин бирдан қаттиқ сўкинди-да: «Қурса қураве-рар-е, — деди оқибат бу ҳолга тан бергандек. Бироз юргач: — Вабше, ҳалоли бўлсин шу савдогарлар-нинг, — деб секинлади. — Менинг қўлимдан кел-майди-ку бу тижорат ишлари? Ё растрат қиламан, ё ичиб қўяман дастмоямни ҳам. Менда турум борми? Шайтонлик бор, холос. Енгилени кўзлайман... Лекин Художон «ол қулим» деса, бу ёғи бўлаверар экан. Ана теп-текинга ҳовли-боғли бўлдим ҳисоб. Аммо ажойиб экан-да у боғча! Мевали дарахтлар кўп бўлса, бир бошқача бўларкан. Гуллар, наъматак-лар...»

Шунда юраги алланечукғижимланиб, ўзининг чолдеворлардан иборат маскани ҳам ботинан қал-бига яқин экани, айниқса, том бўғотларини қизғал-доқлар қоплаганда... Ёхуд қишда какликлар учиб тушганда...

«Э, воҳ, — деб юборди туйқусдан аймақи тоқларуғиж-ғиж наъматақлар тўсиб турган қишлоғига ҳаёлан тикилиб. — Ҳей, қаердасан, номард гўша? Сенга ети-шиш ҳам қийин бўп кетди-ку? Ҳолбуки яқин-яқин-лардаям шу ерлардан чопқилаб тушиб, чопиб чиқар-дим... Ҳа, майли. Лекин яхши қилдим боғ оралаб ке-либ... Ничего, ҳозир вайроназорга ташриф буюрамиз. Айтмоқчи, бозорлик қилмадим. Хотин қандай кутиб олар экан? Бе, янгиликни эшитиб, хурсандчиликдан ўйинга тушиб кетар. Ахир фингшиб юрарди-ку: «Бойқуш сайрайди. Қўрқаман, деб...»

Охири ариқ ёқалаб сўл тарафга жиддио буталар сийрак ўсган жойга эниб, у томонга чиқиб олди. Ва вақти хуш бўлиб, тиканлар устидан ғолиб чиққандек уларга истеҳзоли қаради. Шунда боғидан, ҳа, шу ма-коннинг қаеридандир биров чақиргани қулоғига кир-ди. Ким бўлиши мумкин?

Қисматилонинг бу ҳол ақлига сифмагани кўйи ас-та қайрилиб, қари ёнғоқ тагига қаради. Ҳеч нарса йўқ. Ҳа, энди жин-пин бўлса, ўзини кўрсатмайди-да. Ле-кин, у бўлса, шу ёнғоқ тагида бўлади... Қисматилло эн-ди ўнг тарафга қараб, ажриқ қоплаб ётган майдонни кесиброқ ўтишга аҳд қилди. Аммо шу он олисдаги та-наси кучоққа сифмас, калакланаверганидан пакана,

хунук ва маъюс бўлиб қолган балх тутлари тагида қизариб (қизил кийимли) турган бир қорани кўрди. Тек қотиб қолди. «Кимсан?» дейишга бир сония қолганда, у кимсанинг қўлида белми-кетмонми борлигини ҳам кўрди.

— Ҳа?! — деб юборди бирдан.

— Нима? — деб бақирди у ёқдан аёл киши... хотини. — Мастмисиз? Нега бу ёқларда тентираб юрибсиз?

— Юргим келди-да!.. Лекин маст бўлсам ҳам арзийди, паризод! — деб бирдан ҳайқирди Қисматилло ва овозидан қувват олиб илдамлай кетди. Ҳозир бориб, қучиб олади... Э, нима қилиб, ахир бу кимсасиз боғда у нима қилиб юрипти? Шошма, ўзи-ку? Ўзи... Қисматилло яна тўхтаб сўради: — Бу ерда нима қилиб юрибсан ўзинг?

— Ай, — деб рўмоли учи билан манглайини артди-да, шундай чўнқайиб ўтирди. Кейин тутнинг ер бағирлаб — букчайиб ўсган томирига бориб ўтирди. Қўлидаги белкурак экан, ёнига ётқизиб қўйди. Ва бўйинларини ҳам рўмол учи-ла артди. — Келинг. Салом алайкум.

— Салом-салом. Қизиқсан-а, — деди Қисматилло ва ораларидаги масофа уч-тўрт қадам қолганида, не кўз билан кўрсинки, хотини эски-кўмилаёзган ариқни тозалаётган экан. Айрим кўмилган жойларини очган... — Э, нималар қиялсан, хотин? Сени янги боғчали-уйли бўлганинг учун табриклагани чопиб келаётсам сен... нима қиялсан? Нима, шу ерга сув қўймоқчимсан?

— Қўйсам нима, — дея тўрсайиб жавоб берди бўғриқиб кетган, шундоқ ҳам лўмса юзи салқиланиб қолган хотини. Сўнг пинак бузмай, аммо овозида тотли бир оҳанглар сезилганча: — Боғчани рост билан олдингизми? Тубли берадиган бўлишдими? — деб сўради.

— Берадиган эмиш... Боғча сенга ушлаб кўрадиган нарсамидики, ма, деб берса. Мана! — Қисматилло олдин банкани берди, сўнг киссаларини кавлаб, ичини ҳаяжон таталаган ҳолда мурватли калитни олиб, хотини олдига ташлади. — Дарвозанинг калити. Шуни берди... — Кейин атрофларга анқайиб қаради. Ва жуда ҳам шод бўлиши кераклиги, орзусига етишганини қандай баён қилишини билмай: —

Яшасин буюклар! — деб бақирди. — Яшасин ақл, тадбир, шилқимлик... Аммо-лекин, хотинжон, кўп югурдим. Кўп эгилдим...

— Арзир эди-да, — деб қўйди хотини ва узалиб калитни олди. — Эски экан-да қулфи? Майли, — жилмайди. — Отам айғир отларининг оёғига кишан солганда, қулфини шундай калит билан очардилар...

— Полвон бобоям эски бисот-да, — деди Қисматилло. — У кишининг ҳам оти бўларди. Бир қари тўриқ от эди. Ўзлари минмай юриб, от зериккани учун сотиб эдилар. Жонивор хафа бўлиб ўлган экан...

— Ваҳ, Эсиз от. Ўғиллари минмас эдими?.. Ҳай, кампирлари билан ҳам гаплашдингизми?

— Гаплашдим-да. Сени сўраб юбордилар. Кенжалари Қаюм ҳам рози. Янгамнинг оғзи тексин деб асал ҳам берди. Эрта эрталаб дарахтларни буталашга тушадди... Э, хотинжон, омадимиз келди, ниҳоят!

— Ҳа, энди яхшиликларини кўришсин. — У яна эрига боқди. — Қанча муддатга беришди?

— Қанча муддатга? Номаслум муддатга! Берди-да, — деди кучаниб Қисматилло. — Муддат эмиш... Ҳим, тўғри энди. Шокир мабодо Тошкентдан қайтиб келса, унда боғчани бўшатишга тўғри келар...

— Ана бундай денг. Барибир омонат экан-да.

— Ундай дема. Кайфиятимни бузма, — аразлагу-дек бўлди Қисматилло. — Омонат дейди... Тагин чираниб давом этди: — Шокир юртга қайтмайди! Билдингми? Ўзи айтган. Менга айтган. Мана шу эринга, — деб кўкрагига бир мушт урди. — У жуда ўсадиган кадр... Келажаги порлоқ. Бу ерга келиб нима топади?

— Ҳим, барибир-да... Хўп, шу еримизниям ағдариб, ул-бул нарса экиб қўяйлик, — деди аёл. — Менинг ҳамма вақт раҳмим келади шу боққа... Боғлигим қолмаган-у бу ернинг. Йўнғичқанинг ўрниниям ажриқ босиб кетди. Сиз бўлса осмони фалақда...

— Уф-ф, — Қисматиллонинг юраги сиқилиб кетди-да, бир кўнгли хотини ёнига ўтирмақчи ҳам бўлди. Кейин жаҳди чиқиб: — Кетдик! — деди. — Бу ваҳм боғида бир ўзингни юришингни қара... Тур! Улинг уйдаими? Агар шу ерни чопиш керак бўлса, ўшайм қиладди шу ишни... Ҳим, сен билан менинг қиладиган ишларимиз мингта! — Хотини секин қўзғалар экан, унинг қўлидан тортиб ва қучмоқчи бўлиб: — Кўчамиз

энди, кўчамиз! — деб уқтирди. — Бор бисотингни об-кетамиз... Шошма, хаёлимни бўлма. Эҳтимол, мен ҳозир... ахир вақтим бор-у, ҳокимиятга тушсамми, мошин сўрасам. Бир-иккита шотиридан ҳам кўшса...

— Бугун кўчамизми? — ҳайратланиб ва ҳаяжон-ла сўради аёл — Ё эртагами?

— Бугун... улгуролмаймиз-ов. — Кейин бирданига бўшашиб кетди. «Шошма, ахир, қаерга оборасан бу хотининг билан Сиррибойингни?... Ўша зах босган, шилта уйгами? Соғ одамларни касал қилиш учун оборар экансан-да... Ҳе, галварссан-да. Ахир, Полвон бобогаям айтдинг-ку, уйларни ремонтдан чиқараман деб... Шу, шу ишни қилиш керак энди! Қанча тез бўлса, шунча яхши. Ана ундан кейин кўчиб борсанг, ярашади. Дарвоқе, молларингга торлик қилади-ёв у ердаги оғилхона. Ёки сигирни сомоқхонага киритасанми? Ай, Сиррибой йўлини топади... — Кейин хотинининг ёнига ўтириб: — Мен сенга бўлари гапни айтсам, эртани ҳам қўййлик, — дея давом этди гоят муҳим-дунёвий масала ҳақида гапираётгандек. — Гап шундаки, уйларни, боғчаниям сал тартибга келтириш лозим экан. Мен ҳовлиққанимдан бу ёғини ўйламаган эканман.

— А, боғчада одам яшамас эди-я? — деб ўйчан сўраган бўлди аёл.

— Ана, ана! От-тангга раҳмат!.. Шунинг учун менинг олдимда бир неча масалалар кўндаланг бўлиб қолди, — фикри равшан тартиб кетди. — Биринчидан, Қаюмжон дарахтларни абрезка қилгани билан боғ яшагудек бўлиб қолмайди. Қолаверса, мен Ўзбак бобога ҳовлини енгилроқ ремонт қиламан, деб ваъдаям бердим. Лекин номига таъмирлаш ҳам менинг қўлимдан келмайди. Шунинг учун яна бир марта «яланғоч сувдан қўрқмайди», деб ҳокимга кирсам, а? Мен у бечоранинг мени анчагина ҳурмат қилишини билмай юрар эканман... Мана, орқаворотдан мени жуда масъулиятли ишгаям тайин этиб қўйди... Хуллас, ремонт масаласида ёрдам сўрайман. Бундан ташқари, кўчни обориш учун машинаям керак! Тағин бир-иккита шотирлар ҳам...

— Шошманг. Бугун... ҳозир борасизми ҳокимга? — деб сўради аёли.

— Ҳа, энди... ҳозир вақтим бор-ку?

— А, ичгансиз-ку? Оғзингиздан гупшиллаб...

— Озгина, бир пиёла вино ичиб эдим, холос, — деб бўйнига олди Қисматилло ич-ичида ичгиси келаётганини сезиб. — Идорага боргунимча ҳиди тарқаб кетади. Ҳим, ҳокимни учратмасам, жўралар ҳам бор, ахир! Биласан-ку?! Шундай кунда ярама-са, қачон ярайди?

— Ароқхўрликда, — деб минғирлади хотини.

— Айнима! — дўқ қилиб берди Қисматилло, аммо аёлининг пичингидаги ҳақиқатни ичида тан олди. — Ана, кўрасан, лўлилик қилиб бўлсаям уларни ишга соламан. Ўша маҳалланинг оқсоқолиям яхши одамга ўхшаяпти... — Сўнг ерда ётган белкуракни олибоқ ўрнидан турди. — Юр, кетдик! — Хотини элан-қаран кўзгалар экан, истехзоли кулимсиради. — Ариқни нега тозалаётиб эдинг? Сувқўяман дейсан? Ернинг шилтаси чиқиб ётибди-ку ўзи?

— Ай, жувозгарнинг куёви катта ариқдан сув боғлагани келиб эди, — нописандлик билан деди хотини. — Анави фишт тўкилган жойга кўзингиз тушдими?

— Ҳа, айтмоқчи, ким учаска солаяпти у ерда? — қандайдир жаҳл билан сўради Қисматилло.

— Жувозгарнинг куёви дедим-ку!

— Э, ҳа, ҳалиги Россия тарафларга қатнайдиған кичкина куёви?

— Ўша. Жуда пулдор бўп келганга ўхшайди. — Аёл гарди рўмолини қайта боғлагач, этак томонга тикилиб давом этди: — Инвалид бобонинг ерини сотиб олти... — Кейин ғижиниб йўлга тушди. — Ҳали бирон соат бурун ўзимизнинг ариқ бўйича чиқиб борди-да. Кичкинагина, муштдек нарса экан. Мен эшик тирқишидан қараб турибман. Ўғлингиз сув олгани чиқиб эди. Уни гапга тутди: «Анҳорнинг суви ёзда қаммайиб қолмайдими? Сув жанжали бўп турадими? Менинг учаскам сизларга энг яқин жой... Қўшни бўламиз энди. Мана эски ариқнинг изини олиб келдим. Кўмилиб кетган экан. Ҳали замон мардикорлар келиб тозалайди. Лекин ҳозир лойга сув керак...» Яна кўп гапирди. Сизниям сўради. «Қаерда ишлаяптилар?» деди. Хуллас, сувдан боғлаб кетди. Кейин мен чиқдим-да! — деди аёл эрига чақнаб, жаҳл-ла қараб. — Боғни сувга бостирмасин, дедим. Кейин ўзимизнинг ариқни тозалаброқ қўяй, деб белни кўтариб тушиб эдим. Йўқ, унинг эски ариғи четдан ўтган экан! Шундай бўлсаям

арифимизни хас-хашакдан тозалаб қўйгим келди. Сиз барибир бу ишни қилмас эдингиз... Эй, отаси, шу боғимизга жудаям раҳмим келар эди-да!

— Э, мени-чи, мени? — деди Қисматилло бирдан ҳовлиқиб. — Лекин қўлим бўшамас эди... Кулма! — Бирдан дўқлаб юборди. — Полвон бобонинг боғчасини кўз остимга олгандан кейин... Айниқса, бултурдан бери умуман...

— Ҳа, майли, — деди хотини ва илиққина жилмайди. — Бояна, сиз келишингиздан бирон ўн минутлар олдин мени кўрибми тагин ўзи кеб-қолди! Ҳа, лўмбиллаб... Жуда қуюқ сўрашиб, кейин нима дейди денг?

— Хўш? — чимирилди Қисматилло.

— Янгажон, шу боғларинг қаровсиз бўп ётипти. Бунинг сабаби маълум. Эрингиз муаллим эдилар... Демокриманки, шу ернинг бирон ўн сотифини сотмай-сизларми менга?

— Шундай дедими?

— Шундай деди.

— Вой, аблаҳ-е. Қандай журъат этди?

— А, нима? — деди аёл тўхтаб ва эридан кўз узмай. — Барибирам бекор ётипти-ку...

— Гапирма! Бу, бу — отамерос, бобомерос ер! — атай қизишиб кетди Қисматилло. — Мен унинг ҳаром пулини ҳожатга ишлатаман! Ҳар хил найранг билан, лўтгивозлик билан топган пулини... Гапини қаранг-а. Бу ер, бу ер тугул... ана, анави ташландиқ вайроназор ҳам мен учун нондай азиз! О, боболарим макони!

— Лекин бир-эки йил орасида қишлоғингиз чолдевор бўлиб қолади, отаси, — эрига қандайдир ҳамдардлик билдирган бўлди аёл. — Бугун ҳам ҳув четдаги қоровул чолнинг томини бузиб, хариларини обектишди. Эшик, роми, деразалариниям... Тавба, чин арчадан қилинган экан — ўзимизникидай! Арчанинг ҳиди келиб турди!

— Воҳ-воҳ-воҳ!

Улар катта ариқ бўйига чиқиб боришган эди. Қисматилло туйқусдан тўхтаб, қаршисида бир-бирига мингашгандек, аниқроғи, бирининг томи бошқаси учун супадек қилиб қурилган уйчалар-кулбачаларга ҳансираб боқди-ю:

— Киночиларнинг ҳам билгани билган! — деди. — Ўн марталар кинога олишди-я шу ерни?

— Сал пастроқ тушинг, — деб илжайди хотини.

— Ҳа, беш марта. Лекин олишди-ку?! Завқланиб, яна келамиз дейишиб, бундай гўшалар — анқонинг уруғи бўп қоляпти, деб... О-о! Бунча мақтованаву туманимиз маркази шаънигаям айтилмаган, хотин!

— Қадимда халқимиз шундай кулбаларда яшаган, деб олишади-да, а?

— Бу, бу... маъно ҳам бор! — билафонлик қилиб ва алланечук қизиқиш билан давом этади эр. — Лекин бу макон — ҳозирги замон томошабинлари учун — экзотика! Тушундингми?

— Ҳа, менга бир нарсани аниқ айтинг, — деб қолди аёл, афтидан, ўйлаб келаётганини изҳор этиб. — Полвон бобонгиз ўша боғчани... ўша боғчада неча йил яшар эканмиз?

— Э, қизиқсан-а, хотин! — хаёли бўлингани боисиданми ортиқ даражада гашланиб кетди Қисматилло. — Сув кўрмай этик ечишни талаб этаяпсиз менадан! Ким билади энди. Шавкат ҳам... — Кейин бирдан сиқилди-ю, Розик чолнинг нимадир муносабат билан Афандининг бозорда: «Эшакни ўқишга ўргатаман!» деб жар солиб юришию кейин пошшога: «Йигирма йилда ўқишни ўргатиб қўяман», дегани ва уйда аёлининг бу гап куракда турмайдиган гап эканини айтганида, Афандининг: «Э, хотин, қўявермайсанми! Йигирма йилгача ким бору ким йўқ. Ё эшак ўлади, ё мен, ёки пошшо» деб жавоб бергани эсига тушиб кетиб, бир зумда айтиб ташлаган эди, хотини дастлаб кулди-ю, кейин қовоғини солди.

— Уялмайсиз-а, отаси... Шокир ака жўрангиз-ку? Шу уйнинг тили бўлса айтсин, неча кунлаб...

— Бўлди-бўлди. Ҳазил-ку бу, ҳазил. Э, ҳазилни билмаган! — Қисматилло ич-ичида уялиб кетиб, тагин хотинини айбдор қилмоқчи бўлди. Аммо бўлмади ҳозир... (Аёл мийиғида илжайр эди!) Кейин бирдан ясама қаҳр билан аёлига буюрди: — Бор. Уйга бор! Ҳар эҳтимолга ҳозирлигингни кўравер. Камбағални кўчганда кўр деганларидек бир олам юкинг бор... Мен бир айланиб келай. Ҳей адоқдан тушаман. Томма-том юриб келаман. Ахир, жиндак хайрлашиш ҳам керак-ку...

— Ҳозиргина ҳокимиятга... — Хотиннинг гапи оғзида қолди.

— Нима-а? — қишлоқдан кўз узмай бақирди Қисмат.

— Хоразмдаги Хива шаҳри «очиқ музей» дейилар экан-а?

— Ҳа, аллақачон! — деб жавоб берди Қисматилло ва бирданига хотинига термулиб қолди. — Музей, — деб шивирлади-да, энди аъюҳаннос солди: — Ахир, бу қишлоқ ҳам музей-да! Шундай эмасми? Ҳайлаб кўр... Эй, бу гап қаёқдан калланга кеб қолди?

— Киночи қиз, — деб табассум қилди аёли, — ай-тиб эди, айрон сўраб келганида.

— Эй, тўғри-е, тўғри, — дея энди хотинига яқинлаша бошлади ва уни бирдан кучиб, чаккасидан ўпди.

— Вай, кўчада уялмайсиз-а...

— Тупурдим уятга... Уялмаганим учун текин боғчага эга бўлдим. Уялмаганим учун мана — костюм-шимли бўлдим. Уялмаганим учун... ресторандаям ароқни текинга ичаман. Канса кансов, уялмаганим учун мухбирлигимда машина багажида...

— Бўлди-бўлди, — деди аёл. — Мен сизни билмайманми... Бу ерда гап сотиб ўтиргандан кўра, уйга юринг. Томга нарвон қўйиб бераман. Ҳовлидан ҳам чиқсангиз бўлади музей-қишлоғингизга!

— Эй, музей-қишлоқ, — хаёлчан шивирлади Қисмат. — Қандай яхши-я! Шунини асраб қолсак...

— Яхши бўлади-да, — деди аёл жиларкан. — Маънавият ва маърифат марказига иш йўқ, деб нолиётган эдингиз. Ана — иш! Ҳаракатингизни қилинг. Сақлаб қолинг қишлоқни... Йўғасам биз шаҳарга эниб кетгандан кейин ҳовлимизнинг ҳам бошига чодеворлар кунни...

— Эй, жудаям тўғри айтаяпсан, — дея яна кўтарилиди. — Қишлоқни келгувси авлодларгаям етказиш керак! Бундан савобли, бундан маданий-маърифий иш бўладими! Мен бугуноқ бу ғояни ташвиқ қила бошлайман!

9

Қисматилло томма-том юриб қишлоқ билан хўшлашаман, дейишида ҳам шошилган экан. Бостирмага тираб қўйилган нарвондан кўтарилиб, том бўғотига беихтиёр қўлини босди-ю... бармоқлари ҳаммига ботгандек бўлди: ҳар йили лойсувоқ қилинавериб кўпчиб, қалинлашиб кетган том ҳали селгимаган экан.

У нарвондан ерга тушди-да, қачонлардир ётқизилган ясси тошлардан иборат йўлгага чиқиб олди. Кейин бостирма-сомонхона эшигига тикилиб қолиб, яна изига қайтди. Қийшиқ эшикни ланг очиб, қандайдир шиддат билан ичкарига боқди. Қаршисида яримлари катилган-олинган майда сомоннинг у ёғи шифтга тегай деб турар эди: бултур ёзда шимолдаги лалмикорда буғдой янчаётганлар хирмонига бориб, бир замонлар газетада ўзи мақтаган бригадирдан бир бричка сомон — шу сомонни сўраб олиб — келтирган эди.

— Бунни қайтиб обораман боққа? — деб гудранди-ю, мол-ҳол бобида балогардони — ўғлини жаҳл билан чақирди: — Сиррибо-ой! Қаердасан?.. Онага ариқ қаздириб кўйиб, ўзинг ухлаб ётибмидинг?

— Э, даладан кеб эдим-е. Билмай қоппан опамди чиққанини...

— Хўш, мана шу сомонни кўраяпсанми? Ана шуни ҳозирок қоплай бошлайсан! Омборда қанорлар ҳам бор. Уларгаям жойла... Биз, улим, жаннатга кўчамиз!

— Эшитиб эдим, — деди эшикка суяниб турган новча Сиррибой.

— Молларинг қаерда?

Сиррибой тоғ томонга ишора қилди.

— Ибодуллабойнинг подасига кўшиб келдим. Ўзлари менга жавоб берди. Бор юмушингни қилабер. Оқшом магазин-мактаб қошига чиқсанг, сигирларингди ҳайдаб кетасан, дедилар.

Қисматилло хурсанд бўлиб кетди.

— Хотин, эшитяпсанми, бутун фақат яхши гаплар, фойдали гаплар эшитадиган куним экан-да! — деди. — Ибодуллабой молларини ҳайдабди далага. Ҳа, энди, кунгай бетлар кўкариб қолди. Ишқилиб, бу ёғида совуқ бўлмаса, бўлди. Оғзи кўкка теккан мол яна сомонга ўзини урса, ичи кетиб...

— Касал бўлади, — деди Сиррибой.

— Балли, ўғлим.

Шунда Қисматилло ўзига нимадир етишмаётганини бирдан ҳис қилди. У, табиий, ўша «ниманидир»нинг нима эканини дарҳол фаҳмлади-ю, тан олгиси келмади (ичгиси келаётганини-да). Шунинг учун долзарб масалалар ҳақида ўйлаши лозимлигини уқтирди ўзига ва бунинг учун нималар қилмоқ лозимлигини ҳам англади, ҳатто қилинажак ишлар кўз олдидан ўта бошлади.

— Хўш, — дея айвонга чиқиб, ўғлининг кифтига қоқди, — айтилган ишни қилгин. — Ана шунда бу — гир атрофи уйчалар билан қуршалган, саҳни икки сотиҳ ҳам чиқмайдиган тошлоқдан иборат ҳовли-қўрғончасида бемалол нафас олиб яшаганини кўтаринки бир руҳда туйди. Кейин беихтиёр айвон четига йўналиб, йўғон, деярли йўнилмаган арча устунига кафтини қўйди, кейин силадию оғочга зеҳн солиб:

— Ҳе-е, бу ҳали минг йил туриб беради, — деди ва ҳидлай бошлади. Хотини айвон адоғидан кириладиган даҳлизда экан; мўралаб қаради.

— Нима? Сумалак майсаси сувсиз қопти. Уйга киринг. Газга чой қўйдим. Сиррибой, сен ҳам ке. Газбалонни сал бураб қўй.

Қисматилло чуқур хўрсинди-ю, уйга кирмади. Пастак дераза ёнидаги парта ўриндиғига ўтирди (яқин-яқингача болаларнинг қий-чуви билан обод бўлиб турадиган мактабда ишлаган пайтлари «списат» қилинган парталардан бирининг ушбу ўриндиғини Сиррибой кўтариб келган эди).

— Ҳў, онаси, баққа бир қара... Мен кетганимдан кейин ҳам шу ажриққа сув берарсан! — деб туйқус бақириб юборди. Аёли шошиб чиқиб келди.

— Ҳокимияттами?

— Ҳокимиятга, — деди у устунга тикилганча. — Ҳақиқатан ҳам шошилсам, хотин, сизларга жабр қилишим мумкин экан... Боғчани айтяпман. Уларини синчиклаб кўздан кечирдим. Хийлагина зах еган... Одам яшамагандан кейин шундай бўлади-да. Шунинг учун мен ҳозир ҳокимиятга бормасам бўлмайди.

— Иш тугамадими?

— Иш... ҳокимнинг иши тугар эканми? Илгариги райком секретарлари кечаси соат ўн иккидан кейин уйларига кетишар эди. Ҳозир ҳам — ўша аҳвол.

— Чой ичмайсизми?

— Кейин... Яна сизни қора тортиб келдим дейман! — Қисматилло кўзларини, ниҳоят, устундан узиб, хотинига қаради. Чехрасида теран бир тантанаворлик ва голибият сезилар эди. — Менинг жоним керак бўлса, уйларнинг ремонтига қарашасиз, дейман.

— А-а, кошкийди, — деб пичирлади юзига табасум югурган аёл. — Бўлмасам чойни ичинг-у...

— Э, чойингни қўятур... Айтмоқчи, ароқ менга

ёқмай қопти. Дарров таъсир қилади. Бору йўғи бир пиёлагина ичган эдим-а бу захри қотилдан.

Қисматилло ўзича қизишиб, назарида, жуда тўғри гапларни айтаётгандек бўлиб вайсар экан, хотини изига қайтиб кетди. Шунда рўпарадаги пастгина эшикдарвоза сурилиб-очишиб, каттакон калласи эгилганча пишқириб бир малла буқача кириб келди ва йирик кўзлари ялтираб бу — ялмоғиз кампирнинг хилват қароргоҳидек кўрғончага қаранди. Кейин Қисматиллога кўзи тушиб, уни сузадигандек бир-бир қарич мугузларини ҳам қилиб, уч-тўрт қадам босди. Сўнгра бирдан чапга қайрилиб, сомонхонага ўзини урди.

— Ҳа, ёмонлагур, — деб вижинди Қисматилло. — Қочиб келди... Хотин, охири шуни Полвон бобонинг кушхонасига обораман.

— Кушхонага обориб юрасизми, — деди даҳлизгазхонадан хотини. — Ўша боғчага чақириб сўйдирсангизам бўлади. Кўп ёввойи чиқди-да бу палакат...

— Хўп, бўлмасам мен турдим! — Қисматилло ўрнидан турди. — Сиррибой! Қаерга кетдинг? Омборнинг бурчагида уюлиб ётибди ўша қошлар... Анову ёмонлагурни ўзинг эплайсан-да. Оғилга киритиб, маҳкам боғлаб қўй. Қантариб ташласанг ҳам майли бу кўрнамакни...

— Ҳой, чой қайнади! — деганича қолди хотини.

— Чойни ўзинг ич. Шу тобда илҳом келди, хотин! Бугунги ишни эртага қўймайин. Темирни қизигида босиш керак, дейдилар, — дея дарча-дарвозадан чиқди Қисматилло.

Унинг довдирай-совдирай бирданига шу қарорга келишига сабаб — авваламбор, хотинига ўзининг у қадар дангаса-хаёлпараст эмаслиги, ҳатто оилапарвар қилиб ҳам кўрсатиш истаги бўлса... иккинчидан, ҳалиги захри қотилнинг пинҳона чорлови эди: ҳа, у интиқ бўлиб, ялтоқланиб юрган «нимарсаси»га ниҳоят етганидан тўйиб завқланишга ҳақли эди.

Мана шу икки ҳол бир бўлиб, кайфиятини чандон кўтариб юбордики, табиий, унинг атрофларга қараши ва атрофларни кўриши ҳам бошқача — завқли, кўтаринки тус олди.

Мана, унинг чап томонида яшилланиб қолган ва бир-бири билан ушлашиб кетган адирлар: улар адоғи тоғларга туташ!

Ҳа, камгап ва ҳамиша бировларнинг раъйига

қарайдиган дўсти Шокиржон билан бу томонларнинг тошини санаган: шундай пайтларда қўзиқорин териш учун ҳам чиқишарди баъзан... Қисматиллонинг ўнг томонидаги — кўпинча назари илмайдиган яланғоч боғроғлар ҳам ўзгача кўринмоқда эди. Ким билади дейсиз, ҳар-ҳар ерда битгану чала иморатлар кўзга яққол ташланаётгани учунми... Бироқ бир нарса аниқки, бу боғотлар ҳадемасдан Полвон бобонинг, яъни ўзининг боғчасидан ҳам жозибалироқ бўлиб кетади: ахир, бу манзил тоғларга яқин...

Аммо-лекин ўша истиқболда ҳам наҳотки ўзининг бобомерос боғи шу аҳволда ёввойинамо бўлиб қолиб кетар...

Инсофсизлик бўлар-ов. О, бечора аёл! Раҳми келар экан-а боққа.

Унинг белкурак ушлаб юриши, ариқ тозалаш, тагин боққа қайғуриши...

Қисмат, уял...

Эркаксан-ку!

Қисматилло ана шу кайфиятда айланма йўл адоғидан бурилиб, яъни йўл бўйлаб икки қаватли почта-телеграф биносига яқинлаша бошлади. Бу бино тошлоқ йўлнинг ўнг томонида, чап тарафида эса собиқ райкомнинг — ҳозирги ҳокимиятнинг уч қаватли иморати қабариб турар эди.

Бироз юрилгач, ўнг томонда ҳам, чап томонда ҳам панжарасимон энгарак-дарвоза келар, табиий, хоҳлаган у ёққа, хоҳлаган бу ёққа ўтар, дарвозалар эса ҳамиша очиқ бўлар эди. Тўғри, почта-телеграф томонга машина кам кирар, бу томонда эса камида ўнта-лаб турли русумдаги автолар иморатта тумшугини қаратиб турарди.

Қисматилло ҳокимиятга келаётган эса-да, не бир жозоба унинг кўзини почта-телеграфга қаратди ва у худди истаб келаётганини топгандек бўлди: у ердаги майдончада туман радиосининг раҳбари, муҳаррири ва диктори, «Важний» лақабли Комилжон, туман газетаси ёпилгунча «зам»лик қилган, «Стрилок» лақабли бутилкадоши ва шу иморат биқинида хусусий дўкон очган Тиллажонлар кулишиб туришар эди.

Уларнинг ҳам кўзи Қисматиллога тушди-ю, Стрилок зўр бериб имлай бошлади.

Қисмат уларнинг жиндак-жиндак отиб олишганини тусмоллаган ҳолда, ишшайганча йўлини бурди.

— Исанлиққа совлиққа, тозалиққа бойлиққа! — дея раҳматли Равил бободан қолган машҳур қадах сўзини такрорлаб, улар билан кўриша кетди. — Салом сизга Хоразмдан! — деб Стрилокка илжайди. — Бўпти-да, а? Ош бўлсин... Комилжон, омонмисиз? — дея радио эшиттириш бошлиғининг қўлини олди: бу йигит ёш эса-да, жиддий, бачканалик ва ҳар хил майда-чуйда гапларни хушламасди. — Сен қалайсан, Тиллажон? — дея ниҳоят, дўкончи билан кўришди.

— Акаларни кўриб, чиқиб келдим, — деди Тиллажон. — Айтмоқчи, газетанглар яна чиқадиган бўпти-я!

Қисматилло дам Комилга, дам Стрилокка қараб олди-да:

— Ҳим, яхши ният ярим мол, — деди. Кейин қизишиб кетди. — Нима бу, туман газетасини ҳам ёпиш мумкинми? Ахир, газета — халқнинг овози бўлса! Овозни бўғиш дегани-ку бу!

— Ҳовлиқма, азизим. Сен тушунган нарсани, — деди Стрилок, — бошқалар ҳам тушунади.

— Лекин, Қисмат ака, сизга яхши вазифа беришар экан, — деб қолди Комилжон. — У — жиддий иш, ака.

— А, эшитдингизми сиз ҳам?

— Ҳокимнинг олдидан чиқиб туришимиз, — деди собиқ муҳаррирнинг муовини.

— А-а, газета масаласиям ҳозир...

— Олдин айт, йўталасанми? Бу хурсандчиликни нишонламай бўлар эканми, чорвадор дўстим? Нимага хўмраясан? Бизда тиррақи улоқ ҳам йўқ. Уни боқишга бир катак ҳам йўқ. Сенда... бо-ор! Анову тоғлар ҳам сеники!

Қисматилло атайин жим турди-турди-да:

— Тиллажон, дўконингга торт шуларни. Менинг ҳисобдан... — деди. — Еб кетмайман.

— Э, ака. Мен сизлардан қачон пул сўрабман? — деди дўкончи. — Ош бўлсин! Марҳамат... Комил ака?

— Менинг эшиттиришим бор-да. Мана, соат олти бўляпти, — деди Комил сирли кулимсиб ва Қисматиллодан сўради: — Ўзи, нимага бу ёқдан эниб келаётиб эдингиз?

— Менда эс борми, — дея ўйланиб қолди Қисматилло ва бирдан бўғилиб сўради: — Ҳоким шу ердами?

— Ҳозир ўзида.

— Ана, машинасиям турибди, — деди Стрилок ҳокимият пастига талай машиналар қаторлашиб турган майдонга қараб. — Нима, гапинг бормиди?

— Бор. Жуда муҳим гапим бор, — деди Қисматилло ва, дарҳақиқат, булар билан дўкон орқасида — бўш яшиқларда «юз-юз» қилиб валақлашиб ўтиргандан кўра, уй-ремонт масаласини ҳал қилиб чиқиши муҳимроқ ва ақллироқ иш бўлишига иймон келтирароқ; — Шундай кираману чиқаман, жўралар, — деди чин дилдан ялингудек бўлиб.

— Ундай бўлса, биз этажда бўламиз, — деди Комил иморатнинг иккинчи қаватига қараб. — Менинг хонамда бўламиз. Боринг, ака, зарил ишингиз бўлса, ҳал қилиб чиққанингиз маъқул.

— Жуд-даям-да! — Қисматилло тўрт-беш одим физиллаб кетгач, бурилиб деди: — Чиқай, келай... Айтиб бераман сизларга! Жуда қизиқ гап! Эй, Стрилок, менсиз қуритиб қўйма...

Қисматилло шу кетишда дарвоза қолиб панжарадан ошиб ўтди. Тагин қоровул-мелисага қарамай, юқори қаватга кўтарилди бошлади. Ҳоким қабулхонаси. Одатдагича, уч-тўртта одамлар ўтиришар, котиба қиз бурчақдаги хонаки пальма дарахти тагида машинка чиқиллатарди. Қисматиллога ҳуркиб-чўчиб қарадию:

— Акажон, сабр қиласиз, — деди.

Шунда, Худо буюргандай, ҳокимнинг эшиги очилиб, бирин-кетин башанг кийинган қандайдир меҳмонлар шляпа ва телпақларини кия-кия бу ёққа чиқишди. Уларни кузатиб чиққан Ҳоким қўл бериб хўшлашаркан:

— Гап битта. Банк билан ўзим гаплашиб қўяман. Керак бўлса, бошқарувчининг қулоғини тортиб қўяман, — деди. Кейин уларнинг йўлакка чиқишларини кузатиб тургач, Қисматиллога тикилиб қолди-да: — Қуллуқ бўсин саруполар? Бу ёққа юринг, — деди ва хонасига кираётиб, бу томонда ўтирганларга: — Беш минут... — деб қўйди.

Қисматиллонинг кайфияти яна-да кўтарилиб кетган, бу гал ҳам иши осонгина битадигандек эди. Улар — Ҳоким тўрда — ўз жойида, Қисматилло узун столнинг ёнида ўтиргач, бироз кулишдилар: Қисматилло костюмни қандай танлаб олганию супермаркет соҳибини битта туфлига ҳам туширганини айтиб берди.

— Болабсиз, — деди Ҳоким. — Хўш, яна нима хизмат бор бизга, Қисмат ака? Сизга вақтинчалик идораям топдик. Комилжоннинг ёнида бўш хона бор экан. Шуни мўлжалаяпмиз. Ҳалигина улар шу ерда эди. Газетани яна... — Газетанинг тиклангани ва уни ёш, ишчан журналистлар билан таъминлаш хусусида гапира кетди. Кейин редакциянинг биносини атлас фабрикаси ўз ишчилари учун ошхона қилиб юборгани ҳақида сўзлар экан, диққати оша бошлаган (у ёққа тортяптида!) Қисматилло бирданига қалбаки кулди.

— Ҳоким бобо, кечирасиз-у, ҳозир тўрт оғиз гапирган бўлсангиз, шунинг икки оғизида уй-жой масаласи тилга олинди, — деб бошлаган гапини ҳам Ҳоким давом эттириб кетди:

— Э, уй-жой, ер масласи — ҳозир энг катта проблемалардан бири бўлиб қолди, Қисмат ака, — деди. — Ҳар куни юзлаб одам ариза билан келади. Хўп, фермерларнинг йўриғи бошқа... Тушунарли. Аммо оддий хизматчилар ҳам ер сўраб келади. Ер, боғ — дефицит бўлиб кетаятир... Ака, сизга билинмайди-да, — дея қорни тегиб турган тортмани очиб, битта сигаретани лабига қистирди-да, Қисматилло гугуртини чиқаргунча чақмоқда тутатиб олди. Сўнг эшикка хавотир-ла қараб: — Рост айтяпман, — деди. — Бу проблема сизга билинмайди. Уйингиз бор, отангиздан қолган каттагина боғингиз бор...

Қисматилло шунда ҳар иккала қўлини кўтарди-да, ғарибона бир товущда ҳасратини тўка кетди: том-тошининг алмисоқдан қолган харобазорда экани, этакдаги боғи эса қаровсизлиги туфайли чўлга айланиб қолаёзгани — буларни эпақага келтиришга ўзининг куч-қудрати мутлақо етмаслиги ва ҳоказолар ҳақида сўзлаб ва Ҳокимдан уй-жой ёки қуруқ ер сўраб кирмаганини кулги мақомила айтиб, ниҳоят, муддаога кўчди.

10

Қисматиллонинг ҳасратини, аниқроғи, бу гапларни гапиришдан муддаосини миқ этмасдан тинглаган Ҳоким ёнидаги тутмани босди, шекилли, эшик очилиб, котиба кўринди. «Уларга айт, яна беш минут кутишсин», деди-да, Қисматиллога қўшимча саволлар берди. Жавобларни ҳам эътибор ила тинглагач:

— Хўш, ремонт масаласида биз ёрдам берамиз албатта, — деди. — Бу проблема эмас. Ана, қанча қурилиш кетяпти... Боғингизнинг атрофидаям уч қаватли қилиб уй солаётган бойваччалар бор. Ўшаларнинг любойига бир оғиз айтсак, акага қарашиб юборинглар, десак, йўқ дейишмайди. Қайтамга хурсанд бўлиб, уйингизни... ўша бир уйу бир даҳлизни таъмирлаб беришади. Пол ҳам бўлади, патўлак ҳам... Аммо, жон ака, сизга бир саволим бор. Конкрет жавоб берсангиз.

— Хўп бўлади, оғажон.

— Айтинг-чи, Полвон бобо ўша боғчани сизга ижарага бердимиз? Ё шундайигами?

— Энди-и, — деди Қисматилло чайналиб ва беҳол тортиб, бўлари гапни айтиб қўяқолди: — Ижорага десаюм бўлади-ю, лекин текинга.

— А-а. Яхши. — Ҳоким сочи калта қўйилган қийшиқ қалласини ирғаб, кулимсиради. — Полвон бобо — бағри кенг инсон. Бизнинг оталар ҳам у кишини мақтаб тилга олишарди. Хўш? Текинга бўлсаюм, қанча муҳлатга бердилар?

— Ана шу ёғи номаълум... — деб карахт тортиб кетди Қисматилло. — Кечирасиз, мен ҳам чексам...

— Бемалол... Демак, номаълум муддатта. Аниқроғи, айтганингиздек дўстингиз Шокир ака юртга қайтиб келгунига қадар?

— Балли, отангизга раҳмат.

— Хўш-хўш... яна бир савол туғилди. Шокир ака эрта-бир кун келиб қолсалар-чи? — Ҳоким Қисматиллога тикилди. Қисматилло у кишига сумрайиб қолди. Кейин яна бирдан зўриқиб тушунтира бошлади:

— Ахир, у юртга келмайди! Мен, мен билмасам, ким билади? Ҳозир ўзи билан телефонда гаплашишим ҳам мумкин. Ахир, боғни менга бериш фикри ҳам бир ҳисобда... ундан чиққан эди. Болалиқдан бирга ўсганимиз, бир кўрпани тепкилаб дегандай...

— Хўп, — деб чуқур хўрсинди Ҳоким. — Биз сизга ишондик. Лекин, Қисмат ака, ўзимиз ҳам, бошқа туманлар ҳам олий маълумотли иқтисодчи, дунё конектурасини яхши биладиган, пулни айлантира оладиган, ҳалол... ҳа, ҳалол банкирларга муҳтож бўлиб қолаётирмиз. Ҳали бир-икки кишини кузатдим-ку? Ўшалар банкирлардан куйган одамлар... Э, шунчалик мураккаб, махинациялари сероб бир соҳа бўлар экан... банк дегани. Бизлар билмаймиз, махсус саво-

димиз йўқ. Ҳали қонунларниям тузук ўзлаштириб олганимиз йўқ...

— Ҳа, булар — янги соҳалар-да, — деб қўйди Қисматилло ва бирдан яна Ҳокимга сумрайиб қараб сўради: — Нимага бу гапларни... Кечирасиз, бу гапларнинг Шокиржонга қандай алоқаси...

— Алоқаси бор-да, — деди Ҳоким бир теранлик ила. — Туманимиздан Тошкентда ўқиётган талабларни бир хурсанд қилиш учун совға-салом билан борганимизда, ресторанда Шокир ака билан ҳам учрашиб қолиб эдим. Ҳа. — Қисматиллога қаттиқ тикилиб қўйиб, давом этди: — Менимча, акажон, у киши Тошкентда қолиб кетмайди...

Қисматилло ҳам Ҳокимга тикилиб сўради:

— Шундай дедими... ўзи?

— Шундай деганлари йўқ, албатта. Лекин мен шуни ҳис қилдим, Қисмат ака.

— А-а. Буни, албатта ҳисобга оламан, — деб қўйди Қисматилло.

Хўш, яна нима дейиши, нима қилиши керак Қисматнинг? Ҳокимнинг гапи — гап: ремонт масаласи ҳал бўлди... Демак, бу ёғини ҳам ўйлаб иш тутишинг керак экан, Қисматилло! Ҳақиқатан ҳам Шокиржон келади-ган бўлиб қолса... Шунга тайёр туришинг керак, токи индамайгина уйни бўшатиб чиқади-ган бўл... Шунда Қисматиллонинг кўз олдига шифти оппоқ, дераза ромлари ҳам бип-бинойи, ерига ётқизилган тахта-пол ҳам бўёқ қилинган, хонадаги жами гўзалликлару қулайликлар мана мен турган ўша... уй келди. Уй келди-ю, ундан қандайдир чекинар экан, ундаги бор гўзалликни, ҳатто қуриб қолган бўёқларни ҳам кўчириб кетиши лозимдек туюлди... Ҳа-да, нега энди захлаб-бижиб ётган кулбани бундай чароғон қилганидан сўнг ташлаб кетиши керак? Бундан чиқадики, Қисматилло дўстининг Тошкентдан келишига бу уйларни таъмирдан чиқариб, кутиб турган бўлади? Ҳа, кутиб турган бўлиб чиқадида... Э, йўқ, кечирасиз. Маъзур тутгайсиз, Шокиржон. Сизни бундоқ кутиб олиш бу фақиру ғариб, тагин ароқхўр дўстингизга тўғри келмайди. У ўзини эплаб, аравасини тортиб юрса ҳам — хўп гап... Сиз — бошқасиз, ахир: ревизор банкир... О, баланд охурлардан ем ейдиган тулпор бўлдингиз. Қисматилло эса сизнинг қаршингизда — аравага қўшилган бир чўбир қирчанғи...

Дўст бўлсангиз, унга сиз қарашувингиз лозим. Сизнинг ҳар бир гапингиз тонна-тонна тош босади... Қисматбой эса бир оғиз ҳақ гапини бировга етказиш учун ҳам минг бор товланади. Артист, артист... Бунинг жонига тўзим берсин-е!

Қисматилло дафъатан дўсти Шокир билан орала-ридаги фарқни баён қилиб, қандайдир керакли юкларни унинг устига ортгандай ва бунга ўзини ҳақли-дек туйди.

Демак, шунга қараб иш тутиш лозим энди.

Уйни... ремонт қилиш шарт эмас! Э, дарвоқе, ўша уйчаларнинг ўзи шу туришидаям ёмонмас-е. Шифти пишиқ; тўсинлар, вассалар. Қишлоқдаги уйи ҳам шундай: тўсину вассалари мана мен деб қизариб туради; уларнинг ҳар бирига қатор михлар қоқилган ва уларга кеч кузақда осилга беҳи ёки олмалар эрта баҳорга-ча уйга хушбўй ҳид таратиб туради. Ҳа, у уйларни поли-патўлакли кўринишда тасаввур этиш мумкин-мас... Унда кулгили ҳол юз беради: қандайдир алоҳидаланиб — ажралиб, ўзидан тўқими қиммат эшакни ёдга соладиган бўлиб қолади... Ҳа, ҳамма нарсанинг табиий — ўз маромида бўлгани дуруст. Жумладан, гўзалликнинг ҳам-да: увада кийган келинчакнинг қулоғига тақилган почали олтин сирға унга ярашармиди? Кулгили...

— Қисмат ака, ўйланиб қолдингиз?.. Майли, ўйлаб олинг, ака. Сиз нима десангиз, биз шунга розимиз, — деди Ҳоқим унга дўнг манглайи остидаги қийиқ кўзларини тикиб. — Ўзингиз... ўзингизни четга олиб юрардингиз-а?.. Ҳали қирдаги мактабниям бутлаймиз. Этақдаги боғларга кўчиб келувчилар кўпайса, ўқувчиларнинг ҳам сони кўпаяди...

— Раҳмат-раҳмат, — деб пичирлади Қисматилло паришонликда ва Ҳоқимнинг бармоқлари орасидаги сигаретта ноҳос тикилиб қолиб: — Мумкинми, шу сигаретингиздан битта чексам? — деди.

— Вай, марҳамат. Мана, пачкаси билан олинг! — Ҳоқим қизил қутили «Мальборо»ни узатди. — Олинг. Ўзим бунинг ишқибози эмасман. Сиқилганда, эрмак қиламан...

— Ҳоқимжон, оғажон, — деди Қисматилло енгилгина сигаретни Ҳоқим чақиб тутган чақмоқ ўтида тутатиб. — Мен шундай қарорга келдимки, боғча-уйлар қандай бўлса, шу аҳволда қолиши керак... — Кейин

бирдан биқинини биров ўйиб олгандай оғриб кетди: «Нимага мунча аҳмоқсан-а? — деб ўйлади. — Афанди, афандининг ишини қибсан... Йўқ, қилмоқчи бўлибсан! Тавба, ўша уйларни ремонт қилиш фикри қачон бу қовоқ калламга келди ўзи? Ҳарқалай Полвон бобога ёқиш учун шундай деб юбординг-у, миянг ўлгурга ўрнашиб қолди-да. Полли-патўлакли, чароғон уйда яшашни сенга ким қўйибди? Тагин у — муаққат бўлса, гастинсадай... Шунча йил қорасувоқ уйда яшадинг: ўлиб қолмадинг-ку.

Ҳа, бу хатони тузатишинг керак. Шарт! Тўғрироғи, бу хатодан унумли фойдаланиш ҳам мумкин. Ҳоким эриб турибди, ваъдани қуюқ қилди. Унга нима, карнайчидан бир пуф... — Қисматилло йўл қўйган хатосидан, яъни Шокирнинг уйлари ремонтига Ҳокимни кўндирганидан энди...

...ўзи учун фойда чиқаришни ўйлар экан, табиийки, бу ўйнинг замирида ўзининг анову чолдевориними ўхшатиб таъмир қилдириш лозимлиги ёки бўлмасам, этақдаги боғда биронта кўналға тиклаб олиш — демак, Ҳокимнинг ваъдасини шу йўсин амалга ошириш истаги ётар эдики, бунга у ҳозирча ҳис ётарди, холос.

Ниҳоят, биқинида турган санчиқнинг босилиши баробарида шунча ўй-изтиробни яшин тезлигида онгию қалбидан ўтказиб, қандайдир — ҳозирча номаълумроқ хулосага келган Қисматилло Ҳоким-тўранинг ўзига хўмрайиб турганига эътибор қилароқ унинг бўғиқроқ товушда айтган гапини эшитди:

— Шокир аканинг барибир ўзимизга келишига ишонганингиз учун шу қарорга келдингизми?

— Ҳа, ҳа-да, — деб юборди Қисматилло ва бирдан кўнгли бузилди. — Мен ўзи — жўн одамман, оғажон. Ёшим қирқдан ошиб кетипти-ю, ҳамон думбулман... Шошманг, илтимос. Қаранг энди, эгаси барибир келиб яшайдиган уйда уч-тўрт ойми, йилми яшаш учун ўша уйларни капитал ремонт қилиш қайси хомхаёлнинг калласига келади... Ҳа, хомхаёлнинг калласига келади... Тавба, тавба! — Қисматилло чиндан ҳам ўртаниб чайқалди. — Сизга шу тўғрида мурожаат қилиш учун қанчалар ўйладим-а! Ҳа, ўйладим. Ҳар хил андишаларга бордим... Иккиландим. Ўзимни алдадим ҳам... Хотиним бечораям содда нарса: сезмади ҳисоб...

Шунда Ҳокимнинг ёнидаги телефон жиринглаб

қолди, Ҳоким гўшакни кўтариб-бостириб қўйди-да, чуқур хўрсинди.

— Хўш, яна қандай хулосага келдингиз энди?

— Ҳеч қандай... Э, кечирасиз, ремонт қолдирила-ди. Сизга минг-милён марта раҳмат. Жуда валламати йигит экансиз. Қаранг-а, чиндан ҳам ўша... — кастюми ёқасидан тортиб қўйди, — кунгача тортинибороқ юрардим... Умуман, раҳбарлардан ҳам, сиёсатдан ҳам кўнглим совутган эди. Қандайдир анархия бошлангандек эди... Айниқса, мактаб бўлингач... ё қудратингдан! Саломига алиқ олишга арзимайдиган бир кимса азза-базза мактабинг ярмисини сотволиб, дўкон қилса! Юқори синфлар тугатилса... Кечирасиз, укажон, ўшанда сиз вилоят марказида эдингиз. Мен олдинги ҳокимни ёмонламайман. Чунки вазият шундай бўп қолган эди: бошбошдоқлик! Торта-торт... Ҳаётда аниқ режамиз йўқ эди. Президент ҳам ҳалиги бешта тамойилни ишлаб чиқмаган эди... Тўғри, ўшандан кейин ҳам замон зўрниги бўлиб қолаверди. Мана, — дафъатан йигитнинг кўзларида нур чақнаб кетди: бу нур кўз ёшига ўхшар эди. — Сизлар келиб... сиз келиб денг... Қаранг-а, мактаб яна тикланса, газета чиқса... Ҳозиргина эшитдим. Комилжонлардан.

— Ҳа-а, ҳа, — деб енгил нафас олди Ҳоким ҳам. — Тўғри йўлга туша бошладик, ака. Хатолар экспериментлар бўларкан.

— Энди юлғичлар бўлмаса раҳбарлар орасида... — деди-ю, ийманиб илжайди Қисматилло. — Узр ука, тил ўлгурнинг суяги йўқ.

— Нега-а, — қийшиқ калласини оғир қимирлатди Ҳоким. — Тўғри гапиряпсиз. Коррупция, — яна такрорлади, — коррупция бор. Айниқса, вилоят ҳокимлигида. Бунга каттаям билади... Ничево, уларнинг ҳам таноби тортилади ҳали. Ҳе, дунё бедарвоза эмас, акажон.

— Энди, Ҳокимжон дўстим, бир гап айтсам, — Қисматилло шунча жиддий-катта гапларни қулоғи ёнидан ўтказиб юборгандай дафъатан тайлоқланиб илтимос қилдики, бу ёғи — аския экан, деб ўйлаш мумкин эди.

— Хўш, — деди Ҳоким ҳам билинар-билинемас жилмайиб. — Кейин ийиб илова қилди: — сизнинг шўх-шўх мақолаларингиз менга ёқарди, Қисмат ака.

«Иккин бошли каклик», «Эчкемар — чилларнинг энг суюмли таоми экан»... Булар ёлгон, ёлгон эди. Лекин фойдали эди.

Қисматилло чунонам завқланиб кулиб юборди.

— Рост, рост: бари — ёлгон... Лекин мактабда маънавият бобида ҳам сабоқ беришим, — бирдан жиддий тортиб деди, — эътиқодимдан эди, оғажон... Ҳе, тарихимиз энди-энди очила бошлаган эди. Мустақиллик арафасида... Ҳа-ҳа, биласиз-ку? — Ҳоким вазмин бош ирғадию, очилган эшикка қараб: — Яна уч минут! — деди.

— Йўқ, менинг бир минутлик гапим қолди, — деди Қисматилло.

— Давом этинг.

— Шу, нима десам экан... Биз ўқувчиларга очикчасига истиқлол ҳақида сайрай бошладик. Литва, Болтиқбўйидаги тўполонларни мисол қилиб денг. Шунда денг...

— Виговор олдингиз.

— Э, билар экансиз-да?

— Ҳў, акажон, билишга мажбур бўлар экансан, киши. Мен ҳам зиёлидан чиққанман, ака... Айтмоқчи, маънавият ва маърифат бобида бир жиддий режа тузишингиз лозим. Бир секунд... Тошкентдан тегишли дастурлар ҳам келади яқинда... Ҳўп, кечирасиз, энг муҳим... «битта» гапингизни гапиринг. Ана, қабулхонадагилар кутиб қолишди, акажон.

— У шундан иборатки, — деди Қисматилло фақат шу гап тилининг учида эди-ю, бошқа айтганлари даромаддек. — Ҳўш, мен, — деди ишайиб ва алланечук мунғайиб елкасини қисди, — мисол учун, мен ота-болардан қолган боғда биронта бошпана қуришни орзу қилиб... тўғрироғи, масалан, бошлаб қўйсам...

— Қарашамиз.

Қисматилло баайни танига жон киргандай қаддини тиклаб олди.

— Қарашасиз?

— Ҳа, имкон қадар.

— Шу эди, шу.

— Гап тамомми?

— Тамом.

— Лекин Полвон бобонинг боғчасидаги уйларга кириб бўлмайди, дедингиз-ку?

— Ҳа, бу гапим ҳам рост, — деди Қисматилло жид-

дийлик билан. — Лекин, оғажон, — Ҳокимнинг қўлидан ушлайдиган каби қўлини хиёл чўзиб юборди, — уни энди... ҳим, иримига ямаймиз, таъмирлаймиз. Хўш, кўчада жўралар туришибди. — Улардан ҳам ёрдам сўрайман.

— Агар етишмовчилик...

— Яна елкамни қисиб келаман, — деб шивирлади Қисматилло ва Ҳокимнинг ўрнидан тураётганини кўриб, ўзи ҳам қўзғалар экан: — Ҳозир чиқиб, сизнинг соғлигингиз учун бир пиёла отаман, — деди.

— Ош бўлсин. Лекин ўзингиз... — дея Ҳоким киссасига солган қўлини олмасдан столни айланиб ўтди-да, бўш қўли билан Қисматнинг паловхўрини тутгани ҳолда чап қўлини чўнтагидан чиқариб, меҳмоннинг киссасига тикди. — Жим! Гап тамом. Хайр.

— Э, э, оғажон-е, — дея пичирлаб қолган Қисматилло шу оннинг ўзида чўнтаги минг-мингга тўлгандек мамнун бўлиб кетиб (дўстлари даврасида ҳам бемалол сахийлик қилишига-да имкон туғилганини идрок этиб), азбаройи ўзини тутолмаганидан гапни кулгига буриброк: — Омин, — деб юборди. — Сизга қасд қилганлар паст бўлсин. Туманимиз гуллаб-яшнасин! Барча режаларингиз амалга ошсин...

11

Комилжоннинг ишхонаси, яъни туман радиокомитети почта-телеграф биносининг иккинчи қаватида жойлашган бўлиб, ҳар хил апарат-сапаратлари катта-кичик столларнинг қўплигидан хона торайиб қолган, шунинг учун улфати чор ўқтин-ўқтин тўпланиб қолишганида, айрим столлар бир-бирининг устига чиқиб кетар эди.

Унга қўшни — Ҳоким айтмиш хона илгариям омор бўлган эдики, шу кунларда хат-хабарлар ва газета-журналлар солинадиган тунука яшикчалар унда қалашиб ётар, табиий, булар пастдан — девордан кўчириб обчиқилган эди: йўғасам қўли қичиган шотир борки, уларни синдириб ёки қўпориб ташлаб кетишарди: яқин-яқингача албатта. Ҳе, хат-хабар ҳам, матбуот нашрлари ҳам келмай қўйгандан кейин шунақа бўларкан албатта.

Қисматилло цемент зиналардан бир қадар тезлаб кўтарилар экан, мияси зўриқиб шиддат-ла ишлар, ул-

фат-жўраларига нималарни айтишу нималарни айтмаслик ёхуд ёлгон гапиришни пишитмоқда эди.

Ниҳоят, кўнгли хотиржам бўлган чоғда омборга етди ва бу хонага алақачон эгалик қилаётгандек бир шиддат билан тутқичдан тортди. Эшик очилмади: ҳа, Комил пухта бола. Хонасигаям ҳар кимни киритавермайди. Радиодан гапириши лозим бўлиб чақирилган кишиларни ҳам ўзи пастда хўмрайганча кутиб олиб, худди соқчидек уни олдига солиб чиқар эди.

Умуман, бу йигит — жуда интизомли ва қаттиққўл. Уруш кўрганда, урушни кўрган: Афғон урушини. Ўлимни, қонни, тагин, ўзи айтишича, хиёнатни ва садоқатни, қолаверса, Совет кўшинларининг қип-қизил босқинчи эканларини бир ҳафтадан кейин англаб етган экан.

Ёпирай, шундай гапларни гапирадик баъзан... ёқангни ушлаб қоласан.

Қизиғи шундаки, Комилжон бошқа танишлари қатори Қисматиллога ҳам хориждан хат ёзиб турар, унда қистирма, сиёсатга зид гаплар ҳам бўлар, Қисматилло эса аввало Комилга буткул ишониши боис, қолаверса, ўқувчиларнинг ўша уруш ҳақидаям маълумотлари етарлича бўлиши учун хатдаги айрим фикр ва лавҳаларни жуда қизишиб, ўзи айтмиш, «илҳом билан» ҳикоя қилиб берарди. Дарвоқе, ўша гаплари бор-йўғи етти йиллик мактабнинг қари директорига етар ва Қисматиллонинг ҳайфсан олишига сабаб бўларди.

Қисмат эса — бундан хурсанд, шогирдларини маънавий жиҳатдан бойитаётганига амин, ўйноқлаб юрар эди.

Қисматилло омбордан нарига ўтмай турибоқ Комилжоннинг хонасидан Стрилокнинг қийқириб кулганини эшитди ва ўзининг пастдаёқ Тиланинг дўконига бир кўз ташламаганига пушаймон еди: қўли қуруқ, ахир.

Чуқур хўрсинди-да, Ҳокимнинг ахчаси кирган киссасига бир уриб қўйди. Шунга бўла ўша пулларни чиқариб кўрмаганига яна бир пушмон еди. Сўнгра: «Ай, ҳаммаси жойида бўлади. Ҳозир уларнинг кўнглини топаман», дея эшикни зарб билан очди ва чап тарафдаги дераза тагида — кичкина столча атрофида ўтирганларни кўзи илғай-илғамас:

— Салом бердик буюкларга! Ҳоким жанобларидан ҳам саломлар! — деди.

— Бекор айтибсан, — деди нақ дераза тагида стулда ўтирган Стрилок. — Биласан-ку ахир, биз саломлашиб чиқдик у киши билан!

— Э, меникиям бир гап-да, — деди Қисматилло. — Лекин зўр йигит экан! Билмай юрарканман!

— Билмай юриб кастюмли бўлган кишининг гапини эшитяпсизларми? — яна тархашлик қилди Стрилок.

Булар — Қисматилло билан Ҳамдам (Стрилокнинг асл номи) биринчи синфдан бирга ўқишган, бешинчи синфдан кейин Ҳамдамлар қишлоқдан шаҳарга кўчиб тушиб кетишган, лекин буларнинг дўстлиги шунда ҳам давом этган, оқибат, мана, ёшлари қирқнинг нари-берисида — ҳамон қалин дўстдирлар.

Бироқ Стрилокнинг ҳазили қаттиқ, баъзан Қисматиллога оғир ботар, аммо бу ҳазилларда ҳамиша «зил» бўлишлигидан тишини тишига босарди. Ҳозир:

— Кирдим. Ўтирайми, қўясанми-йўқми? — деди Қисматилло.

— Ўтиринг, ака, ўтиринг, — деди Комилжон Тилла ўтирган алюмин креслони кўрсатиб. Тиллажон тез-фаҳмлиқ қилиб, дарров ўрнидан турди. Уям Қисматга «ўтиринг»лаб, эшик томондаги бўш курси қошига ўтди.

— Раҳмат, Тиллажон. Сен жуда зукко йигитсан, — дея аппаратларга орқа қилиб ўтирган Комилнинг рўпарасига чўқди. Ва қўлини фотиҳага очган эди, Ҳамдам:

— Адин момент! — деб кўрсаткич бармоғини кўтарди-ю, гўё сўз навбатини олди.

— Ҳа, яхши гаплардан гапиринг, — деди Комил унга. — Айтмоқчи, ҳалиги гапни...

— Ўшани айтаман-да! — деди Ҳамдам ораларида ҳеч қандай гап ўтмагандай. — Хў-ўш, Қисматжон... Ҳа, аввал бир дуо қилайлик. Ўтирган ўрнимиз йўқолмасин. Бир-биримизнинг ютуғимиз, муваффақиятларимиздан қувонишиб, ташвишларимизни баҳам кўриб, бир-биримизнинг ҳожатимизни имкон қадар чиқариб, тўрт кўз тугал бўлиб юрайлик! Омин!

Қисматилло унга сумрайиб, бировнинг кулгисини қистатадиган ҳайронликда қараб тураркан:

— Ўсипти бу, — деди. — Ўсибсан, жўра.

— Ҳали бошқа гапларниям айтасан, — дея юзига фотиҳа тортди Стрилок.

Ниҳоят, унинг айтар гапи ҳам адо бўлгандай, Қис-

матилло ўртадаги емак столчасига қаради-ю, ҳайрат билан кўрдик, бир бечоранинг туғилган кунини ўтказишга етгулик емак-ичмак бор: ароқнинг ҳам антиқа хилидан, «Айиқ қони» деган вино, битта шампан ҳам бор. Газақдан қолбаса дейсизми, ёғи тўғнаброқ қолган қовурдоқ дейсизми, хуллас, карейсининг чимчимигача бор-да!

Қисматилонинг калласига келган илк фикр ўша бўлди: «Биронтасининг туғилган куни... Лекин булар бари қишда туғилган эди-ку... Бошқа гап бор: Комил орамизда энг бақувват йигит. Ҳа, отасидан бир пода қорамол қолган-ку? Шундай бисоти бўлмаганда, ради... район радиокомитети ҳам алақачон қулфланар эди...»

— Нимага термулиб қолдинг? — ғўдайиброқ сўради Стрилок. — Ҳали Тиллажонга «менинг ҳисобимдан қуюб бергин» деганингда, нимани ўйловдинг биз ҳақимизда?

— Яна бошладингизми? — Комилжон ўрнидан сапчиб турди. — Сизлар у-риш-мас-дан гурунглашиб ўтиринглар. Худо хайрларингни берсин... Мен ярим соатдан кейин келаман. Нариги хонада бўламан. Бевозта қилманглар!

— Ҳа-ҳа, бор-бор, укажон, — деб бирдан ўзгариб илтимос қилаёзди Стрилок. — Биз мўмин-мусулмон бўлиб ўтирамыз. Энди, манаву тайлоқ вашимни келтиряпти-да.

— Нимага? Нима дедим? Нима? — деди Қисматилло чиндан-да зўриқиб. — Ўзи тинчликми? Кечиразизлар... Дастурхонларинг ҳам бир башанг! Тўйчуқ бўлаётгандай... Ё мен бемавруд келдимми? Чиқиб кетавераман!

— Ўтиринг босиб! Алжиманг, — деди Комил ва бир попка билан тирноқдек магнитофонни олиб, эшикка қараб юрди. — Секинроқ гаплашинглар... — Кейин тўхтаб Қисматга қаради. — Бу ерда ҳеч қанақа сир йўқ. Ҳоқим бизни хурсанд қилди, ака. Газета чиқадиган бўлди! Бюджет ҳисобидан... Га-зе-та! Унинг нима-лигини менга қарагандаям сиз кўпроқ биласиз-ку! Ҳамдам ака унга редактор қилиб белгиландилар ҳам! Табрикланг.

— О, шунинг учун тили узун бўлиб кетган экан-да, — деди-ю, бирдан ростакамига уялиб, унга қўл узатди Қисмат.

Стрилок унинг кафтига қарс этказиб уриб қўйди.

— Маданият бўлимини сен бошқарасан. Маъна-
виятингни идорасиям ўша ерда бўлади. Эртагаёқ
мелиса билан бориб, редакцияни бўшат дейман
исқиртларга... Комилжон, бораверинг. Бизлар —
эски ит-мушуклармиз-ку!

Комил эшиқдан чиқдим деганда яна тўхтаб, Қис-
матиллога:

— Сизниям ниятингизга етканингиз билан табрик-
лайман, ака, — деди. — Энди барибир марказда яша-
масангиз бўлмас эди. Иш кўп бўлади, интизом шарт.
Бебошлик кетмайди. Романтикага ўрин йўқ... — У
чиқиб эшикни ёпди.

Қисмат оғзини очиб турар, нима дейиши ва қандай
фикр қилишини билмас эди.

— Эй, нималар деб кетди бу йигит? — дея Стри-
локка қаради. Кейин, ҳамон тик турган Тиллажонга
боқди.

— Полвон бобонинг боғчасини обсиз-ку? — деб
ишшайди Тилла. — Қойил!

— Ё наузамбилло, — дея ёқасини тутамлаб ушлади
Қисматилло. — Бу гапни қайдан била қолдинглар?

Тиллажон Ҳамдамга қаради. Ҳамдам ароқни олиб
қопқоғини бураб очаркан:

— Мен айтдим буларга, мен, — деди ва жудаям ач-
чиқ кулимсиради. — Розик ўғридан эшитиб келиб
эдим. Билдингми? Устозингдан...

— Уф-ф, — Қисматнинг бўлари бўлиб, энди ўзига
келиши учун анову исқотидан ярим пиёла отиб олиши
шарт ва зарур экани учун қўлларини тиззасига қўйиб,
бошини эгиб ўтираверди.

Ниҳоят, тумшуғига тегай деб узатилган пиёлани
олиб, Стрилокка мўралади.

— Сен ўлгур ер остида илон қимирласа биласан.
Лекин бу иш битганига икки соат ҳам бўлгани йўқ.
Розик ўғри билан эса... — Сўнг бир сонияда кўзлари
ғилқ ёшга тўлди. — Ўлай агар, ўзим сизларни қора
тортиб, сизларга ишониб, сизларга айтмоқчийдим...
Ҳокимгаям айтганим йўқ, йўқ!

— Ҳим, тушунарли, — деди Стрилок. — Бўпти.
Ҳозирча сен учун ичайлик. Ҳовли-жойли бўлганинг
учун. Те-кин-га!.. Ҳе, қирилиб кет! Шундай улуғ, по-
киза, содда одамниям туширдинг-а, тулки? Термилга-
ним тешганим деганларидай, қўймайсан... Безор қиб
юборгансан-да чолни?

— Бўлди-и! — чийиллаб юборди Қисматилло. — Қуйсанг, ичай шуни. Йўғасам... — Бирдан чўнтагини кавлаб, Ҳоким тиқиб қўйган пулни чиқариб стол четига ташлади: бир даста юз сўмлик эди! — Мана! Тилажон...

— Ака, одамни хафа қилманг, — дея Тиллажон пулни олиб, Қисматнинг қаршилиқ кўрсатган қўлини осонгина қайириб, киссасига тиқди. — Пул эмиш... Биз ҳам фақат пулни қувганимизда мундай акаларнинг хизматини қилиб юрмас эдик. Ишқибозлигимиз шу... Дўкон — бир эрмак. Ўқимаган бўлсак... Мана, Комил тоғамиз ўқиган эканлар, шунгаям шукур қилиб юрибмиз... Уни олинг, ака. Совумасин.

— Ол. Ол-е, пуддор бойвачча! — деб дўқ қилиб юборди Стрилок; оҳангида шундай тебрамалар бор эдики, минг бир илтимосдан афзал эди бу дўқ-пўписи.

Қисматилло буни юз фойиз тушунди ва ўзи пиёласини ғарибона узатиб, Стрилокнинг идиши билан чўқиштирди.

— Мен учун бўлса, сизларга раҳмат, — деди. — Ҳамдамжон, сен яхши боласан-у, фақат...

— Ол, ол. Йўғасам инфаркт бўласан ҳозир.

Қисматиллонинг кўзи туйқус каттариб кетди-ю, қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Стрилок ҳам пихиллаб куларкан, Тиллажон қўлларини кўтариб, секинроқ кулиш лозимлигини эслатмоқчи бўларди.

12

Полвон бобонинг боғчасини Қисматилло олишини буларга дарҳол аён бўлишига сабаб — ҳеч қанақа Розик ўғри эмас, у уёғи айтилса — Стрилок у қитмир чолни азаддан ёмон кўришини Қисматилло ҳам яхши биларди: Розик ўғри уларнинг уйигаям тушган, чолнинг ўтмишиям Ҳамдамга аён эди...

Гап бошқа ёқда экан: Ҳамдам бешинчи синфдан кейин марказий мактабда ўқиётганида Эмин ака (оқсоқол)дан сабоқ олган, бу чўрткесар йигит(ча) билан «қаттиққўл» ўқитувчи орасида ота-боладек бир муносабат вужудга келган ва у муносабат ҳамон давом этиб келардики, Қисматилло бундан ҳам хабардор, ҳатто Стрилокни ундан қизганар ҳам эди.

Масалан, кўчада кетишаётганларида Эмин ака кўриниб қолса, Стрилок ҳамма нарсани унутиб, у кишининг қошига югурарди.

Қолаверса, Қисматилло — айна чоғда муаллим ҳам эмасми, Эмин аканинг физкультура дарсларида хиёл тартибсизлик қилган болани ҳам «мушт билан» тартибга чақириб қўйишидан хабардор эдики, у кишини, умуман, «тарбиячи» деб ҳисобламасди.

Бугун... ниҳоят бугун пешинларда Полвон бобонинг дарвозаси оғзида у одамнинг «ҳашар» бобидаги гапларини фавқулодда маъқул кўриб (яхши-да, бировлар ҳожатингни чиқариб, оғирингни енгил қилиб берса!) қолган пайтида денг оқсоқолнинг боғчани Қисматиллога бериб қўйиш хусусида хайрихоҳ эканини тилидан эшитган, ҳаваскор чолни чунон ҳам яхши кўриб қолган эди.

...Хуллас калом.

— Кечки пешинда ёғ заводининг олдида турсам, устоз кеп қолдилар, — дея давом этди Стрилок. — Комил ичкарига кириб кетган, битта бизнесмен-амалдор укамиздан интервью олмақчийди. У йигитни сен ҳам танийсан...

— Хўш? Бизнесменлардан ўртоғим йўғ-у, майли, ўша ерда сен ҳақингда интервью олдим де? — Қисматилло энди ўзи қўлини узатиб, пиёлани олди.

Шунда Комилжон кириб келди.

— Зерикмай ўтирибсизларми? Ўзи-ку, мен бўлмасам, давра зерикарли бўлади... Қуйинг менгаям! О, унутмабсиз!

— Унутмасман сени токи тирикман, сени жон ўрнида сақлар тирик тан! — дея «Навоий» спектаклидан эл орасида алақачон машҳур бўлиб кетган шоир монологидан шу сатрларни айтди Ҳамдам. Қизик, шундай жиддий айтдики, Қисматнинг кулгиси келиб кетди.

Комилжон ўтиргач, пиёласида «совуб қолган» исқотини олишдан олдин:

— Ҳа, бўлмаса, акалар, газетамизнинг қайтадан чиқажаги билан сизларни табриклайман! — деди. — Мустақиллигимизга муносиб бўлсин... Зиёлилар, хусусан, ўқитувчилар, мухбирлар хор бўлмасин. Бойвачча-бизнесменларимизга инсоф берсин. Нафсни, нафсининг кули бўлиб қолмасин!

— Балли, — деб қўйди Стрилок.

— Оддик. Тиллажон, сен ҳам ич!

— Ичгандай бўлиб ўтирибман, Комил ака, — деди дўкончи ва овози титраброқ давом этди: — Сизлар — бошқа одамсизлар-да... Юрт, ватан, мустақиллик ҳақидаям анчайин савзи-пиёз ҳақида гапиргандай гапирасизлар. Ўзларингники қилиб... Ҳамдам ака, камчилик йўқми?

— Ҳозирча йўқ. Чиқиб қолса, мана пулдор югуради. Эй Комилжон, яна бир пўримни туширипти бу етимча!

— Эй, сен нималар деяпсан-а? Хўш, Ҳокимни туширган бўлсам-чи! — бўғилиб деди Қисмат.

Комилжон пиёласини узатиш билан Қисматилони оғир бўлишга даъват этди. Шу асно идишлар тагин тегишли аъзоларга етиб ва бўшаб, жой-жойига қўйилди.

Газақдан кейин биттадан тутатишгач, Стрилок Комилдан сўради:

— Тўппончанинг интервьюсиям кетдими?

— Кетди, — деди Комил ва Ҳамдамга тикилди: — Ҳалиги масалада гапирдингизми? Қисмат ака, ҳовлибоғча муборак бўлсин!

Қисматилло бир он анграйиб қолиб, бирдан бошини эгди, елкасини қисди.

— Раҳмат, раҳмат, оғажон. — Кейин ич-ичида бир фулу жумбуш қилди-ю, ўзи айтмиш — темирни қизигида босиб қолишга шайланиб, демак, овозида ҳам титроқлар пайдо қилиб давом этди: — Олишга олдим-у, хотиндан балога қолдим-да, Комилжон. Стрилок, сен унинг феълени биласан-ку? Оғзи полвон... Менга ўхшаб етим бўп қоптиям эгардан тушмайди.

— Нима деяптилар, нима? — сезиларли вижиниб сўради Комил. — Ахир, эшитишга қараганда, янганинг ўзлариям сизни тинчитмаганлар-ку: «Ўша ҳовлибоғни олайлик», деб?

— Ҳа-да. — Чўнг бир адолатсизликдан шикоят қилаётган аламзада каби кўзларини дўлайтириб, бош ирғади Қисмат. — Ўзи қулоқ-миямни еб қўйган эди... Йўғасам ўзимга қолса, қатнайверардим ўша ердан марказга... Майли энди, иш кўпайиб қоларкан. Мана, редакциягаям таклиф қияпсизлар... Хуллас калом, олдим-де ўша ерни. Аммо... — Бу ёғини қандай айтсин? Ке, айбнинг каттасини хотинига юклай бошладими, қолганини ҳам... кўтаради у. — Аммо, биродарларим, ўзи бугун олдим. Эгалик қилдим ҳисоб! Ана, Эмин

оқсоқол айтиб берибдилар.. Аммо хотин ярамас у боғчани қачон бориб кўриб келган экан — билмайман. Ҳайронман. Боғчанинг камчиликларини точно-точно айтиб берди!

— Девори нурай бошлаган, — сумрайганча гап кўшди Стрилок.

— Ҳа. Билар экансан... Уккикўз кўрган экансан-да?

— Бўлмасам-чи... Кўрмасам ҳам кўргандай бўлдим.

Шокир борида...

— Бўпти. Сен аралашмай тур. Мен гапимни тугатай.

— Ҳа, гапиринг-гапиринг, — деди Комил. — Одам яшамаган уйлариям зах тортиб кетган бўлиши керак.

— О, ота-отангизга раҳмат, укажон! Ери — хоналарнинг еридан майса кўкараман, деб турибди! Шундай ичкарига киринг, аччиқ рутубат юзингизга шаппа урилади. Дамингиз қайтиб кетади... Шунинг учун салпал шамолласин, деб деразаларни очиб қўйдим. Лекин барибир у ер қуримагунча, тагин у ерга беш-ўнта яхши бўйрами, бардонми тўшамагунча... ётиб бўлмайди!

— Наматинг йўқми, наматинг? Кигиз... — деб сўради Ҳамдам эринчоқлик билан ва тагин шишага кўл чўзди. — Молинг бор-ку, молинг? Бизда йўқ. Бўлмайдиям. Чунки бизда ер йўқ, яйлов йўқ... Бари тоғ сеники эди. Ҳе, нонкўр... Кечирасан, гапингни бўлдим. Тилим қичияпти-да, — дея яна бир узр сўради даврандан. Кейин сигаретнинг учига тупуриб ўчирди. — Эмин ака айтиб эди сен айтган гапларни. У киши билар экан. Маҳалла оқсоқоли-ку... Айтмоқчи, бўйра ҳақида гапирдингни?

— Ҳамдам ака! — жаҳл билан зарда қилди Комил. — Гапни гапга қўшинг... Суқилмай туринг. Эшитиб олайлик! — Кейин илкис Қисматга кўз тикди. — Ҳокимга бир оғиз айтмадингизми? Таъмирга ҳайбаракалло, деб бориши мумкин эди.

— Айтолмадим, — мўлтираб деди Қисматилло ва қишлоқни очиқ музей қилиш ғояси эсига тушиб кетиб дафъатан кўзлари чарақлаб кетди. — Аммо бошқа нарсани айт... — «Айтмадим-ку? Каллам қурисин! Паққос эсимдан чиқиб кетипти-я? Айтдим десам-у, булар суриштириб қолса... Сўнгра у одамнинг бу масалага муносабатини ҳам буларга айтишимга тўғри келади». — Бошқа бир жуда-а муҳим нарсаниям айтмоқчийдим, биродарлар. Битта гапим бор, деб эдим-у?

Ўша гап аслида маънавийат ва маърифатга тегишли эди...

— Хўш? — қистади гапнинг бўларини маъқул кўрадиган Комил. — Униям, айтолмай чиқдингиз?

Қисматилло яна ғарибона тус олди.

— Ҳа. — Кейин уларга манглайи остидан мўлтираб боқди. — Сизларга айтаман энди. Ҳозир айтаман. Аммо ундан олдин боғча ҳақида...

— Ҳа, боғчадаги тандир ҳам нураб тушган, — яна луқма ташлади Стрилок.

— Рост, рост, Комилжон, — деди Қисматилло. — Унинг олдидан ўтган йўлқадан юриб бўлмайди. Шилта-лой. Тўртга фишт ҳам ташлаб қўйилмаган.

— Энди тош ташланади, — деди Стрилок. — Хотирам бўл!

— Тавба... Ҳим, яна нима десам... Ҳа, даҳлизда печкаси бор. Аммо карнайи йўқ ҳисоби. Чириб-занглаб тўкилиб кетган!

— Ҳим, бу — унчалик проблема эмас, — деди Комил ўйланиб. — Ўша карнайлар чиндан ҳам яроқсиз қолга келган бўлса, Тиллажон...

— Топилади. Ана, қалашиб ётибди, — деди дўкончи йигит.

— Отангизга раҳмат, — деб пичирлади Қисматилло ва ҳаёлан боғни томоша қилиб, яна нуқсон топди: — Бир терак бор, осмони фалакка чиқиб кетган. Лекин ўзи қуриб қолган. Ҳайкал-да ҳайкал! Ўзбек бобо: «Шуни обташлаш керак», дедилар. Демак, бу гап менга тегишли?

— Хўш, нима бўпти, — деб яна гап қотди Стрилок. — Битта теракни йиқитиб... ўша тандирга тиқиш ҳам муаммо бўптими!

— Э, сенга осон-да. Мен ёлғиз қўл бўлсам. — Негадир бирдан кўнгли бузила бошлади: буларга ортиқ даражада эгилаётгани орини кўзғади. Кейин оғзига келганини қайтармай бошлади: — Бир ўғлим бор, подачи. Гаранг, Сиррибой. Номини қаранглар. Ким қўйган эди — эсимда йўқ.

— Сен етимсан-а? — ишшайди Стрилок.

— Ҳа, — деди Қисматилло баттар эзилиб. — Сизлар — тўкис: тоға ҳам бор, амаки ҳам, устозинг ҳам. Менда ким бор... сизлардан бошқа?

— Сенда, менимча, ватан ҳам йўқ-а? — деди Ҳамдам ва ҳатто Тиллажон ҳам сергак тортиб кетди.

Қисматилло эса:

— Рост, рост, — деб бўйинини гаж қилди: у жуда-жуда яхши билар эдики, ушбу тумандаги аҳолининг тўқсон тўққиз фойизи қай бир гўшалардан, дарёлар кечиб, тоғлар ошиб келишган ва ўтроқ бўлиб қолишган.

Кўпларнинг, ҳатто уруғлари ҳам кўпларга аён эди.

Аммо улар чатишиб-қўшилиб-элакишиб-дўстлашиб ва ҳоказолашиб кетган, алқисса, бир туманнинг аҳолисига айланишган эди.

Бироқ шу тобда Стрилокнинг «сен беватан» дейиши Қисматиллога пинҳон бир тарзда ёқиблар кетди: у бу гапни такрор-такрор айтиб йиғлашни-да истарди.

Кейин вақти замонида Бухоро хони Насруллонинг Шаҳрисабзга қилган босқинию кенагасларни еттидан етмиш яшаригача бўғизлашга фармон берганини ҳикоя қилиб, ўзининг — Қисматилло ўзининг ана шундай жабр кўрган элатнинг фарзанди эканини айтиб, пироварди, ҳамсуҳбатларининг раҳмини келтириш, ўзини авайлашларини истар... истарди.

Кейин битмаган ишиям... битиб кетади-да ўз-ўзидан: ўзбек — раҳмдил халқ.

Стрилокнинг томдан тараша тушгандек қилиб Қисматиллога «сенда ватан ҳам йўқ» дейиши Комилжонни «хитой» қилиб юборган эди. Азбаройи жаҳл чикқанидан нима дейишни билмас, кўнглининг туб-тубида Стрилокнинг оғзига бир мушт тушириб, тишларини тўкиб ташлаш хоҳишиям йўқ эмасди.

Иттифоқо унинг ҳам кўнгли бузилди.

— Биз ҳали, биз... миллат бўлиб шакланмаганга ўхшаймиз, — деди титраб. — Маҳаллийчилик касали бор бизда...

— Э-э, Комилжон, Комилжон, — деб чулдираб қолди Стрилок. — Мен шунчаки... бу — эски ҳазилимиз-ку? А, Қисмат жўра?

Қисмат рози бўлишни маъқул топди.

— Ҳа, шундай-у, лекин...

— Мен ўзим, бизнинг уруғ-чи! — деб кўксини қабартириб деди Стрилок. — Вахшивор водийсидан келиб қолишган. Би-ир замонлар. Бизларни вахшивори турклар дейишарди яқин-яқингача. Кейин «ўзбек» бўп кетдик.

Комил уларнинг муросага келганини кўриб, энди ўзига ачиниб кетди-да, негадир Қисматиллога бир нималар — қаттиққина гаплар қилишни тусаб қолди: қанақанги ночор одам-а бу кимса? Оддий бир терак ҳам — проблема... Шу: енгилнинг остидан, оғирнинг устидан яшаб ўрганиб қолган-да шўрлик. Ёки ўзи ижодга мойил одамлар шунақа ночор, рўзғор ишига нўноқ, томошаталаб, хаёлпараст, ёлғончироқ бўлишадими?

— Эй, Қисмат ака, кечирасиз, нима учун Полвон бобони «Ўзбак бобо» деб атайсиз? — ниҳоят Комилнинг топган баҳонаси шу бўлди.

— А, ўзбак-да, — деб туйқус ўйноқлабгина кудди Қисматилло. Кейин аста-секин жиддий тортабошлади: миясининг қай бир гўшасида Шокиржоннинг ҳам шу хусусда қачондир нимадир дегани гимирлади. Шу тобда Стрилок ҳам унга совуқ тикилиб турарди. Қисматилло ақлини пешлаб олди. — Кечирасизлар, мен қўнғиротларнинг тилида айтдим. Улар «ўзбек»ни «ўзбак дейишади-ку? Мен ҳам ҳазиллашиб денг...

— Ҳокимга ҳазил қилмадингми мабодо? — деб жилмайди Стрилок. — У йигит ҳам қўнғиротнинг шунқорларидан!

Қисматилло бирон дақиқа ўйга чўмиб қолди-да, булардан кутилишнинг йўли — «кетаман», деб «қўрқитиш» эканини ўйлаб топди.

Ва мақсадига эришди.

— ... У кишини тушуниш қийин. Битта дарахтнинг шохи қайрилса, жавоб берасан, деб шарт қўйдилар. Ўзлари бўлса кейин уларига айтдиларки: «Дарахтларни бутала!» Жўралар, ўзларинг ўйлаб кўринглар, — Қисматилло — «кетаман» дегани учун анча арзандага айланган тадбиркор бошдаги гапларини давом эттирар экан, ичкилик таъсир этган кўзларини дўлайтириб, ялингудек бўлди: — Ўйлаб кўринглар бу иш мантиқини... Ахир, парадокс бу! Энди, жўралар, — у бирдан яйраб-очилиб табассум қилди, — сизлар ҳам бадиятдан хабардор, санъатсевар, шеърпараст инсонсизлар. Мен биламан-ку? Мана, Тиллажон ҳам буни тасдиқлайди... Қолаверса, сизлар ҳам бир ҳисобда тоғлиқсизлар. Хўп, шаҳарда яшасаларинг нима! Ёз ойларида бола-чақаларинг билан мана Комилжоннинг машинасига тушиб, а, ўрмон қайдасан, тошқин, тезоқар сувлар, қайдасан

деб чиқиб кетасизлар-ку? Ҳим, тўғри, мен ёзда кам-роқ чиқаман: ов қилиш мумкин эмас.

— Нима демоқчисан? Мунча чўздинг! — деди Стрилок.

— Ҳамдамжон, — деб муросаа оҳангида давом этди Қисматилло. — Мен тоғнинг, ўрмонларнинг ёввойилигини кўзда тутаяпман. Йўқ: табиийлигини... Биласизларки, ҳозирги вақтда инсоният нуқул табиийлик, ҳатто ибтидоийликни соғиниб, унга интилаяпти, дейиш ҳам мумкин.

— Хўш-ш?

— Шу боғчадаги дарахтларни айтаман-да, — пешонаси терлаб кетди Қисматнинг. — Ўйлаб кўрсам, ўша дарахтлар ўз ҳолича турсалар. Ўсиб, ровлаб, табиий бўлиб... Тўғри, бу ҳақда Ўзбак... Ўзбек бобога бир нима демадим. Вазият нозик эди. Аммо шу тобда хаёлимга кеп кетди-да. Ўша ҳолда турса! Ҳатто ўша қуриган терак ҳам... Ҳайкал бўлиб турса... — У бошини эгиб қолди. — Менинг этақдаги отамерос боғимда икки туп тут бор. Минг ёшларга кирган-ов. Каллакланавериб вабше... Ёнғоғим ҳам шундай... Наъматакларим кўп. Ишонасизларми, биттасининг ҳам йўқолишини тасаввур қилолмайман! Боғ бўшаб қоладигандай... — Ниҳоят, ўзининг гапларидан ўзи толиқди, ҳатто зерика бошлаганини туйди: илло, романтик бўлиб гапирётганига ич-ичида иқрор эди.

Тавба, боққа қаралмаса, боғни нима кераги бор? Хотини нима деди бугун? «Боғнинг боғлиги қолмади», деди...

Анаву боғча эса... жаннат-е! Полвон бобонинг ката боғи-чи?

Қисматилло бирдан жимиб қолган, хаёли ўйлар ила банд, кўзлари шишаларда эди.

Шунда Стрилок бирдан қўларини тепага кўтариб керишди-да:

— Комилжон, бу одам бўлмайди, — деди. — Ана кўрасиз, Полвон бобонинг боғчасиниям хароб қилди бу. Лекин бобой — ҳали бақувват! Ҳозир ҳам курашга тушса, андай-мундай полвонингизни бир қўлда уради.

— Нима, сени уради демоқчимисан? — паршонҳол сўради Қисматилло.

— Керак бўлса, урадиям. У одамнинг ота-боболари қандай мард, бир сўзли одамлар ўтган! Биласан-а?

— Э, ким билмайди... Ҳа, анавундан қуй энди. То-моқ тақиллаб қолди. Айтмоқчи, — яна чўнтагидан бир даста юзталиқни чиқарди. Столга тап этказиб қўйди-да, ноҳос уларга тикилиб қолди. — Ҳоқимга айтолмай чиққан... Навбат катта экан... Муҳим гапимни сизларга айтаман энди! Ҳозир айтаман! Ўйлайманки, дуруст ғоя калламга келган...

Қисматилло Кенагас қишлоқчасини очиқ музейга айлантириш фикри буларгаям, ҳарқалай, маъқул тушувига ишонарди: ахир, буларнинг юрт-ватан тарихига ғоят ҳурмату эътиқод ила қарашлари унга беш қўлдай маълум-да.

Қолаверса, бир эмас, икки-уч гал келишган киночиларнинг гап-суҳбат орасида Хивага, Бухорога ўхшаш қадим шаҳарларни очиқ музей деб эълон қилингани ҳақида, демак, бежиз гапиришмас экан: ҳа-да, ўша гапларни гапириш учун бошқа ер йўқмикан? Атай шу қишлоқ устида...

Ҳа, Қисматилло гапни бошлаши ҳамон уларнинг, ҳатто Тиллавойнинг ҳам чандон эътибор ила, ҳатто бўйнини чўзиб тинглаётганидан ғояси манзур бўлаётганини ҳис этган эди.

Бироқ, гапни тугатгач... Комилжон секин ўрнидан турди-да, столча узра чўзилди-эгилди.

— Пешонани тутинг, пешонани... Мени ўпманг, бурнингиз тегади. Ўзим... Раҳмат, ака. Омон бўлинг. — У Қисматиллонинг ҳамон тери қотмаган манглайдан чип-чип этказиб икки бор ўпди. Кейин елкасидан итариб, кўзига тикилди. — Сизнинг ғоянгиз — бизнинг ғоямиз бўлди. Зеро бу ғоя сизда дарддан-муҳаббатдан туғилган. Шунинг учун бизда акс садо берди.

— Раҳмат, оғажон. Ўлгудай яхши кўраман-да, — деди Қисматилло унга пастдан боқиб. Ва яна кўзида ёш йилтиради: бу энди хурсандчиликдан эди.

Шунда ўрнидан ирғиб турган Стрилок-Ҳамдам:

— Энди бу ёққа ўт. Ёнимга ке, — деди Қисматга. — Ҳарҳолда мен редакторингман. Иккинчидан, Комилжонга ўхшаб культурний эмасман.

Қисматилло ҳамон тошқин завқ оғушида — бошини қимирлатиб: «Қизиқсан-да, жўра», дегандай қилиб турди-да, бирдан қўзғалиб ва талпиниб уни қучди-да, дуч келган жойидан (Стрилок ундан баландроқ) ўпа кетди. Сўнг яна йиғламсираб:

— Сизларга маъқул тушгани учун... ўзимда йўқ

хурсандман. Раҳмат сизларга, — деди. — Бир умр миннатдорман. Мендан қаттиқ-қурум гаплар ўтган бўлса, авф этинглар... Менда кўпгина ёмон... салбий сифатлар бор.

— «Сифат» эмас, «жиҳат», — деди Стрилок.

— Э, шу-да... Навоий ҳазратлари айтган эканлар: «Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл», деб. Шундайки, сизларинг сафингларда битта ёмон, хаёлпараст, дангаса юрса юрипти-да... Лекин менда ўзгариш бор. Полвон бобонинг оилада ўзини тутишим менга таъсир қилган экан... Қаранг-а, ҳозир эсладим. Қизиқ...

— Бўпти. Ўтир, кўп валдирама. Ҳаёт кўрсатади. Ҳе, ёввойи одам. Ўл-е. Ҳалиги гапларингни биров эшитса... Мўлтирама. Мана қўйдим. Шошма, бирга оламиз. Оламиз-а, Комилжон?

— Оламиз.

Учови ҳам бир офиздан ушбу ғоянинг ҳаётда амалга ошишини истаб ва тилаб, тагин: бири газетада, бири радиодан бу ғояни ташвиқ қилажаклари ҳақида сўзлаб ҳамда Ҳоким жанобларига ҳам бу «идея» маъқул тушажагига ишонч билдириб, қадах сўзи айтишди.

Шунда, ажабо! Бу йил ҳисобида биринчи марта ташқарида момақалди роқ гулдиради ва осмони фалакда афсонавий юк машинасидан тўкилган харсангтошлар алақаёқларга думалаб кетгандек бўлди.

— Салют! — деди Стрилок. — Ура... «Ура» сўзи «ур» сўзидан олинган. Демак, шу пиёладагини ҳам урамиз.

— Кейин... бир таклиф-да, шошманглар, — деб қолди Комилжон. — Энди бу ерда қиладиган ишимиз қолмади ҳисоб. Ҳали битта хато қилдим: шошилибман эканми, ўзимизнинг ҳаваскорлар қўшиғи ёзилган кассета бу ерда қолган экан. Бошқасини бериб юбордим... Эшиттандирсизлар?... Э, ҳа-ҳа. Хўш, таклифим шундан иборатки, ҳозир... мана шу газаклардан оз-озгинадан олсаг-у, музейга жўнасақ. Тиллажон, яна битта обеклақол... Ё биз билан бирга борасанми?

— Қаерга?

— Ўша... ўша қишлоқчага-да! Тепадан бир мириқиб томоша қилайлик. Қачонгача киночилар ҳузурини кўради.

— Яшанг, яшанг, — дея ҳансираб шивирлади Қисматилло ва столдаги пулдан талайини олиб, Тиллонинг

қўлига тутқазди. — Қўлимни қайтарма. Иккинчи марта магазинингга қадам босмайман... Мен ҳам тирик жонман ахир!

— Ол, ол, — деди Комил.

— Олавермайсанми. Бир марта ўзидан кечди-да. Бўлмасам...

Қисматилло столда ётган ошпичоқни қўлига олди. Ҳамдам кулиб тисланди.

— Ўл-е, пичоқни жойига қўй... Бўлмасам, ишдан бўшатаман!

Кулги кўтарилди.

14

Кейин сал вақт ўтдими-йўқ, жамоа (Тиллажон ҳам) Комилнинг сиртдан қараганда анча уриниб қолгандек кўринадиган, бироқ ичи бутун сутранг «Жигули»сида айланма йўлдан чиқиб, бўлажак музей-қишлоқ томонга елиб борарди.

Ҳамон осмоннинг қаерларидадир афсонавий аравадан харсангтошлар тўкилар ва қалдир-қулдир қилиб қаёқларгадир думалаб кетар эди.

Айниқса, Қисматилло хурсанд: у дўст-биродарларини нималар биландир яна-да хурсанд қилгиси келар, аммо тилига жўяли гап ҳам келмас эди. Оқибат энтика-энтика:

— Эртадан бошлаб қўзиқорин чиқади, — дея бирдан тоғ-адирлар тарафга қаради. (У машинанинг ўнг томонида — четда ўтирар, рулни Тиллажон бошқариб борар, Комил унинг ёнида эди.) — Бу ёқда. Айниқса, қўтонларда...

— Айниқса, эски қўтонларда, — деб Қисматнинг гапини тўлдирди Ҳамдам.

Қисмат унга илкис бурилди-ю:

— Э, айтмоқчи, сен ҳам яшагансан-ку, а, шу қишлоқда? — деди.

— Бир замонлар, — беларвогина жавоб берди Ҳамдам. — Лекин бизникилар сизларга қўшилмас эди. Эди ўшанда...

— Ҳа-я? Қабристонларинг ҳам бўлак эди дейман?

— Ҳа. Ҳалиям бор эмиш.

Комил вазмин бурилиб қаради.

— Гапирмайсиз-а, Ҳамдам ака, шу тўғрида? Ёшлигингиз тўғрисида?

— А-ай, — деб қўл силтади Стрилок. — Энамиз эр қилиб кетди, жигар. Биз момойнинг қўлида қолдик. Кейин отам инвалид бўлиб қайтиб келди урушдан. Раҳматли кўп эзилди. «Бу ер ҳаром бўлди бизга», деди-да, марказга кўчириб кетди. Ўзи бизникилар ўн уймали эди. Қолганлар ҳам аста-секин бу ерларни тарк этишди... Афтидан, меҳмондек турган эканмиз-да-е, Комилжон! Ана, шаҳарда ўз маҳалламиз бор. Баъзилар ҳамон маҳалламизни «турк қишлоқ» дейишади... Лекин ёшлигим шу ерларда кечган. Ўн бир-ўн икки ёшларимда кўрган-кечирганларим ёдимда... Этақдаги бари боғлар мана шу кенасларники эди. Биз шўрликлар пишиқчиликда боққа ораласак, калтак олиб қувишарди.

— Бекор айтибсан, ёлғончи! Кўр бўласан, — деди Қисматилло. — Эртадан кечгача буларнинг уйига узум дейсизми, олхўри дейсизми — ташир эдим. Этагимда. Шундай шира-шиптир бўлиб кетарди кўйлак-иштоним...

— Ҳа, энди сен... жўрам эдинг-да, — деб қўйди Ҳамдам.

— Хўш, яқинлашиб қодик. Тепага чиқамизми? — сўради Комилжон.

— Тепага, — жавоб берди Стрилок. — Қишлоқ оёқ остида қолади-да.

— Лекин ариқ ёқалаб борсак ҳам бўлади, — деди Қисматилло қийналиб ва очигини айтди: — Ўша мактабимни кўргим йўқ-да... Кўрсам, дўкончи Восид билан уришиб қоламанми, деб кўрқаман. Баъзан уйда нон тугаб қолади. Унинг дўконида бўлка нон совун билан ёнма-ён туради...

— Гамирманг. Мен ҳам ўша чўлоқни ёқтирмайман, — деди Комилжон. — Укаси чўпонлар мактабида буғалтир экан. Нуқул шуни радиога обчиқинг, дейди. Нимасини обчиқаман? Нима деёлади у? Шунча боладан шунча пул олдим деб айтадимми? Ерунда... — Сўнг сигарет излаб қолди: хонада қолдиргани маълум бўлди. Ва Қисматилло бирдан мамнуният билан чўнтагидан Ҳоқим бергани «Мальборо»ни чиқариб узатди.

— Марҳамат. Камбағалга палов ҳам бўлади деганларидек, шуни олиб эдим. Лекин ҳали чекканим ҳам йўқ.

— Сенда ўзгариш катта, — деб тўнғилаб қўйди Стрилок ва Тилажонга бирдан буйруқ берди: — Йўлдан чиқма! Тепани айланиб ўтадиган сўқмоқдан

юр. Ушандан ўрлаб, магазиннинг у томонидан қишлоққа қайтамиз!

— Ҳа-а, бу маъқул гап, — тасдиқлади Қисматилло ва бирданига эслаб қолди: қишлоқ томлари кўпчиб — хамирдек бўп ётипти-ку? Уларнинг устидан юриш... Шунда миясида бир шум фикр пайдо бўлди-да, ўзича кулиб, сигаретдан олди.

«Олтинчи» маркали «Жигули»нинг мотори қўйилган «биринчи» русумли «Жигули» ҳадемай тепаликни айланиб ўтиб, нақ қишлоқ устида пайдо бўлди.

Йигитлар бирин-кетин туша бошлар экан, тавба, бу ёқда — дўкон эшигида ўша чўлоқ савдогар Восид ҳам кўринди ва тикилиб тураверди: афтидан, булар кимлар эканини билмоқчи эди.

Қисматилло бирдан йўл тортиб, иккинчи қатор уйларга — тўғрироғи, томларга етди. Бу уйларнинг орқа деворлари адирлик бағридан кесиб ясалган, шунинг учун уйларнинг томи баайни ерга қўшилиб кетгандек эди.

Ана энди шу ерда туриб қишлоқни томоша қилинг: токчалардек пастга эниб кетган томлар баҳайбат зинанинг пиллапояларига ўхшардики, гўё афсонавий девлар ўз масканларига шу зиналарни босиб тушадигандек эди. Аммо қатор-қатор уйчаларнинг оралаларидан уч киши зўрға ёнма-ён юриши мумкин бўлган қинғир-қийшиқ кўчалар кўринар, уларнинг барига тош тўшалган, тагин, уйларнинг ташнову тарновлари шундай олинган эдики, томларга ёққан, ҳовличаларга тўкилган ёмғир сувлари ҳадемай шу тор кўчаларга митти жилғалар каби оқиб чиқади-да, каттагина ариқ ҳосил қилиб, пастга эниб кетар ва этакдаги чуқур анҳорга бориб қуюларди.

«Пишиқ, пишиқ экан ўша келгинди кенагаслар», деб ўйлаш мумкин эди.

Ҳақиқатан ҳам Қисматилло Полвон бобогаю, Ҳоким тўрагаю, яна кимларгадир қишлоқ уйларини — чолдевор деб, ўзини вайроназор деб таърифлаган эса-да, унчаликмас эди.

Қолаверса, бу кулбаларда бемалол яшаш мумкин: биринчидан, деворлари — пахсадан бўлгани, томи ҳам жиққа гупроқлиги учун хоналар ёзда салқин, қишда илиққина бўлади.

Бетон уйларга қараганда, бу кулбаларда одам наинки тинч ухлайди, балки эркин-эркин нафас олиб

ухлайди: деворлар, томлар ўзидан ҳавони ўтказиб туради-да!

Қисматиллонинг кечагидек эсида: киночилар келишларидан бирида, дуч келган одамни «отагинам» деб атайдиган режиссёр ёрдамчиси қишлоқни томоша қилиб — томма-том юрар ва уй эгаларидан айрон сўраркан, бир кади чалоб олиб чиққан Қисматиллога: «Отагинам, бундай кулбалар жаҳонгир Македонскийни ҳам қойил қолдирган. Унинг тарихчиси Арриян жаноблари шу тўғрида ёзиб, яна илова қилганлар: «Ажабо, бу юртнинг халқи жуда уста, тадбиркор ва тежамкор бўларкан. Оддий тупроқдан уй қуришади. Бир ҳафтага қолмай уй битади... Кўрдингизми, отагинам», деган эдики, бу гапдан Қисмат ҳам ҳайрон қолган эди.

Қисматилло ўрганмаган сигаретни ташлаб, чиройли туфлисида эди-да:

— Қани, Ҳамдамжон, йўл бошланг, — деди. — Марҳамат. Тортинг-тортинг, дўстим.

Стрилок орқага тортилиб, Комилга марҳамат қилди.

— Комилжон, бошланг сиз!

— Йўқ, шу ердан... шу ердан томоша қилиш менга ёқяпти, — деди Комил қандайдир хаёлкашлик билан. — Кўп нарсаларни эслатаяпти, Қисмат ака.

— Масалан, масалан, укажон?

— Ҳе, Аффон, аффон... Бундай қишлоқлар у юртдаям жуда кўп экан. Текисликдаям шунақа тивиз қилиб қуришаркан уйларни. Улардаям дарахт кам, йўқ ҳисоби... Нега ҳайрон бўлаяпсиз, Ҳамдам ака?

— Энди, қизиқ-да. Боғи Бобурлар бор. Навоийлар яшаган. «Ҳиридан гўзал макон йўқ», деб ёзганлар...

— Мен оддий қишлоқларни айтаяпман. Қолаверса, у даврлар эртақ бўлиб қолганига борган кунимдаёқ ишонган эдим. Аффондай хароб юрт ер юзида бўлмас керак.

Гарангсиб турган Қисматилло:

— У қишлоқларда дарахт бўлмаса, боғларида бордир? — деди.

— Боғ қаёқдан бўлсин уларда, — жеркиб деди Комил. — Ўтин бор-ку, ўтин? Ўша ўтинни килолаб сотишади. Тоғлар — яп-яланг!

— Арча йўқми?

— Арча эмиш... Бутаям йўқ. Ай, гапирманглар! Уф, ўшандай жойларда юртингни қадрига кўпроқ етар

экансан, кўпроқ севар экансан, кўпроқ соғинар экансан...

— Хўп. Ҳамдамжон, юрасизми ё ўзим бошлаб берайми?

— Э, юраверамиз-е! — Ҳамдам-Стрилок дадил одим отди. Ердан хиёл кўтарилиб турган орқа бўғотга қўйилган қадами... чўкиб, кейин сирпаниб кетди-ю, ўтириб қолди. — Э, бу расво экан-ку? Қўлингни бер, аблаҳ!

Қисматилло уни тортиб-судраб ўтлоққа чиқарди-да, тезлаб нарига қочди.

Комил жилмаяр, Тиллажон кулар эди.

Шу пайт нақ тепаларида момақалдироқ наъра тортиб қолди-ю, йирик-йирик ёмғир томчилари туша бошлади. Жуда йирик, гўёки эриган дўлдек эди.

Нима қилиш керак?

— Уйга тушайлик, уйга, — деб бирдан ялина кетди Қисматилло: илло, радиокомитетдан егулик ва ичкилик ҳам олиб чиқилган, умуман, бу ёвдидан кўнгли тўқ эди.

Қолаверса, анави ярамас Восид чўлоқнинг дўконидида йўқ нарсанинг ўзи йўқ: Тиллажонни чиқаради. Сиррибой билан... Хотини ҳам инжиқлик қилмайди. Чунки бообруё одамлар билан кириб борган бўлади ва дарҳол чўнтагидаги пулнинг ҳам бир қисмини унинг қўлига тутқазадик, шу билан уни ўчади: аёлга яна нима керак?

Бунинг устига, бу йигитлар марказдаги боғчанинг хомаки таъмиригаям ёрдамларини аяшмайди: шундан ҳам гап очишади албатта.

Комилжон Стрилокнинг тепасига бориб қўлини узатди. Стрилок унинг билагидан ушлаб, ўрнидан турди-ю, Қисматга бир ўқталди.

— Ярамас! Атай мени олдинга ўтказдинг. Ўйлаб эдим-а, мунча манзират қиялпти деб... Шим расво бўлди. Кетамиз, Комилжон.

— А, уйга кирмайсизларми? Бир пиёла чой... — Қисматнинг гапи оғзида қолди.

— Ўзинг ич, — деди Ҳамдам. — Биз... бошқа нарса ичамиз! Кетдик, Комилжон... Э, шунинг уйиниям кўрганмиз-ку!

Комил вазмин бош ирғади-да, Қисматиллога қўл узатди.

— Хайр, ака. Эртага кўришамиз боғчангизда. Ке-

чирасиз, қош қорая бошлади... Тиллажон, машинага қара. Юринглар. Илтмос, магазинга қармай ўтайлик.

Дўконга қарамай ўтишди. Тилла машинани ўт ол-дирган эди. Ҳамдам орқа ўриндиққа қўлрўмолини ёйиб ташлаб ўтираркан, ичкарига кирмоқчи бўлаётган Қисматнинг қўлига урди.

— Бор, йўқол. Мактабингга бор. Мактаб аслига қайтсин, редакциядан ҳайдайман... — Сўнг Қисматнинг ўксиб қолганини кўриб, кўз қисиб юбордики, шу билан орадаги ғубор кўтарилди-кетди. Буям кам экан. Машина тепалиқдан эниб, Қисматиллонинг уйига бурилаверишга етганда тўхтатилди ва сигнал бердирилди.

Қисматилло илжайганича тушиб борди. Стрилок эшикни очди.

— Кир-е, етимча! Заҳарингга эллиқ грамм отиб ол! Бугун сен учун ҳам байрам-ку! Айтмоқчи, эрталаб банк ёнида учрашамиз-а...

15

Байрам уйда ҳам давом этди. Қисматилло туман марказида гоаят шинам боғчага номаълум муддатга эса-да эга бўлгани устига, омадни қарангки, туман газетаси (унинг чиқа бошлаши ўзи — бир байрам эканини айниқса, ижодкорлар яхши билишар ва қадрлашар эди)да ҳам бутун бошли бир бўлимнинг мудирлигига деярли тайин бўпти.

Стрилок ул-бул деб ҳазиллашгани билан Қисматсиз ишлолмайди: улар бир-бирини тушунадилар. Қисматилло эса энди анаву мактаб қайта қурилган-да ҳам бормади: илло, маънавият ва қадрият бо-бида газета кўпроқ иш беради. Қолаверса, куни ҳам яхшироқ ўтади.

Бироқ Қисматиллонинг энг катта топилдиғи-ютуғи қачондир қурилиши мумкин бўлган ўз уйи учун Ҳокимнинг ёрдамлашишга ваъда бергани бўлди. Тўғри, Қисмат ўша суҳбатда анча қисинди, ич-ичида уялди ҳам: ўзини суқатойдек ҳис этди ҳам. Лекин на чора?

Қолаверса, Қисматилло Полвон бобо билан мулоқатларда ҳам уялар эди: аммо «бетимнинг қаттиқлиги жонимнинг ҳузури» деган ҳикмат унинг муо-мала тарзига сингиб кетган эди.

...Осмонни оғир-қорамтир булутлар буркаб олган,

ёмғир шундай қуярдики, борлиқ-заминда қасди бор-дек эди. Яна тагин тарновлардан ҳовлича саҳнига шариллаб тўкилаётган лойқа сув ёмғирнинг шовқинига қўшилиб, ҳовли бурчакларидан акс садо бераётгандек бир даҳшат таратар, боз устига осмони фалақда қарсиллаб чақмоқ чақар... буларнинг бари, ҳа — буларнинг бари айвончага ўзбекча жой қилдириб, дераза тагида орқасига лўла болиш қўйиб, оёқларини узатиб ўтирган сархуш Қисматиллога ёқар, у гўёки кўпдан бери табиатнинг шундай эврилишини соғиниб юрган-дек ва ниҳоят, унга етишгандек эди.

У роҳатланиб ўтиргани билан хаёли дам анаву этакдаги боғига оғиб кетар, унда қандайдир иморатлар жамол кўрсатар, дам хаёлан марказдаги боғчада — айвонда тагига бўйра тўшаб ўтиргандек бўлар, дам ушбу кулбаси ўзгариб, қандайдир чарақлаб кетгандек туюларди.

Эридан ҳамма гапни — барча хушxabарларни эшитиб олган аёли Қисматиллонинг уриниб қолган беқасам чопонини кийиб, ўчоқ томонда (ўчоқбоши айвоннинг чап тарафида эди) қандайдир кичрайиб ўтирар ва шол дастурхон попутини бармоғига ўраганча эрига кулоқ солар, ҳам унинг гапларигада ўзи ҳам хаёлкашлик ила гап қўшар — мулоҳаза билдириб қўярди.

Аёл эрининг кечадан бери унча-мунча ичаётганини эсидан чиқараётган, унинг топиб келган хушxabарлари ушбу гуноҳини ювиб юборган эди. Қолаверса, Ҳоким берган пул ҳам унинг жажжи садикчасига тушганди.

Сиррибой дўконга — пивога кетган, Қисмат уни ҳар эслаганида, хотинига беихтиёр ширин сўзлар айттар, у бўлмаганида ўзининг «ким ҳам бўлиши» номаълумлигини илова қилар ва: «Маладес, кампир. Мендай етимга, романтикка тегдинг. Муҳаббатингдан айланай! Сиррига нима бўлди? Восид чўлоқ гапга тутиб қолдим дейман-да...» дер эди.

Аёл эрининг оғзидан шу гап чиққанда бир қаттиқ чимирилар, кейин яна мубҳам ҳолатига қайтар эди.

— Эй, хотин! — деб қолди Қисматилло қоматини тиклаб ўтириб. — Биз болага яхши тарбия бермаяпмиз... Кулоқ сол! Сен ҳам, мен ҳам олдин бола тарбиялаб кўрганимиз йўқ. Сеням, мениям энамиз йўқки, бола тарбияси хусусида бизга бир нималарни ўргатишса. Қолаверса, улар бизниям жуда унақа ишчан,

рўзгорбоп қилиб тарбияламаган... Бизлар — самоучкалармиз.

Аёл ҳушёр тортиб, қовоғини солди.

— Нима демоқчисиз энди? Умуман, бу гаплар қаёқдан каллангизга келди?

Қисмат аёлига эгилиб, табассум қилди.

— Полвон бобонинг ўғлига муомаласини кўриб, ўзимча ҳозир хулоса чиқардим. Умуман, мен кўп нарсаларни ўйлаяпман ҳозир...

— Ичганда, ҳаққатан ҳам, кўп ўйлайсиз, — деди аёл сезиларли истеҳзо билан. — Кейин унутиб юборшингиз ҳам мумкин.

Қисматилло теран бир ўйга чўмди-да:

— Ҳа, гапингда жон бўлиши мумкин, — деди.

— «Мумкин» деманг, жон бор.

— Хўп, жон бор, жон бор! — деб бақириб юборди ва ўрнидан туриб кетди. Айвон четига борди. Кўкка қараган бўлди. — У боғчадаги тандир қулаб тушади энди. — Сўнг тандир устидаги шиферларни эслади: Ўзбек бобо уларни тортиб-тортиб қўйган эди. Кейин: «Эртага иш кўп, — деб ўйлади. — Қаюм боғда ишла-са... Бу Комиллар нима иш қиб берар экан? Ўша Эмин оқсоқолга учрасаммикан?»

Шу пайт қора чопонининг эгнидан сув оқаётган Сиррибой дарвоза-эшиқдан чопиб кириб, бўғот тагига келди ва қўйнидан битта... коньяк билан битта пиво чиқариб узатди отасига.

— Э, каякни қайси пулга олдинг? Пивога етгулик пул бериб эдим-ку?

— Чўлоқ берди, — деди Сиррибой ва пешонасидан ҳам оқиб тушаётган сувни кафтида сидириб ташлаб супага чиқди. — Шунча йўқ дедим, қўймади... А, нима, ичмасангиз тураверади-да!

— Ҳе, ичмай бўлар эканми буни! — Қисматилло қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Кейин хотинининг кўнглини яна бир бор кўтариб, хурсанд қилиши кераклигини ҳис қилароқ: — Ҳазил, ҳазил, — деди. — Сен баққа ўтир. Бир нарсани сўрайман... Хотинжон, сен бир коса кескан ош қилсан. Мен анча ичиб қўйдим. Биласан-ку, мунақаси кам бўлади менда... Ҳа, пивосидан бир пиёла урамиз. Ўтир, ўғлим. Сенга бир саволим бор. Ҳим, айтгинчи, ҳаётда нимани яхши кўрасан? Қанақа касбни демоқчиман? Хўш, овга қизиқмайсан. Милтиқни ёмон кўрасан. Ёзиш-чизиш-

гаям йўқсан... Нимани яхши кўрасан? Боққаям қизиқмайсан...

— Молга қизиқаман, — деб тўнғиллади Сиррибой. — Қўй-эчки боқишга қизиқаман... Ана, адирда сурув-сурув қўй юрипти. Туғаяпти. Қўзичоқлари бир-рам яхши. Чўпон болалар увуз (оғиз) сутидан қағаноқ қилишди. Шувоқ юлиб бердим мен ҳам. Қорамоллар кўпол бўлади, ота. Ана, ўзимизнинг малла новвос...

— Қорамолларимиз кўпол бўлсаям оқликқа оғзимиз тегиб турибди, — табассум қилди Қисматилло.

— Энди, нимани яхши кўрасан, деганингиз учун айтдим-да. Йўғасам, сигирларимизниям яхши кўраман.

— Бу бошқа гап.

— Ҳой, чол, битта нарса эсимга тушиб кетди, — деб қолди шунда она.

Пивони очаётган Қисматилло унга хушомадомуз жилмайиб боқди.

— Хўш-хўш?

— Ҳим, ичкарига кирайлик. Бу ер захлаб кетди.

— Маъқул. Светтиям ёқивор!

Аёл ўрнидан туриши билан Қисматилло шишанинг оғзидан қултиллашиб ича бошлади. Кейин вазмин тортиб, яна болишга суянди-да:

— Худога шукур, ўзингга шукур, — деб қўйди ва кўзларини хиёл юмиб роҳат оғушига шўнғийман деганда, бир замонлар Шокиржон билан камарларда гулхан ёқиб ўтирганлари, шувоқ ҳидини ўзи ҳам яхши кўришини эслаб кетди.

Ичкарига киришгандан кейин пиво таъсир этди-ми — Қисмат ёнбошлаб ётган жойида ухлаб қолди.

16

Ярим кечада уйғониб кетиб, коньякни дастурхонда кўрмагани, демак, хотини яшириб қўйганини осонгина фаҳмлаган Қисматилло дастурхон четида — устига чапати нон ёпиб қўйилган жом косани олдига тортиб, унинг роса қатиқланганини ҳам кўрди-да, бирдан кайфи чоғ бўлиб, хўриллатиб ича бошлади.

У қаршисидаги ўринда ётган хотинининг ошни қаңдоқ иштаҳа билан тановул этаётганини кўришини истар, шунинг учун ўқтин-ўқтин: «Ўҳ-ўҳ, қўлинг дард кўрмасин, кампир. Аччикқина бўпти», деб ҳам қўярди.

Ниҳоят, сигарет чеккали айвонга чиқаркан, челакдан қуйгандай ёмғирни эслади-ю, агар тинмаган бўлса, демак, эртага марказдаги боғчасида иш бўлиши гумон эканини тусмоллади.

Аммо айвонга чиқиб, осмонда... юлдузларни кўрди ва: «Ҳе, — деб кулди ўзича. — Тез ёққан ёмғирнинг ҳоли шу-да...» Кейин ўша суянчиқсиз курсига ўтириб, «Мальборо»дан бирини тутатди. Назарида, энди унга ўрганаётгандек бўлди-ю: «Бе, — деди. — Бу — бойларнинг, арбобларнинг сигарети. Бунинг пулига уч пачка «Хон» олиш ҳам мумкин... Айтмоқчи, хотиндан эртага пул олиш ҳам керак. Бозорликка деб...»

Ниҳоят, ичкарига кириб, костюм-шимига ачина-ачина ечинди-да, ҳалиги жойига ёта қолди: хотини уйғониб кетса, инжикиши мумкин.

Маълумингиз, тўйиб овлатланган одам тезда ухлаб қолади. Кайфи бор бўлса, тарқаб ҳам улгуради тонг отгунча.

Шундоқ ҳам бўлди.

Қисматилло кеча бир грамм ҳам оғзига олмагандек хушёрликда кечаги овқатдан тагин бир нимкосани тушириб, устидан уч-тўрт пиёла кўк чойни бостиргач:

— Менга омад тилагин энди, хотин, — деди. — Ҳозир боғчага бораман. Қаям ишлаётгандир... Жўралар ҳам кеб қолишар... Кейин Стрилок билан редакциянинг биносини қайтариб оламиз атлас фабрикасидан. Улар қутириб кетишган. Сунъий ипақдан тўқиган атласини табиий ипақдан тўқиладиган атлас баҳосида пуллашяпти. Нима, мен билмайманми... Ҳе, туманнинг томирида илон қимирласа, аён бўлиб туради менга, Стрилоккаям...

— Кечаги айтган гапимни бир ўйлаб кўринг, отаси...

— Жуда зўр фикр бердинг, хотин! Мен гаплашман ўша техникумнинг каттаси билан ҳам. Унинг ҳам махинацияларидан хабаримиз бор... Аттанг, газета ёпилиб, раҳбарлар ҳам тез-тез ўзгариб, бошбошдоқлик авж олиб кетди-да! Ҳа, майли, бу кунлар ҳам ўтади. Билиниб қолди...

Хотини унга Сиррибойни вилоятда битта бўлсаям шу туманда жойлашган Чўпонлар мактабига қўйишни сўраган — маслаҳат берган эди кеча. Қисматилло шу масалани ҳам ҳал этишни кўнглига туғиб, Сиррибой сомон жойлаган қопу қанорларни кўздан кечирди-да:

— Ҳали хурсанд қиламан сени, — деб ва йўлдада турганича ўзига ўзи фотиҳа бериб, зинғиллаб дарвозадан чиқди.

Шунда шаҳардаги боғчанинг марказдан ўнгроқда жойлашганини эслаб, демак, чап тарафдаги эниш йўлдан тушиб боришни маъқул топди. Ажриқлар устидан юриб, девор ёқалаб бора-бора қишлоқ адоғидан чиқди.

Бир вақтлар Ҳамдамлар яшаган, ҳозир чинакамига чолдевор бўлиб қолган кулбалар пастидан ўтиб, ўқувчи-пионерларнинг ёзги лагерлари бўлмиш Якка чинорга етганида, анҳорнинг саёзроқ ерида «Москвич» машинани юваётган бир кишини кўрди. Тикилганча: «Ким бўлди экан? Ким бўлсаям машинасига минаман», деб бораркан, не кўз билан кўрсинки, нақ... нақ Чўпонлар мактабининг буғалтир-ҳисобчиси бўлмиш Обод дарозни кўрди: унинг участкаси тепалик бағрида — анҳор ёқасида жойлашган қари чинордан пастроқда — отамерос боғининг охиридан давом этган эски боғлардан бирида эдики, бу дароз йигит ҳам бир замонлар ортда қолган қишлоқда қариялари билан яшарди. Аффон урушидан қайтгач (уч ойлик буғалтирлик ўқишини битирган шекилли) ўша мактабга ҳисобчи бўлиб ўтган ва уч йилда кетига жир битиб, данғиллама участка солиб олган, кейин эскироқ бўлсаям машинали бўлган эди.

Қисматилло фақир бир йигитнинг ҳадемай ўзини ўнглаб олиш сабабини тахминлар ва шу тахминига ишонар эди.

Илло, ўша тансиқ (вилоятда битта, холос!) мактаб ташкил этилиши замон унга директор этиб тайинланган собиқ синфдош (булар Шокиржонлар билан ўнни битиришган эди), мутахассис зоотехник бўлган йигитнинг ҳам икки йилда туманнинг «энг обрўли ва бели бақувват арбобларидан бирига айлангани» ҳам Қисматиллонинг ўша мактабдаги оддий ўқитувчиларнинг яшаш тарзлари ҳақидаям жўяли тахминлар қилишига асос бўларди.

Қисматилло вақтида тўкилиб-текисланган шағаллар орасидан майса кўкара бошлаган йўлга тушгач:

— Хў, Ободбой, ҳормасинлар? — деди. — Гижингтойни бу ёққа чиқариб юваяпсиз?

— Э, Қисмат ака, салом алайкум, — деб шошиб қолди Аффондан, айтишларича, сал меровроқ бўлиб келган Обод.

— Воалайкум салом, — деди Қисматилло. — Бофингга сув борадими бу ердан?

— Ҳа, бир ариқ! — дея соҳилга чиқди йигит ва келиб, Қисматилло билан кўришди. — Шу, хўжайин... ўзингизнинг собиқ синфдошингиз: «Якка чинорни кўриб ке. Пиянёрлар лагерини яна тиклашимиз керак бўп қолди. Ҳокимнинг буйруғи...» деб эдилар. Шунга бир йўла мошинаниям бир чўмилтириб олай, дедим...

Қисматилло янгиликни эшитиб, шоён хурсанд бўлиб кетди: ахир, ўзиям болалигидан икки йил ёзда анаву қари чинор остида ташкил этиладиган лагерда бўлган эди-да!

Кейин, «перестройка» даврида лагер тугатилган эди.

— О, жуда олижаноб иш бўлар экан-да! — деб хитоб қилди Қисматилло. — Буни дарҳол газетага берамиз!

— Газета чиқадими яна? — оҳистагина сўради Обод.

— Албатта-да! — деди Қисматилло. — Ҳали кўп яхши ўзгаришлар бўлади... Айтмоқчи, кечирасан, нега энди лагер билан сизлар шуғулланар экансизлар? — сўради Қисматилло чиндан-да бу масалага қизиқиб.

— Энди, оталиққа олибмиз-да. Ҳашар билан эпга келтирар эканмиз бу ерни. Қийин эмас...

— А, ҳашар! Ҳашарнинг садағаси кетай! Ўзбекчиликнинг шу одатигаям беш кетасан-да киши! Хўш, ҳозир шаҳарга энасанми?

— Ҳозир-да!

Эниб кетишаркан, Қисматилло авайлаб, аммо сезиларли таҳдид билан гап бошлади:

— Шу мактабларинг ҳақида жуда кам материал берганмиз-да... Бу камчиликни тузатамиз энди. Хўш, ўқувчиларнинг ўзлаштириши қалай?

— Э, уларнинг кўпи — чўпонлар, подачиларнинг боласи, — деди Обод. — Практикани уйларида, овулларида ўтказишади. Биздан назарий билим олишади, холос.

— А-а, бу кириш имтиҳонлари... қай тартибда бўлади? Яъни қайси предметлардан имтиҳон топширади болалар?

— Шу, она тили, адабиёт. Ботаника, зоологиядан...

— Ҳим, молни боқиш, парваришлар, қолаверса, уни севиш ҳақидаям сўрашадими?

Бепарвороқ кетаётган Обод Қисматга оғирроқ қаради.

— Ҳа, энди... Лекин мен фақат ҳисоб-китобни билман, ака.

— Тўғриси айт, — Қисматилло унга юзланиб ўтирди. — Ўқувчиларнинг қанчаси ўз кучи билан киради-ю, қанчаси бизнинг собиқ синфдошнинг буйруғи билан киради?

— Ака, мен бу томонларини билмайман.

— Биласан.

— Энди, мен ҳам буюрилган ишни қиламан-да, Қисмат ака. — Кейин унга сергак боқиб, давом этди: — Агар биронта танишингиз бўлса... Уф. Ўзингизнинг синфдош жўрангиз бор...

— Биз анча узоқлашиб кетганмиз, — деди Қисматилло беихтиёр фижина бошлаб. — Арбоблардан нари юраман, ука... — Сўнгра бирдан Ободга зулм қилгандек сўради: — Сен менинг ўғлимни билмасанг керак?

— Нега, эшитганман... Кўрганман ҳам, назаримда. Ваҳм боғида мол боқиб юрганида...

— Ана ўша, — деди Қисматилло. — Сен, бир укалик қиласан энди: директорингга шипшитиб қўйсанг, девдим. Августларда обораман ўғлимни... Молни жондилдан севади. Аммо илмда йўқ ҳисоби. Ўнинчини номига битирган...

— Бўпти. Айтаман, — деди Обод. — У киши учун бу — проблема эмас.

— Раҳмат сенга.

Ичида эса шундай ўйлади Қисматилло: «Жуда осонку-я шунақанги ишларни битириш... Ўйламайман мен. Хайрият, хотиним бор. У шу маслаҳатни бермаганда, Сиррибой шахсий подачимиз бўлиб юраверармиди...

Айтмоқчи, булардан ҳашаргаям фойдаланиш мумкин-ку? Мен Ҳокимга бориб, маҳмадона Стрилокка гапириб...

Йўқ-йўқ, ҳаммаси тўғри!

Энди қайсарлик қилмасдан Худоёр билан яқинлашишим керак экан. (Худоёр — ўша мактаб директори.) Ҳим, дарров яқинлашади. Айби кўп, махинацияси кўп...

Менинг феълимни билади: қўрқитишим ҳам мумкин. Ҳатто мақташим ҳам... Э, мактаб шаҳардан чет-

да-ку? Мен ҳозир тушишим керак! Йўқ, боғчага обориб қўяди...»

Улар Амирқул полвоннинг кўчасига яқинлашиб қолишган эди.

— Укажон, бу кўчага бур, — деб қолди Қисматилло. — Шу маҳалладан бир боғ сотиб олиб эдим. Шунга... дарахтларни абрезка қилиш учун одам чақирган эдим...

— Хўп бўлади, ака, — дея нақ банкнинг ёнидан буриб, торкўчага киритди машинани Обод. Сўнг секин ҳайдаб кета бошлади.

— Бу гузарларда ер... айниқса, боғ қиммат бўлиши керак?

— О, аста айтасанми? Ҳали уйларнинг ремонт-ям бор... Менга қара, биринчидан, ҳозир мактабингга борибоқ Худоёрга салом айтасан. Чинорни эпга келтиришингизни эшитиб, синфдошингиз хурсанд бўлди, де. Иккинчидан, ҳашарчи болаларингизни... газетага мақтаб чиқар экан де! Учинчидан, Қисмат аканинг ўзлариям ҳашарда иштирок этар эканлар, де. Тўртинчидан, шу... боғча ҳақидаям гапириб қўй.

— Хўп, ака. У киши хурсанд бўладилар... Комилжон жўрам радиодан икки оғиз гапирганлари учун жуда хурсанд бўлиб эдилар...

— Комилжон... жўранг бўладими?

— Афғонда бирга хизмат қилганмиз-ку?

— Э, айтмоқчи, ҳа-а... Менимча, Комилжон ҳам ҳали замон бизнинг боғчага келиб қолади. Ҳашарга, ҳашарга! — дея Қисматилло зўриқиб кудди.

— Эса биз ҳам келайлик, — деб жилмайди Обод ҳам.

Қисматилло ўйланиб олиб:

— Жуда зарил келса, ўзим айтаман, — деди: ҳа, унга ҳашарчилар кўп бор керак бўладиганга ўхшаяпти...

У «абрезка»-бугалаш нималигига ақли етмайроқ турса-да, азбаройи Полвон бобонинг бу ҳол мевали дарахтларга фойдали экани ҳақидаги гапи ёдида қолгани учун ҳам Қаюмжоннинг боғчага келган бўлишини гўё аллоҳдан тилаб, кўзини олдиндан узмай келётган эди, — омад-да, омад! — боғча дарвозаси очиқ эканини кўриб, Ободни ичкарига обкириш ва яна бир мақтанишни истаб қолди-ю, шу заҳоти Қаюмнинг —

боғ эгаси фарзандининг «номақбулроқ» гап қилиб қўйишига дафъатан ишониб, шофёрнинг биллагидан ушлади.

— Бўлди, Ободжон! Шунисигаям раҳмат! У ёқда машинани буриб олишинг ҳам қийин... Мен тушаман! — деди.

— Кўриб қўйсақ бўларди, — деди Обод. — Мен хашарга келамиз, деб ҳазиллашганим йўқ.

— Ҳали хашардан безор ҳам бўласан, укажон! — Обод шундай деган эса-да, тормозни босган эди. Қисматилло эшикни тез очиб, чиқди. — Сўра Худоёрни. Сенга раҳмат!

— Эртойларнинг уйиям шу кўчада-я? — гангиб сўради Обод.

— Қанақа Эртой? — ўз навбатида сўради Қисматилло ва ғолибо эслаб қолди. — Эмин оқсоқолнинг ўғлими?

— Ҳа. У кўп мард бола, — деди Обод. — Ёши етганида, биз билан Афғонистонга кетмоқчийди. Сал ҳовлиқмалиги бор-у... Ҳа, майли эса, Қисмат ака. Бизлар ҳамма вақт хизматга тайёрмиз. Айтган гапларингизни эгасига етказаман!

— Омон бўл, укажон... Э, кўп йил яшайсан! — деб юборди кейин. — Афғондан қанча йигитларимиз гўшт бўлиб қайтиб келди. Умрида милтиқ ушламаган ўсмирлар ҳам... — Кейин ҳиринглаб кулди. — Агар ишонсанг, мен ҳам Афғонга талабгор эдим. Аммо ёшим ўтиб қолган экан. Йўфасам, биларсан, Қисмат аканг ёмон овчимас.

— Биламиз, ака. Комилниям овга сиз ўргатгансиз. Сизни — «устоз» дер эди...

— Уям омон бўлсин. Ундан катта раҳбар чиқади.

Қисматилло дарвозадан негадир мўралаб қаради-ю, куни кеча Полвон бобо турган жойда — қуриган терак остида чекиб турган Қажумни кўриб:

— Салом, Ўзбек бобомнинг кенжаси! — деб бақариб юборди. Шу асно димоғида ачқимтир пўстлоқ ҳидини туяроқ ўртадаги йўнғичқапояда уюб қўйилган аллақанча шох ва бутоқларга кўзи тушди. Ичкарига кириб бир он серрайиб туриб қолди.

— Э, мени мана шу терак ўйлатаяпти, — деди Қажум саломга алик олишнинг ортиқча билгандек. — Буни оғдариш бир-икки одамнинг қўлидан келмайди.

— Шунчаликми-я? — атай талмовсираб, оғил ол-

дидаги йўлгага тушди Қисмат. — Кеча Полвон бобом бармоқларини тегизганда, қимирлаётиб эди...

— Шуниси ёмон-да, — жеркиб деди Қаюм. — Муни тагидан арралаб бўлмаса... Ким билади, қаёққа йиқилади бу сўқим!

— А-а, бу томониям бор... — дея бедапояга оралади Қисматилло ва илдамлаб бориб, йигитча билан кўришди. — Ё, бисмилло... — Шунда чийчийлаётган садоларни эшитди-ю, юраги уриб кетиб, аланглади.

— Ҳа-а, саъвалар экан! Терак пўстлоғига қўниб-ёпишиб олиб, хўрак излаётир... Шунда иттифоқо бу меҳмон қушчаларнинг ризқи-рўзи бўлиб турган бу «мурда» бу ердан обташланса, боёқиш қушчалар оч қоладигандек туюлди. Ва тепадан кўз олмай:

— Шунга... ҳар тарафдан ҳатча-айри тираб қўйилса-чи? — деди. — Тураверар...

— Жа романтикисиз-да, — гижиниб деди Қаюм. — Тураверар эмиш... А, бу касал бўлган! Ўз-ўзидан қаримаган. Бунинг касали анаву дарахтларгаям юқиши мумкин... Отам айтдилар-ку? Ундан ташқари, Қисмат ака, марказда шамол ёмон эсади. Сизларнинг қишлоқ устидан ўтиб, шу ерга келганда жа ўйин кўрсатади. Бу ерлар — катлаван-да, ака. Шунинг учун қандайдир миниклимати бор...

— А-ҳа, ундай бўлса, бу мурда хавфли экан, — деб қўйди Қисматило.

— Ҳа-е, буни кўпайлашиб бир ёғли қиламиз албатта... Ҳим, янгам хурсанд бўп қолдиларми? Асал ёқдимми?

Қисматилло бир онга анграйиб қолди: ҳа, бир банка асал берган эди бу!

Тавба, татиб ҳам кўрмапти-я!

— Асалми? Ҳе, отлиққа топилмайдиган асал экан! — деди Қисматилло. — Кечадан бери шуни едик!

— Насиб бўлса, сизгаям бир-икки қути бераман, — деб йўлгага чиқди Қаюм ва таққа тўхтаб, боққа кенг бир назар ила боқиб, гўё дарахтларни бошидан оёғигача кўздан кечирди.

Унга бўла Қисматилло ҳам боққа разм солди-ю, барча дов-дарахтларнинг кечагидан кичрайиб ва шумшайиб қолганини энди англади-да, ич-ичидан уларга ачиниб кетди.

Қаюм эса энди қўлларини белига тираб:

— Қани, бизнинг абрезкага баҳо беринг-чи, — деб қистади.

Қисматилло бирдан каловланиб, кейин ғамгин тус олиб:

— Ҳе, одамини топиб сўраяпсиз-да баҳони, — деди. — Шундай бўлар экан-да энди. Боғбонлар шафқатсиз келар экан...

— Бизни иш битди. Қолгани сизники. Боғ сизники, — деб Қаюм кетганидан кейин у хиёл гангиган кўйи боғчага яна бир кўр назар ташлаган бўлди-да, унинг хийлагина кенг, ўзига яраша олам-жаҳон дарахтларию уйлари бор бир макон эканини қайтадан кашф этган каби: «Э, шу боғ энди меники бўлди-я! — деди ўзига ўзи. — Майли-да, вақтинчага бўлсаям менга беришди-ку. Демак, мен шунга эгалик қилишга арзир эканман... Демак, шунга муносиб бўлишим ҳам керак энди... — Шундай дегач, ўзини қандайдир камситаётгандек туйди-ю: — Йўқ, бу менга муносиб бўлиши керак, — деди. — Тўғри-да, хоҳласам — яшайман, бундан ҳам обод-чиройли қилишим мумкин. Хоҳламасам, ташлаб қўяман. Яна хор бўлиб ётаверади... — Бу ўйларидан кейин боғчага пинҳона раҳми келиб кетди-ю, нимадир иш қилмоқчи бўлди: нималар қилиши лозим эди? Ҳа, тандирни сувашга лой... — Э, қаранг-а, шу Қаюм ҳам меңдан пухтароқ экан, — дея сомонхона-ўтинхона томонга йўл олди. — «Уйларни иситинг», деди. «Ернинг нами қочади», деди. Ҳе, қўнғиротвачча... Туфтуф. Энди яна шундай бир сўзни тилга олсам, еганим ахлат бўлсин... — У шундай онг ичиб, сомонхонага мўралади. Хирмон бўлиб ётган шох-шаббани кўрди. — Ўзи, сомонхонаси шуми? Йўқ. — Бурилиб, иккинчи бостирмага мўралади-ю, таниш тезак ва нишхур исини туйиб: — Оғил бу, — дея ичкарига қадам босди. Ҳа, кўчага қараган девори остида узун охур бор эди. Аста охур бошига бориб, ичкарига тикилди. Сўнг охур тубини қўли билан пайпаслаган эди, анча-мунча майда сомон борлигини англади. Сўнг ундан пича олиб чиқиш учун идиш кераклигини, идишни эса топиш мумкинлигини ўйлаб ташқарига чиқди. Беихтиёр илдам юриб тандир қошига етди. Шунда йўлкага ҳам тош ётқизилса ёмон бўлмаслигини кўнглига туккан ҳолда: — Эй, мен нима қилиб тентираб юрибман? — деб қолди

ўзига ўзи. — Шу уй, шу боғча бир менга керакми? Ахир, майда-чуйда юмушлар — аёлники эмасми? Ҳозир бориб хотинни олиб келаман. Сиррибойни ҳам... Ишласинлар! Мен уларга тап-тайёр ҳовли-жой олдим...»

Қисматиллонинг ёдига Қаюм айтгани ҳусайни узум тушиб кетган эсада, шартта изига қайтиб, кўчага чиқди. Ва дарвозани ёпиб, дарров қулфлади. Кейин кўча бўйлаб юқорига йўналди-ю: «Э, Полвон бобоникига бораманми яна? — деб тўхтади. Мабо-до Розик чолнинг уйига киргудек бўлса, албатта ичишга тўғри келишини ҳис этароқ изига қайрилади. — Ҳа, катта кўча билан кетаман, — деб ўйлади. — Унгача... Аҳ, Стрилокни топсам эди! Шайтонлик қилиб бўлсаям бўйра топтирардим. — Кейин бир хўрсинди: назарида, кечаги улфатлари шунчаки кўнгли учун ҳар хил ваъдалар бергандек, бутун ўша гаплар ёдларидан чиқиб кетгандек туюлди. Сўнгра: «Э, уйда бор-ку бўйраям!» — дея ўзини овутиб, йўрғалай кетди.

Қисматилло шоҳ кўчага чиқдим деганда, Комилжонни бориб кўриш учун чап қўлга — хиёбонга бурилди-ю, эҳ, бирдан юраги сиқилди: ҳозир бориб ўшани кўриши шартми? Ахир, ундан муҳимроқ ишлари ҳам тўлиб ётибди-ку?

Ҳа, шунчаки ишдан... ўзини олиб қочаётганга ўхшайди: ўрганмаган — дуч келмаган-да бундай ташвишларга.

Ана шунда унинг оҳини Оллоҳ эшитгандек — хиёбондан уч-тўрт зина билан кўтарилиб кириладиган туман банкининг эшиги ланг очилиб, бўлажак маҳалласининг оқсоқоли Эмин ака билан ўша — Стрилок кетма-кет чиқишди ва Стрилок бақириб юборди:

— Ана ўзи! Бўри-да, бўри. Бўрини ўйласанг, қулоғи кўринади. Лекин ўлгудай ношуд бўри-да бу.

Қисматиллонинг юраги гурсиллаб уриб, қандайдир нажот эшиги очилаётганини ҳис этди.

— Ассалом алайкум, оқсоқол бобо, — деб таъзим қилди.

— Бир саломинг бўлмаса, бир луқмаи хом қилардим, — дея дўриллаб-қулимсираб зинадан тушди Эмин ака ва Қисматиллонинг шошиб узатган қўлини олдида, ҳиринглаб қулди. — Қўлларинг юмшоқ жуда. Спорт билан шуғулланмагансан-да, газетчи.

— Қайда! Умри ов билан ўтган бунинг! — дея Стрилок ҳам пастга тушди. — Лекин меҳнат қилиб кўрмаган бу бечора.

— Меҳнат яхши, меҳнатнинг аҳамияти катта. Қани, кетдик, йигитлар! — дея ҳозиргина Қисматилло чиқиб келгани кўчага йўл тортди оқсоқол. — Хўш, Бобо кайфининг жўраси, маҳалладош, бўлмиз-да, а? Лекин бизнинг хонадонда захри қотил бўлмайди сира.

— Сизда бўлмаса кўшнилариңизда бўлади, оқсоқол бобо, — деб Қисматиллога кўз қисди Стрилок.

Қисматилло ҳайрон ва маҳалладошлиғи эслатилганидан хурсанд эди: нимадир деган тағин, Стрилок бу одамга. Лекин, уйга борамиз, деяптими? Сўнг ортиқ мулоҳаза қилишни ўринсиз деб топди ва ердан топгани санаб ўтирма деган мақолга амал қилиб:

— Марҳамат, Эмин бобо, — деб андак тисланди.

Эмин бобо эса бақувват қўллари билан йигитнинг тирсагидан олиб, фавқулодда ёқимли сўзлаб кета бошлади:

— Полвон бобонинг боғчасини оладиган бўлсан... Эшитдим-эшитдим. Олибсан. Кўп маъқул иш бўпти-да, ука. Шахсан мен хурсандман. Сенинг кимлигингни биламиз. Маҳалламизга фақат муҳбир етишмас эди. Муҳбир халқиям маҳалла-кўй учун жуда иш бериб қолади-да. Вақти келса... Шунинг учун биз ҳам қўлимиздан келган ёрдамни аямаймиз. Насиб бўлса, ўша боғчанинг обод бўлишига ҳисса қўшамиз.

— Маҳаллага хайрия жамғармасидан ёрдам ўтган экан, — деди орқадан эргашиб келаётган Стрилок. — Буям — сенинг омадинг, бўри. Умуман, сен жуда омадди йигит экансан...

— Ҳа, бироз ёрдам ўтган Наврўз арафасида, — дея Стрилокнинг гапини қувватлаб, давом этди Эмин оқсоқол. — Мана, биринчи бўлиб сенга асқатадиган бўлди... Қисматжон ука, ҳеч-ҳеч уялма... Биз тушунамиз зиёлиларнинг аҳволини. Газетчиларнинг ҳам. Уялманглар... Мана, Бобо кайфийдай юзсизроқ бўлиши керак одам ҳозирги вақтда. Бўлмаса кўп нарсадан қуруқ қоласиз.

— Раҳмат раҳмат, — деди Қисматилло.

Дарҳақиқат, бошқа нима дейишини билмас, зеро, оқсоқолнинг қўлидан боғча-ҳовлиси учун нима ишлар келишини тасаввур этолмас эди.

Бирон-бир ярим соатми ўтиб-ўтмай Қисматилло юк машинасининг кабинасида — Эмин аканинг тўнғич ўғли ёнида, яъни шофёрнинг ёнида суюмли сигаретини тутатганча атрофларга мағрурона кўз ташлаб ва йўл ёқасидаги чинорлар танасини оқлаётганларга беихтиёр бош ирғаб қўйиб, уйи томонга кетмоқда эди. Унинг кайфи чоғ. Омади юришгани рост эди. Йўғасам, бир олам ташвишини фавқулодда учраб қолган (учрашишлари тайин бўлган) Эмин ака маҳалла оқсоқоли сифатида ҳал қилиб юборармиди?

Отасига раҳмат ўша пакана инсоннинг. Ўта пухта, рўзгорига берилган, бунинг устига — кўҳнабисот ва тадбирли зот экан. Ҳайрон қоласан киши: шундоқ кўштабақа дарвозаси очилиши билан шундоқ ён томонда қартадек тахлаб қўйилган сап-сарик бўйраларга кўзинг тушардими денг! Бир четда юк машинаси ҳам гижинглаб турибди. Ҳовли кенг, уйлар кўп, бойвуччанинг оз-моз димоғдорлигини айтмаса — у кишиям одамижон экан. Чолнинг чайналиб: «Ўғлинг борми?» дейиши билан «Эртой!»лаб чақира қолди. Эртой ҳам ҳовли тўридаги болахонали уйнинг томига чиқарилиши лозим бўлган тоқларни очаётган экан, лўмбиллаб етиб келди. Отасига ўхшаб пишиллаганча меҳмонлар билан кўришди ва отасидек шўхчанлик билан: «Буюринг. Нима хизмат бор?» деб қўлларини кўксига қўйди. Эмин ака уни суюб кетиб кифтига қоққанича Қисматиллони кўрсатди-да, унинг таърифини қилароқ ўзларига қўшни бўлгани — Полвон бобонинг қаровсиз ётган боғчасига кўчиб келажаги, аммо бунинг учун боғдаги зах босган уйларнинг ҳавосини илитиш лозимлигини айтди.

Эртой ҳам отаси каби ўрисча сўзларни қўшиб: «Данний моментда нима хизмат бор?» деб сўради.

«Биринчи ишингиз — мана шу бўйралардан бештасини ўраб кўтарасизда, бизга эргашасиз», деди Эмин оқсоқол. Сўнг бойвуччага кетмон, белкурак, андава ва битта эски сатил олиб келишни буюрди. Димоғдор аёл ўз навбатида Эртойга буюрди бу юмушни ҳам. Сўнгра: «Бўйраларнинг эгаси келса, нима жавоб бераман? У одам жўрангиз бўлсаям пулини сўрайди», дедики, Қисматиллонинг силласи қуриб кетди ва мўлтираб Стрилокка қаради. Стрилок эса ёрқин та-

бассум билан оқсоқолга боқди. Оқсоқол пинак буз-май: «Бу ёғидан ғам емасин. Сен ҳам ғам ема, энаси. Ҳозир банкдан келяпман. Ҳисобимизга ўтган... ақчанинг миқдорини сенга айтмайман, — деди-да, Эртойнинг орқасидан бақирди: — Тезроқ бўл, улим! Иш кўп. Кейин Қисмат амакингни қишлоғига бир рейс қиласан!»

Кейин эркалар ўзаро гурунглашиб — баҳор, Наврўз ҳақида сўзлашиб ва кеча оқшом илк бора момақалдироқ бўлгани, яшинлар чақнаганини қандайдир хурсандчилик ила қайд этишиб кетишаркан, дарвозани беркита бошлаган уй бекаси ҳам орқадан етиб келди.

— Мен ҳам кўрай шу боғчани. Эрони яшаб турганда, бир-икки мўралаб эдим. Эгаси ўлгандай эди... Боғча деяпсизлар! — деди.

— Боғча. Боғча бўлгандаям мировой, — деб талтайди Эмин оқсоқол. — Но-о уйлари ремонтгалаб... Биз, дейман, энаси, уй қуришга зўр бериб, дарахтни кам экканмиз-да!

— Етади, — деди бойвучча. — Яхшиям бахтимизга ўқувчиларингиз бор экан...

— А-а, бачаларнинг ҳиссаси қўшилган экан-да? — деб қитмирлик қилди Стрилок.

— Ҳе, ўзлари келишарди, — деди оқсоқол бепарволик билан. — Мендан кўрққанлари учунми...

Ҳаммалари кулиб юборишди.

Маълумингиз, арчалар учига қўнволиб ўрмонга до-риган овчи бўлсин, йўловчи бўлсин — кўриб-кузатиб ва бундан бошқа жонзотларни бохабар қилиб турадиган ҳақкамонанд Розик ўғри ушбу хушчақчақ кишиларнинг келишаётганлирини-да кўриб-кузатиб тургани каби чиқиб кетишаётганларини ҳам айвонидан кузатиб ва бошини ҳар мақомга солиб тураркан: «Аҳ, кенагасбачча Эмин пакананиям ийдирипти-да, — деб ўйлади. — Уйда бўйраси борлигини мен ҳам билмас эдим-а... Ановуси Кайфий бўлса керак. Ҳа, Стрилок — шу! Э, бойбичаям эргашиб қолди-ку? — Кейин орқага тортилиб, жиддий ўйланди. — Мен ҳам борсаммикан? Ҳар ҳолда қўшни бўлдик. Бораман. Лекин — кейинроқ...»

Отасининг топшириғини ҳарбий зобит буйруғини олган аскар боладек чаққонлик ила адо этган Эртой аллақачон боғча дарвозасига етиб ва нақ бошига

қўйиб келгани бўйра ўрамини ерга ўтқазиб, буларни кутмоқда эди. Кўча адоғидан чиққан «Жигули» қаттиқ сигнал берди. Қарабсизки, рулда Комилжону ёнида Тиллажон ўтирар, машина томидаги юк ортилгич мосламада ҳам... ранги униққан бир қўлтиқ ўша матоҳдан бор эди.

«Ё, қудратингдан, — деб ёқасини ушлагудек бўлди Қисматилло дарвозага етгани чоғ. — Тавба, бу қандоқ бўлди? Ҳаммаси бир сўзли экан-ку булар... Ҳа, мен буларни яхши билмас эканман. Айниқса, Стрилокни. Ўзимга ўхшаган қув, гапида туруми йўқ деб ўйлар эдим-а... Бу хатони тузатаман. Аммо бошингга ташвиш тушганида кимнинг ким экани билиниб қолар экан... Ҳали булар... булар кейин ҳам менга ёрдам беришадди. — Ҳаяжони яна ортиб кетди. — Полвон бобо-чи? Ў, тилло одам. Қаюмжон ҳам — йигитнинг хўрози...»

Кўришув-ачомлашув ва ҳоказолардан кейин дарвоза очилди ва кечаги ёғиндан янада нам тортиб ва баҳорги таровати янада очила бошлаган боғча одамлар нафаси, қадами ва гап-сўзларига тўлиб-жонланиб ҳамда байрамона тус олиб қолди.

Ана шундан кейин гўёки ҳашар бошланди. Қизиғи шунда бўлдики, хоналарга тўшаш учун шу ердаги, яъни айвон бурчагига суяб қўйилган бўйраларнинг ўзиёқ етарли экан. Шундай эса-да, уларнинг устидан Эмин оқсоқол ҳадя қилган янги бўйралар ҳам тўшалиб, хоналар қамишзор ҳидига тўлиб, алақандай илиб қолди. Ҳа, бу ердан энди кимсасиз, мискин масканларга хос дилгирлик эмас, инсон қўли теккан ва ҳадемай бу ерни обод қилишидан дарак берадиган бир хушнудлик уфурар эди. Ҳай-ҳай, одамзоднинг қадамида кўп синоатлар бор-да.

Яна давом этамиз: ҳовли-боғча бип-бинойи бўлиб, ҳавасу орзуларни қўзғатадиган бўлиб бораётир.

Тандир сувалмоқда. Эртой боланинг ғайрати баланд — гўёки шу ёшигача фақат бузилган тандирларни тузатиш билан машғул бўлиб келгандек. Енглари шимарилган, бақувват-миқти билакларигача лой; юзига ҳам лой сачраган-у, бундан хурсандга ўхшайди. Унинг ёнида қўлларини белига тираб турган бойвучабека нуқул боғни — дарахтларни кўздан кечираётган эса-да, ўқтин-ўқтин ўғлининг ишини кузатиб, қандайдир қитмирона ҳазиллар қилиб қўяди.

— Тандир қуриш — эркакдан, бузиш аёлдан-а, Ко-

милжон? — деб қолди бир маҳал наъматаклар орти-
да паришонҳол турган радиочига.

— Нима? Шундайми, а? — деди Комилжон хушёр
тортиб.

— Вей, билмайсизми, укажон? — дея худди танта-
на қилди аёл. — Эскидан қолган удум-ку бу. А, ота-
си? — Атрофига қараниб олди кейин. «Отаси» боғ
бурчагидаги теракка бақрайиб турар ва ўтинхонадан
бир қучоқ шох-шаббани кўтариб чиққани ҳолда
тўхтаб қолган Стрилокка нимадир дер эди. — Мен
сизни ҳамма нарсани биладилар деб ўйлар эдим, —
дея яна давом этди бойвучча.

— Нега энди, янга... — деб гудранди Комилжон.

Бойвучча айни шу саволни кутгандек жавобни бе-
ра кетди:

— Нимагаки, отажон, раҳматли падаримиз радио
эшитиб туриб: «Қизим, шу Қодир Махсумовдан доно
одам йўқ, а?» дер эдилар. У кишининг фикрича, ра-
диодан ўқиладиган ҳамма хабарлар Қодир Махсумов-
нинг ичидан бўларди.

— Тушунарли, — деб мийиғида жилмайди Ко-
мил. — Лекин сиз аслида шундай эмаслигини билар
экансиз-ку? Нимага энди мениям... доно деб ҳисоб-
лайсиз?

— Ҳе, огажон, — дея бепарвогина кулди бека. —
Буям бир одат-да. — Кейин қаҳқаҳа отди-ю, шу
заҳоти жиддий тортиб: — Қора уй тикишдаям шундай
бўлади, — деди. — Ўтовнинг суягини тиклаб бериш —
эркакдан, қолгани — аёлнинг иши... Ҳе, аёлларнинг
садағаси кетай! — Шундай деб яна қаҳқаҳа ота бош-
лади: — Шоира қизларимиз бор-ку, уйинг буғдойга
тўлгурлар — шулар роса мақтайди-да аёлни. «Эй, эр-
как, аёлга сиғин! Эй, эркак, аёлни ҳурмат қил...» Бе-
чоралар эрларидан кўп туртки есалар керак-а? Нима
дедингиз?

Энди Комилжон пиқиллаб кула бошлади. Айни
чоғда у бошини сараклатиб қўяр — бу ҳол унинг бе-
кага тан бераётганидан далолат эди: ҳа-да, аёлни эр-
как мақтагани тузук.

Иш тақсимотига кўра, уй олдидан ўтган ариқни
кетмон билан тозалаётган Қисматилло ҳам буларнинг
гурунгини эшитиб: «Дод, аканг айлансин шоиралар!»
дея кулаётган эди, Эмин оқсоқолнинг чақирғини
эшитмади.

— Эй, Қисматбой, баққа қаранг деяпман! — деб бақирди у. — Бизнинг кампирга худо берди энди, куруқ гап билан ҳамма ишни битириб қўяди.

— Яхши эканман-да, — деди хотини. — Бўлмасам яна пича гапирай... Эртой, сен ишингга қара! Лабини ўхшатгин... ўзингни лабларингга ўхшаяпти.

Шу пайт дарвозадан чақчайиб Розик чол кирди. Ва у ёқ-бу ёққа бошини буриб қараб:

— Ҳорманглар, хашарчилар! Баракалло, Худойим қувват берсин! — деди.

— Э-э, Розик ака, вақтида келдингиз-да, — деб йўнғичқапоёга чекинди Эмин оқсоқол. — Баққа келинг, ака. Муни кўринг, бу столбани! Ҳалиги шамол эсса, шундай оғнайдию бировнинг бошига тушса — дабдала... Всё.

Розик ўғри жойидан жилмасдан қуриган теракка боқди. Бироз томоша қилгач:

— Нима қилиш керак дейсиз бунга? — деб сўради.

— Кесиш керак! Вабше, йўқотиш керак, — деди оқсоқол асабий-зўриқиб ва ғудраниб Розик бобо томонга кела бошлади. — Уни қаранг. Минг ёшга киргандир-ов! Тўсин-пўсингаям ярамайди. Ичини қурт еб кетган.

— Ҳа-а, гапингиз ростга ўхшайди, — деди чол. — Лекин бунга кесиш учун кимдан рухсат олиш керак?

— Кимдан бўларди... — Эмин оқсоқол туйқус гарангсиб қолди-да: — Э, кимдан бўлсаям барибир! — деб юборди. — Сўроқсиз кесиш ташласак ҳам раҳмат эшитамиз. — Кейин яна Қисматиллога бақирди: — Эй, мусулмон, баққа келинг... Ў-ҳу, ариқни болабсиз-ку? Уни қаранглар, ариқдан чиққан лойқани қаерларга отибди бу... Э, ўзингиз қаранг, Қисматилло, кўз бордир!

Боя қучоғида туриб турган ўтин-чўпни даҳлизга киритиб, гуриллаб ёнаётган печка ёнига қўйиб чиққан Стрилок айвон четига келар эди, шарақлаб кулди.

— Бунинг одати шу, оқсоқол бобо! Шунинг учун хотиниям иш буюрмайди бу — устабузарманга... Бу фақат, хотини сигир соғаётганда бузоқни ушлаб туришга мослашган. — Сўнг супадан сакраб тушди. — Чик бу ёққа-е! Бор, печкага қара... — Кейин завқланиб кулди. — Бу баччани аслида ўт ёқишга қўйиш керак эди. Тоғларда гулхан ёқиб ўрганган-да хумпар.

Бу вақтда йўлкага чиққан Эмин оқсоқол Розик ўғри билан кўришмоқда эди:

— Яхшимисиз, Розик ака? Хуш кўрдик... Ҳашарга кепсиз-да?

— Ҳа, — деди Розик бобо оқсоқолнинг боши узра тагин боққа қараниб. — Лекин, оқсоқол, ёш келади ишга, қари келади ошга деган гаплар ҳам бор.

— Ну, қойилман, — деб қийқиллаб кулди оқсоқол.

Сўнгра бирдан лабларини йиғиштириб олиб, ҳатто совуққон бир оҳангда сўради: — Полвон бободан руҳсат олиш керак дейсизми? Теракни кесиш учун...

— Йўфасам-чи, — деди Розик чол. — Қисматилло бу ерда ким бўпти? Шунчаки — квартирант.

— Ҳим, да-а... Лекин Қисматиллонинг бошқа планлариям бўлиши керак. Наҳмиер, турмуш ўнгланиб кетиб, пули кўпайса...

— Сотиб олади демоқчимисиз?

— Ҳа, энди, яхши ният — ярим мол, дейдилар.

— Бўлмаган гап.

— Шокирвой келадими қайтиб? Аммо...

— Аммо-лекини йўқ. Шу Полвоннинг ўғли бўлса, юртга қайтиб келади. Бундан ташқари, — дея бошини қийшайтириб ўйчан давом этди Розик ўғри, — у бола-ни мен сал-пал биламан. Феълида бир нималар бор... Индамай юради-ю, ичида гапи кўп...

— Тушунолмаяпман.

— Мен ҳам тушунтиролмаяпман.

Даҳлизнию печканинг қизишини кўздан кечирган бўлиб, назарида, шифтлари исдан тозаланиб, ерига ярқироқ бўйралар тўшалган уйчадан захликдан асар ҳам қолмагандек туюлиб, шу асно ариқ ёқаларини расво қилганини ҳам унутиб, айвонга чиққан Қисматилло оқсоқолларнинг ҳамон дарвоза оғзида эканларини кўрдию улар томонга йўл олар экан, тандир қошида хўмрайиброқ турганча наъматаклар ортидаги Комилга тикилиб қолган бойвучча янгага хушомадомуз жилмайди.

— Ҳа, янгабой? О, тандирни созлабсизлар-ку! — деди. — Қойилман, қойил.

— Энди тандирниям қизитинг! — деди янгабой сергак тортиб-чимирилиб. — Қиш ичи оғзи очик ётган, ёмғирда-қорда... Нураб тушишига сал қолган экан. Ўтти роса ёқиб оғзини суваб ташланг! Расми шу... Э, айтмоқчи, тезроқ келини олиб келсангиз-чи. Эгалик қилсинлар энди. Ҳашарчиларингиз ҳадемай кетади...

Қисматилло келини олиб келиш-келмаслик айна

вақтда Эртой йигитга ҳам боғлиқ экани-чун унга мўлтирабгина қаровди, Эртой қўлларини мушт қилиб силкитди.

— Гап бирта!

— Раҳмат, ука, раҳмат.

Ўғлининг хизматга тайёрлиги онага ёқинқирамади негадир ва бу ҳолни унга оғиргина қараб қўйиш ила англатиб, дарҳол наъматаклар ортида чўнқайиб ўтирган Комилга ишора қилди.

— Нима қияпти анову жўрангиз? — Кейин ўзи овозини кўтариб юборди. — Хў, радиочи укам! Нимани пойлаясиз чўнқайиб олиб? Биз ҳам кўрайлик!

Қисматилло Комилга кўзи тушибоқ Полвон бобонинг ҳам худди ўша ерда ўшандай чўнқайиб ўтиргани кўз олдига келгани ҳолда, яйраб кетиб:

— Ношвати бор. Шуни томоша қияпти шекилли... Шундайми, Комилжон? — деди.

Ўрнидан турган Комил:

— Э, шу ношватими? — деб бурилди-да, тагин энгашди. Ундан кўз узмай турган бека эса олға босиб, наъматаклар шунчаки баланд ўсган ялпизлардек — уларни бемалол оралаб ўтди. Ва у ҳам қўлларини тиззасига тираганча энкайди.

Бойвуччага эргашган они тўхтаб яна оқсоқолларга қарган Қисматиллога:

— Нима дедингиз, Қисматжон? Нима бор экан у ерда? — деб сўради Эмин оқсоқол.

— Ношвати бор экан, ношвати! — дея Қисматиллодан олдин жавоб берди Эртой ва: — Э, биз ҳам бир кўрайлик-чи, — деб лойли қўлларини икки ёнида кўтарганча ариқчадан ҳатлаб ўтди.

Нима дейсизки, анову чоллар ҳам етиб келиб, сарғишгина, куртаклари бўртибгина қолган навнихолни ўраб олишди. Ҳе-е, шундан кейин ношватининг таърифи бошланди-ку! Қисматиллонинг тагин тили чиқиб қолиб, Полвон бобонинг бу улама ниҳол тарихи ҳақида айтиб берганларини қисса каби ҳикоя қила кетди. У гапирар экан, табиий, гапи ўзгаларга нечоғлиқ таъсир этаётганини билиш ва ўшанга муносиб ҳолда сўзлаш учун жамоа вакилларининг бирини қўйиб, иккинчисига боқар, улар эса ялписига кўчатта тикилиб қолишган эди.

Ҳа, Қисматилло ҳикоя қилиш баробарида, ажабо фурурланар, яъни боғчасида шундай ноёб ўсимлик ҳам

борлигию уни одамлар ҳайрат кўзи ила томоша қилаётганларидан фахрланар, шу асно ўзини қўйни-қўнжи лиқ тўла бойваччалар каби ҳис этар эди. Аммо қизиқда, ўзи ношвати ниҳолини эгилиб томоша қилиш, масалан, ўтган кунлар давомида унда содир бўлган ўзгаришларни билиб олиш ҳаёлига ҳам келмасди: ҳа, у бундай ҳоллардан йироқ, гўё замин у дарахтлардан баландда эди. Охири у зерика бошлади. Илло, аввало, ҳикояси тугаётган, қолаверса, жамоа уни дейри тингламас эди.

Ниҳоят, ёнидан сигарет чиқарди. Аста ўрнидан қўзғалган Стрилок ҳам сигаретдан бирини олиб:

— Беш-олтита куртаги бор экан, — деди. — Менимча, шулар гуллаши билан чилпиб-чилпиб ташлаш керак... — Чайқалаб ўрнидан тикка бўлган Розик бобога ҳам шу гапни такрорлаган эди, у:

— Ҳа, энди, бу қаровни талаб қилади, — деди. — Чилписангиз, гулга кетадиган куч ҳам танада қолади. Ҳозир бу ўсиши керак... Агар ҳозирдан ҳосил қилса, бузоқлигида туққан сигирдай ўсмай қолади.

— Ҳе, гапингиз курсин, бобой, — дея ўрнидан турди кайвони-бека ҳам. — Ундан кўра буни кўпайтириш йўлларида гапирмайсизми? Шотутни пайванд қилишни-ку ўлгудай сир тутасиз...

— Э, сизни хашаки тутингиз пайвандни олмаса, менда нима айб, бека?

— Биламан, сизда айб йўқ, — деди ирғиб турган Эмин оқсоқол. — Шотут ҳам нозик бўлар экан...

— Бу бошқа гап, оқсоқол. — Розик бобо салмоқ билан қийиқ-саллали бошини ирғаб қўйди. — Аммо лекин Полвоннинг хурмолари ҳам, бизнинг шотутлар ҳам, энди — мана, Қисматбойнинг ношватиси ҳам — жаннати ўсимликлар ҳисобланади. Шунинг учун булар нозик бўлади. Кейин серҳосил бўлади. Қарашга боғлиқ... — Ҳамма унга кўз тикиб турарди. Ўғри бобо бу нигоҳлардан илҳомланиб давом этди: — Ўзимиздаям бўлар эди — қадимда, шу ношвати жонивордан. Эс-эс биламан, кечалари сув боғлагани юқоридаги боғлардан ўтаётганда ношвати ўғирлар эдик. Жониворларни хомлигида адо қилар эдик... Одамзод кўп қизиқувчан бўлар экан. Нокка берилиб кетди одамлар. Ана, эски раъно гулларимиз қани? Тошканди атиргуллар уларнинг ўрнини босиб кетди. Яхши яхши-ю, лекин ёмон-да...

Биз қисман кўчирма қилган ушбу гурунгу боғча юмушлари орқада қолган, яъни Қисматиллонинг хоти-расига айлана бошлаган, аммо улардан чиқарган хуло-салари йигитнинг хатти-ҳаракатларида яққол кўри-ниб турар, пироварди, ўтган воқеалар йигитни бир босқич юқорига кўтариб қўйган ҳам эдики, шу боис ёнидаги Эртойга кўз тушганда ҳам бехос ҳазил қил-гиси келар, аммо қандайдир андишалар уни тийиб қолар ва ўзини тутволиб — тағин жиддий тортиб, ат-рофларга мағрур-мағрур қаранар эди.

Ўзи аниқ ҳис этаётган ёки идрок этаётган бўлмаса-да, бир ҳис унинг кўнгли тубида яйраб-яшнаб ва қан-дайдир қабариб борар, бу — унинг хотини олдида на-инки юзи ёруғ, балки чароғон бўлгани эди-ки, алҳол шу боис қандайдир ҳуқуқлари кенгайган, айтар сўзи — ҳукмга ўтадигандек эди.

— Қисмат ака, гурунг беринг-е, — деб қолди Эр-той тиржайиб. — Любой проблемангизни ҳал қила-миз, ўйланманг, ака! Ҳоқимиятнинг ёнидан тўғрига чиқамизу чағатга етганда — чапга, а?

— Ҳа, — деди Қисматилло. — Кечирасан, ука, йўлларимиз нобоп... Лекин халқимиз омон бўлса, ке-тишимиз шундай бўлса... бу йўллар ҳам асфальт бўлиб кетади. Ана, пастдаги боғларга қара! «Ваҳм боғлари» дейишарди. Ана, обод бўляпти! Ёш бизнесменлар, иш-билармонлар кўчиб келишяпти. Ҳар бири уйигача йўл тортиб...

— Айтмоқчи, сизниям томорқангиз бор-а... шу тўманда? — деб сўради Эртой.

Қисматилло бирдан хушёр тортди.

— Бўлганда қандоқ! Бор. Отамерос, бобомерос, — деди. — Лекин қисталоқлар мол боққан-да бу боғлар-даям. Кўчманчидан тарқаганмиз-да, жигар. Ҳа, шун-дай.

— Энди бу боғни, — дея зўриқиб давом этди йи-гитча, — н-нима қиласиз? Обод қиласизми ўзи? Ёки сиз ҳам...

— Нима «ёки?» — йигитчадан жўяли бир гап-так-лиф чиқадиғандек умид билан сўради Қисматилло.

— Ёки... Э, шу ёқдаги кўп одамлар эски боғларини

¹ Тоғ бағри.

сотибди пулдорларга деб эшитяпмиз-да, — деди Эртой.

Қисматилло баттар жиддий тортиб кетди.

— Ҳа, бу гаплар рост. Ёмонмас асида... Лекин бизнинг боғ... Биласанми, ука, — деб бирдан мўъжазгина кулиб йигитчага бурилди Қисматбой, — янганг билан икковимиз эндигина ҳалигидай қўш хўкиз бўлиб, боғни обод қилишни бошладик, ука. Ҳим обод бўлишига ҳали анча вақт бор-у, лекин қимирлаган қир ошар дегандай... — Шу гапи давомида толиқди: илло, гапнинг давоми мавҳум эди. — Ҳа-е, — деб юборди кейин. — Умуман, кутилмаган ишлар кўп бўларкан ҳаётда! Ўзинг ўйлаб кўр, бизнинг боғ-ҳовлини бутун бир-икки соат орасида одам киргудек бўлиб қолишини ким ўйлаб эди дейсан? Мана, худодан бўлиб... Ҳе, отангга раҳмат. Авваламбор, Полвон бобога раҳматлар айтаман. Ҳа. Кўрсроқ одам-у, бағри кенг ўзбекда.

— Лекин жаҳллари ёмон, — деб қўйди Эртой ҳам. Кейин бирдан қизиқиб сўради: — Қисмат ака, шу бобонинг олишганини, тоес кураш тушганини, масалан, мен ҳам кўрганим йўқ... Аммо Полвон деган номлари бор! Нима энди, шу саҳти сумбатлари учун шундай ном олганларми ёки зўр-зўр буқаларниям йиқитиб сўйганлари учунми?

— Э, йўғ-е, — деб эътироз билдирди Қисматилло. — Бошқа катта сабаблари бор. Уни қариялар биледи. Менинг Шокиржондан эшитганим шулки, Полвон бобо бир даврада қасам ичиб чиқиб кетган...

— Қандай... қасам?

— Олишмайман, деб кетган-да.

— Ну-у, нима учун?

— Э, билсам эди...

— Да-а. Лекин ўзимиздаям кураш федерацияси очилармиш. Отамни чақириб айтишибди... Шу Полвон бободан кўп нарсани ўрганиш мумкин экан-да. Нима дедингиз?

— О-оо. У одамлар — хазина... — Кейин яна йигитчага ўтирилди Қисматилло. — Менга қара, жигар, бизнинг уйда, масалан, ашқол-дашқол, қақир-қуқир кўп дейман-да. — Кулибгина қўйди. — Камбағални кўчганда кўр деганлар-ку. Балки бир рейсда...

— Ничево, ака. — Қўлини кўтариб рул чамбарагига уриб қўйди Эртой. — Бензин етади... Қаюм акадан ҳам бир канистр олдим!

— Э, Қаюм... оғринмадими?

— Набарот. Хожатини чиқар шу одамнинг, дедилар. Ўзларининг машинаси инвалид бўп қолган-да.

— Ҳим, машинасиям тузалиб қолар... Лекин, раҳмат... Эй, Эртойжон қаерда шопирлик қиласан ўзинг? Иш жойинг бордир, ахир?

Эртой отасидек қиҳ-қиҳлаб кулди.

— Иш жойим — уйимиз, — деди кейин сархуш одамникидек филтиллаб турган кўзларини йилтиратиб. — Машинани сабират қилганмиз, ака. Мактабда списат қилиниб, занглаб ётган бир развалина эди... Бизнинг кўлимизга тушди. Нима, йигит киши учун бирта машинани эпга келтириш ҳам иш бўптими?

— А-а. Гап бу ёқда де. — Кейин хўрсиниб деди: — Бизлар жуда ялқов бўлиб ўсганмиз-да, Эртойжон. Тўғри, тоғу тошда, масалан, сенинг яшашинг қийиндир. Аммо мен кунимни кўриб кетаман...

— Боғда, шаҳарда...

— Ай, гапирма... — асабланиб давом этди Қисматилло. — Шаҳарда лўттивозлик қилиб яшашни ўргандик-да, холос.

— Ундай деманг-е, Қисмат ака.

— Рости шу. Ҳозир фақат... рост гапиргим келяпти. Эй, Эртойжон, сен молларниям обкелоласанми?

— Запросто... Аммо олдин янгани обкелишимиз керак. Хўш, энг зарур, необходимий нарсаларни обкелиш керак. Энам айтдилар... Кейин балки ўзингиз яшаб турарсиз уч-тўрт кун...

— Ўзим? Бир ўзим?

— Шундай гап бўлди-ку.

— Билмадим. Эътибор қилмабман.

Кейин Эртой яна қийқиллаб кула бошлади.

— Розик ўғри айтди-ку, уй-жой, ош-нон тайёр бўлганидан кейин келини обкеладилар деб?

— Э-ҳа, деди-ёв, деди... Лекин яна хотин билади. Менинг хотиним ҳам янгамга ўхшаб кетади. Полвон оғиз. Чорвадор бойнинг боласи бўлган-да. Уларнинг қорамоли кўп эди... Уф-ф. Ҳа-е, шунчасига худо йўл берди. Бу ёғигаям — ўзи пошшо.

— Худо дегин-у, билганингдан қолма. Худоям ишлаганга беради... Бу гаплар — менинг гапим эмас.

— Чекасанми?

— Да-нет, қайси спортсмен чекибдики, мен чекаман. Чекканимни кўрса, отам уриб ўлдиради.

Қисматилло қошини учириб қўйди. Сўнг сигаретни тутатар экан, сўлгин тортиб давом этди:

— Менинг отам бўлса ўзи обкеларди папиросни. Мен китоб ўқиб, шеър ўқиб.. Ай, бизлар бошқача тарбия кўрганимиз, ука. Балки кўрмагандирмиз? Энди билиняпти, ука. Сен отангни гапидан қолма.

— Канешни.

«Афти-башарасиям отасига тортган, — деб ўйлади Қисматилло ва Сиррибойнинг ҳам ўзига кетганини идрок эта сиқила бошлади. — Ундаям ҳавойилик бор-а... Қизиқ, қачон у жиддий одам бўлади? Тагин мендақа бўлса-я? Лекин унда шайтонлик йўқ. Тупой... Аммо-лекин чорванинг изидан кетса, одам бўлади. — Шунда боғчада мол егулик сомон ҳам, пичан-беда ҳам йўқлиги ёдига тушиб, эгнидан яна бир зилдай юк босаётганини ҳис қилди. — Молларга нима берамиз у ерда? Оғиддаги сомон етиб турар... Уф-ф! — деб юборди бирдан жаҳл билан. — Хотин ҳам ўйласин-да! Мен, мен шун-нча ишни қилиб қўйдим! Уни келиндек тушириб обораман эди... Рўзғор битта менга керакми?»

Ана шу ўй-қароридан кейин Қисматилло анча хотиржам бўлиб, сигаретани маза қилиб чека бошлади.

Шу асно Почта-телеграфнинг ёнидан ўтиб кетишди. Комилжоннинг идорасига қўшни хона ҳам липлип этиб хаёлидан ўтиб кетди: унинг ҳам ўзига яраша ташвиши бор албатта. Сираси, у хона — радиокомитетга қарашли лаш-лушлар ҳам тикилган омбор бўлиши керак.

Ниҳоят, қишлоқчага етишди. Эртой машинасини чуқур ариқ ёқалатиб ҳайдаб, нақ дарча-эшик қошида тўхтатди. Қисматилло эшикни очиб, кабина зинасига оёқ қўйиб тикка бўлди-ю, тек туриб қолди.

У туғилган гўшасини қайта кашф этмоқда эди гўё.

Ҳа, рўпарасида ўзи айтмиш қадим вайроназор, тўғрироғи, харобазор ётарди. Қир бағрига ёпишиб. Ажаб, уни тепадан тушадиган селлар ҳам суриб кетолмас, чунки сел суви оқиб тушадиган арналар бор — улар-да қадимий эдики, қирғоқчаларини паст бўйли юлғунлар босиб ётарди. Аммо-лекин улар-да чиройли эди! Ахир, йилнинг деярли уч фаслида ҳам ям-яшил бўлиб туришар ва арчаларни эслатишар эди. Дарвоқе, уларнинг тағларидан учиб чиққан чилларни-да кўриш мумкин, умуман, кўпгина тоғ қушлари ўша буталар тагини макон тутишар эди.

Харобазор. Биронтаси ҳам оқланмаган қорасувоқ кулбалар... Бир-бирига мингашиб кетишган. Гўёки барча кулбалар бир вақтнинг ўзида ва битта лойиҳага кўра қурилгану шундайлигича қолиб кетган эди. Ҳа, уйчалар орасидан ўтган тор кўчалар ҳам ҳадеганда кўзга ташланавермасди. Ҳозир... ҳозир бу тимсимон макон устидан дув-дув ҳовур кўтарилар, гўёки томла-ру супалар селгиб-селгимай туриб, улар устидан қон-талаш лолақизқалдоқлар ўсиб чиқадиғандай... Йўқ, албатта. Ҳадемай ўсиб чиқади қизғалдоқлар. Улар ёнидан ёввойи арпа — тактаклар ҳам бош чўзиб сўппаядилар.

Ҳа, бу манзил ҳар қанча харобу вайроназор бўлмасин, ўзига хос гўзал ҳам эди.

Айниқса, шу манзилда эсини таниб, ушбу манзараларга кўзи ўрганиб қолган ва уларни-да ўзича гўзаллик деб билган фарзандлар кўнглига жуда яқин эди.

Таъбир жоиз бўлса, бу маконни қариб-чуриб қолган кампирлару чолларга менгзаш мумкин эди: ҳа, уларнинг бўлгани бўлган. Аммо наҳотки воз кечиш мумкин бўлса улардан? Токи умрларини яшаб бўлиб, тўкилиб-ерга сингиб кетгунларига қадар.

Қисматилло кўнгли бузилиб, аини чоғда қандайдир қаттиқ қарорга келгандек зинапоядан сакраб тушди. Тойиб кетиб, дарчасига интилди. Дарча эса ўз-ўзидан очилиб, эрининг эски чопонини кийиб олган аёл — хотини кўринди. У яйраб кулиб турарди.

— Ҳа? — деди Қисматилло.

— Ҳеч нима, — деди хотини. — Келаётганларинг-ни кўриб туриб эдим-да. Салом алайкум, шопиржон.

— Бу укамиз маҳалламиз оқсоқолининг ўғиллари Эртойжон бўладилар, — деди Қисматилло. — Машина ўзлариники... Хўш, сен буюрган ишлар шак-шубҳасиз адо этилади. Демак, энди... — кучаниб кулди Қисматилло. — Кўчамиз! Иккинчидан, кўчнинг энг зарурларини обтушиш керак ҳозир.

— Худога шукур, сизнинг қўлингиздан ҳам шундай ишлар келар экан, — деди хотини очиқ юз ила кулиб. — Эртойжон, акангизни... кейин билаверасиз. Лекин, шу гал кўнглим сезиб эди, — дея эрига қараб олиб четланди аёл, — машина кўшиб келишингизни...

— Оҳ, сен валисан-да. Балки олдин нималарни обтушишням ўйлаб қўйгандирсан?

— Үйлаб эмас, тахлаб ҳам қўйдим, — деди аёл жилмайишини қўймасдан.

— Вей, сен гений, гений... Эртой, эшитяпсизми?

— Эшитяпман. Кайвони онахонлар шундай бўлади, — деди Эртой ва у ҳам (негадир) бошини эгиб ичкарига кирди. — Во, кинобоп манзара! — деб бирдан хитоб қилди. — Уккағар бобойлар билади-я...

— Эртой, тўхтанг, — деди Қисматилло ҳамон уни сизлаб. — Шу манзара... Йўқ, шу қишлоқнинг очиқ музей бўлишига нима дейсиз? Гапимни тундундигизми?

— Вей, а как же, — деди Эртой. — Жуда зўр бўлади-да... Агар одамлар деворларниям бузиб, чорбоғларига сочиб юборишмаса...

— Нега энди... Кесақларни сочиб юбориб аҳмоқ бўлганми улар? — ҳайрон қолиб сўради Қисматилло.

— Хўв, романтик, — деди хотини. — Ахир, эски уйлар, деворларнинг кесагидан яхшироқ ўғит бўлар эканми!

— Ҳим, кечирасан, хотин.

— Билмайсиз-да. Қани, Эртойжон, тортинг айвонга... Ҳу офтобрўяда ўтирасизлар, — кейин эрига қаради. — Сумалак майсасиниям оборамиз-да, а, сандалпандали билан?

— Б-бўлмасам-чи, — деди Қисматилло беихтиёр. — Э, у ёқда... Ҳа, қозонларниям обкетамиз. Шу кетишда... Эртойжон, бир-икки рейс қиламиз-да?

— Акажон, гап битта дедим-ку? Бугун сизларнинг хизматингиздаман. Ахир, савоб учун ҳам иш қиб туриш керак-ку? — Пихиллаб кулди у. — Шу кунларда нуқул бўйра, бардон ташир эдим, ҳе, кўл бўйидан. Отамнинг ошналари бор-да... — Кейин: — Ҳў, янгабой, аммо-лекин жаннатга боряпсизлар, — деди. — Зўр бўлади-да! Бу ергаям келиб турасизлар... Ўзим обкелиб тураман. Яхши, эски, қизик жойлар экан... О, лабиринтга ўхшайди!

Шунда офилхонадан буқачанинг ер тепиниб бўкиргани эшитилди ва эр-хотин кулиб, бир-бирига қарашди.

— Бегона одам келганини сезди дейман-а? — деб кулди Эртой ҳам.

— Юринг, ука.

Хуллас, ҳаракатда — баракот, деганлари рост экан. Қисматилло ўша боғчага эгалик қилиш учун югурди-ми — югурди. Полвон бобони жон-ҳолига қўймади ҳисоб. Кўрган ерида шилқимлик қилиш, қитмирлик, ялиниб-ёлвориш, ўзини ғариб-ғурабо кўрсатиш — ҳаммасни қилди ҳисоб... Хайрият, Шокиржон билан болаликдан дўст экан. Полвон бобогаю у кишининг кампирига уларнинг фарзандлари каби эркин гап-ришни ўргангани! Кези келганда, ахир қўполликлар ҳам қилар, ҳазиллашар ҳам эди. Полвон бобо ҳам бунга ўрганиб кетган эди... Шунинг учун охириги шилқимлигида чолни эритди-ийдирди ва муродига етди. Қолаверса, Қисматилло ўтган йиллар мобайнида Полвон бобонинг ҳам, кампирининг ҳам, ҳатто Қаюм-жоннинг ҳам бағри кенг, унча-мунча нарсанинг юзига қарамайдиган инсонлар эканини билиб бўлган эди.

Рост, ўша ҳовли-боғчага дафъатан кўз тикиши Розик ўғрининг бир оғиз бепарво, аслида Полвон бобога ғашлик — шу ғашликни қай бир йўсинда қондиришчун айтиб юборган маслаҳатидан бошланган эди. Яна шу нарсани ҳам қайд этиш лозимки, боғчага келиб яшашига Шокир ҳам қаршилиқ билдирмаган, аксинча: «Жуда соз бўларди...» деган эди ўшанда...

Ана шундан кейин Қисматиллобойнинг иштаҳаси очилиб кетиб, боғчани баайни текинга олиб қўядиган каби ҳаракатга тушган эди: омад-да шундай боғчага эга бўлиш!

Мана, Қисматбойнинг кейинги ҳаракатлари ҳам фавқулодда-кутилмаган самараларни берди: айтмоқчи, унинг бу хусусда туман ҳоқимига айтганларию унинг ваъдаларини айтмайсизми! Комилжоннинг кабинетидаги гап-сўзлар ҳам самара бераман деган чоғда, қаранг-а, Эмин оқсоқолга дуч келишини...

Дарвоқе, бу борада Стрилок-Кайфийнинг ҳам дўстона ҳаракатларини қайд этиш лозим.

Эртой ўғлоннинг ҳам «бирта сўз»лилиги таҳсинга лойиқ. Ҳолбуки, Қисматилло унга бирон-бир йўриғда илтимос қилгани йўқ. Унинг ўзи қилди барини: вай-бўй, кўчишдаги ғайрату шижоатлари унинг! Қисматиллонинг ўз боласи Сиррибой бир четда томошабин бўлиб қолиб кетди-я...

Ҳа, энди, сигир билан малла буқачани Сиррибойнинг ўзи еталаб борди боғчага...

Ана шундан кейин Қисматиллонинг уч кеча битта ўзи ҳайҳотдек боғчада — катта уйнинг очиқ деразаси тагида ётди. Шунга тўғри келди-да, на чора? Жон куйдирмасанг, бўлмас экан. Аммо ётганиям яхши бўлган экан — янги жойга ўрғанди. Бунинг устига, кундузлари боғни обод қилиш учун, ҳарқалай, ивирсиб юрди. Масалан, Эмин оқсоқол ташкил этган Наврўз ҳашарига аралшиб юриб, яъни, ўша — ўзи эсини танигандан бери юрадигани ўйдим-чуқур кўчага тош тўшалар экан, агар ўнта япалоқ тошнинг ётишига қўли теккан бўлса, бешта тошнинг боғчага кириб, тандир олдидан ўтадиган йўлкага терилишига ҳиссаси қўшилди: яъни Қаюмжон девордан ошириб отган тошларни тахлаб турди ва кейин йўлканинг тўғри чиқишини назорат қилди.

Тағин бир муҳим иш амалга ошди: йўлнинг ўрикзор томонидаги шираворпаз амаки боғчага ташриф буюрдию, кейин уйига қайтиб бориб бир ўрам симтўр кўтариб келдики, уни йўлка четига тикиб, ихота-девор қилишди...

Ҳе, кўшничилик яхши бўлар экан-да. Айниқса, маҳалла аҳил бўлса, ундан ҳам яхшиси — маҳалла оқсоқоли тадбиркору меҳрибон инсон бўлса!

Ҳа-ҳа, ҳаммаси орқада қолди. Кўз кўрқоқ, қўл — ботир деганларидек ҳовли-боғ бинойи бўлиб қолдики, оғилдаги сигирнинг мўрашию асов буқачанинг бўкиришлари ҳам қулоққа ёқимли эшитилар ва бу масканда одамлар яшаётганини намоиш қилиб турарди. Тандиржонда эса кўпкан нонлар ёпилаётир...

Ҳа-е, ўтгани ўтди. Шундай бўлар экан-да. Қисматилло тап-тайёр ҳовли-боғли бўлиб қолди!

Тўғри, бу ерда яшашлари — бир умрлик эмаслиги, аммо ижарага ҳам турмаётганлари ўқтин-ўқтин ёдларига тушиб кетарди албатта. Аммо шу заҳоти ёдларидан чиқарди ҳам...

Бу орада ҳафталар ўтган эди. Боғдаги шафтолилар гулдан қайта бошлади. Олмалару ўриклар эса гулга кирдиларки, ҳақиқатан ҳам дарвозадан мўралаган бегона киши бир муддат тек қолиб — томоша қиларди.

Ёмғир. Кўп ёға бошлади-да. Момақалдироқ, Унинг фалакда гумбирлаши тепадаги қишлоқда яшаётганларида қандайдир ўзларига яқин, танишдек ўтиб кетар

эди. Энди бўлса — бу ерда ўша товушлар худдики устиларига тушиб келаётганга ўхшайди. Чақмоқлар ҳам боғча тепасида чақнайди. Тагин денг, уларнинг акс садоси ҳам бор... Юқоридаги қишлоқда бунақа садолар эшитилмас, афтидан, атрофга ёйилиб кетарди. Энди тахминлаш мумкинки, у товушлар пастта энишар экан. Ва ўша харобазордан қараганда қуйидаги шаҳар устида чақаётган чақмоқлар ҳам бошқа томонларга кетмасдан — тубанликка сингиб ғойиб бўларкан.

Табиатнинг ўйинларини қаранг.

Аммо бу ҳолатлар эр-хотинга қанчалар янгилик ва ҳаяжонли бўлиб кўринмасин-туюлмасин — барибир улар бахтиёр эдилар. Баъзан шундай шовқинли оқшомларда даҳлиздаги печка ёнида тамадди қилишар ёхуд телевизор кўриб ўтиришар экан, туйқус ўринларидан туриб кетиб айвонга чиқишар, ва бир-бирига суяниб, қоронғиликнию уни ёритгучи чақмоқларни ўзларича томоша қилишар эди.

Ҳа, улар асосан даҳлизда ўтиришар, аммо эшиги очиб қўйилгани учун илибгина қоладиган катта уйга кириб ётишар эди. Тўғри, Сиррибой шу печка ёнида думалаб қоларди.

Айтмоқчи, қишлоқдан кўчишаётганда Қисматиллонинг аёли ҳам гарчи бошда хурсанд эса-да, кейин у масканни тарк этаётганларида... кўзига ёш олган эди.

Қизиқ, шундай бўлишини сезгандек кулбалардаги қақир-қуқир, лаш-лушларнинг жуда унчалик зарил бўлмайдиганларига ҳатто тегмаган, уйларнинг дарчанинг эшикларига эса хитойи кулфларни уриб, худдики эрта-индин қайтиб келадиган каби тарк этишган эди.

Энди денг, бир қарашда кутилмаган, аммо айни чоғда кутса бўладиган бир фалокатнинг момақалди роқ гурзиси каби ушбу боғчага тушгани ҳақида ҳикоя қиламиз.

Орада икки кун ҳаво очиқ бўлган эди. «Очиқ бўлди» ям эмас — ҳаво исиб кетиб, Қисматилло таъмири бошланган ишхонасига яланг кўйлақда бора бошлаган эди. Ҳавонинг бундай товланиши билгич одамлар учун хатарли эди албатта. Чунки баҳорнинг охирида об-ҳаво ғоят ўзгарувчан бўлади: эрка қиздек ҳар куни бир қилиқ кўрсатиши мумкин. Буям табиий ҳол: фасллар алмашаётганда ҳамиша шундай ҳол юз беради. Афтидан, баҳор ўз ўрнини ёзга бўшаттиси келмай

хархаша қилади: бор ёмғиру совуғини сочиб қолиш пайида бўлади. Ёз эса ёзлигини қилиб баҳорнинг ўрнини аста-секин, гоҳо қаттиқ ҳужумлар ила эгаллаб олади.

Чамаси, ана шундай — ёзнинг кучи ўтган кунлар эди — ўша ҳаво исиб кетган кунлар...

Учинчи кун. Қишлоқда одатдагича тонг-саҳарда уйғониб ва нарвондан томга чиқиб тоғларга боқадиган, ичида эса: «Салом сизга, тоғларим! Бормисизлар?» деб қўйгач, оч қоринга битта сигарет чекиб, кейин уҳ-уҳ йўталиб пастга тушадиган Қисматилло ушбу боғчасида ҳам саҳаргезликни одат қилган эди... Бу тонгда ҳам уйғониб кетди-ю, дафъатан ҳайрон бўлди: ташқарида кун ёйишиб кетгандай эди. Ҳа, атроф шундай ёруғ эдики, кўзни олғудай! Аммо боғчанинг аллақерларидан қарс-қарс этган товушлар эшитиларди. У тўшақда туриб ўтиргунча бўлмай дераза ортидаги ёруғлик бирдан заифлашиб қолди ва анаву товушлар ҳам ўчди-қолди. Қисматилло ҳайрон: туш кўряпман деса, аллақачон тўшагида ўтирибди. Кеча сумалак пишадиган дошқозон учун тандир биқинида еручок қазишда рос-такамига чарчаган хотини, ана, ёнида ётибди. Дераза ланг очик. Шу пайт боғ адоғида биров баҳайбат гутурт чўпини чағ-ғ этказиб чаққандек бўлдию шунга баробар равшан бир ёруғлик порлабоқ сўнди. Қисматилло, ниҳоят, тушунди: чақмоқ чақди-е. Ажойиб эканда туман марказидаги, яъни қишлоққа нисбатан тубанликдаги боғчада яшин чақнаши ҳам. Бундайроқ кишининг юрагини ёради-ёв.

Қисматилло, ниҳоят, хотиржам бўлиб ўрнидан турган ҳам эди, боғнинг кўча тарафидан алламбало пуфлаб юборгандек кучли-кескир шамол эсиб келиб деразани тарақлатиб деворга урди ва яна тинчлик чўқди. Қисматилло фикрини-сўкиниб, дераза табақаларини тортиб ёпди. Жилаётганида, хотини қимирлади. Эракка бир сония тек қотгач, аста даҳлизга чиқди. Чирокни ёқиб, ўғлини... жойида кўрмади. Эшик ҳам ланг очик эди. Қисматилло яланг қўйлақда айвонга шошиб чиқаркан, офил эшиги-энгаракнинг ер тирнаб ёпилганини эшитди.

— Сиррибой! — деб товуш берди-да, калишини оёғига илиб, супадан тушди.

Ўғли ҳожатхона томонга ўтди-да, отасига қараб, қўлларини кўксида беўхшов чалиштириб тураверди.

— Сирри! — деб яна товуш берди Қисматилло ва йўлгага чиқди. — Нималар бўляпти, улим? Бу ернинг чақмоғиям қизиқ бўлар экан-ку! Ҳа, тинчликми?

— Маллабойни кўринг, — деди Сиррибой зарда билан. — Тапписини еб ётибди.

— Э, гапирма-е... Бирон тележка сомон топармиз бугун...

— Топиб бўлсиз, — деб тўнғиллади ўғил. — Ичак-узилди кунларида сомон топармиш бу киши. — Сўнг отасига яқинлашгани сари овозини кўтара бошлади. — Қишлоқда бўлганда шу маҳал адирга ҳайдардим... Бу ерда ҳамма ёқ кўмкўк-у, мол ейдиган емиш йўқ... Шу йўнғичқага қўяман бугун! Нима десангиз, денг.

Қисматилло беҳол хўрсинди-да, боғнинг бостир-малар томондаги бурчагига қаради:

— Ҳув у ерларда ўт кўп-ку, — деди. — Кўряпсанми, кўрпа бўп қопти. — Кейин бирдан жаҳл билан бақираёзди: — Мен Тошкентда кўрганман. Кафтдек ҳовлиси бор одамнинг сигир сақлаганини кўрганман! Сенга ўхшаган болалари асфальт йўлнинг ёқаларига чиқариб боқади молларини! Билдингми? Ҳе, дангаса... Сенга тайёр дашт бўлса, яйлов бўлса! Энди унут... Энди йўл бўйларидан, ариқ ёқаларидан ўт юлиб келасан... — Кейин бемалол шанғиллай кетди: — Шу ердаям шу молларни тўйдирса бўлади... Майли, мен ўртоқлар билан гаплашиб кўраман. Розик бобонг ҳам мол боқади-ку... Тўғри, унинг сигири боғида бошвоқсиз юради... — Тағин кучайди. — Бўлди қил! Буқангни қандай қилиб боқсанг, боқавер. Эполма-санг, Полвон бобонинг кушхонасига обораман!

Кап-катта бола бирдан йиғламсиради.

— Ҳа, оборасиз. Қишлоққа ҳайдаб кетаман.

— Ҳе, қишлоқ есин сени. Эсингдан чиқар энди. Энди... сени чўпонлар мактабига қўяман...

Шу пайт кўча тарафдан бир ғувилаган товуш эшитилдию келиб дарвозага урилди. Дарвоза ичкарига очиладиган бўлса, табақалар ён деворларга тарақлаб тегарди. Ҳа, бу — шамол эди. Дарвозани очишга кучи етмаганидан оралиқу тирқишларидан кириб, боққа ёйила кетди. Ва атрофнинг совий бошлагани сезилди. Ажаб, шамол ҳамон дарвозанинг очиқ жойларидан физиллаб кирар, гўёки унинг боши шу ерга етиб келган-у, думи кўчанинг йироқ-адоқларида эди.

— Ё, парвардигор, — деб кўйлаги ёқасини гижимлаб ушлади Қисматилло. — Дарахтларга қара, қилг этмайди-ю, бу ёқда шамол... — Кейин аччиққина кулди. — Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қимирламайди деган гаплар ҳам бекор экан.

— Ўзи шамол пастқамликда юради-да, — деб тўнғиллади Сиррибой. — Ўзингизам тоққа чиққанда тепаликларда ётасиз-ку.

— Э, дарвоқе, — деб шодон илжайди Қисмат. — Рост, шундай... Ахир бу ерлар — пастлик-ку. Ҳа тубанлик-да ахир... Ҳе, болам, аслида тепаларда яшаганга келмайди! — Кейин эса бирдан хўмрайди. — Энди, гап мундай, улим. Хўш, қишлоғинггаям бориб-келиб турамиз, албатта. Энанг бечора бекорга ярим кўчни ташлаб келмади... У — жуда доно аёл. Билади. Э, айтганча, индинга — Наврўз-а?

— Эса-чи, — деди Сиррибой хўмрайганча. — Йўғасам сумалакка қозон осармидилар.

— Ҳа, албатта.

Шунда табиатда яна бир кутилмаган, балки табиий ҳол рўй бера бошлади. Яъни кўча бўйлаб эсаётган шамол энди дарвозанинг устидан ҳам ошиб ўтар ва дарахтларнинг шоҳлари ҳам қимирлай бошлаган эдики, энди унинг увлаши ҳам кучлироқ эшитилар, гўёки тоғ қўлтиғида ўнлаб бўрилар бир-бирига жўр бўлиб увлаётгандек эди.

— Ана, холос, — деди Қисматилло телбанамо кулиб. — Шундай бўлар экан-да... Э, соат неча бўпти экан?

— Ҳаво булутли-да. Йўғасам, еттилар бўл қолди, — деди ўғил. — Кеча Полвон бобом «куннинг бундай исигани бежиз эмас» деб эдилар. Унга борганимда...

— Унга? Уйда қошлаб турибди-ку?

— Э-э, момо бор-ку, Полвон бобонинг кампири? Шу киши энамга: «Сумалакка бизам қўшилайлик», деган эканлар. Уларнинг уйида шароит йўқ экан. Келинлари оғироёқ экан... Хотинлар кечаси билан ўт ёқиб, қозон кавлаб чиқишади-ку?

— Э-ҳа-я, — деб хаёлчан жилмайди ота.

— Шу-да. Шунга энам юбориб эди. «Иримига яраша бир қафт бўлсаям ун обке», деб эдилар.

— Ҳа-ҳа. Энанг тўғри иш қилган. — Сўнг яна хаёлланиб ўғлини чорлади: — Менга қара, болам... Берироқ ке! Ё ҳожатга кирасанми?

— Йўф-е! Сизни кўриб тўхтаб эдим-да... Маллабой қийналяпти, ота. Хўп, гапингизни айтинг.

— Гапим шундан иборатки, жон болам, менинг айтганларимга қулоқ солмасанг ҳам — розиман. Чунки мен шунақаман... Хў-ўп. Аммо энангни гапидан чиқма, келишдикми? У ақлли хотин. Меҳнаткаш хотин. Кўряпсанми, кўчиб келганимиздан бери тиним билмайди шўрлик. Ана, айвон пастидаям помидорга жой тайёрлади. Хуллас, одам бўламан десанг, кўпроқ энангга қулоқ сол.

— Ҳалиям...

Шу пайт дарвозахона устидан ғувиллаб эсанг шамол боғчадаги деярли барча дарахтларни эгиб-букиб ўтди-ёв. Қаерлардадир шифер кўчдими — тарақ-туруқ овозлари келди. Ҳатто аёл кишининг: «Ув, худо урди!» деганиям эшитилди.

Қисматилло батамом қарахт бўлиб қолган эди. У шамолнинг аста-секин пастдан баландга кўтарилиб эсаётганини ҳам кўриб — идрок этиб турар, аммо нима қилиш кераклигини билмас эди.

— Қизиқ бўляпти-ку, улим... — Отанинг гапи чала қолди. Яна хуруж қилган шамол томлардан ҳам баландроқ кўтарилиб эсдики, бутун боғ ув-ғувтовушлару сирли ваҳимага тўлди: ҳа, ҳар бир дарахт сирли ва хавфли кўринар, унинг тагида азалдан нималардир яширин-у, энди юз кўрсатаётганга ўхшарди.

Шунда ота ҳам, бола ҳам атрофнинг қорая бошлаганини сезишди ва осмоннинг, яъни кирчил булутларнинг пасайиб сузаётганини кўришди. Улар табиатнинг бу ўжар ўйини қаршисида ҳайрону ожизликлари учун тагин жимиб қолишганди, хайрият, айвон томондан ҳаяжонли-титроқли эса-да, инсон овози эшитила бошлади:

— Ҳ-ай, отаси! Сиррибой! Нима қилиб турибсизлар у ерда? Ҳозир бир нима ёғади-ку! Ўчоқнинг устига бир нарса ёпинглар... — Худди шу онда шамол... йўқ — довул яна ҳужум қилароқ тирсиллаб-пирсиллаб дўл ёға бошлади. Ва аёлнинг овозидаги ҳаяжон туйқус ваҳимага айланиб кетди. — Ҳой-ҳой, отаси, унга қаранг! Унга!

— Нимага? — дея энгашиб ўчоқбошига чопган Қисматилло сўради.

¹Шамоллар пири.

— Анаву... Нима эди оти унинг? Теракка қаранг! Теракка деяпман! Сиррибой, сен баққа ке! — Аёл эгнидаги чопонни еча бошлади. — Буни отангга обор.

Қисматилло ногоҳ ҳушёр тортиб кетиб, терак томонга қаради-ю, олма шохлари ҳамда оқ соч толаларидек чўзилиб тушаётган оппоқ жала орасидан уни кўра олмади. Тўғрироғи, қимирлаётган қандайдир узун нарса кўзига илинди. Бир он гангиб қолгач, терак ҳақида кимларнингдир (кимликларини эслолмади, демак, ўша гапларни эътиборсиз қолдирган экан) нималардир дея ташвишли гаплар қилгани ёдига тушди. Алҳол, ўзининг ҳам қандайдир мулоҳазалар билдирганини гира-шира эслади: ҳа, қари терак дарҳол кесилиши керак эди. Аммо кейинчалик унинг кесилишига кўшиш кўрсатишдан кўра, уни бедапоя ўртасидан ишшайиб томоша қилиш завқли туюлар эди: қизиқ-да. Шундоқ бақувват дарахт япроқсиз-несиз сўппайиб турса! Тоғдаги яланг қоялар қаъридан чиқиб, сувсизликдан қуриб қолган, шохлари эса қушларнинг хаскапа инларига макон бўлган ўрик ва ёввойи бодомларни эслатарди... Қисқаси, қуриган терак Қисматиллони ташвишга солмас, юқорида айтилганидек, у ҳақдаги ташвишли гап-сўзлар у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетган эди. Ҳа, энди турибди-да ўша терак ҳам бир четда... Бундан қуриган-у, кесиш бировнинг эсига келмайдиган дарахтлар ана — қишлоғи пастидаги боғида ҳам озмунчами? Тутлар, ёнғоқлар қуриб-қақшаб, таналаридан кавак очилиб ётибди. Боғ бўлганидан кейин бўлади-да бундай дарахтлар ҳам...

— Ҳой, отаси, нимага яна серрайиб қолдингиз? Кўраяпсизми уни? Ҳозир йиқилади-ю, бир ёқни ўпириб кетади.. Сиррибой, сен нимага анқайиб қолдинг? Ёп отангни устига чопонни... Ҳе, гаранг! Куним бу бедаволарга қолди-да!

Эсини йиғиб олган Қисматилло дарҳол чопонни кияркан, тоғни уриб талқон қиладигандек туйди ўзини. Ва аёлига жаҳл билан қараб:

— Ҳозир! Ваҳима қилма, — деди. — Бақирганингни... Қўшнилари эшитса, нима дейди?

— Раҳмат дейди, — жавоб қайтди хотиндан.

— Нодонлик. — Қисматилло бунақа, яъни қандайдир теракни қимирлатмай қўйиш ўзи учун иш эмас-дек бирдан олға интилди-ю, симтўр деворга урилиб

кетаёзди. Кейин ёшига тамоман тўғри келмайдиган бир чаққонликда девордан сакраб ўтиб, ариқча ичига тушди. Сўнгра ўлжа кетидан югураётган овчидек оёғи остига қарамай яна олдинга босди. Ва наъматакларни ёриб ўтиб бедапояга чиқди-ю, шундоқ қаршисида осмонга тегай деб турган қора дарахтнинг худди ўзига талпинаётгандек ҳаракатини кўриб тўхтаб қолди: ҳа, қаршисида минг бир ҳайвонни кўриб сира кўрмагани бир ажиб махлуққа қараб тургандек эди. «Ё, қудратингдан, — дея ёқасига қўл юборган кўйи дарахт шу тобда қуласа, нақ ўзининг устига келиб тушишини англади. Ва қай аҳволда қолиши мавҳум бир ҳолда хаёлида кўринаркан, ғолибо Стрилокнинг «... бировнинг устига тушса — обло акбар!» дегани яққол эшитилгандай бўлди: ҳа, шунақа гап ҳам айтилганди ўша — кўчиб келадиган куни шу ерда. — Ё, худо, ўзинг қўлла, — дея энди беихтиёр наъматак томонга тислана бошлади. Бироқ терак ҳам худди шу томонга эгилаётгандек эди... О, қўллади-ёв. Довулнинг навбатдаги хуружи уйлар устидан ўтиб кетди-ю, бу қарихавфли терак орқага чекингандек қаддини ростлаб олди. «Барибир йиқилади! Ҳали-замон қулайди бу!» дея пичирлаганича тентираб қочиб, энди симтўрга урилиб, йўлгага чиқиб олди. У ҳансирар, елкалари кўтарилиб тушаркан — уни улкан бир бало-қазодан қочиб қутилди, деб ўйлаш мумкин эди.

Қисматиллонинг телбанамо кўринишию хатти-ҳаракатлари, қолаверса, шу тобдаги туришидан баттар ваҳимага тушиб кетган аёл кўйлакчан ҳолида ҳамон шатирлаб ёғаётган дўл тагига тушди-да, яна қайтиб чиқиб чинқириб юборди:

— Полвон бобони чақириб келинг! Сиррибой, сен бор. Чоп! Терагингиз қулаяпти, де...

Сиррибой ҳам беихтиёр қочиб тандир қошига етиб келган эди, шошиб жилиши билан нўхатдек-нўхатдек оппоқ дўллар ўйноқлаб кетаётган ерда тойиб, чалқанча йиқилди.

Буни кўриб Қисматиллонинг ночорлику даҳшатдан жон-пони чиқиб кетди. Талпанглаб бориб ўғлини ўрнидан турғизди ва негадир ён-верини тез-тез қоқаркан:

— Уйга бор, болам. Бор-бор! — деди-да, бирданига ўзи чопиб кетди. Дарвозани бир амаллаб очиб ташқарига отилди. Ҳай-ҳай, бу маконнинг ер бағир-

лаб эсадиган шамоли ҳамон кўчада изғиётган экан — Қисматиллога ташланиб қолди.

Қисматбой бошини эгиб ва кимларнидир гуддираб сўкиб, чопа кетди. Ў, яхшиямки, яқингинада йўлни йўлдек қилишган, тошлар устидан майда шағал ҳам тўкишган экан: йигитнинг қадами енгиллашиб кетди. Ҳадемай бурилишдан ўтиб, рўпарага — Розик ўғрининг болахона девори остидаги майдончага қараб югурди. Шошилгани ва мақсадининг аниқлиги туфайлими — у ҳатто девор бошига ҳам қарамасдан тор кўчага кирди. Бу кўчага ҳам тош ётқизилган, аммо шағал етишмаган эди. Қисматбой энди тошлардан тошларга сакраб борар экан, иттифоқо чап тарафига қараб, батамом ўзгарган — қандайдир ёввойи овоз билан:

— Эмин бобо-о! Эрто-ой! — деб юборди. Ва жила кутишга-да фурсати йўқдек, Полвон бобонинг кўзда қия очик турадиган дарвозасига ўзини ургудек бўлиб кириб олди. Ва ниятига, ниҳоят, етгандек бир он тебраниб туриб қолди. Кейин қандайдир алам билан яна бақириб юборди: — Полвон бобо-о! — Бу ғалати чақириқда ёш боланинг йиғиси ҳам, кимлардандир шикоятчи ҳам бор эди. Кейин, Полвон бобо кўринмаса, бу маконни остинустун қилиб ташлайдигандек бир шиддат билан йўлқадан югура кетди. Бироқ ҳар эҳтимолга оғзидан: — Полвон бобо! — деган чақириқ чиқиб турар эди.

Шу югуришда ҳовузга етган чоғда, чап қўлдаги айвонда эшиклар бирин-кетин очилди-ю, биридан Қаюмжон қовоғи солиқ ҳолда, иккинчисидан Полвон бобо, афтидан, тўшақда ҳам ечмайдиган чопонида чиқди. Бироқ чолнинг елкалари ҳўл, қўлида қийиқ-салласи — шу билан юзини артиб олаётганга ўхшарди.

— Э, бобожон, бормисиз? — деб нола қилди Қисматилло ва чини ҳам шу ёлғони ҳам — пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Э, э, Қисматбой? Уйтманг-е¹, — деди чол энгашиб калишини кияркан.

— Э, у яқда даҳшат бўляпти, — деди Қисматилло энтикиб. Ва ўзини босиб олди. — Ҳозир йиқилиб

¹ Ундай қилманг-е.

тушгандир... Терак, терак-да! — деб ёшли кўзларини бақрайтирди Қаюмга. — Уни бир бало қилиш керак ҳозир... Қимирлаб, нари-берига бориб келяпти, — қўл ҳаракати-ла кўрсатиб берди. — Қарийб менинг устимга агнаган эди.

Қаюм отасига тикрайиб қаради. Полвон бобо ўзи-ча бош ирғаб:

— Йўғасам болтангни ол, — деди ўғлига. — Бир арқонам ол, улим... — Кейин Қисматиллони овутган бўлди: — Э, жиламанг-е, жигит. Жигилса жигилар. Куни тўлибди-да. Нима, биров унга ўзини тутиб берармиди...

— Э, унинг бўй-бастини биласиз-ку, — деб нима-нидир исботламоқчи бўларди Қисматилло. — Шундай кетса... шу уйнинг айвонлариниям дабдала қилади.

— Э, жўл қўймаймиз унга. Ҳозир... Бугун унинг ажали тўлган экан. Кесиб, майдалаб жоғамиз... — Шунда Қаюмнинг хонасидан бошини оқ жун рўмол билан ўраб олган момо ҳам чиқдию кўзларини пирпиратиб:

— Нима гап? Нима шовқун? — деди. — Э, Қисмат-жон? Баққа чиқинг. Дўлда турманг.

— Салом алайкум, холажон. Э, мен бир бахти қаро инсон эканман-да, холажон. Ҳеч қачон ёлчимадим-ёримадим. Бугун озгина хурсанд бўлсам, эртасига албатта хафа бўламан. — Гапи таъсирида яна йиғламоққа тугинди. Зинадан тезлаб тушган Полвон бобо унинг елкасига қоқиб:

— Ҳеч гап эмас, журиг, — деди. — Ҳе, кап-катта одам ҳам жилайдима. Розик кўрса, кулади. Бошланг... Мана, дўл ҳам тинипти. Ҳе, ҳаво очилиб кетади энди. Тўманларда осмон очиқ... Менам эндигина уйга кириб эдим. Кампирнинг боши овриб қолди. Қаюмга бостираётиб эди... Эй, кампир, уйингга кир!

— А, нима бўлди? Нима гап ўзи? — деб нолиш қилди момо. — Менгайм тушунтиринглар.

— Ҳе, ҳеч гап эмас, — деди Полвон бобо. — Қайтиб келайлик, ҳаммасини гапириб берамиз. Ҳозир биз Қисматбойнинг сумалаги пишсин учун ўтин қиғани кетяптибмиз.

— Ве-ей, шу гап учунми...

— Қоюм?! Ҳў, Қоюм! Арқон анаву сутумга ўрағлиқ. Бирта қайроқ ҳам ол... Қисматбой, уйда теша бордир?

— Э, ҳаммаси бор. Журинг, бобожон. Келинингиз ҳам зориллаб ўтирибди. Шу юборди мени. Бўлмасам безовта қилмасдим... Уф. У жуда катта терак-да, Полвон бобо. Қандай қилиб уни... Ақлим етмайди. Вабше, мен ақлимни йўқотиб қўйдим. — Кейин шу ҳолида ҳам қиқиллаб кулди. — Марказнинг об-ҳавосиям қизиқ бўларкан. Худоси бўлакми деб қўйдим. Худди дарёнинг ийримига ўхшайди бу ерлар...

— Ҳе, бизнинг боболар ҳам кўчиб келган вақтларида ҳайрон бўлишгандир... Ҳар жили шу маҳаллар бир-экки кун ҳаво бузилади... Кетдик, ҳайданглар¹.

Қисматилло жилибоқ чолга тикилдию бу қария билан боғлиқ билимлари ғув этиб хаёлига келди: яхлит бир ҳолда келгани учун муҳим нуқталарни ҳам ажрим қила олмасди. Э-ҳа, бу инсоннинг оталари Қўрғон даранинг устида ётибди. Туғ кўтариб... Қўрбоши бўлганлар. Қизиллар билан отишмада ҳалок бўлганлар...

Бир замонлар Қурисой тарафдан кўчиб келишган. У ерда — вайроналар ичида бир туп ношвати ҳам бор...

Қисмат қариянинг етагида кетиб бораркан, бу одамнинг ўзини — яъни Қисматиллони ўғлидек кўриши... бағри кенг Ўзбак бобони анчадан бери унутиб қўйганию, энди бирдан иши тушганда эслаб қолганини туйди ва ич-ичидан эзилиблар кетди: ҳа, Қисматилло одамларнинг қадрига етмасди, уларга ҳазилкашлик ила муомала қиларди ва уларни-да ҳазил қилганлари учунми — ўзидек биларди. Шунинг учун-да, ахир, Стрилокни ҳам, Комилжону Тиллаларни ҳам сўзида турмайдиган — бевафолар, деб ўйлаган эди. Ана, ундай эмас эканлар... Тўғри, ўшандан кейин улар билан жуда унақа ўтириб тургани йўқ. Аммо билдики Қисматилло, улар — унинг дўстлари, инилари экан. Унга қайишадиган инсонлар экан... Э, Ҳоким-чи, Ҳоким? Одамижон-а...

Дарвозадан чиқишаркан, Полвон бобонинг ноҳос тўхтаб, у девору бу деворга қараганига эътибор этдию, хувўша куни чолнинг Розик ўғри ва Эмин оқсоқол билан гаплашганини эслади: ажаб, улар куни кеча гаплашгандек туюлди...

Лекин йўлга тош ётқизиляётганда ҳам уларни кўрди, албатта. Аммо нафс фолиблик қилдими — Қаюмнинг текис-текис тошларни девор оша ичкарига

¹Юринлар.

итқитаётганини кўрибоқ эс-ҳуши йўлакка тош ётқизишда бўлиб қолган эди. Бу — хунук иш эди, албатта. Албатта, баъзилар кўриб-кулиб қўйишар ҳам эди. Аммо бу ҳол Қисматиллога таъсир этмасди. Чунки у бировларнинг ҳисобидан тушлик қилишга ҳам, юзта-юзта отишга ҳам... алақачон ўрганиб бўлган эди. Шайтонлик қилиб костюм олишни ҳам эпларди. Ёки, дейлик, мақола ёзиш учун чорвадорлар овулига ташриф буюрганида, редакция машинасининг юкхонасида албатта-бир эчки ёки улоқ билан қайтарди. Ва бу ҳам одатий ҳол бўлиб қолганди.

— Ҳа, Полвон бобо, деворларга қараяпсиз?

— Теракни жигитишга жигитамиз-у, кучимиз камлик қиладими дейман-да, — деди Полвон бобо. — Шу Розикни чақирғим кемаяпти ҳеч. — Кейин оқсоқолнинг девори узра бемалол ҳовлисига қаради-да: — Э, Эрттаймисан? — деди. — Улим, қўлинг бўшағач, бизнинг боғчага ўт... Гардтак иш бор эди. Отанг қайда?

Полвон бобога қараб турган Қисматилло Эртойнинг жавобини ҳам эшитди:

— Отам вот-вот келиб қоладилар. Эна-а, ху эна!.. Бобожон, мен дарвозадан чиқаман!

— Майли.

Шунда ҳақкамисол Розик ўғрининг девор узра боши кўринди.

— Тинчликми, Полвон? Э, кенагасбачча? Сен чақириб эдингми ҳали оқсоқолни?

— Ҳа. Шу чақириб эди, — деб олдинга босди Полвон бобо. — Бўш бўсанг, тўманга эн.

— Шундай қилинг, Розик бобо. Савобга дохил бўласиз, — деди Қисматилло. — Иш дейишга арзимади.

— Оғир бўлса, мана, Полвон бор-ку, — деди Розик чол. — Трактирни кўтарган бу одам... Шундайми, Полвон?

Полвон бобо унга қарамай гап отди:

— Борсанг — бор, бормасанг гапга тутма бизни.

— Бораман-бораман. Ҳашардир-да яна?.. Оббо, яна чақмоқ чақди-қу! Яна қуяди шекилли.

— Шу куймасидан бурун... — Қисматиллонинг бирдан энсаси қотди. Қолаверса, Полвон бобонинг қошида бу ўғри чол билан ортиқча хушмуомала бўлаётгани ўзига ёқмай кетди ва бирдан илдамлай қолди. Тор кўчадан чиқишганларида, Эртой ўғлон дарвозалари оғзида гижинглаб турар эди.

— Ассалом алайкум, Полвон бобо. — Чол ила кўш-кўллаб кўришди-ю, юзига фотиҳа тортди. Сўнг қариянинг илиқ табассуми остида Қисматиллога кўл берди. — Ҳали «оқсоқол» деб чақирган сиз эдингиз-а? — деди. — Нима гап ўзи?

20

Амирқул полвон Қисматиллодан шум хабарни эшитиб (тераkning тебранаётгани ҳақидаги гап — чиндан ҳам шумхабар эди!), унга вазмин муомала қилган, «ҳеч гап эмас экан-ку», дея йигитнинг кўнглини тинчитмоқчи бўлган эса-да, ич-ичида чунонам жаҳли чиқиб кетган эдики, агар бу йигит ўзининг ўгли бўлса, иккиланмай бир тарсаки билан тўнтариб ташлар эди. Ахир, ўша қуриган дарахт ҳақида қанча гап-сўз бўлган эди? Илк бора Қисматилло дарвозадан мўралаган чоғдаям Полвон бобо ўша тераkning тагида эди. Кейин уни кесиш-йиқитиш ҳақида шу «бачча»нинг ўзиям хийла маҳмадоналик қилиб гапириб эди... Ахир, етарди-да! Кўчиб келдингми — қуриган оғочни ағдар эди. Хосияти йўқ оғоч ўтин бўларди ўчоғинга! Йўқ. Қўл тегизмапти. Балки уни кестириш хаёлигаям келмагандир бу енгилтак боланинг?.. Аттанг.

Қизиқ-а, Полвон бобом кесиб беради деб ўйлаганми ё? Ахир, бобосининг бошқа ишлари ҳам бор-ку: рўзғори бор, кушхонаси бор, бу ёқда кўклам келиб қолди — боғида иш кўпайди. Айтадилар-ку, хут кирди. — дехқоннинг ичига қурт кирди, деб. Ай, бу болалар қайдан билсин бу гапларни! Маишатбозлик бўлса буларга, қиқир-қиқир кулги... Эсиз умр. Шу яшаши бўлса, боққа тузук қарамайди... Бор дарахтларниям расвосини чиқарар... Яхшиям Қаюм «абрезка» қилиб берди. Қўли дард кўрмасин, қорувли бола чикди-да.

Дарвозадан киришлари ҳамон Полвон бобо ҳеч қаёққа қарамаган эса-да (кўз солса-ю, келин қараб турган бўлса оғриниши мумкин), ўзгаришларни тахминан англади: масалан, сумалакка ўчоқ қазишибди. Йўлкаям юргудек бўпти. Лекин бунда Қаюмнинг улуши бор... Э, бу оғилда мол тепиняптими?

— Ана! Ана, бобожон! — Қисматилло кўли билан «мана мен — ҳовлига хавф солаётган даҳшат» дея сўшпайиб турган теракни кўрсатди. — Унга қаранг,

ҳозир тек турибди-да... — Шу пайт Қисматиллонинг узрини яна Оллоҳ эшитган каби йигитнинг сўзи ростлигини кўрсатиш учун шамолини юборди. Томлар-деворлар узра эсган ёмғирли кескир ел тек турган теракнинг ҳамон йиқилмаётганига қаҳри келгандай бор бўйи силкитиб, ўтдики, жамоа бир чайқалиб кетди.

— Бошланади демадимми, — деб қағиллади Розикҳакка. — Насиб бўлса дўл ҳам...

Полвон бобо қаҳр билан унинг сўзини кесди:

— Кўп шақиллама, напаси совуқ. Ҳе, ҳайранман одамларга. Яхши гапиниям, жоман гапиниям тушуниб бўлмайди... Эй, Қисматбой, молингиз безобута бўлятир...

— Очқолган, бобожон, емиши соб бўлди, — деб атай бурнини тортди Қисматилло ва йўлкадан бош эгиб келаётган ўғлига бақирди: — Ўт юлдингми, дангаса? — Шунда айвонга чиққан хотинига кўзи тушиб қолди. — Эй, онаси, мана Полвон бобомлар келишди. Эртойжон ҳам шу ерда... Сен чой-пойингни қилавер. Биз ҳозир... беш минутда анову касофатдан қутиламиз. Шундайми, Полвон бобо?

Полвон бобо келиннинг ярим уятчанлик, ярим шаддодлик-ла берган саломига бош ирғаб — алик олиб, ўзига қадрдон (ўзи қазиган-да) ариқдан ўтди. Ва офилни четлаб бораркан, йўнғичқапояга разм солди.

— Жўнғичқа ўроққа кеб қолса, молларингизни тўйдиради, Қисматбой, — деб кўйди.

— Нима-нима? — қувонибгина сўраган бўлди Қисматилло. — Э, ҳа-а, шунга кўз тутиб турибмиз-да, бобожон! Қаюмжон, олдинга ўтинг, ука.

— Юраверинг, — деди Қаюм гоҳ теракка, гоҳ чап тарафдаги дарахтларга кўз ташлар экан. — Розик бобо, тортинг... Бир кучингизни кўрсатасиз-да энди!

— Жоним билан, — деди Розик чол дафъатан теракка қараб ва киприкларини пирпиратиб. — Шу, шу узун полвонни кўзда тутаётган бўлсанг, у отанггаям зўрлик қилади... Уни мана бу Эртойга ўхшаган билакдор йигитлар болта билан чалиб йиқитса — бошқа гап.

— При чём болта? — деб қолди Эртой. — Олиш бўлса — олиш¹. Йиқилсак ер кўтаради. Ҳалолмиз, ҳалол олишамиз. Бу қўллар баъзиларнинг қўлидек эгри бўлмаса!

¹ Курашамиз.

— Тус отанга ўхшайсан-а? — деб иршайди собиқ ўғри.

— Бўлмасам... сизга ўхшайинми?

— Уф-ф. Нима ҳақида гапиряпмиз ўзи?

— Нима-нима...

— Ановунга қара!

Амирқул полвон тўғри терак қошига бориб, унинг танасига тагин ўнг кўлининг кафтини босди-да, аста итарди. Терак бемалол қимирлади ва тагидан кетгани аён бўлди. «Бир болталиқ жони қопти, — деб ўйлади Полвон. — Қаяққа жигитсак экан? Қисматни гапи рост: тўғрига овнаса, ниҳаллар тагида омон қолсаям айвонни бузиб жуборади... Бурчакка кетса, ҳамсо-нинг дуволини босиб тушади. Инжиқ одамнинг гапи кўп...» Полвон бобо теракни кўча девори устига қула-тишни ҳам тусмоллади-ю, деворнинг бузилгани-бу-зилган, кўчанинг ҳам тўсилиб қолишини англади. Ҳа, кўчанинг у бетидаги уйларгаям шикаст етказиши мум-кин. Хўш, дарвоза томонга қаратиб тортилса, дарвоза-хона бор... Сўнг теракнинг узунлигини чамалаб, тан-дирга етиб-етмай чўзилиб қолишини тахминлади. Бу — тузук-у, наъматаклар билан улар ортидаги ик-ки туп кўксултон дабдала бўлади.

Хуллас, дардисар бўлди бу сўқим... Кейин, ўша куни — Қисматилло дарвозадан мўралаб: «Ўзбак бобо!» деган вақтида ҳам теракнинг қай томонга қулаши мумкинлиги ҳақида ўйлаганини эслади чол. Бироқ ўшанда теракни тагидан кесиш керак деб биларди... Мана, дарҳақиқат кесиш учун обкелинган болтанинг зўғатаси билан урсанг ҳам ағнаб кетар-кан.

Полвон бобо носқовоғини чиқарди. У кишининг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатиб турган Розик чол:

— Полвон, қайси носпурушнинг носи яхши экан? — деб сўради.

— Э, мен шунинг парқига бормайман, — деди Пол-вон бобо гижиниб, энсаси қотганча. — Мана бу Қо-йим биледи, шу абкелади. Буям бир эрмак бўл қоғанда.

— Отамнинг жағ тишлари оғриганда, знам нос кўйдиравериб ўргатиб қўйганлар, — деди Қаюм ис-тар-истамас. — Лекин тишни чиритар экан... Сизнинг тишларингиз нима бўлиб тўкилган? Сиз нос отмай-сиз-ку?

— Бизнинг... бизнинг тишларни уриб тўкишган, — деди Розик чол. — Қамоқда пахан уриб тўккан эди.

— Ҳим, интизомни бузгансиз-да?

— Албатта. Ўша ердаям касбимиз панд берган...

— Ўғрилиқ қилгансиз?

— Шу-да, жиян... Хўш, Полвон, қандай хулосага келдингиз энди? Бу полвонни қайтиб йиқитамиз? Қаяққа йиқилса бўларкан?

Носни отиб олган Полвон бобо паришон бош ирғаб, чўнқайиб ўтирди. Ва арқонни белига ўраётган ўғлига:

— Сундай итайиб жигитсаям бўлади, — деди. — Қайтама тепага шиққанингда овнаб кетса, шикас жейсан.

Қаюм теракни қимирлатиб кўриб:

— Ота, барибир боғлаш керак, — деди.

— Эса, бойласанг, бойлаб тус... Пақат эҳтият бўл. Эйтой, танасини итайиб тур, улим. Аста-аста ўрмалаб шиқ... Ҳе, белидан қайтсангам бўлади. — Шундай деди-да, ўзиям ирғиб турди. Бориб, теракни икки ёнидан кафтлари орасига олиб, тепага боқди. — Шиғишинг... Туф-е. Чиғишинг қийин-ов. Силлик экан. Ке, елкама чиқ. У ёғига боғласанг ҳам бўлади.

— Э, сизнинг елкангизга чиқмайман, — деди Қаюм ва Эртойга қаради. — Мен теракни қучоқлаб тураман, сен елкамга чиқасан... Енгилсан. У ёғида, ана, бутоқлар бор.

— Судавольствиём, — деди Эртой. — Хоҳласангиз учигача чиқаман. Канатта тортилавериб маймун бўп кетганман.

— Бўлмасам ке, маймунжон. Чиққан жойинггача чиқ. Мана, арқон... Бир учи бизда қолади.

— Да, пр-равилна!

Эртой ўғлон пайпоқчан бўлиб: «Ё, худо, ўзинг кечир! Қаюм ака, сиз ҳам кечиринг, устингизга чиқяпман», деб Қаюмнинг елкасида туриб олгандан кейин вадир-будир танани қучоқлаб, оёғини липпа кўтарди-да, шу оёқлари билан ҳам дарахтга ёпишиб олди. Сўнг гўёки йўғон канатта тортила бошлади. Яъни қўллари-ни узатиб бир қаричми-бир ярим қаричми телароқдан танани қучади-да, қисиб тортилади. Оёқлари лип этиб, ўшанча масофани босиб, яна танага ёпишади. Шундай қила-қила синиб тушмаган бутоқди жойларга етгач, ўзини бемалол тутиб олди. Энди шохча-

ларнинг танага туташ жойларига оёғини қўйиб, аста-секин тепага ўрлаш имконига эга бўлди. Хўш, пастдаги жамоа — бор одамлар, жумладан, Қисматилло билан Сиррибой ҳам терак танасига қўлларини тираб, гўёки бу узун дарахт таги ерга шунчаки ўтқазиб қўйилган қандайдир узун оғочу уни ҳар тарафдан суяб турмоқда эдилар.

Фақат Розик чол уч-тўрт қадам нарига чекиниб, ўзича: «Ҳа, баракалло, жиян. Яшанглар! Менинг кўз-қора бўлиб турганим тузук. Яхши-яхши. Ҳа, тортил.. Ана шундай! И-е, терак қимирлаяпти. Ишқилиб, довулдан асрасин...» деб турар, айвон олдидаги ёш-ёш дарахтлар орасидан чиқиб, қўлларини негадир оғзига тутиб турган уй бекаси ҳам алланарса деб пичирлар эди.

Яхшиям шамол ўтиб кетган эди. Аммо яшин ўлгур аллақаерларда қарс-қурс этиб чақнар, осмондаги босиқ-оғир булутлар эса ёнбошдаги офтобнинг тифига бардош беролмаётган каби шошиб кўчишар ва бир-бирининг пинжига кириб-сингиб кетишар эди.

Ҳей, баҳор ҳавоси, баҳор осмони, чақмоқлари, гулдираклари! Ҳам қувонч, ҳам ташвиш келтирасизлар-да. Илло, бундан бошқача бўлуви ҳам мумкин эмас-а?

Баракалло, Эртой бола!

— Бизнинг иш битди, айби йитди, — деб ҳайқирди-да, турган еридан йўнғичқапояга қараб... сакради. Йигитча сакраганда оёқлари бор оғирлиги билан тебраниб турган теракни итариб юборган эдики, Эртой намчил бедапояга келиб тушмасидан бурун терак бирданига кўча деворига қараб оға бошлади-ю, туб-тагидан кетгани ҳам маълум бўлди: қарс-қақир-қуқур этган товушлар тарала кетди. Теракни суяброқ турган Қаюм апил-тапил арқоннинг ерда ётган учига қараб чопди ва уни билагига ўрай солиб, дарвоза томонга тислана бошлади. Сиррибой ҳам унга ёрдамга келиб, арқоннинг белроғидан тутди.

Полвон бобо теракка ҳайрат-ла қараб қолган эди. Сўнгра унинг қулаётган томонига ўтиб, қўлларини дарахт танасига тиради, кейин елкасини ҳам тиради-да:

— Тартиглар! — деб бақирди. Гангиб қолган Қисматилло ҳам арқонга ёпишди. Ҳожатхона ёнига бориб олган Розик ўғри эса уларга далда бериб шовқин сола бошлади:

— Ҳе, баракалло! Полвон, бўшашманг... Эртой, бобонгга қарасанг-чи!

Эртой ҳам бориб, чолнинг ёнига турволиб елкасини танага тирагач, чайқалиб тўхтаган терак энди бу томондагиларнинг тортуви-зўри билан аста-секин дарвоза тарафга оға бошлади. У шу кетишда ҳеч бир хавфу хатарсиз дарвоза ёки девор устига қулаши аниқ эди.

Аммо Амиркул полвон ҳам ўзини орқага олиб, арқон тортаётганларга қўшилиш учун интилган чоғида фожиа юз бера бошлади. Яъники, дарвозахона тепасига яқинлашиб қолган теракни кўча томондан увуллаб эса кетган шамол бу тарафга, яъни тандир томонга шундай суриб юбордики, арқон тортувчилар музда сирпангандек бўлиб йўлакдан чиқиб қолишди. Полвон бобонинг кўзи эса тандирга эмас, анову наъматаклар панасида бир неча ғунчалари ғуж-ғуж бўлиб очилаётган ношвати ниҳолига тушди-қадалди ва бутун борлиги ила сизди-ҳис этдики, бу бесўнақай «ҳайкал» худди ўша ниҳолнинг устига бориб тушади. Шунини ҳам айтиш жоизки, Амиркул полвоннинг бу идроки ҳали миясида бир қарорга айланиб улгурмасидан у... ҳалпиллаб кўчат томонга чопди. Бир неча қадамда орадаги масофани босиб, ношвати тепасига етди. Етибоқ кўчатни оёқлари орасига олди-да, астагина пасайди. Хаёл қилиш мумкин эдики, Полвон бобо шу тобда палапонини иссиқданми ёки сорбургут ҳужумидан ҳимоя қилиш учун тагига олиб қанотларини ёзиб турган каттакон самовий қушга ўхшарди.

Кейинги воқеалар сониялар орасида кечди. Беқарор довул теракни сургандан суриб, терак эса ерга ётиб дам олишга ошиққандек эгила бориб ва яна қасир-қусир этган товушлар чиқариб заминга яқинлашиб келар экан, Қаюмнинг оталаб чинқирганию негадир айвон томонга қочган келиннинг фарёди ҳовлини тутиб кетди. Шу асно терак келиб... Полвон бобонинг ўнг елкасига тушди. Сўнг унинг пояси ердан узилиб, девор томонга силжиб тўхтади.

Полвон бобо дастлаб ҳеч қандай оғриқни сезмади. Фақат гавдаси чўкиб кетган, йўвон тана у кишининг елкасидан жой олиб, бутоқларини силкитиб-қимирлатиб турар, учидаги шоҳлари тандир ортидаги девор устида лапанглар эди.

Қаюмнинг додлаб юборгани Полвонни негадир

хайрон этган, бирон сониядан кейин унинг арқонни отвориб чошиб келаётгани... келиб ўзининг қаршисида чўнқайгани ва терак танасига елкасини пастдан тираб кўтармоқчи бўлаётганини кўриб турарди. Сўнг ўғлининг: «Ҳе энағарлар, келсанглар-чи?» деб чинқирганию нари-берида пароканда бўлиб қолган Қисматилло билан Эртойнинг ҳам, кейин Сиррибойнинг ҳам югуриб қолишгани ва уларнинг ҳам терак остига кириб, уни кўтаришга ҳаракат қилаётганларини кўргач, ўзига бир кор-қол бўлганини сизди. Шундан сўнг у ўрнидан туришга (теракни кўтариб туришга) қандайдир ҳаракат қилиб кўрди-ю, йигитлар теракнинг белидан кўтараётганлари учунми бу томони елкани баттар босаётганини сезиб, чап томонига кескин тортилган эди, исқоти юк сирпаниб кифтидан тушиб кетди. Шунда енгиллашиб қолган чол энкайган кўйи бир-икки қадам четланди. Сўнг қоматини тиклай бошлар экан... тикка бўлди. Во, ажаб, Полвон бобога ҳеч нарса бўлмагандек эди. Аммо ана шунда у кишининг ўнг елкаси беўхшов пасайиб қолгани ва ўнг қўли ҳам чўзилиб тиззасига тегиб тургани кўринди.

Ниҳоят, Полвон бобонинг ўзи ҳам бу аҳволни кўрди-ю, беҳол тортиб чўка бошлади ва йўнғичқапоя пуштасига ўтириб қолди. Кейин чолнинг боши айлашиб кетди-да, уйқу босаётгандек мудраниб, қисик кўзларини юмди.

21

Амирқул полвон кўзларини дафъатан очиб, ўз уйида — шинамгина меҳмонхонасида эканини кўрди. Ана, шифтга осилган чироқ ёниб турибди. Хона равшан. Атрофида — таниш одамлар: ана, кампири оёғи учида ўтириб, болдирини уқалапти. Боши ҳам. Рўмоли учида кўзларини артиб-артиб қўяди. Ана, дераза ёнида Эминбойнинг ўғли Эртой стулда ўтириб олиб, кимларгадир гап сотяпти. Ундан пастроқда — бурчақдаги чўян печ ёнида Қисматилло — ҳа, ўша йигит чордана қуриб эгилиб ўтирибдики, елкасидан биров босиб турганга ўхшайди. Эшик оғзида иштонсиз невараси тик турибди.

Ҳа, Полвон бобо ўз уйида узун тушиб ётарди. Ўнг тарафи қандайдир оғир...

Ниҳоят, Амирқул полвон Қисматиллога берилган

боғчада нима воқеа бўлганини эслай бошлади. Ҳа-а, довулда терак ўлгур сурилиб кетди... Ўзи уни ерга туширмаслик учун чопди-ю, ношвати ниҳолини ҳимоясига олиб, теракка елкасини тутди...

У ҳаттоки қай ҳолатда ўзидан кетганини ҳам аниқ эслади: уйқуси келгандай бўлиб...

Мана, уйғонди. Ҳа, анча вақт ўтгандир орадан? Уни кимлар олиб келишди экан? Нимада? Юки офир эди... Эҳ, кўчадан олиб ўтишибди-да.

Яхши эмас. Уят бўлибди, Амирқул. Бўшашиб қобсан-да. Оқибат шундай бўлар экан-да-я...

Аттанг, умр ўта бергач...

Шу елканг билан бир замонлар тракторни силжитгансан-а. Шу елкангда кўтаргансан-да эгарланган отни ҳам...

Шу он яна елкаси эсига тушиб кетдию қимирламоқчи бўлди. Йўқ — ўнг томонига тош бостириб қўйилгандек эди. Шунда Полвон бобонинг қандайдир ҳаракатию очиқ кўзларими давранинг назарига тушди. Айтилаётган қандайдир гаплар тиниб, бирданига тушунарли гап-сўзлар бошланиб қолди.

— Э, Полвон бобо! — дея биринчи бўлиб бақириб юборди Эртой. — Шундай кўзингизни очиб ўтиринг-е, бобожон. Сиз ахир, фил экансиз-ку! Тўғрими гапим, Қисмат ака?

Дафъатан чолга ўтирилиб олган Қисматилло:

— Булар ҳам зўр экан, — дея сурила бошлади. — Яроқсиз — мен эканман. Ношуд ҳам — мен... — Сўнг бирдан ўрмалаб келиб, чолнинг соғ қўлини олди-да, пишнаб-тамшаниб ўпа бошлади. — Мени кечиринг, бобожон. Ҳаммасига мен айбдор...

— Вай, худога шукур-е, — деб овоз чиқарди чолнинг кампири ҳам. — Одамни қўрқитиб юбордингиз-ку, отаси.

Чол беҳол хўрсиниб, уйда Қаюмнинг йўқлигини идрок этгани ҳолда:

— Ҳе-е, иссиғ жон экан-да, — дея Қисматиллодан қўлини тортди. — Бор жойингга ўтир, бор. Кўргулик экан-да... Ҳе, Қойим кўринмайди, кампир? — деб тетикланиб сўради.

— Устага кетди. Синиқчига... Абил бобога, — кампир шошиб жавоб қайтарди. — Ҳу, хушрўйгина ўртоғингиз бор-ку?

— А, маъқул-маъқул, — деди Полвон бобо худди

ўша одам ҳозир жуда зарил эканини эслагандек. Сўнг ҳаяжон билан атрофдагиларга қаради. — Синмаганма, ишқилиб? Сизлар мени...

— Синмаган! Чиққан, холос, — деб шовқин солди Эртой. — Розик амаки кўриб, шундай деди. Биласиз-ку, унинг минг бир суяги синган. Қабиргалари дабдала бўлган, жағлариям. Турмада... Табиб табиб эмас, бошидан кечирган табиб дейдилар-ку!

Чол ана шунда кўйлагининг тугмалари ечиқ, кўкраги очилиб ётганини кўрди ва кампирига:

— Бир нима жоп устима, — деди.

— Вой, мен ўлай. Шошиб қолдим... Қаюмжон, қад-ринг ўтди. Ҳозир, отаси...

Момо тахмондан суғурган чойшабни Эртой олиб кўйиб, бобонинг устига яхшилаб ёпди-да:

— Печкани ёқайликми, совуқми? — деб сўради.

— Билмадим, — деди чол. — Яқсаларинг ҳам майли... — Кейин кампирига қаради. — Жигитларни авара қиппан-да... Ҳе, палакат ояқ остида деганлари шуда... — Кейин билинар-билинемас жилмайди. — Шамол тиндима?

— О, тинди. Тиниб кетди, давно! — деди Эртой худди кўпайлашиб шамолни тўхтатишгандай. — Баҳор экан-да... Ҳар йили шундай пайтларда феъли айнирди ҳавонинг! Биласиз-ку ўзингиз?

— Ҳа, бу ерда, айниқса, бошқача айнир экан, — деб бош чайқади Қисматилло.

Шу пайт айвондан гурсилаган қадам товушлари билан бирга хириллоқ овозли қариянинг: «Қани, кўрсат менга ўшал отангни!» деб дўқлагани эшитилди. Кейин яна: «Эшагимга арпа бермасанг, ҳанграб безор қилади», деганию Қаюмнинг: «Бўпти-бўпти. Буғдой бераман, буғдой. Бу ёққа тортинг!» дегани келди ва биринчи бўлиб уй бекаси ўрнидан туриб кетди. Кейин бошқалар ҳам қўзғалишди. Эшик очилиб, одамсимон бир «махлуқ» ичкарига гурс этиб кирди. Унинг елкалари шу қадар кенг эдики, «ҳар кифтига бир одам ўтирса бўлади», дейилган гап айни шунинг учун айтилгандек эди. Елкалари ўртасидан чиқиб турган бошининг дум-думалоқ тарвуздан фарқи йўқ, фақат бу тарвузда одамзоднинг икки кўзи ўйилган, лаб-дахан деганнинг ҳам ўрни бор. Худонинг қудрати билан, чоркунж иягида тўртта соқол билан пучуқ бурни остида ҳам санокли мўй бор эди.

Хўш, эгнида олача чопон, оёғида маҳси...

— Ассалом алайкум. Кўрганимиз — кўришганимиз... Қани, Амирқул? Э, ётибсанма, шўрлик? Қимиллама!.. — Абил бобо ўртага ёзиб қўйилган дастурхонни четлаб ўтиб, Полвон бобонинг устига борди. Энгашиб, юзига тикилди-да, ҳам бўлиб пешонасидан ўпди. Кейин чойшабни олиб, оёқ томонга отиб юборди. Сўнг Полвоннинг тиззасига тегиб-чўзилиб ётган қўлига тикилди. Ва тиз чўкиб, йўғонликда Полвон бобонинг бармоқларидан қолишмайдиган, аммо калта-калта ҳамда батамом қийшайиб кетган панжаларини катта очиб беморнинг ўнг елкасига қўйди. Сўнгра шу атрофдаги барча суякларни пайпаслаб, ушлаб ва қимирлатиб кўрди-да, юзида изтироб ифодаси кўрина бошлаган Полвон бобога:

— Ўнгарил баққа! Ҳа... Шундай ётиш ёқиб қолди-ма дейман! — дея ўзи беморнинг ўнг қўлини биқинига қўшиб, ағдарди. Полвон фақат уҳ тортди ва юзтубан бўлиб ётди. Шундан кейин бу қўпол одам Полвон бобонинг ёқасидан тортиб қўйлагини ҳам шилиб чиқармоқчи бўлди, аммо янги сурп қўйлак ияқдан ўтмай қолди. Сўнг уста ёнидан пичоғини чиқариб, ёқани иккига бўлди-да, ўнг қўл енгини бир четдан ёриб-ажратиб ташлади.

Бу орада ивирсиб юрган кампир чолнинг у томонига кўрқибгина ўтиб турар, бу ёқдан Қисматилло билан Эртой ҳам синиқчи чолга яқинлашиб, унинг амаларига кўз тикишган эди. Қаюм эса отасининг бош томонида чўнқайиб ўтирар, Абил бобога оғир-оғир қараб қўяр ва яна отасига титроқли нигоҳини тикарди.

— Хўш, отаўғил, энди бизга ёрдам қиласиз, — деди Абил бобо ва Полвоннинг курагини хўб пайпаслагач, қўлини тирсақдан букиб, тумшугига тақаб қўйди. Шунда ҳам Полвон бобо бир-икки бор уҳ тортди. — Амирқул дейман, сени дарахт босмаган, жўра. Бир номард билан олишгансан-у, у сени кўлчилга олган, — деб ғўнғиллаганча қаддини кўтарди уста. Кейин шунча кишининг кўзи олдида маҳсили ўнг оёғини Полвон бобонинг биқинига томон сурилиб кетган кураги устига қўйиб, хиёл тисланди-да, шундай босиб итардики, «қарс» этиб кетган товуш баробарида курак жонивор тепага силжиб, афтидан, жойига тушди. Ана шундагини Полвон бобонинг уҳ тортиши «воҳ»га эврилди ва

юзини ёстикқа қаттиқ босганча жимиб қолди. Кузатиб турганлар ҳайратда, айна чоғда, чехраларига қон югура бошлаган эди. Момо тили қалдираб сўради:

— Курак жойига тушди-а?

— Тушади-да. Тушмагани қўяманма, — деди уста ва тисланиб Полвоннинг гавдасига бошдан оёқ разм солди. — Ҳи-м, полвон деса полвонсан-да ўзингам. Аттанг, вақтли ташлаб кетдинг-да олишишни...

— Айтмоқчи, нега-нимага бобожон? Нима бўлиб курашни ташлаб кетган эдилар? — деб сўради Эртой. Эҳтимол, ҳозир бундай савол беришу жавоб талаб этишнинг ўрнимас эди. Бироқ Эртой Полвон бобо шаънига муносиб бир нималар дейишни истар, бундан ташқари, «энди иш битди, айби йитди» дегандек Полвон бобосининг тузалиб кетишига ишонч ҳосил қилган ҳам эди.

— Ҳе, улим, бобонгдай полвон ўтмаган, — деди Абил синиқчи ва бирдан чуп-чуқур кўзларини хўмрайиб турган Қаюмга тикди. — Мумлағай топиладима? Зирк!

— Ҳа, бор. Ўзимизда бор-а, эна? — деди Қаюм. — Мумиё ҳам бор... Асалчининг уйида бўлмас эканми.

— Балли. Шу мумлағайдан сурка... — У яна Полвон бобонинг курагига тикилди. — Қара, сал шишипти. Яна шишади. Кейин қайтади... Хўш, бир-эки соат ётганидан кейин ўнгариб ўтирғиз. Хўпма? Арқасига уч-тўрт болиш тираб қўй. Оёғини узатиб бемалол ўтирсин. Шунда қўлини кўтариброқ осиб қўясан бўйнига. Мана шу... — У калишдай оғзини йириб хунук илжайди-да, момога боқди. — Хўш, қалайсан, келинчак? Кўнглинг жойига тушди-а?

— Э, кам бўлманг, Абил ака, — деб дуо қилган бўлди момо. — Қўлларингиз дард кўрмасин илойим.

— Қулуқ, қуллуқ, — деб яна чекинди уста. — Лекин бу қўллар нечалаб қўлларни чиқарган ҳам. Чиқарганман! — деб негадир кимларгадир пўписа қилди. — Қўлчили биласанларми, ҳой? Олишишда ман қилган усул. Шунини қўллар эдим душманларимга.

— Абил бобо, сиз ҳам вақтида полвонлик қилган-сиз-а? — дея оҳиста сўради Қисматилло.

— Вў, уни аста айтасанма, — деб бирдан Полвон бобога бақирди: — Амирқул, бетингни бу яққа буриб ёт... Напас ол. Ҳаммаси ўтди-кетди. Бироз оғрийди энди. Сингандан чиққан ямон дейдилар-ку. Синганда

оғриқ сезилмайди... Лекин суякнинг битиши қийин. Айниқса, ёшинг ўтганроқ бўлса. Ҳа-е, Худо бир асрабди-да сени. Йўғасам елка суякларинг абжақ бўлиб кетиши керак эди. — Амирқул полвон Қаюмнинг кўмагида бошини буриб, яъни буларга қараб ётди. Абил бобо ишшайганча яна бироз чекиниб, деворга тақаб тўшалган кўрпачага ўтирди. Уни кўриб Эртой ҳам рўпарасидан жой олди. Момо астагина чиқиб кетди. Кейин Қаюм ҳам шошилиб онасига эргашди. — Ҳа-а, омин, — дея юзига фотиҳа тортди-да, дастурхонга тикилди Абил бобо. — Буниси — тоғнинг майизи. — Кейин Эртойга илқис кўз отди. — Сен кимнинг баласи бўламан дединг?

— Шу маҳалла оқсоқолининг, — деб жавоб берди Эртой.

— Э, э, Эминнингма? Ҳа-а, маҳмадоналигинг ҳам ўхшаб турибди. Ҳа, яхшигина юрибтима Эминбой? Уям олишиб туради.

Эртой кулимсиради.

— Бу тарафдан ҳам отага кетганмиз.

— Балли... Эй, сениям бир жойларда кўргандай бўламан, — дея Қисматиллога боқди чол.

— Мен Ариқусти қишлоғиданман. Кенагас бобонинг ўғли бўламан, — деб жавоб берди Қисматилло.

— Э-э, бурнинг ҳам ўхшаб турибди-я, — Абил бобо бирдан чайқалиб кўлди. — Амирқул, шунинг отаси айтиб юргич эди-я: «Менинг бурним — бурунларнинг эри бўлади», деб? Кул-кул, жўра. Пойдаси бор кулгининг... Менинг боримга шукур қил лекин.

Полвон бобо ҳорғин жилмайди. Эртой эса:

— Шукур, шукур, — деди. — Фақат салгина қўпол экансиз-да, бобожон.

— Ҳе, балам-е, мундай касални асти аямаслик керак! Агар қўлим билан шунинг курагини жойига тушираман десам, ҳалигача уриниб ётардим. Полвон отанг бўлганича бўларди. Уқдингма? — Кейин унга синовчан тикилиб қолиб, яна Полвонга кўз отди. — Амирқул, ҳув ўша олишишдан кейин даврага қайта тушмадинг-а?

— Уф, жўқ, — деди Полвон.

— Ўлгудай қайсар одамсан-да. Ўшанда-ку бош айбдор баковулнинг ўзи эди.

— Ҳа.

— Амирқул боболаринг бир даврада Тўхтамиш де-

ган бир дизиртир, дорди остидан қочган билан тушди, — дея ҳикоя қила бошлади Абил бобо. — У одамнинг фирром олишувини ҳамма билар эди... Айтмоқчи, ўшанинг ҳам қўлини чиқарганман. Амиркулнинг аламини олганман. Қўли тиззасидан ҳам дастга тушиб кетган эди. Э, балам, синиқчи усталар суякларнинг жойлашувини билади-да, худога шукур. — Кейин қаҳқаҳ отиб кулди. — Лекин кимнинг қўлини чиқарган бўлсам, яна жойига тушириб берганман. Буёғиям бор.

— Кечирасиз, Абил бобо, сизни «хушрўй» деган ниям аямас экансиз-а? — Қисматилло оғзини ёпиб бўғзига тикилган кулгини йўталга айлантириб юборди.

— Э, ҳа, мени ажува қилишар эди-да, — дея тўлиқиб кетди у. — Ҳолбуки, Африка маймунидан фарқим йўқ... Ҳа-е. Лекин қоқмага зўр эдим-а, Амиркул? Аяғим кучли эди. Тўпигига аяғим етдима, бас — чалпак бўлиб тушарди мен-мен деган полвоннинг ҳам. Шунинг учун курашда нуқул қочиб юришарди. Қочиб олишарди-да. Умуман, менга кам одам чиқар эди. Қўрқар эди. Оёғига ўрамани солиб синдириб қўйишим ҳам мумкин эди... Амиркул полвон бўлса, пақат туячилга оларди. Белидан қўярди. Ҳозирги ёш полвонлар шу усулни кўп қўллайди. Ётиботар, ошириботар деган чиллар эсан чиқиб кетган.

— Хўш, Полвон бобо Тўхтамиш полвон билан...

Эртойнинг эслатмаси Абил бобони хушёр этди:

— Номардлик қилиб эдида-е, — деди у. — Ҳеч бир полвон қилмайдиган... Қандай айтсам экан? Хуллас, Амиркул бобонг қанотини ёзиб кела берди. Мундай қилиб... Тўхтамиш ётиброқ борди-борди-да, бирдан бунинг белидан олди. Шунда ҳамма кўрдикки, бобонгни чотига қўл юборди... Энди тушундингми? Полвон ўтирибгина қолди.

— Ваҳ, ҳароми! — деб юборди Эртой. — Уни тёмний қилиш керак экан-да! Кейин Полвон бобом курашни ташлаб кетдиларми?

— Ҳа, алаmidан ташлаб кетди.

— Ну, да-а.

— Хўш, энди сизлардан сўраймиз. Боғчада нималар бўлди ўзи? — чордана қуриб сўради Абил бобо. — Терак қандай қилиб... Лекин бугун менинг ҳам эчки туп беҳим қулаб тушди. Ўзлари ариқнинг бўйида ўсган эди. Сув уриб-уриб томирини бўшатиб қўйган экан,

шамолнинг биринчи зарбида агнаб тушди... — Кейин: — Амиркул, — дея энгашди дўстига, — ношбўтими чиндан ҳам — ўша пайванди кўчатинг?

Полвон бобо кўзини очмасдан бош ирғаган бўлди. Шунда бир лаганда ёғи тўғнаброк қолган қовурдоқ кўтариб Қаюм кирди. Афтидан, у Абил бобонинг саволини эшитган экан.

— Ношбўти, ношбўти! Айтдим-ку, — деди ва лаганни дастурхон ўртасига қўйди. — Ота, бу жўрангиз ҳам ношбўтига ишқибоз эканлар. Мениям бир беҳимга улаб берсин, деяптилар... Ўша ниҳолчадан ҳам қаламча олса бўладими?

— Нимага бўлмас экан, — деди Абил бобо. — Шунча-шунча бачкилар ёнидан ҳам чиқарди. Барибир буталашга тўғри келади. Мана шу кунлардаям уласа бўлади... Амиркул келишдик-а? Ҳей, жўра, бир ҳаптадан кейин аяққа туриб кетасан. Лекин ўзингни аяма. Эртагаёқ ташқарига чиқ. — Шунда иссиқ кўпкан нон кўтариб момо кирди ва нонларни дастурхонга қўйгач, елкасига ташлаб қўйилган белбоғни олиб, синиқчига боқди.

— Шу рўмол бўладима... қўлларини кўтариб бойлашга?

— Жуда бўлади-да, — деди синиқчи. — Пақат икки соатдан кейин... Унгача қимирлатманглар буни... Набот чой ичиринглар. Хўш, ёғли нарса берманглар... Менга қара, Амиркул, ростини айт, кўрқингми?

Полвон бобо узоқ йўл босиб толиққандек ҳорғин нафас олди-да:

— Шу қўлни кўрганимда кўрқдим, шекилли, — деди. — Бўлмасам ўзимдан кетмас эдим. Бир бало бўлди...

— А-а, тушунарли, жўра. Бундай балони кўрмагансан-да... Лекин сенга қойил бўлиб турибман. Битта ниҳолни асраб қолиш учун... Бу — қатта гап. Тўғри, шу туфайли у дунёга кетиб қолишинг ҳам мумкин эди. Аммо Худо бир сақлабди.

— Тўғри, тўғри. Гапларинг ҳам тўғри. Всё правилна, — деб дудуқланиб давом этди Эртой. — Лекин мен бир нарсани унча тушунмаяпман... Ахир бирта ниҳолни деб... Ахир, бу иш фожиа билан ҳам тугаши мумкин эди-ку? Абил бобо, сиз айтганингиздай... Нима энди, одамнинг жонидан ҳам азиз бўлдимми ўша кўчат?

Бу гапни эшитган Қисматилло ҳам қаддини ростлаб ўтирди-да, Эртойга бош ирғаб қўйди.

— Ҳе, ёшлар, ёшлар. Ҳали ғўрсизлар-да, — дея Абил бобо қовурдоққа тикилиб қолди. — Ўзинг ўстирган кўчат жонивор ҳам — бир фарзанд мисоли бўлади. Шундайми, Амирқул? Ана, уям маъқуллаяпти... — Кейин бирдан ўзи ҳам қоматини ростлаб ўтирди. — Аммо-лекин, масалан, мен ўзим бўлсам, ўша кўчатни сақлаб қоламан деб ўзимни айболтага тутиб бермас эдим. Гапнинг тўғриси-да.

— А, яшанг! — деди Эртой ва Полвон бобога бурилиб боқди. Полвоннинг эса энсаси қотгандек яна ёстиққа юзини босди. Эртой томоқ қириб «гап тамом» дегандай Қисматиллога қараб қўйди.

— Аммо Полвоннинг йўриғи бошқа, — деб давом этди Абил бобо. — Бунинг меҳриям қаттиқ, қаҳриям. Шундай... Ҳа-е, гўшт совимасин, — деди. — Қаюмбой, ўтир сен ҳам. Нимага серрайиб қолдинг?

— Дангасага иш буюрсанг, насиҳат қилади, дейдилар, — деди у хўмрайиб. — Бу икки акамиз ҳам, Абил бобо, шу вақтгача битта кўчат ўтқазиб, уни вояга етказмаган... Хўп денг, Эртой ака, сизниям уйингизда бир туп тоқдан бўлак нарса йўқ. Қисмат акам бўлса бошқа планетада яшаб юрганлар.

— Да, буям интересно, — деб қўйди Эртой.

Қисматилло бўлса Полвон бобогаям эшитарли қилиб хўрсинди-да:

— Энди ўрганамиз-да, ука. Хомлик қилганмиз, — деди. — Ҳа-ҳа, боғни қуриган, қурт еган дарахтлардан тозалаб туриш керак экан. Бизнинг хатойимиз шунда бўлган. — Кейин бирдан чатнаб кетди. — Ана, юқорида менинг ҳам оламжаҳон боғим бор. Ичида ўнлаб дарахтлар қақшаб-қуриб ётибди. Керак бўлганда кесиб чиққанман биров-ярмини. Яна нима дейин?

— Бўлади шу деганингизам. Таомга қаранг, — деди Қаюм.

Эшик оғзида тўхтаб, рўмоли учини оғзига босиб турган момо мурасага чақириб:

— Ҳе, бор бўлинглар, уларим, — деди. — Абил ака, дастурхонга қаранг. Мен бир чой қилиб келай.

— Шундай қил, сингилжон, — деб қўйди Абил бобо. — Қани, олинглар. Гўшт маҳтал бўлди... Амирқул, сен бир-эки кун ёғли нарса емайсан энди. Хўв, синг-

лим, қозонкуяни чайиб бер полвонга. Ҳарна-да... Бу одам кўрқувдан кейин туғилган-у, барибир таъсир этибди. Ҳў, энди ўйлаб қарасам, қўли шундай бўлиб чиққанлар қанчадан-қанча азоб чекишган экан.

22

Ниҳоят, товоқдаги этнинг тенг ярмини кўрдим демасдан туширган Абил бобо бир-икки пиёла кўк чойни ҳам босиб-босиб ичгач, қўлини фотиҳага очди.

— Омин, дастурхонинг ҳамиша мана шундай маъмуру мойли бўлсин. Касб-корингта кушойиш берсин. Рисоладагидай боғбон бўпсан — барака топ. Пайғамбаримиз ҳадиси шарифларида айтиб кетганлар: «Бир кунлик умринг қолсаям дарахт эк. Умринг узаяди». Мана, бунинг амали — кўчат сени ўлимдан олиб қолди. Очиқ майдонда шу иш бўлганида, энангди кўрардинг... Аллоҳу акбар. — Фотиҳага бошқалар ҳам кўшилади. Кейин уста ўрнидан тураркан: — Эй, зўр отинг бор эди-я, жонивор... — деди. — Кўзинг қиймади сўйишга қарияни. Биламан... Эшак ҳам яхши бўларкан, жўра. Қаршидан обкелган ўша эшагим ҳалиям хизматда... Тавба, мана бу баланг: «Пияда борайлик», дейди. Оралиқда кесиб чиқадиған йўллар бўлар эди-ку? Ҳозир девор ошасан киши. Ҳар қадамда уйлар тушиб кетди... — Кейин Полвоннинг ёнига аста чўккалаб, тагин унинг пешонасидан ўпди. — Энди жонингди ўйла... Мана, мендан ибрат ол. Бозоргаям эшак миниб чиқаман. Нимага ўзимни толиқтиришим керак? Ҳали жоним башқаларгаям керак бўлади... — Кейин бирон ҳафтадан сўнг хабар олишини айтиб, момога бояги гапларини такрорлаб, хўшлашди.

Уста кетганидан кейин Эртой билан Қисматилло ҳам кўзғалишди. Қисматбой тагин ҳалиги — уста келишидан олдинги аҳволга қайтгандай бирдан ўпкаси тўлиб:

— Полвон бобожон, мени авф этинг. Айбларимни биламан. Менинг миям чирисин, насихатингизни қулоққа олмаган эканман. Шу теракни кесиш керак деб неча марта айтиб эдингиз. Яхши отга бир қамчи деганларидек ўша гаплар етарли эди менга... Мендан беш батгар кишига ҳам. Нима қилай энди? Дардим ичимда... — деб яна кўзига ёш олганида, кампир ўртага тушиб:

— Умас-бумас, кўргулик экан, — деди. — Аммо ростини айтсам, Полвон бобонгизни шундай бир шикаст ейиши бор эди. Ўтган шанба эрталабдан ёмғирнинг остида ишлади. Боғда. Хурмо кўчатларини сийраклатди. «Ҳой, чол, шамоллаб қоласиз», деб худонинг зорини қилдим. Қайда! Қулоқ солмади. Кейин бир ҳафта иссиғи чиқиб, кўрарини кўрди. Лекин барибир...

— Да-да, — деб юборди шунда Эртой. — Полвон бобом бир нарсага раз берилдиларми, всё, бошқаси — капека экан!

Кейин, Қисматилло Полвон бободан кунора хабар олиб туриши, дарвоқе, эртага сумалак ҳам олиб келишини айтиб, таъзим қилди. Эртой ўғлон ҳам терак йиқилаётганда ўзининг шошмашошарлик қилганини дафъатан бўйнига олиб ва Қаюм акасининг бояги таънаси у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетгани, яъни энди ҳовлиларига «энг зўр» кўчатлардан ўтқазошини билдириб, хайрлашди.

Қаюм уларни айвонда туриб кузатар экан, отаси ётқизиб келинган катта замбилни кўтараётган Эртойга ёрдам бермоқчи бўлиб эди, Қисматилло унинг йўлини тўсди.

— Мен борман-ку? Мен ҳам — одам... Худога шукур, қўлларим ҳам бор. Кўтаришиб бораман. Қолаверса, бу замбил ҳам музейбоп бўлиб қолди.

— Йўғасам, Қисмат ака, бизнинг асбоблар сизни уйингизда қолган. Шуларга арқонниям кўшиб ўғлингиздан юборсангиз, — деди Қаюм.

— Ужe етиб келди деб ҳисоблайвер.

Шундай қилиб, замбилнинг олдинги тутқичларидан Эртой, орқангиларидан Қисматилло кўтариб йўлга тушдилар.

Улар дарвозадан чиқишлари билан чапдаги девор бошида тагин Розик ўғрининг боши кўринди.

— Қалай, билар эканманми?

— Гап йўқ, — деди Қисматилло.

— Сиз — табиблар табиби сиз экансиз, — деди Эртой теран бир тарзда. — Бир секундда жойига туширди!

Қисматилло Полвон бобога шунча тавалло қилган, гўеки гуноҳини сўраб ҳам олган эса-да, барибир дилгир эди; унинг кейинги йиғиси эса ортиқча бўлган — ўзини жуда хўрлагандек туярди.

— Ҳозир уйингизга ўтиб бораман. Сизга икки оғиз гапим бор, — деди у девор бошидаги «ҳакка»га.

— Э-э, ўзим ҳам сени чақирмоқчи эдим, — дея бошини тортди Розик ўғри.

Йигитлар кўчанинг кенгайган жойига чиқишди. Қисматилло Эртойни негадир суюб кетиб қучиб кўйди, Эртойжонлаб унга раҳматлар айтди. Кейин юзи-пешонаси тиришиб, изтироби сиртга уриб: «Укажон, юзта отмасам бўлмайди. Юрагим ёниб кетяпти», деди. Эртой уни яхшилаб «отиш»га даъват этиб, замбилни анчайин ҳаракат ила елкасига олиб, дарвозасига бурилди.

Қисматилло Розик бобонинг деворига кўз отдию бошини эгиб йўрғалади. Чапдаги тор кўча билч-билч лой, кўлмаклар сероб эди. Булардан-да гаши келиб ва сўкиниб, таниш дарчага етди. Дарча қич очик экан. Қўлларини орқасига қилиб йўлакда турган Розик чол:

— Айвонга чиқамизма, шу ер тузукма? — деб сўради. — Лекин ҳаво очилиб кетди энди. Қиларини қиб бўлди шамол ҳам...

— Менга барибир, — деб хўрсинди Қисматилло. — Бир пиёла тапбостидан берсангиз, дуо қиламан.

— Омин, — деди Розик ўғри. — Ҳу, тўнканинг ёнига бориб туринг... Дарвозани ёпиб кўй.

— Дарвоза эмиш, — дея ишшайиб қолди Қисматилло.

Сал ўтмай Розик чол бир қўлида қадимги хумчойнак, бирида рангсиз аёлга ўралган кўрпача билан келди.

— Бу — қўлбола вино, — деди. — Разливнойдан олганман. Ичса бўлади. — Сўнг чойнакни меҳмонга тутқазиб, тўнкаларнинг бирига аёлни икки қатлаб тўшади, иккинчи тўнкага энсизгина кўрпачани ёзиб ташлади. — Ўтир, жигар. Шотутнинг сувидан обкемадим. Градусини қочириб юборади.

— Раҳмат. — Қисматилло тик турганича чойнакнинг жўмрагидан хўб симирди-да, ҳансираб аёлга ўтирди. Сўнг шоша-пиша сигарет чиқариб тутата бошлади.

— Хўш, Полвоннинг дарди оғир эмас эканми? — деб қандайдир бепарволикда сўради чол.

— Ҳе-е, ҳеч гап эмас деди анаву хунук чол. — Қисматилло мутлақо нописандлик билан жавоб берди. — Юзбутан ётқизиб, курагига бир тепган эди, ку-

рак жойига тушди. «Қарс» этганини ўзимиз ҳам эшитдик... Кейин ўзиям бемалол гапга қўшила бошлади. Ҳе, у одамларнинг жони қаттиқ, Розик бобо... бизлар бўшмиз. Мана, қўш ҳайдагандай ҳансираб ўтирибман. — Кейин бирдан тиззаларига муштлади. — Нима кераги бор эди шу боққа кўчиб келишимнинг? Ҳе, нафс ўлсин. Кўзим оч, суқатойман-да аслида... Тўғри, сиз ҳам маъқуллаб эдингиз, Шокир ҳам...

— Хўп, нима бўпти энди? — деди Розик чол.

— Нима-нима... Хижолатпазлик. Чолнинг олдида тилим қисик бўлиб қолди-да... Илгари у киши билан теппа-тенг гаплашардим. Ҳазиллашардим. Ошириб ҳам гапирардим. — Кейин ғамгин кулимсиради. — Жуда артислик қилган эдим-а бошда. Шундай эритиб, жим қилиб қўйган эдим... Яхши иш бўлмади.

— Хў-ў, жигар, шундай бўлса, ҳалиям омадинг бор экан, — деди Розик ўғри чайқалиб. — Ўлиб-нетиб қолсами, ана унда яхши иш бўлмас эди. Бу кўчаларда юргулигинг қолмас эди.

Қисматилло чолга термулиб қолди. Кейин:

— Рост айтасиз, — деди. — Худо бир раҳм қилган экан... Абил бобоям шу гапни айтди...

— Шу-шу, боғ ҳам фойдага қолган жон ҳисобида энди. Уни ҳеч...

Қисматилло жўмрақдан яна бироз сипқорди-да, бирдан ўрнидан турди.

— Мен уйга борай, отахон. Келинингиз ҳам вайсаб ўтирган бўлса керак. Чойнакни ўғлимдан юбораман. — Чол жимиб, ўйланиб қолди. Қисматилло: — Бунинг ҳақиниям чойнакка солиб жўнатаман, — деди.

— Э, ҳақимиз бир-биримизда қолмайди-е... — чайнаиб қўзғалди Розик ўғри.

Қисматилло ҳолатини бўрттириш учун тўнғиллаб, бошини эгиб чиқиб кетгач, Розик чол тўнкалардаги тўшанчиларни олиб (булар яна керак бўлади), айвони-га қайтиб борди. Устун ёнида бир нафас серрайиб тургач, аста жилиб қаршисидаги девор томон йўналди. Лойхонада ўсган кавраксимон сассиқбуталарни оралаб ўтиб, Полвоннинг боғига девордан мўралади. Кўзларига илк тушгани — қийғос гилослар остидаги қизғиш-қизғиш шип-шийдам нов-ниҳоллар бўлди.

— Ҳа, булар — хурмо... — деб пичирлади ўзича. — Кўп экан. Бари пайванд қилинган... ёввойи хурмога. Ана энди пул бўлади бу... Пухта чол. — Кейин ҳовуз

томонга қаради. Уйнинг пешайвони ҳам кўриниб турарди. — Ётипти ҳозир, — деб пичирлади яна. — Ўлган бўлсайди, ҳозир у ер одамга тўлиб кетган бўларди. Йиғи-сиғи...

Шунда волибо, Полвон бобони ўлган... йўқ, ҳовлидан изи қуриган, деб хаёл қилдию назарида, бу боғ — бу олам кенгайиб кетгандек туюлди. Ҳам кенг — хайҳотдай, ҳамда сокинлик мавжуд... Ҳе, Розик чолнинг кўнглини ҳамма вақт хира-ғаш қилиб турарди шу боғда Полвоннинг борлиги. Тагин, уни эслаб-ўйлаиб қолса, ич-ичида ботиний хижолат ҳисси ғимирлаб қоларди. Ахир, унинг уйига тушганию қучоғидан чиқиб кетганини Полвон унутолармиди... Ўғли билан кампири ҳам унутолмасди... Розик ўғрининг қорасини кўрсалар, бас, ўша ўғирликни эшлашади, албатта. Ва ҳамсуҳбатларига айтиб ҳам беришар, Розикнинг устидан кулишар ҳам...

Шу алам қиларди.

Ҳа, Розик бобонинг кўча-кўй, маҳалла-гузар, тўй томошаю ҳашар-машваратларда ҳам бепарво, ҳатто мағрур чайқалиб юришлари шунчаки кўзбўямачилик, қолаверса — ўрганиш эди. Тагин нима ҳам қила олиши мумкин эди? Ҳа-ҳа, айрим давраларда ўзининг машҳур ўғри ўтганию саргузаштларидан бемалол ҳикоя қилишлари ҳам, назарида, мардлигидан нишона эди. Хўш, ўтмишдаги қилмишларига ўзини иқрор этиб, гуноҳларини бўйнига олиб қўйган қилиб кўрсатиши эса, айниқса, ёшлар орасида уни росттўй қилиб кўрсатар эдики, обрўси ҳам кўтарилаётганини баҳарҳол англаб турарди.

Шунинг учун «ўғри» лақаби-ла чақирришганда, алҳол, мамнуният билан бурилиб қарар ва хайрихоҳона жилмаяр эди. Бундан ташқари, ўзининг «бўвзигача гуноҳга ботгани» ва «ғирт дўзахи» эканини айтиш — ўзига ички бир завқ-қаноат бағишлар (илло бу иқрорларнинг тагида Аллоҳ таолонинг ҳамма нарсага қодир, жумладан, карами кенг экани, демак, гуноҳига чин дилдан иқрор бўлган бандаларини авф этиши мумкинлигига ҳам пинҳона ишонч ётар) эди.

Ҳа, Розик чол — ўзига хос зиддиятли, маккор-мураккаб бир шахс — мавжудот эди.

Аттанг, бүгун Полвондан бир йўла қутилиши учун имкон туғилган эди-я...

Ўзи борди ажалнинг остига — ўз ихтиёри билан борди-ю... омон қолганини қаранг энди.

Умри узун экан-да...

На чора, яна кутишга тўғри келади: шундай қулай фурсат келишиними ёқи ўз ажали билан...

Ундай деса, ўзини — Розикбойни ҳам бу дунёга боғлаб берган эмас-ов: келарнинг кетари бор.

Ҳа-е, яшайверсинлар-чи, шукур қилиб...

Балки анаву тўнғиз Полвонга Худо инсоф бериб қолар... О, йўқ, бу одам Яшилкўлдаги тўқайларда юрадиган қобоннинг ўзи: у ёққаям бурилмайди, бу ёққаям; тўғри боради-ю, рақибчи чап бериб қолса, жаҳаннамга бўлса-да ташлаб кетади.

Ҳа, бекорга нортуядай кекчи демайди уни...

...Бу вақтда Қисматилло дарвоза(си)га рўпара бўлган-у, девор оша кўчага ориқ панжалардек шохларини узатиб, ўртабўй одамниям энгашиб ўтишга мажбур қиламан деётгандек турган теракка кўзи тушиб, дарҳол бу исқотиларни бир ёқли қилишни дилига туккан эди. Бу ўйидан анча ғурурланиб (буям ўзига яраша иш-да), дарвозадан кирди ва қўлидаги хумчойнакни орқасига яшириб, ариқдан сакраб ўтди. Айвон томонда хотинининг бир нималар дея жавраётганини эшитгани ҳолда йўнғичқанинг ўсинқираган жойларидан босиб жиларкан, чойнакни қўйиш учун жой излаган кўйи туфлларини зўр бериб ўтга арта бошлади. Шунда аёлининг гаплари қулоғига кирди:

— Хув, Сиррининг отаси, нима бўлган экан бобога? Баққа келинг. Нимани қидиряписиз у ерда?

— Гўрни қидиряпман, — дея зарда қилди Қисматилло. — Мана бу одамхўр теракни томоша қиляпман... — Кейин илова этди: — Ҳавлиқма. Ҳаммаси жойига тушди. Ҳозир бораман. — Йўлини тўсиб ётган теракка етиб, ортидаги хумчойнакни ўтлар орасига жойлаштиради. Кейин қаддини ростлаб сигарет чиқарди-ю, чойнақдан яна бир-икки қултум ютмаганига ачинди.

Ва бунга сари алами-жаҳли қистаб, симдевордан ошиб ўтиши маҳоллиги учун яна орқага қайтди. Йўлгага чиққанида болта билан тешага кўзи тушди ва хурсанд бўлиб уларни ердан кўтарди. Кейин арқонни ушлаб қўйди-да, атай кучаниб бақирди:

— Сиррибой! Мана бу арқонни ечиб ол. Арраям бор эди-ку! Топ! Сўрашяпти!

Тандир қошида кўринган аёл оғриниб зорланди:

— Уларни юборсангиз, бу теракни нима билан майдалайсиз? Буни аралаш керак, буталаш керак...

— Э, ҳа. Дарвоқе, сен ҳақсан, хотин, — дея тезгина рози бўлди Қисматилло.

Кейин йўлкадан оҳиста юриб ва хотинининг ёнида тўхтамай ўтиб, айвон супаси четига тўшаб қўйилган кўрпачага илиниб ўтирди. Энгашиб сигаретни чекар экан, қўллари лой бўлган хотини унга яқин келди. Теракдан қўрқибгина тикилиб:

— Нима бўлди? Айта қолинг, — деди. — Ҳартугул, синмаган эканми? Уста чақирдингларми? Ҳой, мусулмон! — Энди шанғиллаб юборган эди. Қисматиллонинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Кейин бошини чайқаб, кўз жияқларини муштуми билан арта бошлади.

— Айтганларинг бари бўлди. Абил синиқчи келиб, бобонинг курагини жойига солди. Кураги чиқиб-пастлаб кетган экан. — Хотини оғир ингранди. — Ҳозир ётибди, — деб давом этди Қисматилло. — Бирон ҳафтада ўзига келар экан.

— Хайрият-е, отаси. Художонимга шукур. Сизлар кетдинглар, мен бу ерда қон қусдим... — Кейин тағин бобилай кетди: — Ҳе, эркак бўлмай кетинг. Неча марта айтиб эдим-а шу оғочни йиқитиш керак деб? Сизга ичкилик бўлса...

— Уф, бас қиласанми-йўқми? — деб ўдағайлади Қисматилло ва айвон шифтига қараб: — Дод, дастингдан, фалак, — деди. — Э худо, ўзинг кўриб турибсан-ку...

— Ҳой-ҳой, ҳовлиқманг.

— Бор. Қоч нарига... — Супадан ерга тегиб турган оёғида қалқди. — Айтмоқчи, нима ишлар қилишимиз керак?

— Аввало, шу теракни...

— Терак, терак, — Қисматилло яна йўлкага чиқди. Ва томоғи қақраб кетгани боис симдеворни эгар қилиб ўтди-да, бедапоя пуштасига чиқди. Хумчойнак турган жойни мўлжаллаб бораркан, ундоққина ерда қандайдир кулгансимон бўлиб бир неча ғунчаси очилиб турган ўша... ношвати ниҳолига кўзи тушиб қолди. — Вей қисталоқ-е, мунча хушрўй экансан! — дея унинг бошига борди. Полвон бобога ўхшаб чўнқайиб ўтирмоқчи бўлди-ю, эринди, шу боис гулнинг қизиги сусайди. Қолаверса, унинг қаршисида селкиллаб тур-

ган ёш-ёш олчалару гилослар чаман бўлиб гуллаган, ана уларни гул деса бўларди.

Қизик, ношватининг гули гуж-гуж бўлиб, жозибаси... Ҳе, жозибанг бошингдан қолсин, дея Қисматилло ниҳолчани бирданига сўка бошлади:

— Сен... сени деб бир одамнинг нобуд бўлишига сал қолди-я?! Нима кароматинг бор ўзи? Тўртта мева берсанг берарсан... Шуми? Шуни емасаям одам ўлмайди. Ҳе, жаннати бўлмай кет. — Қисматилло уни узиб ташлайдигандек бир хезланди-ю, қўл силтаб бурилиб кетди. Йўлни тўсиб ётган теракнинг тагидан тагин энгашиб ўтиб, хумчойнак тепасига борди. Чўнқайди. Ва хўб симириди.

Ниҳоят, пишқириб ўрнидан турди. Атрофдаги бошқа гуллаган дарахтларга ҳам бир-бир қараб олди ва кайфи чоғ бўлиб, боғчанинг ҳуснини фақат шу — узун тушиб ётган терак бузиб турганини англади.

— Сиррибой! — бақириб юборди бирдан. — Кел-япсанми, ўғлим? Бир қаҳрамонлик қилайлик. Мана бу одамкушни чопайлик, чопайлик! Майдалаб кесиб ёқайлик...

— А, мундай кийим-пийимингизни алмаштириб олинг, — деди хотини.

— Дарвоқе... сен, умуман, генийсан, хотин! Сиррибой, аррасиям бормиди?

Қисматилло ўғли Сиррибой билан бирон соат чамасида арра тортди. Кейин ғўлалардаги шохчаларни буталаб олди. Ниҳоят, теракнинг кўчага чиқиб турган бўлагини ҳам тортиб йўнғичқапоёга туширгач, болта кўтаришга ҳоли қолмади: ўрганмаган-да...

Энг муҳими — бу орада хумчойнак ҳам бўшаган эди.

— Мен радиого бир телефон қилайин, хотин. Ишга боргим йўқ... — деб уйга жўнади.

У ёқда гўшакни ҳеч ким кўтармади. Қисматилло бироз сукут сақлаб тургач: «Ҳе, бу ерда фожиа рўй берди-ю... — деди ва бугун — ахир шанба эканини эслагач, енгил тортиб кетди. — Демак, хумчойнакни ўзим обораман ўғрининг уйига...»

Бироқ бироз дам олгани каравотга ўтирдию ёнбошлади. Шу билан ухлаб қолди. У ҳамма вақт бунақа офир ишларга чап берар, аммо баъзан хуружи келиб кетганда енг шимариб олиб, чала қолган ишларни ҳам битириб қўярди.

...Айни паллада Амирқул полвон сўзанади деворга суяб қўйилган ёстикларга орқасини бериб, оёқларини узатиб ўтирар, шикастланган қўли тирсақдан букилиб сурп қийиққа солинган ҳолда бўйнига осиб қўйилган. Полвон бобо қон йўқотмаган эса-да ранги оппоқ, ички оғриқ ва изтироб акси чехрасидан кўриниб турарди. Қаюм отасига новвот эритилган чой ичиради, чолнинг чакагидан чой оқиб туша бошласа, қария вижи-ниб соғ қўли билан пиёлани итарар, шаддоод ўғил эса: «Тек ўтиринг энди. Ҳе, уқкағарнинг боласи», деб қўярди. Кампир қизитилган печка ёнида таррак пече-недек келадиган сап-сарик япалоқ зиркни чинни ко-сада ёғоч қошиқ билан эзғилар ва унга иссиқ сув то-мизиб ҳам қўярди. Олачопонли невара эса чолнинг чап тарафида муштдек бўлиб ўтирар, отасигаю бобо-сига ҳайратланиб боқарди.

— Уф, етар, — деди Амирқул полвон. — Раҳмат, болам. Ўзим ширинликни хушламас эдим.

— Энди хушлайсиз, — дея тўнғиллаб оёқ томонда-ги кўрпачага бориб ўтирди Қаюм. — Ҳе, оби дийда қилади яна... Унинг битта гапигаям ишонмайман. Бари гапи — ёлғон. Лўтгивозлик, крахабор... Ҳайронман, Шокир акам қандай қилиб шу билан ўртоқчилик қилар эди.

— Бўлди қил энди, — деди Полвон бобо. — Мени билмайди деб ўйлайсанма, улим. Товламачилик билан кунини ўтказиб журган одамларнинг бири-да у. Тир-рикчиликнинг шу жўлини ўзига эп кўрган экан...

— Ҳақиқатан ҳам бечора у! — деб тўнғилади Қаюм. — Проста енгил ҳаёт кечиршига ўрганиб қол-ган у! Тутуруқсиз мақолалар ёзадими-е, ваъзхонлик қиладими-е... Бариси — пуч гаплар...

— Қаюм! — кескин бурилди момо. — Бас қиласан-ма-йўқма? Қўй энди, отанг гартак дамани олсин.

— Хў-ўп, Бўлти. Биз чиқдик... — Қаюм ўрнидан ирғиб турди. — Ота, моллардан кўнглингиз тўқ бўлсин. Мен асаларидан хабар олай... Яшиқларга са-лафан қоғоз ёпган эдим. Ҳаво очилиб кетди. Лекин бу довул кўп дарахтларнинг гулини тўкиб ташлади-да... Эна, зиркни ўзингиз суйкаб қўясиз-да!

— Ўзим, ўзим. Эпласам керак. — Зиркни эзишда давом этиб чолига деди: — Сиз уни ўйламанг — уста-ни... Эсимиз бор, худога шукур. Қаюмингиз минг сўм қистирди қўлига. Дуо қилиб кетди жўрангиз... Била-

миз, тушунамиз. Бундай хизматдан кейин иримига яраша бир нима бериш керак. Расм шу.

— Уф, — деб юборди чол. — Ке, қиларингни қилгин-у, сен ҳам чиғиб кет.

Ниҳоят, кампир ҳам «қиларини қилиб» уйни тарк этди. Амирқул полвон ўткир нос элитган каби ҳузурланиб ётаркан, яна унинг хаёлида қўлининг тиззасига тушиб турганию ўз-ўзидан чўкаётган каби ариқ пуштасига ўтириб қолгани келиб, беихтиёр ўйлай бошлади: «Хушдан кетдимда... Кейин яна ҳушима келдим. Келин бечараям укол қилибди. Хўш, ўша кетишда кетиб қолсам нима бўлар эди? Ўзима келмасдан. Бундан чиқди, ўлиб қолар эканман. Ўлим шу — ҳеч нарсани билмаслик, сезмаслик экан-да. Қаёққадир ғойиб бўлиш. — Чол хўрсиниб, дафъатан мамнун тортди. — Лекин шундай ўлимни энам раҳматлиям арзу қилар эди. «Кўп жотмасам, журиб туриб ўлсам. Сизларға овурилигим тушмаса.» Буни қаранг-а... — Чол яна-да ҳушёр тортиб кетди. — Йўқ, барибир туйқусдан кўз жумушу уйғонмаслик яхшимас. Армонлар ушалмаса, ўзинг учун азиз мозорларни яна бир зиярат қилиб хушламасанг, жондан азиз болангни давронини кўрмасанг...»

Чол хотиржам тортдими — уйқу элитди. Уйғониб кетганда ўғли Қаюм очиқ дераза ёнидаги стулда чекиб ўтирар ва ташқарини томоша қиларди.

Полвон бобо заҳартанг қистаганини сезди ва:

— Улим, — деди. — Мени суяб абчиқасан энди.

— Қаяққа? — деб бақирди Қаюм.

— Шу ҳажатхонаға.

— Бекор айтибсиз. Ҳозир бир идиш обкеламан.

— Ҳай-ҳай. Ўв, бала... — Қаюм тўхтади. — Баччалик қилма, — деди ота. — Худоға шукур, қувватим бор... Э, кўп гапирма-е! Айтқанимни қил. Ке... Қўлтиғима кир...

— Ҳей, лекин бирон кор-қол бўлса, мен...

— Ўзим жуваб бераман. Ке, болам. Ё пирим! — Чол ёстиқлардан бемалол узилиб қоматини ростлаб ўтирди: ҳадемасанг туриб кетиши ҳам мумкин. — Ке, улим. Желкани жоп. Ана шундай... Ҳе, Амирқул полвон, жонинг борма? Оғриқ бўлади-да иссиқ жонда. Инқиллама кўп. Уят бўлади... Аста қўлтиғима кир.

— Энам кўрса мени ўлдирди.

— Ўлдириб бўпти. Бироз койийди, холос. Аял-да у... Уф, худоға шукур. Шашма. Ҳу, калишни абке... Шу жерга қўй. Раҳмат, улим. Энди, қани, бизга бир қўлтиқ таяқ бўлиб журилинг-чи. Ўзи, эскилар ўғил бола қўлтиғинга киради, дейишарди. Балли, улим... Кун қайтиб қоптима дейман... Жур-жур. Бос. — Шундай деб ўзи тўхтади бирдан ва ўвлига суюб қаради. — Абил бобонгни қуруқ чиқармабсан, раҳмат... Эй, шу мақтаган эшагининг журиши қалай?

— Хачирдан фарқи йўқ, — деди Қаюм ва пиқиллаб кулди. — Ярим йўлда жўртгага мингашиб оддим. Кўрдим демайди. Қишлик кўмирини шу эшақда ташир экан. Уч-тўрт кончи билан қопни ортиб берганидан кейин ўзиям миниб оларкан.

— Вў, зўр эшак экан. Тоғдан эниб келгунчаям... Эй, менга қара, келар ҳапта келаман дедима?

— Келади. Нимайди?

— Бир кунга сўрайман шу уловини...

— А-а тушундим, — деди Қаюм. — Лекин бу сафар шамоллаганингиз йўқ, ота.

— Ҳе, яхши ният қил, улим, — деди Полвон бобо. — Худоға шукур, ояқдан қованим жўқ.

23

Амирқул полвон устанинг йўрға эшагида (йўрға-я!) роса ўрнашиб ўтирар, нўхта учига боғланган қилчил-вир давомини узанги қилиб олган эди. Ўзи-ку эшак деганини нўхталаб, тағин — узангига оёқ тираб ўтириш — эркак одамга ярашмайди. Лекин на чора: Полвон бобонинг ўнг қўли бўйнига осилган ҳалқа-рўмолда бўлса, чап қўл билан нўхтасиз эшакни ҳайдаб юриш ноқулай, узанги бўлмаса — Полвоннинг узун оёқлари йўлда учрайдиган тўсиқларга тегиб кетишиям аниқ эди. Жонивор бошини силкитиб, ўмовини кўтариб-кўтариб қадам босар, унча-мунча йўлни — йўл демаслиги шундай кўриниб турарди.

Чолнинг эгнида эскидан қолган, туя жуни қўшилган чакмони, унинг остидан олача чопонини кийиб олган, оёғида калиш-маҳси, бошида салага ўхшатиб ўралган кўкиш қийиқ, хуллас, кун очилиб турган эсада чол ёпинчиғини қўймаган эди.

Бокўча орқали йўл тортган Полвон бобо эски боғларга оралаб, янги қурилаётган уйлар билан жувозгарнинг томорқаси орасидан ўтгач, тўғри Ариқусти

қишлоғига чиқиб борди. Қишлоқни четлаб тоғ томонга ўрлаган сўқмоқлардан бирига тушаркан, Қисматиллонинг бобокалонларидан қолган (унинг ўзи ҳам кечегача яшагани) маконга бурилиб қаради, Қизғиш лойсувоқ қилинганича қолган ўйинчоқсимон кулбаларга разм соларкан, ғолибо юраги бир сиқилди: худди ул макон ичида тургандек ғалати ёлғизлик ҳиссини туйди.

— Иш-ш, — дея нўхтани тортди-да: — Тавба, одамзод яшаб кетаберар экан-да, — деб пичирлади. — Куни ўтса бўлди экан-да, а, буларнинг? Бир туп, биргина туп ток ҳам экиб кўкартирмаган-а? Соясида ўтиришарди, жузумини жер эди... — Сўнгра қария дафъатан ҳайрон қолди шу нарсагаки, шимолдаги тоғлар бағрида бунақа қишлоқларнинг сони мингта. Аммо аксарида одамзоднинг энг суюкли дарахтларидан тут билан ўрик бўлади албатта... Бу — марказга яқингина қишлоқда эса шулар ҳам йўқ эди. Шунда чолнинг хаёлига бошқа нарса келиб, энди кулимсиради. Яъни, бу кулбаларни шаҳарликларнинг қишки «квартиралари»га менгзаб: — Ёзда эгалари боғларига чиқишган-да, — деди, деди-ю Қисматиллонинг ҳам отамерос чорбоғи анову ариқдан пастдаги боғотда экани эсига тушди. — Қизик, боғи қай аҳволда экан? — Амирқул полвон тубандаги ўша боғларга назар ташлаб, дарахтлари ғоятда сийраклашиб қолгани, эски уйу чайлалардан нишон ҳам йўқлигини қайд этди. Ҳа энди, этакда янги уйлар тушаётир, йўллар очилаётир... — Қизик, ўша бойбаччаларнинг боғларни обод қилишга ақллари жетган чоғда бу Қисматбойга нима бўлган ўзи? Яки боғини киши билмас пуллаб жуборганмакан... Ҳар бало келади унинг қўлидан... Лекин кўп ялинди-да ўша боғчага эгалик қилиш учун. Кўп зорланди. Бундан чиқадики, боғнинг қадрига жетади у...»

Полвон бобо шунда масжид имомининг жума намозидан кейин қиладиган амри маъруфида ҳар гал такрорлайдиган бир насиҳатини эслаб, нўхтани бўшатди.

Ҳаққатанам Тангрим бандаларига ризқни бир хил улашар экан-у, ҳар ким қўли жетганича олар эканда...

Полвон бобо бу фикридан қаноат ҳосил қилиб, чопон ичидан тикилган киссасига соғ қўлини юборди. Шокиржон совға қилган ўша носқовоқни чиқариб, попукли тиқинини тишида суғуриб олди. Сўнг уни-да оғзидан олиб, носқовоқни тишларига тик-тиқ уриб

нос отди. Кейин атрофларга гўёки лоқайд қараб, ас-лида ажиб бир теранликда шу адирлару қирлар ила боғлиқ хотиралари хаёлида жонланиб, кета бошлади. Ҳа, Амиркул полвон шу қиялик, ёнбағирлардан ҳам от чоптириб ўтган. Кўпкари маҳалларида... Тунлари ой ёруғида ўнлаб эшакларни ҳайдаб тушар экан юқоридаги қишлоқларидан — мижозларидан харид қилган мева қоқи жойланган қопларни уловларга ортиб (тайёрлов идорасида ишлаган чоғларида)... тун қушлари — жиржирлар ҳар қадамда учишар, аллақандай бойқушнинг кўкйўтал бўлгандек титроқли овози эшитилиб турарди.

Амиркул полвон қўрқув нималигини билмас, шунинг учунми жиловни бўш қўйиб, йўрттириб келаётган отида ухлаб қолган онлари ҳам бўларди. Бир гал битта эшак юк-пуки билан арнағ қулаб тушган, Полвон буни сезмай ёнидан ўтиб кетаверган, кейин бир ўрқачда карвонни кўздан кечирганда биттага камлигини билиб, ортига от қўйган эди...

Дарвоқе, ўша тепадан энишдаги Томчибулоқ бошида учратгани йилқичи чўпондан отаси — раҳматли Абди қўрбошининг қабрига тегишли муҳим гапни ҳам эшитган эди. Ўшанда почаси оқ, ўзи қундуздек қора оти бор эди. Туёғи заифлиги учун тошлоқда ҳайдамасди. Ажриқзор сўқмоқдан ўрлаб чиқиб, отни булоққа бурганда, увада чопонли йилқичига дуч келиб дарҳол салом берган, чўпон бундан хурсанд бўлиб: «Дунё кўрган одамларнинг парзандига ўхшайсан, болам. Отда туриб салом бердинг менга. Жўл бўлсин?» деб сўраган, Амиркул полвон Қўрғон даранинг устига — вақти замонида қизиллар билан отишиб нобуд бўлган падари бузрукворининг қабрини зиёрат қилгани бораётганини айтган, йилқибоқар: «Э-э, шу ўн эчки мерганнинг орасида бўғанма отангиз? — деб суриштириб қолган, кейин Абди қўрбошининг номини эшитгач, турган ерида фотиҳа ўқиб қўйиб: — Ў, ўзимам айтдим-ов, улуғ одамларнинг парзандига ўхшар экансан деб, — дея узангидан турган оёғини тавоф қилган эди. — Бизлар учун ҳам бир калима қуръон ўқиб қўй, болам...»

Ана шундан кейин оқпоча тулпор булоқдан сув си-мирар экан, ораларида тагин бир-икки оғиз савол-жавоб бўлган эди: «Абди қўрбоши охирида ёв қўлиға тушмаслик учун ўзларини отқан экан. Балки қабрла-

риям алоҳидадир?» «Жўқ, отабой, сизларга ўхшаган чўпонлар қоронғида чўққиға чиғиб бориб, мурдаларни жовли кўмишган экан». «Ҳа, ҳа-я, эрталабга қолишса, ражирларни биласан-ку...» «Шу-шу. Кейин уларнинг қариндошлариям индамай кўйишган экан. Лекин мен... оқсоқол бобо, отамнинг суякларини ҳей тўмандағи Курисой қишлағига обтушиб кўмсам деб жураманда, асил журтимиз у...» «Ҳай-ҳай, бек жигит, мурдалар руҳини безобита қилмаслик керак. Муңдан ташқари, аслини ойтқанда, шў ўн бир жигит ҳам сенга ота ҳисобига ўтади...»

Бу йўриғда Полвоннинг кўзи очилиб кетгандай бўлган, умуман, отаси хусусида эшитган энг муҳим гапийам шу эдики, Амирқул полвон ўша гурунг кечган Томчибулоқнинг пастидан ўтган тошлоқ йўл билан юриб ва тошлоқда бодраб очилган сон-саноксиз чучмўмалардан завқланиб, Қўрғондарага рўпара бўла бошлади.

Дара баайни икки тарафдан юксалиб келиб ушлашаман деган чоғда тўхтаб қолишганга ўхшар, қирғоқзов бетларида бургутларнинг инлари бўлса керак — уч-тўртгаси тепада чарх уриб айланар, киши беихтиёр кимсасиз тоғлар салтанатига кириб бораётганини ҳис этар ва нимагадир қандайдир тайёргарлик кўриши лозимлигини туяр эди.

Амирқул полвон беихтиёр ёнига — хуржуннинг кўзига қаради. Назарида у ердан милтиқ мили чиқиб турган бўлиши керакдай эди. Йўқ — уни кўрмади-ю, узок йиллик қадрдони — стволи узун ҳамда ошпоқ ва милтиғига ачиниб кетди. «Тоғларда террорчилар пайдо бўлган», деб ҳовлисига кириб келган иккита мелисавачча олиб кетган эди. Полвоннинг жуда жаҳди чиқиб: «Душманга қарши туриш учун милтиқ керак-ку? Қуролсиз одамнинг қўлидан нима келади?» деб дўқлаганича қолган эди. Совуқ қурол сақлаш мумкин эмас экан, вассалом...

— Уккаварлар, — деб вижинди чол дарадан чиқиб келаётган сойликка энар экан. — Гапини тушуниб бўлмайди... — Кейин Амирқул полвон масжид имоми Мирзо оқсоқол билан жума намозидан кейин (Полвон фақат жума кунларигина масжидга чиқарди) ораларида ўтган баҳсни эслаб қолди. Имом-хатиб амри маъруф чоғида бир фақир одамнинг ўз-ўзини осиб кўйгани ҳақида сўзлаб: «Мусулмон одамнинг ўз жо-

нига қасд қилиши — кулли гуноҳ!» деб таъкидлаган, ҳадемаса ўша фақирни «ҳаром ўлганга» чиқарган эди. Амирқул полвон: «... Эса, мулла бобо, бизнинг отани ҳам ўзини ўзи отқанига нима дейсиз?» деб сўради. Муштдеккина домумла: «Ман тушундим, полвон. Аммо-лекин, бари-бир... ўз жонига қасд қилишни шариат тақиқлайди», деб жавоб берди.

«Ҳе-е, сиз билган шариатниям тушунмай қолдим-да», деб Полвон хўшлашиб кетган эди...

Сойда лойқа сув оқаётган экан. Эшак тумшугини тегизди-ю, ичмади. Кейин тўқимда ўтирган соҳибининг ниқтови билан типирчилаб нари бетга чиқиб олди.

Нари бет — Қўрғонларнинг у соҳили, мерганларнинг қурбон бўлган жойлари шу қирғоқнинг устидаги кенггина супада эди. Айтмоқчи, бу, ерларда ҳаво салқин, ёнбағирдаги кўкатларнинг ранги ҳам ўчмаган, ҳатто тошу тиканлар панасида гўзал чечаклардан қаламқош гуллари ҳам очилиб турарди.

Полвон бобо уловини ўт босиб кетган сўқмоққа тушириб, қичаб ҳайдай бошлади. Жонивор шунча йўл юрибдики, ҳамон толиқишни билмас, инчунун тагин ўмровларини кўтариб-кўтариб босар эди. Ҳа, Санжар тоғидаги қондан кўмир ташиб ўргангани рост экан. Полвон бобонинг ҳам суяги оғир эди. Аммо ҳачирмонанд эшак бир сония ҳам секинламай ва сас чиқармай (одатда, бундай тикка жойларга ўрлайдиган уловлар тезда пишқириб, инқиллай бошлайди), ўрқачга етди. Кўтарибди ва устидаги бошқарувчиси билан қарши тарафдан изиллаб эсаётган изғирин шамолга йўлиқди. «Э, Қисмат айтганидай бу жерниям Худоси бўлакми?» деб безовталаниб қолган Полвон бобо нўхтани қўйвориб, чакмонла ёқаларини қўшиб ушлади. Ва шу оннинг ўзида қаршисида — йироқларда буғланиб тургандек тоғлар қаъри ҳали оппоқ эканини кўрди. Сўнг эшакни буриб, астагина пастта тушди. Ана шунда оёқ остида сарғайиб очилган сон-саноксиз бойчечакларни кўрди. Ундан кейин кўзлари кенглик ўртасидаги дўмпайиб турган тошқалама тепачага тушди.

Унинг ҳам баданини бойчечаклар қолаб олган, аммо тепасида доимо сўлжайибгина турадиган оқ ялов йўқ эди. Полвон бобо, ниҳоят, қаерга етиб келганини англагандек сєргак тортиб ва беихтиёр (толиққан уловдек) ҳиққиллаб тошсафанага қараб юрди. Қадами

тезлашиб, унинг қошига етди-ю, тап эта тиз чўқди. Бошини эгиб, қандайдир титраб тураркан, тилига тиловатнинг илк калималари — «Аузибиллаҳир минаш-шайтонир рожийм...» келибоқ оламда энг муҳим гапларни айтаётгандек, илло, падари бузрукворига бўлган муҳаббатю (отасини эс-эс биларди...) садоқатини ушбу илтижолар орқали айтаётгандек бўлиб, қандайдир қаноат ҳиссига тўла бошлади...

Қуръон тиловатини тугатгач, ажабтовур ўзбекча назар билан оралиқларини тупроқ-қум тўлдирган ва улардан баҳор чечаклари ўсиб чиққан тошқалама тепачага термулиб қолди.

«Ве, шунинг ичида жотишти-я отам ҳам, ҳамройлари ҳам. Энди суяклари қоған... Шўндай бўлар эканда. Уша сўнгакларнинг мана шу тошлардан ҳам парқи жўқ-да энди: кўшилиб, бир бўлиб кетишган...

Ҳа, одамзоднинг ҳаяти шундай хотима тобар экан. Жердан чиғиб, жерга сингиб кетган ўланлар каби...

Аммо... гияҳлар ҳар жили яна ўсиб чиғади. Одамзоднинг эса... ҳа-ҳа, парзандлари давом эттиради умрини...

Худди оталариға ўхшаб.

Уларга муносиб бўлиш керак-да, а?

Ҳа энди, қизиллар жўқ — босқинчилар жўғалиб кетган... Террорчилар келишса, кўрамыз...

Айтмоқчи, отамдан пақат мен қолдим-а? Жўқ, мен обод қилиб келаятган боғ ҳам қолган-ку...

Боғда — дарахтларда ҳикмат кўп-да. Улар ҳам тиррик жонлар-да ахир. Балки улар ҳам эслашар ўзларини кўчатлигида ўтқазган кишиларни... Эслашади албатта, биз билмаймиз, холос. Ахир, боққа оралаганим-да сезаман-ку дарахтлар ҳам мени сезишяйтганларини. Гулларнинг кўринишиям ўзгара бошлайди мени кўриб... Буни билган билади, билмаганга жўл бўлсин.

Қуруқ тошу тупроқни билади.

Қисматиллаға ўхшаб.

Уф, майли-е, бировнинг ғийбатини қилиш яхшимас. Қисматнинг ичига кириб чиқибманми мен?

Лекин тириклик тирикликни сезмасдан иложи жўқ...»

Полвон бобо тағин беихтиёр ўрнидан турди ва яна кўксини шамолдан тўсган бўлиб, тошсағана ўрқачида таниши яловнинг торс-торс ёрилиб кетган сопини кўрди.

Бирпас серрайиб тургач, шошиб қолди-да... талай уринишу машаққатлар эвазига бўйнидаги оқ сурп рўмолни ечиб олиб, бошидаги қийиғини унинг ўрнига ҳалқа қилиб солди. Ва сурпни анову туғнинг чўпига икки четидан боғлаб қўйди.

Оппоққина ялов шамолда ҳилпирай бошлади.

Қария унга бир мuddат термулиб қоди-да, совуқ бўлсаям шу ерда тамадди қилиб олмоқчи бўлди.

Кейин, бирон соатдан кейин эса кўкрагини очиб-роқ қўйиб, чакмоннинг иссиғи ҳам тинчини бузаётган Полвон бобо Қўрғондара сойининг юлғунли соҳилидан баҳайбат эшакни зинғиллаб ҳайдаб кетмоқда эди. Юлғунларнинг таналарига ҳар хил хас-чўп ва палахса тошлар қаланиб қолган, булар яқин-орада сойдан ўтган селнинг қолдиқлари эди. Инчунун айрим юлғунлар панасидан гур-гур, қағ-қуғ этиб қузғунлар кўтарилар, улар изидан нохуш ҳидлар ҳам анқир эди.

Отахоннинг нияти — бора-бора ётиқ қирғоқдан кўтарилиб, фикран бегона, аммо дилда ботиний яқинлиги бор бўлган қишлоққа... оралаб, тезроқ ношвати дарахтига етиш эди: ундан бир-икки новдани пичоғида кесиб олса, бас. Кейин уни қаламча қилиб, биров-ярмини уста Абилнинг боғига обориб, ёшроқ ноки борми — беҳиси борми, ўшанга пайванд қилади (Қаюм эшагини сўраб борганида ҳам у шу гапни тайинлаган экан).

Чап қирғоқ ёнбошлаб адирларга уланиб кетган, ўнг қирғоқ баланд бўлиб, баъзи жойлари бир терак бўйи келар, айрим бетларидан қизғиш товатошлар кўриниб турар эдики, чол уларнинг бир-иккитаси новга ўхшатиб ўйилганини ҳам кўрди: ҳа, булар — эски ариқ излари эди. Ҳолбуки ариқнинг орқада боши ҳам йўқ, тубанда адоғи ҳам йўқ — емирилиб кетган эди. Чол қарай-қарай: «Ў, ҳалолинг бўлсин-е... Шу бетлардан сув ҳайдаб ўтган боболар, — деб ўйлади, — қандай зўр миришқор бўлишган экан-а! Ҳа, уларнинг қандай одам бўғанларига гуваҳлик беради шу ариқ излари... Э, хайриятки, шу излар қопти. Булар ҳам тўкилиб кетса... тепада эски қишлоқнинг нишонлари қолади, холос. Қари тутлар, жангоқлар. Дўланаям бор эди...

Ниҳоят, сойнинг суви ерга сингишиб кетиб, ўз номи ўзи билан Қурисой бошланди. Тошқин маҳаллардагина сувни кўрадиган бу тошлоқ ўзан энди ялпайиб-очилич ётар, ўнг қирғоқ ҳам тобора пастлаб бориб,

этакдаги кенгликларга туташиб кетар эди. Полвон бобо ҳам, ниҳоят, сийраклашиб қолган пакана юлғунлар орасидан эшакни тез ҳайдаб ўтиб, ўнг соҳилга кўтарилди-да, ҳув тепалик устида оқариб турган дўланага қараб йўл солди.

Эшакмисан эшак экан-да бу жонивор! Шу кетишда марказга етажагини ҳам сездими — ҳанграганча йўрта кетди-ку. Полвон бобо ожиз қўлини бағрига босиб, нўхтани тортиб-тортиб кўяркан, ўзининг ҳам кайфияти кўтарилаётганини сизди.

Гўёки ўша дўлана остига етиб, у томонларга қараса, кайфи янаям чоғ бўлиб кетадигандек, зеро у томонларда ҳам энг кеч гуллайдиган дарахтларними-е, қурила бошланган оқчил уйлариними-е кўриши мумкиндек эди (қурилишнинг беихтиёр хаёлига келганига сабаб — марказ шимолидаги эски боғларнинг ўзлаштирилаётгани эдики, бу ҳолни чолимиз фикран идрок этмас эди).

Шу алфозда дўлана тагига етди-ю, у томонга тикилган кўзлари хира тортгандай бўлиб, бутун борлиғи бўшашиб кетди. Қаршисида бултур кўрган манзараларини ҳам Худо ургандек эди. Кўрғондара тарафдан эсан даҳшатли довул қишлоқни супуриб-учириб кетгандек, қолгани — қийшиқ-туйшук, эгилган-ёнбошлаган сийрак дарахтлару тошқалама девор қолдиқлари, ер бағирлаб қолган бир неча қорасувоқ кулбалару нари-берида қаққайиб турган қари тутлар эди. Ажабланарлиси яна шунда эдики, уларда яшил ранг кўринмас, демак, қобикларидан новдалар ҳам ўсиб чиқмаган эди. Ҳа, иссиқ гармселдек довул барча дов-дарахтларни қоқ қақшатиб-қуритиб ўтиб кетгандек эди.

«Ў, худойим-е, хароб бўпти-ку, — деб пичирлади Полвон бобо. — Шундай бўлар экан-да қаровсиз ватан... Сув кеб тургандаям бир нави бўларди. Сув қочиб кетган...»

Шунда Амирқул полвон ҳе эллигинчи йилларда ҳам бу қишлоқда анча-мунча одам яшагани, ўзига яраша ободгина бўлганини тушида кўргандек эслади. Ўша вақтларда жанубдаги кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш кампанияси бошланиб қолган, кўпчилик тоғ қишлоқлари каби ушбу Қурисойнинг ҳам одамларини чўлларга кўчирма қилиш авжида, шунинг учун бу ишга мелисалар ҳам жалб этилган эди. Ҳе, бечора

халқни чирқиллатиб, машиналарга босиб жўнатишар эди. Кейин чўлнинг қорамолларниям бўқиртириб чақадиган чивинию ертўлаларда яшаш жонга текканлардан баъзилари қочиб ҳам кела бошлашди. Аммо кўлга тушиб, «ер ўзлаштиришга қарши — пиравакатор. Партия сиёсатига қарши унсур» деган айб билан камалиб кетишди.

Полвоннинг эсида: ўша кезлар бу ерда беш-олти чақирим наридаги лалмикор бугдой экиладиган колхозда «биргад» бўлиб ишларди. Ўзи ёш, остида бедов оти бор — раиснинг топшириғини бажариб юрар (Қурисой — унинг боболари юрти экани хаёлигаям келмас) эди. Фақат бу ёқларга ўрлаб қолиб, эркакларнинг қий-чуви, аёлларнинг дод-фарёдини эшитганда уларга ачинар эди.

Кейинчалик бослиғиб қолиб, келиб чиқишию уруғ-аймоғи ҳақида ўйга толган пайтларида Қурисой қишлоғининг ҳақиқатан ҳам қуриб бораётганини кўриб, давлатнинг ўшандаги сиёсатига «тушунмай» қолган, «Тавба, бир жерни обод қилиш учун бошқа жерди но-обод қилиш керак эканми?» деб ҳайратланиб юрар эди.

У кунлар ҳам ўтиб кетди.

Қурисой қишлоғининг қисмати Полвон учун ҳам армон бўлиб қолаверган эди...

Мана бутунги кунда ўша қишлоқ хотирадан ҳам ўчар ҳолга келиб қолибди. Тагин бир йилми-ярим йилми орасида бу ерлар қип-қизил чўлга айланиб кетади.

Фикри бир тўхтамга келгани учун Полвон бобонинг ўзи эшак қорнига ниқтаб қўйдими ёки эшакнинг ўзи тураверишдан зерикиб қадам босдими, хуллас, қария бироз чайқалиб кетди-ю, нўхтани силкитди. Шунга баробар эшакнинг эгаси Абил синиқчининг илтимоси ёдига тушиб кетди ва бу ерда шунча пайт тўхтаб турганию ўйлаган ўйларидан дафъатан ҳайрон бўлиб, энди эшакни ростакамига қичай бошлади.

Афтидан, уловнинг юриши тезлигида, бу ерга келишдан муроди — ўша ношвати дарахтига етишиш эканини идрок этиб, энди ношватини излаб қарамоққа тутинди. Марҳум қишлоқнинг нариги чеккасидаги тепалик бағрида турган танимол дарахтни кўзи илғагач, тўппа-тўғри ўша ёққа йўл олди. Эшак йўргалаб кетаётир: туёқлари гуп-гуп этиб майсаси қовжираб

қолган ерга тушади, кесак-тош палахсалари устидан бемалол сакраб ўтади.

Йиқилиб ётган ва одам скелети мисол қийшайиб қолган яланғоч дарахтларни четлаб, қандайдир ҳайвонларнинг уясидек оғзини очиб, майишиб турган кулбаларга қулоқларини диккайтиб қараб қўйганча кетаётган хачир-эшак ҳадемай ўша дарахтга яқинлаб бора бошлади. Полвон бобонинг қисик кўзлари тобора каттароқ очилар, мияси ҳам зўр суратда ишлаб, кўраётганларини таҳлил қила бошлаган эди: «Қизариб қоптима танаси? Нимага қизараркан? Қизил олма бўлмаса... Э, бирттаям барги жўғ-у! Новдалари қорайиб кетипти...»

Амиркул полвон ношватининг ҳам қуриб қолганини англаган, бироқ бунга ишонгиси келмас эди.

Начора!

Чол эшакни дарахт шохлари тагига ҳайдаб кириб, бир новдани соғ кўлида букмоқчи бўлганди, у... қирс этиб синди. Шунда боғбоннинг оғриқли кўли ҳам беихтиёр ҳалқадан чиқиб, бошқа бутоқни ушлади. Ушлади-ю, оғриқ ўзини сездиргани боис шохчани букмади, йўқ — унинг қобигига тирноғини ботирди. Тирноқ ботавермагач, тирнай кетди. Пўстлоқ кукунига ўхшаб тўкила бошлади ва қизариб қолган ўзак ҳам кўринди. Чол қаттиқ ҳаяжонланиб, дарахтнинг қуйи шохларию танасига-поясига кўз тикди: булардан бир қарич бачки ҳам ўсиб чиқмаган эди.

Чолнинг киприклари пирпираб, кўзлари жиққа ёшга тўлди. Кейин мадори қуриб бир муддат бош эгиб қолди-да, эшакни қимтади. Тумшувига тегиб турган бутоқларнинг чўп бўлиб қолганини билганиданми ерга интилаётган ҳайвон бирдан пишқириб юриб кетди. Айрим шохлар чолнинг юзига урилди, аммо у сезмагандай эди.

Дўнглик устига чиққанида, юзига салқингина шабада урилган Амиркул полвон чуқур хўрсинди-да, орқасида қолган маконни кўришга тоқати қолмагану ундан тезроқ қутилмоқчидек эшакни ҳайдаб кетди. Пастга тушди, тепага чиқди. Яна ва яна...

Ниҳоят, росмана йўлга тушди. Энди ўнг томонидаги қирларда лалми ғалла бош тортиб қолган, сўл тарафдаги сувурган жарликлар қирғоғида қизғалдоқлар очилиб ётар эди.

Ғаллазор тумшугидан отилиб чиққан УАЗик маши-

наси бирданига сигнал чалиб юборди-да, жарликлар томонга бурилиб тўхтади. Полвон бобо унга чимирилиб қараб тураркан, кабина эшиги очилиб, думалоқ бир йигит сирғалиб тушди-да, чолга ёрқин жилмайди. Амирқул полвон ҳайрат ила таниди: у йигит — туман Ҳокими, раҳматли Қодирбек раиснинг ўғли эди.

— Э, э. — Чол ҳам эшақдан тушмоқчи бўларкан, чопқиллаб келган Ҳоким қариянинг чап қўлию эшакнинг бўйнидан ушлаб:

— Қимирламанг, Полвон бобо, — деди. Сўнг бошқа қўли билан ҳам чолнинг билагидан қисиб ушлади ва бирпасда бир олам гапни айтиб ташлади: — Бардам-мисиз, Полвон бобо? Энди, бобожон, мени кечирасиз. Хизматчилик. Кўргани боролмадим... Билмадим, биров ҳам хабар бермади. Қисмат акаям бир гурунгда айтиб қолди. Жуда бепарво-да... Барини эшитдим. Шундай бўпти... Аҳ, ғайратингиз кўп-да, Полвон бобо. Бўлма-сам, кимнинг хаёлига келар эди ўша иш? Ҳазил гапми ундай теракка елка тутиш... Тавбалар қилдим. Лекин мен айтдим фаолларимга, Қисмат акаям: «Ана, ҳақиқий боғбон! дедим. Ибрат олинглар отахондан! дедим. Сизлар ҳам юрибсизлар-да кўчат экдим, боғ яратдим деб?» Хўш, бобожон, қалайсиз энди? Шу қўлингиз шикастланган-а? Ҳа, яхши. Осиб олибсиз... Чамамда, тез туриб кетибсиз-да... Хўш, буюқлардан келяпсиз? Йўл бўлсин деб сўраймиз-да энди?

Чол дафъатан мамнун бўлиб кетган эди: ҳа, тус отасига ўхшабди. Гаплариям. Отаси раҳматлиям одам-шаванда, фақир инсон эди.

— Ҳе-е, мана шу Қурисой тарапга жўлим тушиб эди, — деди ниҳоят Полвон бобо хиёл бурилиб.

— Э, анову қўнғиротлар яшаган эски қишлоққами? — негадир бирдан қувониб сўради Ҳоким.

— Шу-да, — деди чол. — Бизниям узоқ аждадларимиз бир замонлар шу тарафлардан ошиб кеган-да туманингизга...

— Ҳе-хе-хе. — Ҳоким қийшиқ бошини чайқатиб маза қилиб кўлди. — Бизнинг раҳматли бобойларниям сизлар билан уруғдошлиги бор!

— А-а, мен айтдим-е отангизни тили бизнинг тилга ўхшаб кетарди.

— Қўнғирот-да, қўнғирот... Ҳе, бобожоним-е! — Кейин бобожонга тик қаради Ҳоким. — У ерга нима бўлиб бориб эдингиз? Кечирасиз-у, бу мен учун

қизиқ-да. — Бир сония жимиб, давом этди: — Мен ҳам ўша қишлоққа боряпман ҳозир!

— Оббо, ният холислигини қаранг, — деди Полвон бобо сўнг мириқиб хўрсинди. — Ҳе, бир томошалаб чиғиб эдим-да, улим. — Кейин мунглана бошлаб, қўшимча қилди: — Аслида-ку Қўрғондара тарафга ўтиб эдим...

— Қўрғондара?! — қарийб бақриб юборди Ҳоким. — Қўрғондарага бориб келяпсизми? — Қайтадан сўради у ва ўзи жавоб бера бошлади: — Демак, отангиз Абди қўрбоши бобомизнинг қабрини...

— Тўври, тўври, — деб тасдиқлади чол. — Зиярат қилиб келятибман.

— Хўш, қалай? — бадтар ҳаяжонланиб сўради йигит. — Қабрлар... ўн иккита бўлганми улар?

— Ҳа, шундай дейишади, — деди чол вазминлик билан. — Ўзи ўша вақтларда мерганларнинг бори шунча экан.

— Ҳа, шу, шу! — деб таъкидлади Ҳоким ва ютиниб олиб давом этди: — Мен кэгэбэнинг архивига одам жўнатдим. Улар аниқлаб келишади... Ўша мерганларнинг кимлигини, исм-фамилиясини... Ҳамма даннийлар архивда бор. Биласиз, уларнинг қариндош-уруғлари ҳам йўқотиб юборилган. Шунинг учун улар ҳақида аниқ маълумот берадиган кишилар деярли қолмаган...

— Мен ҳам пақат отамди биламан, — деди қария маҳзунлик билан. — Лекин...

— А-а, албатта. Тушунарли, — деди Ҳоким ҳам. Кейин чехраси ёришиб кетди. — Лекин Абди қўрбошини бошқалар ҳам билар экан, оқсоқол! Қўрбоши-да!

— Ҳа, энди... — Кейин чол астагина сўради: — Нимага керак бўлиб қолди улар сизларга? Яки у ерга бирон нарса...

— Бирон нарсамас, зўр ёдгорлик қурдирамиз у ерга! — Сўнг қисиниброқ деди: — Ўзим кўрмаганман у ерни. Чўққини. Чўққи устини текис дейишади-я?

— Текис, супа-да.

— Пастдан бемалол чиқиб бориш мумкинми?

— Бемалол. Мана бу эшак жугургилаб чиқди.

— Ҳе-ҳе-ҳе. Бу эшак... Абил хунук бобонинг эшаги эмасми?

— Шу, шу.

— Танимол-да... Ҳа эса, Полвон бобо, бизам йўлдан қолмайлик. — Ҳоқим манглайи тиришиб машинага қаради. — Шопирим касал бўп қошти. Ўзим миниб чиқдим. Кабинада ўтирган йигит — инжинир... — Чолга яна бирдан тикилиб сўради: — Қурисойдан қишлоққа сув чиқадагидан эски ариқни биласизми?

— Ариқни... — деди чол хаёлланиб, — изи-қолдиги қоган.. Ҳе, менимча, жўғоридан сув бойлаганлар... Нимайди, улим? Бирон иш қилмоқчимисизлар?

Ҳоқим бирдан тек қолди.

— Бу — сир. Кейин биласиз, бобо... Ҳа, эса ота-хон... Э, айтмоқчи, бу ғаллага мол ораламаптимми? Кўзингиз тушмадимми? Шу подачиларимиз ҳам данга-са-да...

— Ғаллага мол тушганини кўрмадим, — деди чол. — Дов уриптимми-е, шундай ғаллага мол қўйса...

— Бор, Полвон бобо. Қўядиганлар бор... Ҳа эса... Ҳим, Қисмат акадан хафа бўлманг, бобожон. Бир гариб банда-да... Биз у кишини ҳурмат қиламиз. — Машинаси тарафга уч-тўрт қадам босиб, бурилди. — Ўзиям ишдан ёлчимади. Мана, яна иш топиб бердик... Ҳозир кайфи чоқ. Уям архивга қатнаппти. Бу иш ҳам — маънавият марказининг вазифасида... Момомни сўраб қўйинг.

Чол паришон бош ирғади.

Ҳоқим кабинага кириб, моторни ўт олдири-да, яна бир сигнал бериб, машинани сакратиб ҳайдаб кетди. Полвон бобо ҳам эшакнинг нўхтасини қўйвориб, биқинига аста ниқтади. Эшак ҳам физиллаб эниб, бурилишдан ўтиб кетди.

24

Ниҳоят, туман марказидан ўтиб, Полвон бобо чап-даги кўчага кирди. Ҳанги кўчани танидимми тезлигини янада ошириб бораркан, чол бир маҳал нўхтани қаттиқ тортди.

Улар боғча дарвозасига етишган эди.

Полвон бобо бир сония ўйланди: шу ерда эшакдан тушсами ё ичкарига ҳайдаб кирсами?

Кейинги ўйи маъқул бўлиб, қия очилиб турган табақани халачўп билан итарди. Табақа сурилиб кетиши билан хачир-эшак гурс-гурс юриб ичкарига йўналди.

Ҳайвон баланд, Полвон бобо ундан ҳам баланд эдиларки, сал эгилмаса, отахоннинг манглайи дарвоза устидаги кўндаланг оғочга яхшигина уриларди. Жонивор ичкарига кирибоқ таққа тўхтади (ҳа, Абил бобо буни роса тарбия қилган экан).

Амирқул полвон чап оёғини эшакнинг бўйни оша ўнг томонга ўтказиб сирғалиб тушаркан, боғ тўридан айвондан йигитларнинг чақ-чақлаб кулишгани эшитиларди. Полвонни оёғи ерга тегар-тегмас тандирнинг у томонидан Сиррибойнинг:

— Бобо-ку! Полвон бобо келдилар, — дегани ҳам эшитилди. Маълум бўлдики, Қисматилло ошналари билан улфатчилик қиляпти: майли, қилаверсин. Лекин қария ўзи азаддан ичкилик бор ердан нарида юрар, Қаюмнинг жўралари келишганда ҳам бир чўккалаб фотиҳа ўқиб юборарди-ю: «Э, қўйинглар. Шунинг иси менинг бошимни овритади», деб туриб кетар эди. Табиий, улар ҳам одоб сақлаб ичаётганларини чолга билдиришавермасди. Ҳатто Шокир... Шокирни соғиниб келган таниш-билишлари даврасида ҳам узоқ ўтирмасди чол ва бу ҳолни ҳамма билар эди.

— Ҳа, бобонг келди, улим. Отангни айтиб жубор, — деди Полвон қилчилвирни устунга боғлар экан, овози Сиррибойга етадими-йўқми — барибир, худди ёнидаги кимсага гап қотгандек.

— Нима-а? Ота, қаранг! Бобом бир нима деяпти, — деб бақирди ва айвон супасида ўтирганларнинг галоғул қилиб ўринларидан туришаётгани сезилди. Шунда супадан отилиб тушган Қисматилло:

— Вай, вай! Ўзимнинг буюгим! — деб юбордию кейин кулиб-қиқирлаб кела бошлади. — Янгилик-ку? Хачирлар муборак бўлсин! Лекин бизда ем йўқ, бори-ниям ҳаром ўлгурлар еб битирди... А-ассалому алайкум! — Ниҳоят, етиб келиб чолнинг тўқим узра узатган чап кўлини ҳовучига олди-да, баайни тавоф қилди. Кейин: — Табаррук бу бармоқлар, — дея бир-икки ўпди. Шундан сўнг ҳам оғзи гапдан тинмас эди: — Эсон-омонгина бориб келдингизми шаҳидлар мазорига? Қўрбоши бобом тинч ётибдиларми? — Шунда яна қаҳқаҳлаб кулиб юборди. — Омадингиз бор экан, бобожон. Абди қўрбошининг делосини топдим! Топдим! Ана, уйда турибди. Кўчирмаларим... Во, қизилларнинг додини берган экан! Во-о, у кишининг калласи учун

милён сўм мукофот қўйилган экан... Милён сўм. Ўша вақтнинг пули билан... Мана мундай-мундай шапалоқпул бўлар экан... Бошқаларга деярли бир хил айб қўйилган экан. Масалан, «Эшматов Қисмат... Имеется один бик, одна корова... Его отец был эмирский чиновник. Сам был охотник. Считается кулаком. Висилит в Сибир».

Тройка...

Кейин улар қасоскор бўп тоққа чиқиб кетишган экан... Ҳой, гапимни эшитяпсизми?

— Ҳа, ҳа. — Паришон бўлиб қолган оқсоқол бош ирғаганча эшакнинг ортидан айланиб келаркан, Қисматилло ҳам айланиб, у кишининг ортидан чиқди-да:

— О, азизларим келмоқдалар-ку! — дея йўлкага қараб чапак чалди.

Йўлкада ҳақиқатан ҳам Стрилок билан Комилжон узун-қисқа бўлиб келишмоқда эди.

Келиб, сўраша кетдилар.

— Ҳа, сайл ҳам — сайл, саргардонлик ҳам сайл, — деб ялписига жавоб берди Полвон бобо. — Эндиликда у дуйнонинг гамини жемасаям бўмай қолди... Хўш, ўзларинг қалайсизлар, жигитлар? Кўзима иссиқ-иссиқ кўринасан эковинг ҳам?

— Ўтган йили Шокир ака келганда уйингизга борган эдик, — деди Комилжон.

— Бу йил ҳам Шокиржон келганида, албатта, уйингизга борамиз, Полвон бобо, — деди Стрилок.

— Майли-майли. Бош устига.

— Эй, Полвон бобо, — дея бирдан қовоғини солиб сўради Қисматилло: — Шу ётганингизда наҳотки Қаюмжон Шокирга телефон қилмаган бўлса?!

Анаву йигитлар ҳам чолнинг оғзига тикилишди. Бу орада йўлак адоғида кўринган уй бекаси ўғлига айвонни кўрсатиб бир нималарни уқтира бошлади.

— Яқинда Шакирнинг ўзи қўнғироқ қиғанида энаси айтқан экан, — деди чол. — Энди кеб қолар... — Шунда йўнғичқаси қиртишлаб ўриб олинган полга эшакнинг интилаётганини кўриб, чилвирга қараб қўйди ва: — Яхши қибсан-да ўтни ўриб, Қисматжан, — деди. — Энди текис кўкаради.

Қисматилло пихиллаб кулди.

— Мени ўрди деб ўйлаяпсизми? Ҳе, Полвон бобожоним-е... Ана, оғилдаги сигир билан буқача ўрди.

Қиртишлаб еди-е... Калта боғласангиз, ажриқнинг томиригача тушар экан. Жонивор... Ана, овози чиқма-япти. Қорни тўйган-да.

Шунда келин чидай олмади шекилли:

— Ассалом алайкум, Полвон бобо, — деб шанғиллади. — Хуш кўрдик... У ерда тўхтаб қолдингиз мундай? — Кейин «Сиррибойнинг отаси»лаб эрига дашном бера кетди: — А, бу яққа бошламайсизми? Қандай одамсиз ўзи? Қаранглар-а, шундай меҳмонни дарвоза оғзида гапга тутиб турибди... Полвон бобо, хўжайиннинг кайфи бор. Хайрият, шўро даври ўтиб кетди. Йўғасам Сибирлардан топардинг мени деб хурсанд бўлганидан ичаяпти... Баҳона топилди, бобожон. Кенгизлар, гўшт пишяпти... Сиррибой, бор, шу эшакни боғла! Қандай одамсизлар-а? Келган меҳмоннинг олдин уловини ушлагич эдилар...

— Э, раҳмат, келинбека, — деди Полвон овозини кўтариб ва жилмайиб. — Мен товдан келаятибман. Чарчадим, энажон. Уйга бораман... Сен менга бир тоққайчи юборсанг, бўлди.

— Тоққайчи бизда йўғ-у... тирноқ олгичи бор.

— Бўлабери.

— Ҳозир.

— Комил, сен радиодан ҳам ўқийсан-а мақолани? — деб қолди шунда Қисматилло афтидан айвондаги суҳбатларни давом эттириб. — Туркум қилиб ёзаман.

— Гап йўқ, — деб жавоб берди Комилжон.

— Полвон бобо, отангиз бош бўлган патриотлар ҳақида... гаплашяпмиз, — деди Қисматилло. — Газетагаям бераман... Айтмоқчи, газетадан ҳам ярим штат олдим, бобожон. — Кейин бирдан бақириб юборди: — Бу Шокирни қаранг энди!.. Одамни соғинтиргани соғинтирган. Мен Тошкентга борсам, икки кундан ортиқ турулмасдим. Тоғларим тортар эди мени. Оҳанрабо, магнит бўлиб тортарди. Учиб келар эдим. — Кейин бирдан чолнинг соғ қўлини бағрига босиб, йўлакни кўрсатди. — Қани, бобожон, марҳамат қилинг... Ўз уйингиз. Бир туюргина гўшт ейсиз. Ширвознинг эти... Бир чорвачи фермер хушомадга обкелган экан редакцияга. Бўлиб олдик... Майли, икки овиз мақтаб қўямиз, боши осмонга етиб юради... Қани Повлон бобо, юринг. Қўрғондарадан гапириб беринг. Менинг жону дилим-

ку — у ерлар! Тошини санаганман-а. — Кейин жиддий тортиб жамоага тушунтира кетди: — Мана, марказларингдаям шамол қаттиқ бўлар экан. Лекин шамолнинг зўри — даранинг устида! Юқориги тоғлардан эсиб туради. Хаёл қиласанки, учириб кетади... Шундайми, бобожон?

— Рост, рост, — деди қария хаёлланиб. — Тугдиям учириб кетган экан. Лекин Курисой атрофларидан дайдиб қоладими дейман... — Шу пайт Сиррибой оддий қайчи келтириб чолга берди. — Сизлар бораберинглар, жигитлар. Ош бўсин... Шокиржон келсин, ўшанда... — дея хўрсиниб юборди чол. — Хўп. Кейин, бораман. Ҳозир гардтак ишим бор...

— Майли. Қани, жўралар, айвонга! Кетдик. Полвон бобо, мен керакманми сизга?

Шунда иморатнинг ўнг томони туташ девор остидаги олхўри буталари орасидан пишқириб чиққан малла, шохлари бир-бир ярим қарич, кўзларига қон тўлгандек олайиб кетган буқача олдинги туёқлари билан ер тирнаб ва тумшуғини ерга тегизгудек бўлиб бўқирди. Товуши хунук ва ғазабнок эди.

Полвон бобо ғира-шира эслади. Қисматилло бу буқача ҳақидами нималардир деган эди: жуда ёввойи, кушхонангизга обораман. Шунга ўхшаш гаплар қилган эди... Шунда буқача бошини силкиб кўтариб, олдинга сапчиди. Бедапоянинг ўртасига келиб қолдию Қисматиллонинг чинқириғи боғчани тутиб кетди:

— Сиррибой! Ечилиб кетибди-ку? Ушла у одамхўрингни! Ушла деяпман! Бовла-а. Ҳе, энағар...

Сиррибой буқага қараб чопди. Ҳайвон унга ўрганган шекилли, каттакон бошини эгиб қолди. Ўғлон унинг шохларига боғланган чилвирнинг судралиб келган учидан ушлаб, ўша бурчакка қаратиб судради. Мол секин-секин қадам босиб, унга эргашиб кетди.

— Уф, ана бу бошқа гап, — деди Қисматилло. — Бобожон, ўша гапим — гап. Хоҳласангиз, ҳозир сўйиб... Э, айтмоқчи, — дея қиқилаб кулди, — пичоқ ушлайдиган қўлингиз инвалид-ку?

Чол энди на унга, на-да йўлка бўйлаб жила бошлаган йигитларга қарамай ариқчадан шошиб ўтиб, наъматаклар томонга йўналди ва негадир ўнг қўлини ҳалқадан чиқариб олди.

Полвоннинг кўзлари наъматаклар остига — йўк,

ундан берироққа қадалган, оёқ босиши ўзгариб кетиб-тентираб борар эди.

Ниҳоят, у илгари ёшгина нок, кейин ношвати новдаси ўсиб турадиган ерга етди.

Новда... йўқ, ғойиб бўлган эди.

Қизик, қанақасига ғойиб бўлади... ўсиб, ҳатто яқингинада гуллаб турган кўчат? Қария толиққан... Ҳа, боши айланаётир. Ҳув ўшандагидек. Шунинг учун кўзи тиниб... Йўқ, ахир, ақли-ҳуши жойида-ку? Мана, кўзлари кўряпти.

Ана, йигитлар айвонга етишиб боришди, Қисматилло симдеворнинг у ёғида тўхтаб турибди. Бу ёқдан унинг ўғли ҳам ёнига келди... Полвон бобо астагина чўнқайди-да, ерни пайпаслади, сўнг бармоқлари учини мол кемирган беда пояларига тегизиб...

Ё, тавба, ношвати қани?

Шунда бирдан кўрди... ношватини эмас — йўқ, ношвати пайванд қилинган нок кўчатининг кесигини топди. Мана-мана... Чол уни ер бараварига қилиб кесганди, токи ношватининг улангани билинмай кетсин. Қолаверса, бунақа тарзда уланган новданинг тагига тупроқ уюб қўйилса, нақ ношвати уламасидан ҳам илдиз чиқиб кетади. Бунақа пайванд — энг маъқул пайванд ҳисобланади... Ажабо, мана, ердан андак чиқиб турибди ўша кесилган нокнинг пояси. Аммо унга уланган ва ғужум-ғужум гуллар қилган ношвати йўқ эди.

Шу пайт боғ бурчагидан буқачанинг бўғиқ бўкириги эшитилди-ю, Полвон бобо бирдан ҳушёр тортиб кетиб, симдевор яқинида серрайиб турган Сиррибойга кўз отди.

— Отангни айт... — дея беҳол шивирлаганча йўлкага шарт бурилиб қарадио сигарета тутатаётган Қисматиллони кўриб: — Ҳой, — деди. — Берман ке!

— Мени чақиряпсизми? Ҳозир. — Қисматилло симдевордан ошиб ўтгиси келмай уй томонга физиллай кетди ва ҳадемай чолнинг қаршисидаги наъматаклар биқинидан энгашганча чиқиб келди. — Ҳа, бобо-жон? — Келасолиб чолнинг ёнига чўнқайди ва чол ушлаб турган пояга беихтиёр кўз ташлаб тикилиб қолди.

Кейин бирданига:

— Во-ой! — деб юборди. — Ношвати, нош... — Га-

рангсиб, ўглига бақрайди. — Ношвати... Мана бу ер-даги ношвати... қани? Нима бўлди унга?

— Нима бўларди, анаву ҳўкизингиз еб қўйибди, — деди Сиррибой. — Бугун эрталаб ҳам чечилиб кетиб эди. Кейин қарасам, ўша навда йўқ... Ўша еган. Мен нима қиламан уни...

— Э, онагинангни... — Қисматилло ўрнидан ирғиб туриб, симдеворга отилди. Ўгли қочиб, дарвозадан чиқиб кетди. Қисмат гарангсиб аста бурилди-да, қандайдир энгашиб ва ҳансираб чолнинг олдига келди. Кейин тиз чўкиб бошини эгди.

Полвон бобо унинг мош-гуруч сочларига тикилиб турди турди-да, ўнг қўли билан қулоқ чаккасига шундай тарсаки туширдикки, Қисматбой ёнбошига таппа ағанаб узала тушди. Кейин турасолиб ўрмалаб ва инграб наъматаклар тагига кириб кетди.

Полвон бобо кафтларини бир-бирига ишқаб нимадандир тозаллаган бўлди. Шунда ўнг қўли яна осилиб кетаётгандек туюлди. Илло, кифти зирқираб оғрир эди. Елкасини хиёл қимирлатиб кўрди, тагин қўлига тикилди: ҳаммаси жойида... Кейин ўрнидан аста туриб, қўлини ёнига осилтириб кўрди: жойида...

Ниҳоят, ёнига бурилиб, симтўсиқдан оёғини ошириб йўлкага чиқди. Кейин калишини ерга уриб қоққан бўлди-да, айвонга бир сония тикилиб қолди. Сўнг у ёққа йўналди ва супадан берирокда тўхтади. Кўрпачаларда... ўтиришган йигитлар яна қўзғалиб қолишди. Шу пайт буталар орасидан чиққан Қисматилло ҳам бошини қийшайтирганча келиб, супа четига ўтирди.

Даҳлиздан чиққан келин эса ёрқин жилмайиб:

— Чиқинг, бобожон, чиқинг, — деди.

— Жўқ, қизим, — деди Полвон бобо ҳорғин-теран бир товущда. — Мен энди кетаман... Лекин, энажон, сизларгаям энди... жаваб. Тушуняпсанма? Ўзларингни ўша қишлоқларингга қайтиб боринглар. Сизлар ҳам эшитдиларинг-а, жигитлар? Булар боғда яшай олмас экан.

— Нималар бўлди ўзи? Конкрет тушунсак... Ношбўти, кўчат дединглар... — деб сўрашиб қолди Комилжон билан Стрилок.

— Ҳим, Қисматбойнинг ўзи айтиб беради... —

Кейин, ўтирган ерида аста-секин чайқалаётган Қисматиллога тепадан тикилиб: — Ҳайф сенга... Садқайи боғ кетгин, — деди чол.

Сўнгра шошмасдан ўнг қўлини бўйнидаги ҳалқага солди-да, секин қайрилиб кетди. Эшакни ечиб, чилвиридан еталаб кўчага чиқди. Шунда жуда оғир хўрсиниб, осмонларга қараб олди. Паға-паға оппоқ булутлар сузар, қиялаб қолган офтоб уларга ён томондан нур сочар, шунинг учун оқартириб турганга ўхшар эди.

Қариянинг кўзлари яна намланди-ю, бошини бирдан ҳам қилиб юриб кетди. Хачир-эшак унинг юришига қараб қадам босар, жонивор ортада қолмас, олдинга ҳам ўтиб кетмас эди.

Х О Т И М А

Орадан бир ҳафта ўтди. Шокиржон Тошкентдан келди. Ота-она хурсанд бўлиб ўзларини қўярга жой тополмай қолишди. Кейин айвонда ўтириб гурунги қилишди. Полвон бобо билан момо ўзларида бор — содир бўлган янгиликларни гоҳ кулиб, гоҳ маҳзун бўлиб айтиб беришди. Қаюмжон ҳам ўқтин-ўқтин хўмрайганча илова қиларди. Шокир ўзидаги энг муҳим янгилик — бу ерга — туғилган маконига тубли қайтиб келишга қарор қилганини айтганида, Полвон бобо титрабгина қолди-да, сўнг Қаюмга: «Қора тўқлингни сўямиз. Туз жедириб қўй, — деди. Кейин Шокирга айтди: — Хаҳлаган жўраларингди чақирамиз, болам. Ўйлаб тур... Мен ўзим айтқичларимни ҳисаблаб қўйганман, — дея давом этди: — Кампир, бу зияпат башқача бўлади энди. Қариялар дуо бериши керак Шокирбойга... Шунинг учун мачит имоминиям айтсак... Майли энди, Розик ўғриниям айтамыз. Улинг билан улпатчилиги бор. Бундан ташқари, ўзиям ҳиқиллаб журипти. Майли-е, шу ўтар дуйнода унинг айбидан ўтаман. Барибир-ку у одам бўмайди. Майлида...»

Шокиржон бу тадбирни маъқуллаб, ёнида бор пулини чиқариб ташлади: «Керагича олинглар, ота. Йўқ деманг. Мен... менинг маошим яхши. Нима, мен сизларга қарашиб юрибманми?...» деди. Кейин, кўтариб келгани оқ халтада ҳам бир нималар борлигини айтиб, суҳбатта қўшилмаса-да эшик оғзида қунишибги-

на турган келинга: «Обкиринг уни. Жиянларгаям бир нималар бор», деди.

Ниҳоят, Қисматиллонинг ҳозир нималар қилаётганини суриштирган эди Қаюмжон: «Барибир уни кўрасиз-ку, ўзи айтиб беради, — деди. — Лекин таъзири-ни еб кетди...»

Шокиржон ўйчан бош ирғаб: «У энди — тоғу тошнинг боласи-да... — деди. Кейин ўзича кулиб қўйди. — Ишқилиб, қулоғи битиб қолмаган бўлса, яхши...»

Кейин у суҳбатнинг бошига қайтиб, яна онасидан нолиди: «Отамни-ку феъли маълум. Сиз бир телефон қилсангиз бўларди-да, энажон. Иш, иш битмас экан, дарров етиб келардим... Ҳа, бўлар иш бўпти. Лекин, Қаюм, сен ҳам мундай тошкўнгил бўлма, ука...»

— Хў-ўш, мен тушундим, улим. Юртга келар бўпсан, — деб ниҳоят бошини эгди Полвон бобо. — Аммо, сенинг ревизўрлигингди жуда мақташар эди. Қисмат жўранг ҳам сени топармонга чиғариб қўйиб эди... Ростини айт, болам, келишингга сабаб — пақат бизларми? Қариб қоғанимизу журтти соғинганингма?

Шокир ҳам бошини эгиб қолди.

— Ҳа, бу тарафиям бор, ота... Барибир келишим керак эди... — деди. Сўнгра ёш боладек мўъжазгина тус олиб ва теваракка ўғринча кўз ташлаб: — Биласизми, қийналиб кетдим, — деб пичирлади. — Каррупция ёмонам авж олиб кетган. Юқоридан пастгача... Оддий кридит ҳам шундай берилмайди. «Доля» олишади. Пора...

— Да, брат, — деди Қаюм. — Буни ҳукуматнинг катталариям айтишяпти телевизордан...

— Нима, сенгаям пора беришдими? — дея астагина сўради кампир.

Шокир бош ирғади.

— Бермоқчи бўлишди... Махинацияларини кўриб тураман-да. Кейин олмаганим учун менга шубҳа билан қарашадиган бўлишди. Ҳатто ҳурмат қилган бошлиқларим ҳам...

— Ай, олавермайсизма! — деб юборди шунда Қаюм. — Нима, ҳамма олгандан кейин...

— Жим ўтир! Аканг гапиряпти, — деб жеркиб берди момо. — Шокиржоним — ҳалол йигит. Ҳаромдан қочади... Шокиржон, гапир, болам. Гапир. Сенинг гап-ларингниям соғиниб қолганман. Мана шундай майин-

гина бўлиб гурунг беришларингни эсласам, журагим сув очиб кетарди. Уйқум қочиб... Художон, шарманда қилма. Соф-саломат журсин...

— Эй, кампир, — аёлига қараб қўйди Полвон бобо.

— Хўп, хўп, отаси.

Шокир чўнтагидан «ХОН» тамғали сигаретни чиқариб, отасига қия қаради.

Чол бош ирғади.

— Чакабер.

— Одамларнинг кўзи оч, — деди Шокир сигаретни тутатаркан, яна бошини эгиб. — Ҳе-е... Қаюм тўғри айтди, энажон. Менам олсам бўларди, ота. Илтимос қилиб туришганда...

— Хўш? — деди Қаюм.

— Ҳайронман... ҳазар қиламан шекилли... Бирикки марта олмоқчиам бўлдим. Кейин «ўрганиб қоламан», деб кўрқдим... Аммо-лекин пора олишга-ям ўрганиб қолар экан баъзи одамлар. Ҳа, Қаюм-жон. Кейин, пора беришгаям ўрганиб қолганлар бўлар экан...

Қаюм бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулди ва яна онасидан дашном эшитди. Полвон бобо ҳам унга ола қараб қўйди.

Ўғлон эса тап тортмади:

— Ҳе, уккағарди ули, — деди акасига. — Ёмонам чеснийсиз-да... Охири бахайр бўлсин... Лекин сизни қўлга тушириш ҳам осон. Минг долларни киссангизга солиб қўйиб, вабше, бадном қилиб юборишлари мумкин. Ё гапим нотўғрими?

Шокир укасига тикилиб қолган эди.

— Гапинг рост. Шундай бўлишигаям сал қолиб эди... — Кейин ота-онасига кўз ташлаб Қаюмнинг ёнини олди. — Бу ёш бўлсаям реал гапларни айтаяпти, отабой.

— Ҳа, ўзларинг биласизлар, — деб қўйди кампир.

— Ҳим, бор гапинг шума энди? — ниҳоят сўради Полвон бобо. — Ишдан бўшашингга сабаб шуми? Айтмоқчи, бўшадингми ишдан? Ёки... энди бўшайсанма?

— Энди, — деди Шокир. — Ишдан кетмасам бўлмайди энди. Душманни орттириб бўлдим...

— Ҳа-аа. Қани, келин... Ҳўв келин, чой-пой обкемайсанма? Дастурхон ёз...

— Мана бунга буюринг, — деди кампир Қаюмни кўрсатиб. — Тур ўрнингдан! Гап соттандан кўра...

— Йўқ-йўқ, — деди Шокиржон. — Қаршидан бу ёғига таксида келдим. Карантин постда тўхтатишди. Ўша ерда овқатланиб олиб эдим... Қорним тўқ, энажон. Мен, мен энди...

— Гапиринг, — деди ўрнидан турган Қаюм. — Қисмат акани кўргани бораман денг.

Шокир булкиллаб кула бошлади.

— Қизик, ҳаммамиз бир-биримизни сўзсиз тушунамиз-а?

— Ҳе, энди, томир бирта-да, улим, — деди Полвон бобо, — Арпа эксанг — арпа оласан, бувдой эксанг — бувдой деганлари рост... Ҳозир ўйлаб қарасам, энаси, бировнинг ҳақини жеб кўрмаган эканмиз сира. Номардлик қилиш, умуман, қўлимиздан келмайди. Тўғрими, Қойим?.. Ўтир. Жўқ, ишинг кўп сени. Ҳали Абила бобонгниям айтишинг керак... Уйга, зияпатга. Яна бозорга чиғиб келишинг бор...

— Соат нечага деб айтаман? Шокир ака, кечкурун-да, а? Ҳаво яхши. Ана, шоҳсупага жой қиламиз. Ҳозир свет тортаман. Шу сигаретингиздан битта беринг. Раҳмат... Бўлмасам туринг энди ўзингиз ҳам! Арикустига боргунчаям анча вақт кетади.

— Телефонинг ишляпти-я?

— Ҳа. Ҳозир шу ерга чиқариб қўяман.

— Шокиржон, чарчаб келгансан-а, болам?

— Аксинча, ухлаб келдим...

— Омин.

* * *

Шокиржон боғ адоғидаги девор ортидан ўтган тор кўчага (Розиқ бобонинг дарвоза-дарчаси олдидан ўтган кўчанинг давомига) ошиб тушиб, бир замонлар ўзи боғларига сув ҳайдаб келгани ариқ ёқасидан кетарди. Ваҳм боғларига яқинлашганда азиз хотираларидан айрилган каби йўлдан чиқиб, ёлғизоёқ сўқмоққа тушди. Ва бора-бора янги қурилаётган уйлар адоғидан ўтди. Бир замонлар бу ташландиқ боғларда (балки бу боғлар ҳеч қачон «ташлаб кетилмаган»дир, чунки уларнинг қадимда Вақф боғи деб аталгани ҳам қарияларнинг эсида бор) Қисматилло билан чопқиллаб юриб лойхўрак овлаганлари-

ни ҳам хотирлаб бораркан, шимолдаги тоғларнинг энг сўнгги тепалиги бағрида жойлашган Ариқусти қишлоғининг мўъжаз ибтидоий кулбаларини кўришга ошиқар, аммо япроққа бурканган дарахтлар қишлоқни тўсиб турарди.

Бир маҳал тигиз дарахтлар ортидан тракторнинг тариллаётгани эшитилди-ю, Қисматиллонинг... ғоятда танимол кулгиси ҳам етиб келди. «Э, унинг отамерос боғидан келяптими бу товушлар?» дея бу ердаги боғлар бир-биридан четан билан ҳам ажратилмаганидан энди ғашланиб, наъматаклар ва гулбуталар ғовлаб ўсган жойларни четлаб ўтиб бораётганди, бирданига трактор ер ағдараётган ҳаят¹га чиқиб қолди.

Шунда Шокир кўрдик, эски бедапояннинг бурчагига тўкилган оқчил ғишлар уюми устида... Қисмат жўраси депсинаётган каби ҳаракатлар қилиб, нари томонга — кимгадир гап тайинлар эди. Эғнида энги калта, катак кўйлак, бошида урфга кира бошлаган соябон-айвони узун шапка бор эди.

Ҳа, у зўр ишбошига ўхшар, бироқ «ошириб юбораётгани» ҳам сезилиб турар эди.

Ғишт тўдасидан сал чапроқдаги қари ёнғоқ остида қалашиб ётган калта-култа ёғочлар олдида эса Стрилок билан Комилжон тик турганларича баклашқадан сув ичишмоқда, ёнғоқнинг бу ёнидан тутун буриқсир, ўчоқ бошидамикан чўнқайиб ўтирган аёл киши ҳам кўринарди.

Шокир шўхроқ бўлганида, қизикроқ бир нарса ўйлаб топиб, ўзининг келганини «сюрприз» қиларди. Йўқ — у ҳайдалган ернинг жиягидан салмоқ билан йўл тортди. Ўзича кулимсираб: «Ҳа, иш бошлабди ниҳоят. Бўйнига опти-да...» дея ўйлаб, Қисматиллонинг тоғда чиқаман дегани хавфли чўққиларга ҳам эмаклаб чиқиб кетишлари, яраланиб қочган каклигини топмаганча тинчимаслиги, умуман, нимагадир қасд қилса унга етишмай қўймаслигини эслаб бораркан, Қисматиллонинг кулги аралаш шанғиллагани эшитила бошлади:

— Анаву шўлпига қаранглар! Шокирга ўхшамайди-ми шу?... Ҳе, юришларингдан айланай! Ташканнинг кўчасида юрибсан-а!

¹ Бедапоя, ажриқзор майдон.

Шокир бошини кўтармаёқ Стрилокнинг ҳам: «Кун қаёқдан чиқди? Ўзлари-ку!» деганини ҳам эшитди. Комилнинг бир-икки қадам босганию аёлнинг ўрнидан турганини ҳам пайқади.

— Ҳой, мени ушланглар! Эшак билан ишларинг бўлмасин! — деб виштларни суриб-силжитиб туша бошлади Қисматилло. — Қадамларига ҳасанот! Стрилок, қўлингни узат, номард...

— Шокир ака, салом берди-ик! — деб бақирди Комилжон ва Шокир уларга етиб қолганини кўриб, бошини адл кўтарди-да, ўша содда-самимий жилмайишида:

— Салом алайкум. Ҳорманглар, — деди.

— Ҳориганимиз жўқ... Ўзингиз ҳоримайгина жетиб келдингизма, Ўзбек бобомнинг ули? — Қисмат унга пешвоз чиқиб, завқ билан энгашиб кулди. — Муштумзўрнинг ўғли... Ўлай агар, шапалоқ тортишда мусобақа бўлса, Полвон бобо биринчи ўринни оларкан, у, момафар чол... Битта ниҳол учун бировнинг боласини шаҳиди Карбало қилиб қўйишига сал қолди-я. Қо-ойил! — Ниҳоят, у Шокиржоннинг бўлиқ, балад гавдасини бағрига олди. Кейин у чаккасию бу чаккасидан ўпиб: — Ўзинг, ўзингсан. Исларингам ўзгармапти, — деди. Кейин ановуларнинг кўришиб олиши учун чекинди.

— Келинг, банкир ака. Хуш кўрдик, — деб Стрилок ҳам уни қучоқлади ва кулиб тисланди. — Эт олибди. Ревизорлик бунга ёқибди.

Комил у билан қўл бериб кўришди.

— Яхши келдингизми, ака? Қачон келдингиз?

— Ҳозир десам ҳам бўлади. Чолу кампирлар билан бироз гаплашдим у бу ёққа жўнайвердим... Хўш, ўзларингдан сўрасак? Қурилиш бўлаяпти шекилли. А, Қисматжон?

— Бошпана, — деди Қисматилло. — Собиқ боғчангиздан қувилганимиздан кейин эру хотин кенгаши-иб шу қарорга қелдик, дўстим. Уй, замонавий уй керак экан инсонга. Ахир, йигирма биринчи аср фарзандлари бўлатуриб ўнинчи асрда... йўғ-е, амир Насрулло қайси асрда ўтган? Ну, ўн еттинчи, хўп — ўн саккизинчи деб қўя қолайлик, ўша асрда қочоқлар томонидан қурилган кулбаларда яшаб бўлмас экан...

— Э-э, бу кишининг бари гапи — ҳавойи! — деб

юборди шу пайт келин булар томонга чиқиб. — Ўзингиз биласиз-ку жўрангизни, Шокир ака! Болаликдан бирга катта бўлгансизлар...

— Э, салом алайкум, Малика, — деди Шокир-жон. — Биламан оз-моз... Лекин сизнинг тазъиқингиз остида бўлаётганига кўпроқ ишонаман шу ишларнинг...

— Кўпроқ эмас, юз просент ишонаверинг! — деди Малика. — Отангиз бизнинг жавобимизни берганларидан кейин қишлоққа келиб, хўб йиғладим. «Ҳей мусулмон, қурилиш қилсангиз қилинг, дедим. Ана, боғингиз бор, бип-бинойи. Меҳнат қилсангиз, Полвон бобонинг боғчасидан қолишмайдиган бўлиб кетади. Хоҳласангиз, мана бу хужраларни бузинг, тахта-оғочини олинг... Уй солайлик. Ҳашарга айтинг улфатларингизни!» дедим.

— Деди, деди, — деб таъкидлади Қисматилло. — Лекин яна битта шарт қўйди...

— Нимага қўймас эканман? Нимага хор бўлиб яшашимиз керак экан? Кимлардан каммиз? Ҳа энди... Хуллас, Шокир ака, жўрангизга айтдимки, шу ишларни қилмасангиз, сиздан... чиқаман, дедим.

— Шундай дедингизми?

— Деди, деди, — дея таъкидлади Қисматилло. — Чиқаман, отамнинг уйига бориб, яна қиз бола бўлиб ўтираман, деди.

— Кулманг, хўжайин!

— Э, жонингта жоним қурбон бўлсин, — деб хотинига талпиниб қолди Қисматилло. — Сенсиз ҳаёт — ҳаёт эканми? Сен мен учун — Худонинг неъматиги-ку!

— Аммо-лекин бир марта тўғри гапирди Малика ҳақида, — деб қолди шунда Стрилок. — Малика бўлмаганда, Худо урсин агар, Розик ўғрининг фаррожига айланиб қоларди...

— Оббо, ошириб юбординг, — қўлларини булгаб деди Қисматилло. Чиндан ҳам бу гап унинг ҳамиятига теккандек эди. — Гап тамом! Энди Шокирдан эшитамиз! Ҳей, онаси, сен ҳам бўлди қил. Ҳаммаси тушунарли бўлди. Менам бўйнимга олдим... Бор, анаву аделингни ёзиброқ тўша. Сиррибой қани, иккита кўрпача обкелса ўлармиди!

— Сиррибойингиз Ибодуллабойнинг овулига кетган. Сигирингиз туғибди-ку, галварс. — Бойвучча да-

рахт ортига ўтди-ю, тўхтади. — Тўрттадан фишт қўйсаларинг устал бўлади. Нима, далачилик-да...

— Тўғри-тўғри, — деди Шокиржон ва ундан олдин Комил ишга тушиб кетди.

Стрилок ҳам уларга қўшилиб, бирпасда жой тайёрладилар. Шокирдан бўлак — ҳатто Комил ҳам кирчимол кийимда эди. Шокир ўтирадиган «устал»га ариқ ичида ўсиб ялпайиб ётган оқбарранинг супрадек келадиган япроғини тўшаб беришди. Кейин ўзлари ҳам ундан тўшаб олишди ва зўр кашфиёт яратгандек завқланишиб ўтиришди. Қўллар фотиҳага очилди. Стрилок:

— Йигит ўлмайлик, бало кўрмайлик. Тўрт кўз тугал бўлиб юрайлик, — деб ҳовучини юзига оборди-ю, қиқиллаб кулди. — Ҳаққатан ҳам тўрт кўз тугал бўлдик-а, Шокиржон?

— Шокир, тўғрисини айт, — деб қолди шу пайт Қисматилло. — Неча кунга келдинг?

— Бу гал бир-икки кунга, — деб жавоб берди Шокир ва йўлакай биронта шиша топиб келмаганига ачинди.

— Бу галинг нимаси?

— Янаки гал... буткул келаман-да, — деди Шокир.

Дўстлар бир-бирига қараб олишди. Маъноли қош учиришлар, лаб буришлар бўлди. Тағин қўлбола ўчоқ бошига чўнқайган бекач ҳам бурилиб қаради-да:

— Рост биланма? — деб сўради.

— Рост, рост, Малика, — қандайдир синиқиш-ла жавоб берди Шокиржон. — Келмасам бўлмайдиган бўп қолди... — Кейин дудуқланиб давом этди: — Экономистлар ҳамма туманларгаям керак. Дефицит касб... Бундан ташқари, юрт сўраб турган раҳбарларимиз ҳам кўп мутахассис кадрларнинг Тошкентда қолаётганини танқид қилдилар... Тўғри-да, банк тизими энди бутун республикага ёйилиб бўлди ҳисоб... Унда ишлайдиган профессионал иқтисодчиларга эса талаб катта...

— Эй, сал жўнроқ қилиб гапиролмайсанми? — деди Қисматилло ва хотинига бақариб юборди: — Ҳали Тиллажон ташлаб кетган сетка қани? Бир жойга яширдинг шекилли? Нимага бақраясан? Меҳмон келди... Қадрдон дўстим келди.

— Вой, ўшаниям кўзингиз илган экан-да, — дея туриб кетди аёл. — Умас-бумас, Шокир акамнинг на-сибаси қўшилган экан. Ҳозир... — Шундоқ рўпарада букчайиб турган қари тутнинг қавагига қўл солиб, оғиргина қора салафан халтани чиқарди.

— Ана энди ўзингга ўхшадинг, — деди Қисматилло. — Шокиржон, биласиз-ку, Малика — жуда меҳмондўст-да... Айниқса, мени меҳмон қилишни яхши кўради. Топганини олдимга қўяди бечора. Ўзи емай, боласига едирмай...

— Бўлди-бўлди. Кўп патхалимлик қилманг, — деб жеркиганча идишни Комилнинг ёнига қўйди аёл. Кейин кулимсираб Шокирга қаради. — Шокир ака, бўлмасам сиз ҳам ҳув чўлқуварларга ўхшабсиз-да? Партия даъватига «лаббай!» деб чўлларга чиқиб кетишган эди-ку? Кейин йиғлаб-сиқтаб қочиб келганлариям бўган эди...

— Шокиржон қочиб кетмайди Тошкентга, — деди Стрилок ясама жиддийлик билан. — Бу ерда ҳам унинг нони бутун бўлади... Нима дединг Қисматилло?

— Ҳа, энди, банкирларнинг ошиғи олчи, — деди Қисматилло хотиржамлик билан Комил очиб қараётган халтага қўлини суқаркан. — Бу ердаям ризқи сочилиб ётибди...

— Аммо, лекин, Шокир ака, тумандаги иккита бан-кимиздаям махинация авж олган, — деди Комил сеткани Стрилокка томон сураркан. — Чўтал олишмаса бировга ўн сўм ҳам кредит бермайди... — Шокир анграйиб қолган эди. — Ҳа-ҳа, — дея зўриқиб давом этди радиочи мухбир. — Бўлмасам кредит бермайди фермерларга. Уларнинг нимаси кўп — баҳонаси кўп экан. Бир ёғи — қоғозбозлик...

Шунда Стрилок феълига зид ўлароқ дами ичига тушиб кетгандек кучаниш билан:

— Хайрия маблағи бўлади-ку, садақа пули? — деди. — Бой ташкилотлар муҳтож... одамларгаям беради... Ҳа, шу-да. Меҳрибонлик уйи қатори маҳалларгаям берилаяпти. Мана, ўзингизнинг маҳалла оқсоқоли Эмин акадан сўрашингиз мумкин. Ўзим бошида эдим-у, сезмай қолибман: ёрдам пулининг бешдан бирини уриб қолган экан. Эмин акаям имзо чекиб кетаверибди. Маҳалла ободончилиги учун ёрдам олганига хурсанд! Ке-ейин билибди бечора. Биласизлар, у

киши — таги хулиган одам. Муштумини тутиб банка борибди. Кассир «мен билмайман», дебди. Бошқарувчига кирса, у қирриқ дангалига: «Чидасангиз — шу, — депти. — Йўфасам пулни келтириб топширинг, олти ойдан кейин оласиз. Хизматчиларнинг маошига зўрға етказиб турибмиз!» Эмин ака ўзига хос одам-да. «Чин гапирганинг учун кечираман. Йўфасам жафингни эзар эдим», деб чиқиб кетибди.

— Хўш, Тошкандаям шундай ишлар бўп турса керак-а? — деб илжайди Қисматилло шишанинг оғзини бураб очишга ҳаракат қиларкан. — Ё у ёқда чесний ишлашадими?

Шокир ғамгин хўрсиниб, сигаретини чиқарди.

— Менимча, бунақа ишлар Тошкентдаям бўлиши керак, — деди Комилжон. — Президентнинг коррупция ҳақида куйиниб гапиришлариям бежиз эмас. Шундайми, Шокир ака?

Шокир чақмоғини чақиб сигаретни тутатди.

— Шундай-е, — деб юборди Қисматилло бирдан, шишанинг оғзи очилиб кетганигаям хурсад бўлиб. — Нима, у ёқнинг Худоси бошқами... Шокир, гапирсангчи!

— Тўғри айтасан, — деди Шокир ва ҳаво етишмаётгандек дарахт шохларига қараб нафас олди.

— Ана, ана! — деб бақириб юборди Қисматилло. — Мен биламан-да! Ҳозир одамлар пулга берилиб кетган...

— Кўзимиз оч экан шекилли, — деб минғирлади Шокир. — Шунинг учун ҳамма ерда меҳр-оқибат, раҳм-шафқат ҳақида кўп гапириляпти... Маънавият-қадрият марказларида ҳам — шу гап... Булар ўз натижасини бериши керак албатта...

— Бунинг учун биринчи навбатда банк ходимлари ҳалол бўлиши керак, — деди Қисматилло. — Лаббай?

— Албатта, — деди Шокир.

— Ҳе, орзу, орзу... Ширин-да, — дея халтадан колбаса билан кўкатларни чиқариб қўя бошлади Стрилок ва қўққисдан Шокирга чақчайди. — Айтгин-чи, банк бошқарувчилари ичидаям ҳалоли борми? Сен ревизорсан, ахир, бу томонларни яхшироқ биласан...

— Ҳим, нега энди бўлмаслиги керак? — саволга савол берди Шокир. Ва жавобига қизиқмадими — ўзича давом этди: — Менимча, бундай категаричний

ҳукм юритмаслик керак... — Сўнг зардаси қайнаб кетди. — Бўлмаслиги мумкин эмас! Мен ҳатто жуда кўп ҳалол банкирлар бор, дейишгаям журъат этаман...

— О, узр, узр. Шокиржон, ревизорлар орасидаям бор-а? — тап тортмади Стрилок. — Балки «битта ўзинг»дирсан?

— Менга қара... — Шокирнинг жаҳли чиқиши қийин, аммо кейин... уни тийиб олиш ҳам қийин бўлар эди. — Қитмирлик қилма, — деди. — Мени ҳалиям билмас экансан... Нима, Тошкентда ишлаб қолганлар ўзгараверадими сенга! Хато қиласан, Стрилок! — деди энди шишина бошлаб. — Ахир, сен болаликда қандай бўлган бўлсанг, ҳозир ҳам шундайсан-ку! Балки амалларингда малаканг ошгандир ҳам... Мен ҳам — ўша ўшаман. Сенларга алданиб юрадиган... тфу, ўша ҳаром-ҳариш, алдов-қалдов йўллар билан топиладиган нарсаларга... — Сўнгра яна тўнғилаб қолди: — Бояқиш пулда тил йўқ-да, йўғасам додлаворарди товламачининг қўлига тушганда ёки...

— ... яшасин ҳалоллик, деб жар соларди ҳалол одамларнинг қўлига тушганида, — деб пиёлани Шокирга узатди Қисматилло. — Шу гапларинг рост бўлса, ичасан! Ёки ичишням...

— ... ўрганмадим. Лекин ҳозир ичаман, — деб ароқ тўла идишни олди Шокир ва бир кўтаришда яримлатди-да, қолганини тўкиб ташлади.

— Урра! Мен эсам Стрилокнинг овози ўчсин учун ичаман! — деди Қисматилло.

— Мен... мен сенинг қулоғинг очилиши учун ичаман, — деди Стрилок ва биринчи бўлиб Қисматилло кулиб юборди.

Қозондаги димламанинг гўштларини териб тақсимчага солаётган келинбека ҳам кулаётган экан.

— Йў, қулоқлари очилиб кетди, Худога шукур, — деди ва энгикибгина хўрсинди. — Полвон бобомниям елкалари синди, деб қўрқиб эдик. Худодан бўлиб...

— О, зўр ўхшатиш қилдинг-да, хотин, — деб унинг сўзини бўлди Қисматилло. Сўнг тиззаларига тирсагини тираб, Шокирга боқди. — Лекин отанга қойилман, Шокиржон... — Сўнгра бошини эгиб қолди-да, қўллари (асир тушган одамдек) тепага кўтарди. — Бир минут! Сабр қилинглр: Комил, ичмабсан-у, ука? Шундай бўлмасин-да энди... Шокир келди. Тубли кел-

ди ҳисоб... Юртига! Киндик қони томган тупроғига! Севган тоғлари бағрига. Боғчасига... Раҳмат сенга, Шокир. Эй, жўра, отанг билар экан-а феълингни, — дея негадир шивирлаб давом этди. — «Улим барибир келади», дер эди. Мана... — Сўнгра бирдан бошини қайтариб ёнғоқ шохларига, кейин эса бурилиб, қишлоқ узра кўкариб кўринаётган тоғларга қаради. — Шокир-жон, сени бобонг — Абди кўрбоши — жуда улуғ ватанпарвар бўлган эканлар. Қабрларини кўрмагансан-а? Ҳа, эшитгансан. Э, шўрлик бола... Яқинда отанг бориб зиёрат қилиб келди. Мустақиллик кунигача... Маънавият ва қадриятлар бўлимнинг ташаббуси билан Қўрғондара тепасидаги машҳур супага ёдгорлик тошини қўямиз. Ҳў, Тошкентдагидек исм-фамилияси ёзилган бўлади у ерда ётган шаҳидларнинг... Шаҳидларнинг! — бақириб юборди. — Айтмоқчи, мен уже мақолани бошладим! Комилжон мана, бошини ўқиб кўрди. Илгарилари ҳам мен ўқувчиларимга Ватанни севиш, унинг тошу тупроғини кўзга тўтиё қилиш ҳақида кўп гапирардим. Айниқса, Мустақиллик эълон қилинганидан кейин бу гаплар тилимдан тушмай қолган эди. Бобонгням бир-икки марта эслатган эдим... Энди, энди ёдгорлик қурилганидан кейин пионерларни... оббо, ўқувчиларни ўша чўққига олиб чиқамиз! Кўрсин боболари курашган жойларни! Во-о, бобонг раҳматли... — Сўнгра яна жимиб қолди-да: — Шокир-жон, бу гапларнинг давоми узун, — деди. — Кетгунингча ўша ёққа бориб ҳам келармиз... — Шунда хотини маъноли томоқ қириб қўйди ва Қисматило ҳам йўталиб: — Вақт топамиз, — деб илова қилди. — Ахир, ҳар кун ҳашар бўлавермайди-ку бу ерда? Мана, ҳозир ҳам... ошар бўляпти. Ҳоким тўрадан айланай, қайси бир қурилишдан беш-олтита рабочини олиб бу ерга камандировка қиладиган бўлди. Ҳе-хе-хе. Боплайман-да Ҳокимням. Кўнгли бўш, бошини айлантириб ташлайман... Ҳўш, бир нима демоқчи эдим-ку?

— Балки Етимтовга чиққанингиз ҳақида...

— Отангга раҳмат, — деб давом этди Қисматило. — Ҳўш, армияда Туркменистонда хизмат қилар эдим. Ўқишга киролмай келган йилим армияга олган эди-ку... Хуллас, ёнимизда Ойдоғ деган бир тоғ бор эди. Кўр-кўрма — оининг манзараси. Кимсаси-из! Э, кимса нима қилади? Бир туп гиёҳ ҳам йўқ! Уккағар

туркманлар ой сайёрасини кўриб тушгандай Ойдоғ деб атаганини қара. Қадимдан... Уф, кечирасизлар, томоқни ҳўллаб олай...

— Мана, чой. Совуган-у, айни сизбоп, — деб чойнакни Стрилокнинг олдига суриб қўйди аёл.

— Ҳе, топилмай кет, — деб ҳиринглаб кулди Қисматилло. — Жернинг тубида жилон журса билади бу! — Кейин қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Шокиржон, хафа бўлма, сени уруғингдан бир одам шундай дер эди ўғли ҳақида. Бир жумлада еттита «ж»!

Шокир ҳам кулиб:

— Саккизталигиям бор. Сен Етимтовдан гапирмоқчийдинг, — деди. — Лекин мен ўша тизманиям кўрмаганман. Чиқмаганмиз-да, а?

— Ҳа, чиқмаган эдик, тепасида бургут ҳам учмасди-да, — деди Қисматилло олдинга сурилиб ва эгилиб. — Шу ишимиз ҳам хато бўлган экан. Балки ўша вақтлар уни чиқиб кўрганимда, мен... — Ҳамсуҳбатларининг энсаси қота бошлаганини сезиб, қаддини кўтариб ўтирди. — Хуллас, Шокиржон, ўша тоғчага чиқдим. Ҳаққатан ҳам тоғлар орасидаги бир тизмада! Лекин, биласизлар, чиқиш қийин... Ҳим, ўша кунлар кўз олдим қоронғи бўлиб, қулоғим оғриб юрган эдим. Отангни шапалоғи таъсир қилган эди-да... Қулоғим битганиям майли, оғриганиям — майли, ўзим... эзилиб кетган эдим. Маънавий хўрланган эдим. Маънавий...

— Ҳа энди, таёқ еб кўрмаган одам...

— Балли сенга! Шундай... Аммо бошқа киши тулумдаги сувдай қилиб тепкилагандаям унчалик таъсир этмас эди. Биламан-да. Э, болаликда ким урмаган, ким калтак емаган!

— Рост айтасан, — деди Стрилок.

— Мана... Ҳим, гапимни бўлма, ғаламис! Шундай қилиб, Шокиржон, ўзимга ўлим тилагудай ҳолда эдим. Хўрлигим келади, орим келади. Биламан! Айб менда: юз фойиз айбдорман... Отанг... шу-да-е. Қисқаси, уйдан бош олиб кетгудай бўлиб чиқдим. Азонда. «Салом тоғларим!» деб. Қўлимда милтиқ. Бироқ ҳеч нарсани отгим йўқ. Тоғ сафарлари асабларимни даволар эдида, биласан-ку? Кайфиятим кўтарилиб, ўзимам тоғлар қадар бўлиб қайтар эдим. Шу де, ўша Етимтовнинг этагига бориб қолибман.

— Кейин тирмашиб чиқдингиз, — деди Комил.

— Ҳа. Тирмашиб... — Шунда шумгина-шўхгина Қисматилло ўзига мутлақо ўхшамай қолди. Чехраси паришон, кўзларида қандайдир қўрқув. Нуқул лабларини яларди. — Нақ Ойдоғни кўрдим-да, кейин... Худдики, улкан бир ёнғин чиққан-у, ҳамма ёқни ёндириб юборгандай. Гиёҳ-ку йўқ. Тошлар ҳам сарғайиб, чатнаб кетгандай эди. Қитирлаган товуш чиқади, холос. Йўталсанг ҳамма ёққа таралади. Муаллақ турганга ўхшайсан экан... Шунда бутунлай бошқача бўлиб кетдим. Мен... мен — тирик жон эканимни бирданига ҳис этдим! Биляпсанми? Эшитинглар-да! Хотин, сен ҳам ивирсимай ўтир.

— Оббо, чалғимагин, — деди Шокир. — Яхши айтаяпсан... Кўз олдимга келяпти...

— Раҳмат, жўра. Кейин де, шунақаям ёлғизликни ҳис қилдимки, бақириб йиғлаб юборгим келди. Ишон-ишонмагин, бошқа планетага тушиб қолгандай эдим. Гарангман...

— Яхши.

— Шунда де, ҳув-в узоқдаги бир чўққида яшил бир нарсани кўриб қолдим. Яшил... Яшил? Нимага яшил бўлади у? Демак, у — дарахт бўлиши керак. Эй, биродарлар, маст одамдай юриб кетдим. Кейин чопдим ҳам. Йиқилдим ҳам. Бориб қарасам, ҳаққатан ҳам бир тушгина арча... арчажон ўсиб турибдиларда! Ям-яшил... — Қисматиллонинг кўзларидан ёш оқиб кетди. — Эй, биродарим, эй тирик жон, дедим. Кейин остига кириб ўтирдим. Кейин унинг танасини сийпаладим, кучоқладим. У... тирик эди-да! Менинг қавмимдан эди-да бу ўлик тошлар салтанатида...

— Зўр, раҳмат, — деб қўйди Шокир.

— Ана шунда, — деб нафасини ростлаб олди Қисматилло. Кейин хўрсиниб, кўзларини ҳам муштуми билан арта бошлади. — Шунда, — деди яна, — мен аҳмоқнинг ақлим кирди, дейман...

— Тушунтириброқ гапир.

— Тирикликнинг қадрига етдим, десам... ишонасанми? Унинг менга, юрагимга қанчалар яқин эканини сездим деганимга ишон... Дарахтлар билан биз жонзотлар қавмидан эканмиз...

— Энди тушунарли бўлди, — деди Шокир.

— Йўқ-йўқ, ҳалиям ками бор, — деди Қисматилло

ва ароқдан пиёлага шартта қуйди-да, кейин биргина қултум олди, холос. — Нима, хотинимнинг ҳалиги... дашномлари учунгина бу ерни обод қилишни бошладимми? — деб тиржайди у. — Ҳа, бунинг гаплариям таъсир қилди. Айниқса, шарти... қолаверса, сени боғчангдан қувғин бўлганим ҳам жуда ўтиб кетган эди. Ўша боғимни шундай қилиб ололмайманми, деб ўйлаган ҳам эдим... Аммо Етимтоғдаги арча мени ҳаётга қайтарди гўё! Яшиллик олами... Шу туфайли инсон бўлиб юрганимниям қайтадан тушундим. Ўқиш бошқа — уқиш бошқа-да. Яшиллик туфайли — одам бўлиб қолажагимниям тушуниб етдим. Рост-да ахир, Ер юзидан яшил олам... майсалар, дарахтлар ғойиб бўлса, Еримиз туркманнинг Ойтоғига ўхшаб қолар экан. Инсонлар эса — менга ўхшаш аҳмо...

Шокир пиёласини узатди.

— Озгина қуй. Сен учун ичмоқчиман, жўра.

— Закускага ўпишамиз... Лекин кайф қилиб қолма, отангдан балога қоламан.

— Қоласанми, қолмайсанми, бўлар иш бўлган, — деди Шокир. — Чунки мен сизларни обкетишим керак... Уйга! Бобой тайёргарлик кўраяпти. Қаюмжон, энам...

— Ну, — деди Стрилок. — Отанг бир сўзли одам экан... Э, келинлар, шу Полвон бобо учун олайлик!

— Ўзбак бобо учун, — деди Қисматилло.

— Борбон бобо учун, — деб жилмайди Комил.

— Омон бўлсинлар, — деди келинбека ҳам. — Мана бу одамга яхшилаб сабоқ бердилар-да.

— Сабоқ! — деб ҳайқирди Қисматилло. — Кўрғазмали курул бўлиб сабоқ бердилар! Мана гап қаерда...

— Айтмоқчи, Малика, сиз ҳам борасиз бизникига, — деди Шокиржон. — Бу ёқда энамлар билан ўтирасизлар. Сизлар ҳам келинларни оборсаларинг янаям яхши бўлади. — Кейин Шокиржон ҳазил қилгандек кулиб қўйди. — Қисматжон, қари улфатинг ҳам келади...

— Ким? А-а, Розик чол?

— Ҳа. Мачитдан Мирза домлаям келар, Эмин амаки...

— Тамом! — деб юборди Қисматилло. — Домла билан Розик ўғрини яраштирамиз! — Кейин кула-кула Шокирга ҳикоя қила кетди: — Розик бобони мачитдан

чиқариб юборган экан-да домла имом... Розик чол илгариям мачитга бир борган экан. Ўшанда Мирза бобо индамай қўйган экан. Лекин бу шайтон чол ёнида намоз ўқиётган бир муаллимни жуда ўсал қилибди. Муаллим бечора намозни билмас экан. Ёзиб олиб борган экан. Қоғозни олдига қўйиб, намоз ўқиётган экан. Саждага бош қўйиб кўтарса, қоғоз йўқ эмиш. Розик чол олиб қўйган экан... — Қийқириқ кулги остида давомини ҳам айтди: — Кейин муаллим имомга шикоят қилган экан...

* * *

Бу вақтда қадди кўтарилиб-тетикланиб қолган Полвон бобо (йўлакай Эмин оқсоқолниям уйига айтиб) боғча дарвозасига етган эди: у ахир, боғчани кўздан кечириши лозим. Ўғли келиб, кўрар... Эндликда унинг яшайдиган жойи...

Полвон бобо дарвозани очиб ичкарига кирди-ю, калласига бу фикр қаёқдан келди — билмай қолди, ҳеч қаёққа деярли қарамай кўрпа бўлиб ётган йўнғичқазорга тушди-да, йирик-йирик қадам босиб, таниш жойга борди. Энгашиб тикилди ва пояни кўрди-ю, астагина чўнқайиб ўтирди. Сўнгра поянинг чўлтоқ жойини бармоғида сийпалаб, вақтида ёрилган чизигига тикилди. Аниқроғи, ёрилмага эмас, унинг икки ёнига тикилди ва аста-секин кун ёришаётибдию ҳамма нарса равшанлашган каби кўра бошладики, ёнламасига дарз кетган жойлардан... яшилгина биттадан пиндик чиқаётган экан.

Чол чўккалаб олиб, боқди. У томонидан ҳам, бу томонидан ҳам ва, ажабо, ўша ораликларда қолган қаламча қолдиги нокнинг пўстлоғига уланиб кетган, демак, ундан озуқа ола бошлаган эди. Полвон бобо бирданига чордана қуриб ўтириб олди. Нимадир қилиши керак эди.

Нима қилса экан?

Чол кафтларини очиб, ҳовучига тикилди. Сўнгра нима дейишини билмай бир муддат ўйланиб қолди. Кейин ён-атрофларига мўралаб қараб олди-да, янаям энгашди. Ва пиндикларига лабларини тегизиб олди. Сўнг ўзича ишшайиб, атрофларига бемалол қарай бошлади. Боғи кенгайиб кетгандай, балки қисик кўзлари голибо катталашиб қолгандай эди. «Ҳе, тав-

ба, — дея пичирлаб ўрнидан тураётган эди, кўли... зирқираб кетди. — Ҳечқиси йўқ, — деб шивирлади. — Ўсади бу. Ҳадемай бўй тортиб кетади. Сув пуркаб тураман... Саратондан ўтса, у ёғига жинам урмайди...»

Полвон бобонинг негадир кулгиси келарди. Нега? Ким билади дейсиз.

Сўнг товуш чиқариб кулмади-ю, оғзи қулоғига етгудай илжайиб, дарвоза томонга қайтди. Дарвозахонага етгач, энди ўзидан кулиб уй томонга йўналди. Уйда эътиборни тортадиган бир ўзгариш сезилмас, ҳатто ўша чирик бўйралар ҳам айвон бурчагида ўроғлиқ турарди.

Полвон бобо супа лабига ўтирди-да, роҳатланиб нос отди.

Тошкент, 2002—2003 й.

КУЗДА БАҲОР ҲАВОСИ

«ГУРУНГ» туркумидан

Милиция бошлигининг ҳикояси

1

— Майли, мен бошлаб берай. Лекин жим ўтира-сизлар мени ёмонламасдан. Кимлигимни ўзим яхши биламан. Хайрият, анови хаёлпараст ухляпти...

Кабинетда ўтирган эдим, тушлиқдан қайтиб. Тушлиқни ҳам албатта биров ҳисобидан қилгандим. Тўғриси айтсам, начайлик мелиса бўлганимдан бери ўз пулимга овқатланганим йўқ. Нима қилай? Ўзлари таклиф қилади. Ҳе-ҳе-ҳе, қурбонлар ҳар қадамда учраб туради. Халқимиз бечора содда-да.

Хуллас, телефон жириглаб қолди. Трубкани кўтарсам — таниш овоз. Ҳоқим! Чўлдаги «Пахтакор» совхозининг ҳоқими... Ҳа-ҳа, Тоҳиржон Собиров.

У билан бир синфда ўқиганмиз-да. Менинг унга ёрдамим теккани йўғ-у, унинг кўмаги кўп теккан. Манави полковник нишонларини ҳам ўша туфайли олганман. Ўшанда подполковник эдим, лекин начальник ўрнини кўз остимга олиб юардим. У — полковник эди. Шунда Тоҳиржон жўрамиз обисполкомнинг катталаридан бўп қолди. Битта кўзини сўйиб, тандиркабоб қилиб, уйига бордим. Табриклагани! У — сезгир бола: менинг бежиз келмаганимни дарров тушунди. Ўтирдик, едик-ичдик. Кейин у дангалига сўради: «Хўш, нима дардинг бор?» Мен айтдим: шундай-шундай, «Ўтар дунёда биз ҳам бир амал гаштини суриб кўрайлик. Карнайчидан бир пуф. Обрўйингиз баланд. Бизнинг Бошқармага бир оғиз телефон қилсангиз, бас. Бошқарма бошлиғи катталарнинг олдида тиззаси титраб туради...» «Муддао нима? — деб сўради у. — Ўзинг замначальниксан. Начальник бўлмоқчимисан?» «Бундан олдин бу пагондаги юлдузларга яна бир юлдуз

кўшилиши керак.» «Ҳе, топилмай кет. Сендан раҳбар чиқиб, қаерни обод қиларди?» «Ҳавасда, орзу-да, жўра.» «Яхши, мен гаплашиб кўраман. Лекин иш ижобий ҳал бўлса, қадамнинг билиб босасан. Биламан, сенинг нафсинг бузуқ. Қўлга тушиб юрсанг, калтакнинг бир учи менгаям тегади. Дўстлигимиз ҳаммага аён: юртга борсам, фақат сенинг уйингга тушишим ҳам... Умуман, ниятингга етсанг, ҳа, бунинг орқасида Тоҳир жўраси турипти-да. Ўшанинг иши, дейишади албатта. Ҳа, омадингни берсин. Худо деб тур...»

Ҳадеганда Бошқарма бошлигини тополмади. Уям бир гўрда ўтирган экан.

Бу орада мен Тоҳиржонга кўнглини батамом тинчитадиган гапларни айтдим. Бу гапларим — ҳақиқатан ҳам рост эди... Ҳа, энди айтдимда: «Ўтган йиллар мобайнида мен халқимизнинг характерини ўрганиб бўлдим, — дедим. — Хўш, емайман эмас, ейман. Лекин ўзлари кўш қўлаб тутишади. Ёмонлигим йўқ-да, йўқ. Бунга юз фойиз амин бўлинг. Ҳатто мана шу Жондор акадай одам начайлик бўлса-да, деб юради-ганлар ҳам бор...»

«Ундай бўлса, тузук», — деди Тоҳиржон.

Шундай қилиб, бир ҳафтага қолмай полковник бўлиб эдик. Ўзи ўшанда аттестация кетаётган эди. Иккинчи ҳафта қарабсизки, начальник бўп турибмиз.

Илгариги бошлиқ қариллик гаштини сургали кетди. Бу ишнинг орқасидаям жўрамиз туриб берганми-йўқми, билсам — ўлай.

Ана ўша телефон қилаяпти денг. Овозиданоқ танидим. Ўзи икки-уч йилдан буён дуруст учрашмаган эдик. Уям юртга келмаган эди. Умуман, у юртдан чиқиб кетган одам эди... Хўп-хўп, хуллас, ўша телефон қилаяпти.

«Қалайсан? Ўлмай-йитмай юрибсанми?» — деди. «Ўзларининг сояйи давлатларида», — деб жавоб бердим. «Гап мундай, — деди у кейин. — Тошканга бораётиб эдим. Дўланатепага чиқиб тур. Трассадан буриламан. Бир-икки соат гурунг қиламиз. Ўзим ҳам юртни софинганман. Ўша тепалиқдан ҳамма ёқ қафтдагидек кўриниб туради...» «Есть, ҳозир чиқайинми?» — дедим. «Қирқ минутлардан кейин, — деб жавоб берди у. — ДАН постида турсанг, машинам

тепага чиқиб боради. Ойнаси ялтираб кўриндими, келаверасан.»

У жойларни бу ерда кўрмаганлар бор. Ҳа-ҳа, тоғли мамлакат бизнинг Тошлоқ. Хўш, тоғларида арча кўп, ёввойи ҳайвонлар, каклик, ҳилол ҳам сероб.

2

Тоҳиржон айтган ДАН пости сойнинг бериги соҳилида. Тепалиқда жойлашган. Сой — чуқу-ур, кенг. Қирғоқларининг ораси икки-уч километр келади. Шуни ҳисобга олганда, у жуда кенг бир дарани эслатади соҳилларини — тоғлар дейсиз.

Дўланатепа нариги соҳилнинг усти — ўрқачи деса-ям бўлади. Ўша атрофда ундан билад тепалик йўқ. Устида бир тупгина дўлана ўсиб туради. Қа-ариб кетган. Аммо ҳамон гуллайди, меваям беради. Гап пўстлоқда экан-да.

Хўп... Нима, ДАН постида Дўланатепага тикилиб ўтираманми, машинанинг ойнаси қачон ялтирар экан деб! Бе, озгина ул-бул нарса харида қилдим-да, жўнадим... Э, мендан пул чиқадими? Шунчаки қишлоқ этагидаги ёш тадбиркорлар қурган ошхонага бурдим машинани. Буфетчининг ўзи чиқиб келди. Шундай-шундай, яъни, «бир буханка ноннинг мағзини олиб, ичига ўнгача жигаркабоб соласан. Яхши бўларди, коньягинг бўлса. Нозик меҳмон келаяпти...»

Болакай бир пасда айтганларимни гатоп қилиб, тагин битта салафан халтага солиб берган эди.

Нима?.. Ҳе, биродарим, Ҳокимлар Тошкентга боришар экан, ҳатто минерал сувиниям ўзлари билан олиб юришади. Ундан ташқари, биронта қўйнингми, қўзинингми эти: ё қовурмаси, ё тандир кабоб ҳолда... Ичимликнинг-ку ҳар хилидан бўлади. Ҳатто патир нонгача-я! Мен энди иримига яраша олгандим-да ўша емак билан ичмакни... Қолаверса, мен бир-икки кило гўшт қовуртириб олсам ҳам бўларди. Лекин Тоҳирнинг олдида ўзимни ҳалигидай... фақирроқ, камтарроқ кўрсатгим келди-да.

Шундай қилиб, ДАН пости ёнидан ғизилаб ўтиб кетдим. Инспекторлар ҳест бериб қолишди. Ҳа-да, менинг ўрнимда бошқа киши бўлганида, СТОПда тўхтамагани-ю тезликни оширгани учун энасини кўрсатишарди. Ҳарқалай, ҳурматимиз бор-да.

Тўғри Дўланатепага чиқиб бордим. Йў-ўқ, йўлдан чиқиб, ўннга буриласиз. Тошлоққина сўқмоқлардан юриб, ўрkachга чиқиб борасиз.

Ёз ойларида тепага нари томондан — ёнбағирдан ҳам ўрлаб-қиялаб чиқиб келиш мумкин. Лекин ҳозир... Ўшанда баҳор эди. Бунинг устига, икки кун бурун ёмғир ёғиб ўтган, хайрият, бутун кун чиқиб турарди. Кечки пешинлар бор.

Майли, тасвирла десанглар — тасвирлаймиз-да. Аммо анову уйқучи тасвирни боплар эди.

Дўлана шундай турибди. Ё-ёлғиз денг. Атрофда наъматак буталариям йўқ. Ўсмайди-да бу сувсиз тошлоқда. Аммо дўлана! Қойилман: сувни қаердан ичар экан? Ҳа-ҳа, томири чуқур кетган-да, янтоққа ўхшаб. Атроф денг, нима десам экан, бу тепалик атрофга нисбатан бир оролчага ўхшайди. Худди шундай. Тўрт тарафи — пастлик, эни... Ҳамма ёқ кўриниб туради. Шимолдаги баланд тоғлар ҳам, жанубдаги даштлар ҳам. Рўпарангизда — тубанлиқда — шаҳар, қишлоқлар... Хўш, яна нима десам бўлади?

Хулмас, дўлана тагига етиб, гижингтойдан тушдим. Шунда дўлана гуллаганини кўрдим! Кунгай томонида оппоқ-оппоқ гуллар очилиб турар эди. Кейин шохларида булбул йўқмикан, деб тикилдим. Одатда, тоғдаги дўланазорлар гулга кирганда, бутун дунёнинг булбуллари йиғилиб боришади-да! Сайрашгани сайрашган. Ҳатто бадингизга уриб кетади.

Бунинг шохиде бир-иккита саъвами, ишқилиб, чиройли кушчалар бор экан, чий-чийлаб учиб кетишди. Кейин қаерга жой қилсам экан, қаерда ўтирсак атроф манзараси яхшироқ кўринади, деб қарандим-у, тошчалар орасидан бодраб-бодраб чиққан бойчечакларни кўрдим. Қуриб кетсин дунёнинг ташвишлари! Хайрият, Тоҳир келаётган экан, бойчечакни кўриб қолдим. Булар, назаримда, сўнгги бойчечаклар эди... «Аммо Тоҳир ҳам хурсанд бўлади», деб уларни босмасдан дарахтнинг у ёғига ўтдим.

Қаршимда — шаҳар, уфқ! «Ҳе, айланай сендан, юртим», — деб шу ерни танладим.

Бундай пайтда қанақа жой қилишни биламан Тоҳир ҳам билади, албатта.

Ҳу ундай жойда бир харсангтош думалаб ётган эди, уни ағанатиб келиб, текис тарафини юзага қаратиб жойлашгирдим. Кейин кичикроқ тошлардан ҳам

учтасини думалатиб келтирдим. Булар — стул бўлади. Кейин...

Шунда варанглатиб сигнал берганча яшил «Нексия» чиқиб келди. Жилмайиб келаётган Тоҳирни кўзим илиб, қўлларимни ён-веримга артган бўлдим.

3

У ўзгармаган эди. Фақат жингалак сочларига Янги йилда сепиладиган зар-кукун сепилгандек эди. Уни кўрмаганлар тасаввур этсин: гўлабир, миқти. Менга ўхшаб кетади тузилиши. Лекин у чиройли, менга ўхшаган пучук, мўғулбашара эмас. Зиёли, сипо, ақлли одам экани шундай билиниб туради. Қурмағурнинг табассумлариям ўзига ярашган: мағрурона, тагин — камтарона.

Боши очик, устида кўкиш плаш, бўйнида — шарф, оёғида қўнжи узунроқ туфли. Кавбойларникига ўхшаб кетади. Хўш, унинг тасвири тамом.

Хуллас, кучоқлашдик, кўришдик. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Шунда у хумпар ҳам дўлана гулларига эътибор қилди. Диди балад унинг! Уям булбулни эслади.

Бойчечакларни кўрганда эса бақириб юборди:

— Аҳмоқман-да, жўра! Шундай юртни ташлаб, аллақаёқларда юраман! Шошма, баққа ке! — деб туриб, мен ҳозирлаган жойга — тош ўриндиқларга эътибор этди-да, қувнаб менинг елкамдан қучиб қўйди. — Раҳмат сенга. Лекин бу гал маданийчароқ ўтирамиз. Тош қаттиқлик қилади энди. Юмшоқ жойларга ботади. — Сўнг у кулганча шофёрини чақирди: — Иван! — Тошчалар орасидан нималарнидир излаб қаранаётган Борис етиб келди. Унинг исми ҳақиқатан ҳам — Борис. Аммо Тоҳир уни Иван деб атарди. Уям шунга ўрганган, содда, беғараз йигит эди. Қарангки, Тоҳир шофёрини ўзгартирмас эди.

Уни четга тортиб, бир нималар деди-да, изига қайтиб, яна менга: «Юр-юр», деб ўзлари ҳам чиқиб келган сўқмоққа бошлади. Сўнг ўнгроққа юриб, этакдаги даштни эмас, ундан ўнгроқда — шимолдаги тизмалар пастида-пойида ястаниб ётган ерларни кўрсатди. У ерлар ажабтовур яшилланиб кўринар, айрим жойларида тўп-тўп юлғунлар ўсган, аммо тоғдан қулаб тушган палахса тошлар ҳам кўп эди.

Ҳолбуки бир замонлар...

Тоҳирнинг ўзи ўша замонлардан гап очиб қолди. Қизиқ гаплар! Зерикмай эшитсангиз...

— Шу ерларни обод қиламан, деб бадарга бўлиб эдим-а. Эсингдами? — Мендан жавоб кутмай таъсирчан овозда давом этди: — Ана, грасса! Ҳозиргина ўша йўлдан келаётиб, бу ерларга кўзим тушди-ю, кўнглим бузилиб кетди. Менсиз ғариб, ёввойи бўлиб қопти... Айтмоқчи, бу ерларга эгалик қиладиган фермер чиқмадими ҳали? Бу гапларниям биларсан?

— Э, жўра, — дедим. — Фермерга сувли-суғориладиган ер керак. Қолаверса, бу ерларни назари илмайди.

— Ҳа, мен ўзлаштиришни бошлагандаям назар-писанд қилишмаганди кўплар.

Гап шундаки, Тоҳиржон қишлоқ хўжалик институти битириб келганидан кейин сал вақт аграрном бўлиб юрди. Кейин райком секретарининг мадади билан мана шу ерлар ҳам қарайдиган совхозга директор бўлди.

Райком секретари — Эсергеп ака деган киши — кўп мард, танти, меҳнаткаш одам эди. Умуман, ўша йилларда фидойи, халқпарвар раҳбарлар кўп эди. Бари чиниққан, тажрибали... Хўп, савод масаласида айримлари оқсар эди. Аммо бари фронтвик, жанг кўрган одамлар эди. Худо ҳаққи, ўшаларни эсласам, ҳозирги раҳбарларнинг кўпчилиги кўзимга қилча кўринмайди. Кўпчилиги порахўр, маккор... Мана, менга ўхшаганлар-да!

Эсергеп ака — Тоҳиржоннинг отаси билан жонажон ўртоқ бўлишган, урушдаям, янги ерларни ўзлаштиришдаям бирга бўлишган.

Мен Тоҳир айтган биттагина воқеани айтиб берсам, рухсатларинг билан... Ҳаммангиз ҳам яхши биласизлар ё эшитгансизларки, жанубдаги Учқўтон чўлини ўзлаштириш бошланганида, мана шу Оқтошдан ҳам юзлаб, балки минглаб одамлар кўчирилган. Проста ҳайдалган! Бизга ўхшаган мелисалар келиб, уларнинг кўч-кўронини машиналарга ортиб, чўлга обкетишган. Газеталар бўлса уларни — «Чўлқуварлар!» деб ёзишган эди. Биласиз, ўқиганмиз... Энди денг, биродарлар, ул бечораларни чўлга оборгандан кейин нима бўлган? Уларга уй қуриб қўйишмаган-ку? Чўлмисан — чўл. Тўғри, унинг кўллариям бор, тўқайзорлариям... Ҳа-ҳа,

бор... Чўлқуварлар нима қилишганлар? Ерларни кавлаб, ертўла қилишган. Шу. Кўрсичқонларга ўхшаб ўша ёрларда яшашган... Ўшанда Тоҳир беш-олти ёшда бўлган. Отаси Собир ака уни ҳам олиб кетган. Тоҳир айтади: «Бизни энг кўп қийнаган нарса — чўлнинг чибини эди», — дейди. Ишонасизларми, одамларнинг ташқарида — устига шолча, намат ёпиб қўйган моллари кечаси билан бўкириб чиқаркан. Чивин чақарканда: ниши ўша матахлардан ҳам ўтиб кетаркан. Энди ўша ниш одамнинг баданига қадалсами...

Чўлқуварлар — айниқса, мана мундай табиат орасида минг йиллардан буён яшаб келганларнинг фарзандлари ўша шароитга чидай олмай қоча бошлашган: бугун бор, эртага йўқ. Бештадан-тўрттадан бўлиб, қоча беришган...

Ҳа-да, уларнинг қўлга тушганини қамашган ҳам. Аммо кўпчилиги мелисанинг ҳам қўли*етмайдиган баланд тоғлар қаърига шўнғиб кетишган.

Собир ака билан Эсергеп акалар эса қолаверишган. Ўша шароитга чидаб... Бунинг устига, сал вақт ўтмасдан, ҳосил бера бошлашган. Пахта!

Шундай қилиб, йиллар ўтади денг. Учқўтон одамзод яшаса бўладиган масканга айланади. Бу вақтда эски фронтовикларнинг бири — звеновой, бири — бригадир, яна биттаси — колхоз раиси... Қисқаси, уларнинг кўпчилиги ҳатто област, яъни вилоят раҳбарлигигача кўтарилади. Ҳа-да, бир-бирини қувватлашади ҳам. Бу ҳақдаям Тоҳиржон батафсил гапириб берган...

Хўш, институтни битириб келиб оддий агроном бўлиб юрган Тоҳиржон Собировнинг Оқтош район партия комитетининг саркотиби Эсергеп аканинг мадади билан бир йил орасида совхоз директори бўлиб тайинлангани сабабини энди тушунган бўлсаларинг керак? Ишонинглар, Тоҳир ҳамон Эсергеп акани отаси ўрнида отадек кўради — у кишига суянади. У киши пенсияда, аммо гапи ўтади.

4

Энди Тоҳиржоннинг ўша ётиқ ёнбағирни обод қиламан, деб ишдан кетгани ҳақидаям гапирмасам бўлмас.

Хўш, Тоҳир — совхоз директори, ишчан, болта-

дан тоймас, чидамли раҳбар. Тағин: ёш ва дангалчи... Хўш, шуни айтишим керакки, ушбу ерлар ҳам қарашли совхоз ўшанда итнинг орқа оёғидек бир хўжалик эди: ери кам ва тошлоқ, чорвасининг туёғи рўйхатда бор-у, ҳаётда йўқ. Еб юборишган ёки атайин рўйхатда кўнайтириб ёзиб келишарди. Мен «итнинг оёғи» дедим. Бу — менинг гапим эмас — Тоҳиржон кейинчалик айтган гап бу... Бироқ ўшанда ўша совхоз ҳам давлат планларини ошириб бажарадиганлар сафида эди.

Ҳа-ҳа, припис-мрипис дегандай. Тағин: камчиликларни хаспўшлаш, социалистик хўжаликнинг ҳамиша илғор... Лекин Тоҳиржон директор бўлгандан кейин хўжаликни роса тафтиш қилдириб, «бор»ини қабул қилган, «йўғ»и списать қилинган эди. Кейин янги манзилга тушиб қолган бўридай ўз территориясини роса ўрганиб чиқди. Ахир, кунора учрашиб турардик-да.

Кейин денг, ана ўша юлғунли ён бетгаям қизиқиб қолиб, уни тошу хас-хашақдан тозалатиб, лалми буғдой эктирди. Шу билан қаноатланса бўларканда... Бироқ у ушбу сайхонлик тепасида ҳам худди шундай ерлар борлигини кўриб ва ўрганиб, ўша ерларгаям дон септирди... Дон кўкариб чиқди. Пастдаги ерлардаги майса бир қарич бўлганда, тепадаги майсалар энди ниш ура бошлаган экан. Демак, уларнинг пишуви ҳам шунга яраша бўлади: тубандаги ғалла тепадагидан ўн-ўн беш кун олдин пишади. Қолаверса, умуман, бу ерларнинг экини кеч пишаркан: тоғ зонаси-да.

Энди денг, май ойи ўрталарида ғаллага ўроқ тушадигу, тепадан буйруқ келади: фалон куни «ғалла плани бажарилди» деб рапорт берилсин!

Майсаси қовжираб қолиб, ғалла бўлмаган колхоз-совхозлар ҳам ўша муддатда рапорт бера бошлайдилар: «План бажарилди. Омборларга фалон минг тонна дон...»

Тоҳиржон эса бу гапларга парво қилмади: яъни, рапорт беришни хаёлига ҳам келтирмади. Қисқаси, телефон жиринглашлари ҳам, идорага келиб рапорт талаб қилишлар ҳам — натижасиз қолди.

«Э, менинг ғаллам пишгани йўқ-ку?» деб туриб олди Тоҳиржон. Ва тағин шундай ғалати ҳолатни баён қиларкан: «Пишсаям пастдагилари пишади яқинда.

Масалан, июн ойида. Тепадаги ғаллам сентябрга бориб пишади. Ахир, май ойида «ғалла пишди» деб қандай айтаман? Бориб-юриб кўринглар, ахир!»

Уни райкомнинг бюросига чақирадилар. Қизиги шундаки, бюро бошланишидан олдин Эсергеп ака Тоҳирни бир четга тортиб: «Ўғлим, бор гапни айтавер. Қўрқма. Ёлгон гапиришга ўрганма. Менинг гапим шу. Отангни насиҳатиям шу бўлган...» дейди.

Тоҳиржоннинг руҳи кўтарилиб кетиб, бюрода бор ҳақиқатни айтиб ташлайди ва ҳақиқага — «строгий виновтор» олади. Бу унинг қилга илиниб қолгани бўлади.

Сал вақтдан кейин сут топшириш кампанияси бошланиб кетади-ю, кўпчилик колхоз-совхоз директору раислари тепадан тушган план-топшириқ адо этилгани ҳақида рапорт бера бошлайдилар. Тоҳиржон бўлса, жим...

Яна бюро, яна муҳокама...

Тоҳир айтганмиш: «Сут топшириш планлари Россиядан келтирилган сигирларнинг соғимига қараб белгиланган. Менимча, ўша ола сигирли хўжаликлар ҳам бу планларни бажара олишмайди... Мен бўлсам, мутлақо. Ахир, мендаги сигирлар — жайдари сигирлар. Ана, тоғда эчкидек ўйноқлаб юришибди. Ахир, ундан қанча сут соғиб олиш мумкин? Пандаги сутнинг йигирма процентини ҳам бера олмаймиз...»

Бу йиғинда обкомдан ҳам вакиллар бор экан. Уларнинг каттаси бирдан жаҳл билан айтибди: «Снять с работы, исключить из партии!»

Партиядан ўчиришмапти-ю, шу йиғиннинг ўзида совхоз директорлигидан обташлашибди.

Кейин Эсергеп аканинг маслаҳати билан Тоҳир отасининг қабри қолган, ўзининг болалиги ўтган Учқўтонга кетиб қолади. Кетиб қолди-да!

Кейин, назаримда, худди отаси Собир акадек ишни, дейлик, «ертўлада» яшашдан бошлайди ва ғайратли, тиниб-тинчимас агроном ҳадемай бригадир, кейин колхоз раиси, кейин ижроқўм раиси... Хуллас, кўтарилгандан кўтарилиб, мана, бутунги кунда... Ҳа-ҳа, табиий, Учқўтонлик бўлиб қолган отахонлариям, бошқа амалларда ишлаётган боболариям уни қўллаб қувватлашади.

Э, бировқўлламас, ўзларинг биласизлар-ку...

Ҳа, айтмоқчи, Тоҳир Оқтошдан бадном бўлиб кетгач, ўша-ҳалиги ерлардан ҳам илон чиққандай, кейин-

ги раҳбарлар бу ёнбағирларга қарамай қўйишди. Бунинг устига бора-бора «кам рентабелли» дейилиб, ўша совхоз ҳам тугатилди.

Тизматог пойида ястанган ажабтовур, юлғунлар ўсгучи сайхонлик янтоқзор бўлиб кетди. Бунинг устига, вақт-бевақт тоғдан думалаб тушадиган тош-пахсалар босди.

5

Тоҳиржон мол топтаб ташлаган лоззорга ачишиш билан тикилаётганга ўхшарди. Сўнг ёнидан «Пайн» сигарет қутисини чиқариб, менга тутди. Мен бош чайқадим: чекмайман-да... Ўзи биттасини тутатди-да:

— Наҳотки биронта фермернинг назари тушмаса бу ерларга? Меҳнатдан қочишади, а? Уларга осонгина пул турадиган ер бўлса... Вабше, Жондор, кузатгансан, пул ҳозирги вақтда илоҳга... фетишга айланиб қолаяпти, — деди. — Бизнинг ёшлигимизда пулдан ҳазар қилиш ҳам бор эди. Умуман, пулга қизиқмасдик-а? Қизиқ! — Кейин менинг тирсагимдан олиб орқага бурилди. Ҳе, чатнаб гапира бошлади: — Ҳозир диний китоблар, пайғамбарнинг ҳадислари кўп чиқаяпти. Биттасида ёзилган экан. Пайғамбаримиз ўзларининг фақирликлари билан фахрланар эканлар. Лекин маънавий жиҳатдан у кишидан бойроқ инсон зоти ўтмаган... Ҳозирги шиоримиз — «Бой бўлиш керак, пулдор бўлиш керак!» Шунинг учун мен пул илоҳга айланаяпти, дедим... Э, шуям иш бўлдию, турмуш бўлдию! Ўйлансанг, бошинг оғриб кетади.

— Сиз камроқ ўйланг, — дедим мен.

У қўлтигимдан қўлини чиқариб, елкамга муштлади ва қаттиқ кула бошлади. Кейин бирдан:

— Юр, ичамиз! — деди. Бу сўзни шундай айтдики, «ётиб ичамиз!» деган маъно чиқиши мумкин эди.

Аммо сузилган коньяқдан... икки қултум олди, холос.

Айтмоқчи, ҳали у «маданийча ўтирамиз», юмшоқ жойларни асраб деганида жон бор экан: мен тайёрлаган жой бир четда қишлоқи хизматкордай мунғайиб турарди. Унинг ёнида эса... алюминий креслолар қўйилган, ўртада алюминий стол ҳам бор, столда эса

устига сурп ёпилган, ҳе-е, олма, анор, шафтоли. Писта, бодом, чиллаки дегандай... Боя айтиб эдим-ку, Ҳокимларнинг Тошкентга сафари маҳали машиналарининг багажида нималар бўлишини... Бу стол-дас-турхонда ҳам айна ўша неъматлардан териб қўйилган, афтидан, Борис-Иван ҳам бу ишларга чалдаст бўлиб кетган эди.

Лекин биз дўлана остига борганда, унинг ўзи йўқ эди. Тоҳиржон шовқин солиб чақирди ҳам, жавоб бўлмади.

— Ҳе, ўлмайди у. Жони қаттиқ, — деб столга мени — мезбонни таклиф этди меҳмон.

Дастлабки бир қўл олган коньягимиз ҳам уники эди... Мен хиёл ўксиган бўлдим-у, ўзимча тушундим: Тоҳирнинг ёши ҳам бир жойларга бориб қолди. Умри меҳнат билан ўтди десам, хато бўлмайди. Энди жиндак роҳатланиши ҳам керак-да: мана, фавқулодда улуғ йўлдан бурилиб, турилган юртини ушбу тепалиқдан томоша қилиб роҳатланиш ҳам, яъни шу истак ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмагандир? Яна ким билади дейсиз... Энди гурунг бошланаяпти.

Иккинчи бор қадаҳ кўтаришда (Тоҳиржон ҳамон пиёласини бўшатмаган эди), мен сўз айтдим:

— Сафарингиз кўнгилли ўтсин, дўстим. Хизматингизга бел боғлаб турибман. Орамизда сир йўқ... Сиз билан фахрланамиз. Найинки дўстларингиз, бутун Оқтош халқи ҳам севади сизни, ифтихор қилади. Чала участкангиздан бир фишт ҳам кўчгани йўқ... Фалакнинг гардиши билан юртга қайтишни ихтиёр қилсангиз, дарҳол ҳашар йўли билан иморатнинг камикўстини битказиб қўямиз... Биз сиздан миннатдормиз. Айниқса, мен...

— Бўлдими? — деб кулимсиради у.

— Давом эт десангиз, пажалуйста.

— Ўлинг сиздай ўрисчани биладиган. Сизга қараганда, Иван ўзбекчани яхшироқ билади... Эй, қаёққа гумдон бўлди у? Туринг, у ёқ-бу ёққа қаранг. Бўринги еб кетмасин.

Мен тепаликни айланиб, сойга қараган томони-га ўтганимда, уни кўрдим. Ҳей этакда нималарнидир териб юрарди энгашиб. Қўлида челақ. Шунда унинг нима учун изғиб кетганини тушундим-у, бу-нинг исботини шундай оёғим остида ҳам кўрдим: кўзиқорин! Сигир қуйруқ. Шувоқнинг ёнида ке-

силган ёш ниҳолнинг кичкина тўнкасидек бўлиб турибди. Одатда, қумлоқ жойлардан чиқарди бу кўзиқорин ва ҳамиша шувоқ билан ёнма-ён бўлишиниям эсладим. Сўнг ёнимдан буклама чопқимни олиб, кўзиқоринни кесдим.

Кесилган қисмни кўтариб, қўшхонга қайтсам... Тоҳиржон тошкурсида ўтирарди. Тош-столда эса анаву неъматлардан олиб кўйилган. Унинг пиёласига кўзим тушди: қуп-қуруқ эди. Садағаси кетай шу исқотининг: баъзан одамни аслига қайтаради-да. «Мастлик — ростлик», деб бежиз айтишмаган.

У қўлимдаги кўзиқоринни кўрди-ю:

— О, ўриснинг жони-ку бу! — деб хитоб қилди. — Бўлди. Тушундим... Лекин усиз ҳам, мана, нималар қилдим? Қани, марҳамат қилсинлар тош ўриндиққа! — Кейин коньяқдан ўзи қуйиб, менгаям узатди. Бу пиёладагилар ҳам яримга тушиб-тушмай, Тоҳир ҳовлиқиб, ҳатто жаҳл билан гапира бошлади: — Анави креслоларда ўтириш қаёқдан келди хаёлимга? Ахир, мен мана шу тошларни ҳам соғинган эдим! Ишон, Жондоржон!

— Ишонаман, — дедим. — Мана, исботи. Бу ёққа ўтиб обсиз... Тўғри энди, креслода ўтириш яхши-ю, шаҳарда ярашади-да... Тоғда эса... Гулхан ёқамизми?

— Ёқамиз!

Бироқ дарҳол аён бўлдики, бу атрофда бир чўп қуруқ ўтин йўқ. Тўғри, ҳа: изласак, телпактикан топардик. Биласизлар, у жонивор қорнинг остида ётган бўлсаям гугурт чақиб тутсангиз, бас — ёниб кетаверади. Арча ҳам тихирлик қилмайди... Лекин иккимиз ҳам андак мулоҳаза юритиб англадикки, менинг «Гулхан ёқамизми?» дейишим-у, Тоҳиржоннинг «Ёқамиз!» деб хитоб қилиши — шунчаки кайфият, эҳтирос натижаси экан: ўзимиз билиб-билмай болаликни эслабмиз, балки қўмсабмиз, балки шу ўтиришимизни ўша — ёшлиқда қолиб кетган тоғ сафарлари, овларда юрган чоғларимизга менгзабмиз.

Ай, болалик, болалик. Одамзодни то ўлгунича таъқиб этар эканда! Балки уни нималар биландир таъминлаб тураркан... Э, нималар деяпман? Болалик чоғларимизда, хайриятки, дўст тутинган эканмиз. Мана — натижаси.

Биз ўйланиб, ҳатто мунғайиб қолган эдик. Аммо бу ҳолат кишига ёқарди. Баъзи оғриқлар бўлади-ку танада? Қўзғаб қўйсанг, додлатади. Аммо оғриқ босилгач, ҳузур қиласан, киши. Тахминан ўшандоқ ҳолатда эдик. Тоҳиржон кутилмаган, бироқ ўйлаб кўрилса, табиий ва руҳан асосли бир саволни бериб қолди:

— Жондор, — деди паст овозда, — Зумрад юриптими? — Менга ялт этиб қаради. — Нима иш қиляпти? Кейинги эридан ҳам ажрашган, деб эшитдим.

Ҳа, биродарлар, унинг — дўстимнинг бу саволи ҳам «Гулхан ёқамизми? Ёқамиз!»нинг баайни давоми эди. Чунки бу саволнинг жавоби болалик билангина эмас, йигитлик чоғлари — хусусан, Тоҳирнинг агрономлик чоғлари билан боғлиқ эди.

Мен донолик қилиб, психологик аналлизлар билан гапиряпман, узр. Чунки бу воқеалар тўғрисида кўп ўйлаганман — роҳатланиб ўйлаганман. Маълум хулосаларга келганман. Шу боисдан ҳам ушбу воқеани ҳикоя қиляпман...

Хўп-хўп, чекинишни бас қилдим.

Бўлмасам Зумраднинг кимлигию унинг Тоҳирга нечоғлиқ алоқадор экани ҳақида икки оғиз гапирайин-да? Ҳа-ҳа, аслида, аслида... Хўп, Зумрад биздан уч-тўрт синф қуйида ўқиган, мактаб ҳаваскорлар тўғарагининг раққосаларидан эди. Роса ўйнардиде-ўзиям! Фестивалларда Тошканларга бориб, қойил қилиб келган эди. Уни неча маротаба вилоят театрига ишга чақиришганини ҳам биламиз. У қандайдир техникумми, училишими — ишқилиб, икки йиллик бир ўқишни битириб келди-ю, мактабда, кейин туман-район маданият уйи ҳаваскорларига рақс ўргата бошлади.

А? Ҳа, ўша-ўша! Билар экансизлар-ку! Ҳалиям ўша ишида. Тўғри, энди қарияпти... Бе, оғажон, Худо-таоло баъзи заифаларга ҳусндан бериб қўяр экан-да! Лекин ҳусн ҳисобигами — бахтдан қисар экан. Ҳа, ҳамма нарсанинг ҳисоби бўларкан.

Қисқаси, ўша хонима Тоҳиржон билан юрарди: бамисоли ошиқ-маъшуқ эди улар.

Кўз олдиде турибди, сиз ҳам тасаввур қилинг: биз — икковлон ўтирган тепалиқдан шаҳарга боқсангиз, унинг жанубий этагида ям-яшил майдонни кўра-

сиз. У — кузги буғдой майсалари. Ўша майсазорнинг адоғидан чуқур жарликлар бошланади, уни эл Ўйиқ деб атайди. Тоҳиржон мактабдалик чоғидаёқ ўша Ўйиққа чил овлагани борарди. Айниқса, тўққизинчи, ўнинчи синфдалик чоғларида. Унинг болалиқдаги икки-уч йили Учқўтонда ўтгани билан қолгани шу ерда... Оқтошда ўтган эди. Ўшанда унинг кўзи ожиз онаси ҳаёт, эски чорбоғлари бор, қариндош-урувлари, амма-холалари ҳам сероб эди.

Хуллас, овбаҳона Тоҳиржон ўша Ўйиқда учрашарди кўпинча Зумрад билан...

Магазинга келарди Тоҳир. Мен отамнинг дўконида ишлардим. Мактабга хоҳлаган пайтимда — дўконда отам ишлаётганда — борардим. Шунинг учун ёшлиқдан пулга ишқибоз бўлдим, шекилли. Қолаверса, тарозидан уриш, маҳмадоналик...

Хуллас, магазинга келиб айтарди-да: «Эрта бир овга чиқайлик, Жондор. Соат олтиларда дарвозаларинг олдида кутаман». Мен: «Хўп», дер эдим. Нимагадир унинг гапини икки қилолмасдим. Умуман, ёшлиқдан унда бир ҳокимлик туйғуси, ҳайбати бор эди. Тагин бир гап: ўзиям саккизинчи синфдаёқ мактабда Бош пионер вожатий, кейин мактаб комсомол ташкилотининг иккинчи секретари, яъни котиби бўлган эди. Ишонинг-ишонманг, мени комсомолга ўтказган эди. Ўз синфдошим-а! Ҳа... Унинг обрўси баланд эди. Район комсомолларнинг йиғинлари, конференциялари ҳам бўларди-да. Ўшанда минбарга чиқиб нутқ сўзларди Тоҳир. Чапак! Тагин бир гап: у билан дўст бўлишни хоҳловчилар ҳам кўп эди. Аммо у мени ўзига яқин оларди: сўкардиям, муштлардиям... Балки яқинлигимизга менинг пухталигим, ҳарқалай, зийраклигим, унинг кўнглига қарашим, Зумрад билан иккови орасида қандайдир воситачи бўлганим ҳам сабабдир. Бироқ мен Тоҳирдан фойдаланишни ҳам билардим. Масалан, дарсга бормадим дейлик. Эртаси ўқитувчи мени доскага чиқариб, кечаги дарсни сўрайди, атай сўрайди... Каминайи камтарин эса камида тўрт баҳога жавоб беради. Муаллим ҳайрон. Улар билмайдик, бўш вақт топдимми, Тоҳирларнинг уйига югураман. У ўтган дарсни алақачон тайёрлаб қўйган бўлади ва каминайи айтиб — ҳикоя қилиб беради. Калламда қолгани — демак, ўқиганим-билганим.

Умуман, китобни, айниқса, дарсликларни ёмон кўрардим. Эшитсам, миёда қоларди бир нарса.

Ўша Ўйиққа — овга бораётганимиздаям мен ундан ўтган дарсда берилган вазифалар ҳақида сўрардим кўпинча. У йўлакай ҳикоя қилиб кетаверарди. Мен эсам — олганимни олаверардим. Иншо-пиншо, диктант деганларини-ку, ундан кўчирардим... Арифметика? Э, йўқ, Гижжа деган бир бола бўларди. Тошкентда қолиб кетди. Ҳозир физика-математика фанлари доктори... Ўша болани алдаб-сулдаб уйимизга олиб келардим-да, уйга қамаб, олдига дафтарларимни ёзиб қўйиб: «Қимирласанг, ўласан», деб уйдан чиқардим. Каттакон Олапар итимиз бўларди. Ўшани занжирдан бўшатиб, дарвозани сиртидан қулфлаб, дўконга кетардим. Гижжа менинг қулим эди, десам бўлади... Бошқа — гуманитар фанларни Тоҳирдан — унинг оғзидан эшитиб олардим.

Э, дарвоқе, Тоҳиржон «эрта овга чиқамиз» деб кетганидан кейин мен иккиланмай ҳозирлик кўрардим. Яъни Зумрадни ё мактабдан, ё уйларидан топиб, шундай-шундай дер эдим. Уям кулиб, ўйноқлаб эшитарди-да: «Қачон борайлик?» деб сўрарди. Мен: «Ишқилиб, борсанг, бўлди», дер эдим.

Эртасига қарабсизки, у биронта дугонаси билан ҳув этаклардан гул терган, томошага чиққан киши бўлиб келаётир. Биз Тоҳир билан гоҳо Ўйиқ тепасида ўтирган бўлардик. Агар Тоҳир тубанликдаги бузуқ жойларга овлагани тушиб кетган бўлса, мен албатта жарлик лабида гулхан ёқиб, тўғрироғи, уни саситиб ўтирардим ҳиндуларга ўхшаб... Қизлар етиб келишарди.

Э, ёш эди улар, жуда ёш! Ҳозир хижолат тортаман. Аммо ўшанда ўзимизни ким-нима деб чоғлар эдик, Худо билади... О, йўқ, ўша учрашувлар ғоятда беғараз, завқли учрашувлар эди, холос. Бошқа бир ҳалигидай фикр калламизга келган бўлса, ё ўша хусусда гаплашган бўлсак, ҳозир тил тортмай... Аммо битта гап бор: эр-хотинлик ҳақида гаплашардик. «Анаву қиз анаву болани олади... (болага тегади эмас) олади. Анаву бола анаву қизни олади. Анаву бола анаву қизни олади...» ва ҳоказолар. Аммо ушбу суҳбатлар замирида нималар ётиши ҳақидаям ўйламасдик.

Тагин бир муҳим гап: Тоҳиржон Учқўтонга бориб

келган вақтларида, ҳатто Зумраднинг олдидаям бир нарсани яширмасди. Отам айтадиларки жўраларимдан бирининг қизига уйланасан!

Дарвоқе, шундай бўлди ҳам.

Зумрад ҳам бошқа бировга... ҳа, ўша терговчига тегди. Бола бўлмагандан кейин ажрашди.

Мана, кейинги эридан ҳам ажралди.

Тағин бир гап қолди — нимаям эди — муҳим эди.

Ҳа, Тоҳир билан Зумраднинг учрашиб туришлари, тасаввур этингки, бири училишини, бири институтни битириб келганидан кейин ҳам бир қанча муддат давом этди. Тахминимча, Тоҳирнинг Учқўтонга тубли кетиб юборганигача...

Қизиқ-да: улар бу вақтлардаям ўша-ўша Ўйиққа учрашишарди. Энди Зумрад дугона-пуғонаси билан эмас, Тоҳирнинг Сора деган жияни — холасининг қизи билан борарди ўша жойга. Табиийки, каминаям етиб борардим. Ўйиққа тушиб, чолдевордек — сарғиш, сув ювиб кетган нурамалар орасида ўтириб маишат қилардик. У маънодамас: йўқ-йўқ... Энди ҳайрон бўламан. Ўша вақтларда мен-ку бузилиб, ахлоқдан бузилиб бўлганимча бўлгандим. Аммо Тоҳирнинг иродаси...

Ҳа-ҳа, балки мендан яширинча...

Йўқ. Кечирасизлар, ўтлаб кетдим. Лекин керак эди-да. Хуллас калом, Тоҳиржон «Гулхан ёқамизми? Ёқамиз!» деб шароитни унутганимизга иқроор бўлганимиздан сўнг иккимиз ҳам мунг тортиб ўтирарканмиз, Зумрад ҳақида сўраб қолди: «Зумрад қалай? Юриптимми...» ва ҳоказолар.

Мен унга тикилиб қолдим: «Қизиқ бўлди-ку?»

7

Кейин калламдан минг бир хаёл ўтди: «Балки ўша учун, ўшани кўриш учун келгандир йўлдан бурилиб? Ёки шунчаки йигитлик чоғлариниям эслаб қолдимми? Демак, у билан учрашишга ҳуши бор-да... Эй, Тоҳир бугун қолса, мен уларнинг учрашувини ташкил этсам, қанча савобга қоламан.

Ахир, Зумрад бечораям бир ярим йилдан бери эрсиз, ёлғиз. Мен билан ҳам уялиб сўрашади. Кўпда бошини кўтармай юради... Тоҳир-чи? Буям бева: икки йил бўлди — аёли жигари оқиб кетиб, нобуд бўлди.

Тўғри, буни биров маломат қилмайди, албатта. Лекин Зумрадни маломат қилгувчилар бўлиши керак...

Тавба, учраштираман-а!

Учраштираман-у, бу ишим айти муддао бўлиб чиқса, Тоҳирга яна қанчалик яқину сирдош бўламан! Ёшим олтишга яқинлашиб қолди. Бу ёғи пенсия...

Шуни пойлаб юрганлар ҳам йўқ эмас. Ҳечқурмаси Бошқармада бордир: ахир, мен Бошқарма бошлиғи билан ҳамон ошу қатиқ бўлганим йўқ. Уч-тўрт сўм пора берганим ҳам йўқ; ахир, раҳбарга пора бериб турмасанг, у найинки сени қасдлайди, балки сендан гумонсирайди ҳам... Тоҳиржонни чунон хурсанд қилиб юборганимдан кейин «пенсия масаласи»да ҳам шипшитиб қўйишим мумкин бўларди... Айтмоқчи, бунинг ўзиям пенсия ёшига етиб қолди-ку? Э, лекин бунинг орқаси зўр: отахонлари кўп. Қолаверса, ўзиям вилоятда энг обрўли ҳокимлардан бири: пахта планини ортиғи билан бажарса! Ўзи агрономдек дала кезиб... Бошқа кўрсаткичлариям яхши дейишади. Боз: бировдан тили қисикмас: ҳамон мағрур, тикка гапирарди... Хўп, буям энди еса керак. Ҳа. Емаса, мана бу тандиркабобу коньяклар осмондан тушади? Ёки маошига олганми буларни? Балки бирон яқини...

Ҳа, майли...»

— Бечора юрипти, — деб атай ғамгинлик билан бошладим гапни. — Ҳалиям домкультурада. Эридан ажради. Эри ғишинг-ғишинг қилаверганидан кейин унга: «Жўна-е, исқирт! Бор, бола туғадиганини топ. Тўлиб ётипти. Ҳатто иттуғарлариям бор: ўнталаб туғиб беради. Мени тинч қўй. Қисматим шу экан: тумса ўтаман... Зулм қилганинг билан, маст бўп кеб урганинг билан бола туғилиб қолмайди!» деб эрини ҳайдаб юборипти. Ху, шаҳар этагида туради. Ўша ерга уч-тўртта дом тушди. Ўша ердан икки хонали квартира олган... Эри кетди. У ҳаромининг асида уч фарзанд туғиб берган хотини бор-да! Зумрадга шунчаки ошиқи беқарор бўлиб уйланган эди. Зумрад бечораям боши очиқ юрганидан кўра, бошини пана қилишни истарди, чоғимда... — Мен жуда холисона оҳангда шундай — дўстона гапирарканман, зимдан кузатардим Тоҳиржонни. У бошини эгиб қолган, сигаретни буриқситиб тортарди. Бир маҳал шишага қўл чўзганини кўриб, дарҳол ўзим олдим. Унинг пиёласигаям,

Ўзимникигаям мўлгина қилиб қуйдим. — Хўш, нима учун оламиз? Ўзи сўз айтмасдан олаяпмиз, — дедим. — Мужикларга ўхшаб...

— Айтиш шартми, — деди Тоҳир кескин. — Сен борсан, мен борман. Омонмиз. Туғилган юртдамиз, жўра. Ана тоғларимиз, ана шаҳримиз, мана дўланамиз.... Ке, шулар жами учун оламиз шуни. Кейин чой ичамиз. Йўлга тушиш керак.

— Ҳим, кетасизларми?

— Ўзи-ку, бир кун олдин боряпман. Бир-иккита ҳоким жўралар билан келишгандик. Бўпти-е! Олайлик... Боядан бери ичгим келади-а? Кўп нарсаларни эслагим, кўпларини унутгим келади. Ишонасанми? Анаву тоғ этагидаги ерларни кўриб-ку, кўнглим ёмон бузилди. Ўлмасам, Ҳокимликдан тушсам...

— Ҳай-ҳай-ҳай!

— Бўпти. Олдик... — Олмасдан аланглаб қолди яна. — Бу Иванга нима бўлди, а? Кўрдим дейсан, чақирдингми?

Мен уни чақирриш, умуман, хаёлимга келмаганини айтдим.

— Чақирайми?

Битта сигнал берсак, бас... Хўп, олайлик-чи, кейин бир гап бўлар.

Шуни олганимиздан кейин Тоҳиржон шундай бир гапни айтди, тўғрироғи, сирни очдики, оғзим очилиб, лол-ҳайрон бўлиб қолдим: о, даҳшат! Одамзод ғалати махлуқ экан-да... Хўп-хўп. Мен кабобдан газак қилдим. Ҳим, газак қайда — ураяпман-да кабобни! Анаву — машинадаги жигаркабоб фойдага қолди.

Тоҳир бўлса, туз тотмасдан сигаретни яна буриқситиб тортди-да:

— Жондор, — деди овозида таҳдид билан. — Шу Зумрадпошша нима бўлиб туғмас бўп қолган эди? Биласанми? Эшитганмисан? Қўшни райондаги янгиликлар ҳам кеб туради-ку сизларга?

— Йўқ, ҳеч нарсани билмайман, — дедим танглайим қота бошлаб. — Нима янгилик келиши керак эди қўшни райондан?

— Э, «мабодо» деб гапирдим-да...

— Тушунарли. Лекин унинг нима бўлиб туғмас бўп қолгани... Йўқ, Тоҳиржон. Ўзининг айтишичаям, масалан, эригаям айтган, «тумса» эмиш. Яъни туғма туғмас.

— Топиб гапирдинг, хумпар, — деб қандайдир гам-

гин кулимсиради. Кейин менга бошини буриб, сочларини бармоқларида асабий таради-да: — Биласанми нима? — деди.

— Хўш?

— У абортдан кейин туғмас бўп қолган.

— Тушунмадим.

— Аборт, аборт. Боласани, яъни ҳомиласини ол-дирганидан кейин бола туғмайдиган бўлиб қолган.

— Ё, тавбангдан кетай. Кечирасиз, сиз қаердан биласиз бунини? — деб сўрадим.

У хўрсиниб, тиззаларига тирсақларини тираб олди. Бошини кўтармай:

— Мендан бўлган эди-да, — деди, — ўша ҳомиласи...

— Тоҳиржон? Тузук гапиринг-е, жўражон. — Мен беихтиёр атрофларга қараб олдим. — Қайф қилдингиз, шекилли.

— Қайфга бало борми, — деб тўнғиллади. — Мен бўлган ишни айтаяпман.

— Ё, тавба қилдим. Сиздай одам...

— Нима, мендай одам, мендай одам... Ўзи қўйнимга кириб, устимга чиққандан кейин нима бўларди?

— Устингизга?

— Гап-да бу. Худди куйиккандай эди. Лекин ўша кеча ёдимда қолган. Мен эски боғимизда олхўрилар тагига каравот қўйиб ётгандим. Кечаси, ҳаво дим эди. Дикқинафас бўп ётган эдим. — Тоҳиржон сира тўхтамай, овозида ҳеч бир товланиш сезилмай, оддий бир воқеани айтаётгандай, тўғрироғи, ўзи билан ўзи гаплашаётгандай эди. Давом этди: — Девордан биров ошиб тушди. Қараб турибман. Секин юриб кела бошлади. Шохларга урилди... Мен уни жиннихонадан қочгандир, деб ўйладим. Бир марта шунақаси келганди-да тепамга. Кейин қочиб кетганди. Яхшиям ёнимда милтигим бор эди. Биласан, бизнинг оилада ўғил фарзанд...

— Бизнинг оиладаям, — деб унинг гапини маъқуладим — ортиқча изоҳ бермаслиги учун. Кейин кулдим. — Биласиз, лекин мен ҳалигача милтиқ отмаганман. Биров ишонмайди. Милиция полковниги милтиқ ушламаган бўлса... Кечирасиз, Тоҳиржон. Ҳа, сизга, демак, яқинлашиб келаяпти. Шундайми?

— Ҳа. — Шунда у яна бир хўрсинди. — Ҳидидан билдим. Атир ҳидидан. Бир хил атир сепарди ўзи-

га. — Кейин менга боқди. — Биласан, ўша тунгача уни шунчаки кучоқлаб ўтирардим. Ҳатто гулхан тепасида-ям. Сорадан ҳам уялмас эдим. Ҳидини, қилиқларини, қадам босишини... Э, нимасини айтасан.

— Ҳа-ҳа, ўзим гувоҳман.

— Уф, шундай қилиб... — У ҳам иккала кафтини кўтариб, икки тиззасига урди. — Нима бўлган бўлса, бўлди-да. — Кейин жаҳли чиқа бошлади шекилли. — Мен унга очиқ айтдим: «Сенга уйланмайман. Уйланолмайман. Биласан-ку?» «Жуда яхши биламан, — деб шивирлади у. — Кечирадилар, мен ўзларидан ҳеч қачон умидвор бўлмаганман», деди. У негадир мен билан учинчи шахсда гаплашарди. Кейин гапириб кетди-да-е. Мен ҳам тинч ётганим йўқ. Бир вақтлар уни кўрмасам туролмаслигимни айтдим. Сенинг номинг ҳам суҳбатга қўшилди. Охири яна айтдим: «Мен эркак одамман. Сиз, ҳарҳолда, аёлсиз. Менга билинмайди. Сиз, сиз маломатларга қолиб...» «Тупурдим, — деди қисталоқнинг қизи. — Мен сизни ўлгунимча яхши кўриб қоламан. Эр — нима? Биттасига тегаман-да, ҳусним ёмон эмас. Хотин қўйганиям талабгор бўп чиқади... Лекин, Тоҳир ака, биринчи кечамни сиз билан ўтказишим керак. Тамом!»

Жондоржон, ўша суҳбатни эсласам — уни кўпдан бери кўрмадим, кўнглим алатовур бўлади: аёл яхши кўрса, ёмон бўлар экан! Уни қайтариб бўлмас экан.

— Ҳурмат қиласизми? — деб астагина сўрадим.

— Э, ундай қизни... ҳурмат ҳам гапми! Унақалари битта-иккита чиқади. Кўраяпмиз, эшитаяпмиз. Кўз очиқ, қулоқнинг тешиги бор... Тағин жиндак ичамизми ё бўлдимиз?

— Ихтиёрингиз. Лекин ҳали шу бутилкаям бўшагани йўқ.

— Бўлмасам қуйинг... Оббо, ана Иван келди!

Тепаликнинг ҳали кўрганим томонидан ҳарсиллаб-пишнаб барваста, шўхчанлиги бутун вужудидан билиниб турган ўша — менгаям таниш Борис чиқиб келарди. Челаги филқ тўла: ҳатто тошиб турибди қўзиқоринлар.

— Хозяин, поздравте меня. Нет, я должен... Вы знаете, мне так хочется здесь жить, вот здесь хотя бы. Давайте ещё денёк останемся. А что Ташкент. Ваши друзья. Эта же — ваша Родина!

— Хватит, — деди Тоҳир. — Иди, принеси термос!

... — Слушаюсь!

— Ўзбекчани сендан яхши билади деб эдингиз...

— Билади, — деди. — Энди ўзбекча гаплашамиз. Шу бечораниям ҳурмат қиламан-да. Шунинг учун баъзан ўшанинг тилида гапираман. У хурсанд бўлади.

— А, яхши фазилатингиз бор экан, — деб қўйдим.

— Эй, — деди у бирдан сергакланиб. — Бугун қолайми, а?.. Ана, келаяпти у. Ҳозир ўзбекча гапиради. Эътибор қилгин. Шу билан хурсанд бўлади яна. Чунки бизни хурсанд қилаётганини сезиб туради. Қизиқ-а одамларнинг ҳар хил тилда гапиришларию бир хилда тушгунишлари... Ҳа, онаси — Момо Ҳаво, отаси — Одам Ато, деганлари рост. Сен намоз ўқиясанми?

— Йўқ, э, мендан намозхон чиқадими, — дедим. — Турган-битганим гуноҳ.

— Мен ҳам намоз ўқимайман. Аммо пайгамбар ҳадисларини тўла ўқиб чиқдим-да, бир нарсага ҳайрон қолдим: биз, шахсан ўзим билиб-билмасдан ўша насиҳатларга амал қилиб яшаётган эканман.

— Ҳа, сиз Худога яқин одам.

— Ҳе, башаранг курсин.

Шунда шофёр:

— Кечирасиз-да, хўжайин, сал қизиқиб кетдим кўзиқоринга. Соғиниб қолган эканман. Чўлингизда йўқ... Э, узр, меҳмон. Салом алайкум. Келинг, қўлингизни обқўйя, — деб қолди.

Борис-Иваннинг гапларидан каминанинг ҳайрон бўлгани шунчаликки, ўрнимдан туриб кетдим.

8

Нима дейсизки, Тоҳиржон бугун ўзимизда қоладиган бўлди. Аммо қаерда тунаркан у? Тўғри, туғилган гўшаси ҳовли-боғлари бор, унда ёлғиз укаси болачақаси билан яшаётир. Хоҳласа, ўша ерда тунаб чиқиши ҳам мумкин. Хоҳламаса — менинг ҳовлимдам, нафсламбири, жой топилади. Қолаверса, Оқтош туман Ҳокимининг дачаси бор...

Тоҳир қолишга қарор қилиши замон шу саволлар хаёлимдан кечган эди. Бироқ бу тўғрида унга бир нарса дейишга ҳали журъат қилолмасдим: ахир, у кичкина одаммас-е.

Жуда истаса, бу кеча мени ҳам қаердадир ёнига олиб ётиши мумкин-да.

Аммо Борис креслолар ва столни ҳам йиғиштириб, «Нексия» юкхонасига жойлар экан, биз икковлон ҳам секин юриб, машиналар қошига бордик. Шунда Тоҳиржон туйқус чимирилиб:

— Режада бўлмаган иш муаммо туғдиради-да, — деди. — Кечаси гўрда бўлсаям ётиб чиқаман мен. Биласан-ку, тоғда қуруқ ерларда, камар-форларда ётиб суюгимиз қотган. — Кейин кулиб қўйди. — Икки йил ертўладаям яшаганман... — Сўнг бир сония хаёлга толди. — Отам раҳматли: «Энди бўлди, ўғлим. Сиз ўқишингиз керак энди. Ўқиш Оқтошда бўлади. Ўзим ўқиган мактабда ўқийсиз», деб бу ёққа жўнатган эди... Ҳа-е, нима деятган эдим? Ётиш... уйимизга бориб дам олишим ҳам мумкин. Лекин қўққисдан бориш укамни хижолатга солади-ми дейман. Сени уйинг ҳам тузук-у...

— Тузук. «У»си йўқ! — дедим.

— Ҳокимларинг ҳам кетгандир Тошкентга?

Мен бундан беҳабар эдим. Демак, ҳали кетмаган.

— Шу ерда бўлса керак, — дедим. — Йўғасам менга маълум қилишарди. Топшириқлар бўларди, табиий.

— Яхши. Қани, шаҳарга... жонажон шаҳарга туншайлик-чи, — хулоса қила бошлади Тоҳир. — Менга у ёқ-бу ёқни кўрсат. Янгиликларниям... Ўзимиз чопқиллаб юрган ўша тор кўчаларни. Хув, боғларингта сувҳайдаб келганларимиз, ариқлар... — У бирдан завқланиб кетди. — Бизнинг вайронаниям бир кўрайлик. Кейин укадан йўлакай хабар оламиз. Яна шароитга қараб иш тутамиз-да.

— Бу — бошқа гап, — дедим ва яна Зумрад эсимга тушди: қандай қилиб учраштираман экан? Қаерда?... Ҳа, майли, ўзини кўрсам, маълум бўлади.

— Иван, жўнадикми?

— Буюринг, хўжайин.

— Ҳе, тилинган сени... Гап мундай, Иванжон. Сен «Нексия» билан ДАНнинг ҳовлисида қоласан. Эҳтимол мен кечаси қайтиб келарман. Йўл одами йўлга яхши дегандай кетаверамиз. Тошкан қайдасан деб. Сен рудда, мен орқада ухлабми, ишқилиб...

— Хўп бўлади, хўжайин. Ҳозир қайси машинага тушасиз?

— Мана бунга.

— Бўлмасам мен... Йўқ, тушунарли. Демак, орқанг-лардан ҳайдайман?

— Ҳа, — дедим. — Э, шошма. Ҳалиги тандирка-бобдан бир сон, бир коньяк, бир ароқ олиб, мана бунинг бағажига солиб қўй. Бизга керак бўп қолар. Айтмоқчи, хоҳласанг, бу ерларга яна қайтиб келиб, замбуруғ териб кетишинг мумкин, — деди Тоҳир.

— О, отангизга раҳмат, хўжайин.

— Эй, мени «хўжайин» дема деб неча марта айтганман сенга?

— Эсимдан чиқиб қолади, хўжайин.

— Э, ўл сен ҳам... Қани, кетдик, Жоңдоржон. Мен орқада ўтираман. Бировлар кўришини истамайман.

— Ихтиёрингиз.

9

Жилдик. Бандаси ожиз бўлар экан-да: андак нарсадан ҳам хурсанд бўлиб кетаркансан.

Масалан денг, Тоҳирнинг орқа ўриндиқда қунишиброқ ўтириши ҳам менга ёқаётган, ўша қунишиб ўтирган одам — фалон туманнинг Ҳокими экани ҳам менга завқ бағишлаётганини сеза бошладим. Ва бирикки марта унга ўгирилиб қарадим-у (гўё унинг қандай ўтирганини билиш учун, демак, унга меҳрибонлик юзасидан) унинг сокин қиёфасини кўриб, жиддийлашганча олдинга боқдим: орқага қарамайман, қарасам — кимларнингдир диққатини тортган бўламан деган (аслида қалбаки) фикр-ла йўл босишга аҳд қилдим.

ДАН постига етганда ҳам йўлнинг че-екасида тўхтатдим машинани. Кейин инспекторлар қошига ўтиб, «Нексия»ни жиддий тарзда кутиб олдим. Жарима майдонига киритиб қўйиб, Борисни уларга ўхшатиб таништирарканман, ҳе, чидай олмадим. ДАН бошлигини четроққа тортиб кулимсирадим: «Менинг машинамга қаранг, кимни кўрасиз. Танишингиз мумкин. Ўша-ўша — мана бу «Нексия»да келган Ҳоким...»

Алқисса, бу ердан ҳам жилдик.

Трассанинг бу томони бир қадар ўрлик бўлиб, шаҳарнинг чегараси эди: чап тарафда боғ-роғли шаҳар, ўнг тарафда — кузги буғдой — яшил майдон, у томони — Ўйиқ.

Мен Тоҳирдан ниманидир кута бошлагандим. Шунинг учун машинани имиллатиб ҳайдаётиб эдим, ҳақиқатан ҳам Тоҳиржон:

— Эй, бир минут тўхтат. Очиқ ҳавода чекиб олай! — деди.

— Жоним билан... Ўзим ҳам тўхтамоқчийдим. Жуда қадрдон ерлардан ўтаяпмиз-да, Тоҳиржон.

У гапимни эшитди, назаримда, тушунди ҳам. Аммо жавоб бермай ташқарига чиқди. Буғдойпоя ёқасига боргач, сигарет тутатди. Плашининг ёқасини кўтариб қўйганча олисларга боқиб қолди. Кейин бирдан олға босиб, илк майсалар қошига етди. Хиёл энгашиб, уларга тикилди. Чамамда, бўйини ўлчади ҳам. Кейин яна Ўйиқ томонга боқиб, оғир тин олди.

Вақтдан фойдаланиб, камина ҳам аста юриб, унинг ёнига бордим.

— Буғдой қалай?

— Зўр, — деди у. — Бу ерга кўпинча беда экиларди. Йўнғичқа. Бедана кўп бўларди... Эсларсан-а!

— Ҳа-е. Лекин мени анаву ёқдаги чиллар кўпроқ қизиқтирарди... Менимча, бедана отмагансиз-а?

— Ҳа. Уйламаганман ҳам... Анаву сарғиш қоятош бор-ку, ҳу... Ўшанинг ортида ўтирганимда, келиб айтиб эди. Етти ой бурун ҳомиламни олдирдим деб.

Мен Тоҳирга ён тарафдан боқдим.

— Ғалати қилиб гапирасиз-а? Гўёки ичингизда ўйлаганларингизни мен билиб келаётгандай!

У кулибгина қўйди.

— Кечирасан, жўра. — Сўнг овозини дадил кўтарди — қандайдир ўктамлик касб этди. — Директорликдан тушган куним эди-да! Шунинг учун ёдимда қолган.

— А-а, ўша пайтларда, демак...

— Ҳа. Хафа эдим, албатта... Сени изладимми, изламадимми — эсимда йўқ. Ух, дунёга сиғмай қолиб эдим. Яримта олиб, шу ерга келдим. Айтганингдек қадрдон бўлиб қолган-да бу жойлар. Рост айтаяпман: тоққа қараганда бу ерлар кўнглимга яқин эди. Кўп овлаганман. Кўп чилларнинг бошига етганман.

— Зумрад билан...

— Албатта. Назаримда, у қўшимча гўзаллик бағишларди бу ерларга. Шунинг учун ҳозир анча қашшоқ кўриняпти.

— Топиб келайми?

— Нима?

— Топиб келайми деяпман... Зумрадни!

— Э, эсингиз жойидами?

— Эсим жойида бўлгани учун айтаяпман-да, — дедим қатъий. — Ахир, номоз ўқимасак ҳам, савобталаб мусулмонмиз, дўстим. — У туйқусдан пиқиллаб кула бошлади. — Ҳа-да, — гўёки ҳужумга ўтдим: — Нима, учрашсангиз ёмонми? Увол бўлди-ку у бечора.

У бирдан кулгисини йиғиштириб, қовоғини уйди.

— Бас қилинг. Эски яраларни кўзгаманг. Ўзи кўнглим аллақандай бўп турипти... Қара-я, етти ойдан кейин менга маълум қилган экан! Ҳолбуки мен шу ерда эдим. Тўғри, у ёқда — Дўланатепадан наридайдим. Барибир-да. «Эй, нимага менга вақтлироқ айтмадингиз?» дегандим, у кулиб: «Бир нарса ўзгариб қолармиди?» деди. Мен жимиб қолдим. Мен умуман ғафлатда эканман. Қара-я, ҳомиласи тўрт ойлик бўлгандан кейин қўшни районга бориб, бир таниш дўхтирига олдирипти. Лекин натижа ёмон чиққан. Ўзининг айтишича, «ҳомила каттариб кетган экан». Ўн беш кун ётипти...

— Унга ачинасиз-а? — дедим.

— Нега ачинмас эканман!

— Кечирасиз, ўша — Зумрадининг ўзи айтганидай, бўйида бўп қолганини билганингизда, чиндан ҳам бирон нарса ўзгарармиди?

— Уф, билмайман, — деди у. Кейин қўшимча қилди: — Отамга очиғини айтардим шекилли. Чунки мен у кишидан сир яшириб ўрганмагандим.

— Ҳим, ўшанда уйланмаган эдингиз-а?

— Э, склирозмисан? Чўлда ўтказдик-ку тўйни... Лекин, лекин унаштириб қўйишган эди.

— Э, фалак.

— Ҳалиям сирдошмисизлар? Гаплашиб турасизларми?

— Албатта. Нега гаплашмас эканман? Балки ўзлари ҳам...

— Бас қил.

— Хўп, — дедим-у, тахминан биринчи марта Зумрадга ачиниб кетдим. Шунга баробар унга ҳурमतим юз процент ошди: ахир, ўзингиз ўйланг — бировдан, яъни яхши кўрганидан ҳомиладор бўпти. Юраверипти. Айтмапти. Тўртинчи ой — ҳомила билина бошлаганда, демак, аборт қилдирипти. Қийналган албатта... Кейин ҳам айтмапти. Еттинчи ой... Ҳа-ҳа, Тоҳир ди-

ректорликдан тушган куни уни излаб топипти. Излаган албатта.

Тоҳир бирдан изига қайтди.

— Кетамиз. Томоша тамом бўлди... Нега қовоғинг солиқ? Нима, ўшанга уйлан демоқчимисан? Эллик саккизга кирганимда...

— Олтмишвойлар ҳам уйланишади-ку?

— Тупурдим ўшаларга... Орсиз, номуссиз, нафсининг қули бўлганлар етмишдаям уйланади. Йўқ, ҳамма нарсанинг ўз вақти бўлади. Бизнинг вақт ўтиб кетди. Отам раҳматлининг сўзидан чиқолмасдим. Бўлмасам ҳаётга келиб, фақат Зумрадни севдим.

— Раҳмат шуниси учун ҳам.

— Кесатма.

— Тўғри чорбоғингизга ҳайдаинми?

— Ўзинг биласан.

10

Машинани йўлга туширдим-у, ноҳос чап тарафдаги тўрт қаватли иморатларга кўзим тушиб, манглайимга бир шапати ургим келди: ахир, Зумрад шу уйлاردан бирида туради-ку? Агар тепароқда яшаса, Ўйиқнинг у ёқларини ҳам кўриб туради. Демак, Тоҳир яримтани анаву тош остида майдалаб ўтирганида...

Хуллас, шаҳарнинг у чаккасига етиб-етмай яна сўл кўчага бурилдим. Шағал тўкилган — асфальт қилинмаган эди. Бу йўл ўзи беш-олти йил бурун тушган, чунки собиқ совхознинг ерток билан қопланган талай ери пулдорларга сотилган, участкалар қурилмоқда, Тоҳирнинг боғчасига шу йўл билан ҳам борса бўларди. Худо ёлғончи қилмасин (гарчи турган-битганим ёлғон бўлса-да), кўп участкалар кооператив йўли билан қурилмоқда, Тоҳирнинг иморати ҳам ўша кооператорлар томонидан қурилган-у, қолган эди. Тавба, хато қилмасам, бу иморатнинг тиккайганига ўн икки йиллар бўлган эди: энди у пардози ва эгасини кутиб, сўлиб-тўкилиб бормоқда эди.

Бордик, кўра бошладик. Тоҳир иморатга ачиниб ва ётсираб қарар ва хонама-хона ўйчан кезар эди. Назаримда, у хурсанд бўлмасдан чиқди-ю, иморат қарши-сида ястаниб ётган тоқзор (ертоқлар)га бирдан оралаб кетди. Айрим тоқларнинг зангини кўтариб қаради. Айримидан бачкиларни узиб ташлади. Айрими остига

тўкилиб-уюлиб ётган баргхазонни тепиб-сочиб юборди.

Кейин ташвишли бир қиёфада қайтиб келди.

— Токка қараш керак. Бу йил ҳам кесилмаса, тамом бўлади. Токка «та-ак» десанг, тўхтайтиди. Бўлмаса — жунгли... — Сўнг: — Эй, — деди-да, тўхтаб қолди.

— Ҳа, нима, Тоҳиржон? — деб олдига бордим.

— Шуни ўзим абрезка қилсамми деяпман... Лекин, — билагидаги соатига қаради. Кейин ўн сотихлар келадиган тоқзорга боқди. — Йўқ, бугун кеч...

— Шу тоқларни кестириш бўлса, кестирамиз, дўстим. Мен... унутиб юборганман. Чунки ўзим уйимдаги, боғимдаги тоқларга қарашниям билмайман.

— Бўлмасам, жон дўстим, — деди у. — Эртадан қолдирмай кестириш керак буни. Яхши бир боғбон топсанг... — У чўнтагини кавлай бошлади. — Уч-тўрт сўм берсанг...

— Бўлди-е! — деб бақириб юбордим. — Қачондан бери бунақа ҳисоб-китоб қиладиган бўп қолдик. Мендан ҳам... бир пуф-да. У ёғини сўрасангиз, ўзи лўмбиллаб келиб, кузаб кетади. Нима, мен шунчалик бўп қоляпманми, Тоҳиржон? Эсингизда бўлсин, мен фақат ва фақат сизнинг олдингизда таъзимда тураман. Бошқасига...

— Бўпти-бўпти, — деди у. Зумрад ҳақидаги гап-сўзлардан кейин орамиздаги масофа бир-икки қадам узоклашган, ўзимиз ҳам андишалироқ бўлиб қолгандай эдик. — Мен ҳам энди оғирлигим тушмасин деб...

— Қанақа оғирлик? — яна бақириб юборганимни сезмай қолдим. — Нималар деяпсиз? Мен шу юрганга қанчалик хурсанд эканимни сезмаяпсиз-да!

— Бас қил. Узр... Кир кабинага. Шошма. Ё эликтадан отиб оламизми? Боягининг кайфи тарқаб кетди. Чойни кўп ичдим-да!

Мен сўзсиз машина ортига ўтиб, бағаж-юкхонадан коньяк билан битта олма, кабинадан эса пиёлаларни олиб келдим. Уловнинг тумшуғи устига қўйдим. Кейин не бир аламли хаёл билан яна бориб, ичига жигаркабоб тикилган буханкани олиб келдим.

Тоҳир тикилиб турар, мийиғида кулимсирар эди. Пиёлани олди. Чўқиштириб, отдик. Кейин... менинг чаккамдан ўпиб-ўпиб газак қилди гўё. Шунда негадир кўнглиб бузилиб кетди чоғи, мен ҳам уни қучиб ўпдим.

Тоҳирларнинг уйи, яъни Тоҳир туғилган, Учқўтонга тубли кетгунгача яшаган уйи-боғлари — Оқтошнинг қоқ марказида эди... Ҳа-ҳа, ўша гузарда. Муаллимлар ҳам ўша маҳалладан кўп чиқарди, район-туман раҳбарлари ҳам. Тинч, зиёлилар маҳалласи-да... Фақат Тоҳир милтиқ кўтариб чиқарди ўша гузардан. Бе-е, беш яшар болаям милтиқ кўтариб юрсин, биров мушугини пишт демасди. Тоҳирнинг отаси фронтовик бўлган. Ҳатто шундай гап юрарди. Эмишки, — эмиш эмас, рост! — Собир акани қайсидир фронтдаги жасорати учун Совет Иттифоқи Қаҳрамонлигига тавсия этишади. Приказ-фармон ўша пайтдаги энг нуфузли газета — «Правда»да эълон қилинади. Кейин Собир ака оқшом маҳали орденни ювиш учун блиндажга яқин офицерларни таклиф қилади. Қаерлардандир ичимлик ҳам топади. Йўқни йўндириб, палов дамлайди. Хуллас, кўплар маст бўлишади-да, битта ичи қора офицер Собир акани — «чучмек» деб атайдди. Собир ака ёнида турган автоматини олиб, уни уради. У юзини тўсган экан, қўндоқ қўлига тегиб, билаги синади. Шундан кейин орден бекор қилинган экан.

...Ўша газетами? Уни Тоҳир билади. Менимча, сақлаб қўйишган бўлса керак.

Хуллас, Собир ака ҳам жуда орли-номусли, иродали одам бўлган. Учқўтонга кетгунларига қадар, яъни мажбуран жўнатилгунларига қадар етимлар уйида Бош мураббий бўлиб ишлаган... Кейин, ўша ёқда уй-жой қилиб қоб кетганларидан кейин Оқтошга ўқтин-ўқтин келиб турардилар. Ҳамма у кишини кўрсатиб: «Герой амаки», дер эди. Бизлар — Тоҳир билан эргашиб юрардик.

Тоҳирнинг онаси ўлганидан кейин Собир ака тоқ ўтди.

Хуллас, «Жигули»ни суриб ҳайдаб ўша маҳаллага кириб бордим. Тоҳирларнинг дарвозаси оғзида тўхтадим. Тоҳир ичкарига кириб кетди-ю, беш минутлардан кейин укаси Зокирни эргаштириб чиқиб келди. У жиддий ҳамда хурсанд эди. Зокир мен билан сўрашди... Айтмоқчи, менинг хотиним — буларга узок қариңдошнинг қизи эди, шунинг учун Зокир ҳам, Со-

ра ҳам мени «язна» деб аташарди... Э, йўқ, Тоҳир билан бу тўғрида, умуман...

Нима кераги бор?

У ёғини суриштирамангиз, оқтошликларнинг барча-барчаси бир-бири билан қандайдир даражада қариндош-уруғдош чиқади. Шўрванинг сувининг суви дегандай.

— Язна, уйга киринглар, — деди Зокир. — Акамни биздан обқўйгансизлар. Бир кеб қоптилар...

— Ихтиёр...

— Мен қилишим ҳам мумкин, — деди Тоҳир менинг гапимни бўлиб. — Балки кечаси келарман. Келмасам — кетдим. Кечирасан, ука, Оқтошнинг ҳокимлари билан...

— Ҳа, энди сизларнинг давраларинг арши аълода.

— Хафа бўлма. Пенсияга чиқсам, бутунлай келаман. Ана, Жондор билан боғниям кўриб келдик. Насиб бўлса, устини ёпиб, бир ремонтдан чиқарсак, одам киргудек бўлади. Эҳтимол унгаям эгалик қиларсан. Менга бир хужра бўлса, бас. Ҳим, Дўланатепада... Бўпти. Биз йўлдан қолмайлик. Биз ҳозир мактабга кетдик. Ишонасанми, соғинганман уния.

— Ҳе, қайси йил келганингиздаям бориб кўрган эдингиз. Партамга ўтирдим, ундоқ-мундоқ деб мақтаниб эдингиз...

Тоҳир укасининг елкасидан қучиб, қулоғига бир нималарни шивирлади. Зокир тасдиқлаб чўнтагига уриб қўйди. Сездим: чўнтақда дўмпайиб турган нарсалар пул эди.

12

Мактабимиз марказда — марказдан қуйига эниб кетадиган кўчанинг шундай юзида, баландликда эди. Вақти замонда, ҳе урушдан олдин қурилган, «Ш» шаклида («школа»нинг биринчи ҳарфи) эди. Кириб кўрганлар борми? Агтанг... шифтлари бала-анд, қарасанг — бошингдан дўппи тушарди. Каридор-йўлаклар кенг, деразалари одамбўйи эди. Синфлар ҳайҳотдек...

Мактаб яқинида катта ҳовуз бор, ҳовуз! Нарироқда волейбол майдончаси, ундан нарида — кенг майдон. Боғи ҳам бор, унда йўқ дарахт — оламда йўқ эди, дессам бўлади. Ишонасизларми, ҳозир мактаблардаям

қандайдир парниклар қуриляпти. Бизнинг мактабда ўшандаёқ иссиқхона бор эди.

Хуллас, машинани маҳалладан чиқариб, катта йўлга солдим. Ундан мактаб олдига эниб бордим.

«Мактаб олдига» деяпман. Майли-да, сабр қилин-лар.

Йўл ёқасида ҳалиям бир қари тут бор. Ўшанинг тагида тўхтадим. Тоҳиржон у ёқ-бу ёққа қараб (соат тўртлардан ошган эди), кабинадан чиқди-да, чимирилганча дарвозага қараб йўл олди. Мен ҳам «қани, нима қиларкан?» деб кетидан тушдим. У дарвозадан кирди, уч-тўрт қадам босди ҳам. Кейин таққа тўхтаб қолди. Фалон сонли мактаб деб ёзиб қўйиладиган лавҳанинг ўрнида «Қўшма корхонанинг атлас цехи» деб ёзилган тахта илиғлиқ эди.

Аммо бунни кўришу ўқиш шартмас эди. Мен, уму-ман, нима ёзилганга эътибор қилмасдим.

Билганим шулки, мактаб ичидан тақа-тақ, тақ-тақ-тақ этган тинимсиз товушлар эшитилиб турар эди.

— Эй, нима гап, Жондор? — деб сўради Тоҳир қовоғи уюлганча.

— Мактабингиз йўқ, азиз дўстим, — деб жавоб бердим. — Бу — артел. Шойи, атлас тўқилади. — Кейин жигига тегиш учун атай давом этдим: — Тадбиркорлар сотиб олишди ўтган йили. Кейин уч ойда янги мактаб қуриб беришди.

— У қаерда?

— Ҳув этакда.

— Аблаҳ экансан. Олдинроқ бир оғиз айтсанг бўлмасмиди? Ҳозир ўзимни йўқотиб қўйдим... Бу мактаб — бизнинг Каъба эмасмиди, а? Жондор, сен мактабниям севмагансан ҳеч қачон. Алдама... Мен, мен қачон бу ерга келсам, шу ерни зиёрат қилардим. Ўн йилимиз ўтган. Энг завқли йиллар... Уф, ўтирган партамни сийпалаб кўрардим. Энди йўқ, демак, йўқ-да?

— Йўқ, Ҳоким бобо, — дедим.

— Кулма, жафинга тушираман ҳозир.

— Хўп, йиғлайман бўлмасам.

— Йиғла, йиғла... Э, Худойим, бу ёдгорлик эди-ку? Бу ерда отам ҳам ўқиган. Онам ҳам уч-тўрт йил қатнаган, кўздан қолғунигача... Эсергеп боболар ўқиган. Энди — артел... Қачон содир бўлди бу фожиа? Бу но-донлик?

— Айтдим-ку, ўтган йили...

— Демак, ҳозирги Ҳоким даврида бўлган-да?

— Йўқ, олдинги Ҳокимнинг охирги кунларида со-
тилди бу. Умуман, у табиатан савдогар эди. Шунинг
учун ҳам урилиб кетди-да. Қайси гўрдан приватиза-
ция деган гап чиқди-ю, давлатнинг мулки таламон
бўла бошлади.

— Қара-я, мен билмайман... Лекин ўша Ҳоким би-
лан дуч келсам, энасини кўрсатаман.

— Уни қўшни областда дейишади. Яна Ҳоким
бўптимиз.

— Ана шулар юракни ўйнақи қилади, сочингни
оқартиради-да. Ўйлайсан-ўйлайсан, кейин ўзингни
ёлғиз, бу одамларга бегона сезасан. Кейин: «Нима-
га мундай, а?» деб яна ўйга толасан... Баъзан газе-
тамнинг редактори билан ҳасратлашиб қоламан.
Уям-бечора бошини чангаллаб гапирди. «Кўплар-
нинг табиатидаги туғма йиртқичлик юзага чиқди»,
деди бир кун. Бу гап менга маъқул бўлди-ю: «Мен
ҳам одамман-ку? Менинг ҳам табиатимда нималар
йўқ?» деб ўйланиб қолдим. Тарбияга кўп нарса
боғлиқми дейман... Ахир, циркачлар ёввойи ҳай-
вонларнинг маданий-хонаки қилиб қўйишади-ку?
Балки ҳамма гап ген-ирсиятдадир. Жондор, шу те-
мада гурунглашгим келяпти. Бирон ёққа бошла...
Эсиз мактаб. Хайр мактаб!

13

Қоровултепадаги «Сабо» кафесини эсладим.
Алоҳида хоналари бор, деразалари тоққа қараган.
Бемалол суҳбатлашиш мумкин: назаримда, Тоҳир-
жон хийла тўлиб кетган, кўнглини бўшатишнинг ис-
тарди.

Машинани тўғрига ҳайдаб, катта йўл билан бор-
самми, деб ўйладим-у, шу ердан чапга буриб, артел
биносининг биқинидан ўтган торкўча билан чиқиб бо-
ришни маъқул кўрдим. Бу кўчада наъматаклар кўп
бўларди. Биз кўпинча ана шу кўчани кесиб чиқиб,
токзорларни оралаб ўтиб, Ўйиққа борардик.

Кўча хийла лой экан. Кетаяпмиз. Лекин меҳмон-
нинг чеҳраси очила бошлади.

— Булбул кўп бўлади-я бу кўчада, Жондор?

— Олақанот, майна қуритди, — дедим. — Қолган-
лари тоғларга қочиб кетган.

— Тоғларда майна йўқми? — деб сигарет тутатди Тоҳир.

— Бор-у, кам. У ёқдаги тожиклар майнани отиб ейдилар. Биз емаймиз. Лекин бир синаб кўриш керак.

Шундай кетаётган эдик, йўл ёқасида — ўнг томонда водопроводдан энгашиб сув олаётган бир аёл кўринди. Бу ерларда, биласизлар, ҳар бир хонадонда водопровод йўқ. Кўчанинг у ер-бу ерида учратиш мумкин. Ёз пайтларида одамлар навбат билан сув олишади... Ҳа-да, табиий водопровод. Тоғдаги булоқ сувларини қувурга ҳайдашган, ўша сув босим кучи билан бу ерларга етиб келади... Энгашиб, челагига қуйлаётган сувга қараб турган хотин — соф ўзбекча кийимда эди: лозимда, узун одми кўйлақда. Фақат сочи гарданида турмаклар қўйилган эдики, ана шундан уни бировга ўхшатдим.

Яқинлашиб бордик. Шўхлигим тутиб, сигнал бердим. Жуда ғалати бўлиб энгашиб турган эди-да. Ҳа, ўзларинг тушунасизлар... Аёл қаддини илкис тиклаб, бизга қаради. Ишонинг ишонманг, каттакон бир атиргул аёлга айланиб, қараб турарди. Кейин у ёрқин кулимсиради. У — Зумрад эди.

— Тоҳир, Тоҳир, унга қаранг, — дедим.

Тоҳир қарашга улгурдим-йўқми, машина Зумрадининг ёнига етди. Шартта тормозни босдим-у, ўнгдаги эшикни очдим.

— Салом берди-ик.

— Ассалом алайкум, начайлик бобо, — деди у. — Бу кўчаларда юрибсиз, адашиб қолдингизми?

Нима? Ҳа, шунақа шаддо-да у.

— Адашдим десам ҳам бўлади, бировларнинг гапига кириб, — дедим-да, орқага ишора қилдим.

Тоҳир вазминлик билан эшигини очмоқда эди. Очди-да, карахт тортгандай бўп қолди. Кейин ҳушёр тортиб:

— Яхшимисиз, Зумрад? — деди.

— Сиз сўрагандан бери десам ҳам бўлади, — деб жавоб берди Зумрад. Юрагим шувиллаб кетди: совуқ гап-да бу. Хайрият, у: — Ўзларидан сўрасак? — деб давом этди.

— Эй, бизам адашганнинг кўчаси кўп дегандай, юрибмиз, — деди Тоҳир ва у билан кўришишга човлангандек бўлди, назаримда. — Шу ёшликни эслаб дегандай... Нега бу ердасиз? Кимингиз бор бу кўчада?

— Синглим, — дангалига деди Зумрад. — Кўзи ёриган экан. Шунга қарашай деб келиб эдим. Мана шу деворнинг орқасида туради... Сизнинг чала ётган қасрингизга яқин.

— Э, унинг нимаси қаср... — Тоҳир аzza-баzza ташқарига чиқди-ю, тойиброқ кетди. Зумрад кулиб:

— Мундай кўчаларда юришним унутибсиз-да, Ҳоким бува, — деди.

— Кўп гапирманг. Келинг, кўришайлик, — деб қўлини узатди Ҳоким бува.

Зумрад дадил юриб келиб, унга қўлини берди ва менга таниш — эски гапини айтди:

— Катта йигит бўлиб юрибсизми?

— Тоҳир эгилиб кулди. Мен хаҳоладим. Ахир эликдан ошган, тагин кимсан — қўшни туманнинг ҳурматли Ҳокимига: «Катта йигит бўлиб юрибсизми?» деса... Ана сизлар ҳам кулдинглар. Аммо бу ҳазилнинг тагида кўп нарсалар бор эди: ёшлик, хотиралар, ўша шўхликлар, ўша суҳбатлар.

Қизиқ, орадан ҳеч нарса ўтмагандек туюлиб кетди менга ва буларни шу бугун — йўқ, шу кеча учраштирмасам, бир гурунг қилдирмасам бўлмастгини тушундим: ҳа-да, аслида ниятларимдан бири ҳам шу эди. Фақат Тоҳир қаршилиқ қиларми, деб ўйлардим... Мана, ўзи ташқарига чиқди. У билан кўришди. Кулаяпти. Қизиғи шундаки, Зумрад ҳам хандон отиб куларди.

Ҳа, орадан ўттиз-йигирма беш йиллар эмас, бир кун ҳам ўтмагандек эди.

Фақат Худонинг қудрати билан булар каттариб қолгандай.

Шунда ўзим ҳам машинадан чиқишни ҳис қилдим. Аммо гап кўпайиб кетади, деб ўйладимми ё бировларга кўринишни истамаяпман, деб қўйган Тоҳирни ёт назардан асрагим келдими (шу ҳолаям уларни кимлардир кўриб турганига гумоним йўқ эди. Қишлоқчиликни биласизлар...) суҳбатни мухтасар қилгим келди.

— Эй, Зумрад! — деб чақирдим.

— Лаббай, Жондор ака, — деди Зумрад.

— Берироқ ке... Раҳмат. Тоҳир билан гурунглашишни хоҳлайсанми?

Очиқ турган эшигим олдига келган жувон;

— Нега истамас эканман, — деди бемалол.

— Яша! — Шунда: «Челагингни қўйиб чиқ. Машинага ўтир!» дейишимга сал қолди-ю, тавба, Тоҳирга жияни Соранинг ҳовли-жойи шу кўчани кўндаланг кесиб ўтган йўлда экани, тасаввур қилинларки, худди олис хотира каби хаёлимга келиб, қолгани оғзимдан чиқиб кетди:— Йўғасам, гап бундай: ҳозир соат бешдан ошяпти, соат етиларда ҳув Соранинг уйига ўт, хўпми?

— М-майли,— деди у қисиниб.

— Гап шу. Биз кутамиз! — Тоҳирга қарамадим. Қарасам, бир нарса дейдигандек эди. Кейин — Тоҳир, сиз ҳам кириг энди машинага, — дедим-у, моторни ўт олдирдим. Эшик тутқичига қўл узатгандим, Зумрад ёпти. Тоҳир ҳам ичкарига кириб ўтирди. Босдим газни. Кетяпмиз. Олд кўзгудан орқага қарайман. Тоҳир қаноатда, лекин асабий. Яна сигарет тутатди-да, бирикки тортгандан кейин:

— Эй, бўри, нима қилиб қўйдингиз? — деди. Биласизлар: «бўри»ни «жондор» дейишади. Унинг мени сизлаганига келсак, бу, гапнинг маромига қараб айтиларди. Мен бўлсам, деярли болаликдан уни сизлаб ўрганган эдим.

— Нима қишпан? Яхши иш қилдим-да, — дедим. — Шу баҳонада жиянингизиям кўрасиз. Жиянчаларни ҳам.

У бирдан жимиб қолди. Сўнгра ойнадан ташқарига қараганча:

— Умуман, умуман, сиз ҳақ, — деди.

— Отангизга раҳмат, — дедим мен.

У, назаримда, жилмайиб қўйди.

— Жондоржон.

— Лаббай.

— Соранинг турмуши қалай?

— Жиянингиз шундайки, дўстим, бирпасда туманинг турмуши ҳақидаям ахборот беради. Ҳозир бо-райлик...

— Ҳа, у маҳмаданароқ.

— Мана, келиб ҳам қолдик.

— Ўзи қаерга обормоқчи эдингиз мени?

— Ай, у қоб кетди энди.

— Йўлга қара!

Дарвоза ланг очик, Соранинг поялари балаңд хон-тахтаю унинг устига териб қўйилган ҳар хил ширинликлар ва сигаретлардан иборат дўкончаси бир четда эгасиз турарди. Сигнал бердим. Сора чап қўлда узун кетган уйда экан, бошига қийиғини боғлай-боғлай чиқди-да; машинамни танибди экан, шошиб зинадан тушди.

— Вой, язна! Сизмисиз? — деб бақирди. — Кира беринг!

Мунақа майда-чуйда, қанд-қурс сотадиган, сигаретниям доналаб пуллайдиган ёймачилар мелисадан қўрқишмайди. Мелисалар ҳам уларга парво қилишмайди. Аммо кундуз куниям ароқ сотадиганлар мелисанинг қорасини кўрса, безиллаб туради. Ҳа, битта-яримта мижоз мелисалар бундайлардан «улуши»ни олади-да: «Эҳтиёт бўл. Туя кўрдингми — йўқ», деб кетишади.

Мен Соранинг ҳам ароқ сотишини билардим. Аммо билмасликка солардим ўзимни.

Бундан ташқари, унинг уйига — шу ҳовли-боғчасига қачон келганимни эслолмас эдим.

Нима бўлгандаям Сора менинг ташрифимдан қўрққанини сездим-да, «Жигули»ни дарвозадан киритибок моторни ўчирдим. Ташқарига чиқар-чиқмас:

— Ичкарига қара, — дедим унга. — У ёқдан ўт... Ана, кимни обкелдим!

Сора бақириб юборди:

— Тоғам-ку, тоғажоним-ку?!

Мен орқага қайтиб, дарвоза табақаларини ёпдим. Улар кўришмоқда, Сора Тоҳирни ялаб-юлқиб ўпар, кўзидан дув-дув ёш тўкилар (қаранг-а йиғлашга улгурганини!), Тоҳир эса ўзини орқага тортиб ва сезиларли ғижиниб, жиянининг елкасига қоқарди.

— Бас, бас. Мана, келдим... Ҳаммангни соғиниб келдим. Ана, Жондор билади. Ҳа, ўзингдан гапир. Бола-чақангдан гапир... Бўлди қил энди! Бор, иккита стул обчиқ! Стулинг борми?

— Вой! Нимага бўлмас экан! Лекин бу ерда ўтирмайсизлар! Уйга кирасизлар! Язнажон, уйга тортинг... Ана, меҳмонхонага. Худога шукур, тоғажон, кунимиз ўтиб турибди. Жиянларингиз ўқияпти... Куёвингизни-

ям иши ёмон эмас. Бутун йўлдан келди. Ҳалигина чиқиб кетди кўчага.

— Стул обчиқ.

— Йўқ-йўқ, — дедим мен. — Меҳмонхонани бир кўрайлик... Соражон, меҳмон кўп келадами уйларингга?

— Э, куёвингиз маст бўлганда, жўраларини судраб келади. Кейин зўрға чиқариб юбораман... Лекин, тоғажон, сизни кўп мақтайди-да. «Тоҳир акам бор, нима ғамим бор», дейди шўрлик. Менга қаранг, унга нима қилиб эдингиз?

— Ай, ўтиб кетган гап у... — Кейин менга: — Жондор, меҳмонхонани жуда кўргингиз келаётган бўлса, кириб кўринг. Лекин мен шу ерда ўтираман. Бор, курси-пурси обчиқ. Кейин гапирасан. Эрингга нима ёрдамим текканини ҳам айтиб бераман, — деди Сорага.

Сора инжиқланиб мени меҳмонхонага бошлади-да, ўзи иккита бип-бинойи стул обчиқиб кетди.

О, камбағални кўчганда кўр деганларидай, бу ёймачининг меҳмонхонасидаги жиҳозлар, Худо ҳаққи, мендаям йўқ: креслолар, диван, буфет. Бир четда сандиқ, унинг устида бахмал кўрпа-кўрпачалар. Креслолар орасидаги столчада бўлса олма дейсизми, анорми, ноқдан ҳам бор, ҳалигидай ассарти қилиб бир лаганга териб қўйилган экан. Мен Тоҳир билан Зумраднинг қаерда ўтиришини тахминладим-у, ётар жойларига қолганда, ўйланиб, ташқарига чикдим.

Тоҳир унга пул бераётган экан. Гапини ҳам эшитдим.

— Куруқ қўл билан келдим, жиян. Ол, ол... Мозорбости бу. Болаларингга.

— У ёққа — уйингизгаям бордингизми?

— Укангизнинг уйига де.

— А, энди, барибир-да.

— Бордим. Энди кампирнинг қабрини зиёрат қилиб, бир калима қуръон ўқишим қолди, — деди Тоҳир ва шу нарса хаёлимга келмагани учун андак уялдим. Ҳа, бу бола — азадан шунақа — дўстларга меҳрибон, ҳақгўй, ота-онасини беҳад ҳурмат қиладиган йигит эди. Ахир, эслаб кўринглар: у падари бузрукворининг сўзидан чиқмай, у киши айтган оилага куёв бўлган, ахир!

Анаву барно қиз ҳам (ҳамон у гўзал эди) ўша раҳматлининг Тоҳирга айтган бир оғиз гапи туфайли... Тоҳирдан жудо бўлган эди: улар қўшилишганда, ким билади дейсиз, балки фарзанд ҳам кўришарди. Одам-зодни билиб бўлмайди.

Аммо, лекин, ҳозир улар қўшилишса, айти муддао бўларди... Шошмай турунглар, бир чеккадан айтаяпман-ку?

15

Зинадан тушиб, уларнинг олдига бордим. Сора иккинчи стулни бўшатиб:

— Язнажон, ўтиринг. Сизгаям раҳмат, — деди-да, кулди. — Мен ким нималарни ўйладим ҳали, сизнинг машинангизни кўриб... Тоғажон дейман, шу мелисаларда азройилнинг бир туки бўлса керак-а?

— Бор, бор, — дедим.

— Бўлмасан мен битта чой қилай. Ё кофе дамлаб келайми сизларга?

— Дурустсан-ку, — деб кулимсиради Тоҳиржон. — Майли, дамласанг, дамлай қол.

Сора чопқиллаб кетди. Мен бироз мулоҳаза қилиб олгач:

— Бағажниқда ҳалигилар бор. Обкелайми? — дедим.

— Бу ерда қандоқ бўларкан. Болалари кеп қолса... — деб чимирилди Тоҳир.

— Нима? — деб бақирдим. — Болалари кеп қолса!.. Оқшом нима бўлади — сизни Зумрад билан кўришса?! Мунақа инжиқ, серандиша бўлишни бас қилинг, дўстим. Бўлар иш бўлди.

У оғир бош ирғади.

— Сиз ҳам ўтирасиз-а? — деди кейин менга боқиб. Чехрасида андишадан кўра ҳадик, кўрқув кўпроқ эди.

— Бўламан, бўламан, — дедим-да, ўрнимдан турдим. Сўнгра анаву хонтахта қошидаги курсичани келтириб, орамизга қўйдим. Сўнгра машина юкхонасидан таңдиркабоб билан коньякни обкеддим. Кейин меҳмонхонага яқин бориб: — Сора! Иккита пиёла керак! — деб бақирдим. — Рюмка!

Биз ярим соатча ўтирдик. Тоҳир ўзини эркинроқ сеза бошлади.

— Дўстим, ҳали онангизнинг қабрларини зиёрат қилиш ҳақида гапирдингиз. Менимча, уям қолади бугун. Ичганмиз... Бу ёғи кеч бўп қолди. Насиб бўлса, эртага...

— Эртага? Нима, бугун қоламанми? — деди Тоҳир хушёр тортиб кетиб.

— Бўламсам-чи, — деб атайин дўқ қилдим: биламанки, қолгиси йўқ эмас. — Хоҳласангиз, бу ерда тунайсиз.

Яна бир стул обчиқиб ўтирган Соранинг, ниҳоят, гапимизга фаҳми етди:

— Вой, қолинг, тоғажон, — деб лўлилик қила кетди. — Жиянчаларингизни кўрасиз. Уларнинг боши осмонга етади... Айтмоқчи, куёвингиз сизни мақтай бошлаганда, улар бирам қизиқади-е, бирам қизиқишади... Айтмоқчи, нима бўлиб у сизга мунчалар суянадиган бўп қолган-а, тоғажон?

Бу гапга мен ҳам дафъатан қизиб, Тоҳирга қарадим. У мийиғида кулимсираб:

— Бир оқшом чўлдан қайтаётиб эдим, — деб бошлади кулимсираб. — Чанқаб қолган эканман. Иван — шопирим минерал сув обкелгали дўконга чопди. Мен чекиш учун ташқарига чиқдим. Шунда йўл ёқасида тўполон бўп қолди. Қараб турсам, Соражон, эринг — уларнинг биттаси. Назаримда, шумлик қилаяпти. Шунда мелисалар кеб қолишди-да, эрингни судрай кетишди. Шунда Иван ҳам етиб келди. Унга: «Бор, анавуларнинг барини бу ёққа обке», дедим. Иван нима деган — нима қўйган, мелисалар Тошқулни ўртага олиб келишди. Суришгирсам, эринг навбатсиз ичимлик олмоқчи бўлган экан. Ўзининг кайфиям бор. Бунинг устига, ўзининг юк машинаси йўл четида турибди экан. Шу... Мелисаларга айтдим-да: «Шу йигитни мен кафилликка оламан. Катталарингга бориб айтинглар», дедим. Эрингга қилган ёрдамим шу бўлган.

— О, бу — жиддий ёрдам, — деб қўйдим. Сора бўлса ирғиб туриб, тоғасини яна ўпа кетди, яна кўзида ёш. «Бу ерда йўқлигингиз билинади», дейдими-е.

Қарасам, Тоҳир яна сиқила бошлади. Соат ҳам фалон бўлаётир. Шунда Сорага дангал айтдим:

— Менга қара. Ўзингни бос. Гап шундаки, Тоҳиржон уйингда қолар бўлса, эшитяпсанми, қолиши мумкин, аммо битта шарт билан. Яъни Зумрад ҳам келади. Ҳали замон кеб қолишиям мумкин. Тушундингми?

— Э, кўйсангиз-чи, — дея Тоҳир ўрнидан туриб, нари кетди. Бу эркалик эмас, яширин бир андиша эди.

— Зумрад?! — деди Сора кўз ёшлари бир сонияда қуриб.

— Ҳа, танимайсанми уни? — дедим.

— Вой, язнажон, мен ўлай, — деб яна жойига ўтириб қолди у ва бошини силкита бошлади.

— Ҳа? Нима бўлди? Оранглардан ола мушук ўтганми?

— Э, йўғ-е, ҳалиям биз қалинмиз, язнажон. Лекин гап бошқа ёқда... — У Тоҳирга ўғринча қараб олди-да, менга яқинлашиб, шивирлай бошлади: — Куёвингиз Тошқул ўлгур уни ёмон кўради. Уни ж... дейди. У билан гаплашган кунинг сўяман, дейди. Худо бир-а... Сизлар билмайсизлар, у — фирт аҳмоқ! Мени, мени бировлардан рашк қилиб дўппослайди. Айниқса, йўлдан келганида.. «Уйга ким келди? Қачон келди?» Сўрайди, суриштиради. Энди, язнажон, сиздан яширадиган сирим йўқ. Ўзингиз ҳам биларсиз, мен... магазинлар ёпилганда, баъзи ҳожатмандларнинг ҳожатини чиқараман.

— Ароқ сотасан?

— Ҳа, вино. Баъзан пива...

— Хўш?

— А, у ичувчиларнинг томоғи тақиллаб қолганидан кейин кечаси бир маҳалдаям келиб сўрайди-да. Нима қилай? Ана, ана ўшалардан рашк қилади Тошқул.

— Шу ишни қилмасанг бўлмайдимми?

— Вой, нималар деяпсиз, — деди у жиддий тортиб. — У ўлгур ўн-ўн беш кун йўқолиб кетиб, Тожикистонларга, Туркменистонларга бориб келиб, кейин топган беш-тўрт сўм пулини ресторанда совуради. Менга бермайди, Худо урсин, бермайди.

— Ҳим, бир ўзи...

— Ҳа, ўзи еб-ичиб тамом қилади. Тагин кечаси бир маҳалда маст бўп келиб, мен билан жанжал қилишини айтмайсизми? Вой, дардим ичимда, язнажон. Бир-икки марта меласага ёзиб бераман, деб эдим, бўйнинг

узилгир бокс қилиб кетди. Мана шу кўкракларим ҳалиям оғрийди.

— Ҳа, жанжалларинг қулоғимга чалинган эди, — дедим: ҳақиқатан ҳам айрим қўшнилари ёзиб беришган эди. Ариза, шикоят. «Ҳа, тартибга чақирамиз», деб қўярдим. Бир-икки марта Тошқулгаям айтгандим: «Қисиброқ юр, бола», деб. Лекин, гапнинг тўғриси, Тошқулнинг рашк қилишидаям жон бор эди... Биродарлар, бу гап орангларда қолсин, мен борини айтаётганим учун айтдим. А-а, сен ҳам биласанми? Унда тушунарли. Хуллас калом, Соранинг дийдиёсидан маълум бўлдики, Зумраднинг бу даргоҳда қолиши гумон.

— Гап бундай, — дедим бирдан унинг арзиҳолини кесиб. — Биз, яъни мен Зумрад билан келишиб қўйдим. У соат еттида шу ерда бўлади. Қулоқ сол! Мен ҳам бироз ўтираман сизлар билан... Тоғанг соғинган уни. Фақат бировга билдирмайди.

— Мен нима қилай? Маслаҳат беринг.

— Маслаҳат шулки, эринг ҳозир ресторандами?

— Худди ресторанда. Бошқа жойда ичмайди... Ичман деса, ана, уйда коньяк ҳам бор.

— Хўш, чиқиб кетаётганида кайфи йўқмиди?

— Оз-моз бор эди.

— Ҳим, шу кеча эрингни қамаб қўйсам, нима дейсан?

Сора анграйиб қолди.

— Қамаб? Мелисахонага?

— Ҳа, эрталаб чиқариб юбораман. Тоғангни бу ердан обкетганимдан кейин.

Сора муштумини тумшугига тираб хўб ўйланди-да, ҳамон ўрик остида қандайдир хўмрайиб, ҳамон чекаётган Тоҳирга қараб олди. Кейин менга шивирлади:

— Қаманг. Кўзи очилсин.

— Гап тамом. Хўш, уйингда нима етишмайди? Биз ҳозир кўчага чиқамиз. Вақт ҳам, мана, олтидан ошиб кетди... Хўш, гўшт-пўшт борми? Яна нима керак?

— Фақат шу.. гўшт олмаган эдим. Лекин сизлар айланиб келаверинглар. Мен ўзим физ этиб бозорга...

— Бас қил.

— Хўп-хўп, язнажон... Кечирасиз, мелисахонада — турмада уни уришмайдими? Қўлларингга тушган одамни урар экан-ку мелисаларинг. Кейин яна тилидан тилхат олиб...

— Уни уришмайди. Бор, ҳаракатингни қил... Тоғанни кўнглини топ. Уч йилдан бери биринчи марта келиши. Сени уйингга, умуман, келмагандир...

Сора бир зумда ўзгариб, очилиб-кулиб, Тоҳирнинг қошига йўрғалади.

— Тоғажон, зерикдингиз-а? Зерикманг... Ҳозир ҳаммаси яхши бўлади. — Жинқарча хаҳолаб кулади денг. — Ўйиқни эслаймиз ҳали! Лола терганларимизни...

— Болаларинг қачон келади ўқишдан?

— Ҳадемай кеб қолишади. Ҳе, бутун байрам бўлади улар учун... Ўзимиз учун ҳам.

— Ҳим, кўп ишлар режасиз бўп кетяпти-да, Соражон. Мен бунга ўрганмаганман. Бутун аллағайтиб...

Мен пиёлада қолган коньякни уриб олиб:

— Кетдик, Тоҳиржон. Бир шамоллаб келайлик, — дедим.

Тоҳир қандайдир қийновдан қутилгандек шошиб келиб, машина эшигини очди. Сора эса дарвоза табақаларини очди. Биз ҳадемай кўчага чиқдик.

17

Кетаяпмиз. Марказга-да... Бу кўча туман этагидан ўтган йўлга параллел тушган.

Олдукўзгудан қарайман. Тоҳир энгашиб ўтирибди. Қандайдир шишиниб кетган. Полвонлар курашга тушиш олдида ўз-ўзидан шишиниб кетишади. Бу ҳам курашга тушадиганга ўхшар ва ўхшамас эди. Ўхшамаслиги — бу зиёли, жуда маданиятли бир шахс эдики, назаримда, найинки машинага, балки тумангаям сигмайдиган каби эди. Шунда унинг Соралар ҳовлисида ўзини тутиши — атрофларга чимирилиб қараши, ўрнидан туриб кетишларини эслаб, бу масканга, яъни ҳовлини ўраган пахса деворлару тартибсиз экилган дарахтларга, тақир еру қанд-қурс териб қўйилган хонтахтага, қолаверса, баланда ёғоч дарвозага ҳам нақадар бегона эканини ҳис этдим.

Ҳа, унинг аслида мана шундай маконда туғилиб, эсини таниганига ишониб бўлмас эди.

Лекин бу — факт эди.

— Яна нимани ўйлаяпсиз, Тоҳир? Кўп чекаяпсиз-да лекин...

— Ҳа. Э, кечирасиз. — У гапимни ўзича тушу-

ниб, эшик ойнасини туширасолиб, сигаретни ташқарига отди.

— Оббо, — дедим. — Жуда ўзгариб кетибсиз, жўра. Ўтган сафар келганингиздайм бир нави эдингиз... Ҳозир бошқа бир дунёдан келиб қолган одамга ўхшайсиз.

У менинг елкамга тикилиб турди-турди-да:

— У ёқдаям баъзилар шундай дейишади, — деди. — Мен бўлсам тобора сиз айтган бошқа одамга айланиб боряпман. Қарияпманми, нималарнидир сарҳисоб қияпман. Унга сари ёлғизланиб боряпман... — У яна сигарет чиқарди. — Вилоятдаги Ҳоким танишлар билан учрашиб тураман. Худо ҳаққи, кўплари ёқмайди. Қўлида нафс, такаббурлик устун... Кўпи ўқимаган, ўйламаган, тарбия кўрмаган, ҳалигидай қадриятларимизга панжа орасидан қарайдиган кимсалар... Уларни тарбиялаб бўлмаса. Фақат ишдан ҳайдаш мумкин... Эй, бир воқеани айтиб берайми?

— Қулоғим сизда. Лекин, Тоҳиржон, ресторанга яқинлашиб қолдик. Қора кўзойнагингиз борми, тақиб олинг.

— Нега? — ҳайрон бўлди у. — Ресторанда нима қиламиз?

— Гап бор. Ресторанга кирмаймиз. Мен ўзим кирсам кираман... Э, ана унга қаранг! Худо берди.

Ресторан олдидаги ёш-ёш чинорлар тагида талай одам тўпланиб турар, бизнинг Тошқул ўртада «ваъз» айтарди. Ўзи оёғида зўрға турибди.

Ана шунинг учун, шекилли, оғзимдан «Худо берди» чиқиб кетган эди: ахир, қўлга тушди-да у.

Машинамни нақ ресторан қаршисида, йўлнинг ўнг чеккасида тўхтатдим. Улар — йўлнинг чап тарафида. Жўрттага бир муддат уларни томоша қилган киши бўлиб турдим. Охири Тошқулнинг кимгадир ҳамла қилганини кўзим илди-ю, мамнун бўлиб, машинадан чиқдим. Форманинг у ёқ-бу ёғини тортиб қўйиб, ресторан томонга йўл олдим.

Мени кўриб, одамлар четлана бошлади. Ўртада Тошқул билан бир пачоқ кимса қолди. Ресторан эшигининг ортида иккита курсантим ойнадан қараб турган экан, қорамни кўриб, шайланиб чиқишда шумтакалар. Бораяпман йўлни кесиб, у ёқ-бу ёқдан келаётган машиналар менга йўл беришади. Ниҳоят, чи-

норлар остидан ўтган... ўша ариқдан ҳатлаганимни биламан Тошқулга жон кирди-ку!

— Э, язнажон, вақтида келдингиз-да, — деб менга пешвоз чиқди. Сорага тақлид қилиб, буям мени «язна» деб атарди.

— Юр, юр. Нима гап? — дедим. — Тинчлик борми бу оламда?

Атрофдаги айрим одамлар тўнғилашиб, Тошқул маст бўлганидан кейин «кансерт» кўрсатишини айта бошлашди. Аммо мендан бир нур — адолатли қарор чиқишига ишонмасликлари ҳам кўриниб турарди. Шунинг учун аксари лоқайд, ўзича тўнғиларди.

— Мана, мана бу сўтакни қаранг. Бунинг туришини кўринг, — деганча олдинга тушиб, қўли билан ўша бечорани кўрсатиб илдамлади у. Индамадим, «тўхта» демадим ҳам. Ишқилиб, бир муштлашув бўлса, ишим битади ҳисоб.

Худди айтганимдай бўлди: Тошқул жонивор мендан қувват олдим, бориб, ўша — қалтираб турган бечоранинг жағига солди. Ул учиб кетди. Мен мелисаларга имо қоқдим. Улар тушунишиб келиб, Тошқулни ушлашди.

— Қўйвор! Сенларниям соламан айлантириб, — деб бўкира бошлади куёв.

Мен сабр-тоқат қилиб турдим-турдим-да, одамлар ўрнидан турғазиб қўйган шўрликни — у ҳақиқатан ҳам лўм-пўм пролетар — мардикор эди — ёнимга қақирган бўлиб:

— Нима гап ўтди оранглардан? Нима гуноҳ қилдинг? — деб сўрадим.

— Э, унда гуноҳ йўғ-е... Гуноҳ нима қилсин бу бечорада, — дейишди кимлардир энди бемалол овоз чиқариб.

— Гуноҳим шулки, начайлик бобо, ўтган куни кечаси Тошқул акамнинг уйларига бориб, янгамдан яримта ароқ олган эдим. Энди, қистаб қолган эди-да.

— Қистаб қолган бўлса, бошқа жойга бор эди. Нимага эрсиз хотиннинг... э, эри йўлга — камандировкага кетган аёлниги уйига ярим кечадан кейин борасан? — Тошқул шундай деб яна унга талпинди. Ярамас кучли бола, бекорга юз тонналаб юк тортадиган машинани ҳайдамайди: курсантларнинг қўлидан чиқиб кетди.

Аммо бу ёқдаги томошабинлар мардикорни панага олдилар. Тошқул ўртада туриб қолди. Кейин менга зуғум қилиб, сўради:

— Мен тўғри гапиряпманми, язнажон?

— Э, язнанг ўлиб, язнасиз қол! — деб юбордим ҳаммага эшитарли қилиб. — Ўшандай покиза хотинингни шундай бир кимсага раво кўриб турибсанми?

— Ахир... — У йиғлаб юборди. Лекин бу одамни ачинтирадиган йиғимасди.

— Хўш, энди нима қиласан? — дедим, уни яна кўзгаш учун.

— Ўлдираман, — деб аланглади у. — Бошқалар ҳам боришган кечаси. Эшитдим. Уларниям топаман. Кўради бари...

— Сен хавфли бўлиб қолибсан, — дедим хотир-жамлик билан. — Бир-икки кун дам олишинг керак. Ўйлаб кўришинг керак. Дунё бедарвоза эмас. Мен сенинг бу машмашаларингга тоқат қилиб чарчадим. Энди сабр косам тўлди, ука. Қани, — деб курсантларга буюрди, — олинглар буни, оборинглар! Салқингина хонадан жой беришсин!

— Язна?! — бўкириб юборди Тошқул. — Сизми бу? Сизга нима бўлди ўзи?

— Ўзингдан сўра, — дедим-у, орқага буридим. Шунда йўлнинг у бетидан тагин иккита мелисам келиб қолди. Уларгаям ишора қилдим. Кейин ариқ бўйида атай тўхтаб, Тошқулнинг икки қўлтиғидан олишиб, оёғини ерга тегизмай обкетишганича қараб турдим. У бақириб, сўкиниб, вой-войлаб борарди.

Мени шу тобда томошачи одамларнинг бу ишимга муносабатини билиш ҳам қизиқтирардики, айти кўнглимдаги гапларни эшита бошладим:

— Раҳмат-е, начайлик бобо... Хўб адолатли иш қилдингиз-да. Отангизга раҳмат... Ўзимиз ҳам ўйлаб юрардик, начайлик бобо беҳабарга ўхшайдилар деб.

Ана шунақа, азиз дўстларим! Бир ўқ билан бир неча қуённи урдик. Биринчиси, Тоҳир билан Зумраднинг учрашувига халақит берадиган жанжалкашдан қутилдик. Иккинчидан, одамларнинг назарида, камина яна-да адолатлироқ бўлиб кўринди. Учинчидан...

— Нималар бўлди у ерда? Тошқулни обкетишди-ми? — деб сўради Тоҳир.

— Ай, қўяверинг, — дедим. — Ҳечқурса шу кеча Сора бечора тинч ётсин, дедим. Йўлдан келганидан кейин ҳафталаб ичар экан-да бу ярамас. Билардим, ўзимам билардим... Энг хунуги — маст бўп уйга борганидан кейин Сорани ураркан.

— Сорани... — деб ғалати шивирлади Тоҳир. — Хотин кишини уриш — бу ҳақорат эмасми эркак учун. А, Жондор? Мен шу фикрдаман.

— Мен ҳам, — дедим. Лекин кампирим жуда ўтказиб юборганда, ҳалиям қўлим кетиб қолади.

— Эркак билан уришиш — бу — бошқа гап.

— Кечирасиз, Тоҳиржон, сиз ҳам уришганмисиз? Мактабда уришганингизни эслолмайман. Лекин штанга кўтарардингиз. Брусидаям яхши ўйнардигиз. Военний делода «стрилок» эдингиз. Милтиқ борми?

— Бор албатта. Ҳозир деворда... — деди у. Кейин кулимсираб давом этди: — Чўлдаги совхозга директор бўлган пайтларим эди... Эй, соат етти бўляпти-ку? Қаёққа боряпмиз?

Мен дафъатан хурсанд бўлиб кетдим: демак, унинг Зумрад билан учрашишга найинки хуши бор, шуни кутяпти, чамамда,

— Ҳозир қайтамиз, — дедим. — Сиз чап бурчакка ўтиброқ ўтиринг, Тоҳиржон. Кўзойнакни тақинг. Хўп денг. Бир жойга кириб чиқамиз.

— Хўп. Айтмоқчи, сиз Тошқулни қаматганингизни Сора билса, нима дейди?

— Раҳмат дейди.

— Ажаб савдолар.

— Хўш, чўлдаги совхозда нима бўлган эди?

— Э, ҳа. — У яна чека бошлади. Лекин чехрасиям очила бошлади. — Бир тракторчи йигит нуқул тўйларни бузиб юраркан. Маст бўлиб олиб... Унга раҳбарининг ҳам, парткомнинг ҳам кучи етмас экан. Олдинги директорнинг ҳам. Гапни қулоғига олмас экан. Йўғасам неча марта муҳокама қилинган... Хуллас, бир оқшом идорага чақирдим. Хушёр эди. «Нималар қиялсан, дўстим? Ўзингга ҳисоб берасанми-йўқми? Нимага одамларни хафа қиласан?» дедим. «Э,

шулар одам бўлди-ю...» деса бўладими! Айлантириб солдим. Хўб урдим, тепдим. Охири ўрмалаб, кечирим сўради. Шу билан тартибга келди... Эй, Жондоржон, урушлар бўлади-ку, а? Каттакон урушлар... Ўшалар, менимча, гап-сўз, муроса-ю мадора, сулҳлару шартномаларнинг аҳамияти қолмагандан кейин бошланса керак. Нима дединг?

— Сиз биласиз-да, — дедим: ҳақиқатан ҳам билмайман-да бунақа жиддий масалаларни. Кейин кулдим. — Лекин бизнинг мелисахонада албатта...

— О, гапирманг, — деди у. — Биздаям аҳвол шу. Тузатиб бўлмайди. Ҳатто газетамизда начайлик мелисанинг устидан фельетон ҳам чиқди. Қайтамга редактор укамни қасдлаб қўлга туширишди. Тилла магазинда ишлайдиган бир жувон билан салом-алиги бор эди. Баъзан ўшанинг ичкариги бир ҳужрасида сал-пал ичиб, ишрат қилиб чиқарди. Мен унга: «Қўйинг ўша жононни. Унга пулингиз керак. Сизни писанд қилмайди. Хор қилманг ўзингизни...» деб бир-икки марта айтган ҳам эдим. Йўқ, бир кунни ўша начальник мелиса...

— Тушунарли, — дедим. Марказдаги бозорга қайрила бошлагандим. — Қамашдимми ўша редакторингизни?

— Эй, бозорга киряпмиз-ку?

— Ҳа, сабр қилинг, — дедим. — Чапроққа сурилиб ўтиринг. Бу томонда дўкон йўқ... Хўш, қамашдимми? Қутқаргандирсиз?

— Албатта. Бир турк қўшиғида айтилганидай — у туманда «ундан ўзга кимсам йўқ». — Кейин ғамгингина кулди дўстим. — Ишонасизми, кейин билсак, улар ўша магазинчи жувонни қўлга олишган экан.

— Ў-ў, нега «улар» деяпсиз?

— Унинг душмани кўп эди-да! У ҳатто туман прокурорини ҳам фельетон қилган эди.

— Да-а, сизнинг «добро»нгиз билан-да?

— Шундай десаям бўлади.

Бозор дарвозасидан «бепўшт-пўшт» кириб, тўғри гўшт дўконлари қошига бордим. Ўзим бу ердан гўшт олмас эдим. Олсам, маҳалла дўконидан олардим. Баъзан даштдаги моллардан биронтасини келтириб сўярдим. Ҳа, энди текингаям тушиб турарди серкаперка дегани... Айниқса, тўйларга борсам, улушга қўзи, ҳатто қўй беришарди. Олиб, багажга босар-

дим-да, ўтирмасдан жўнаб қолардим... Хуллас калом, гўшт дўконидагилар мени таниб қолишди. Бошлиғи халатининг тугмаларини ўтказа-ўтказа чиқа бошлади. Мен тезроқ бориб, у билан кўришдим-да, орқага қарамасдан айтдим: «Ким ўтирибди машинада? Топинг, шахримни бераман. Ёнимдан қаранг...» У таниди-ю: «Э, Тоҳир ака-ку, бир қўлларини олай...» деб интилиб қолди. Билагидан шундай қисиб ушладимки, кўзлари олайиб кетди. «Аъзадор, — дедим. — Хотини ўлган-ку? Бугун Тошкентга ўта туриб бир тушган экан. Сиқилиб кетганидан. Менга соткасидан телефон қилди. Кутиб олдим. Қорни оч экан. Битта қозон кабоб қилайлик, деди. Тамом. Тушундингизми?» «Э, садағаси кетай ундай одамларни. О, оталариям... Ҳозир...» У бир кўзининг бугун бир сонини газетага ўраб чиқди. Уни шу ерда қолдирдим-да: «Кейин ҳисоблашармиз», деб изимга қайтдим.

Гўштни багажга ташлаб, кабинага кирди камина. Ана, иш битди — айби йитди дегандай орқага қайтдик. Бозордан чиқдик. Олға! Соат ҳам уч минути кам етти бўлган эди.

Давом этаверайми?.. Айтдим-ку сизларга, китоб ўқишга тоқатим йўқ эди. Тоҳир айтганларини ёдлаб қолардим деб. Ўқитувчиларни ҳайрон қолдирганимниям айтдим, шекили.

Шунинг учун Тоҳирнинг бу сафари давомида узундан-узоқ ўйлари, айтган фикрлари ҳам калламга мухрланиб қолган экан. Худо ҳаққи, буни ўзим ҳам ҳозир сезаяпман.

Тўғри, ичимда ўйлаб, мулоҳаза қилганим бор.

19

Хуллас, Соранинг уйига бордик. Бу гал дарвозаси берк экан. Зумрад келганини тахминладим. Сигналдан кейин Сора бир табақани, кейин — бизни кўргандан кейин иккинчи табақани очди. Ҳалиги хонтахтаям ғойиб бўлган эди.

Унинг бир-иккита жужуқлари (жами олти боласи бор-да) уй олдидаги ишком остида бир оққина улоқни қучиб турган экан, Соранинг даъвати билан чопиб келиб, Тоҳирнинг тиззаларига ёпишди.

Тоҳир уларни ўпти, эркалади ва шўрлик буларгаям уч-тўрт сўмдан улашди.

Шуни айтишим керакки, Тоҳиржон тагин бу мас-
канда паришонҳол бўлиб қолган эди. Меҳмонхонага
кирганидан кейин шифтда ярақлаган уч чироқли қан-
дил қаршисида бир зум қотиб қолди-да, кейин бема-
лол хўрсиниб юбориб, (ниҳоят) плашини ечди. Крес-
лога гуп этиб ўтирганидан кейин суянчиққа аста яста-
ниб, бир онга кўзларини юмди. У ниҳоят, ўзи истаган
манзилга етиб келгандек эди.

Кейин:

— Битта чексам майлими? — деди гоҳ менга, гоҳ
Сорага қараб.

Сора дод-войлаб қолиб, тўрдаги буфетдан биллур
кулдон келтириб қўйди креслолар орасидаги столчага.
Сўнг ундаги ноз-неъмат ва мевалар тўла идишларни
сал-сал нарига сурди-да, каминани ҳам ўтиришга так-
лиф этди. Ўтирганидан кейин у турган ерида чўнқай-
ди ва биз гўё дастурхонга фотиҳа ўқидик.

Кейин мен уни ташқарига имлаб, столчадаги Хоно-
бод коньягини очдим-да, Тоҳирнинг ёнидаги қадаҳча-
ни ярим қилиб:

— Тоҳиржон, ҳозир келаман, — дедим.

— Бемалол, — деди у. — Телевизори йўқ экан-да?

— Топтирамик.

— Ҳозир, тогажон. Магнитофон ҳам бор. Ҳар хил
қўшиқлар дейсизми, худога шукур, бор. Ҳозир обке-
ламиз... Язнажон, бир минутта ташқарига чиқай-
лик! — деди кейин айёр жувон.

Унга эргашиб чиқдим. Табиий, багажни очиб,
гўштни чиқариб бердим. Унинг кўзлари ўйнаб кетди.

— Вой, бутун бошли сон-а! Сиз олдингизми,
тоғам?

— Узумини е, боғини сўрама-е. Қўранг борми?
Кабобга? — дедим.

— Нимага бўлмас экан? Кабоб қилиб сотаман-ку
баъзан.

— Ҳа, сени қўлингдан кўп ишлар келади... Хўш,
Зумрад келдимиз?

У бирдан шивирлади ишшайиб:

— Нариги хонада ўтирибди. Сурприз қиламик.

— Яхши. Закускага ниманг бор?

— Ҳозирча мева-чева. Беш-тўрт бўлак қовурдоқ
ҳам бор-у, эскироқда.

— Тандиркабобни еб бўлдингларми?

— Вой, анавилар талаш қиб кетишди. Ўзимам билмай қолдим. Қирилиб кеттурлар.

— Қарғама.

— Тошқул пиённи...

— Яхши камерага жойлаб қўйишади. Кўрпа-тўшагиям бор.

— Раҳма-ат. Айланай сиздай язнамдан... Сиз бўлмаганда, тоғамни кўрармидим.

— Айтмоқчи, телевизор, магнитофон...

— Ҳозир обкираман. Япон телевизоридан олиб эдим. Сиз бораверинг. У енгилгина... Хайрият, пистакўмирим тугамаган эди. Ўша уйда борини эрмак қилиб туринглар, язнажон. Мана, ёш мол экан, бир пасда пишади. Кейин, кейин паловми?

— Ўйлаб кўрамиз. Зумрад қайси хонада?

— Болалар ётадиган хонада. Ҳой, язнажон, бир кийимларини обкелди, бир кийимларини! Шуларни кийиб саҳнага чиққанини кўрганман. Қўйинг, ўзига оро бериб олсин. Хурса-анд ўлгудай... Тошқулни тинчитиб келганингизни эшитиб, бир гули ўнта бўлиб очилди. Йўғасам беқасам чопонда, қунишибгина келган эди. Тугунини қўлтиғига қисиб... Ҳалиям ўн саккиз яшар қиздай, а?

— Бўпти, мендан ёрдам керак бўлса, чақирасан, — дедим. — Мен қай алфозда ўтиришимизни — ким қаерда ўтиришини бир ўйлаб кўрай... Катта ўғлингга айт, укалари телевизор кўрамиз, деб бу ёққа кириб юрмасин.

— Албатта. Ўзи Ботиржон ҳам ҳозир кеб қолади. Корейс тилини ўрганапти. Курси очилган-ку? Битирсам, Қурияга...

— Тушундим.

— А, чёрно-белий телевизоримиз ҳам бор.

— Қойил.

Меҳмонхонага кириб, қўйилган Хонобод коньяги ичилмаганини кўрдим. Бошқа пиёлага ўзимгаям қуйиб:

— Хе, ўтар дунёда сал яйраб қолиш ҳам керакда! — дедим. — Ўйлайман-ўйламан, дейсиз. Ким ўйлаб, бу дунёнинг тагига етипти? Бори шу экан, менинг назаримда... Одамлар ўзгармагунча дунё ўзгармайди, ҳа. Одамлар эса...

— Етар, — деб қадаҳни олди Тоҳиржон. — Сиз учун. Тезфаҳм, айёр дўстим учун!

Ичдик. Сўнг пичоқ учун чиқиб келдим. Сўнг буфетдан бир-иккита тақсимча олиб қўйдим.

Сўнг ким қаерда ўтиришини дарҳол тахминладим: бу ердаги креслолар бўш қолади. Диван — Тоҳир билан Зумрадники. Тоҳир тўрроқда ўтирарди, албатта. Мен ҳам столнинг тўрига ўтаман. Пойгақда — Сора, унга яқин — диванда Зумрад.

Бу ишларни қилиб бўлгунимизча Сора илитма қовурдоқни олиб келди. Ёнда ётган қовурдоқ ҳам эскирадими денг! Қайтамга ёғни шимиб, шўрттаккина бўлиб туради.

Ниҳоят, кичкина япон телевизори билан япон магнитофони ҳам келди.

— Зумраднинг қўшиқларидан ҳам борми? — деб сўрадим. Сора бирдан йиғламсиради.

— Анаву алкаш касетасини тепиб-тепкилаб, ленталарини узиб ташлаган эди.

Тоҳир унга чимирилиб боқди. Мен тезгина:

— Майли-майли. Мастлик — ихтиёрий жиннилик деган экан бир аллома. Шундайми, Тоҳиржон? — дедим. Тоҳир кулимсиради. Чунки бу гапни ҳам қачонлардир шунинг ўзидан эшитган эдим.

20

Ораларингда Зумрадни илон пўстидек қўйлақда кўрган борми? Мен бир марта кўрган эдим. Укасининг тўйида... Қисталоқ, бу қандай матаҳ эканки, суробинг расо бўлса, ўшандан тикилган қўйлақда ҳе Ҳиндистон ўрмонларида яшайдиган анаконда илоннинг ўзи бўлиб қолар экансан. Кўринишдан-да. Тагин: хипчароқ бўлсанг.

Хуллас, бир замон эшикни ичкаридан эсган шамол очгандай бўлиб, ялт-юлт этиб товланганича бир мўъжиза кирди. Шошманглар, бир дақиқа! Ўрисларнинг «Каменный цветок» деган бир фильми бўларди... Ҳа-ҳа, балли, ўшанда узун калтакесак кўринади тош устида. Мастер Данилани томоша қилгали. Кейин бир-икки товланиб, ажабтовур қизга айланади. Ана ўшанинг устидаги ялтироқ қўйлақка ўхшарди Зумраднинг эгнидаги либоси.

Шуни айтишим керакки, у ёшлиғидаям яхши-чиройли кийиниб юрарди. Ким билади, дугоналаридан фарқ қилиш учунми, ё ўзи шунақамиди — ўқитувчи-

лари: «Бу кўйлагинг — ўқувчини эмас, артистники!» деб танбеҳ берсалар ҳам, у парво қилмас экан. Охири: «Ҳа, артист бўламан. Чидайсизми?» деган экан.

Ҳе, Ўйиқдаги гурунгларда айтарди-да...

Қисқаси, у хонага кириши билан хона ёришиб кетгандай бўлди. Бу — афсонавий манзара эди, мен сизларга айтсам... Худо ҳаққи, ўзим ҳам ўрнимдан туриб кетганимни билмай қолдим. Ва шунда Зумрадни диванда, тагин унинг адоғида ўтириши ҳеч ҳам тўғри келмаслигини ҳис қилдим. Маликанинг жойи — тўрда, тахтада эди, ҳазил эмас. Қарасам, Ҳоким тўра ҳам туриб кетганлар!

Унга анқайиб қолдим. Унинг юзида сирли бир жилмайиш қотиб қолган, тўғрироғи, у ҳам жиддий, ҳам паришон эди: жилмайиши эса ясамага ўхшарди.

— Салом бердик! — деди Зумрад орқасидан эшикни ёпгач.

— Келинг, Зумрад опа, келинг, — дея Тоҳирнинг ёнидан жой кўрсатди Сора.

— Раҳмат, — деганча диванга ўтаркан, мен:

— Шошма, — деб тўхтатдим Зумрадни. — Сени жойинг... Тоҳирнинг ёнида-ю, лекин ўтинлар анаву креслоларга! Тоҳиржон, ўтинг-ўтинг. Қовоқ калламга шу фикр келди-да... Бу ёғи билан ишларинг бўлмасин! — Энди қай тартибда ўтиришимиз ўз-ўзидан аён бўлган эди.

Улар — икковлон секин юриб креслоларга қошига боришди ва Тоҳир унга жой кўрсатган бўлиб, ўзи ҳали ўтиргани юмшоқ курсига аста чўқди. Энди унинг қовоғи солиқроқ, хаяжони ҳам бор, манглайи тагидан Зумрадга қаттиқ тикилар эди.

Худо билсин, ичида нималар кечаётир!

Биз — Сора иккимиз устига ноз-неъматлар терилган балаңд, чоркунж столи уларнинг столчасига яқин суриб қўйиб, ўзимиз биттадан стул олиб, иккисининг икки ёнига ўтирдик. Олам гулистон бўлди: кичкина столчага сизмаган идишларни шундоқ олиб каттасига қўйиш мумкин ва кичкинада етишмаган емакни каттасидан бемалол олиш мумкин.

Шунда хонанинг салқинлигини ҳам ҳис қилдим-у, ичимликлар туфайли ўз-ўзидан исиниб кетишимизни ўйлаб, электр-плитадан гап очмадим. Унинг ўрнига:

— Овмин, — деб ҳовучни очдим. — Тўрт кўз тутал бўлиб юрайлик. Бир-биримизни соғинганда, мана

шундай дийдор кўришиб турайлик. Ахир, дийдор ганимат дейдилар. Дунё ўткинчи. Ҳаёт ҳақида қанча ўйласанг, шунча камлик қилади. Шунинг учун ўйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битишти, деган гаплар пайдо бўлган... Облоҳи акбар! — Ҳамма бирваракайига фотиҳа ўқиди. Энди даврани совутмаслик керак эди: илло соқе ҳам, даврабоши-баковул ҳам ўзим эдим. Столдаги шампанни олган пайтимда, Тоҳирнинг Зумрадга нимадир деганини эшитдим. Аммо англай олмадим-у:

— Товушни чиқариброқ сўрашинг, Ҳоким жаноблари, — дедим. — Биз ҳам эшитиб, баҳраманда бўлайлик... — Кейин шақиллай бошладим: — Ёки Зумрадхонни бу қиёфада кўриб, дамингиз ичингизга тушиб кетдими? — Кейин қаҳ-қаҳ отиб кулдим: анчагина жўяли гаплар ўз-ўзидан тилимга қуйилиб келмоқда эди: — Аёл зотида бир сир бор-да, а, Тоҳиржон? Айниқса, ўша аёл — мана Зумрад синглимиздай бўлса! Ва, ва ўзларига ҳамон суюмли бўлса... — Тоҳир менга ялт этиб қаради. Парво қилмадим. — Бекорга гўзал қизлар-аёллар учун эркак зот урушмайди. Яъни пошшолар ҳам уни талашмайди...

— Раҳмат, жуда мақтаб юбордингиз, Жондор ака, — деб қолди Зумрад. — Ҳоким бувани уялтириб қўйманг тагин.

— Э, йўғ-е, — деб тўнғиллади Тоҳир бошини ҳам қилиб. — Мен хурсандман. Фақат ҳайрон қолдим.

— Ҳайрон қоласиз-да, тоғажон, — деб гап отди Сора ҳам. — Тез-тез келиб турмасангиз...

— Кў-риб турмасангиз! — деб мен илова қилдим.

— Узр, узр, — деди Тоҳир ва шундай хўрсиниб юбордики, елкалари кўтарилиб тушди.

Буни ҳаммамиз кўрдик ва бир-биримизга қараб олдик. Кейин мен Зумрадга хўмрайиб қараб: «Уни гапга сол!» дегандай ишора қилдим. Ахир, нима мақсадда келди у... тагин бор бисотини эғнига илиб, кўримли бўлиб?

Назаримда, Зумрад-ку уялмас, аммо Тоҳир... аҳ мижғов Тоҳир-а! Эсларингдами, у сут масаласидаям, галла масаласидаям, бошқа йўриқлардаям ҳамма вақт очиқ гапирган — кўрқиш нималигини билмаган ва қийналган эса-да, шу фазилатлари орқасида обрў қозонган. Ҳа-ҳа, ҳозир ҳам вилоятда ундан обрўли Ҳоким йўқ, шекилли. Айтмоқчи, унинг туманидаги га-

зетани бошқа туманлар тугул вилоятлардаям ўқий бошлашибдим. Телевизорда кўрсатиб айтишди...

Газетанинг номи? Эсимда йўқ. Ўқимайман дедимку! «Халқ сўзи»ниям бир варақлаб кўяман, холос.

21

Гапнинг рости, биродарлар, мана шу дастурхондаги заҳри қотилни ким кашф этган бўлса, отасига раҳмат: бу исқоти одамнинг тилини чиқаради, ҳатто бурро қилади. Кези келганда, душманингни дўст қилади. Юракнинг ҳовурини ҳам олади — сиқилган пайтларингда... Аммо инсонни расво қиладиган ҳам — шу ярамас. Жодутар-да бу: комига торта беради авраб...

Қарабсанки... Хўп-хўп, билар экансизлар. Давом этаман. Гап шундаки, бир қўлдан олгач, юзимизни тўсиб турган ҳалигидай уят пардаси туша бошлади, назаримда; тилимиз ҳам чиқиб қолди. Арзимаган нарсага куламик денг.

Тостни ким айтарди! Камина айтдим-да... Лекин дуодаги гапларни такрорладим, холос.

Бир маҳал Зумрад гап отиб қолди Тоҳирга:

— Қани, Ҳоким бува, еган-ичганингиз ўзингизники. Кўрган-билганингиздан гапиринг. Кечирасиз, сиз баланд охурлардан ем еб юрадиган ҳалиги... — Зумрад мадад истабми менга қаради. Мен:

— ... тулпорсиз, — дедим.

Кулги кўтарилди. Лекин ичимда сал кўрқиб эдим. Хайрият, кулгини Тоҳирнинг ўзи бошлаб берди. Кейин хонимга шундай самимий, илиқ назар билан боқдики, унинг бу гаплардан беҳад роҳатлангани яққол кўриниб қолди.

Мен эсладим: Ўйиқда учрашиб ўтирган чоғларимизда ҳам вақт-вақти билан Зумрад шундай дангал, ҳатто қўпол гап қилиб қолар, Тоҳир эса жуда завқланар ва унинг кифтидан кучиб кўярди.

Афтидан, у ёшлигини эсладими дейман, балки ўша ёшликнинг қандайдир бир ҳолатда такрорланаётганини туйдимикан... Шундай дейиш ҳам мумкин ахир!

Хўш, шунда қайси гўрдан хаёлимга Тоҳирнинг йўлдами, қаердадир Ҳокимлар ҳақида гап кетганда қандайдир қизиқ бир воқеани айтишга шайланганини эслаб қолдим: ҳа-ҳа, бозорга кираётганимизда... Ана шундан гап очдим:

— Тоҳиржон, сиз болалиқдаям кам кулар эдингиз. Лекин роҳатланиб кулардингиз. Мана, энди жуда вазмин бўлиб қолгансиз. Мен сизни, умуман, кулгини унутган, деб ўлашим мумкин эди. Хайрият, ҳозир тулпорлигингизни бўйнингизга олиб...

У яна куладигандек бир чайқалди-ю, бирдан жиддий тортди. Мен ҳам жиддийлашиб давом этдим:

— Сиз йўлда бир қизиқ воқеани айтмоқчи бўлиб эдингиз-у, нимаям халақит берди...

У менга манглайи остидан беозор боқди.

— Ҳа, айтмоқчи эдим.

— Қани, биз ҳам эшитайлик, — деб қолди хоним ҳам. — Агар сир бўлмаса...

— Э, нимаси сир унинг, — деб минғирлади Тоҳир. — Иложи бўлса, уни бутун оламга ёйиш керак.

— О, шунчаликми? — деб рағбатлантирган бўлдим.

Тоҳиржон дам Зумрадга, дам Сорага қарагани ҳолда ёнидан сигаретини чиқарди.

— Бе-малол, тоғажон! Мана, кулдон, — деди Сора.

Тоҳир фавқулодда шўхгина жилмайиб, Зумрадга қия қаради.

— Хоним нима дер эканлар?

— Нима дер эди... Қачон сизнинг райингизни қайтарган эди бу хоним? — деди Зумрад ва яна кулиб юбордик.

А-а, аёлнинг хўрози-да у!

— Раҳмат, — дея пичирлаганча сигаретни тутатди-да, кейин: — Соражон, барибир деразангни очиброқ қўй, — деди. — Ўзим чекувчиман-у, кабинет тутунга тўлса, чиқиб кетаман... Хўш, Жондоржон, у — ҳақиқатан ҳам қизиқ воқеа. Айтиш мумкинки, ҳозирги айрим туман ҳокимларимизнинг киму нималигини, умуман, моҳиятини очадиган воқеа. Редакторимга айтдим: «Шуни бир ҳикоя қилиб ёз», дедим. У ҳикоялар ҳам ёзади. «Ўйлаб кўриш керак экан», деб қўйди. Ҳақиқатан ҳам... Хўп. Ҳим, Жондоржон, арофингиздан менга жиндак беринг. Коньякни кўтаролмайман. Қон босимдан бор.

Мен бошқаларнинг идишигаям қуйдим. Кейин кабоб эсимга тушиб кетди. Кейин Сора билан ҳовлига чиқиш ва буларни ёлғиз қолдиришни ҳам дилимга тутиб:

— Хўп, ба нияти шифо! — деб ўзим ҳам олдим. Кейин Сорага эшикни кўрсатган бўлиб, ҳикояни эши-

тиб олиш мақсадида Тоҳиржонга кўз тикдим. У узумдан газак қилиб, секин бошлади:

— Бизга қўшни туманга янги Ҳоким тайинланиб келди. Кечирасизлар, ўша мунофиқнинг номини тутгим йўқ... — Биз, табиий, қизиқиб турган бўлса-да, бунинг «аҳамияти йўқ»лигини айтдик. Тоҳир тобора энгашиб ва шу кўйи алақандай шишиниб, давом этди: — У менга таниш эди, бир қаричликдан. Учқўтонда раҳматли дадам билан ертўлада яшаб, чивинларга таланиб, кундузнинг қирқ даража иссиғида далада ишлаб юрган човларимизда, У — раис отасининг отига мингашиб келарди. Баъзида бир тойни миниб келарди.

Келинлар, мен шу ҳикояни ўз тилимда қисқагина қилиб айтиб берсам, йўғасам...

22

— Хуллас, ўша арзанда йилдан йил ўтиб, ўсиб-униб денг, туғилган туманига Ҳоким бўлиб келади. Бу вақтда унинг ҳам отаси йўқ, алақачон хоки туроб бўлган... Хўш, туманнинг марказидан катта кўча ўтар экан. Ўзимиздагидай... Кўча қадимдан Ленин номи билан аталаркан. Ва, кўча бошида доҳийнинг ҳайкали тураркан. Қўлини чўзиб турган ҳолда. Бармоқлари орасида гижимланган шапкаси... Ҳоким тўранинг туманга хўжайин бўлиб келганидан кейин биринчи қилган иши нима бўлти? Ўша кўчанинг номини ўчириб, хўш, падари бузрукворларининг номини қўйиш бўлти. Нима дейсанки, «отам бу ерларнинг ўзлаштирилишида бош бўлган. Меҳнати сингган. Мустақиллик даврида уям қадрини топсин-да!» Гап йўқ. Ҳамма рози. Лекин мийиғида кулиб қўйган қариялар ҳам бор экан. Нега кулимсираганлари ҳақида сал кейинроқ гапирман... Хўп, кўчанинг номи ўзгарди денг. Кейин нима қиладилар Ҳоким жаноблари? Туманнинг бир четида, алмисоқдан қолган ҳовлида ижод қилаётган ароқхўр ҳайкалтарошни идорасига чақиради. Унга ҳовлисини таъмирлаб бериш, ўзини моддий жиҳатдан таъминлаб туриш ҳақида қуюқ ваъдалар бергач: «Битта илтимос бор», дейди. Ҳайкалтарош ўнта илтимосга ҳам ҳозир эканини айтади. «Хўш, кўча бошидаги Ленин бобо ҳайкалини биласиз?» «Албатта. Болаликдан», деб жавоб беради ҳайкалтарош. «Кўчага отамизнинг номи

қўйилди. Халқ шуни талаб қилди. Биларсиз?» «Эшитдим», деб жавоб қилади йигитча. «Энди, ука, ўзининг номи қўйилган кўчанинг бошида ўзининг ҳайкалиям турса, яхшимасми?» «Яхши», деб жавоб беради ҳайкалтарош. «Хўш, бунинг осонгина йўлини топдим. Яъни Лениннинг ҳайкали бор-ку, Лениннинг? А, баракалло. Ана ўшани сал-пал ўзгартирсангиз, отамизнинг ўзи бўлади-қолади!» Ҳайкалтарош ҳайрон, кайфи ҳам учиб кетибди экан: «Қандай қилиб?» деб сўрабди қизиқиб. «Мен ўйлаб кўрдим, — жавоб берибди Ҳоким жаноблари. — Ленинг бобонинг калласини оламиз-у, сиз ясаган каллани, яъни бизнинг падаримизнинг бошларини шундай ўрнатиб қўя қоламиз. Қалай?» Ҳайкалтарош лолу ҳайрон. «Хўш-хўш?» дептимиш. «Кейин, — деб давом этибди Ҳоким ўғлон, — дохийнинг эгнига ўзбекча чопон кийдиразиз. Оёғига калиш-маҳси кийиб юрардилар...»

Кулинглар, кулинглар. Биз ҳам Тоҳиржондан бу ҳикояни эшиттач, роса кулган эдик.

Кейин нима бўпти? Нима бўларди: ижодкор халқи ҳар қанча пиёниста бўлмасин, ўз касбига содиқ, ўзини сотмайдиган халқ бўлармиш, Тоҳирнинг айтишича.

Ҳайкалтарош Ҳоким тўрага ундан ўтказиб қуюқ ваъдаларни бериптида, шундай идорадан чиқиб, кафега кирипти. Бир-иккита улфатларини чақириб, яримтани майдалабди-да, жар сопти-да-е: «Одамлар, эшитинглар, шундай бир янгилик борки, уни эшитиш учун ҳар биттанг бир яшиқдан ароқ қўйсанг арзийди!»

Алқисса, Ҳоким билан орасида кечган гап-сўзларни оқизмай-томизмай айтиб берипти.

Ана кулги, мана кулги!

Баъзилар «аниқдот» дейишибди.

Нима? Э, гап ётадимидейсиз?

Ҳайкалтарошнинг бу қилиғи шу кечасиёқ Ҳокимнинг қулоғига етади. Ва...

Мендан сўради Тоҳиржон:

— Ҳоким нима қилиши мумкин эди?

Мен елкамни қисдим.

— Нима қиларди... Ҳайкалтарош уни масхара қипти. Унақанги такаббур, иззатгалаб Ҳоким, ҳим... менга ўхшаган начайлик мелисасини чақирарди-да: «Анаву алкашнинг оёғини ерга тегизмай обориб қама! Кўзи жойига тушсин. Ҳим, тухматчилиги учун пушаймонлар есин. Ахир пияниста одамнинг калласига бундан

қабихроқ ёлғонлар ҳам келиши мумкин. Шунини буйнига қўйинглари...» ва ҳоказолар деб буйруқ берарди.

— Ростини биланми, язнажон? Э, тоғажон, кейин нима бўлди? — деб сўради Сора.

Тоҳиржон оғир бош ирғади.

— Худди шундай бўлган... — Сўнг тагин хўрсиниб қўйди. — Энг ачинарлиси, ҳайкалтарош инимиз: «Ҳа, мастликда алжиб қўйибман. Умуман, менда ҳалигиндай галлюцинация аломатлари пайдо бўлган. Баъзи яхши дўстларим ҳам кўзимга душман бўлиб кўринади. Кечирасизлар энди. Ҳокимимиз янги келган киши, ҳайкал бўлса кўз олдимда. Бунинг устига Ҳоким бобо оталарининг номини кўчага...» Хуллас, ҳайкалтарош инимиз кафедрада айтган гапларидан тоништи. Боз устига Ҳокимни мақтабди: «Мени ўлдирсалар ҳам ҳақлари кетади», деб.

— Одаммас экан, — деб юборди Зумрад ижирғаниб.

— Одаммасликка одаммас у... — дедим мен. — Лекин ҳеч кимни турмага тушгудек қилмасин. — Сўнг сергакланиб, Сорага илжайдим. — У ерда фақат начайликнинг гапи ўтади. — Кейин бу ёғини ҳам тўғрилаб қўйдим: — Начайликка эса ҳокимнинг гапи ўтади. Тўғрими, Тоҳиржон?

— Э, баъзан Ҳокимгаям чап беради улар, — деди Тоҳир. — Ана, ноқонуний ишлар қанча!.. Ўшаларнинг жиноят эканини билмайдими начайлик ўлгур?

— Тўғри айтасиз, — дедим.

— Хуллас, шу-да.

— Тоҳир ака, — ҳозиргача илк марта унинг номини тутиб мурожаат қилди Зумрад, — сиз бу тафсилотларни қайдан билдингиз? Қизиқ-да, биз ҳам билсак...

Тоҳиржон ҳали бир қултум ичгани қадаҳни олдида олгани ҳолда тек қолиб:

— Редакторимдан, — деди. — Ҳайкалтарош билан ака-укадай гап улар. Баъзан тентираб кеп қолади. Пули қолмаганда... Ҳайкалтарошнинг ўзи айтиб берган экан, — деди-да, қўлига олганича креслога хиёл ястаниб ўтирди. — Ҳе, унинг — ўша Ҳокимнинг отаси — ҳали айтганим раис ҳам вақтида фирибгар бўлган экан. Қирда болалар боғчаси қураман, деб — қуриб, кейин уни ишратхонага айлантирган экан... Келинлар, шу гапни бас қилайлик. Қайдан ҳам эсингга тушиб кетди бу гап, а, Жондор?

— Ҳе, энди, эшитганимиз яхши бўлди-да, — дедим теран бир овозда. Кейин шундай дедим: — Отаси унақа бўлгандан кейин боласи гўр бўлармиди. Нима дединглар? Кечирасиз, Тоҳиржон, отасининг охири вой бўлгандир-а?

Тоҳир мийиғида кулди.

— Приписка бошига етган экан. Тоғдаги минг-минглаб қўйларни йўқотган. Лекин қоғозда бор. Сут топшириш ҳам, жун топшириш планлари ҳам юз фоиз бажарилиб турган... гўё!

— А-а, кейин?

Тоҳир битта ўзи ароқдан яна бир хўплади-ю, яй-рабгина кулди.

— Қамалган. Аммо олти ойда чиқиб кетган турмадан... Ниманинг кучи билан, Жондор?

— Ахчанинг кучи билан.

— Қани, кўпайлашиб олайлик, энди. Соражон, кейин бир қўшиқ эшитайлик. Зумраддан ҳам бўлсин.

Мен Сорага олайиб қараб, ўрнимдан турдим. Аёлларга шампандан, ўзимга коньяк, Тоҳирга ароқдан томиздим. Энди жиддийроқ бир гап айтишим лозим эди.

Калла ишлаб кетди.

— Қани, ҳамма ўрнидан турсин, — дедим. — Сиз ҳам, Ҳоким жаноблари! Мен шу қадахни, Зумраджон, мана шу Ҳоким учун — вилоятдаги энг ҳалол, энг обрўли, андишали ва меҳрибон Тоҳиржон учун, қолаверса, уни тарбия қилган Собир бободек герой... меҳнатсевар ва ватанпарвар инсон учун олишни таклиф қиламан! Олмаганлар менинг қора рўйхатимга тушади! Ундан кейин биз — Сора билан мариновка қилиб қўйилган жазларни сизга тортамыз... Сизлар мусиқа эшитасизлар. Ана магнитофон, ана телевизор!

Яхши тост айтибманми, ҳей биродарлар? Бу ёзувчимиз ҳали-вери уйғонмайди. Менимча, дуруст гапларни айтдим. Ахир, Собир бобонинг кимлигини биласизлар, эшитгансизлар. Тоҳиржоннинг ҳам... Ҳе, генда-ирсиятда ҳам, тарбия-таълимда ҳам гап кўп экан-да.

Сора ўгли Ботирга тайинлаган экан: у кабобга мўлжалланган этни энди бурдалаётган экан. «Мариновка» қайда! Шунчаки айтдим-да. Мақсад — уларни мумкин қадар ёлғиз қолдириш... Хўш, аммо-лекин Ботиржон икки килоча гўштни ҳам қозонга солиб, ўтти кўтариб қўйган эканки, икки-уч кафкир уришимдан қовурдоқ тайёр бўлди. Уни бир лаганга чошлаб, ўзим обкирдим меҳмонхонага.

Қани, собиқ севишганлар, йўқ: яна бир-бирини топа бошлаган ошиқ-мошиқлар қандай ўтиришипти экан?

Зумрад телевизор устига қўйилган магнитофонни «аврамоқда», Тоҳиржон оёқларини бемалол чалиштириб ўтирар ва шифтларга қараб гапираётган экан:

— Мен ҳам сизнинг фикрингизга қўшиламан, Зумрад. Масалан, Фарғона водийсининг аксар одамлари бизнинг бахшилар тилини тушунавермайди. Айримларининг: «Бу бахши қозоқми, қорақалпоқми?» деганиниям эшитганман. Ҳе, улар билмайдикки, яқин-яқингача «Алпомиш»ни ўзларидаям тахминан шу йўсинда куйлаган бахшилар. Кейин, қирқинчи йиллар арафасида уларда бахшичилик ўлган...

— Нима, бутунлай унутиб юборишганми бахшичиликни? — Зумрад бурилиб сўради. — Шунчалик осон бўлар эканми, а, унутиш?

— Билмадим, — деб тўнғиллади Тоҳир бирдан олға эгилиб ва менга жойимни кўрсатди. — Лекин, Зумрад-жон, дostonдаги Шоҳимардон пир ҳақидаги гаплар — кейинги асрларда қўшилган гаплар. Балки ўша водийлик бахшилар дostonга киритишгандир. Йўғасам дoston халқимиз, элибойларимиз ҳам ҳали «закот» нималигини билмаган замонларда яратилган...

— Ай, майли, — деб яна магнитофонга юзланди Зумрад. — Нима бўлганда ҳам бахшиларимиз дoston тилини сал-пал бугунги тилга яқинлаштириб айтсалар, яхши бўларди... Э, мана, бундай. Алпомиш Қалмоққа бораяпти. Йўқ — етди. Мана, Муродтепага чиқди. Пастда қалмоқ Қоражон кўринди...

Эй, биродарлар, шу ўринда дўстларнинг сўрашуви менга ёмон таъсир қилган. Кейинчалик шу кассетани обкетиб, ёзиб олганман. Бир марта эшитишимдаёқ ёдимда қолган.

Лекин Зумрад бу моментда...

— Эшитасизми, Ҳоким жаноблари? — тагин мағрур ноз ила Тоҳирга тикилди у.

— Ҳа, албатта. Сиз-чи? — деди Тоҳир аста жилмайиб.

У дафъатан титраб кетган лабларини қимтиб, бироз тисланди-да:

— Менга жуда ёқади, — деди кейин. — Бу сўрашувдаги тил ҳам бутунлай бошқача! — Ўша ердаги, яъни буфет қошидаги суянчиқсиз курсига чўка қолди. — Буларнинг гап-сўзларида биз унугаёзган, аммо азиз калималар кўп...

24

Биродарлар, сизлар ҳам эшитинглар! Кейин воқеани давом эттираман. Жиндек дам оласизлар, роҳатланасизлар... Тасаввур этингларки, магнитофондан таралаётир.

А л п о м и ш: Ҳўв, қалмоқ, нимага мени уйтиб чақирдинг? Ишинг бўлса, чиғиб кесанг бўларди-ку?

Қ о р а ж о н: Бўмас эди, оғажон. Нимагаки, менинг отим чиғолмайди бу тепага. Муни Муродтепа дейдилар. Назаркарда отларгина чиғади. Сенинг Чиборинг шундай экан. Энабер, хонжигит.

А л п о м и ш: Қалмоқ ҳақида кўп лопларни эшитганман. Бири — рост, бири — ўтирик бўлуви керак. Туришингдан душманлик сиёсатинг жўқ. Ўзингни танит.

Қ о р а ж о н: Мени билувинг шарт эмас. Лекин сени билувим лозим. Шунинг учун рухсат берсанг, ўзим сендан сўрайин. Биздаям Бойсун-Қўнғиротнинг одатига ўхшаш одатлар бор. Шулардан бири — меҳмонни иззат қилиб, айтгим айтиб ҳол сўрашувдир.

А л п о м и ш: Сўра сўрасанг.

Қ о р а ж о н:

Остингда бедовинг ҳалослар қушдай,
Аччиғинг чиллали, музлаган қишдай,
Норкалла келгансан, чўйда қўшмушдай,
Норкалла полвоним, қайдин бўласан?
Қирғий деган қуш ўтирар қиёда,

Жасадинг бор Рустамдан ҳам зиёда,
Файратингдан шоҳлар юрар пиёда,
Хабар бер, бекзодам, қайдин бўласан?
Жамолинг ўхшайди осмонда ойга,
Қошингди ўхшатдим эгилган ёйга,
Ҳарба қип туришинг бўз қарчиғайга,
Қарчиғай чангаллим, қайдин бўласан?

А л п о м и ш:

Хўб сўрадинг менинг мамлакатимни,
Бойсун-Қўнғирот дерлар асли зотимни,
Ҳақимбек ҳам Алпомиш дер отимни,
Билсанг — ўша ўзбеклардан бўламан.
Бу юртларга бизнинг бир моя¹ келган,
Моянинг йўқчиси, нор²и бўламан.
Кўкқамишдан учган эди суқсурим,
Қалмоқ келиб кўнибди шу сулувим,
Шундан берман йўқдир сабри турувим,
Суқсурин излаган сор³и бўламан.

Шунда Зумрад бирдан инграб, балки ичида
йиғлаб юборди-да, ўрнидан сапчиб туриб магнито-
фонни ўчирди.

— Э, овозинг ўчсин. Йиғлатдинг-ку, ярамас! — Бу
сўзлар ҳам унинг оғзидан чиқди.

Биз — Тоҳир иккимиз ҳайрон. Лекин дўмбиранинг
бўғиқ, пинҳон ноалари жўрлигида айтилган айтим
менгаям таъсир этган, ундаги ҳар бир сўз — жумла,
эшитдинглар-ку, қуймалиги, жудаям ўзбеконалиги би-
лан одамни ўтқазиб кўяди-да.

Лекин мен вазиятни шу ҳолатда қолдиrolмас эдим.
Қийшанглабгина сўрадим:

— Кимни сўқдингиз, Зумрадбону? Магнитофонни-
ми ёки буни айтган бахшиними?

— Кечирасизлар. Ўлибманми Қодир⁴ акани
сўқиб, — деди у теран бир хижолатпазликда. — Яна
кўяйми ё бўлдимми?

— Ҳозирча бас, — деди Тоҳир қандайдир ички

¹ Урғочи туя.

² Эркак туя.

³ Лочин.

⁴ Қодир бахши Раҳимов. Раҳматли «Алпомиш»ни ўзича айтмоқчи эди.

бир ҳорғинликда дейинми — ишқилиб, нимадандир мағлуб бўлгандек сўлғинлик билан. — Зумраджон, келинг, ўтиринг.

— Менга, ана, диван ҳам тузук, — деди Зумрад ва бир юриш қилиб ўтди — эртақдагидай: хиром этгандай. Э, хонанинг яна ялтираб кетганини айтиш ортиқча. У диванга тап этиб чўқди-да, батамом эркин-мустақил бир овозда давом этди: — Алпомишнинг баъзи, балки энг муҳим гаплариям ёқмади менга.

— Масалан, қайси гаплари? — сергак тортиб сўради Тоҳир.

— Э-е, унинг Кашалга келиши эсларингда-ку? Сандироқлаб юрганида, синглиси Қалдирғоч нималар дейди унга? «Оғажон, қалмоққа боргин. Янгам алплар орасида талашда қопти. Нар-мона эмассан-ку?» Бу — жуда оғир гап, ҳақорат. Шундайми, Жондор ака? Мана, эшитинглар:

Ҳар ким ўз элида бекми, тўрами,
Нар-модалар сендан камроқ бўлами,
Марднинг ёри той-талашда қолами?!
Йилқичиндан бедов сайлаб минмаган,
Олмос-пўлат белга қайраб чолмаган,
От асбобин шайлаб қалмоқ бормаган,
Той-талашда қолган ёрин олмаган,
Ўз элида бу хил гапни билмаган
Нар-модалар сендан ортиқ бўлами?

— Ҳа-ҳа, давом этинг, — деди шу он Тоҳиржон унга. У хушёр тортган каби бошини адл кўтариб:

— Кашалга... қалмоққа келганидан кейин эшитинглар-ку Қоражонга нималар деганини?

«Кўкқамишдан учган эди суқсурим,
Қалмоқ келиб кўнибди шу сулувим,
Шундан берман йўқдир сабру турувим,
Суқсурин излаган сори бўламан...»

Тоҳири изтироб ичра инграниб кўзларини юмди.

— Лекин у Барчинни бир дақиқа ҳам унутмаган эди, — деди кейин бўғилиб. — Сандирақлаб юрган бўлсаям...

Ана шунда сездим — фаҳмим етдики, булар

баҳонада... ўз дардлариниям айтишаётган экан. Йўқ-йўқ: айта бошлаган эканки-и, булар орасида ўзимни ортиқча билдим ва ҳар бирининг идишига тегишли ичимликдан оз-оз қуйиб:

— Мен ҳозир келаман. Кабоб куйиб кетмасин, — деб-деб эшик оғзига борганимда чидам: — Эй, Зумрад, мундай очилиб-сочилиб яйраб ўтиринглар, Худо хайрингларни берсин! Сен мусиқанинг энгил-роғидан қўй. «Тановор»ни қўй, хоразмчадан қўй... Бор бу мусиқалар!.. Ўйна-кул! — Сўнг Тоҳиргаям дакки берган бўлдим: — Жаноб Ҳоким, серёзнийлик бу ерда ярашмас экан сизга! Мундай ўзимизга... ўхшаброқ ўтиринг, ахир! Уни қаранг, ҳурилиқонгизни... Э, ҳалиям ўша-ўша одатларингиз қолмаганга ўхшаяпти, дўстим. Ҳа. — Ростдан ҳам жаҳлим чиқа бошлади: мен бунинг учун, умуман, булар учун югуриб-елиб, катта бошимни кичик қилиб, хизматкор бўғ турибман-у...

Аммо барибир ҳасратлашаётганини эслаб, шаштимдан тушдим.

25

Ҳаво айниган экан: ёмғир томчилар, Сора билан ўғли Ботир ишком остидаги кабоб кўрасини таклиги билан айвонга киритмоқда эди. Мен тез бориб, супага чиқдим. Ишкомга осиялиқ чироқни бураб ўчирмоқчи бўлаётгандим, Сора зорилади:

— Бу ёқдан ўчирамиз, язнажон. Баққа келинг. — Мен лагани курсини кўтариб, улар қошига бордим. Сора ўғлига: — Энди бор, укаларинг билан ўтир, — деди.

Ботир жиддим деганида, унинг нигоҳида сирли бир ҳайрату ғайирликни сезганим учунми дарҳол тўхтатдим:

— Баққа ке. — Устун қошига олиб бордим. — Нега қовоғинг солиқ?

— Отам келиб қоладилар. Маст бўлсалар ҳам. Кейин жанжал қиладилар, анаву Зумрад опани кўриб...

— Хўш? — дедим. — Чиқиб кетайликми?

Шунда Ботирнинг орқасидан келган Сора унинг чаккасига бир шапалоқ туширди.

— Ҳе, ўл, отанга ўхшамай. Ёввойи, исқирт... Булар кимлар? Биласанми шуни? Бу одам — начайлик мелисагина эмас, сенга язняям бўладилар. Фахрлан, нодон.

Тоҳир тоғам бўлса... Биласан-а, номардвачча? Кечаси уйга ароқ сўраб келганларниям отангга сен айтгансан. Сен! Бўйнингга ол, ярамас. Вой, язнажон... — Сора бирдан кўзига ёш олди. — Мен шуларни деб шу ишларни қиламан. Ухлмасдан. Мана шу шўртумшукниям ўйлайман.

— Шошмай тур, — дедим Сорага. Бу боланинг суробини сал-пал тўғрилаб қўймасам бўлмаслиги аён бўлган эди: ахир, кечаси ароқ сўраб келган бир бечорани отасига чаққан бола Тоҳир билан Зумраднинг.... Ў-ҳў! — Исминг Ботирми? — атай сўрадим: гапни нимадан бошлашни ҳали билмас эдим.

— Ҳа, — деди у.

— Ҳим, Кореяга бормоқчимисан?

— Ҳа, — хиёл дадилланди у.

— Бормайсан. Мен шундай қиламанки, сени юбормайдилар. Бунинг иккита йўли бор: чет элга чиқади-ганлар бизникидай маҳкаманинг рухсати билан ҳамда ўша мамлакатнинг талабига кўра чиқишади. Бу — бир. Иккинчидан, чет элга ишлагани бормоқчи бўлганларининг пулларини олиб, алдаб-сулдаб жўнатадиган машенниклар ҳам бор. Уларниям биз яхши биламиз.

— Язнажон, язна, — деб шивирлай бошлади Сора гапларимга чиппа-чин ишониб. — Раҳм қилинг... Ҳим, айтганингизни қилади бу ғалча! Хўп де, хўп де. Ҳозир ураман.

— Йўқ, урма. Ўрганиб қолади — отаси ароққа ўрганиб қолганидай. Бўлмасам, — дедим, — гап бундай: отанг эртага келади уйга. Эртага! Бу кеча меҳмонлар... жонажон тоғаларинг ҳам шу ерда тунаб қолишадди. Саҳарда мен келиб, уларни обкетаман. Энди қулогингга қуйиб ол: шу гапнинг мабодо иси чиқса, сендан кўраман. Менинг аччиғим ёмон. Биринчидан, Соранинг сирини фош қиламан. Жим тур, Сора!.. Уйда ароқлари борми, вино, пиволари борми — олдираман. Жаримагаям торттираман... Эшитяпсанми, нокас? Сенинг учун шу ишни қиламан. Касофатинг, аҳмоқлигинг, лақмалигингни касри онангга урган бўлади. Кейин тошни ейсан, Кореягаям учиб борасан... Укаларинг ҳам парча нонга зор бўлиб қолади. Отангдан фойда йўқ. Сен ақлироқ бўлишинг керак, гап шунда.

— Нима қилай? — бирдан совуқ бир товушда сўради у. Мен ундан ошириб айтдим:

— Туя кўрдингми — йўқ. Лекин тоғанг келгани — факт!

У турди-турди-да, бирдан муштуми билан кўзларини уқалаб йиғлаб юборди.

— Айтдим-ку: хў-ўп.

— Мен эшитганим йўқ.

— Хў-ўп.

— Язнажон де, — унинг биқинига туртди Сора.

— Язнажон, — деди у.

Шунда ўзимни бирданига бачкана, қандайдир бир пасткаш билан нима хусусидадир келишаётгандай — унинг кўнглини топишга ҳаракат қилаётгандай туйдим: лекин ҳақиқатан ҳам шундай қилмоқда эдим. Бошқа нима иложим бор эди?

Бизнинг қурол — кўрқитиш.

26

Ниҳоят, Сорага:

— Сен бор уларнинг ёнига. Дурустроқ мусиқалардан қўй. Овунтир. Мен эпломадим, — дедим. — Мунга қарашиб тураман... Қани, бир тузини кўрай-чи!

Сора чопқиллаб кетди. Мен жазларга бармоғимни тегизиб, кейин бармоғимни ялаб, тузи расо эканини билдим. Ботир ҳам аста кўзғалиб келиб, елпуғични олди.

Энди унинг кўнглини кўтаришим — ўзимга «эл» қилишим керак эди. Тўғри-да, ўсмир боланинг юрагини обқўйишим мумкин эди. Қолаверса, уни ёлғончилик қилишга мажбурлаган эдим-да: у нима деб ўйлаши мумкин эди кейин?

— Ботир, сен умрингда бировга яхшилик қилганмисан? — деб сўрадим унинг қўлидан елпуғич тахта-ни олиб. — Чўғни кавла. Оташкурак борми?

— Бор. Мана, ётипти... А-а, яхшилик... Язна, мен кўп нарсани тушунмайман, — деди у.

— Тушунмайсан, рост, — дедим мен. — Аммо инсоннинг биринчи вазифаси — бировларга, айниқса, муҳтожларга яхшилик қилишдир. Уқдингми?

— Ҳа. Шундай дейишади.

— Билишади-да, полвон... Энди менга қара, эсинг-да бўлсин, кимки сени ўқитаётган бўлса, у — корейсми, чулчутми — сенга яхшилик қилаётгани шу. Кимлар сенинг ўша мамлакатга ёруғ юз билан, тилини

билган ҳолда боришингни истаган ва бунга кўмаклашаётган бўлса, демак, уларниям сенга яхшилиқ қилгани шу.

— Ҳа, язна. Рост... Бўдмасам Корейга боришни истаганлар жуда кўп.

— Хўш, энди қулоқ бер. Тоҳир тоғанг билан анаву бева сендайлигидан бир-бирини яхши кўришарди.

— Аям айтдилар.

— Э, галча, шуни билар экансан...

— А, нима қилдим? Ўзингиз-да бирданига...

— Тушунарли, — дедим ва кейинги гапимдан ўзим ҳам маза қилиб кетдим: — Қўй, ўша бечоралар бир-бирининг дийдорига тўйсин. Тоғанг ҳам бева, уям.

— Ҳа.

— Қайтамга сен...

— Укаларимниям ташқарига чиқармайман.

— Яша.

Шу пайт Сора қурмағур чопқиллаб қайтиб келди. Қандайдир бўғриқиб:

— Вой, язнажон, улар уришади ҳозир, — деди. — Бирининг гапи бириникига тўғри келмаяпти. Ўзингиз боринг... Кабобни бизга қўйинг. Қилиб юрган ишимиз.

— Оббо. Тўхта, ниманинг устида талашаяпти улар? Мен сал-пал билиб олай.

— Алпомиш, Барчин... Уларни мақташаяптими, танқид қилишяптими, ақдим етмади... Боринг, язнажон. Анаву исқотидан икковигаям босиб-босиб беринг. Чалғиб кетишади. Мен бу ўлгурнинг кучига ишонаман. Ман-ман деган доноингизни ҳам нодонаҳмоқ қилиб қўяди. Айниқса, аёл киши билан ўтирган бўлса, шилқимликни бошлайди... Ботир, кабобга қара! Язнажон, «Алпомиш»нинг кассетасини яшириб қўйдим.

— Хўб иш қипсан, — дедим. Ёшлиқдаям кўп гап бўларди-да шу дoston атрофида. Айниқса, Ўйиқда ўтирганимизда... Зумрад Барчиннинг бутун-бутун айтимларини айтиб ташларди. Кейин Барчиннинг қалмоқ алплари орасида талашда қолиб, Алпомишни қўмсаганларини шундай айтардики, ўша Барчиннинг аҳволига тушишни орзу қилади-ёв, деб ўйлаш мумкин эди.

— Ҳа-а, тушунаман: яхши кўриб қолган одамингга, китоб қаҳрамонигаям тақлид қилгинг келади.

Масалан, ўзимни олайлик. Отамга тақлид қилганим қилган эди. Намоз ўқиётган бўлсалар, мен ҳам бир бурчакка бориб, чўкка тушиб ўтирардим. Ёки дўконда: омбордаги тузга сув сепганларини кўрсам, кейин ўзим ҳам сув сепиб қўярдим: оғир бўлади-да. Харидор сўраса, «намиқибди», деб қўясан.

27

Меҳмонхонага кирсам, телевизор қўйуғлиқ, экранда бир сўтак ўйнаётган экан. Энсам қотиб тўхтаганимданми — Зумрад илдам турди-да, бориб телевизорни ўчириб келди.

— Ўйинни аёлга чиқарган, — деди. — Нима дедингиз, начайлик бува?

— Эй, жуда тўғри айтасан, синглим, — деб стулга чўқдим. Сўнг уларнинг ҳам идишига ичимликдан яна томизғи қилиб (ичишмаган экан!) ўзимнинг пиёламга ҳам куйдим-да, атай уларни ичишга даъват этмай, отиб олдим. — Қовурдоқни атай емабсизлар-да, а? Кабобга жой сақлаяпсизлар-да, а?

— Жоңдор, сен ўйнашни... рақс тушишни биласан-а? — пўнғиллаб сўради Тоҳир.

— Жуда-да! — дедим. — Менинг олдимда Зумрад ҳам ип эшолмайди. Чин ўйнасам, чангимда қоб кетади.

Маза қилиб кулишдик: ахир, ҳар биримизнинг нимага қодир эканимизни билардик-да.

— Умуман, — деди кейин Зумрад ўйланиб, — рақс ўзбек йигитлари учун характерли жиҳат эмас. Мен бир-иккита балетместрлар билан ҳам гаплашганман. Улар ҳам шу фикрда... Қадим-қадимдан пошшоларимиздан фақирларимизгача аёлни ўйнатганлар. Ҳим, аёл раққоса топилмаганда, ёш болаларни кийинтириб...

— Шундай-шундай, — дедим: бу тўғрида отамдан ҳам кўп эшитган эдим.

— Кўпроқ ҳарбу зарбда, жанг-жадалда юрган боларимиз жилпанглашни ўзларига эп билмаган-да, — деди Тоҳир ҳам ўйчан тортиб ва бамайлихотир давом этди: Бизнинг туманга бир Олтойлик фольклорчи келган эди. Халқ дostonларини қиёсий ўрганаётган экан. Уларнинг бахшилари ҳам «Алпомиш»ни айтишар экан. «Алпамси» дейишаркан. Кичкина дostonча экан. Шоҳимардон деган гаплар йўқ... Хуллас, шундай ўти-

ришда — банкетда унга сўз бердим. Ажабо, ўрнидан туриб: «Нукерларим», деб гап бошлади-ку!

Қизиқиб қолдим:

— Нима дегани бу?

— «Навкарларим — жангчиларим» дегани экан, — деди Тоҳир. — Ҳам ҳайрон қолдим, ҳам...

Зумрад чайқалиб кулди.

— ... фахрландим денг?

— Ҳа, энди, шу-да... Лекин биз ўзгариб кетганмиз. Айримларимиз Қалдирғоч айтганидай «нар-мода» бўп қолганмиз.

Зумрад унга ҳайратли қарашда тек қолди-да:

— Ҳа, рост, — деди. — Фақат маст бўлганда, «навкар»га айланасизлар. Тўғрими, начайлик бобо?

— Сто процент, — дедим. — Қани, ана шу каш-фиёт учун сизлар ҳам бир-бир қултум олинглар! Шунда ҳақиқатан ҳам ҳайрон қолдим. Ўша Хонобод коньяги ҳам ўша ҳолида турибди: юз элик граммлар камайган. Шапман ҳам деярли ичилмаган. Ароқдан жиндак кетган, аммо унинг ҳам ярмиси Тоҳирнинг пиёласида турибди.

Улар менинг раъйимни қайтармаслик учун идишларини қўлларига олишди. Аммо лабларига тегизиб-тегизмай, жойига қўйишди. Мен Тоҳирнинг илгари ҳам жуда кам ичишини билардим: ҳар қанча ичкиси келганда ҳам номига оларди. Аммо Зумраднинг баъзан тўй-ҳашамларда очилиб-сочилиб, ҳеч кимга парво қилмасдан қаққос отиб кулишлари, дангал-дадил, ҳатто эркакча гап отишларини кўриб: «Сал градуси бор-ов», деб ўйлаган пайтларим бўлган.

Э, воҳ, «Алпомиш»дан қутилиб бўлмас экан-да!

Зумрад бир туюр гўштни олиб, тескари қараганча еб бўлди-да, чойли пиёлага узатган қўли шампанли пиёлага тегиб кетди.

— Ҳе, уйинг куйсин сени, — деди бирдан. — Алпомишни зиндонга туширган ҳам шу. Эслайсизларми? Қирқ йигитнинг бошига етган ҳам шу.

— Ўша замонлардаям бўлар экан-да, а, бундан? — деб атай талмовсирадим.

Улар қитмирлик қилганимни тушунишди, кулишди.

Ана шунда бошим қотди: булар ҳали бир-бирининг қўлиниям ушламаганга ўхшайди.

Бу аҳволда уларни қандай ташлаб кетаман? Сора нима қилиши мумкин?

Соат саккизлардан ошган эди. Шунда бирдан эслаб қолдим: айтмоқчи, «Алпомиш» баҳонасида булар дардиҳол бошлашаётган эди-ку? Ҳатто қандайдир таънаомуз гаплар ҳам буларнинг оғзидан чиқаётган эди.

Нима, «Алпомиш»ни-яна ёрдамга чақирайми?

28

Кейин ўйлаб қарасам, ўша пайтда кетиб қолганим жуда маъқул иш бўлган экан.

Бунга ҳам баҳонани Тоҳир топиб берди: «Иван тирикмикан?» деди-да, уяли телефонини ёнидан чиқарди. Кейин менга қаради.

— Ё ўзинг гаплашасанми?

— Ваҳ, номери эсимдан чиқипти, — деганимни билмай қолдим. Афтидан, уларга хушомад қилиб ўтириш ҳам жонимга теккан эди: бунақа вазиятларга тушиб ўрганмаганимиз-да, оғалар.

Лекин «дўстинг учун заҳар ич» деган гап ҳам бор. Тоҳир эса — менинг яғонам...

— Зув бораману зув келаман, — дедим кейин. — Машиналардан хабар оламан. ГАИчиларгаям ишонавермайман. Кейин ишхонага бирров кириб чиқаман!

«Ишхона» сўзим икковигаям бир хил таъсир қилди: «Боринг, боринг»лаб қолишди.

— Телефон номериниям ёзиб обкеламан, — деб ташқарига чиқдим. Телефон номеримиш... Ишонинг-ишонманглар, синаб кўришларинг ҳам мумкин: шу тумандаги анчайин қоровулхонанинг ҳам телефон рақами ёд бўлиб кетган менга: компютерим дарров сақлаб қолади.

Хўш, ташқарига чиқсам денг, Сора... чироқ ёруғида ишқомни айланиб чошиб юрипти. Ҳайрон бўп қараб тургандим, рўпарамдан оққина улоқча чопқиллаб чиқди. Сора шуни қувлаётган экан.

— Язнажон, ушланг шуни, ушланг илтимос, — деб бақирди у.

Улоқча ёнимдан ўтмай туриб, бутидан ушлаб олдим. Қўл ўрганганда молга: чап кўлим билан даррову ёқ-бу ёғини пайпаслаб кўрдим. Семизгина экан.

— Ҳе илоий гўшт бўлгин! — деб қаргаб етиб кел-

ган Сора қўлидаги чилвирни улоқнинг бўйнига солди-да, елкасига бир мушт урди. — Жонимга тўйдирди бу егимча! Ҳали келганингизда шуни сўйиб берсангиз, савобга қолардингиз-да, язнажон.

— Ҳалиям кеч эмас, — дедим.

У гапимга чиппа-чин ишониб:

— Вой, шундай қилинг, барака топинг, — деб ялина кетди-ку! — Бунинг жабридан, ана, наргисларим ҳам қолмади. Бўйи чўзилиб, гунча тугиб қолган эди. Бойчечакдай... Во-ой, барини еб қўйди. Ана, язнажон, ҳозир кўринмаяпти-да: беш-олти анорим бор. Ширинидан. Биласиз, анорнинг ҳосили бутогининг учида бўлади. Бу ўлгур орқа оёқларида тик туриб денг, ўша бутоқларниям қийратди. Анжирлар ҳам соб бўлди... Қандай бало экан бу! Кундуз кунлари баъзан қантариб қўяман ҳув катакни ёнига. Лекин невараларингиз келдими — бўшатишади. Буям ўшалар билан аҳил. Қувлашмачоқ ўйнашади-е.

Сора шунақа қилиб жаврапти-ю, менинг миямда жўяли бир режа илдиз ота бошлади: «Улоқ семизгина экан. Шу кеча обориб, бировга сўйдириб, тандир остирсам... Эрталаб свежий кабобни Тоҳирнинг машинасига солиб қўйсам. Ахир, унинг кабобиям номига қолди чоғимда. Унга керак бўлади Тошкентда. Энг муҳими — Тоҳирни ўзига, обрўсига яраша меҳмон қилган бўламан. Бунинг устига, кабобни уйимга бориб олсак, Тоҳир нақ уйимда тунаб чиққандек бўлади...»

— Менга қара, Соражон, кўп бобиллама. Бунинг йўлини топдим, — дедим. — Менга берасан, хўпми? Тушуняпсанми?

— Ҳа-ҳа, майли, ола қолинг, — деди у. — Лекин сизнинг боғингизниям...

— Ҳе, унгача бормайди. — Шу яқин кунларда туманда олтига тўй бўлиши керак, олтовигаям таклиф этилган эдим. Бу ерга энг яқин тўйхонанинг номини тутдим: — Эрта-индин Қоровултепада маркатти хўжайини тўй беради. Мен ҳам бораман. Ўша тўйдан улушга қўзи тушадими, серками — сеники. Обкелиб ташлаб кетаман.

— Э, майли-е, бермасангиз ҳам...

— Гап тамом. Қани, чилвирни бер.

Чилвирни улоқнинг бўйнидан ечиб олиб, ўзини дарҳол думалатдим. Оёқларини кулликлаб боғладим-да, машинамнинг юкхонасига ташладим. Қурғур

эчки-улоқ дегани тинимсиз вағиллайди-да! Қўй жонивор — мўмин. Бўғзига пичоқ тортаётганингизда-ям жимгина ётади. Багажникни ёпиб, яна Соранинг олдига келдим.

Энди унга айтадиган насиҳатларим бор эди.

— Соражон, буларни сенга топширдим, сени Худога, — дедим. — Бир кеча минг кеча бўлмайди... Қўлингдан келган санъатингни кўрсатасан. Ана, ўйноқи музика қўйишди. Кириб, бирга ўйнагин Зумрад билан. Кейин, кейин ҳар хил ёқимли гаплардан гапир. Масалан, Ўйиқда ўтиришларимиздан, хўш, бойчечак териш... Ҳатто «олхўрилар гуллапти», десанг ҳам бўлади. Бу ерда гап бор. Уларга ёқади бу гап... «Алпомиш»дан тушишса, сен ҳам тушавер. Кўпроқ Барчиннинг садоқати ҳақида сўзла. Эшитгандирсан: Алпомиш отасининг гапидан чиқолмасдан Барчиннинг орқасидан тушмайди. Кейин отасига қулоқ осмай ке-етади, Бойчиборни миниб...

— Эшитганим бор, язнажон.

— Ана ўшалардан гапир. Нималардир уларнинг бўғинига тушади. Ишқилиб, биз шуларни яқин қилайлик, синглим. Ўлай агар, савоби тегади.

— Тушунаман, язнажон... Кечирасиз, нима, қайтиб келмайсизми? — деб сўради.

— Ҳа, — дедим. — Мен ортиқчаман энди. Иккинчидан, бошқа ишларим бор... Айтмоқчи, эрингни қалинроқ чопони бўлса, обчиқ.

— Воҳ! Айланиб кетай-да меҳрибон язнамдан! — деб югуриб кетди у.

Шунда меҳмонхона деразасига қарасам, дарпардада соя ўйнаяпти. Демак, Зумрад ўйнаяпти.

Сора олиб чиққан пахталик чопонни ҳам кабинага ташладим-да:

— Деразага адел-падёл тутиб қўйсанг бўлмайди-ми? — дедим.

— Э, бу ерга ҳеч ким кирмайди. Алкашлар дарвозадан қайтишади. Бу хонадан овоз ҳам чиқмайди ҳисоб, — деди у.

— А-а, унда тузук. — Кейин бир хижолатли гап ёдимга тушди. Уни қандай айтишни билмасдан хўп чулдирадим. Ниҳоят: — Улар ювинмоқчи бўлишса... — дедим.

Сора дарҳол тушунди.

— Э, ана, анаву бурчакка қаранг. Ванна бор. Хуж-

рада. Ичида қозон бор, унинг тагида плита бор. Бир пасда сувисийди.

— Э, зўр экансан, — дедим. Яна мақтагим келди: — Бу, жуда болаган экансан-ку меҳмонхонани?

— Ҳа, энди, биров-ярим...

Унинг миждовланиб айтган гапларидан англадимки, қаерлардандир қандайдир миждозлари гоҳо келиб қолишаркан-да, шу меҳмонхонада ўтиришаркан.

29

ДАНга боряшман-у, ўйлайман: «Борисни Тоҳир билан гаплаштирсаммикан? Ким биледи, Тоҳирнинг феъли айниб, «кетаман»га тушиб қолса, чатоқ бўлади. Гаплаштирамайман!»

«СТОП»дан ўтиб тўхтадим. Вишкадаги — ҳалиги кузатув минордаги йигит мени таниб, шеригини туширди. Тагин бир-иккитаси йиғилиб қолди. Борисни сўрадим.

Улар кулишиб, биттасини жўнатишди. Жарима майдонига туташ ҳужралардан бирида ўтирган экан Борис.

— Буюринг, хўжайин, — деб чиқиб келди.

— Қорин қалай? — дедим.

— Қўзиқорин қовуриб едим, хўжайин, — деди.

— Шуми, холос?

— Ҳали замон қўзиқорин шўрва пишади... Бир та-тиб кўрсангиз бўларди-да! Қизиқ, бу ерликлар қизиқишмас экан қўзиқорин теришгаям, ундан ҳар хил таомлар пиширишгаям...

— Булар — гўштхўр, — дедим-да, тайинладим: — Эсингда турсин: мабодо Тоҳиржон қўнғироқ қилиб, масалан, «кетамиз», ул-бул дейдиган бўлса, «йўқ» дегин. Довонга қор тушипти, дегин. Кечаси юриш хавфли, сизни асрашим керак, дегин... Тушундингми?

— Э, отангизга раҳмат, — деди у.

— Бор, сунингни ичавер... Ҳой, бензинингта эҳтиёт бўл. Бу ерда машинангдан соғиб оладиганлар ҳам чиқиши мумкин. Ўткинчилар ҳам тўхтаганда...

— Тушундим, хўжайин.

Шундан кейин гижинтойни тислантириб, эски мактабга оборадиган кўчага туширдим.

Мелисахона — йўл айрилишдан чапроқда. Э-эски мелисахона-да: ҳе, Сталин замонида қурилганми, ун-

дан олдинроқми — ишқилиб, бутун бошли бир хўжалик дейиш мумкин уни.

Ариқ бўйида машинадан тушдим. Хиёбонда бир-иккита курсантим туришган экан. Кутиб олишди — чест беришиб. Ҳокимиятдан мени сўраган-сўрамаганини суриштирдим. «Аловиддин» киносида айтилганидай — «Бағдодда тинчлик» экан.

Навбатчилар хонасига кирсам, худди мени кутиб тургандай — Абди дароз деган мелисам чой ичиб ўтирган экан.

Уни танисаларинг керак: бўйи бир қарич, лекин сиёсати зўр... Ҳа, кам кўринади у. Кўчагаям кам чиқади. Ичкарида иши кўп унинг: боққа қараш ҳам ўшанинг бўйида, итларга қараш ҳам... Ҳатто баъзан тушлик овқатимизниям ўша қилиб беради.

Ўлгудек питрак, чаққон, бир гапни икки қилмайдиган — баҳонани билмайдиган мелиса у!

— Абди, баққа ке, — деб ҳовлига олиб чиқдим-да, шундай-шундай деб тушунтирдим. Яъни — ҳозир бизнинг уйга борасан. Бутун чечанг нон ёпган эди. Ҳали тандир совумаган бўлса керак. Совуған бўлса, бир челак қийни ташлаб қиздирасан. — Абди оғзини очиб турарди: ҳеч нарсани тушунмай. — Хўш, машинаминг бағажида битта улоқ бор, — дедим. — Мата-секлинг шайми?

— Албатта.

— Ўшанинг аравачасига босасан улоқни. Бағилласа, бўғ... Ўлдириб қўйма. Уйга обориб сўясан. Сўйишга йигирма минут вақт кетади. Шундайми?

— Худди шундай.

— Тандиркабоб пишивута бир-бир ярим соат вақт кетади. Тўғрими?

— Жуда тўғри.

— Ана шу... ишни қиласан. Эринма. Кейин хурсанд қиламан. Юлдузингни кўпайтираман. Марш!

У жилибоқ тўхтади.

— Ўзингиз ҳам борасизми?

— Кейинроқ.

— Бўлмасам чечамга бир телефон қилиб қўйинг.

— Қиламан. Сени кутиб олади. Мелисанинг хотини ҳамма вақт ҳар нарсага шай...

— Тушунаман. А, кечирасиз, яна бир нарсани сўрасам.

— Сўра.

— Багаж очикдир?
— Қулфланмаган.
— Хўш, улоқни бутунича осайми тандирга?
— Бутунича.
— Ичак-чавағи, калла-почаси...
— Сеники.
— Бўлмасам эрта тушлиқда калла шўрва ичасиз.
— Маладес. Айтмоқчи, кабинада бир чопон бор.
Ўшани обке олдин... Ҳа-ҳа, ўшанга. Тинч ётиптими?

— Ҳе, кўп бўкирди, тақсир. Ким-кимларнинг номларини тилга олади денг. Шикоят қиламан дейдими-е...

Тошқул ухлаб қолган экан. Барибир навбатчига чопонни бериб, «ичкарига отвор», дедим.

Ниҳоят, кабинетимга кириб ўтирдим. Бир одатим бор: кунлик ишларимни сарҳисоб қиламан. Эсимдан чиқиши мумкин бўлган нарсаларни ёзиб қўяман.

Кейин кам деганда тунги соат ўн биргача ўтираман.

Ҳокимиятга қўнғироқ қилсам, Ҳоким ҳалиям Тошкентга жўнамаган экан: демак, кутиш керак.

Диванга чўзилиб кута бошладим.

Лекин хаёлим Соранинг уйида: Тоҳир билан Зумрадда... Ҳа, бировларга, айниқса, муҳтожларга яхшилик қилиш — ёқимли нарса: кишига ёқади, ҳатто гурурланасан. Юзинг ёруғ, кўнглинг тинч.

Энди денг, анавуларга ўхшаш, тўғрироғи, Тоҳир-жон билан Зумрадга қандайдир яхшилик қилаётганимдан хурсанд эдим-да: буни тобора кўпроқ ҳис қилардим.

Кейин Тоҳирнинг пенсияга чиқмоқчи экани, бу ердаги боғи-қовлиси қаровсизлиги, лекин барибир шу ерга келиши, келганидан кейин унинг ёлғизликда яшаши...

Йўқ: ёлғиз яшашига қўймайман!

30

Айтмоқчи, сизларни зериктириб қўймадимми? Ҳикоямнинг давоми анаву уйқучи ёзадиган бадий асарга ўхшаб кетди дейман. Нуқул — нимаям дер эди — диалог бўп кетди... Э, шундайми? Ҳа, энди одамлар одамларга ўхшаб гапиришади-да... Ҳалиям мен сўкиш-пўкиш, қўпол гап-сўзларни ташлаб кетяпман.

Ҳе, бу ёғи кам қолди. Тошқулнинг сўкинишларини айтмасам, бошқа йўқ ҳисоб.

Хўп, бир бошдан айтаман.

Соат ўн бирлар бўлар-бўлмас уйга жўнадим. Нима? Ҳа-да, Абди дароз келди. Ҳаммасини далажит этди. Кўнглим тинчиди. Ҳоқим тўра жаноблари тонг маҳали кетар эканлар. Кечқурун Тошкентда бўлади. Индини — сессия.

Эртаси мен азонда уйғондим... Эй, ёнбошлаб олинглар. Ановуям совумасин...

Ана энди бир зумга кўзларингни юмиб, тонг отган маҳални тасаввур қилинглар: ҳавода намчилик бор, лекин ёмғир алақачон тўхтаган. Дарахт япроқларидаги томчиляриям томиб бўлган. Ҳамма ёқ яшил, худдики кўзга кўринмайдиган яшил бир офтоб оламга нур сочаётгандай. Аммо қуёш ҳали чиқмаган. Бироқ унинг ташрифидан дарак бериб уфқдаги тахмон-тахмон булутлар қизаргандан қизараётир. Осмони фалақда дайдиб юрган қучоқ-қучоқ кулранг булутларга ҳам уфқдан найзалар санчиляпти.

Эҳ, маза! Бу ёқда хўрозлар қичқираяпти: «Катакни оч, ухлаб қолдингми, эгам?» деб. Оғилда сигир бўкириб, пишқириб қўяди: «Сутимни соғиб ол. Бузоғимни қўйвор!» деб...

Хуллас калом, Тоҳиржон билан Зумрад ҳақида ширин тушлар кўргандай бўлиб уйғонган эдим.

«Энди томошани бас қил. Йўлга отлан. Улар ҳам ҳозир мени кутишаётгандир балки... Сал кечиксам, ҳаммасининг асаби бузилиб кетади. Ахир, мен — уларнинг қўриқчиси, балогардони ҳам...»

Ана шунда калламга шу фикр келди: «Тоҳир кетаман, деб қолса... Уни у ерга судраб келиб юрамми? Унинг туғилган юртга келганини, назаримда, ДАНнинг ходимларию ҳалиги қассобдан, қолаверса, ўзиму Сорадан бўлак киши билмайдиганга ўхшаб қолди. Акс ҳолда Ҳоқимият билан гаплашганимда, Тоҳирни суриштиришарди, албатта. Ахир, туманимиз кичкина: бу ерга келган янги одам дарров билинади. Қолаверса, қандайдир каналлар билан ҳоқимиятга ҳам етади...»

Гапнинг қисқаси, машинанинг у ёқ-бу ёғини артиб, кийиндим-да, ҳар эҳтимолга улоқчанинг яхлит кабобга айланган танасини бир чойшабга ўраб, тагин бир челак олма, анор, ноқдан олиб, юкхонага жойла-

дим. Кампирга: «Тоҳир билан келишим ҳам мумкин», деб йўлга чиқдим. Қарабсизки, ўн минут ўтиб-ўтмай Соранинг дарвозаси оғзида турибман-да. Дарвозанинг бир табақаси қия очиқ, Сора ҳали қўлбола дўкончасини ҳам чиқармаган эди.

Ўзим шошиб, тезроқ ичкарига кирсам деб турибман-у, атрофга аланглайман: қандайдир яширин бир хижолат ҳисси уйғонган кўнглимда. Худдики, — кечирасизлар, борини айтаман, — мен... қандайдир қўшмачилик қилгандай туярдим ўзимни.

Шунинг учунми, тезроқ бу ердан ғойиб бўлиш учун дарвозани ланг очиб юбордим. Машинани секин ҳайдаб ичкарига киритдим. Кейин дарвоза табақаларини тагин боягидек қилиб қўйдим.

Назаримда, меҳмонхонадан мусиқа овози эшитилиш керакдай эди. Йўқ, эшик сассиз очилиб, Сора чиқди. У дафъатан ҳайрон бўлмади мени кўриб, зеро у деразадан кўрганди човимда. Унинг сочи бироз тўзғиган, чеҳрасида ҳорғинлик бор, аммо лаблари кулиб турарди.

— Салом алайкум. Келинг, язнажон, келинг, — деди-да, боғчасининг тўрига ишора қилди. — Кўряпсизми?

— Нимани? Эҳ! — Адоқдаги ҳали барг чиқармаган қатор анорлар тагида биров кўринарди: ўша — Тоҳир! — У ерда нима қилиб ўтирипти? — дедим.

— Тонгни, тонг отишини томоша қилиб... Язнажон, бир яйрадиларда бечора тоғам. Сиқилиб кетган эканлар у ёқда. Э-э, дардлари кўп экан!

— У — Зумрад қани? — оҳиста сўрадим.

Сора шундай ҳорғинлигига қарамай қиқирлаб кулди.

— Кетган. Тонг отмасдан бурун кетган эди. Менимча, квартирасига кетди-ёв.

Ишонинг-ишонманг, биродарлар, Зумрадинг тонг қоронғусида кетиб қолганидан, демак, бу ерда унинг — бегона аёлнинг изи йўқлигидан шундай хурсанд бўлдим, шундай хурсанд бўлдим!

Лекин бирдан кўнглимга ваҳима тушди.

— Хафамасми ўзи?

— Бе, нималар деяпсиз! Қайта яшариб қолгандай... Қилиқлариям ўзгариб қолди-е, тавба! Одам истаса, яшариб кетар экан... Э, язнажон, тоғамдан хабар олинг. Сизниям кутяптилар... Ана, қараб туриптилар!

— Кейин сендан сўрайдиган гапларим бор, — деб жилдим.

— Мениям сизга айтадиган гапларим бор, — деб қолди у. — Язнажон, иложи бўлса, меҳмонхонага ўтинглар. Ана кун ҳам чиқди!

Борсам, майшат зўр: Тоҳиржоннинг ўзлари суянчиғи балаң курсида ўтирибдилар. Эгниларида яп-янги банорас тўн. Ярашган, тоза ярашган. Ўзбек боласи-да!

Оддиларида суянчиқсиз курси. Унда чой ҳам бор, кечадан қолган-ярмига тушаёзган ароқ ўлгур ҳам бор, бир-иккита олма билан илитма кабоб. Тағин сигарет...

У илжайиб, айна чоғда иймангансимон бир ҳолат-да ўрнидан турди.

— Ассалом алайкум ва раҳматуллоҳ, — дедим. — Ўтиринг. Чўкинг, азизим... Кечирасиз, мен шу дастурхонни ерга олиб қўйсам, нима дейсиз. Қўлимиз етади.

— Яхши, яхши бўлади, — деб тўнғиллади Тоҳир ва уй томонга қараб бақириб юборди: — Сора, Ботир! Битта курси обкелинглари... — Кейин улар эшитадигандек ғулдираб қолди: — Кечирасизлар-да. Бошқа такрорланмайди.

— Нега энди? — дедим гапни гапга улаш учун.

— А-ай, хижолатдаман, Жондор.

— Яна?

— Умуман айтганда, куним... туним ҳам ёмон ўтмади. — Бирдан энгикиб, менга боқди. — Сенга раҳмат... Сен ҳақиқий дўст эдинг, қаригандаям шундай бўлиб қолдинг.

— Бошқача бўлишим ҳам мумкин эмас-да... Қандай қилиб, қандай қилиб мен ёшлигимдан воз кечай, жўра? Ёшлигим — сиз, мана шу замин. Анаву тоғлар. О, кун кўтарилди бошлади... Эй, Тоҳиржон, томоша қилдингизми қишлоқда тонг отишини?

— Айна шуни томоша қилдим. Соғиниб қолган эканман, — деди у. — Эслайсанми, шунақа пайтларда қунишибгина чопқиллаб борардик. Ўйиққа?

— Жуда эслайман-да, — дедим. — Нима, шу бугун Ўйиққаям бир қўниб ўтамизми?

У менга ялингансимон бўлиб боқди. Нигоҳида қандайдир ночорлик (билиб турибман: вақтнинг зиклиги...) ва ҳасрат ҳам бор эди.

— Қўниб ўтамиз! — дедим. — Машинам лойга бо-

тиб қолсаям, бир амаллайман. Кейин... кечгача Тошкентга етиб оласиз. Бу ернинг Ҳокимиям тонг йўлга чиқди чамамда.

— Менинг келганимни билмайдими?

— Билмайди. Умуман...

— Балки элик-элик олармиз-а?

— Биз тайёр, — дедим. Кейин кулдим. — Мундай бошоғриқ қилиш одатингиз ҳам борми?

— Э, йўғ-е. Иримига яраша, — деди у. — Умуман, мен... ўтирган жойим ҳам, дастурхон ҳам мундай арзирли бўлишига ўрганиб қолганман, Жондор... Бу ерда ўтиришимга келсак, бу — соғинч...

— Яшанг.

Шунда Соранинг шанғи овози эшитилди:

— Паловни илтайми ё суюқроқ бир нарса қилайми?

— Ҳеч нарса керак эмас, ҳеч нарса, — деб жавоб берди Тоҳиржон қандайдир қийналиб ҳамда уларга ачиниш ила. — Бўлади шулар ҳам... — Кейин қўшимча қилди: — «Ўртар»ни қўйсанг, Соражон. Магнитофонни обчиқ! Ботир уйғонмадими?

— Энди туришяпти. Ҳозир, тоғажон.

Шунда менга Сора билан гаплашиб олиш учун кулай фурсат туғилгандай бўлди.

— Тоҳиржон, мен борай. Шу ишларни ўзим қилай... Сиз дам олинг. Ҳой, юртингиздасиз, мулла йигит! Яйраб ўтиринг. Хаёлга эрк беринг. Хўш, кечирасиз, онангизнинг қабригаям борамиз-а?

— Шак-шубҳасиз! — деди у.

Борибоқ Сорани саволга тутдим:

— Гапир. Кеча булар яхши ўтиришдими? Мени йўқлашгандир?

— Ҳа. Лекин тоғам келмаслигингизни сезган экан... Қисқаси, язнажон, вақтида кетган экансиз.

— Ҳа, энди девор бўлмаса у ёқни кўрамиз-да... Хўш, ҳаммомни иситдингми?

— Ҳаммаси бўлди. Ками қолмади.

— Раҳмат сенга... Ҳақиқий жиян экансан... Кечирасан, улар ўзи ухлашдими?

— Шу ёғини яхши билмайман, — деб кулди Сора. — Лекин, язнажон, мактаб ҳақида кўп гаплашишди-да булар. Зумрад ҳам эски мактабни соғинар экан. Янгиси — нима у? Бетондан қурилган, зах. Коридор-

лари тор: икки киши ёнма-ён юролмайдди. Шифтлари паст-паст... Номига қуриб берган экан-да, падарлаънати Ҳоким... Бу мактабда боғ ҳам йўқ, дарахт ҳам. Эски мактабнинг боғи бор эди... Ахир, ўзим ҳам ўқиганман-ку ўша мактабда?

Шундай қилиб, биродарлар, Соранинг уйидаги гурункта нуқта қўяман. Давом этгирсам, ҳаммаларинг ухлаб қоласизлар... Шунинг учун ҳушёр бўлинглар, илтимос.

Ўйиқ, Ўйиқ ҳақида гапираман ҳозир... Ҳе, баринг иш билан бўлиб, бизнес қиламан, деб юрибсизлар-да, дунёдан беҳабар. Унинг гўзал жойларига ҳатто киё боқмасдан.

31

«Ўйиқ» деганда — сув уриб кетган чуқурликни ҳам, ер қаърига тўғри тушган горни ҳам тушуниш мумкин.

Аммо бизда «Ўйиқ» деганда, авваламбор, шаҳар тутаб, яъни шаҳар чегарасидан бирданига узилиб, пастликда қолган ва уфққача чўзилган ажабтовур вайроназорга ўхшаш маскани тушунишади. Бу шундай харобазорки, қайсидир асрларда яхлит товатошлардан қурилган уйларнинг томлари йўғ-у, қалин-қалин деворларигина қолгандай. Бу деворлар ҳам гўёки вақт ўтиши билан торс-торс ёрилиб, узун-узун устунлари сўппайиб туради. Ана шу сўппаймаларнинг айримлари худди ердан ўсиб чиққан чўққига ўхшайди. Ўша чўққиларнинг энг баландлари устида равоч-чуқури, тагин алақандай яшил гиёҳлар ўсади. Афсуски, уларнинг устига чиқишнинг иложи йўқ.

Энди тасаввур этинг: ана шу малларанг паст-баланд чўққилару емирилиб битгандек малла тепачалар ва улар орасидан бўртиб чиқиб турган тошсупалар, қайнаб чиқибоқ қотгандек тўлқинсимон ўйдимчуқурлар — бу манзилнинг кўзга дастлаб ташланадиган манзарасидир. Бундан ташқари, бу маконда ҳаёт йўқдек туюлади, чунки кўзга яққол ташлангувчи бута ҳам битмайди.

Малла макон... Ҳа-ҳа, қандайдир бошқа сайёранинг заминига ўхшайди.

Унинг туман заминидан тахминан элик метрлар пастдалиги ва шу кўйи чўзилиб-ястаниб, қуриб-

қақшаб ётиши гоҳ кўнгида нохуш ўйлар уйғотади: бу ерга тушгинг келмайди, тушсанг, қайтиб чиқишинг осонмас. Лекин бу малла товатошлар салтанатида ранг жиҳатдан айни ўзига ўхшаб кетадиган чил-дала каклиги кўп: уларнинг гоҳ-гоҳо чиройли чулдираб-чулдираб учганларини кўриб қолиш мумкин. Тагин бу тубанлик устида, шаҳар чегараси баландлигида сор-лочинлар сайр қилиб юришади.

Ҳа, шаҳарнинг тугаб-кесилган чегарасида туриб, бу тубанликни томоша қилишда ҳам ўзига яраша завқи бор: ўзингни баландларда ҳис этасан, пастингда гўё ўлик сайёра ётибди.

Мен кўп гапирдим: нима қилай, ўша манзарани ўзим ҳам ҳам яхши кўраман, сизларнинг ҳам яхши кўришларингни истадим ахир. Гарчи бировлар наздида, яхши кўришга арзимаса-да...

Ҳа-е, одамлар Ойга ҳам, Марсга ҳам кўниб юришибди-ку?

Энди яна бир сирли тош ҳақида икки оғиз гап: шаҳар тугаб, ўзга сайёра (шундай дейлик) бошланган ерда, аниқроғи, ҳозирда ям-яшил бўлиб ётган буғдойзор пойида, дейиш мумкинки, нақ жарлик лабида бир улкан қоя-тош қора уйга ўхшаб гўдайиб туради. У шу қадар қаттиқки, товатошларга тирноқ ўтгани ҳолда бунга пичоқ ҳам ўтмайди. Худди хумдонда пишириб олиб, шу чегара чизигида гумгурс қилиб қўйишгандай бепарво ва мустаҳкам туради. Унинг қанча қисми ерга кириб кетган Худо билади.

Аммо унинг усти... устига келиб қўнган чанг-тупроқдан парча-парча ер пайдо бўлганки, ана шу ердан — тасаввур этинг — новча-новча лолалар ўсиб чиқади.

Негадир уларни узиб олгинг келмайди-да, қоя пинжиги тикилиб жимгина ўтиргинг келади.

Кейин эса гулхан ёққинг келиб қолади.

Гулхан учун ўтин-чўп топилади: атрофда нима кўп — ер бағирлаб ётган янтоқлар кўп. Тагин буғдойзорда сариқ-шалдир тиканлар кўп бўладикки, уларга кўшиб уч-тўртта қушқўнмасдан ҳам олиб келиб ўчоқ боссанг, бирпас сасиб-тутуни осмонга ўрлаб туради-да, кейин лип-лип этиб ёниб ҳам кетади.

О, бунинг тутуни... бу ердан чиққан тутун шаҳаргаям кўринади.

Гапни мухтасар қилсам, Тоҳиржон билан сайраговга чиққан вақтларимизда ҳордиқ чиқариб, ўт ёқиб ўтирадиган қўноғимиз ҳам шу ер эди. Унинг Зумрад билан ёнма-ён ўтириб, беозор, аммо жиддий мавзуларда узук-юлуқ гурунг қиладиган жойлари ҳам шу ер эди. Табиийки, бу қўним жой олдида ҳамма вақт кул, чала ёниб ўчган хас-чўп бўлар, харсангтошга тақаб қўйилган икки-учта товатош палахсалари — ўтиргичлар ҳам бор.

Эй, болаликнинг ширин, хаёлкаш дамлари!

Ўлай агар, мана мен олтмишни қоралаб бораётирман. Кимсан, туман милициясининг бошлиғи!

Тўрт фарзанднинг отаси!

Қитмир, шайтон, жойи келганда — порахўр бир бандаман. Аммо ўша Ўйиқни эсласам, ҳамма нарсадан кечиб, ўша ерга бориб ўтиргим, ўт ёқиб, иложи бўлса чой қайнатиб ичгим келади.

«Романтика» дедингми, эй?

А, нима қипти сал-пал романтик бўлсам? Ҳа, эҳтимол Тоҳирдан, эҳтимол, унинг Зумрад билан қумрилардек ку-қулашиб ўтиришларидан юқтиргандирман бу ҳолатни?

Нима бўлгандаям ёшлигимнинг кўп азиз ва қизик дамлари ана шу қоятош пойида кечган.

Ҳа-да, Тоҳирга эргашиб чил овлагани пастга — малларанг товатошу сўншайган чўққилар бағрига туншардим. Тоҳиржон чилни учириб отар, мен ҳарсиллаб бориб қушни олиб келардим. Кейин тепага чиқиб, ўлжанинг патини юлардик. Атрофимиз қушнинг чиройли патларига тўлиб кетар, улар шабада-шамолда ҳаволаниб учишар эди.

Биз ўлжани кўпинча кўмма-кабоб қилиб ердик. Яъни уни чўққа кўмиб, устига қўрдан тортиб кўярдик. Бир маҳал қарабсизки, ҳил-ҳил бўлиб пишибди.

Тўғри, унинг кулини ҳар қанча қоқиб-пуфлаб ташламайлик, еганимиздан кейин лаб-лунжимиз қопқора бўлиб қолар, бундан кулар ҳам эдик. Эй, қани ўша дамлар?

Худого шукурлар бўлсинки, турмуш ташвишлари мени узоқлаштирмади ўша манзилу хаёллардан.

Ана энди асл муддаога ўтамиз. Эй, туриб ўтиринглар... Майли, менгаям эликта қуйинглар. Гап-гаштакада ичиладида-е. Нуқул суҳбатга-ҳикоя айтишга берилиб кетдик.

Айб ўзларингда: ҳикоя айтиш таклифи кимдан чиққан эди? Оббо, ҳа, шу уйқучидан эди. Энди ўзлари... йўқ, у тинглаб ётипти. Гап ўғирлаяпти: касби шуку унинг.

Хўп, давом этаман.

Шундай қилиб, Сорага кўпдан-кўп раҳматлар айтиб, эрининг ҳам бир-бир ярим соат орасида чиқиб келишига ваъдалар бериб, хўшлашдик. У тоғасини ўпиб, одатдагича, дарҳол кўзига ёш олиб, жиянларига (Тоҳирнинг иккита қизи бўлиб, иккови ҳам уйлижойли бўлиб кетган эди) энг яхши тилаklarини билдириб қолган эди.

Биз — икковлон «Жигули»да йўлга чиқиб, катта трактга эниб бордик. Кейин ўнг қўлга — ДАН пости томонга юриб, Ўйиқ баралла кўринган жойда тўхтадик.

Рухсатларинг билан бир жумла изоҳ берсам: «Ўйиқ» деганда — табиий, шаҳар этагидаги чўккансимон «ўлик сайёра»ни англасак-да, қизик, анову харсангтошни ҳам деярли шу ном билан атардик. «Қаерга борамиз? — Ўйиққа». Демак, ўша тошнинг ёнига борамиз. Шунинг учун «Ўйиқ» номи харсанг-қояга ҳам тегишли бўлиб кетган эди.

Хуллас, машинадан тушиб, йўлнинг у бетига ўтдим. Буғдойпояга оралаб кўрсам, юриш мумкин: кечаги ёмғир алақачон сингиб кетган. Лекин пайкалнинг ўртаоғидан хавфсираб турдим-да, охири ўқариқни топиб, унинг икки қирғоғида трактор изларини кўрдим-у, енгил нафас олдим.

Ана шунда денг орқа тарафимдан, аниқроғи, нақ машинам турган томондан бир шўхчан қийқириқ эшитилди. Шундай бурилиб қарасам, йўл ёқасидаги тўрт қаватли иморатнинг тўртинчи қавати деразасидан ролибига таслим бўлган асирдек оққина рўмолчани силкитяпти биров. Биров? Албатта, Зумрада!

— Ҳа? — деб бақирдим.

У Ўйиқ томонни кўрсатди. Беихтиёр ўша ёққа қарадим, негадир у ердан тутун чиқаётгандек туюлди.

Кейин тушундим: бизни ўша манзилга боришга даъват этапти у.

Хўп, борганимиз бўлсин!

Ҳе, кайфиятим яна кўтарилиб кетди. Одамзод кизиқ экан-да: Зумраднинг Сорани уйдан барвақт туриб кетгани учун унга ич-ичимдан миннатдорчилик билдирган эдим. Энди бўлса, унинг Ўйиқ-қоя остида биз билан ўтиражаги учун ич-ичимдан хурсанд бўлдим. Гапнинг бўлариям шуда: усиз бизнинг даврамиз кемтик...

Зумраднинг қичқириғию каминанинг жавоби, хуллас, чўлтоқ муомаламиз Тоҳиржонга ҳам аён бўлиб турарди, албатта. У ҳам машинадан чиқди-да, уй томонга қаради. Зумрад йўқ эди. Кейин менга қаради Тоҳир.

— Киринг. Ўтиринг. Ўйиққа борамиз. Йўл топдим. Ҳе, бу гижингтой қанақа йўллардан юрмаган!

Худо ҳаққи, машинамни аёвсиз минардим. Тўғри, бирон жойи шикастланса, текинга тузатиб ҳам олардим.

Ҳайдадим-а трактор изига тушириб. Жонивор тойиб-тойиб кетади. Хаёл қиламанки, ўқарикқа ағнаб кетади-ю, биз ёнбош бўлиб қоламиз. Кейин уни чиқаргунча знамизни кўрамиз. Йўқ, Худодан бўлиб, олға жила бошладик. Пайкалнинг ўрталаридан ҳам тезлаб ўтиб кетдим. Кўллаб ётган жойлари бор экан: тўхтатмадим. Босдим газни. Ана, ниҳоят, улкан қоя рўпарамда! Қаерда тўхтатсам экан? Қояга етдим деганда, бирдан чапга буриб тормозни босдим. Жонивор жилови тортилган тулпордай тақа-тақ тўхтади.

Биз секин ташқарига чиқдик. Ё, Раббим, оёғим ости — чимзор, ҳар бир қарич ерда момақаймоқ, сарғиш тортиб гуллаганлариям бор. Кейин денг, қирғоқ лабларига кўзим тушди-ю, бақириб юбораёздим: оқ ва сариқ бойчечаклар яшаб-очилич ётишар, бу ерларга яқин орада инсон оёғи тегмаган эди.

Кейин яна бақиримизга сал қолди: тасаввур этингки, буғдой майсалари ичидан узун-узун бўлиб чучмомалар чиқиб турарди. Бинафшаранг гуллари бирам тиниқ, бирам жозибали. Шундоқ бориб, юлиб-юлиб олгинг келади.

Аммо пайкалнинг йўлга туташ жойларида бу чечаклардан битта ҳам йўқлиги ёдимга тушиб, ўзимни

тийдим: демак, ўша ерларда очилганларини ўткинчилар териб кетишган.

...Тоҳир ўта паришон, ҳатто карахт тортиб кетгандай қоя биқинида серрайиб турар, афтидан, қўлидаги сигаретни тутатиш ҳам эсидан чиққандек эди.

— Ҳа? Нима бўлди — мундай гангиб қолдингиз? — дедим.

У бош ирғади-да, ниҳоят, сигаретни тутатиб, тош ўриндиққа аста ўтирди.

— Зах бўлса керак, — дедим.

У бармоқларини силкитиб қўйди. Кейин чимирилиб — манглайи тиришганча осмонларга боқди. Сўнг бўйнини чўзиб, пастликдаги малла оламга боқди-да, чуқур хўрсинди. Кейин қандайдир энкайиб бойчечаклару чучмомаларга тикилди. Илжайди. Ниҳоят:

— Эй, Жондор, сиз жодугар, — деди.

— Хўш, гулхан ёқамиз, — дедим мен. — Ҳозир... Зумрад ҳам етиб келади.

Тоҳир кўзларини катта очиб менга тикилди.

— Келади? Сенга айтибмиди?

— Айтмаб эди-ю, биламан-да, — дедим. — Ана, уйи! Анаву ўртадаги иморат. Бизни кўрмаяптими ҳозир? Жуда кўриб турипти-да... Хўш, хонимни яхшилаб кутиб олишимизга тўғри келади энди.

— Ҳа, гулхан ёқсак, — деб мижғовланди у. — Лекин ҳеч нарса олмапмизда-я Соранинг уйдан.

— Ўрнингиздан турунг, — дедим. — Баққа келинг. Келинг! — машинанинг юкхонасини очиб юбориб, улоқча-кабоб ўралган чойшабни ҳам думалатиб, бор бисотни намоён қилдим.

Тоҳиржон тандиркабобга бир сония тикилиб қолди-да, кейин олма, анорларга боқди. Сўнгра бурчакда ётқизиб қўйилган ҳалиги исқотига кўзи тушди.

Эй, биродарлар, бир дақиқага чекиниш қилсам. Ўриснинг Чехов деган улуғ ёзувчиси: «Одамлар кўп гапирадилар. Айниқса, бемаъни гапларни...» деган экан.

Мен ҳозир шундай хулосага келдимки, одамлар кўп овқатланар экан. Айниқса, бир секундга бўлсаям бирон жойга ўтириб қолишса, дарҳол искалана бошлар экан.

Эй, емасаям олдида нималардир бўлиши керак... Ҳеч бўлмаса, чой, ҳа, чой бўлиши керак!

А, бундай пайтда — ойда эмас, йиллар давомида

бир марта бўладиган учрашувда, тагин, ўзинга азиз масканда ўтирганингда, Худо ҳаққи, машинангда ҳеч нарса бўлмаса, осмонга қўл узатиб бўлсаям ниманидир узиб олгинг келаркан.

Дастурхон ўлгур — ўтиришнинг зийнатими, ё одамларнинг бошини қовуштирадиган бир мўъжизами — билмайман.

Мана, ўзимиздан қиёс: ана ўртамизда шу катта дастурхону ноз-неъматлар бўлмаганда, ўтирармидик бу ерда? Ернинг остидан бўлсаям бир нималарни топиб келардик, албатта.

33

Бир маҳал қарабсизки, ўзимизнинг ола чопондан кийган бир ўспирин — албатта Зумрада! — буғдойзорни оралаб дадил юриб келаяпти. Оёғи остига қармайди: калиш кийган бўлса керак. Аммо баъзан чайқалиб, у ён-бу ёнга оғиб ҳам кетади. Бироқ ўша томонларидан тортган кўзга кўринмас қўлларни силтаб ташлагандай, яна олға босади.

— Тоҳиржон?

— Кўряпман, — деди у ўрнидан туриб.

Бу вақтда бултурги янтоғу мингбошу қушқўнмас тиканларидан бостириб, устига машина бензинидан бироз сепилган (резин ичак қоя остигача бемалол етди) ўтинимиз тутаб ҳам бўлган, ёнмоққа бошлаган эди. Чойшаб-дастурхон ҳам ёзиқ, бутун бошли улоқчанинг эти ҳам «мени е» деб турар, олмалар, ноклар ҳам дастурхонга ярашган, аммо нон, ноннинг суви қочган эди. Нима? Албатта-да усиз дастурхон бўладими?

Ароқни? Сорадан олган эдим. Тоҳирнинг кўзини шамғалат қилиб. Пул? Пул бердим. Лекин олмади...

Ҳе энди биз ҳам эшонга ўхшаган одаммиз-да: назр-ниёз деган гаплар бор. Соралар — бизга мурид ҳисоб... Кулинглар, кулинглар! Бор гап шу-да!

Келишдик-ку: рост гапирамиз, деб?

Қисқаси, Зумрад лозимининг почалари ҳўл, калиши бир ботмон лойни кўтарганча пайкалдан чиқди-ю, унга қандайдир гарангсиб пешвоз юрган Тоҳиржоннинг елкасига қўлларини қўйиб, чап кўкрагига пешонасини босди.

Шу кўйи иккиси ҳам сукут қилиб қолишди. Фақат Тоҳир унинг елкаларини аста-аста силар эди.

— Э, бўлинглар-е! Горько! — деб қичқирдим мен. — Қайси ҳинддан кам жойимиз бор. Ёки Бразилия, Мексика сериаллардаги аёллар билан эркакларнинг...

Тоҳир менга шундай бурилиб-олайиб қарадики, рости гап, кўрқиблар кетдим, ахир, мен шунчаки ҳазил дегандай.

Шунда Зумрад ҳам ўзини орқага тортди-да, менга кескин қараб:

— Сизга жуда ёқади-я ўшаларнинг ўпишлари? — деди. — Ўша ярим яланғочлар... Ҳе, тухуминг қурсин сендай гўзалларни! Тавба, — дея, ҳайронлар қолдим — Тоҳирга жиддий мурожаат қилди: — Кампириям, қизалоғиям майка кийиб юришади-я? Қўлтиғигача кўрсатиб. Кўкрагини-ку қўяверинг:

— Менга ёқмайди, — деди Тоҳиржон босиқ овозда. — Шунинг учун сериал бошланиши билан телевизорни ўчириб қўяман ё бошқа каналга оламан. Улар уят, шарм-ҳаё деганларини унутиб бўлишган. Агар шу — цивилизациянинг маҳсули бўладиган бўлса, бундай ибтидоий жойларда яшаганим бўлсин. Жондор, — деб бирдан дўқ қилди у. — Ўйлаб гапиринг, дўстим. Унақа ҳазиллар сизгаям ярашмайди. Биламан ҳазиллашдингиз. Лекин...

— Бўлди! Тушунарли! — деб қўлларимни тепага кўтардим. Кейин ўзимниям жаҳлим чиқиб кетди. — Ишонинглар, илтимос, ўшаларнинг, айниқса, эркак билан аёлнинг елинга интилган бузоқдай тамшаниб, бир-бирига ёпишганини кўрсам, тупуриб, тескари қарайман!

Шунда Тоҳиржон ўзи ўтирган тошкурсининг ёнидаги ўтирғичга рўмолчасини ёзиб ташлаб, Зумрадни таклиф этди. Зумрад оловни четлаб ўтиб, кўрсатилган жойга таппа ўтириб олди-да, бирдан узун-узун бармоқларини ёзиб ўтга тоблаб бошлади.

— Ваҳ, шунга ўйлагандим, — деди. — Булар қандай қилиб ўт ёқишар экан деб... — Шундай дебоқ чегарақирроққа тикилиб қолди-да, қандай бир титроқди, ҳатто сунъийнамо кулиш қилди. — Уни қаранг, Тоҳир ака! Чучмомалар... Вой, айлашиб кетай сизлардан! Мен ҳозир. Мана бунинг лойини ҳам туширай.

У ирғиб туриб чимзорга чиқди. Калишини у ёни

билан ва бу ёни билан майсага суриб хўп тозалади. Намхуш ўт-ўлан калишни ювгандек қилди.

Аммо у яна пайкалга оралаб, уч-тўртта чучмомани териб, юзига босган ҳолда ҳидлаб ва кулиб-жилмайиб келганида, калиши тагин лойга беланган эди.

Эй, биродарлар, мен бу манзараларни кўриб роҳатланардим. Шуларни учраштирганиму бу томонларга келишига ҳам сабаб бўлганимдан қандайдир бахтиёр эдим.

Тагин мен одобли, ҳаёли бир қишлоқи ўзбек қизи билан шу қишлоқдан чиқиб, амалга кўтарилган эса-да, найинки ўзлигига, балки дўстларига-да содиқ қолган ўзбек йигитини кўриб турардим.

Ҳадеганда кўравермайсан киши бундай манзарани... Балки буни уюштириш ҳам мушкулдир. Токи булардек бир-бирига интиқ-интизор бўлиб, аммо ўзларини тийиб юрганлар бўлмаса.

34

Заҳри қотилдан оз-оздан олиб (Зумрад ҳам кўзини юмиб ичди), хушбўйгина, юмшоққина кабобдан тановул қилгач, Зумрад тескари қараганча лабларини кафти ва қийиқчасининг учида артди-да:

— Эй, чой дамлаб келайми? — деди.

Мен Тоҳирга қарадим, Тоҳир соатига. Сўнг:

— Йўқ, мен кечикаман. Кечирасизлар, — деди. Сўнгра Зумрадга бурилди. — Кеча баъзи бир саволларим бор, деб эдингиз.

— А-а. — У беозоргина кулди. — Фарзандларингиз ҳақида сўрамоқчийдим. Невара кўргандирсиз ахир?

Тоҳиржон дафъатан бошини эгиб қимирлатди.

— Ҳа. Худога шукр, бор, — деди.

Шунда менинг кўнглимга ушбу саволни Худо солдими ёки азалдан бор эди-ю, уни бериш мавруди бўлмасмиди:

— Зумраджон, — дедим чиндан ҳам самимий-оғачаларча бир тарзда. — Сўраганинг айби йўқ. Орамизда сир ҳам йўқ. Нима бўлиб сиз мундай пуштсиз бўлиб қолдингиз, синглим?

Зумрадининг катта-катта кўзлари қинидан чиққудек бўлиб Тоҳирга қаради. Тоҳир эса бирдан ўти пасая бошлаган гулханга эгилди-да, ароқдан ўзининг пиёласига анчагина қуйиб дангалига отиб олди. Сўнгра шо-

шилмай сигарет тутатди-да, ўпкаси оғзига келгудек бўлиб хўрсингач:

— Жондор, — деди менга қарамай. — Зумраднинг кўшни районга бориб, ҳомиласини ҳалигидай қилдирганини айтдим-а? Кечирасиз, Зумрад, бунга айтиб эдим. Ахир, бу — менинг ягона сирдошим, ҳасратдошим...

— Ҳа, Зумраддон, учини чиқариб эди, — деб гулдирдим мен ҳам.

— А-ай, — деди ўлик сайёра томонга қараб. — Ўзим айбдор. Ҳаммасига ўзим айбдор... Ўша дўхтирлар айтишиб эди: «Фарзанд кўрмай қолишинг мумкин», деб. «Э, отасиз фарзанд туққанимдан кўра фарзандсиз ўтганим афзал!» деб юборганман. Тўғри, кейин пушаймон еган пайтларим ҳам бўлди. Ўша районда қариндошларимиз бор эди, сирдош жиянларим ҳам. Ўшаларнинг уйида яшаб, кейин...

— Тушунарли, — дедим. Шундай дедим-у, кўзим ўз-ўзидан Тоҳирга тикилиб қолди: «Эй, нокас, сен айбдор экансан-ку бунинг бефарзанд бўлишига? Ахир, ўйламайсанми шуни? Ҳеч қандай изтироб сезилмайди башарангдан. Виждон азоби деган нарсалар бор оламда... Рост, бошда ишни Зумрад бузган. Ҳе, таваккалчи... Сен олти-етти ойдан кейин эшитгансан. Ўшанда қандай ҳолатларга тушдинг, жўра? Ундан кейин — Зумраднинг ана шу туғмаслиги оқибатида икки эрдан ажралганини ҳам биласан, эшитгансан-ку? Бирон чора изладингми? Бунинг олдида тиз чўкиб узр сўраб...»

— Кечирасиз, Зумраддон, — дедим. — Ўша туфайли бефарзанд бўлиб қолганингиз ҳақида... мана бу Ҳоким жанобларига ҳе-еч учиниям чиқармадингизми?

— Вой, нима кераги бор эди? — деди у сезиларли қизишиб. — Мен кутдим. «Бўлар», деб ўйладим — бўлмади. Кейин бўлмаслигига ишондим. Нима, мен энди бу кишининг туманига бориб, ҳокимиятга кириб... Бе, жинни бўпманми, Жондор ака? Ўлсам ўламанки, бунақа ишлар... кўлимдан келмайди. Ҳозир ҳам ўтмишининг, ёшликнинг ҳурматини қилиб юрибман. Кечаям қолдим...

— Раҳмат сизга.

— Ниҳоят, кеча... айтдим сизга, а, Тоҳир ака?

Тоҳир кескин бош ирғади.

— Ҳа. Лекин иккинчи эрдан ҳам ажралганингиздан кейин... йўқ, шуни эшитганимдан кейин кўнглимдан ҳар хил ўйлар ўтган эди. Жумладан, ўша абортнинг таъсиридир, деб ўйлаган эдим... Э, воҳ! — У бирдан ўрнидан туриб кетди. Боши қоя айвонига тегди чамамада. Кейин бурилиб, машина ёнига ўтди-да, эшикка бир қўлини тираб туриб қолди.

Шунда Зумрад менга аччиқ шивирлади:

— Нима кераги бор эди шу гапни қўзғашингизни?

— Э, ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг. Бу ерда қандайдир қотиллик содир этилган-ку? Майли, бу билмапти. Кеча билипти. Йўқ, ўзиниям гумони бор экан. Ахир, маралний компенсация деган гаплар бор. Сиз кулманг. Мен бундан бир нарса ундиришни кўзда тутаётганим йўқ... Мен умуман айтаяпман-да.

— Бўлди, бас қиламиз.

— Ахир, бунинг ҳам боши очиқ, сизнинг ҳам.

— Жоңдор ака! — Зумрад бақириб юбораёзди. — Мени хўрламоқчимисиз?

— Ҳай-ҳай, сингилжон. Тил тортмай ўлай-а...

— Қасам ичманг. — Зумрад ҳам ўрнидан турди. Тиззасидан тушиб кетган чучмомаларни олиб, тагин юзига босиб ҳидлади-да: — Шулар омон бўлсин! — деб алланечук хитоб қилди. Кейин Тоҳирга қараб гапида давом этди: — Эй, Тоҳир ака, шу гул-чечаклар ҳам ғалати жонзотлар-да! Тўғрими? Кўзингни қувонтиради, қалбингни аллампалоларга тўлдирди. Миянг мусаффо бўлади. Тагин денг, уни узасиз, сўлитасиз, ўлдирасиз. Миқ этмайди, эътироз билдирмайди. Қисматдай қабул қилади шўрлик...

— Ба-ас! — деди Тоҳир қандайдир бўғилиб. Кейин менинг номимни тутиб: — Жоңдор, кетамиз, — деди. — Мен кетаман! Зумрад, кечирасиз. Узр...

— Йўқ, нега-а? Мен тушунаман, — деди Зумрад. — Сиз ҳамма вақт ишга-хизматга масъулиятли эдингиз. Худди падари бузрукворингизнинг сўзларидан чиқмагандай, вазифангизгаям. Нима десам экан?

— Тушундим, — деди Тоҳир. — Ҳозирда менинг падари бузрукворим — амал, Ҳокимлик, лавозим...

— Ҳим, шундай денг? Лекин боя бу ибтидоий ҳаёт

ҳақида яхши гаплар айтувдингиз...

— У гапларим ҳам рост. Ро-ост, — бемалол бақириб юборди Тоҳиржон. — Хўш, Жондор, жила-мизми-йўқми?

— Ҳозир, ҳозир. — Мен беихтиёр чўғларни тепки-лаб ўчирдим. (Ўрганиш-да: йўғасам шу чўғдан учган учқун нимани куйдирар экан бу атрофда?) Кейин дастурхонни шундай ўраб олиб, шишани чўнтакка тиқиб, машина юкхонасини очдим. Буларни жойладим. Кейин нима қилишни яна билмай қолдим: Зумрадга нима дейин?

Нима дейиш лозимлигини Тоҳирнинг ўзи айтди:

— Зумрад, балки мени кузатиб қўясиз?

— О, албатта. Жоним билан, — деди Зумрад ва билафонлик қилиб машинанинг орқа ўриндиғига кириб ўтирди. Тоҳир ёнимга жойлашди. Машинани тислантириб, келган йўлимга солдим. Чайқалиб кетяпмиз-у, тагин руҳим кўтарила бошлади: «Тоҳир уни ўзини кузатишга таклиф этди. Зумрад бажонидил рози бўлди... Ўлай агар булар бир-бирини севади. Лекин нимадир ўртада тўсиқ бўлиб турипти...»

Шу тўсиқнинг ҳам олиб ташланишига қандайдир ишонч туғилар экан, пайкалнинг ўртасига етдим. Олисдан ДАН постининг минораси кўринди-ю, ўша ердан бурилиб, қабристонга... Ўйим чала қолиб, давомини Тоҳирдан сўрадим:

— Тоҳиржон, ҳозир... шу кетишда тўғри қабристонга борамизми?

— Э, ҳа. Албатта! — деб юборди у. Тавбангдан кетай кўзлари ғилқ ёшга тўла эди.

Буни кўриб кўрмаганга солдим: ўз-ўзимдан хижолат чекардим. Кейин ўзаро гапимизни Зумрад эшитгани боис бу борада бўлари гапни айтдим:

— Зумраджон, биз ҳозир мозорга бориб, Тоҳиржоннинг марҳум волидалари қабри тепасида бир калима қуръон ўқиб қайтишимиз керак. Тоҳирнинг феълини биласиз-ку?

— Ҳа, кечаям шу тўғрида гапирувдилар, — деди у. — Сизлар бориб келинглар. Мен бирон жойда кутарман. Ўзларингга ўнғай жойни айтсангизлар.

Яна Тоҳирга қарадим. У чимирилганича:

— Сиз ГАИ постида қолсангиз, — деди. Кейин менга бурилди. — Жондор, сиз ҳам пастга тушиб,

Ивандан хабар олсангиз. Иложи бўлса, машинани қўшиб чиқсин... Зумрад! — тагин унга мурожаат қилди: — Сиз менинг машинада анову Дўланатепага бориб турсангиз. Агар малол келмаса...

— Қўйсангиз-чи, малолга бало борми, — деди Зумрад. — Мен тушундим. Жондор акам машинани ҳайдатиб чиқсалар — бўлди.

— Ҳозир гатоп қиламиз, — дедим.

35

Абдулла Қаҳҳор деган ёзувчини эшитгансизлар? Раҳмат. Мен ҳам эшитганман, лекин асарларидан биттагинасини адабиёт ўқитувчимиз дарс маҳали ўқиб берганлари эсимда. Ўша ҳикояда шундай гаплар бор. Агар хато қилмасам, шундай дейилади: «Оламда ўзбекнинг қабристонидан хароб қабристон йўқ». Эсладим! «Даҳшат» деган асарида шундай ёзган... Тўғри гапни ёзган-а, жўралар?

Гапнинг рости, менинг ҳам кўзим ўрганиб қолган ўша манзарага: гўрларнинг дўмпайиб туришлари, улар устини янтоқ, бахмал гуллар қолаб ётиши. Бахмал гул? Иккита қора япроқдан иборат гул бор-ку? Гулми у? Билмайман. Лекин мозорда — ҳар бир қабрнинг устида бор. Кейин денг, қачон мозорга борсам, мунғайиб қоламан: шундай катта, бепоён заминда минг-минглаб одамлар ётипти. Уларнинг бор-йўқлиги сира билинмайди: ер ютиб, ўзиники қилиб юборган. Тагин уни ардоқлагандай устидан ўт-ўлан ўсган. Сўпитўрғайлар чулдираб юришади. Ҳавода муаллақ туриб сайрашади.

Ғоят мискин, бепарво манзара.

Хайрият, мазорни қишлоқчадан ажратиб турадиган бир панжарали дарвозаси бор.

Машинани ўша ерда қолдириб, ичкарига кирдик. Ҳе, бу ердаги кўкатлар тизза бўйи бўп қолган экан. Қим билади, тагида ўғит кўпми ё пайҳон бўлмаганиданми.

Тоҳиржон дафъатан букчайиб қолгандай эди. Мен олдинда, таниш қабрни тахминлаб бораяпман... Ҳе, бу ерда гўрлар тез чўқади. Чўқади-да, бир-бирига қўшилиб кетади. Хайрият, топиб бордим. Тоҳир ҳам таққа тўхтади-да, қўшни қабр устига чўқа қолди. Мен чўнқайиб ўтирдим.

Қуръон тиловатиними? Ўн уч ёшимда отам ўргатиб қўйиб эди. Ҳе, уни билмаган одам — одамми?

Бошладим:

— Аузибиллаҳи мина шайтонир рожийм. Бисмиллаҳи роҳманир роҳи-им. Қулфу...

Ишқилиб, тиловатни тугатдим. Ўзимнинг ҳам кўзим тўлиб кетган эди.

Қарасам, Тоҳир ҳам пичирлаб бир нималар деяпти. Менга қўшилиб қўл очдиям пичирлашини қўймади.

Ниҳоят, унинг ёнига ўтиб атай ўтирганимдан кейин у:

— Жондор, барибир келадиган жойимиз шу ер-ку, а? — деди. — Ўша қисқа масофада қанча гуноҳлар қиламиз. Баъзан ҳалол одамларгаям озор берамиз. Ёлғонни ҳам гапирамиз... Қандайдир ёлғондакам принципларга амал қиламиз... Энг ёмони, энг ёмони, Жондоржон, — Тоҳир энди менга ҳамон ёшга тўла, аммо бир томчи ҳам томмаган, бироқ қизаринқираган кўзларини тик қадаб олди, — инсоннинг амалга интилиши, фуқарога тепадан қараб муомала қилишдан завқ олиши. Суперодам бўлиб кўринишни исташи ёмон... Ҳим, бировлар бор: шу йўлда кетади охиригача. Аммо сени кўнглингда-қалбингда ростгўйлик устун бўлса, адолат ҳисси бўлса, сен меҳнаткаш бўлсанг, ўз ерингни севиб уни обод қилишни жуда-жуда истасанг, халқ олдида — жамоат олдида ўтирик сўзлашдан ор қилсанг — ҳа, ана шундай қиладиган, ана шундайроқ одам бўлсанг, ўй, яшашинг қийин кечар экан.

— А-а, тушундим, — деб шивирладим мен ҳам. Биз негадир — мазордалигимиз учунми — секин, деярли шивирлаб гаплашардик. — Зўр гапларни айтаяпсиз, Тоҳиржон, — дедим.

— Мен кўнглимда тугилиб қолган дардларимдан ҳасрат қиляпман, дўстим, — деб яна давом этди у. — Биласиз, ёшлиқдан мен пионер вожатий, комсорг бўлиб, сизгаям... иш буюриб, буйруқ қилиб ўсдим. Институтдаям шунақа бўлдим...

— Ахир, сизда раҳбарлик қобилияти бор эди-да, — деб илова қилдим.

— Бунинг... зиёни ҳам тегди менга, — деди у. Бур-

нини, кўзларини артди. — Отам раҳматлининг чизигидан чиқмай... у кишининг фронтовик жўраларига таъзимда бўлишим ҳам, охири ўзим, уф, яхши кўрмаган бечора бир қизга... У бечора эмасди: ҳе, дамига тандир қизийдиган совхоз директорининг қизи эди... Кейин менга тегишга рози бўлгани, тўғрироғи, рози қилишгани учун «бечора» деялман. — Шунда бирдан елкалари силкиниб кетди унинг: ҳўнграб юборади, деб кўрқдим. Аммо кейинги айтган гаплари ман-ман деган йигитни ҳам йиғлатиши мумкин бўлган гаплар, мен учун янгиликлар эди...

Кечирасизлар, мен шуни ўз тилимда гапириб берсам... Тоҳиржоннинг аёли пишиб қолган кунларда, яъни жигари соб бўлиб, оқиб кетаётган кунларда бир нотаниш йигит унга сок-шарбат обкелиб ичирад экан. Тоҳир уни бир эмас, икки-уч маротаба кўриб, хотинидан сўрапти: «Бу ким ўзи? Қанақа қариндошингиз бўлади?» Хотини бошда: «Пул бериб эдим, шарбат обкелди. Шу ернинг хизматкорларидан-да», — деб жавоб беришти. Кейин аёл бечора шундай қолга тушиптики, юзидан ифода ғойиб бўпти. Кесақдай эмиш. На ғам, на ташвиш, на меҳр, на қаҳр — ҳеч нарса сезилмайдиган бўп қопти. Ўшанда дўхтирлар Тоҳирга: «Ҳозирликни кўраве-ринг, Ҳоким бува. Яқин қолди», — дейишти. Бу — ўз-ўзидан маълум экан.

Шундан кейин Тоҳир нима дейди денг?

— Ўлимига икки-уч кун қолган эди, чоғимда. Палатага кирсам, тагин ўша йигит ўтиришти. «Тур, жўра. Нима иш қиляпсан бу ерда? Медбратмисан?» дедим. Шунда хотиним... икки фарзандимнинг онаси нима деди денг? Айтишга уяламан, Жоңдор. Эзилиб кетаман. Қайси қулоқ билан қандай эшитдим экан!

— Хўш-хўш, — дедим. — Агар айтишни лозим топсангиз...

— Айтаман, айтаман-е, — деб ингранди у. — Ма-на, раҳматли онамнинг ёнидаман. Инсонда вужуд бўлади, жон бўлади, дейдилар. «Жон» — руҳ дегани, у ўлмайди. Марҳумни йўқлаб келгувчиларни кўриб, руҳ хурсанд бўлар экан. Айтамиз-ку, арвоҳ умидвор деб... «Арвоҳ» деганиям шу Рухнинг ўзи.

— Ўзи, ўзи, — дедим. — Гарчи намоз ўқимасам ҳам, мачитга бормасам ҳам биламан.

— Мен ҳам, — деб минғирлади у. Кейин очигини айтди: — Жондоржон, келининг раҳматли айтдики, «Мен шу йигитни севардим, — деди. — Сиз бизни айирдингиз, — деди. — Сиз чолларнинг гапига учдингиз. Мен туфайли тезроқ амалдор бўлдингиз келди. Бунга тайёр ҳам экансиз. Ҳеч иккиланмай уйландингиз-қўйдингиз... Ҳолбуки, туғилган туманингизда сизниям суйганингиз бор экан. Ўзимизда бироз ишлаб, чидолмаганидан тоққа қочиб кетганлардан бир нечасини қайтариб обкелишган эди мелисалар. Бизнинг совхозга. Ўшаларнинг оиласидан эшитиб эдим. Бир ўйинчи қизни яхши кўраркансиз. Бировдан яширмас экансиз ҳам...» — Тоҳир толиқди. Тез-тез, қисқа-қисқа нафас олиб, ўрнидан ирғиб турди-да, алақачон чўккан қабрга қараб: — Эй, энажон, — деди. — Сизнинг гапингиз гап экан. Бошингиз шамоллаб қолиб, кўзингиз хира торта бошлаганда, Зумрадни кўролмай қолганингиздаям: «Жон болам, суйганингдан қолма», деган эдингиз. «Армонда ўтма тагин», деган эдингиз... Эй, энажон, мени афу этинг. Камчиликларимни тузатарман балки...

Бу сўнгги гапдан ҳам мен ўзимча хулоса чиқариб олдим.

Кейин биз қабр атрофини панжара билан ўраб қўйиш ҳақида келишдик. Тоҳиржон бир каттакон тошга онасининг суратини ҳалиги ҳайкалтарошга буюриб-ўйдириб келтириб қўяжagini айтди.

Мен маъқуладим.

Шундай қилиб, қабристон зиёрати ҳам тугади.

Биласизлар, мозоримиз тоғ бағрида. Машинамни холостой ходга қўйиб, бирпасда марказга тушдим.

ДАН постига бораётганимни сезиб қолдим-у, калламга нима урилди деб ўйлайсиз?

Отангизга балли. Мелисахона, қамоқ, Тошқул. Бу тўғрида Тоҳирга айтган эдим, у бир жойи қаттиқ оғриб кетгандай деярли вой-войлаб қолди:

— Албатта, албатта. Уни озода қилишимиз керак. — Кейин аста сўради: — Ўшани атай қамадингиз-а, менимча?

— Ҳа, — дедим.

У ўриндиққа ястаниб, кўзларини юмди.

Боёқиш дўстим изтироб чекиш учун келган экан-да... Лекин бошқа тарафдан...

Дарвоза олдида — хиёбонда туришган мелисаларимдан: «Тинчликми Бағдодда?» деб сўрадим. Улар, одатдагича, гижинглаб — чест бериб, ҳеч қанақа ЧП содир бўлмаганини айтишди. Нозик жой-да бу маъмурий маҳкама деганингиз. Эри урган хотин ҳам шу ерга ариза кўтариб келади. Кейин «начайлик керак менга, начайлик!» деб ўтириб олишади... Ҳе, ундайларни қўрқитиб ҳам эри билан яраштириб юбораман. Бунақа ишлар кўп бўлган. Айниқса, замлигимда. Собиқ начальник ҳам нуқул жанжалли делоларни менга топширарди.

Ичкарига кирсам, Абди дароз Рекс деган овчаркани ўйнатаётган экан. Ўлгур кичкина коптокчани отади, у кўринмай кетади. Рекс уни топиб, оғзида олиб келади.

— Хўш, маҳбус жаноблари қалай? — дедим.

У жавраб қолди:

— Э, тақсирим, у ёмон экан. Чой обкирган эдим, тепиб юборди. Иккита сасиска қайнатиб киритсам, мени бўғиб, оғзимга тикди. Ҳеч нарса емайди, ичмайдиам.

— Ҳа энди, кечагининг таъсири, — дедим. Маълум-да, дўстлар: унинг боши оғриб ётипти ҳозир. Сал пахмил қилмаса, ўлади. — Хўш, Абдижон, стакан борми? Бор... Машинамнинг багажида ароқ бор. Ўшандан бироз қуйиб обке. Буни тузатамиз. Сизларга раҳмат айтиб кетади... Кўп сўккандир-а?

— Ў-хў, ҳозир ҳам ота-онамизнинг гўрига фишт қалаб ётипти. Сал овози ўчди. Ўзи сизнинг келишингизни кутаётиб эдик.

— Бор, айтилган ишни қил... Хўв, камеранинг калити кимда?

— Ана, дежурнида... Ҳозир айтиб юбораман!

Қисқаси, эшикни очириб, чироқни ёндириб, кирдик. Шифтдаги лампочкани ўчириб қўйишган экан.

Тошқул мени кўрди-ю, хўнграб йиғлаб юборди. Кўрпачада ўтирган экан, эгнида чопони. Кейин ўрмалагудек бўлиб келиб, қўлимдан тутди. Бармоқларимни ўпа кетди.

— Афв этинг, язнажон. Ҳеч кимга қўл кўтармайман, ресторангайм кирмайман...

— Ўзингни тут, кўтар қаддингни. Тўғриси айт, Сорагайм... а? Чертсанг агар...

— Ўлай агар, қасам ичаман.

— Хўп, ундан оддин мана буни ичиб ол. Абди, бер... Бошоғриқ қилсин полвон. — Тошқул стаканни ҳидлаб кўрди-ю, шаппа отди. Кейин:

— Сиз — энг улуғ одамсиз! Ҳеч ким... Мелиса у ёқда турсин, ўзимнинг ҳалолам ҳам менга мундай яхшилиқ қилмаган эди. Абдижон, чекишга борми?

Абди чекмайди.

— Бор, биронта сигарет топиб ке, — дедим. Кейин уни бурчакроққа тиқиб: — Қўшниларингниям безовта қилмайсан, — дедим. «Қилмайман», деди у. — Бундан ташқари, — деб ётиғи билан айтдим: — Соранинг уйига, яъни уйингга хотинингни йўқлаб келадиган дугоналари шаънигайм бир оғиз ёмон гап қилганингни эшитсам, сени — «туҳматчи» деб, кестириб юбораман, аблаҳ!

— Язнажон, мен қачон... кимни?

— Э, мисол кўп. Масалан, анаву синглиз бор-ку, ҳа, Зумрад, Зумрад... Ўшаниям бадном қилиб сўқармишсан. Ариза ёзиб берган у! Биляпсанми? Кеча уйингга бирров кириб ўтдим. Шу, мана шу чопон учун. Сени тиришиб қолмасин, дедим.

— О, сизга минг раҳмат, язнажон. Бу яхшилигингизни ҳеч унутмайман!

— Ҳе, унутганингда нима бўларди... Хуллас, Зумрад уйлариנגга бориб қолса — ахир, Сора билан қарийб дугона улар! — яхши кутиб оласан.

— Албатта. Мен аҳмоқ унинг қўшиқлари ёзилган кассеталарни синдириб эдим. Қайта ёздириб оламан. Ундан ҳам... узр сўрайман, язнажон. Э, у — санъаткор аёл!

— Бўлди. Энди ташқарига чиқамиз, — дедим-у, уни Тоҳиржондан миннатдор қилгим кеб қолди: майли-да, Тошқулнинг бу ердан чиқишини Тоҳиржонга боғласам. Тоҳирнинг обрўси янаям кўтарилади бунинг олдида. Унга нисбатан ишончи кўпаяди. Ўзи-ку Тоҳирни тоғдек билади ўзига. Шунинг учун «Сени мана шу инсоннинг бир оғиз гапи билан турмадан

чиқараяпман. Йўғасам бир ҳафта ётишинг керак эди», яна ул-бул десам, деб ўйладим-да: — Кўзингни юмиб чиқсанг ҳам бўлади, — деб ҳазиллашдим. У довдир дарҳол кўзларини чиртга юмди.

Кўлидан олиб, ташқарига чиқдим.

Тоҳиржон йўлкада сал қисиниброқ турар эди. Сотага қараётган экан.

— Энди кўзингни оч. Асл балогардонингни кўр! — дедим.

Тошқул кўзларини очди-ю, назаримда, унинг нигоҳи тўғрисида турган Тоҳиржонга тушиб... кўзларини юмиб очди. Кейин анқайиб турди-турди-да, менга бирдан бирдан кўз отди. Ундан кейин:

— Вой, тоғажон! — деб Тоҳирга талпинди. Мен уни борибоқ дўстимни кучоқлайди, деб ҳаётирлана бошлаган эдим, йўқ — у борибоқ тиз чўқди-да, унинг оёқларини кучди. Кейин — эски одатлардан ҳам хабари бор экан хумпарнинг — Тоҳирнинг плаши этақларини кўзига суртиб ўпти — тавоф қилди.

Тоҳир дафъатан ижирғаниб тисланар — кўриниб турибди — бизни томоша қилаётган мелисалардан қаттиқ хижолатда, уялиб кетаётгани равшан эди.

Охири Тоҳир ҳокимона бир товуш билан:

— Тур ўрнингдан! Етар! — деди.

Тошқул кўлларини қовуштириб, ҳаво совуқ бўлма-са-да қандайдир дийдираб ўрнидан турди.

— Бўпти, қутилдингми? — деб сўради Тоҳир ўша важоҳатда.

— Ҳа, ҳа... Менимча, сиз... — деб пичирлади Тошқул ва баралла йиғлаб юборди. — Мени хафа қилди булар... Ким ичмайди бу замонда? Ўн беш кунлаб, икки ҳафталаб йўл юраман. Ахир, мен ҳам сал-пал дам олишим керак-да... Мана бу язнамиз бўлса кеча мени оёғимни ерга тегиздирмай обкелтириб қамадилар.

Мен энди принципда туришим керак эди.

— Ҳа, — дедим. — Қаматдим. — Кейин унга нуқиб, яна шундай дедим: — Ўртоқ Собиров келиб қолмаганларида, ҳозир ҳам ётардинг зиндонда. Мен бу кишининг гапларини икки қилолмадим. Ўзинг тушунасан. Бунинг устига, йўллари тушиб, фарзандларингдан хабар олган эканлар. Кейин учрашиб қолдик. Сени

сўрадилар. Мен шундай-шундай дедим. Бу кишидан илтимос қилдим. Бир кеча ётинг, дедим. Зўрға рози бўдилар. Сени анча яхши кўрар эканлар, ярамас.

— Мен ҳам, мен ҳам, — деб ҳиқиллади. — Тоғажоним учун жонимни беришга тайёрман.

— Бўпти. Жон ўзингга керак, — деди Тоҳир. — Жўна уйингга! Бошоғриқ қилдингми?

— Ҳа, язнам олижаноблик қилиб...

— Энди бас. Тўхтатмасанг, улаиб кетади. Уни тўхтатиш учун сенда ирода йўқ. Ўзи — пиянисталар йродасиз бўлади.

— Йўқ, мен энди...

— Жиянигни ҳурмат қил. Чироғингни ёқиб, олти болангга оталик ҳам қилиб ўтирибди, нокас.

— Кечирасизлар. Рост... Мен аблахман. Ароқ-хўрман. Ипосман, тоғажон. Лекин энди одам бўлман.

— Кутамиз, кузатамиз, — деди Тоҳир. — Уйга бориб гап кавлама. Эркак бўлгин. Эшитганим бор: эр бўлиш мумкин, эркак бўлиш қийин экан.

— Мен...

— Хайр.

О, Тоҳирнинг ҳайбати, салобати, салмоқ билан ўйлаб гапириши менга жуда ёқди-да, дўстлар. Ана Ҳокимнинг ҳокимона муомаласи. Ана шунда ишонасизларми, Худодан ҳам хафа бўлиб кетдим: нимага Тоҳир... Тоҳиржон бизда Ҳоким эмас? Ахир, вилоят ҳокимиятига барибир-ку кимни бизга Ҳоким қилиб тайинлаш?

Ҳа-ҳа, узр, буям — бир гап, орзу-да. Оғзимдан чиқиб кетди. Хўш, демак, қамоқхонага ям нуқта кўямиз энди.

37

«СТОП»да тўхтаб-тўхтамасимдан вишка-минор айвонидаги хизматчи шовқин бериб мени ўзига қаратди-да, қўлини чўзиб сойнинг у бетини, демак, Дўланатепани кўрсатди. Босдим газни — кўприкка физиллаб тушиб, у бетга инерция билан чиқиб кетдим. Шунда негадир об-ҳаво бузиладигандай атрофга, осмонларга қарадим.

О, кун чарақлаб турарди-да. «Тоҳиржоннинг йўлини берсин. Эсон-омон пойтахтга етиб олсин», деб гижингтойни одатдагидек ўнг қўлдаги тошлоқ сўқмоққа бурдим.

Дўлана қошига етиб бордим-у, ҳам кулгим қистади, ҳам ҳайрон бўлдим: Иван-Борис хўжайинининг феълини билиб кетганими бу — кечаги алюминий креслолару столча кечагидек қўйиб қўйилган, дастурхонда анча-мунча нарса бор эди: арчанинг нина барглари ёпишиб қолган бир қўл кабоб, бир шиша «фанта», хитойи термос ва уч-тўртта пиёла...

Машинадан тушар эканмиз, бу дав-даскага ишора қилиб:

— Тоҳиржон, Иванни кўрмаб эдингиз-ку? — дедим.

У тушунди.

— Ай, менинг характеримни билиб кетган, — деди. — Сенга айтдим шекилли, жонимнинг қадрига етадиган бўпманми дейман, иложи бўлса мана шунақа ташкил қилиб, кўзимни юмиб ўтиргим келади... Кейин гўё туш кўраман баъзан.

— Кимларни? Бизниямми? — дедим қитмирлик қилиб.

— Албатта. Киши кўпроқ ташвишсиз, беозор ўтган кунларини эсларкан. Эслаётганини билмай қоларкан. Э, шу тепаликни, айниқса, мана бу тоғ бағирларини...

«Нексия» шу ерда, лекин Иван ҳам, Зумрад ҳам йўқ эди. Худди шу пайт Иван-Борис чиқиб келди чап қўлдаги энишдан. Ҳамон оғзи қулоғида, қўлида челақ.

— Ассалому алайкум. Хуш кўрди-ик!

— Зумрад қани? — деб хўмрайганча сўради Тоҳиржон.

Борис аланглаб қараниб:

— Бойчечак тераётган эди. Зумра-ад, сингилвой! — деб чақирди кейин. — Сал ушланиб қолдинглар дейман-а, хўжайин?

— Ҳа. Хониманинг кайфияти қалай?

— Аъло! Э-э, аёлнинг хўрози эканлар, мен сизга айтсам, хўжайин. Икки оғиз гапларидаң билса бўлади. Аммо сизни... — Яна бақириб юборди Борис: — Сингилво-ой! «Гулхан ёқайлик», девдилар. Лекин қуруқ

ўтин йўқ. Шунда ҳе сойнинг тубида ўтин-чўп борлигини кўрдилар. «Каврак» деган ўсимлик бўларкан-а? Япроғи тўкилган ёш-ёш пальмаларга ўхшаб ётипти. Балки ўша ёққа тушгандирлар?

— Бор. Қара. Юки бўлса кўтаришиб ке. Челагингни қўй. Шу тоғларнинг қўзиқорини сеники... Ҳей, беш-олти туп шувоқ ҳам юлиб ке. Ҳиди яхши бўлади.

— Есть, хўжайин!

У қаршимиздаги ёнбағирга эниб кетди. Мен вақтдан фойдаланиб машинам юкхонасини очдим. Андаккина катилган улоқ кабобини ўралганича чиқариб, «Нексия»га обордим.

Тоҳиржон мени ўйчан кузатиб турарди. Мева-чевани ҳам идиши билан обориб қўйганимдан кейин:

— Ҳе, Жондор, мени бир умрга қарздор қилдингиз, — деди у. — Афсуски, узолмайман...

— Ўчиринг-е, — деб юбордим. — Тагин бир оғиз шунақа гапдан гапирсангиз, сиз билан гаплашмай кетаман... Арзимаган нарса булар. Ҳа, энди сизни деб сал-пал ҳаракат қилиб... Булар бари табиий чиқди. Мен режалаштирмаган эдим.

— Мен ҳам, — деди у. — Узр.

Хуллас, Борис бир қучоқ қоқ-қақшаб қуриган, ammo табиий — намхуш сассиқкавракни кўтариб келди. Ортида Зумрад, бир қўлида беш-олти шох шувоқ, бошқа қўлида бир даста сариқ бойчечак, тагин денг, қулоғигаям қистириб қўйган экан.

Эй, шу қизларимизнинг мана шундай қулоққа райҳон, гул-чечак қистириб қўйишлариям жуда ярашадида! Ўшаларга ярашади... Анаву уйқучи адиб қулоғига қистирсин-чи, ким бўлади? Ҳа-ҳа-ҳа... Зумрад бизга салом берди. Кейин Тоҳирнинг олдига келиб, артистона-киборона таъзим қилиб, гулдастани узатди.

— Олинг. Ҳидлаб кетасиз, бизни эслаб... Хайрият, шу боради сиз билан, биз тарафдан.

— Оббо, гапниям... — Кейин Борисга буюрди: — Эй, Иван, муни ол. Тагига лойми, нам тупроқданми қўйиб, бир нарса билан ўрагин. Сўлиб қолмасин.

— Хўп бўлади, хўжайин!

— Багажингни оч. Анавуларнияам солиб қўй, — дедим мен ҳам.

— Есть, товариш полковник!

Шунда Зумрад тезгина бурилиб кетиб, атрофдан уч-тўртта палахса тошларни йиғиб ўчоққа ўхшатди-да, бизни ҳайрон қолдириб, ҳалиги кавракларни тиз-засида қарс-қарс синдириб, ўчоққа қалай бошлади. Мен нима қилишни билмай турардим. Тоҳир бирдан хушёр тортгандай бўлиб, унинг ёнига борди.

— Бизга қўйинг шу ишни, Зумрад, эски касби-миз-ку?

— Йўқ, бизнинг касбимиз, — деди у. — Боринг, ўтиринг... Томоша қилинг! Яна қачон келасиз-у... Худо билади. Вилоят Ҳоқими бўлиб кетсангиз — тамом.

Тоҳиржон хўрсиниб:

— Мен оддий бригадир бўлмоқчиман. Ҳим, фермер десангиз ҳам бўлаверади, — деди.

Зумрад кескин бурилиб сўради:

— Қачон?

Тоҳир жавоб бермай креслога чўқди. Сўнг термосни очиб, икки пиёлага чой қуйди.

— Жондор, келинг. Мундай серрайиб қолдингиз...

— Ҳе, ўйланиб қолдим-да, — дедим: гапим рост эди. — Худо дегину билганингдан қолма, дейдилар. Ҳаракат одамдан-да... Любой турмушни ўзгартириш — одамнинг ўз қўлида. Фақат журъат, ирода керак.

— Мени жин урди, — деди Тоҳиржон. — Яна элик грамм ичгим келяпти.

— Э, ичилади-да бу-е! — жаҳлим чиқиб кетди. — Бир кун минг кун бўптими! Яна ичким келяпти эмиш. Сиздан шу бутилкалар ўлгунча миннатдор бўлади. Бир шиша ароқ сизга бир ҳафтага етар экан.

Бу орада Зумрад Бориснинг олдига бориб гугурт олди, яна ойнаартгич латгасидан йирттириб, бензинга шимитиб ҳам олди. Шунинг учун бир сониядан кейин қўлбола ўчоғидан чарс-чурс товушлар эшитилиб, жизғанак бўлаётган кавракнинг алангаси кўтарилла бошлади.

Ана шунда сал четланиб, бизга ёрқин жилмайиб, қилган ишидан бениҳоя хурсанд экани яққол кўриниб турган Зумрадани бир он томоша қилсангиз эди!

Эй, ҳақиқатан ҳам ўчоқ — аёлларники. Айтмоқчи, тандир-чи, тандир? Эскидан қолган шундай одатимиз бор, балки биларсизлар: бир хонадон, дейлик, қиш-

лоқдан овулга-яйловга кўчаётган бўлса-ю, тандирини ҳам кўчириб кетиши лозим бўлса... а-аа, балли! Аёллар тандирни бузмагунча эркаклар қўл қовуштириб тура-веради. Қизик, менинг онам нон ёпишдан қолганидан кейин айвонда тўнғиллаб ўтирарди-да, тандир қиздираётган, нон ёпаётган хотинимга гашлик билан, рашк билан қарар эди. Кейин пишган нонларнинг ҳар биридан биттадан айб топарди: «Хомсўз бўпти. Бу кесак қайдан пайдо бўлди? Қизиган тандирга совуқ сувни шакароб қилиб сепишарди-ку?»

Хуллас, ўтнинг кутилганидан ҳам равшан ёнаётганидан Зумрад болаларча хурсанд эди, десам бўлади.

Шунда бизнинг эллик-эллик отишга ҳозирлик кўраётганимизни кўрганиданми бирдан бошини ёш тулпордек силкитиб-ада кўтарди-да, дангалига:

— Ҳоким бува, виноингиз борми? — деди. — Багажингизда бир рўзғорнинг харажати бор экан.

— Э, вино, албатта... — Тоҳиржон шошиб, ҳамон юкхонага энгашганича нималардир қилаётган Борисни чақирди: — Ҳўв, Иван! Вино борми, вино? Бўлса керак. Қилич унутмас эди.

— Бор, бор, хўжайин! — дея шу оннинг ўзида каттагина қизғиш шишани кўтариб кўрсатди. — «Айиқ қони!»

— Обке. Келинг, Зумрад... Оловни бопладингиз. Раҳмат, келинг. Мана, кресло...

38

Ана шундан кейин, яъни томоқни ҳўллаб олганимиздан кейин мени пинҳона ўйлатадиган бир қалтиснозик саволни беришга журъат этдим. Бунинг яна бир сабаби — Зумраднинг олдида бизнинг қанчалик очиқ гаплашувимизни билдириб қўйиш, бинобарин, иккимизга нисбатан ҳам унинг ҳурматини бир баҳя кўтариш истаги бўлди.

— Тоҳиржон, — деб бошладим. — Сўраганнинг айби йўқ, орамизда сир ҳам йўқ. Айтинг-чи, агар мумкин бўлса, сиз... пора олмайсиз. Ёки оласизми?

Тоҳир анчайин саволга жавоб бераётгандай:

— Мана шундай сафарга отланганимда ёки туманга таниш меҳмонлар келиб қолганда, айрим фаросат-

ли пулдорлар қарашиб юборишади. Продўхтадан. А-а, асосан менга моддий мадад бўлиб турадиган кишим — ўзимнинг туришганимдек бўлиб қолган редакторимдир, — деди. — Сизлар унинг газетасини...

— Машҳур-машҳур, — деб қўйдим.

— Ана ўша йигитнинг фирмаси бор. Кичкина ошхонаси. Хўш, икки-уч гектар хурмозори бор. Отасидан қолган. Отаси — улуф боғбон ўтган. Ўзи — ишбилармон. Энг муҳими — самимий, мард, қўли очиқ йигит. Менга суянади. Мен ҳам уни орқа қилиб юраман. Кўп масалаларда ҳамфикрмиз. Маслақдош десаларинг ҳам бўлади...

— Ҳа-а, омадингиз бор экан, — дедим.

Тоҳир қандайдир шишиниб кулди.

— Кўр кўрни қоронғида топаркан. Бизга ўхшаганлар ҳам топар экан-да баъзан бир-бирини.

Шунда Борис лўкиллаб келиб:

— Хўжайин, қўзиқориндан кабоб қилиб берайинми? — деди.

Тоҳир мийиғида кулиб менга қаради. Мен Тоҳиржоннинг шу ердаям кўпроқ ўтиришини истардим: барибир Тошкентга етиб боради-ку! Йўллар равон, «Нексия» — чаққон, абжир машина.

— Майли, унчалик бўлса, — дедим. — Қани, биз ҳам бир татиб кўрайлик.

— Йўқ, жуда мазали бўлади, — деб ўрнидан турди Зумрад. — Татар қўшним онда-сонда қўзиқорин-кабоб қилади. Татиб кўрганман... Иван ака, туз борми?

— Бизда йўқ нарсанинг ўзи йўқ, — деди Борис.

— Сиз ўтирсангиз бўларди, — деб инжикди Тоҳиржон Зумрадга илтимосомуз қараб.

— Ҳозир. Бир минут! — деди у шаддолик билан. — Сизлар ановундан отиб ё айланиб туринглар... Айтмоқчи, Тоҳир ака, кечаям мана шу томондаги ёнбағирларни ўзлаштириш керак, деб кўп куйиниб гапирдингиз. Ана энди томоша қилинг. Шояд бир кун келиб, ўзингиз бош бўлсангиз. Ток экиш керак дедингиз шекилли?

Тоҳиржон кутилмаганда ўрнидан ирғиб турди. Кейин Иванга сигарет обкелишни буюрди-да, бу ерга чиқиб келган йўлимизга юз бурди.

Мен ҳам унга эргашиб, ҳув унча жойгача бордим.

— Қара, юлғунлар ўсиб ётипти, — дея ҳаяжон билан гапира бошлади Тоҳир. — Демак, нам етарли. Токка — узумга эса айна ана намлик кифоя қилади. Бунинг устига, бу бетлар кунгай. Узуми ширин бўлади, Жондор. Ўша вақтларда шу фикр калламга келганида, ҳозир бу ёнбағирларда узумзорларни кўрган бўлардинг... Ҳе, сув талаб қилмаса жониворлар. Лалмикор ерлар. — Кейин хўрсиниб, гўё ўзига ўзи гапира бошлади: — Кейин мана шу ерда бир бошпана бўлса: чайлами, қапами...

— Уйми, — деб илова қилдим.

— Ҳа, бир хонали...

— Даҳлизи билан.

У хаёдан ариб кулимсиради.

Шунда ғоз юриш қилиб Зумрад келди қошимизга. Тоҳиржон унинг хиромига эътибор этган экан:

— Балериаларга ўхшаб юрасиз-а, Зумрад? — деди.

Зумрад қаққос отиб кулди.

— Ўйинчимиз-да, Ҳоким бува. Сизларнинг кўнгила-ларингни овлаш учун жон куйдирамиз. Муқом қиламиз! — Бир бурилиб-қийшайиб олди. — Хоразм қизларига ўхшаб кўрагимизни... Эй, уялиб кетаман ўша раққосаларни кўрганда, — деб чимирилди бирдан. — Ўзини бозорга солаётганга ўхшайди. Ёнидаги бир жипириқ ашулациям. «Кўзинг яхши, қошинг яхши», деб туради. Танноз ойим ҳам дам қошини, дам кўзини қўли билан кўрсатади. Тавба, нима маъно бор экан бунда?

— Сиз эркаларнинг ўйнаши ҳақидаям салбийроқ фикр билдирган эдингиз? — деб қолди шунда Тоҳир.

— Ҳа, — деди у чирсиллаб. — Лекин сал хатога кетган эканман. Эркаларимизнинг ҳам чиройли ўйинлари бор! Масалан, ўша Хоразмда «Қовун» деганми, «Қовун сайлими» деган ўйин бўлади. Одатда, чоллар ўйнашади. Қойил! Фарғона водийсида «Кичкина» деган ўйин бўларкан. Бир кўрик-танловда борганимда кўрувдим. «Кичкина» деб куйлаганингиз сари тоғдай одам бора-бора муштдек бўлиб қолади. — У яна яйраб кулди. — «Тариқдан ҳам кичкина» деган гаплариям бор. — Кейин бирдан жиддий тортиб, тоғ томонга қаради. — Бойсунлик йигитларнинг ўйинига лекин гап

йўқ. Уларда машҳур «Яққу» деган ўйин бор-ку? Ҳе, кўп кўргансизлар. Ўшандаги маъноям, умуман, кўп жиҳатдан ўзгариб кетган экан. Бир этнограф ўшани шарҳлаб берган эди. Лекин жюриям эътибор қилмади, раққосларнинг ўзлариям.

У кўп гапириб қўйдимми, дегандай бир лаҳза жимиб қолган эди, Тоҳирнинг ҳам диққат билан тинглаётгани, ҳатто яна алланималарни ўйлаётганини кўриб:

— Хўш-хўш? — дедим. — Унинг маъноси нима экан?

У Тоҳирга зимдан қаттиқ тикилиб олди-да:

— «Я-ку» дегани — «Яғу» дегани экан, — деб давом этди. — Яъни «ёв», ёв босиб келаётганидаги ҳолат тасвирланар экан. Яъни асл вариантда давра ўртасида бир-иккита уйқучи дангаса-касалванд чоллар думалаб ётишаркан-да, ёшлар уларнинг атрофида айлашиб, ёв бостириб келаётганини сўз билан, ҳаракатлар билан ифодалар экан. Рақс охирида чоллар ҳам тирилиб-туриб кетишар экан.

— Ў, яхши маъноси бор экан, — дедим.

— Рост. Сиз рақс санъатининг шу томонлари билан ҳам жиддий шуғулланаяпсиз дейман-а? — деди шунда Тоҳир ҳам ўйчанлик билан. — Кеча фақат ўйнаб, ашула айтиб бердингиз, холос.

Зумрад қуйи лабини қимтиб, тизматог томонга бироз қараб турди-да, бирдан хўрсиниб юборди:

— Ҳа, Тоҳиржон ака. Э, қизиқаман-да, — деб бошини эгиб кўтарди. — У ёғини сўрасангиз, ўзим бир тўгарак очмоқчиман, ташкил қилишни ўйлаяпман. Кечирасизлар, бизлар кичкина одамлармиз, ўзимизга яраша орзу-ҳавасларимиз бор.

— Оббо-о, ўзингизга ўхшамаяпсиз, — деди Тоҳир сезиларли қаҳр билан. — Санъат қаердаю бизнинг югур-югуримиз қаерда! Узоқ йили битта кўшма корхона тузиш ҳақида келишиш, шартномалар тузиш учун Туркияга йўлим тушиб — бориб қолганимда, уларнинг биринчи президенти Мустафо Ота Туркнинг музейига кирдик. Ўша ерда, шундай эшик тепасида бир ёзув бор экан: «Ҳаракат қилган одам ҳатто президент ҳам бўлиши мумкин. Аммо Аллоҳ кўнглига солмаган бўлса, санъаткор бўлолмайди». Тахминан шундай.

— Қойил! — деб бақириб юбордим. Зумрад эса Тоҳирдан кўз узмай турарди. Ниҳоят:

— Улуғ одам экан, — деди.

— Ундайлар кам ўтар экан, — деб давом этган бўлди Тоҳир. — Ўшанда гид-таржимон Ота Турк кабиларга Франциянинг илк президенти Де Голь бу ёқдан Жавоҳарлал Неруниям қўшиб айтиб эди. Қисқаси, Зумрад, сиз режангизни амалга оширинг.

— Ҳа, энди, — деб чайналди у. — Фестивалларга бораётганда, Маданият уйидаги гуруҳнинг ўйинларини баҳолаш учун, саралаш учун марказдан мутахассислар келишади-да. Уларнинг талаби ҳа бўл, тез бўл. Маъноли ўйинларимизнинг маъносини чиқариб ташлашади. Бир, бир ярим минут вақт берилади, деб шунга мослаштиришади. Шу бир ярим минут учун минг-минг километр йўл босиб, қанча ишдан қолиб, кечирасизлар, ҳукуматнинг миллионлаб пулини еб қайтамиз.

— Бу бор гап, — деди Тоҳир. — Бизнинг мен ҳокимлик қилаётган тумандан ҳам кетишади-да сизлардай санъатчилар. Лекин Сизга муваффақият тилайман, Зумрад.

— Кечирасиз, гап келди, сўраб олсам. Кеча «Алломиш» ҳақидаям гаплашдик. «Алломиш» энди — бизнинг бору йўғимиз, дейиш ҳам мумкин. Масалан, мен шу фикрдаман. — Биз жим турардик, Зумрад сезиларли аччиқланиб давом этди: — Ўшанда — дostonда қанчадан-қанча ўйинбоп саҳналар бор! Тоҳир ака, Алломиш билан Барчиннинг руҳлар базмидаги айтишувини эслайсизми? — У кулиб — ҳаҳ, шаддод қиз! — шартта қайрилиб бориб, бир пиёлага вино қуйиб келди-да, чап қўлини кўксига босиб, ўнгида пиёлани Тоҳирга узатди. Тоҳир олмоқчийди, Зумрад бермади-да, қиҳ-қиҳ кулиб, айта бошлади:

— Олинг, аллаёр-аллаёр,
Келинг, аллаёр-аллаёр,
Бўлинг, аллаёр-аллаёр.
Коса ушлаб қўлим толди,
Кўнглингиз кимлардан қолди?
Бийнинг қизи маҳтал бўлди,
Олинг, аллаёр-аллаёр...

Кейин Зумрад эгилиб-эгилиб шундай кулдики, ўлгурнинг кулгиси бизгаям юқиб, биз ҳам кула бошладик: рост, унинг қилиғидан, айтимидан завқланиб кетгандик.

Кейин у чақноқ бир назар билан Тоҳирга боқиб:

— Алпомишнинг жавобиниям айтайми? — деди.

— Қани, дostonни эшитмаганимгаям кўп бўлди...

Зумрад бир муддат тараддууда қолиб, пиёлани Тоҳирга тутқазди-да:

— Мен сиз бўлиб айтаман, — деди. — Яъни мард Алпомишнинг жавоби:

Қалмоқ элда ишлар қилиб,
Мард бўлиб майдонда туриб,
Қилган ишим барча кўриқ,
Дўсту душман қойиб бўлиб,
Шул куни шаробинг олгум.
Шунгачайин бийнинг қизи,
Ичмам аллаёр-аллаёр,
Олма аллаёр-аллаёр...

Тоҳир бирдан чапак чалиб юборди. Мен ҳам унга кўшилдим-да, бир ақлли гап айтдим:

— Илоий мурод-мақсадига етган бўлсин улар. Лекин етишдиям-а охирида?

— Ўлғудай қитмирсиз-да, Жондор ака, — деди Зумрад яна кула-кула. — Бу — лапар-ку? Лапарми, Тоҳир ака? Саҳнадан айтса — кўрсатса бўладими?

— Нега бўлмасин? Биз маза қиялпмиз, менимча, бошқалар ҳам бефарқ қолишмас.

— Шунақа, — деди ниҳоят Зумрад яна бошини эгинқираб. — Репертуариям ўйлаяпман. — Сўнг биров биқинига туртгандай бўлиб, кўзларини катта очиб: — Алпомишнинг қирқ йигити билан бўлиб қолган саҳнаси-чи? — деди қандайдир қизишиб. — Сурхайил мастон ёллаган қирқин қизлар уларни ичира-ичира, аллаёр айта-айта чўзилтириб қўйишади. Кейин жодугар кампир кириб кулади. Ахир, буюм — тарбиявий аҳамиятга эга бўлган саҳна-кўришиш эмасми? Ҳам ўйин, ҳам қўшиқ, ҳам авраш.

— Зўр, — деди Тоҳир.

— Жуда зўр, — дедим мен ҳам ва қаёқдандир кал-

ламга келди шу гап: Бу ҳозир кетади-ку? Нони йўқ. Уйда бўлса, кеча нон ёпишган. Э, галварс шошиб жўнабман-да. Ахир, уйга обормоқчийдим. Бирров кириб чиқишини истаб эдим.

Лекин бу гаплар ичимда қолди-ю, томдан тараша тушгандай қилиб айтдим:

— Ҳаммаси яхши бўлди-ю, Тоҳиржон, бизнинг уйга мўралаб қўйишнинг ҳам иложи бўлмади-да!

— У захирага қолди, — деди Тоҳиржон.

Яна кулишдик. Кейин Зумрад пиёлани олиб, дўлана остига йўналди. Биз ҳам бир-биримизга қараб, унинг изидан тушдик. Алюмин стол тепасида беихтиёр тўхтадик.

Мен яна беихтиёр коньяқдан ўзимга, Тоҳирга ароқдан оз-оздан қўйдим.

— Хўп. Ой бориб, омон келинг деймиз-да, — дедим Тоҳирга.

Тоҳир кулимсираб:

— Бир сахройи қозоқ ўзбекнинг уйида меҳмон бўпти, — деб латифа айта бошлади. — Ўзбек нуқул «худо хоҳласа», деб турармиш. Охири қозоқ айтипти: «Қудайинг хоҳласаям шуни жейман, хоҳламасаям шуни жейман», депти. Шундайки... — Гурр кўтарилган кулги остида давомини айтди: — Мен барибир қайтиб келаман.

— Шу ергами? — деб кулди Зумрад.

Тоҳиржон алланечук бўлиб елкасини қисди-да, Борисга ишора қилди. У бир зумда креслоларниям, столниям буклаб-буклаб «Нексия»га жойлади. Ичимлик билан емакларни ҳам олаётган эди, Тоҳир унга қовоғини солиб, томоғини қирди.

Кейин мен ҳам ҳар қанча қистамайин — «буларниям ол!» деб — у олмади.

«Ҳа-е, фойдага қолди. Табаррук», деб қўя қолдим.

Ниҳоят, Тоҳиржон мен билан ҳам, Зумрад билан ҳам ўпишиб (чаккамиздан ўпиб) хайрлашди.

Машина жилиб сўқмоққа тушганда, биз ҳам — Зумрад икков бир-бир қадам ташлаб борардик. «Нексия» бирдан тўхтади-да, шофёрнинг ёнида ўтирган Тоҳиржон ойнани тушириб, бошини чиқарди.

— Жондор!

Югургилаб бордим.

— Қайтишдаям кираман, — деб шивирлади у ва Зумрадга илиққина жилмайиб қўйди.

Шу. Машина ғизиллаб кетди. Менинг кўнглим атрофимдаги тоғлар қадар кўтарилган эди.

Чунки унинг кейинги бир оғиз сўзида бир олам маъно бор эди. Биз орқага қайтдик. Шу онда Тоҳирнинг боғидаги тоқларни «абрезка» қилдириш эсимга тушиб кетди.

Зумрад эса:

— Нима дедилар? — деб сўради.

— Кейин айтаман. Икки-уч кундан кейин, — дедим ва кулдим: Маъноси жуда чуқур-да.

2005.

ЭНА ҚИЗИМ САЙЁРАЖОН!

Тўплаган уч жилд ҳикояларингни (учинчисини қўлёзма шаклида) мен ҳам ўқиб чиқдим-у, негадир бақиргим келди. Ҳатто йиғлагим келди. Ахир бу ҳикоялар — дуру гавҳар, шедеврларку! Сен бўлмаганинга бу уч жилднинг бир сатри ҳам рўёбга чиқмасди.

Кечир, қизим, мени ҳамма вақт фақат ёзиш қизиқтирган, ёзиш жараёнидан завқ олганман. Асар матбуотда чиққач, бир кун-ярим кун хаёлимда бўлган, кейин елкамдан ошириб ташлаганман, давоми қизиқтирмаган..

Биринчи жилдга ёзган иловангда Бобур Алимов билан маҳкамадаги суҳбатимизни эслатгансан. Ўшанда Бобуржон, «Э, Шукур ака, Сизнинг асарларингиз чиқади-да, ахир!» деган эди. Шунда сенинг «Қўлёзма-ни тайёр деяверинг» деганингни эшитиб мен ҳайрон қолгандим. Тўғриси, бундан хабарим йўқ эди. Тўпламнинг чиқишидан илҳомланиб изланишларни кучайтириб юбординг. Вақтли матбуотни яна бир бор кўздан кечириб, кутубхоналардан турли йилларда чоп этилган журналларни излаб топаётганингни эшитиб турдим, қувондим.

Вой Сайёражон, сен бўлмаганинга, бу жилдлар чиқмаганида, нима бўларди? Мен аминман: ўзбек адабиёти шу жилдлардан маҳрум бўлар эди. Қолаверса, мен бу ҳикояларнинг ҳар бирини дунё адабиёти ҳикоячилигига бўйлаб ёзганман. Булар қандайдир синтез жавоҳирлар эди, уларнинг фазилати катта. Болам, бу жилдлар дунё адабиётида ҳам янгилик, бойлик, ҳали бу асарлар ўз қадрини топади. Қолаверса, Р. Тагор, Ж. Лондон, О. Генри, Э. Хемингуэйлар ҳам менчалик кўп ва хўп ёзмаган (ҳикоялар назарда тутиляпти). Биласан, Уильям Фолькнер Америка адабиёти Академиясининг энг катта мукофотига сазовор бўлган. Барча жилд ҳикояларини бир неча бор ўқиб чиққанман. Кўпи

эксперимент, менга таъсир қилгани жуда оз. У айрим ҳикояларида воқеани тасвирлаб бораверади, мен қаҳрамонни ичида эдим деб яна давом эттираверади. Ахир дунё адабиёти ҳикоячилигида ҳикоя жанрининг қонун-қоидалари бор-ку! Ҳозирги кунда дунё ҳикоячилигини биладиган ёзувчилар ҳам, танқидчилар ҳам оз¹.

Энди айрим фикрларимни айтсам, қизжоним, мен ёмон ёзувчимасман. Менинг асарларим, хусусан, ҳикояларим ўзбек адабиётида янги босқичдир: бунинг изоҳини билгичлардан ҳам сўраш лозим. Сайёражон, Менинг бойлигим йўқ, бисотим — беш-ўнта китобларимдир. Сен бутун умр Менга маслақдош бўлиб, бир ижодкор сифатида ҳурмат қилиб келдинг, ёдингда тут, бундан кейин ҳам Сенгина Менинг ижодимни таҳлил ва тафтиш қилишинг, пироварди, Мендан сўнг Сенгина қайси асаримни чиқариш мумкинлиги ёхуд ножойизлигини ҳал қиласан.

Сирасини айтганда, бу ёруғ оламда сендан бўлак азиз, меҳрибоним йўқ экан. Ёдингдами, қизжоним, дача-боғимда бетоб бўлиб қолганим, дарров аллақаяқдан сен пайдо бўлдинг-у, шаҳарга олиб тушиб кетдинг. Биринчи стационарга ётқиздинг, ўзинг эса ёнимдан жилмадинг. Сени кўрсам, кўнглим тинчиб, хотиржам бўлардим. Шу куниёқ операцияга олиб кириб кетишди, 4 соат давом этди. Икки кундан кейин кўзимни очган эканман. Ҳа, жарроҳлар ўз қўллари билан мўъжиза қилдилар, мени ҳаётга қайтардилар. Кейинчалик ўшанда оппоқ халатларига қон сачраган жарроҳлар чиқиб, «ювирная работа» дейишганидан ҳам хабарим бор. Реанимацияда ётганимда эса докторнинг: «Шукур ака, қизингиз вақтида олиб келибди. Бир кун кеч келганларингда бизнинг қўлимиздан ҳеч нарса келмасди», деганида эса: «Ҳа, қизимнинг бориға шукур», дедим. Ҳолбуки, бу сўзларни кўп бора қайтарганман. Операциядан кейин биринчи марта кўзимни очганимда ҳам ёнимда фақат сени кўрганман. Чекким келаётганини айтганимда, кулиб чектирганинг ёдингдами?

¹ Дарвоқе, ўтган йили «От йили» деган қиссамни ёзиб тугатганимни биласан. Бу ўз-ўзидан турилмади. Ж. Лондоннинг бўри ҳақидаги асари ёдингдадир. Беш-олти марта ўқиб чиққач, ўйлай бошладим. Нимага ўзбек адабиётида шундай асар йўқ? Ж. Лондон учун бўри фетиш экан, менинг халқим учун от азиз. Шундай қилиб, «От йили» қиссаси ҳам яратилди.

Бир неча кундан кейин сенинг ёрдамингда 3-каватдаги палаталардан бирига кўчирилдим. Аста-секин тузала бошладим, хуллас калом, бу ердан ҳам чиқиб, яшаб кетдим. Албатта, Сайёражонни этагида. Ҳаёт шу экан, 4—5 йилдан кейин сен мени яна шу даргоҳга олиб келдинг. Олам қоронғу эди, ана шунда мен ўлим ҳақида ўйлай бошладим. Олтмиш бешга кибрибман, ҳаққим қолмади. Бундан ташқари жисмдаги оғриқлар ўлим билан барҳам топади, деб ўйладим. Шу ўйлар билан ётганимда сен-эна қизим палатага кириб келдинг. Мен сенга кўнглимдагиларни айтганим ҳамон, шундай ўзгариб кетдингки, Мен даҳшатга тушдим. Сўнгра кўзингга ёш олиб, лабинг-лабингга тегмай гапира бошладинг: «Ҳаётимда мен бир марта ўлимни кўрдим, бувим мени ташлаб кетдилар. 16 йил бўптики, ҳалигача азобдаман. Энди мени яна энг яқин одамим ташлаб кетиши мумкин эмас. Мен чидолмайман, мен қандай яшайман? Сиз бу оламда мен учун энг Азиз Одамсиз». Мен ана шунда қизим ўзим учун доим ба-логардон эканини яна бир бор сездим. Кўнглим бузилиб кетди. Икки ҳафтача даволангач, сен мени яна бир бор у ердан олиб чиқиб кетдинг. Ҳозир думалаб-сумалаб юрибман. Кўпроқ ўқияпман, учинчи жилдга киритилган ҳикояларни яна бир бор қайтадан ўқиб чиқаяпман, бу менга ҳаёт бағишлайди. Лекин дармоним, куч-қувватим кундан-кунга кетётганини сезаяпман.

Сайёражон, айрим нарсаларни сенга айтмасам бўлмас, вақт фанимат, қизжоним, ворисим.

Хафа бўлма, ўлим ҳақ: эртами-кечми келиб, бўғзимиздан олади. Ана шу жараёнда сен мени вужуд сифатида йўқотасан. Демак, ёлғиз ишонган одамнинг йўқотган бўласан, қизим. Лекин у шахсинг руҳи сени ҳамини қўллайди. Миннатдорчилик билан сенга ёрдамга шошилади. Ҳаммаси учун раҳмат, қизим. Яна қайтараяпман шекилли, «борингга минг бор шукур». Сен сочилиб кетган, йигирма йиллар давомида ёруғликни кўрмаган асарларимни жамлаб, йўқ ҳазинани бор этдинг. Бу ишинг, бу амалинг катта савобдир. Сайёражон, қулоғингга шивирлаб айтсам, бу заҳматинг билан ўзингга ҳам ҳайкал қўйибсан. Фарзанд сифатидаги фазилатларингни кўплаб гапиришим мумкин. Сен мени доим тушуниб, аяб, раҳматлиқ қилиб келдинг.

Ўксима, болам, даданг ҳамиша ёнингда бўлади. Менинг руҳим ана шу асарларимда. Бирон-бир китобимни қўлингга олсанг, ундан Менинг сиймом кўриниши аниқ. Кейин кулиб эслайсанми, йиғлаб эслайсанми — ихтиёринг. Менинг руҳим эса сендан мангу миннатдор бўлади. Эна қизим, сендан мингдан-минг розиман. Худо ҳаққи, сенга ҳар гал қарасам, раҳматли знамни кўргандай бўламан. У киши меҳрибон, кўнгли бўш аёл эдилар. Афсуски, буни ҳам кеч тушунганман. Сен Менинг знам ва сингилларимнинг ҳам вазифасини ўтаётган жон қизимсан. Мен сени ҳам қизим, ҳам ўғлим деганман, ўзингни эҳтиёт қил. Ҳа, сен адангни ақлли, кучли, сеvimли қизжонисан.

— Кимим бор?! — деб ўзимга савол бераман. — Сайёра! Шунда кўнглим ёришиб, бағрим кенгайиб кетади.

Онангга ҳам меҳрибон бўлгин, сендай қизни туғиб бергани учун онангга ҳам раҳмат.

Сайёражон, омон бўл. Олдинда ҳали қиладиган ишларинг кўп. Иккита невараларимни вояга етказишинг керак, уларга яхши тарбия беряпсан, улардан хурсандман.

Бу ёқда эсселар, мақолалар тўплами кутиб турибди. Яна романлар бор, қиссалар бор, нималар йўқ дейсан.

Сайёражон, ёлғизим, шуни билки, Мен доим сен билан биргаман¹.

Сени севувчи, сендан миннатдор даданг — Шукур Холмирзаев.

20 июль 2005 йил.

¹Неварам Қаҳрамонжонга айтиб туриб ёздирдим.

Сўнг сўз

Ҳурматли китобхон, мана уч жилдик ҳикоялар мажмуасининг учинчи жилди ҳам қўлингизга тегди. Мен шу муносабат билан айрим фикрларимни айтишни лозим топдим.

Маълумки, биринчи жилдга ёзувчининг асосан 1960 йилдан 1984 йилга қадар яратган ҳикоялари жамланган. Адибнинг илк ижодига мансуб бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ жамоатчиликнинг ҳамда танқидчиликнинг эътиборига тушган «Уйқусиз тун», «Кўчалар тинч», «Қароқчилар», «Ёмғир томчилайди», «Йиллар ўтганда ҳам» (бу асарлар ўша вақтдаёқ профессор Н. Владимирова томонидан русчага ўтирилган эди) каби бир қанча ҳикоялари ушбу жилдга кирмай қолган.

Иккинчи ва учинчи жилддаги ҳикоялар эса шу кунгача на китоб ҳолида чиққан, на-да бирон мажмуага киритилмаган эди.

Демак, бизнинг бу асарлар йиғмасини «Сайланма» деб аташимиз ҳам маълум маънода шартлидир. Биз узоқ йиллар давомида ёзилган ва китоб ҳолида нашр этилмаган ҳикояларни яхлит бир шаклда кўришни орзу қилардик, холос. Йиллар ўтди, жамият ўзгарди, айрим қарашлар ўзгарди, лекин ҳикояларнинг ҳар бири ўз даврида қандай ёзилган бўлса, шундайлигича чоп этиляпти. Сир эмаски, отам ҳам айрим адиблар каби «чаққонроқ ва олғирроқ» бўлганларида, бу — ўтган йиллар орасида ёзган ҳикояларию адабий мақолалари, қисса-романларию эсселарини ҳеч бўлмаганда бир мартадан китоб қилиб нашр эттириш ҳаракатида бўлардилар. Асарларини қайта нашр этилиши ҳақида гапиришнинг ўзи ортиқча эди, улар буни истамас, тўғрироғи, бу ҳолатдан уялишларини айтар эдилар. Айтаман-ку, бу одамнинг феълини тушунишга бир фарзанди бўла туриб, мен ҳам баъзан ожиз қоламан. Ахир, бор-йўғи 3—4 та асарини қайта-қайта нашр эттириш билан банд бўлиб, китобининг сонини кўпайтириб юрган адиблар камми?

Хулласи калом, учинчи жилдни эсселар ва мақоалар мажмуаси бўлади, деб режалаштирган эдик. Аттанинг, режамиз амалга олмади. Учинчи жилд ҳам ҳикоялар бўлди. Начора: ижод — ҳаракатдаги жараён бўлганидек, унинг амалиётдаги ифодасида ҳам ушбу қонун ўз кучини кўрсатар экан. Дарвоқе, бу тўпладан жой олган ҳикояларнинг деярли учдан бир қисми ҳажм жиҳатдан ҳам, бадиий ниятнинг кўлами жиҳатидан қисса даражасидадирки, бу ҳол — яъни уларнинг «ҳикоя» деб аталиши — ёзувчининг камтарлигиданми ёки ҳикоя жанрига қўйган талабиданми, балки адибнинг қамрови кенгайиб каттароқ кўлам касб этаётганидандир, ҳарҳолда, бу ҳолни тадқиқ этиш мутахассис олимларнинг вазифасига кирса керак.

Яна қизиғи шундаки, мабодо эсселар ва мақоалар ҳам бир мужмуа ҳолида нашр этиладиган бўлса, ўша нашр тақдирида ҳам юқоридаги ҳолни кўришимиз мумкин бўлар: зероки, уларнинг ҳажми ҳам... Ўйлаб қоласан киши: бир адибнинг чиқмай-чиқмай бир чиққан асарлари шундай бўларкан, чоғи.

Майли, «бу ёғигаям Худо пошшо» деганларидек, омон бўлсак — кўрамиз.

Энг муҳими, деярли ярим асрлик ижод маҳсули ўз ўқувчиларига етиб борапти. Уларга бадиий завқ ва маънавий озиқ беришига ишониб ва шуни тилаб қоламиз.

С. Холмирзаева.

Изоҳлар

Биринчи жилдадаги ҳикоялар қуйидаги чоп этилган тўпламлар асосида нашрга тайёрланди:

«Ўн саккизга кирмаган ким бор...» Повесть ва новелларлар. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1965 йил.

«Олис юлдузлар остида». Ҳикоя ва очерклар. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти, 1971 йил.

«Ҳаёт абадий». Ҳикоялар. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974 йил.

«Оғир тош кўчса...» Ҳикоялар ва қиссалар. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти. 1980 йил.

«Йўллар, йўлдошлар». Қиссалар ва ҳикоялар. Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти. 1984 йил.

«Бодом қишда гуллади». Ҳикоялар. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986 йил.

Изоҳ: Адибнинг илк ижодига мансуб, лекин ушбу жилдага кирмай қолган баъзи ҳикояларини айтиб ўтишни лозим топдик. Кейинги нашрларда, албатта, бу ҳикояларни ҳам ўқийсиз.

Йиллар ўтганда ҳам. 1960 йил.

Ёмғир томчилайди. 1960 йил.

Қурт сотувчи. 1960 йил.

Санобар. 1961 йил.

Кўчалар тинч. 1962 йил.

Уйқусиз тун. 1962 йил.

Қароқчилар. 1963 йил.

Қизил чироқча. 1963 йил.

Милтиқ отилди. 1965 йил.

Ақли болалар. 1966 йил.

Қайд қилинган ҳикоялар:

«Гуддаста». Ёшлар учун адабий-бадиий альманах. «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент, 1964 йил;

«Ўзбекистон маданияти». 1966 йил, феврал.

«Гулхан». 1966 йил № 2 сонида чоп этилган.

Иккинчи жилд Ҳикоялар

Табассум. — «Ёшлик», 1984 йил. 9-сон.

«Омон овчининг ўлими» ҳикояси «Омон мерган» номи билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1985 йил, 22 март №12 сонида босилган.

Қумрилар. — «Саодат», 1986 йил. № 4, № 5 сонлари («Хурсанд бўлиш керак» номи билан чоп этилган).

Битикли тош. — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил. 22 май. № 21.

Қиш ҳангомаси — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил 1-январь. № 1.

Яшил «Нива». «Ёшлик», 1987 йил. 1-сон.

Устоз — «Ёшлик», 1987 йил. 1-сон.

Хумор — «Ёшлик», 1987 йил. 1-сон.

Ҳайкал — «Шарқ юлдузи», 1988 йил. 11-сон.

Йиғи — «Шарқ юлдузи», 1988 йил. 11-сон.

Хоразм, жонгинам — «Шарқ юлдузи», 1988 йил. 11-сон.

Ўзбек характери — «Шарқ юлдузи», 1988 йил. 11-сон.

Ҳукумат — «Шарқ юлдузи», 1988 йил. 11-сон.

Қадимда бўлган экан — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 30 ноябрь. № 48.

Хорун ар-Рашид — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 1 июнь.

Кўк денгиз — «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991 йил, 12 апрель. № 5.

Чиллак ўйин — «Спорт», 1992 йил 4 апрель. № 37, 11 апрель, № 38; «Гулхан», 1996 йил. 6-сон.

Оқтош — «Спорт», 1992 йил 17 июнь. № 56, 20 июнь № 57, 24 июнь № 58.

Қуёш-ку фалақда кезиб юрибди... — «Ёшлик», 1992 йил, 9—10-сонлар.

Арча байрами — «Ватан», 1992 йил, 30 декабрь — 6 январь.

Аросат — «Ватан», 1993 йил, 22—29 сентябрь. № 38.

«Уҳ» (Ассалом муҳаббат, хайр муҳаббат) — «Саодат», 1994 йил. 1-сон.

Озодлик — «Ватан», 1994 йил 23—30 март. № 8, 30 март — 6 апрель № 9, 6—13 апрель № 10, 13—20 апрель № 11, 20—27 апрель № 12, 27 апрель — 3 май, № 13, 3—11 май, № 14, 11—18 май, № 15, 18—25 май, № 16.

Ёзувчи — «Ёшлик», 1995 йил. 1-сон.

Булут тўсган ой — «Шарқ юлдузи», 1997 йил. 2-сон.

Учинчи жилд Ҳикоялар

Банди бургут — «Меҳригиёҳ», 1997 йил 15 январь. 1-сон,
«Жаҳон адабиёти», 1997 йил. 3-сон.

Тўп ўйин — «Гулхан», 1997 йил, № 3, № 4-сонлар.

Қушлар қишловдан қайтди — Илк бор чоп этилмоқда.
Ёзувчининг шахсий архивидан олинди.

Икки жаҳон овораси — «Оила ва жамият», 1997 йил 19—
25 ноябрь. № 47.

Наврўз, наврўз... — «Шарқ юлдузи», 1998 йил. 2-сон.

«Қулоқчўзма» — «Гулхан», 1998 йил. 2-сон.

«Танҳолик» — «Ёзувчи», 1998 йил 14 октябрь, № 16, 28
октябрь № 17, 16 декабрь № 20.

Мангу йўлдош — «Меҳригиёҳ», 2000 йил 11 январь № 1
(95) («Наврўз» сарлавҳаси билан босилган).

Ўзбек бобо — «Қишлоқ ҳаёти», 2003 йил 3 апрель, № 45,
4 апрель № 46; 10 апрель № 48, 11 апрель № 49 ва бошқа
сонларида (қисман босилган).

Кузда баҳор ҳавоси — «Саодат», 2005 йил, 3-сон (парча
босилган).

МУҲДАРИЖА

Банди бургут	5
Тўп ўйин	28
Қушлар қишлоvdан қайтди	61
Икки жаҳон овораси	89
Наврўз, наврўз	103
Қулоқчўзма	130
Танҳолик	145
Мангу йўлдош	187
Ўзбек бобо	200
Кузда баҳор ҳавоси	392
Эна қизим Сайёражон	501
Сўнг сўз	505
Изоҳлар	507

Ш. ХОЛМИРЗАЕВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

III жилдлик

Учинчи жилд

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2006

Мухаррир *Ш. Р. Эргашева*
Рассом *В. Куликов*
Бадий муҳаррир *М. Самойлов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳиҳ *Н. Ўрлова*

Теришга берилди 28.10.05. Босишга рухсат этилди 23.02.2006.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Балтика гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 26,88.. Нашриёт-ҳисоб табоғи 28,19.
Адади 5000 нусха. Буюртма № 1975. Баҳоси келишилган асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмахонаси, 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**